पञ्जाब ओरियन्टल सीरिज़ नं० २७

ऋक्संहिताव्याख्यातृष्वाद्यतमेनाचार्यप्रवरेण

श्रीवेङ्कटार्यतनूभवेन श्रीमाधवेन

विरचिता

अप्रकाशितपूर्वा, ऋग्वेदसंहिताव्याख्या

ऋगर्थदीपिका

पञ्जाबप्रान्तीये विश्वविद्यालये संस्कृताचार्येण संस्कृतविभागाध्यक्षेण

लक्ष्मणस्वरूपेण, एम्० ए० (पंजाब), डी० फिल० (ऑक्सफोर्ड),

ऑफिसर द एकडेमी (फ्रान्स) इत्यनेन

समस्तानि हस्तलिखितानि प्राचीनतमान्यर्वाचीनपुस्तकानि पर्यालोच्य

पूर्वापरव्याख्यानानुक्रमं, शब्दसूचीं च कृत्वा

सम्पादिता

द्वितीयो भागः

लवपुरीयसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैः

मोतीलाल बनारसीदास इत्येतैः

प्रयागस्थे 'ला जर्नल' इति नाम्नि

मुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्रकाशितः

१९४०

आ वो रुवण्युमौशिजो हुवध्यै घोषेव शंसमर्जुनस्य नंशे ।
प्र वः पूष्णे दावन आँ अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥[illegible]॥

आ वो रुवण्युम्[10] । आह्वान् प्रवृत[11] । पूष्णदर्थम्[12] । [illegible][13] । [illegible] ।

---

१. उदकानां नपातं नपातयितारं तासां नप्तारं वाऽग्निम् । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयस्ता-भ्योऽग्निरित्यपां नप्तृत्वमग्नेः Sy. अपां नपात् सविता । कथम् ? अद्भ्यो हि वेघु-तात्मनाऽग्निर्जायते । अग्नेः सविता 'अग्ने-र्वा आदित्योऽजायत' इति श्रुतेः । अथवा ...अद्भ्य ओषधिवनस्पतयः [ताभ्यो-ऽग्निरिति] अग्निं नपातम् SKN.

२. करोतिरत्र क्रियासामान्यवाची क्रिया-विशेषे स्तोत्रे पर्यवस्यति । प्रकर्षेण स्तुध्वमित्यर्थः Sy. करोतिरत्र क्रिया-सामान्यवचनत्वात्स्तुतौ वर्तते । प्रकर्षेण स्तुत SKN. अप्येतस्मिन्कर्मणि भागिनं ...कृणुध्वम् Dur. ३. रुवणशीलस्य वा रसनशीलस्य वा शब्दकारिणो सर्व-भूतस्योदकस्य प्राप्त्यर्थम् Dur.

४. तावुशस्य मनुष्यस्य मम Sy. आयोर्म-नुष्यनामेदं मनुष्यस्तोतुरित्यर्थः । मेघस्य वा स्वेनानुग्रहेण निर्मितोरन्नयोर्गमनस्व-भावकस्य SKN. अथ वा स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्त्यर्थम् । 'आयवः' इति हि मनुष्यनाम Dur. ५. मातृवद्धितकारिण्यावहोरा-त्रदेवते अपि प्र कृणुध्वम् Sy. प्रकर्षेण मातृभूते द्यावापृथिव्यौ स्तुत SKN. द्यावापृथिव्यावपि सर्वभूतनिर्माण्यौ कृणु-तैवैतस्मिन्कर्मणि भागिन्यावित्येतच्च वः प्रब्रवीमि Dur. ६. कृणुत or कृणु-ध्वम् is suggested for कृणुतम्

७. रास्पिः M. रास्पिनो रास्पी । रपतेर्वा । रसतेर्वा N. 6. 21. रपते रसतेर्वा शब्द-कर्मणः ... [illegible]... [illegible] । अथवा रास्पिनस्य । पूष्णो ... [illegible] ... निर्माणायाहोरात्रे प्र कृणुध्वम् Sy. स्तुतीनां रपितृ रपिनवृत्तौ SKN. 'रपतेर्वा' शब्दार्थस्य 'रसतेर्वा' शब्दार्थस्यैव रपणशीलो वा रसनशीलो वा यः स रास्पी । ... एतस्य रास्पिनः ... स्तोता ... [illegible] ... [illegible] Dur.

८. रसतेः P.D.M.

९. A fragment of the 4th *Pada*, i.e. रास्पिनस्यायोः is quoted in N. 6.21. Both Skandasvāmin and Durgācārya quote and comment on the stanza in full, *loc. cit.* SKN. II. 464.

१०. रुवण्युं P. [illegible] D.

११. पूष्णदाह्वानावाच्यत आ वोचेय, आभि-मुख्येन ब्रवीमि Sy.

१२. हे देवाः ... वो पूष्णार्थं [illegible] ... [illegible] । [illegible] बहुवचनं पूजार्थम् Sy.

१३. रवण० is suggested for वरण० । रवणीयं शब्दनीयं शंसं स्तोत्रम् Sy.

यापय मित्रावरुणौ । शुक्लवर्णस्य । मासाय । प्रवर्तय । युष्माकम् । पोषकाय । अग्नेः । दानाय । मम्य वसुना विस्तार्यमाणगोत्रार्थं भवतम् प्रीणयितारमित्यर्थः[6] ।

श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमोत श्रुतं सदने विश्वतः सीम् ।
श्रोतु नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुक्षेत्रा सिन्धुरद्भिः ॥६॥

श्रुतं मे मित्रावरुणा । मम । इमानि । आह्वानानि । अपि च । शृणुतम् । यज्ञे[7] । सर्वतः[10] । एव[11] । शृणोतु[12] । अस्मान् । श्रवणीयदाना[13] । शोभनकीर्तिः[14] । शोभनगमनेन्लक्षेत्रा[15] । सरस्वती[16] । आत्मीयैरुदकैः सह ।[17]

स्तुषे सा वां वरुणा मित्र रातिर्गवां शता पृक्षयामेषु पज्रे ।
श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पुष्टिं निरुन्धानासो अग्मन् ॥७॥

स्तुषे सा वाम् । स्तुवामि[18] । मित्रावरुणौ । अस्माकं गवामभिगमनेषु[19] । सा । युवयोः । गोप्राप्तिका[20] । गतिः[21] । स्तोतीति यथा मानावे कर्मिणस्यार्थे । श्रुतरथनामनि । प्रियरथं गामनि[22] ।

1.* एतत्प्रापिका बहुप्रार्थानीव । सा यथा ...स्तोत्रवर्णस्य स्वशरीरगतस्वपोषस्य ...मासनाय यथाविहनो: शमनकार्याणि । सहवहमपीत्यर्थः Sy.

2. शोभे ... वर्णस्य missing M.

3. मा० P. अथवा, आभिमुख्यगमनेन शोभेय स्तोमि Sy.

4. पोषकाय, एतद्यापकाय देवायापि Sy.

5. आभिमुख्येन फलस्य दाने Sy.

6. VM. ignores दानम् । आ । अथवा ।

7. ०णौ P. एतद्यामानाबहोरात्राभिमानिदेवौ Sy.

8. न केवलमस्मदाह्वानम् Sy.

9. यागगृहे Sy.

10. उद्गात्रादिभिः सर्वतः क्रियमाणम् Sy.

11. एतत्स्तोत्रमपि Sy.

12. शृणुतम् Sy.

13. श्रा० D. सर्वत्र श्रूयमाणधनस्तावृधावानो वा Sy.

14. अस्मदाह्वानस्य सम्यक् श्रोता Sy.

15. सुक्षेत्राण्यंकुर्वद्भिरुदकैः क्लेदयन्तीति शेषः । यद्वा । अस्मत्क्षेत्राण्यद्भिः सुक्षेत्राणि सस्यादिसमृद्धानि कुर्वती इदं शृणोतु । सुक्षेत्रत्वलाभाय शृणोत्वित्यर्थः Sy.

16. जलाभिमानी देवः Sy.

17. VM. ignores श्रुतम्, मित्रावरुणा

18. पुत्राणां स्तुषे स्तुवे । व्यत्ययेन मध्यमः Sy.

19. पृक्ष इत्यन्नकारान्नोऽर्थानि । पृक्षाणामन्नानां निमयने येषु स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा तेषु निमित्तभूतेषु भवत्वीति शेषः Sy.

20. शोभा० M. 21. ०गामि० D. सतानां शतसंख्याकानामभिगमनानां गवां सम्बन्धिन्यसहस्रात्मगोविषया Sy.

22. दानम् Sy.

23. सर्वत्र प्रसिद्धरथोपेते Sy.

24. प्रीयमाणरथयुक्ते सर्वदा रथप्रिये यज्ञे च मध्ये Sy.

दीयमाना[1] गावः। शीघ्रं[2] मयि। पोषम्[3]। नियच्छन्त[4]। आगता।

अस्य स्तुषे महिमघस्य राधः सचा सनेम नहुषः सुवीराः ।
जनो यः पज्रेभ्यो वाजिनीवानश्वावतो रथिनो मह्यं सूरिः ॥८॥

अस्य स्तुषे[5]। अस्य। स्तुतमासीत्[6]। महामघस्य[7]। [illegible]। [illegible]। [illegible] सम्भ-जेमहि[10]। तस्माद् मनुष्यान्[11]?। जनः[12]। यः। अङ्गिरोभ्यः[13]। [illegible][14]। [illegible][15]। [illegible]। कक्षीवते। प्रेरयिता[16]।

जनो यो मित्रावरुणावभिध्रुगपो न वां सुनोत्यक्ष्णयाध्रुक् ।
स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि धत्त आप यदीं होत्राभिरृतावा ॥९॥

जनो यः। जनः। यः। युवयोः। मित्रावरुणौ! अभिद्रोह[17] करोति। [illegible][18] च न। युवयोः। न। सुनोति[19]। जैह्म्याद्द्रोह[20] कुर्वन्[21]। स जनः[22]। स्वयमेव। हृदये। [illegible][23]। निधत्ते[24]।

---

१. दीय॰ P. प्रीतिं धारयन्तः Sy.

२. आगमनानन्तरमेव Sy.

३. पोषयं D. गवादिपोषम् Sy.

४. अवरुन्धाना अस्मास्वेव स्थापयन्तः। यद्वा मयि पुष्टिं दधानाः कुर्वाणा नियच्छमानाः कृतामेव पुष्टिं मयि स्थिरतां कुर्वन्तः ... आगच्छन्तु Sy.

५. स्तुवे M.

६. स्तुवमा॰ M. स्तुषे स्तुवे। व्यत्ययेन मध्यमः। धनकामाय प्रभूतधनं देवसङ्घं स्तौमीत्यर्थः Sy.

७. महत् M. महि महत् पूज्यं मघो धनमस्य वा यस्य देवसङ्घस्य स तथोक्तः Sy.

८. परस्परैकमत्येन Sy.

९. शोभनपुत्राद्युपेताः सन्तः Sy.

१०. त्वद्दत्तं धनं ... लभेमहि Sy.

११. ॰ष्यान् M. नहुषः। मनुष्यनामैतत्। परस्परस्नेहबन्धोपेता मनुष्या वयं कक्षीवन्तः Sy.

१२. देवजनो यस्य देवसङ्घः Sy.

१३. अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नेभ्यः कक्षीवद्भ्यः। 'पज्रा वा अङ्गिरसः' इति श्रुतेः Sy.

१४. वाजोऽन्नम्। तद्वती क्रिया वाजिनी। तया तद्वान् भवति। यद्वा। एको वाजिनीव-[illegible]। [illegible] [illegible] वाजेन तद्वान्भवतीत्यर्थः Sy.

१५. बहुभिरश्वैरथैर्युक्तः Sy.

१६. प्रेरको भवति। [illegible] [illegible] प्रेरयितारं देवसङ्घं स्तुम इत्यर्थः Sy.

१७. अभितो द्रोग्धा भवति। [illegible] भव-तीत्यर्थः Sy.

१८. सोमरसान् Sy.

१९. अभिषवं न करोति। युवाभ्यामित-[illegible] सुनोतीत्यभिप्रायः Sy.

२०. वक्रेण मार्गेण द्रुह्यति, [illegible] द्रुह्यति Sy.

२१. कुर्वं D.

२२. स मूढो हिंसको जनः Sy.

२३. [illegible] M.

२४. व्याधिम् ... स्थापिते ... स्थापयति। मनुष्यातुर्वा भोगान्[illegible] भव-तीत्यर्थः Sy.

यदि। एन जनम्। स्तुतिभिः गाह। यज्ञयुक्तः कक्षीवान् [illegible] स्तोता। [illegible] वा यजमानो [illegible] यजमाना. [illegible] [illegible]।

स व्राधतो नहुषो दंसुजूतः शर्धस्तरो नरां गूर्तश्रवाः ।
विसृष्टरातिर्याति बाळ्हसृत्वा विश्वासु पृत्सु सदमिच्छूरः ॥१०॥

स व्राधतः। सः। महत. [illegible]। मनुष्यान्। [illegible] [illegible] [illegible]। बलवत्तरः। मनुष्याणाम्। उद्गूर्णाभि.। विसृष्टधन.। अभियाति। बहुधनमध्य गच्छन्। सर्वेषु। युद्धेषु। सदा। एव। शूरो यो जन. पज्रेभ्यो ददाति इति।

अध ग्मन्ता नहुषो हवं सूरेः श्रोता राजानो अमृतस्य मन्द्राः ।
नभोजुवो यन्निरवस्य राधः प्रशस्तये महिना रथवते ॥११॥

अध ग्मन्ता। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। आगच्छन्त। आगत्य [illegible] स्तोत्। मनुष्यस्य। आह्वानम्। शृणुत च। अमृतस्य। राजानः। हे मदोप-

१. [illegible]। [illegible]:। स उक्तविलक्षणः पुमान् Sy.
२. एवं सोमरूपम् Sy.
३. स्तुतिः M. [illegible]:। [illegible]। स्तुतिवाणिः Sy.
४. यज्ञ omitted by P. and D. यज्ञवान् परिगृहीतयज्ञः Sy.
५. स्तोता M.
६. [illegible], स्तुवन् सोमस्याभिषुणोतीति यावत्। स मम. पृत्सु यातीति वक्ष्यमाणेन सह सम्बन्धः Sy.
७. ० मयतम् P. ० मम् M.
८. Omitted by P.
९. प्राप० P.
१०. M. adds अति अपि after महतः। महदर्थमेतत्। [illegible] महतोऽपि Sy.
११. ०ष्यं P. नहुषः। मनुष्यनामैतत्। मनुष्याणा. [illegible] प्रति Sy.
१२. [illegible]: [illegible] प्रेरितः Sy.
१३. अतिशयेनाभिभविता। अथवाऽतिशयेन बलवान् Sy.
१४. नराणां स्वसमानानां मध्ये Sy.
१५. ० [illegible]: P. उद्गूर्णकीर्तिः प्रख्यातास्मो वा Sy.
१६. M. adds अपि before विसृष्टधनः। अर्थिभ्यः प्रदत्तधन एवं महानुभावः Sy.
१७. बाहु D. बाहु M. भृशं सर्ता, अप्रतिहत-गमनः सन् S..
१८. सर्वेषु अन्येषु सङ्ग्रामेषु Sy.
१९. [illegible]० P.M.
२०. ०[illegible] D. P.
२१. इन्द्रवायव० P. इन्द्रवायव० D. इन्द्रा-[illegible]० M.
२२. अथ [illegible] S..
२३. [illegible] D.
२४. स्तोतृ M. स्तोत्रादि[illegible]
२५. अमृतस्य M. अम[illegible]
२६. राजमानाः [illegible]

तारः ! वायोः । निर्गच्छत । यम् । [illegible] भवति । प्रशंसनाय । महत्त्वा । [illegible] तद्-स्मभ्यमपि ददाति वाक्यशेषः । वायुनिर्गतो [illegible] दत्त । अल्पं धनं [illegible] भवति बहु [illegible] । [illegible] ।

एतं शर्धं धाम यस्य सूरेरित्यवोचन्दशतयस्य नंशे ।
द्युम्नानि येषु वसुताती रारन्विश्वे सन्वन्तु प्रभृथेषु वाजम् ॥१२॥

एतं शर्धम् । एतम् । वेगम् । धारयाम । गच्छत । प्राज्ञस्य वायो, योऽयं पुरुषे प्रविष्टः प्राणात्मकः [illegible] । अवोचन् । दशतयस्य । [illegible] । अन्नानि । येषु । उदारः । प्रयच्छत्यमानीति । सर्वे ते प्राणादयः । [illegible] । अन्नम् । [illegible] ।

---

१. हे मम हवि० M. भावयितारः Sy.
२. वयोः P. भवसि व्याप्ता यूयम् Sy.
३. ०ते P. निर्गतरक्षकस्य, मुख्यद्वयातिरेकेण रक्षकान्तररहितस्य । अथवा निर्गतो मुखाद्बुच्चरितो रवः शब्दः स्तोत्ररूपो यस्य तादृशस्य Sy.
४. यस्मात् Sy.
५. रावः समुद्भिसाधनं हविर्लक्षणं संरावणं स्तोत्रं वा Sy.
६. प्रशस्तये प्रशंसितुं कामयध्वे। तस्मा-दाह्वानं शृणुतागच्छत चेति Sy.
७. महिम्ना माहात्म्येन Sy.
८. रथवतो यजमानस्य। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी Sy.
९. ०स्ममपि D.
१०. ०निर्गच्छतः P.D.
११. इदानीं [illegible] वर्तमानम् Sy.
१२. परेषामभिभावकमर्त्त तत्प्राप्तिहेतुं बलं वा Sy.
१३. विदधाम करवाम, इत्यवोचन् देवाः Sy.
१४. ० तं M.
१५. च० P.D. हविरादिप्रेरकस्य यजमानस्य सम्बन्धिनः Sy.
१६. ० धाते न P.D.
१७. ०श्च D.M. अवबोधम् P.
१८. M. adds [illegible] after [illegible] । [illegible] Sy.
१९. प्राप्तये [illegible] Sy.
२०. [illegible] Sy.
२१. देवेषु Sy.
२२. तारः P.M. [illegible] Sy.
२३. रमन्ते भुवम्... रारम् इति [illegible] Sy.
२४. भवती० M.
२५. ० [illegible] D.M. ० [illegible] P. देवाः Sy.
२६. [illegible] यागेषु Sy.
२७. सन्वन्तु ददतु प्रयच्छन्तु... 'षणु दाने' Sy.
२८. अहा । यस्य सूरेः [illegible] दशतयस्य [illegible] सोमस्य प्राप्तये यजमानाहूताः सन्तस्तस्मा एतं शर्धं धाम इत्यवोचन् । [illegible] यागेषु [illegible] देवाः सन्वन्तु [illegible] Sy.

मन्दामहे दशतयस्य धासेर्द्विर्यत्पञ्च बिभ्रतो यन्त्यन्ना ।
किमिष्टाश्व इष्टरश्मिरेत ईशानासस्तरुष ऋञ्जते नॄन् ॥१३॥

मन्दामहे । स्तुमः । प्राणस्य । अश्वार्थम् । यस्मात् । दश प्राणाः । अन्नानि । बिभ्रतः । वर्तन्ते । किमसौ राजानः मन्यन्ति । इष्टाश्वः । इष्टरश्मिः, अन्ये च गच्छन्ति । ईश्वराणां मरणस्य । ईश्वराः । मारयितुम् मनुष्यानप्रदानेन । साधयन्तीति गर्भाणाम्यानुक्रान्ति ।

हिरण्यकर्णं मणिग्रीवमर्णस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ।
अर्यो गिरः सद्य आ जग्मुषीरोस्राश्चाकन्तूभयेष्वस्मे ॥१४॥

हिरण्यकर्णम् । हिरण्मयालङ्कारयुक्तकर्णम् । मणिभिरलङ्कृतग्रीव शिरःकण्ठयोः क्रमेण वर्णनं नाम च सर्वाङ्गालङ्कारयुक्तम् । [illegible] । धनम् । अस्माकम् । विश्वे । देवाः । प्रयच्छन्तु मया स्तुताः उभयत्रापि । वक्ष्यमाणामुभयविधाम् । गाः गावस्ताः । अस्मान् । आकामयन्ताम् । प्रेर-

१. मन्दामहे स्तुमो वयं देवान् । 'मदि स्तुतौ' Sy. २. दशविधयत्नविभागधनत्वेन दशावयवस्याश्वस्य Sy.

३. दशविधान्यन्नानि । दशावयवगृहीतान्नावयवस्य दशविधत्वम् Sy.

४. धारयन्तो दश अवयवा अश्वस्यैव: Sy.

५. यन्ति होमाय गच्छन्त्याहवनीयं प्रति । यद्वा 'आज्यमेषिकानि दशान्नानि जुहोति' इत्याम्नातान्याज्यभक्ष्यादीनि दशविधान्यन्नानि विश्वेभ्यो देवेभ्यो होतुं धारयन्तो यन्ति यदा तदा मन्दामहे इति Sy.

६. किमृञ्जते किं प्रसाधयन्ति । तथेष्टरश्मिश्च किमृञ्जते Sy.

७. ०श्व D. एतन्नामको राजा Sy.

८. इष्टाश्वेष्ट० M.

९. एते इदानीं वर्तमानाः, ईशानासः पृथिव्या ईश्वरा राजानश्च किं प्रसाधयन्ति । यद्वा येषां स्तोतॄणामस्माकमेते स्तुता देवा ईशानासः स्वामिनः, किम तादृशानस्तरुषः अमूनां तारकाणाम् कर्मनिर्वाहकानस्मानिच्छावशात् किं साधयन्ति किमुपद्रवन्ति न प्रभवन्तीत्यर्थः Sy.

१०. ०रः M.

११. नेतॄन्कर्मणामेवं महानुभावानृत्विगादीन् Sy. १२. ०न्ती P.

१३. हिरण्यविकारकुण्डलाद्युपेतकर्णम् Sy.

१४. ० युक्तकर्णमि अलङ्कृत० M. रत्नाद्युपेतकण्ठम् Sy.

१५. एतद्द्वयं सर्वावयवस्याप्युपलक्षणम् । एवं सर्वाङ्गाभरणयुक्तम् Sy.

१६. अरणीयं रूपं तद्धनं पुत्रादिकमित्यर्थः । उदकमशनमस्मदीयं रूपं वा Sy.

१७. परिचरन्तु प्रयच्छन्त्वित्यर्थः Sy.

१८. उभयेषु स्तोतृषु यष्टृषु च । यद्वास्माकमुभयेषु ऐहिकामुष्मिकविषयेषूभयविधेषु फलेषु Sy.

१९. विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीराज्यादीनि हवींषि च Sy.

२०. अस्माकं सम्बन्धिषु Sy.

२१. अकामयन्ता P.D. आकामयन्त M. कामयन्ताम् . . . आ चाकन्धिति वा भोक्तुम् । पर्याप्तं कामयन्तामित्यर्थः Sy.

पितुः। वाचः। सद्यः। गच्छन्त्यः।

चत्वारो मा मशर्शारस्य शिश्वस्त्रयो राज्ञ आयवसस्य जिष्णोः ।
रथो वां मित्रावरुणा दीर्घाप्साः स्यूमगभस्तिः सूरो नाद्यौत् ॥१५॥

चत्वारः। मशर्शारो नाम कश्चित् तस्य। पुत्राः। मम्बाः। एवमायवसस्य। राज्ञ पुत्राः। त्रयस्त इमे मान्योतयन्तु ? एवं मित्रावरुणौ ! यो वाम्। रथ। दीर्घगमन। अनुस्यूतरश्मिः। तेजसा सूर्यः। इव। मां प्रति द्योतते निकम्पणीय प्राह्णे.।

I.123.

पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्थुः ।
कृष्णादुदस्थादर्या विहाया श्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयाय ॥१॥

पृथू रथः। उषसि भिक्षणप्रवृत्तान्दानप्रवृत्तांश्च दृष्ट्वा वर्तते। विस्तीर्णः। दक्षिणायाः। रथः। युक्तः। तं चैनं दक्षिणाया रथम्। अमृताः। देवा। आश्विना। कृष्णात्तमसः।

---

१. अर्थः, अरणीयो विश्वेषां देवानां सहायः Sy. २. स्तुतीः Sy.

३. अस्मदागमनानन्तरमेव Sy.

४. स्तोतुर्मुखान्निर्गच्छन्तीः Sy.

५. VM. ignores मा

६. मशकीकृत्य भूतं शृणोति शारयति वाऽमित्रानिति मशर्शारः, एतन्नामकस्य राज्ञः Sy. ७. शिशवः शिशुवत्प्रवृद्धाश्चत्वारः पुत्रा बाधन्त इति शेषः। शिशुशब्दस्य 'शसाशिशुरुन्दवति वा वचनम्' इति गुणाभावः Sy.

८. सर्वतः प्राप्तान्नस्य, एतन्नाम्नो राज्ञो जयशीलस्य पुत्रास्त्रयस्तेऽपि बाधन्त इति शेषः Sy. ९. अप्स इति रूपनाम। अतिविस्तृतरूपः Sy.

१०. स्यूममिति सुखनाम। सुखकरदीप्तिः Sy.

११. ० तने P.D.M. अद्यौत् द्योतताम्। उक्तानामस्मद्विरोधिनां पुरतः स्फुरत् भयजनको भवत्वित्यर्थः। सूरेः...सूर Sy. १२. ०श्चे M.

१३. Ms. D. puts the figure ॥१२२॥ here to indicate the end of one hundred and twentysecond hymn. No such number is given in P. and M.

१४. ०त्ता P. १५. प्रवृद्धायाः स्वव्यापारकुशलायाः उषोदेवतायाः।...अत्र यद्यपि देवताविशेषो न श्रूयते तथापि प्रकरणादुषस इति मन्यते Sy.

१६. मतस्त P. अवर्धयन्त: सम्यगतिष्ठन् Sy.

१७. ० भार० M.

१८. अमरणधर्माणः Sy.

१९. स: P.D. देवनशीला हविर्भक्षिणो देवाः Sy. २०. आशिषामाचराः। देवयजनं यजमानस्य इत्यर्थः Sy.

२१. ० त्यां नै० M. निकृष्टवर्णात् Sy. कृष्णं कृष्यतेः। निकृष्टो वर्णः N.2.10.

उदयं यान्। अर्थानां दात्री। महत्त्वेन। मानवाय। लोकाय। तेजसा प्रज्ञानं कुर्वती।

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधि जयन्ती वाजं बृहती सनुत्री ।
उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अगन्प्रथमा पूर्वहूतौ ॥२॥

पूर्वा विश्वस्मात्। सर्वस्मात् विश्वस्मात्। भुवनात्। [illegible]। प्रबुध्यते। जयन्ती। अन्नम्। महती। दात्री। [illegible]। प्रकाशयति। तरुणी। पुनः पुनर्जायमाना। सैषा। आगच्छतु। मुख्या। प्रथममेवाह्वयति मयि।

यदद्य भागं विभजासि नृभ्य उषो देवि मर्त्यत्रा सुजाते ।
देवो नो अत्र सविता दमूना अनागसो वोचति सूर्याय ॥३॥

यदद्य भागम्। [illegible]। अद्य। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। देवी। मनुष्येषु।

१. ०र्त्विज्यारम्भं S..
२. अरणीया पूजनीया Sy.
३. विविधगमनयुक्ता महती वा। विहाया इति महन्नाम। 'विहाया यह्वः' (Ngh. 3.3.) इति तन्नामसु पाठात् Sy. ४. मनुष्याणां निवासाय Sy.
५. ०मि P. अन्धकारनिवारणरूपां क्रियां कुर्वती तमो निवारयन्तीत्यर्थः Sy.
६. Omitted by M. सर्वस्मात् Sy.
७. प्रथमा सतीयमुषाः Sy.
८. बुद्धाऽभूत्। उषःकालमवगत्य हि यज्ञकालार्थं प्राणिनः प्रतिबुध्यन्ते Sy.
९. जयन्ती M. प्रकाशं निवर्त्यान्धकारं जयन्ती पराभवं कुर्वती। यद्वा... यजमानार्थमन्नं सम्पादयन्ती Sy.
१०. वाजं गमनशीलं प्रकाशं... यद्वा वाजशब्दोऽन्ननामसु पठितत्वादन्नाम। 'अन्नं वै वाजः' (SB.9.3.4.1., TB.1.3.6.2.) इति श्रुतेश्च Sy.
११. सर्वं जगत्सम्भजन्ती, दात्री वा प्रकाशस्य Sy. १२. उन्नता सती Sy.
१३. विपश्यते। सर्वं जगत्पश्यतीत्यर्थः Sy.
१४. तरुणी is suggested for तरुणा। मिश्रणशीला नित्ययौवना वा Sy.
१५. पुनः पुनर्भवनशीला प्रतिदिनं वर्तमानत्वात् Sy.
१६. सोषा: is suggested for सैषा।
१७. देवयजनदेशं प्रत्यागच्छति Sy.
१८. ०मप P.D. प्रकृष्टा सती Sy. प्रथम इति मुख्यनाम। प्रतमो भवति N.2.22.
१९. ०मेव बह्वाय० M. इतरदेवेभ्यः पूर्वमाहूता सती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः Sy.
२०. यम् Sy.
२१. भजनीय स्वकीयप्रकाशाख्यात्मम् Sy.
२२. विभज्य ददाति... नृभ्यो यजमानेभ्यो देयानां भागं विभज्य ददाति। उषसि प्रवृत्तायां हविषो दीयमानत्वादुषसो दातृत्वमुपचर्यते Sy.
२३. उषः! is suggested for एषा।
२४. देवि! is suggested for देवी। देवनशीले हे उषः! उषःकालाभिमानिदेवते! Sy.
२५. मनुष्याणां पालयित्री त्वम्... यद्वा मर्त्यत्रा मर्त्येषु मध्ये Sy.

शोभनजनने ! अस्मिन् काले । देव । सविता । अस्मान् । [illegible] । वदतु । [illegible] ।
सूर्याय यथोदितो देवः सूर्योऽस्मान् बाधते तथा ब्रवीतु ।

गृहंगृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।
सिषासन्ती द्योतना शश्वदागादग्रमग्रमिद्भजते वसूनाम् ॥४॥

गृहंगृहम् । गृहं गृहम् । उषा । अभिगच्छति । दिवसे दिवसे । [illegible] । दधाना । [illegible]
सम्भक्तुमिच्छन्ती । तेजसा द्योतयन्ती । सर्वदा । आगच्छतु तेन सर्वेषामेव । धनानां हविर्लक्षणा
पदार्थानाम् । अग्रम् । एव । भजतेऽग्निहोत्रेषु ।

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व ।
पश्चा स दघ्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिणया रथेन ॥५॥

भगस्य स्वसा । भगस्य देवस्य । स्वसा सह प्रादुर्भावात् । [illegible] । जामि । उष ।

---

१. भागविषये Sy. २. सविता प्रेरकः Sy.
३. पापयोग्यात् Sy.
४. ब्रवीतु अनुगृह्णात्वित्यर्थः Sy.
५. वसूना यजमानेभ्योऽभिमतफलदानमनाः Sy. वसूना वसमना वा । वासमना वा । वान्तमना वा । अपि वा वस इति गृहनाम । तन्मनाः स्यात् N.4.4.
६. सूर्या P.M. अस्मदागवेशं प्रति सूर्यस्यागमनार्थम् Sy.
७. Omitted by M. तत्तद् यजगृहम् Sy.
८. अहना । उषोनामैतत् । 'अहना द्योतना' (Ngh. 1. 8.) इति तन्नामसु पाठात् । सा देवी Sy. ९. अपित० P.M. ०षापित० D. अच्छ आभिमुख्येन Sy.
१०. प्रत्यहम् । 'दिवेदिवे द्यविद्यवि' (Ngh. 1. 9.) इत्यहर्नामसु पाठात् Sy.
११. See notes No. ११ and 2 on RV. 1. 68. 4 and RV. 1. 80. 3. respectively, vol. I. pp. 340, 388. अधि अधिकं, नाम नमनं प्रह्वत्वं प्रतिगृहमुषोगं प्रकाशनरूपम् Sy.
१२. दधाना धारयन्ती । यद्वा [illegible] धारयन्ती Sy. १३ [illegible] द्योतनशीला Sy. १४ [illegible] Sy.
१५. आगच्छति । पूर्वं [illegible] [illegible] Sy.
१६. हविर्लक्षणानाम् Sy.
१७. अग्रमित् [illegible] Sy.
१८. भजते सेवते स्वीकरोतीत्यर्थः Sy.
१९. V.M. ignores अधि । अग्रम्
२०. M. repeats भगस्य स्वसा भगस्य स्वसा ।
२१. सर्वभजनीयस्यादित्यस्य Sy.
२२. ०जामि P. [illegible] । तेन सहोत्पन्नत्वात् [illegible] Sy.
२३. तमोवारकस्य सवितुर्देवस्य Sy.
२४. भगिनीत्यभीवाणि । एकस्मिन्नेव स्थाने उत्पद्यमानत्वात् । [illegible] इति जामिः । यद्वा [illegible] Sy.
न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यम् । जमतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः । निर्गमनप्राया भवति N. ३. ६

गच्छ । अधिमा । त्वमस्मान् अग्र कालेन गमय । पश्चात् । स गच्छत्वस्माकम् । पापस्य । निधाता । तं वयम् । धनात्मकेन । रथेन । जयेम ।

उदीरतां सूनृता उत्पुरंधीरुदग्नयः शुशुचानासो अस्थुः ।
स्पार्हा वसूनि तमसापगूळ्हाविष्कृण्वन्त्युषसो विभातीः ॥६॥

उदीरताम् । उद्गच्छन्ति । वाचः । प्रज्ञाश्च । अग्नयश्चाग्निहोत्रेषु । दीप्यमानाः । उत्तमम् स्पृहणीयानि । धनानि । तमसा । निगूहितानि । प्रकाशयन्ति । उषसः । व्युच्छन्त्यः ।

---

१. मृत्यु मनुष्याणां मैत्रि ! Sy.
२. ०च्छे...मा missing M. इतरदेवेभ्यः पूर्वा, उत्कृष्टा वा सती Sy.
३. ०स्मात् M.
४. सूनृता भव । सत्यैः स्तुत्यर्थैः Sy. अग्ने सूनृतः । सत्यैः सूनृतकर्मणः N.10.8.
५. स्वार्थोत्पत्त्यनन्तरम् Sy.
६. सं P.D.
७. ०त्वं अस्मा० P. वयाः, गच्छतु । वचनव्यत्ययः । हर्यतिर्गत्यर्थः । 'हर्यति गच्छति' (Ngh. 2. 14.) इति गत्यर्थेषु पाठात् Sy.
८. यः कश्चिद्दुःखस्य तदुत्पादकपापस्य वा Sy.
९. ०धाता P.D.
धारयिताऽस्ति Sy.
१०. यदि स पापी बलीयांस्तम् Sy.
११. दक्षिणया प्रवृद्धया सहायभूतया त्वया Sy.
१२. Omitted by P.D. रथेन, अस्मदीयरथादिसाधनेन च जयेम Sy.
१३. VM. ignores यः
१४. ०सं D.
१५. ०सो P. उद्गच्छतु । हे ऋत्विजः उत्कृष्टं यथा भवति तथा स्तोत्रं प्रवर्तयत Sy.
१६. प्रियसत्यात्मिका वाचः Sy.
१७. पुरं शरीरं यासु धीयते ताभिर्वा ताः पुरन्धयः प्रज्ञाः प्रयोगविषयाः । ता अप्युद्गच्छन्तु । प्रज्ञोपलक्षितानि कर्माणि प्रवर्तन्तामित्यर्थः । यद्यपि प्राणवायुना शरीरं धार्यते तथापि 'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः' (Kau. Up. 3. 3.) इति श्रुतेः प्राणप्रज्ञयोरेकत्वात्प्रज्ञायाः शरीरधारणमविरुद्धम् Sy.
१८. आहवनीयाद्याः Sy.
१९. अत्यन्तं दीप्यमानाः Sy.
२०. उत्तिष्ठन्तु । प्रज्वलन्त्वित्यर्थः Sy.
२१. ०त्रे...ही...स्पृ० M.
२२. तमांसि M.
कामयोग्यानि यज्ञसाधनभूतहविरादीनि Sy.
२३. अपगूढानि अन्धकारेणात्यन्तं गोपितानि Sy.
२४. यथावस्तु प्रकटीकुर्वन्ति तस्मात्स्तोत्रादिकं कुर्वन्त्वित्यर्थः Sy.
२५. विविधं भासमानाः Sy.
२६. VM. ignores one वसु

शोभनजनने ! अस्मिन् काले । देव । सविता । अस्मान् । [illegible] । वदतु । [illegible] । सूर्याय यथोदितो देवः सूर्योऽस्माञ्च बाधते तथा ब्रवीतु ।

गृहंगृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।
सिषासन्ती द्योतना शश्वदागादग्रमग्रमिद्भजते वसूनाम् ॥४॥

गृहंगृहम् । गृहं गृहम् । उषा । अभिगच्छति । दिवसे दिवसे । [illegible] । दधाना । [illegible] सम्भक्तुमिच्छन्ती । तेजसा द्योतयन्ती । सर्वदा । आगच्छतु [illegible] । [illegible] हविर्[illegible] पशूनाम् । अग्रम् । एव । भजतेऽग्निहोत्रेषु ।

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व ।
पश्चा स दघ्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिणया रथेन ॥५॥

भगस्य स्वसा । भगस्य देवस्य । स्वसा सह प्रादुर्भावात् । [illegible] । [illegible] । [illegible]

---

१. भागविषये Sy. २. सविता प्रेरकः Sy.
३. यागयोग्यान् Sy.
४. ब्रवीतु अनुगृह्णात्वित्यर्थः Sy.
५. दमूना यजमानेभ्योऽभिमतफलदानमनाः Sy. दमूना दममना वा । दानमना वा । दान्तमना वा । अपि वा दम इति गृहनाम । तन्मनाः स्यात् N.4.4.
६. सूर्या P.M. अस्मद्यागदेशं प्रति सूर्यस्यागमनार्थम् Sy.
७. Omitted by M. तत्तद् यजगृहम् Sy.
८. अहना । द्योतनामैतत् । 'अहना द्योतना' (Ngh. 1. 8.) इति तन्नामसु पाठात् । सा देवी Sy. ९. अपिन० P.M. ०वापिन० D. अच्छ आभिमुख्येन Sy.
१०. प्रत्यहम् । 'दिवेदिवे द्यविद्यवि' (Ngh. 1. 9.) इत्यहर्नामसु पाठात् Sy.
११. See notes No. ११ and २ on RV. 1. 68. 4 and RV. 1. 80. 3. respectively, vol. I. pp. 340, 388. अधि अधिकं, नाम नमनं प्रह्वत्वं प्रतिगृहमुद्योगं प्रकाशनरूपम् Sy.
१२. दधाना धारयन्ती । यद्वाऽधिदधानाऽधिकं धारयन्ती Sy. १३ [illegible] द्योतनशीला Sy. १४. [illegible] Sy.
१५. आगच्छति । पूर्वं [illegible] Sy.
१६. हविर्लक्षणानाम् Sy.
१७. अग्रमित् [illegible] Sy.
१८. भजते सेवते स्वीकरोतीत्यर्थः Sy.
१९. V.M. ignores अधि । अग्रम्
२०. M. repeats भगस्य स्वसा भगस्य स्वसा ।
२१. सर्वैर्भजनीयस्यादित्यस्य Sy.
२२. ०जामि P. [illegible] । तेन सहोत्पद्यमानत्वात्सहस्तुत्येत्यर्थः Sy.
२३. तमोवारकस्य सवितुर्देवस्य Sy.
२४. भगिनीत्यामीत्यादि । एकस्मिन्नेव स्थाने उत्पद्यमानत्वात् । [illegible] इति श्रुतिः । यद्वा [illegible] Sy. न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यम् । जमतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः । निर्गमनप्राया भवति N.3.6.

गच्छ । अपिमा । स्वभस्मात् अत्र कालेन गमय । पश्चात् । मे गच्छन्तस्माकम् । पापस्य । निधाता । न वयम् । धनात्मकेन । रथेन । जयेम ।

उदीरतां सूनृता उत्पुरंधीरुदग्नयः शुशुचानासो अस्थुः ।
स्पार्हा वसूनि तमसापगूळ्हाविष्कृण्वन्त्युषसो विभातीः ॥६॥

उदीरताम् । उद्गच्छन्ति । वाच । प्रज्ञाः । अग्नयश्चाग्निहोत्रम् । दीप्यमानाः । उतस्थुः स्पृहणीयानि । धनानि । तमसा । निगूहितानि । प्रकाशयन्ति । उषस । व्युच्छन्त्य ।

१. सुष्ठु मनुष्याणां मेत्र ! Sy.
२. ०त्वं ...मा missing M. इत्त- देवेभ्य पूर्वा, उत्कृष्टा वा मती Sy.
३. ०स्मात् M.
४. स्तुता भव । अर्तिः स्तुत्यर्थः Sy. अरा स्तुतिः । अर्तेः स्तुतिकर्मणः N. 10. 8.
५. स्वर्गाद्यन्तरम् Sy.
६. मे P.D.
७. ०स्वं अस्मा० P. रथाः, गच्छतु । वचन- व्यत्ययः । इच्छतिगत्यर्थः । 'इच्छति इच्छोति' (Ngh. 2. 14.) इति गत्य- र्थेषु पाठात् Sy.
८. यः कश्चित् तस्य मनुष्यादिकपापस्य वा Sy.
९. ०धाता P.D. धार्यितारम् Sy.
१०. यदि च पापी ज्ञतीयात्तम् Sy.
११. दक्षिणया प्रवृद्धया सहायभूतया त्वया Sy.
१२. Omitted by P.D. रथेन, अस्म- दीयरथाविस्थापनेन च अर्थेन Sy.
१३. VM. ignores यः
१४. ०मे D.
१५. ०मी P. उद्गच्छन्तु । हे सत्विज उत्कृष्टं यथा भवति तथा स्तोत्रं प्रवर्तयतम् Sy.
१६. प्रियसत्यात्मिका वाचः Sy.
१७. पुरं शरीरं यासु धीयते ताभिर्वा ताः पुरन्धयः प्रज्ञाः प्रयोगविषयाः । ता अप्युद्गच्छन्तु । प्रज्ञोपलक्षितानि कर्माणि प्रवर्तन्तामित्यर्थः । यद्यपि प्राणवायुना शरीरं धार्यते तथापि 'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण.' (Kau. Up. 3. 3.) इति श्रुतेः प्राण- प्रज्ञयोरेकत्वात्प्रज्ञायाः शरीरधारकत्व- विरुद्धम् Sy.
१८. आहवनीयाद्याः Sy.
१९. अत्यन्तं दीप्यमानाः Sy.
२०. उत्तिष्ठन्तु । प्रज्वलन्त्वित्यर्थः Sy.
२१. ०थं...वी...स्थु० M.
२२. धनानि M. वाससोग्यानि पशुमाधनभूतहविरादीनि Sy.
२३. अपगूढानि अन्धकारेणाच्छन्नानि गोपि- तानि Sy.
२४. यथावत् प्रकटीकुर्वन्ति तत्तामण्वाचा- विष्कृवन्त्यर्थः Sy.
२५. विविधं भासमाना. Sy.
२६. VM. ignores one उत्

अपान्यदेत्यभ्यन्यदेति विषुरूपे अहनी सं चरेते ।
परिक्षितोस्तमो अन्या गुहाकरद्यौदुषाः शोशुचता रथेन ॥७॥

अपान्यदेति । रात्रिरूपमन्धकारम् । अपगच्छति । अभिगच्छति । [illegible] । [illegible] ।
अहोरात्रे । सञ्चरेते । परिक्षितोः निवसन्त्योरेतयोः । अन्या रात्रिः । [illegible] । [illegible] । गूहनम् ।
करोति नाशयत्यन्या । शोशुचता । उषाः । दीप्यमानेन । रथेन ।

सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वो दीर्घं सचन्ते वरुणस्य धाम ।
अनवद्यास्त्रिंशतं योजनान्येकैका क्रतुं परि यन्ति सद्यः ॥८॥

सदृशीरद्य । समानाः । अद्य । समानाः । एव । इद्. इव [illegible] [illegible] ।

---

१. इदानीमहोरात्रस्तुतिद्वारा उषाः स्तूयते ...अत्राहुः साहचर्यात्तत्प्रतियोगित्वाच्च रात्रिरप्यहरित्युच्यते. ..रात्रिरूपमहः Sy.
२. अभिग० M. ०च्छन्ति P. प्रतिलोमं गच्छति वा Sy. अपेत्येतस्य प्रातिलोम्यम् N.1.3.
३. ० च्छन्ति P. आभिमुख्येन गच्छति ... रात्र्यां प्रतिनिवृत्तायामहरभिमुखमागच्छतीत्यर्थः Sy. अभीत्याभिमुख्यम् N.1.3.
४. दिवसाख्यमहः Sy. ५. ० पेण P.
६. अहश्च रात्रिश्चोभे Sy. See note No. ५ on RV. I. 113. 3.
७. ० चरते P. समित्येकीभावे । सहैवाव्यवधानेन चरतः Sy. ८. पर्यायेण निवसतोः परिक्षपयतोर्वा । प्राणिनामहस्त्वसीतेव्यायुषः क्षयात् परिक्षपणं प्रसिद्धम् Sy. ९. निवसन्त्योरे ...न्त्या P.
१०. ०रात्रीयम् P. ११. तमोरूपा Sy.
१२. पदार्थानां गूहनम् Sy.
१३. ० ति रन्या D. ० यन्त्य० P. अन्या अहरेकदेशभूता च Sy. १४. प्रकाशते, प्रकाशयति वा सर्वम् । रात्रिस्तमोरूपत्वात् सर्वं जगद् आवृणोति । उषास्तु सर्वान्भावान्प्रकाशयतीत्युषसः स्तुतिः Sy.
१५. भृशं वीप्स्तेन Sy. १६. परस्परं सदृश्यः Sy.
१७. अस्मिन्नहनि Sy.
१८. उत्तरस्मिन्नपि [illegible] । [illegible] एवार्थे Sy.
१९. इवशब्द: P. इवशब्दोऽन: D. इवे इत्येन M. One इव is redundant इव [illegible] Sy.
२०. अद्य [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] । [illegible] [illegible] । कथं [illegible] [illegible]। यदा [illegible] न दृश्यन्ते, [illegible] [illegible], [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । यथा [illegible] यत्र यत्र [illegible] [illegible] गच्छति तत्र तत्र पुरस्तात् [illegible] अपि गच्छति । सूर्यो [illegible] गच्छति तत्र [illegible] पुरस्तादेवा[illegible] दृश्यते । एवं सर्वप्रदेशेष्वपि । तथोषा अपि यत्र गच्छति ततः पुरस्तात् [illegible] [illegible] दृश्यते । एवं [illegible] [illegible] [illegible] । एवं च [illegible] [illegible] तथोषाः प्रकाशयति तथा [illegible] [illegible] तावन्तं कालं प्रकाशयन्ति । एवमुक्तरीत्या [illegible] [illegible] [illegible] सदृश्यः । [illegible] [illegible] बहुत्वाद् बहुवचनम् Sy.

दीर्घम् । अवगाहन । स्थानम् । गच्छन्ति उदयगिरेरस्तगिरिं गच्छन्ति । अनवद्याः उषसः । तत्र एकैकाहो-रात्रेण । त्रिंशतम् । योजनानि । आदित्यम् । परितो गच्छन्ति । एकैकस्मिन् त्रिंशन्मुहूर्ते अहोरात्रे-णादित्यमेता अन्वहं परिगच्छन्तीत्येवं त्रिंशत् योजनं यथादित्यस्तिष्ठति तथैव मुहूर्तैरिति ।

जानत्यह्नः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्वितीची ।
ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहरहर्निष्कृतमाचरन्ती ॥९॥

जानत्यह्नः । प्रथमस्य । अह्नोऽहर्मानस्य । नामनम् । अवगच्छन्ती । शुक्लवर्णा । श्वेत-मानमञ्चन्ती । रात्रेः । अजनिष्ट । आदित्यस्य । योषा । न । हिनस्ति । स्थानम् । अन्वहम् । संस्कृतं स्थानं तत् । आगच्छन्ती ।

---

१. उदयगिरेरस्तगिरिपर्यन्तम् Sy.
२. सर्वोत्तमावलम्बनस्य सूर्यस्य Sy.
३. अस्तगमनात् Sy.
४. ० यत्र M. प्रतिदिनं गच्छन्ते Sy.
५. ० नाम्नं M.
६. शुभ्राः । नानाभूतवर्णवत्त्वं भाषा अन-वद्या भविष्यन्ति किमु वक्तव्यं नानाभवनवत्त्वे Sy.
७. सूर्यो यत्र यत्रोदेति तत्तद्गतिस्थानादारभ्य पुरस्तात् उषा तीत्यर्थः Sy.
८. निवर्तन्तीत्यर्थः Sy.
९. ० कैवे P.D. त्रिंशद्योजना मध्य एकैकोषा लङ्कायेकैकभूभागवर्तिना वस्तु गमनागमनादिरूपं कर्म तादृशया प्रभा वा... सदाऽस्तमयानामिव स्वोदयकाल एव...। तत्तद्भूभागवर्तिनां सूर्यस्योदयो ज्योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः —
उदयो यो लङ्कायां
सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे ।
मध्याह्नो यवकोट्यां
रोमकविषयेऽर्धरात्रः स्यात् ॥ इति ।
(आर्य. ४.१३) Sy.
१०. ० मैका M. ११. ति of इति is missing in P. १२. ० मस्य० D.
१३. मुख्यस्य प्रथमाहस्य वा Sy.
१४. गम० M. आगमनम् Sy.
१५. प्राणिनां प्रज्ञापयन्तीत्यर्थः Sy.
१६. श्वेता दीप्ता Sy.
१७. श्वैति० M. श्वैत्यं गच्छन्ती, प्रकाशं प्राप्नुवती Sy.
१८. निकृष्टात्तमसः सकाशात् Sy.
१९. प्रादुर्भवति । यद्यपि तमसः सकाशा-न्नोत्पद्यते तथापि तदनन्तरभावि-त्वात्तत उत्पद्यत इत्युपचर्यते Sy.
२०. सत्यभूतस्यादित्यस्य Sy.
२१. सिद्धयन्ती Sy.
२२. हिन्न० D. तदीयं तेजो न पराभवति Sy.
२३. तेजोयुक्तं स्थानम् Sy.
२४. सर्वेष्वहःसु Sy.
२५. अलङ्कारशोभां कुर्वती Sy.
२६. यद्वा, ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं स्थानं योषा मिश्र-णशीला सती न मिनाति न हिनस्ति । किन्त्वहरहः सर्वेषु यागदिवसेषु निष्कृतं हविरादीनां प्रकाशनरूपमलङ्कार-माचरन्ती कुर्वती तादृश्युषा अजनि-ष्टेति पूर्वेणान्वयः Sy.
This stanza is omitted by P.

अपान्यदेत्यभ्यन्यदेति विषुरूपे अहनी सं चरेते ।
परिक्षितोस्तमो अन्या गुहाकरद्यौदुषाः शोशुचता रथेन ॥७॥

अपान्यदेति । रात्रिरूपमेकमहः[1] । अपगच्छति[2] । अभिगच्छति[3] । अन्यत्[4] । [illegible][5] ।
अहोरात्रे[6] । सञ्चरेते[7] । परिक्षितोः[8] निवसतोरन्ययोः[9] । अन्या रात्रिः[10] । तमः[11] । [illegible][12] ।
करोति नाशयत्यन्या[13] । शोशुचता[14] । उषाः । दीप्यमानेन[15] । रथेन ।

सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वो दीर्घं सचन्ते वरुणस्य धाम ।
अनवद्यास्त्रिंशतं योजनान्येकैका क्रतुं परि यन्ति सद्यः ॥८॥

सदृशीरद्य । समानाः[16] । अद्य[17] । समानाः । एव[18] । श्वः श्वः[19] उषसः[20] सर्वैककाः[20] ।

---

१. इदानीमहोरात्रस्तुतिद्वारा उषाः स्तूयते ... अत्राहुः साहचर्यात्तत्प्रतियोगित्वाच्च रात्रिरप्यहरित्युच्यते... रात्रिरूपमहः Sy.
२. अभिग० M. ०च्छन्ति P. प्रतिलोमं गच्छति वा Sy. अपेत्येतस्य प्रातिलोम्यम् N.1.3.
३. ०च्छन्ति P. आभिमुख्येन गच्छति ... रात्र्यां प्रतिनिवृत्तायामहरभिमुखमागच्छतीत्यर्थः Sy. अभीत्याभिमुख्यम् N.1.3.
४. दिवसाख्यमहः Sy.　५. ०पेण P.
६. अहश्च रात्रिश्चोभे Sy. See note No. ५ on RV. I. 113. 3.
७. ०चरते P. समित्येकीभावे। सहैकाव्यवधानेन चरतः Sy.　८. पर्यायेण निवसतोः परिक्षयतोर्वा। प्राणिनामहस्स्वतीतेष्वायुषः क्षयात् परिक्षयणं प्रसिद्धम् Sy.　९. निवस्यन्त्योरो ... न्या P.
१०. ०रात्रीयम् P.　११. तमोरूपा Sy.
१२. पदार्थानां गूहनम् Sy.
१३. ०ति रन्या D. ० यत्य० P. अन्या अहरेकदेशभूता च Sy.　१४. प्रकाशते, प्रकाशयति वा सर्वम्। रात्रिस्तमोरूपत्वात् सर्वं जगद् आवृणोति। उषास्तु सर्वान्भावान्प्रकाशयतीत्युषसः स्तुतिः Sy.
१५. भृशं दीप्तेन Sy.　१६. परस्परं सदृश्यः Sy.
१७. अस्मिन्नहनि Sy.

१८. [illegible] Sy.
१९. श्वश्वोऽ: P. श्वश्वोश्वः D. श्वे श्वोपश्च. M. One श्व is redundant श्व [illegible] Sy.
२०. अद्य श्वोऽपि [illegible] सदृश्यः, [illegible] । [illegible] । कथं [illegible] । यदा [illegible] दृश्यन्ते, सूर्यस्य [illegible], उषःकालः। न [illegible] । सूर्यो हि [illegible] परिभ्रमति । यथा [illegible] यत्र यत्र [illegible]भूप्रदेशं सूर्यो गच्छति तत्र तत्र पुरस्तात् त्रिंशद्योजनमुषा अपि गच्छति । सूर्यो पश्चिमदेशे गच्छति तत्र त्रिंशद्योजन पुरस्तादेवावस्थितामामुदितो दृश्यते । एवं सर्वप्रदेशेष्वपि । यथोषा अपि यत्र गच्छति ततः पुरस्तात् त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनामुदिता दृश्यते । एवं [illegible]विसर्वप्रदेश[illegible] [illegible]गन्तव्यः । एवं च सत्येकस्मिन्भूभागे यावत्कालं यथोषाः प्रकाशयति तथा भूभागान्तरेऽपि तावन्तं कालं प्रकाशयति । एवमुक्तरीत्यैकस्मिन्नेवाहनि सर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसः सदृश्यः । प्रदेशभेदात्[illegible] [illegible] बहुत्वाद् बहुवचनम् Sy.

दीर्घम् । [illegible] । स्थानम् । सेवन्ते उदयगिरेरस्तगमनं सेवन्ते । अनवद्याः उषसः । [illegible] त्रिंशतम् । योजनानि । आदित्यम् । परियन्ति गच्छन्ति । एकैकैव त्रिंशन्मुहूर्तान् [illegible] आदित्यगमनात् [illegible] परिगच्छन्तीत्यर्थः [illegible] यदादित्यो [illegible] ।

जानत्यह्नः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्वितीची ।
ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहरहर्निष्कृतमाचरन्ती ॥९॥

जानत्यह्नः । प्रथमस्य । अह्नोऽवयवभूतस्य । नमनम् । अवगच्छन्ती । शुक्लवर्णा । श्वेत[illegible] मानमगच्छन्ती । रात्रेः । अजनिष्ट । आदित्यस्य । योषा । न । हिनस्ति । स्थानम् । अन्वहम् । संस्कृतं स्थानं तत् । आगच्छन्ती ।

१. उदयगिरिप्रान्तमारभ्य [illegible] Sy.
२. समीपवर्तिनः [illegible] सूर्यस्य Sy.
३. [illegible] Sy.
४. ० वद्य M. प्रतिदिनं सेवन्ते Sy.
५. ० न्तानां M.
६. ननु । [illegible] भावा अन-वद्या भविष्यन्ति किमु [illegible] [illegible] Sy.
७. सूर्यो यत्र यत्रोदेति तत्र तत्रासिन्नयानं पुरस्तात् उदयतीत्यर्थः Sy.
८. निर्गच्छन्तीत्यर्थः Sy.
९. ० कैवे P.D. [illegible] मध्य एकैकोषा [illegible] ननु [illegible] कथं [illegible] प्रभा वा... [illegible] प्रकाश एव... । [illegible] सूर्यस्योदयो ज्योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः :—
उदयो यो लङ्कायां
सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे ।
मध्याह्नो यवकोट्यां
रोमकविषयेऽर्धरात्रः स्यात् ॥ इति ।
(आर्य. ४.१३) Sy.
१०. ० कैका M. ११. ति of इति is missing in P. १२. ० स्य० D.
१३. मुख्यस्य प्रथमानस्य वा Sy.
१४. गम० M. आगमनम् Sy.
१५. प्राणिनां प्रज्ञापयन्तीत्यर्थः Sy.
१६. श्वेता दीप्ता Sy.
१७. श्वेति० M. श्वैत्यं गच्छन्ती, प्रकाशं प्राप्नुवती Sy.
१८. निकृष्टात्तमसः सकाशात् Sy.
१९. प्रादुर्भवति । यद्यपि तमसः सकाशा-न्नोत्पद्यते तथापि तदनन्तरभावि-त्वात्तत उत्पन्न इत्युपचर्यते Sy.
२०. सत्यभूतस्यादित्यस्य Sy.
२१. मिश्रयन्ती Sy.
२२. हिन० D. तदीयं तेजो न पराभवति Sy.
२३. तेजोयुक्तं स्थानम् Sy.
२४. सर्वेष्वहःसु Sy.
२५. अलङ्कारशोभां कुर्वती Sy.
२६. यद्वा, ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं स्थानं योषा मिश्र-यन्तीयं सती न मिनाति न हिनस्ति । किन्त्वहरहः सर्वेषु यागदिवसेषु निष्कृतं हविरादीनां प्रकाशनरूपमलङ्कार-माचरन्ती कुर्वती तादृश्युषा अजनि-ष्टेति पूर्वेणान्वयः Sy.

This stanza is omitted by P.

कन्येव तन्वा शाशदानाँ एषि देवि देवमियक्षमाणम् ।
संस्मयमाना युवतिः पुरस्तादाविर्वक्षांसि कृणुषे विभाती ॥१०॥

कन्येव तन्वा[1]। कन्येव[2]। आत्मशरीरेण। [illegible][3]। गच्छसि। देवि[4] देवान्[5]। यष्टुमिच्छन्तम्[6]। हसन्ती[7]। युवतिर्यथा[8]। पुरस्तादात्मीय[9] [illegible][10] [illegible] यानि[11]। वक्षांसि। आविष्करोषि[12]। व्युच्छन्ती[13] [illegible] प्रादुर्भावात् [illegible] सीति[14]।

सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषाविस्तन्वं कृणुषे दृशे कम् ।
भद्रा त्वमुषो वितरं व्युच्छ न तत्ते अन्या उषसो नशन्त ॥११॥

सुसंकाशा[15]। शोभनसंदर्शना। मात्रोद्भासितशरीरा[16]। कन्येव त्वम्[17]। तन्वम्[18]। आविष्कृणुषे[19]।

---

१. कन्येव तन्वा omitted by P.

२. सा यथा जनान्तिके विवसना सञ्चरति तथा हे उषस्त्वं कन्या कमनीया अप्रगल्भा सती Sy. कन्या कमनीया भवति। क्वेयं नेतव्येति वा [कमनेनानीयत इति वा] कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः N.4.15.

३. शाशाद्यमाना स्पष्टतां प्राप्नुवती Sy. शाशदानः शाशाद्यमानः N.6.16.

४. पश्चात्प्रगल्भा सती . . . देवनशीले । Sy.

५. द्योतनस्वभावं सूर्याख्यं प्रियम् Sy.

६. युष्टु० D.M. अभिमतं दातुमिच्छन्तम् Sy.

७. हवन्ती P. सम् ईषद्धसन्ती। हास्यं कुर्वती Sy.

८. यौवनोपेता सती Sy.

९. ० स्तात् अत्मी० D. पत्युः सूर्यस्य पुरतः Sy.

१०. पक्षं M.

११. वक्षसोपलक्षितानवयवान् Sy.

१२. प्रकटीकरोषि Sy.

१३. अत्यन्तं भासमाना Sy.

१४. यद्वा युवतिरिति लुप्तोपमा। यथा लोके प्रगल्भा योषित्पुरस्तात्स्थितस्य [illegible] पुरतः संस्मयमाना [illegible] मायेषद्धासं कुर्वती वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानि गोप्यानि बाहुमूलस्तनादीन्याविष्करोति तथा त्वमपीत्यर्थः। यद्वा पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि संस्मयमाना स्मितोपमप्रकाशं कुर्वती युवतिः सर्वान् भावान् मिश्रयन्तीत्या वक्षांसि। वक्ष इति रूपनाम। रूपणीयानि शोभनानि [illegible] आविष्करोषि Sy.

१५. अत्यर्थं प्रकाशमाना Sy.

१६. मातृभिर्जननीभिः शुद्धीकृता... मात्राविना स्वकहस्तादत्यन्तं शोभना सती Sy.

१७. योषेव। . . . . यथा लोके . . . स्वकीयं लावण्योपेतं सर्वशरीरं दर्शनाया-विष्करोति, तद्वत्त्वमपीत्यर्थः Sy.

१८. स्वकीयां तनुम् Sy.

१९. प्रकटयसि। . . . अत्र कमिति पादपूरणः। अत्र विशेषस्याभावात्। . . . यद्वा कमिति सुखवचनः। सुखं यथा भवति तथाऽऽविष्कृणुष इत्यर्थः Sy. मिताक्षरेष्वनर्थकाः। कमीमिद्विति N.1.9.

दर्शनाय यथा त्वा सर्वं पश्येरन्। कल्याणी। त्वम्। प्रकाशेन। व्युच्छ। नहि। इदम्। तव रूपम्। अन्या गता। उषस। मे। आगन्नुवन् न त्वत्प्रकाशरूपा गता इति।

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्ववारा यतमाना रश्मिभिः सूर्यस्य।
परा च यन्ति पुनरा च यन्ति भद्रा नाम वहमाना उषासः ॥१२॥

अश्वावतीः। अश्ववत्य। गोमत्यः। सर्ववरणीया। सूर्यस्य। रश्मिभिः। संगच्छमानाः उषस कांचन। परागच्छन्ति। अपरा आयान्ति। भद्राणि बहूनि। नामानि निगमपठितानि। दधाना। उषसः।

ऋतस्य रश्मिमनुयच्छमाना भद्रंभद्रं क्रतुमस्मासु धेहि।
उषो नो अद्य सुहवा व्युच्छास्मासु रायो मघवत्सु च स्युः ॥१३॥

ऋतस्य रश्मिम्। आदित्यस्य। रश्मिम्। अनुगच्छन्ती। कल्याण कल्याणम्। प्रज्ञानम्।

१. पश्येयुः is suggested for पश्येरन्।
२. भद्रा कल्याणशीला Sy.
३. औषसकमप्यकाशं विप्रकृष्टं यथा भवति तथा विवासय। अत्र यद्यपि विडांसो न श्रुतास्तथापि प्रकाशनिवर्तनस्वार्थस्वरूपगो-चरत्वाच्च व्युच्छनीयं तम एवेति गम्यते Sy. ४. तद् व्युच्छनम् Sy.
५. ० स्यन० P.D. अतीता आगामिन्यश्च Sy. ६. मम M. न व्याप्नुवन्ति तथा व्युच्छेति भावः। नशिव्याप्तिकर्मा। 'इन्वति नक्षति' (Ngh. 2. 18.) इति व्याप्तिकर्मसु पाठात् Sy.
७. VM. ignores कम् and उषः।
८. Omitted by P.
९. बहुभिरश्वैस्तद्वत्यः Sy.
१०. बहुभिर्गोभिस्तद्वत्यः Sy. ११. विश्वे वारा वरणीयाः कामा यासां तास्तथो-क्ताः। सार्वकालीना इत्यर्थः। यद्वा विश्वे वरितारो यासु ता विश्ववाराः। विश्वै-र्वरणीया इत्यर्थः Sy. १२. सूर्यरश्मिभिः साकं तमोनिवारणाय प्रयत्नं कुर्वाणाः। यद्यपि सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय प्रभवन्ति तथापि सूर्योदयात्पूर्वं तमोनि-वारणस्यापेक्षितत्वात्तासामपि प्रयत्नम-विरुद्धम्। रश्मिदेवता अपि प्रकाशिका इत्यर्थः Sy. १३. कानश्च P.
१४. पुनरायन्ति च। परस्परापेक्षयोभयत्र च-शब्दः। या एवातीतेषु दिनेषु गतास्ता एव पुनः पुनर्दिनान्तरेष्वप्यायन्ति। जगन्निर्वा-हाय प्रतिदिनं गतागतं कुर्वन्तीत्यर्थः Sy.
१५. भद्रं कल्याणं स्तुत्यं वा Sy.
१६. पठितानीमानि P.D. इमानि M. नमनं सर्वजनानुकूल्यम् Sy.
१७. धारयमाणाः Sy.
१८. VM. ignores च। पुनः। च।
१९. सत्यभूतस्यादित्यस्य Sy.
२०. ० कृष्यन्ती P. आनुकूल्येन प्रवर्तमाना Sy. अनुयच्छन्ती is suggested for अनुगच्छन्ती २१. Omitted by P.D. तत्तत्कल्याणं स्तुत्यं वा लौकिकं वैदिकं कर्म, तद्विषया प्रज्ञा वा Sy. क्रतुं इत्येतत् कर्म वा प्रज्ञा वा N.2.28.

अस्मासु। धेहि। उषः! अद्य। अस्माकम्। स्वाह्वाना सती। व्युच्छ। हविष्मत्सु। अस्मासु। धनानि। च। सन्तु।

I.124.

उषा उच्छन्ती समिधाने अग्ना उद्यन्त्सूर्य उर्विया ज्योतिरश्रेत् ।
देवो नो अत्र सविता न्वर्थं प्रासावीद्द्विपत्प्र चतुष्पदित्यै ॥१॥

उषा उच्छन्ती। उषाः। व्युच्छन्ती। होमार्थं दीप्यमाने। अग्नौ भवति। उद्यंश्च। सूर्यः। विस्तीर्णम्। ज्योतिः। श्रयति। देवश्च। सविता। अत्र। क्षिप्रम्। अस्मान्। कार्यं प्रति। प्रसौति। द्विपत्। चतुष्पच्च। गमनाय। प्रसौति।

---

१. धेहि P.
स्थापय Sy.
२. अस्मदर्थम् Sy.
३. सुष्ठु, आहूता सती Sy.
४. तमो विवासय। प्रकाशं कुर्वित्यर्थः Sy.
५. हविर्लक्षणधनयुक्तेषु Sy. मघमिति धननामधेयम् । मंहतेर्दानकर्मणः N.1.7.
६. यजमानेषु Sy.
७. बहुविधानि धनानि सम्भवन्त्विति पूर्वोक्तेन क्रतुना सह Sy.
८. समुच्चयार्थश्चशब्दः Sy.
९. Ms. D. puts the figure ॥१२३॥ here to indicate the end of one hundred and twentythird hymn. No such number is given by P. and M.
१०. उषो D.
११. तमो विवासयन्ती Sy.
१२. ० र्थं मर्त्यं P.
१३. समिध्यमानेषु सत्सु Sy.
१४. अग्नित्वसामान्येनैकवचनम्। अग्निषु ...कर्मार्थं कर्तृप्रयोगः। उपःकाले ह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते Sy.
१५. ० द्यन् P. उपमाप्रधानोऽयं निर्देशः। उदितः सूर्य इव Sy.
१६. सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः Sy.
१७. उरु बहुलम् Sy.
१८. प्रकाशम् Sy.
१९. सेवते, प्रकाशते, प्रकाशयति वा सर्वम् Sy.
२०. सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः Sy.
२१. तत्र D. स्वयुदयानन्तरमस्मिन्काले वा Sy.
२२. अस्मदर्थम् Sy.
२३. अर्थशब्दोऽत्र विशेषणवाची नपुंसकलिङ्गः। ... अरणीयम् Sy.
२४. प्रसूति P. अनुजानातु। ददात्वित्यर्थः Sy.
२५. पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनम् Sy.
२६. पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनम् Sy.
२७. द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी इति सम्बन्धः। अस्मदीयानां गमनादिव्यापारायेत्यर्थः Sy.
२८. प्रसूति P.

अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि ।
ईयुषीणामुपमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमोषा व्यद्यौत् ॥२॥

अमिनती । अहिंसन्ती । व्रतानि । प्रहिंसन्ती । मनुष्याणाम् । आयूंषि व्यन्तकृदकानि, अहोरात्राणि । गतानामुपमा । अनित्या । आयतीनाम् । मुख्या । प्रादुरभवत् ।

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।
ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥३॥

एषा दिवः । एषा । दिवः । दुहिता । प्रतिदृश्यते । पूर्वस्यां दिशि । ज्योतिः । आच्छादयन्ती । समनस्का । आदित्यस्य । पन्थानम् । साधु । अनुगच्छति । प्रागेव ।

१. मानुप्रदानेनानुकूलं कुर्वती Sy.
२. देवसम्बन्धीन्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि । व्रतानीति कर्मनाम, 'व्रतं कर्वरम्' (Ngh. 2. 1.) इति तन्नामसु पाठात् Sy. ३. प्रकर्षेण हिंसन्ती, आयुः क्षपयन्तीत्यर्थः Sy.
४. ०षो पि क्व० P.D. परस्परसंयोगं ...हिंसन्ती, वियोगं कुर्वतीत्यर्थः । उषःकाले सर्वे यथायथं स्वस्वव्यापाराय गच्छन्तीति प्रसिद्धम् Sy.
५. युगोपलक्षितान्निमेषादिकालावयवान् ... यद्वा युगानि युग्मानि Sy.
६. ०षाणि ... नाम् M. गच्छन्तीनामतीतानां, शश्वतीनां नित्यानाम् Sy.
७. उपमा, ताभिः सदृशीत्यर्थः Sy.
८. आयतिना M. आगामिनीनामुषसाम् Sy.
९. प्रथमभाविनी सती Sy.
१०. ० दुर्भवत् P.D. विशेषेण प्रकाशते Sy.
११. यद्वा । ईयुषीणां गमनशीलानां पश्वादीनां शश्वतीनां सन्ततिप्रवाहरूपेण नित्यानामुपमा । तद्वदित्यर्थः । तथाऽऽयतीनां रात्र्यवसानसमय उत्पद्यमानानां प्रजावागादीनां प्रथमा प्रथमभाविनी । उषस्यागतायां वाचो मुखस्य स्फुरन्तीति प्रसिद्धम् । तादृशी देवी व्यद्योत् प्राणिनामनुग्रहाय द्योतते Sy. VM. ignores दैव्यानि । शश्वतीनाम् । उषाः
१२. द्योतमानात्मकस्य द्युलोकस्य Sy.
१३. दुहितृस्थानीया । तत उत्पद्यमानत्वाद् दुहितेत्युपचर्यते Sy.
१४. प्रत्येकं ... दृश्यते । सर्वेषामपि प्राणिनामाभिमुख्येन प्रकाशत इत्यर्थः Sy.
१५. तेजोरूपं वस्त्रम् Sy.
१६. आगच्छा० P. आच्छादयन्ती तेजसा प्रकाशयन्ती Sy.
१७. सम्यगानयित्री, चेष्टयित्री । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । यद्वा सह युगपदेव सम्यक्संबुध्यते प्राणिभिरिति समना । अनुस्वारलोपश्छान्दसः । सा तादृशी Sy. १८. मेरोः प्राक्प्रदेशाम् Sy.
१९. सम्यक् Sy.
२०. ० ती P. अनुक्रमेण ... गच्छति । सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुरस्तादुषा अपि गच्छतीत्यर्थः । ... यथा लोके प्रियतमेऽनुरागयुक्ता काचिद् भर्तारं सर्वास्ववस्थासु न विमुञ्चति तथेयमपीत्यर्थः Sy.

अवगच्छन्तीव । दिशश्च । न । हिनस्ति गन्तव्येन ।

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधाइवाविरकृत प्रियाणि ।
अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् ॥४॥

उपो अदर्शि । उषा उपदृश्यते । शोधयितुरादित्यस्य । वक्षः । इव । नवनस्तुति-

---

१. प्रगेवापगच्छन्ती च P.
० न्ती च D.M.
प्रियभूतस्य सूर्यस्य मार्गो मयापि गन्तव्य इति चेतयन्तीव Sy.

२. ०शश्च P. प्राणादिकाः ... । किन्तूषा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येवं प्राच्यादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः Sy.

३. ० रेवेति M.

४. उपो, इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः Sy.
उकारः पदपूरणः । उपोपसर्गभूतेन च योग्यक्रियापदाध्याहारः । उपगता, उदिता सतीत्यर्थः SKN.

५. सर्वैः समीप एव ... दृश्यते Sy.
अदर्शि, वर्तमाने कर्मणि लुङ् दृश्यत उषाः SKN.
उपश्लिष्टा दृश्यत इयमुषाः Dur.

६. शुन्ध्युरादित्यः । सर्वेषां शोधकत्वात् ...यद्वा शुन्ध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः Sy.
उदकेचरो वा पक्षी हंसादिः शुक्लवर्णस्तस्य । ... शुन्ध्युरादित्यो भवति । शोधनात् । स हि तमसा व्याप्तं कृत्स्नं रश्मिभिः शोधयति । तमोऽस्मादपनयतीत्यर्थः । अथवाऽशुद्धमशुचितः शुचीकरोति SKN.
आदित्यो हि यदप्यशुचिर्भवति तदपि रश्मिभिः स्पृष्ट्वा शुचीकरोति ।... तमांसि वा शोधयतीति शुन्ध्युस्तस्य । शकुनिरपि य एष मद्गुर्नामाऽप्स्वपि शुन्ध्युरुच्यते, शोधनादेव । यो हि उदकचरो भवति नित्यमुदक एवेति शुन्ध्युः । आपोऽपि शुन्ध्यव उच्यन्ते, ता अपि हि शोधयन्ति Dur.

७. वक्षः D.M. वक्षःस्थानीयो रश्मिसमूहः । स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तद्वदित्यर्थः । यद्वा शुन्ध्युः ... पक्षिविशेषः । स यथा स्वकीयं वक्षः प्रकाशयन् दृश्यते तद्वदित्यर्थः Sy. वक्षः उरः, शुभ्रवर्णा शुक्लवर्णा चेत्यर्थः SKN.
यथा, तस्य स्वभावः स्वं प्रकाशमानं वक्षोभूतमेतस्मिन्नन्तरिक्षेऽभ्यूढम् । एवमियमुषा एतस्मिन्नन्तरिक्षे उपरिष्टाद् दृश्यते सन्निकर्षात् । प्रार्थ्यत्वकमुच्यते, शब्दसामान्यात् । इदमपीतरत् ।... पुरुषवक्षः पशुवक्षो वाऽऽत्मन् । एतस्मादेव वहतेर्धातोरिदम् । अभ्यूढमधस्तादुपरिष्टाद्वा काये शरीरे भवति Dur.

८. अत्र नकार उपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्य उच्यमानत्वात् । अत्र तु प्रतिषेधो विवक्षितस्तत्र पुरस्तादुपचारः प्रयुज्यते Sy.
पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति ... उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते N.1.4.

९. नवनं स्तोत्रं धारयतीति नोधाः । एतन्नामा महर्षिः Sy.
ऋषिः सः SKN.
इत्यमेषोधा नोधा ... ऋषिर्भवति । स हि नवनं स्तोत्रं देवताः प्रति दधाति Dur.

नोधा[1] इव स्तुत्या[2] कामान्। आविष्कुरुते[3]। रूपाणि[4]। सदन्ती[5]। इवाद्मे[6] सीदन्ती निवेशने। स्वापिन[7] स्वपतः[8]। बोधयन्ती[9]। नित्या[10]। आगात्[11]। पुनः[12] पुनः। आगच्छन्तीनामुषसा[13]

१. निव P.

२. देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैः Sy. 'सुवर्णासु प्रयंसा RV.1.58.7. RV. 3.54.3 नूच्छितं (नु द्विर्) मंसतो वि व्रतो (?) वीरवंन्तम्' RV.1.64.15. इत्यादिना स्तोमार्थेन SKN. स्वमुखोद्गीर्णया स्तुत्या Dur.

३. आविष्कृतवान्। तथैवापि ... आविर-करोत् Sy. आविष्कृतवांस्तद्वत् SKN. एवमियमुषाः स्वात्मन एवोद्गीर्णेन प्रका-शेन... आविष्कुरुते प्रकाशीकुरुते Dur.

४. प्रियाणि स्वमनोऽभिमतानि ... स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजांसि Sy. आत्मनः प्रियाणि धनादीनि SKN. प्रियाण्यात्मनः ... रूपाणि कामाख्यानि ... स्वात्मन एवोद्गीर्णेन प्रकाशेन रूपाणि जनानाम् Dur.

५. सदवी M. अद्मन इत्यत्र, अद्मं तस्य पाकाय गृहे सीदतीत्यद्मसत्पाचिका योषित्... अद्मास्योऽति गृहनाम 'अद्म-सद' (Ngh. 3.4) इति तन्नामसु पाठात्, तत्र सीदतीत्यद्मसत्वामनी Sy. अदनार्थं तस्मिन्गृहमनुप्रविश्य सीदति गच्छति वा तस्मात्, अद्मसत्। सा च सामर्थ्यात्पूर्वकारी पाचिका भार्याभिप्रेता SKN. इयमेवोषाः गृहाधिकारे नियुक्ताऽन्नपाचिका स्त्री।. अथ अन्नं तत्प्रतिकर्तव्यतया सीदति, तद्वा गच्छति तद्भजन इत्यद्मसत् Dur.

६. ० स्वीयाने P.D. ७. ० स D.

८. ० स्वप्नपरः M. सा यथा स्वपतः पुत्रादीन् Sy. जनान् SKN. स्वपतो जनान्बोधकादीन् Dur.

९. भोजनाय बोधयति तद्वत् ... सा यथा ... उषःकाले प्रबोधयति तथा भुवनान्यपि गृहे सीदन्ती तत्रत्यान्प्राणिनः प्रबोधयन्ती-यमुषाः Sy. सा यथा प्रातरुत्थाय क्षीरादिसंग्रहार्थं ... प्रबोधयति SKN. सा यथा प्रातरेव क्षीराद्युपादानार्थं ... बोधयत्यन्नं साधयिष्यन्ती, एवमुषा अपि जनान्बोधयन्ती। तत्काले हि स इतिकर्तव्यतार्थं जनाः प्रतिबुध्यन्ते, तैनै-तयैव बोधिता भवन्ति Dur.

१०. पुनः पुनः Sy. शाश्वच्छब्दो नित्यवचनः SKN. शाश्वतिकतमा नित्यतमा Dur.

११. आगच्छति Sy. आयाति ता: SKN. यदा ... आगच्छति तदैव जनान् बोधयति Dur.

१२. पुनः (पुन पुनंस्या विति ज्योतिराच्छा-दयन्ती) पुनः P. पुनरायान्ति ताः पुनरेयुष्यो यथोक्तः। उषसो हि गत्वा प्रत्यहमुदेष्यन्त आदित्यात्पुनरायान्ति। गवादयो हि गव्यूतिप्रभृति गत्वा गत्वा पुनरायान्ति SKN. या एताः क्वचिद् गत्वा पुनरागच्छन्ति ताः पुनरेयुष्यो गावोऽन्या वा Dur.

१३. आगमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये। ... प्रातर्नियतमागच्छन्तीनां वारयोषितां मध्ये स्वयमेका सती नियतमागच्छतीत्य-भिप्रायः Sy. निर्धारणे चेयं षष्ठी। अतिशयेन नित्या पुनरेयुषीणां मध्ये आगात्कृत्स्नं जगद-भ्योति व्याप्नोतीत्यर्थः SKN. पुनरागामिनीनामित्यर्थः। ... तासां पुनरेयुषीणामिति निर्धारयति। एवैव शाश्वतिकतमा Dur.

मध्ये[1]।

पूर्वे अर्धे रजसो अप्त्यस्य गवां जनित्र्यकृत प्र केतुम् ।
व्यु प्रथते वितरं वरीय ओभा पृणन्ती पित्रोरुपस्था ॥५॥

पूर्वे अर्धे। अद्भ्यो जातस्य[2]। पूर्वस्मिन्[3]। भागे। अन्तरिक्षयोगात्[4]। रजसाम्[5]। गवामिति[6]। आदित्यस्य तेजः[7]। प्रकृणोति[8]। उकत्वं[9] च। अतिशयेन[10] नत्र। विप्रथयति[11]। द्यावापृथिव्यो[12]। उभौ[13]। उपस्थौ[14]। आपूरयन्ती[15] तेजसा[16]।

---

१. एतस्मिन्मन्त्रे सामर्थ्याद्यसर्वित्यपसापिका स्त्री उच्यते। सा हि तत्काले जनान्बोहुकादीन्बोधयति। उषा अपि च तत्काल एवागच्छतीत्येवमुपमानमुपपद्यत इत्युपपत्तिः। अन्ये तु मक्षिकामप्सवं मन्यन्ते। सापि ह्यासे सीदति सनोति वाश्रं, तत्काले च प्रतिबुध्यमानाऽन्यान्बोधयतीति Dur. उषावर्शि शुन्ध्युवः। शुन्ध्युरादित्योभवति। शोधनात्। तस्यैव वर्णो भासाध्यूळहम्। इवमपीतरदस्त एतस्मादेव। अध्यूळहं काये। शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते। शोधनादेव। उदकचरो भवति। आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव। नोधा ऋषिर्भवति। नवनं दधाति। स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते। अपसत्। अप्सार्थं भवति। अप्सराविनीति वा। अप्सानिनीति वा। ससतो बोधयन्ती। शाश्वतमागात्पुनरेयुषीणाम्। [स्वपतो बोधयन्ती] शाश्वतिकतमागात्पुनरेयुषीणाम् N.4.16; SKN. II. 236. VM. ignores च।

२. व्यापनशीलस्य विस्तृतस्य ... यद्वा, अप्त्यस्य कर्मसु स्थितस्य जन्तोः Sy.

३. उषःकाले Sy.

४. रञ्जकस्यान्तरिक्षलोकस्य। रजःशब्दोऽन्तरिक्षलोकवाची, 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (N.4.19.) इति यास्केनोक्तत्वात्।... यद्वा रजसो रञ्जकस्याह्नः। रजःशब्दोऽहर्वाची 'अस्नृगहनी रजसी उच्येते' (N.4.19.) Sy.

५. ० सां च D. किरणां रश्मीनां वा...गवां वाचाम् Sy.

६. उत्पन्ना सती...। जन्मादर्यिची। उषःकाले सर्वेषां प्राणिनां बोधः स्फुटतरोऽभि प्रसिद्धम् Sy.

७. प्रज्ञानम्...केतुं गमनागमनादिरूपं कर्म। केतुरिति कर्मनाम। 'केतः केतुः' इति तन्नामसु पाठात् Sy.

८. ०णोति D.M. प्रकरोति is suggested for प्रकृणोति।
प्रकर्षेण करोति Sy.

९. उकत्वं is doubtful. It should be उरुतरं as read by Sy.
उरुतरम्। अतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा ...। उरुशब्दोऽप्यवारणार्थः यावपूरणो वा। 'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति'(N.I.9.)इति यास्केनोक्तत्वात् Sy.

१०. ० शयी M. विशिष्टतरम् Sy.

११. ० ती P. विशेषेणैव प्रख्याता भवति प्रकाशत इत्यर्थः Sy.

१२. पालयित्र्योर्द्यावापृथिव्योः Sy.

१३. उभे द्यावापृथिव्यौ...। यद्वा, उभा उभयोः पित्रोरिति सम्बन्धः Sy.

१४. उपस्थे उत्सङ्गेऽन्तराळप्रदेशे स्थित्वा Sy.

१५. स्वतेजसा पूरयन्ती Sy.

१६. VM. ignores च

एषेदेषा पुरुतमा दृशे कं नाजामिं न परि वृणक्ति जामिम् ।
अरेपसा तन्वा शाशदाना नार्भादीषते न महो विभाती ॥६॥

एषेदेषा । एवम्[1] । एव[2] । एषा[3] । पुरुतमा[4] । दर्शनाय भवति[5] । नच । वर्जयति[6] । बन्धुम्[7] । अबन्धुं वा[8] । उरुतमा[9] । तन्वा शरीरम्[10] । आत्मीयमाना गमयम्[11] । कुमारात्[12] । न[13] । गच्छति[14] । नच । वृद्धात्[15] । व्युच्छन्ती सर्वं प्रकाशयति[16-17] ।

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानाम् ।
जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव नि रिणीते अप्सः ॥७॥

अभ्रातेव । यथा । अभ्रातृका कन्यका[18] । पुंसः पितॄन्[19] । एति[20] । अभिमुखी[21] गन्तानकर्मणे पिण्ड-[22]

१. इदानीं भासमानप्रकारेणैव Sy.
२. इत्थमेव एवकारार्थः Sy.
३. उषाः Sy.
४. विपुलतमा, अत्यन्तविस्तृता सती Sy.
५. दृशे कं सुखेन सर्वेषां दर्शनाय । सुखं यथा भवति तथा सर्वान्द्रष्टुमिति वा Sy.
६. परिवृणक्ति सर्वतो न वर्जयति ... न परिवर्जयति । मनुष्यादिकं देवादिकमन्य न्यूनमधिकं लोकद्वयं वा कात्स्न्येन प्रकाशयतीत्यर्थः Sy.
७. जामिं सजातीयं देवजातिम् Sy.
८. बन्धुं P.D. अजामिं विजातीयं मनुष्यादिजातिम् Sy.
९. अपापया निर्मलया Sy.
१०. शरीरेण Sy.
११. शाशदाना ... व्याप्तं गच्छन्तीत्यर्थः Sy. शाशदानः शाशायमानः N.6.16.
१२. अल्पात्पूर्तिकादेः सकाशात् Sy.
१३. M. adds च after न
१४. न गच्छति । सर्वमपि प्रकाशयति Sy.
१५. वृद्धात् M. महतो मेर्वादेः सकाशात् Sy.
१६. व्य ० P.D. विभाती विशेषेण प्रकाशयन्ती सती Sy.
१७. पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशनं इत्युक्तम् । इदानीमस्मिँल्लोके परमाण्वादिपर्वतपर्यन्तं कृत्स्नं प्रकाशयतीत्यर्थः Sy. VM. ignores कम् । न । परि
१८. कन्यका D. भ्रातृरहितेव ... । यथा लोके भ्रातृरहिता योषित् Sy. यथा, अभ्रातृका स्त्री SKN. यथा, अभ्रातृका कन्या Dur.
१९. पुंसः पित्रादीन् प्रति ... स्वोचितभागो-पलब्ध्यादिलाभाय पितृनेति । सति भ्रातरि स एवोचितभागादिना सम्यक् तोषयति । तदभावात्स्वतरमेव प्राप्नोति Sy. येभ्य उत्पन्ना तानेव पुंसः पितृन् SKN. यस्यापि सती पित्रा, उक्ता भर्त्रा पुनः ... पुंसः पितृनेव पितृवंशमेव Dur.
२०. गच्छति Sy., SKN.
२१. अभि० D.M. स्वकीयस्थानात्प्रति-निवृत्तमुखी सती Sy. प्रत्यग्गामिनी SKN. अभिमुखी Dur.
२२. यद्वा सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिण्डदानादिकं सन्तानकृत्यं करोति । तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन्गच्छति Sy. सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय च SKN.

दानाय न पतीनेवमुया अभिमुख्यागच्छति। गर्तारोहिणीव। धनलाभायाभिकान्। गर्ता पुत्रा-स्तारस्तमपतिकपुत्रा च स्त्री भर्तुर्धनहरणायारोहति सा नत्रापि वि[illegible] [illegible] न सा [illegible]

---

१. प्रती० M. न पतिवंशमित्यर्थः। सा हि पितृवंशं पुत्रैः पौत्रैश्च वर्धयति न भर्तृवंशमिति।... अभ्रातृका कन्या यस्मिन्नेव वंश उत्पन्ना भवति तमेव प्रकाशयति वर्धयति, न भर्तृवंश-मित्येवमुपमया मातापुत्रोऽभ्येत्येत-दुपवर्णितं भवति। पुत्रार्थत्वाद्विवाह-स्य। तस्मादवर्धयितृत्वाद्भर्तृवंशस्य वर्धयितृत्वाच्च पितृवंशस्याभ्रातृका पितृदायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते। ... अत्र प्रथमयोपमया अभ्रातेव पुंस इत्यनया अभ्रातृकाया अनिर्वाहो लिङ्ग्यते Dur.

२. ०थो P. आभि० P.D. तद्वदियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्व-प्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्य-माभिमुख्येन गच्छति Sy. एवमुषा यत उत्पन्ना तमेवादित्यं गच्छति। तत्रैव प्रलीयत इत्यर्थः SKN. एवमुषा अपरकाले रात्र्यां नभ आरोहति। यथाऽभ्रातृका पितृनेव प्रत्येति न पति-मेवमुषा आदित्यमेव प्रत्येति Dur.

३. ०ती P.

४. गर्त इति गृहनाम। 'कृदरो गर्तः' (Ngh. 3. 4.) इति तन्नामसु पाठात्। अत्रौचित्येन राजपुरुषैर्न्यायनिर्णेतृभिरध्या-सितं स्थानमुच्यते Sy.
सर्वलोकप्रकाशभास्करम् SKN.
'गर्तः सभास्थाणुः' इति, अक्षनिर्वपणपो-ठम्।... गृणातेः,... श्मशानसञ्चयोऽपि गर्त उच्यते, गुरतेरपगूर्णार्थस्य। (या० ३।११६) स हि लोकविनाशायाभ्युद्यत इव भवति। यानि हि तत्र पिशाचादीनि सत्त्वान्याश्रितानि भवन्ति तानि जनमर-णमाशासते। म्रियमाणेषु जनेषु तानि प्रमुदितानि भवन्ति। ... रथोऽपि गर्त उच्यते, 'गृणाते:' स्तुत्यर्थस्य। गर्तं 'स्तुततमं यानम्' स्तुवद्भिरभ्यो यानेभ्यः सुखतरं हि तेन गम्यते Dur.

५. तदारोहणीति गर्तारूढ Sy.
यथा दक्षिणापथे स्वार्थ प्रदेशे ... अप-त्यार्थं रोहिणी स्त्री SKN.
काचित् ... दाक्षिणात्या स्त्री Dur.

६. धनानां स्वकीयरिक्थानां, लाभाय लाभाय Sy. लब्धये लाभाय, धनानां भर्तुः स्वभूतानाम् SKN.
लब्धये धनानाम् Dur.

७. ०क्षिणाम् M.

८. ०मपत्नीक० P. ०र्तनिक० M.
०कापु० is suggested for ०कपु०
यथा लोके काचिद् गतभर्तृका सीमन्त् Sy.
अपुत्रा, अपत्निका वा SKN.
अपुत्रा Dur. ९. वा० P.

१०. ०र्तुर० D.

११. ०परो० P. तत्समागच्छति Sy.
गच्छति तद्वत् SKN.
सा यथा.. तमारोहति। ... त्वर्थमिति-तीत्यर्थः Dur.

१२. ताम् P.

१३. तमेव M. तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिक्थं भजते योऽस्याः तस्मात्तद्वा तदीयं धनं वितरन्ति। ... देशविशेषाचारमपेक्ष्येयं दृष्टान्तितम् Sy.
तत्र गता सती... रिक्थं भजते। किम-वा दापयन्ति रिक्थमिति दाक्षिणात्येषु देशरीतिः।... देशसमाचारव्यवस्थयाऽपि नवविभागमानार्थौ निर्वर्तनाय इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति Dur.

१४. M. reads समानतमो for न सा सती।

साधयते तत्र मासम्य परिगृह्णाति धनमुपगच्छति दाक्षिणात्येषु । जायेव । पत्ये । कामयमाना । सुवासा ऋतुकालेषु । उषा । हसन्तीव स्त्री दन्तान् । आत्मीयं रूपम् । विवृणुत इति ।

स्वसा स्वस्रे ज्यायस्यै योनिमारैगपैत्यस्याः प्रतिचक्ष्येव ।
व्युच्छन्ती रश्मिभिः सूर्यस्याञ्ज्यङ्क्ते समनगा इव व्राः ॥८॥

स्वसा स्वस्रे । गर्भिः । ज्येष्ठायै । स्वस्र उषसे । स्थानम् । अरिचत् । तामुपसं

१. तथेयमपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां समये लाभाय गर्तमारूढां सूर्यनिवासस्थानमारोहति Sy.

२. विशेषेण पतिं भोगाय काङ्क्षन्ती तेन सह सङ्क्रीडते Sy. द्वितीयार्थे चतुर्थी । पति-मुशती कामयमाना... निविशङ्का परया प्रीत्या युक्ता गच्छति तद्वत् SKN. दीप्ता जाया...भर्त्रे...आत्मानं दर्शयति Dur.

३. यथा च लोके सुवासा शुक्लादिशोभन-वसना स्वलङ्कृता, पूर्वं रजोदर्शन-समये मलिनवस्त्रा सती स्नानानन्तरं शोभनवस्त्राभरणादिना शोभमाना Sy. सुवासाः SKN. सुवासा भूत्वा, ऋतु-कालेषु Dur.

४. तथेयमुषा अतिनैशेनान्धकारेणावृतत्वा-न्मलिनवसनापि प्रभाते स्वतेजसावृतत्वा-त्सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण सार्धं सङ्क्रीडमाना Sy. एवमुषा आत्मानं दर्शयति जगताम् Dur.

५. हसन्तीव हसन्तीव...दन्तस्थानीयानि Sy. हसन्तीव यथा हसन्तीत्या स्वदन्तान् SKN. यथा हसनस्वभावा स्त्री दन्तानात्मनो दर्शयति Dur.

६. रूपाणि नील-पीतादीनि । तद्वा निरूप्यमाणानि पदार्थ-जातानि Sy. आत्मीयं रूपं हसनस्य कारणम् SKN. एवमुषा अप्यात्मनोऽन्त-र्भूतानि सर्वद्रव्याणां रूपाणि Dur.

७. नितरां रिणीते गमयति प्रकाशयतीत्यर्थः । यथा लोके काचिद्रमणीया योषित् स्मितव्याजेन दन्तान्विवृणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः Sy. निरिणीते । रिणातिर्गतिकर्मा । निः प्रकर्षे । गमयतीत्यर्थस्तावत् । प्रकर्षेण गमयति, प्रकाशयति प्रापयतीत्यर्थः । एवमुषा निरिणीते SKN. शार्वरेण तमसा तिरोहितानि सर्वद्रव्याणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव करोति Dur.

८. अभ्रातेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिम् । गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणात्री । गर्तः सभास्थाणुः । गृणातेः । सत्यसङ्गरो भवति । तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति । तां तत्राक्षेणाघ्नन्ति । सा रिक्थं लभते । श्मशानसञ्चयोऽपि गर्त उच्यते । गुरतेः । अपगूर्णो भवति । ...रथोऽपि गर्त उच्यते । गृणातेः स्तुति-कर्मणः । स्तुततमं यानम् । ...जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषूषा हसन्तीव दन्तान्विवृणुते रूपाणीति । चतस्र उपमाः । N. ३.५; SKN. II. १३०.

९. ०रिन्न M. स्वयमेव गच्छति वा स्वसा रात्रिः Sy. १०. ज्ये० D. एकस्मा-देवाग्नेरादित्यप्रभावात्पर स्परं स्वसृभा-वः । तथाप्यत्र प्राथम्यात्तेजोऽधिकत्वाच्च ज्यायस्त्वम्...उक्तयोरुषा ज्येष्ठायै

११. Omitted by P. D.

१२. उत्पत्तिस्थानमपरस्यावकाशम्

१३. आराद् । अरेचयतीत्यर्थः

दृष्ट्वेव[1] रात्रिः। अपगच्छति[2]। तस्याः सकाशादपि वा[3] यथा[3] स्वगुरं दृष्ट्वा स्नुषागच्छत्यं वमिति सेयम्। सूर्यतेजोभिः[4] सह। प्रादुर्भवन्ती[5]। अञ्जनगोपन[6] तेज आत्मानि। अङ्क्ते[7]। यथा युद्ध गच्छन्तः[8]। वृता[9] आभरणैः।

आसां पूर्वासामहंसु स्वसॄणामपरा पूर्वामभ्येति पश्चात् ।
ताः प्रत्नवन्नव्यसीर्नूनमस्मे रेवदुच्छन्तु सुदिना उषासः ॥९॥

आसां पूर्वासाम्। आसाम्[10]। उषसाम्। पूर्वकालानाम्[11]। उत्तरेणा[12]। पूर्वा गता गताम्[13]। पश्चात्[14]। अभ्येत्यनुक्रमेण[15] गतेष्वहःस्वगमन्[16]। ताः[17]। पुराणा[18] इव[19]। इदानी नवतरा[20]। अस्माकम्। धनयुक्तम्[21]। व्युच्छन्तु[22]। शोभनदिवसाः[23]। एकस्माज्जननात् महागमनाद्वा स्वसार उषस इति[24]।

---

१. ज्ञापयित्वेव . . . ज्यायस्यामागतायां तस्यै स्वस्थानं दत्त्वा स्वयं तत्सन्निधौ स्थातुमनुचितमिति विज्ञायैव Sy.

२. स्वयमपसृत्यैव गच्छति . . . अपगच्छतीति भावः Sy.

३. वा यथा omitted by P. D.

४. सूर्यस्य रश्मिभिः Sy.

५. तमो विवासयन्ती Sy.

६. व्यञ्जकं तेजः। यद्वा, अञ्जि व्यक्तं जगत् Sy. ७. अनक्ति प्रकाशयति Sy.

८. P. reads गच्छन्तो युद्धे for युद्धे गच्छन्तः।

सम्यगननहेतव आपः समनाः। ता गच्छन्तीति समनगा विद्युतः . . . यद्वा सम्यगननाय गच्छन्तीति समनगाः सूर्यरश्मयः Sy.

९. व्रताम० P. व्रताभ० D.

व्रता आभ० M.

व्रा व्राताः, विद्युत्सङ्घा इव। : . . त इव व्रा व्राताः सङ्घीभूताः। ते यथाञ्जते जगत्प्रकाशयन्ति तथेत्यर्थः। व्रात इत्यत्र तकारलोपश्छान्दसः Sy.

१०. स्वसॄणां परस्परं स्वसृभावमापन्नानां स्वयं सरन्तीनां वा . . . उषसां मध्ये Sy.

११. पुरातनीनाम् Sy.

१२. ०रा उ० P.D.M. अपरा, अन्यास्तन्युषाः Sy.

१३. पूर्वामतीतदिवससम्बन्धिनीमुषसम् Sy.

१४. पश्चाद् अनुसृत्य Sy.

१५. ०त्यानु० P. अभिमुखं गच्छति। अव्यवधानेन गच्छतीत्यर्थः। सर्वेऽप्युहस्त्वेवमेवाभ्येति Sy.

१६. प्रतिदिनम् Sy. १७. गते . . . मन: M.

१८. उषसः। . . . नूनं निश्चयम् Sy.

१९. पुरातन्य इव Sy.

२०. नवीयस्यो नवतरा आगामिन्यः Sy.

२१. बहुधनविशिष्टं यथा भवति तथा Sy.

२२. प्रकाशयन्तु। पूर्वतन्यो यथोच्छन्तस्तथाऽऽगामिन्योऽप्युच्छन्त्वित्यर्थः Sy.

२३. शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुखा वा सत्यः Sy.

२४. VM. ignores नूनम्

प्र बोधयोषः पृणतो मघोन्यबुध्यमानाः पणयः ससन्तु ।
रेवदुच्छ मघवद्भ्यो मघोनि रेवत्स्तोत्रे सूनृते जारयन्ती ॥१०॥

प्र बोधयोषः । प्रगच्छन । उषा गान् । धनवति ! अबुध्यमाना । कदर्याः । स्वपन्तु । धनयुक्तम् । व्युच्छ । धनवद्भ्यः । मघोनि ! रैवत् । स्तोत्र मह्यम् । सूनृते ! स्तोत्रं कारयन्ती जरयति कर्माणि ? ।

अवेयमश्वैद्युवतिः पुरस्ताद्युङ्क्ते गवामरुणानामनीकम् ।
वि नूनमुच्छादसति प्र केतुर्गृहंगृहमुप तिष्ठाते अग्निः ॥११॥

अवेयमश्वैत् । इयम् । अश्वः । योनिते । युवतिः । पूर्वस्यां दिशि । युङ्क्ते च । अश्वानाम् । अरुणवर्णानाम् । समूहं रथे । सैवयं व्युष्टाभवत् । सम्प्रति प्रभवति च ।

१. प्रयच्छ is suggested for प्रगच्छन प्रज्ञापय । प्रतिबुद्धान्कुरु Sy.
२. ०रा M. हविष्प्रदानस्मान्यजमानान् Sy.
३. मघवति ! अस्मभ्यं दानव्यंबहुभिर्धनै-स्त्वद्दति ! Sy. ४. यागादीनकुर्वाणा प्रदानशीला वणिक्प्रभृतयः Sy.
५. पणयो व्यवहारिणो वणिजः 'पणि-र्वणिग्भवति' (N.2.17.) इति यास्कः । पणय इव लुब्धकाः Sy.
६. ०बुध्य ... स्वप (च) न्तु M. स्वपन्तु दीर्घनिद्रा भवन्तु । म्रियन्तामित्यर्थः Sy.
७. धनवत्, समृद्धिमत् Sy.
८. विभाहि Sy.
९. हविर्लक्षणाधनवद्भ्यो यजमानेभ्यः Sy.
१०. योनि M. अस्मद्स्तोतृविभिंस्तद्दति ! Sy.
११. रैवत् D. धनवत् समृद्धयर्थमुच्छेति शेषः Sy.
१२. स्तुतिकर्त्रे यजमानाय Sy.
१३. स्तनुते M. सुष्ठु मनुष्याणां नेत्रि देवि ! Sy.
१४. सर्वप्राणिनः क्षपयन्ती Sy.
१५. VM. ignores उषाः ।
१६. उषाः Sy.

१७. आगच्छमागच्छति वर्धते वा । अत्रावशब्दो विनिग्रहार्थीयः 'अवेति विनिग्रहार्थीयौ' (N.1.3.) इति यास्केनोक्तत्वात् Sy.
१८. यौवनोपेतयौवितत्वानीया । यद्वा सर्वेषु भावेषु मिश्रयन्ती Sy.
१९. योजयति Sy.
२०. गवां प्रसिद्धानामेतन्नामकानामश्वानां वा । ... यथा लोके वाहनसमाहं दृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तथाप्यरुणरश्मीना-मश्वानां दर्शनादुषा आगच्छतीत्यव-गमीयते । यद्वा । अरुणानां रश्मीनां समूहं युङ्क्ते Sy. अरुण्यो गाव उषसाम् Nigh. 1.15.
२१. अरुणरश्मीनाम् Sy.
२२. अरुण ... म० M.
२३. सैवयं D.M. सेयम् P. सदा नूनं निश्चयमेषा Sy.
२४. तमो विवर्जयत्यर्थः । यत इयं मा पूर्वाह्ण, अत एव कालात्मना मार्ग-प्रवमणाहं दृष्ट्वा शत्रुमीयते तथा स्त्रार्थीत्यर्थः Sy.
२५. आमन्त्राये ... कस्यावग्नोभवं तमोन वा

प्रज्ञानम्[1]। अथाऽनुगृहम्[2]। अग्निः[3] स्वाहाप्रतिग्रहार्थम्[4]। उपतिष्ठते[5]।

उत्ते वयश्चिद्वसतेरपप्तन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।
अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥१२॥

उत्ते वयश्चित्[6]। तव। व्युष्टौ। पक्षिण[7]। अपि[8]। वसते[9]। उदपप्तन्[10]। मनुष्या। च। ये[11]। अन्नस्य भाजकाः[12]। गृहे[13]। वसते[14]। याचितृभ्यः[15] प्रयच्छते[16]। मनुष्याय। त्वमुषः[17] देवि[18]! बहु। धनम्[19]। वहसि[20]।

अस्तोढ्वं स्तोम्या ब्रह्मणा मेऽवीवृधध्वमुशतीरुषासः ।
युष्माकं देवीरवसा सनेम सहस्रिणं च शतिनं च वाजम् ॥१३॥

अस्तोढ्वम्[21]। हे स्तोमार्हा[22] उषसः। यूयम्। मम[23]। अनेन स्तोत्रेण[24]। स्तुता भवथ[25]। वर्धय-[26]

---

१. केतुस्थानीया ज्ञापयित्री। प्रकर्षेण विविधं भासत इति शेषः। उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः। यद्वा, प्रसति तमोरूपेऽन्धकारे प्रकेतुः प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छाविति पूर्वत्रान्वयः Sy.
२. सर्वयजमानगृहमग्निहोत्रार्थम् Sy.
३. आहवनीयादिरूपः Sy.
४. स्वभागप्र॰ M.
५. उपतिष्ठते। दीप्यत इत्यर्थः Sy.
VM. seems to ignore नूनम्।
६. ॰त्त P.
७. गमनवन्तः पक्षिणोऽपि Sy.
८. चिदित्येषोऽपिशब्दार्थः। ... पूर्ववाक्ये 'गृहं गृहमुपतिष्ठातेऽग्निः' इत्युक्तत्वात्तदपेक्षयाऽपिशब्दः Sy.
९. पवतेः P. निवासस्थानान्नीडादेः Sy.
१०. ऊर्ध्वं...पतन्ति Sy.
११. यन्नस्य for ये। अन्नस्य P.
१२. ॰कारा P.D. अन्नवन्तोऽन्नार्थिनः कृषिवाणिज्यादिकर्तारः ॰स्वस्वव्यापारार्थमुद्युक्ता अपप्तन् गच्छन्ति Sy.
१३. देवयजनाख्ये । ... अमेति गृहनाम। 'अमा अमे' (Ngh. 3.4.) इति तन्नामसु पठितत्वात् Sy.
१४. सते निष्ठते यजमानाय तदर्थम्। ... यद्वा अमा सह हूयमानेनाग्निना सह निवसते यजमानाय। अमा शब्दोऽत्रामित्यादौ सहार्थे प्रयोगात् Sy.
१५. यापयितृभ्यः P.D.
१६. हविर्दत्तवते यजमानाय Sy.
१७. उषोदेवते! Sy. उषः! is suggested for उष।
१८. देवनशीले! Sy. १९. शोभनं धनम् Sy.
२०. प्रापयसि Sy.
२१. ॰ढ्वम् P.D. एवं सूक्तद्वयोक्तरीत्या बहुधा स्तुत्वा तां च स्तुतिमनया निवेदयित्वा स्वाभीष्टं प्रार्थयते Sy.
२२. स्तोमः स्तोत्रम्। तदर्हन्तीति स्तोम्याः स्तुत्यर्हा उषसः Sy.
२३. मत्स्वभूतेन Sy.
२४. ब्रह्मणा सूक्तद्वयगतमन्त्ररूपेण स्तोत्रेण Sy.
२५. Omitted by P. भव॰ D.M.
२६. प्रवर्धयत Sy.

अस्मान्। कामयमाना.। उषसः। युष्माकम्। देव्यः। पालनेन। सम्भजेमहि। सहस्रसङ्ख्याकम्। शतसङ्ख्याकम्। च। अन्नम्।

I.125.

प्राता रत्नं प्रातरित्वा दधाति तं चिकित्वान्प्रतिगृह्या नि धत्ते ।
तेन प्रजां वर्धयमान आयू रायस्पोषेण सचते सुवीरः ॥१॥

प्राता रत्नम्। स्वनयस्य दानस्तुतिः। प्रातः। धनम्। प्रातरागन्ता स्वनयः। प्रयच्छति। तम्। प्राज्ञः कक्षीवान्। प्रतिगृह्य। निधत्ते, लिङ्गभेदश्छान्दसः। तेन धनेन। प्रजाम्। आयुश्च। वर्धयमानः। धनस्य। पोषेण। संसृष्टो भवति। शोभनवीरः कक्षीवा-

---

१. स्तोतृनस्मानस्मदनुग्रहं वा कामयमानाः Sy.
२. युष्मत्सम्बन्धिना Sy.
३. देवनशीलाः Sy.
४. रक्षणेन Sy.
५. स० P. सम्भजेमहि Sy.
६. अभीष्टं धनम् Sy.
७. शाकं M. अपरिमितं धनम् Sy.
८. धनम् Sy.
९. युष्मत्कृतेन शतसहस्रपरिमितधनादिरूपरक्षणेन वयमस्यर्थिभ्यः शतसहस्रपरिमितस्य धनस्य दातारो भवेमेत्यर्थः Sy.
VM. ignores च
M.D. puts the figure ॥१२४॥ here to indicate the end of one hundred and twentyfourth hymn. No such number is given in P and M.
१०. भावयव्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजा Sy.
११. प्रभातकाले Sy.
१२. रमणीयं निष्कादिकम् Sy.
१३. प्रातरेवात्मनः सकाशमागतः सन् Sy.
१४. अस्मत्सन्निधौ स्थापयति, ददाति Sy.
१५. स्थापितं सर्वम् Sy.
१६. चेतनावान्। अबुद्धमित्यवगतवान् Sy.
१७. स्वीकृत्य Sy.
१८. निध० P. पितुः समीपे स्थापयति Sy.
१९. ०र्श्छान्दसं D.
२०. दत्तेन निष्कादिना Sy.
२१. पुत्रभृत्यादिरूपाम् Sy.
२२. जीवितञ्च Sy.
२३. वर्धमा० P.D. पोषयन् Sy.
२४. धनानां पुनः पुनर्वर्धनेन Sy.
२५. असौ राजा सङ्गच्छतामिति मम दातुराशंसां प्रार्थयते Sy.
२६. वीरः M. शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् Sy.
२७. कक्ष्या नाम अश्वबन्धनी रज्जुः। तद्वान् कक्षीवान् Sy. कक्षीवान् कक्ष्यावान् N. 6. 1 [illegible]. कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि N. 3. 9. कक्ष्या रज्जुरश्वस्य। कक्षं सेवते। कक्षो गाहतेः। क्स इति नामकरणः। ख्यातेर्वाऽनर्थकोऽभ्यासः। किमस्मिन् ख्यानमिति। कषतेर्वा। तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षः। बाहुमूलसामान्यादश्वस्य N. 2. 2.

निति।

---

१. अत्रेतिहासमाचक्षते। दैर्घतमसः कक्षीवान्नाम ऋषिर्ब्रह्मचर्यं चरिष्यन्वेदाभ्यासाय गुरुकुले चिरकालमुषित्वा वेदान्सम्यगधीत्य व्रतानि च चरित्वा तेनानुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति प्रयास्यन् मध्ये मार्गे (मध्येमार्गं) रात्रौ विश्रान्तः। प्रभाते भावयव्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजाऽनुचरैः सह क्रीडमानोऽकस्मात्कक्षीवतोऽन्तिकमाससाद। स च रभसा प्रतिबुद्धः सहसोत्तस्थौ। तं च राजा पाणिं गृहीत्वा स्वकीय आसन उपवेश्यास्य सौन्दर्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ। भगवन्! कस्य पुत्रः किंनामा त्वमिति। स च पृष्टो मातरं पितरं च स्ववृत्तान्तमाचचक्षे। स च राजा सम्भाव्य इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्यास्मै मधुपर्कमारचय्य वस्त्रमाल्यादिभिः पूजयित्वा सरथा दश कन्याः शतं निष्कानश्वशतं, पुङ्गवानां शतं, गवां षष्ट्युत्तरसहस्रं, पुनरेकादश रथांश्च प्रादात्। स च सर्वमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दीर्घतमसोऽन्तिकमागत्य तस्मै प्रादर्शयत्। ननु कक्ष्या नामाश्वबन्धनी रज्जुः। तद्वान्कक्षीवान्। अश्वबन्धनं च राज्ञ एवोचितम्। अतोऽस्य राजन्यत्वात्प्रतिग्रहो नोपपद्यते। 'याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः' (मनु० १०, ७६) इत्युक्तत्वात्। तस्माद् ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न तु क्षत्रियस्येति। नैष दोषः। यद्यप्यसौ कलिङ्गाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि तेन कलिङ्गेन स्वयं वृद्धत्वादपत्योत्पादनाय सामर्थ्यमलभमानेन सन्तानोत्पादनाय याचितो दीर्घतमा ऋषिर्महिषीमुशिग्नामिकाम् अपत्योत्पादनाय प्रेषितया राजमहिष्याऽभिजात्येन महर्षिणा सह रन्तुं मन्यमानया स्वकन्याभरणैरलङ्कृत्य स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषितामुशिग्नामिकां योषितं दासीमित्यवगत्य मन्त्रपूतेन जलेनाभिषिच्यर्षिपुत्रीं कृत्वा तया सह रेमे। तदुत्पन्नः कक्षीवानामर्षिः... अतोऽस्य क्षत्रियसम्बन्धात्कक्षीवानिति नामोपपन्नम्। दीर्घतमसः परमर्षेरुत्पन्नत्वेन ब्राह्मणत्वात्प्रतिग्रहोऽप्युपपन्न एव। इदमादि सूक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दानप्रशंसाख्यानप्रतिपादकम्। मन्त्रसूक्तस्था 'स्वनयस्य दानस्तुतिः' इति 'दानमुद्दो भावयव्यं गृह्णाति' इति चोभयत्र स्तोतव्यं भिन्नमेवानुगम्यत इत्युच्यते। उत्तरसूक्तस्य प्रथमायामृचि 'क्षियतो भाव्यस्य' (RV. I. 126. 1b.) इति दातुर्भावयव्यस्य भूपनामत्वात्तत्पितुर्नाम्नोपजीव्य पृथगुपात्तम्। वस्तुतस्तु पितुर्नाम्ना पुत्रस्य व्यवहृतत्वात् तथा 'आ रुद्रासः' (RV. V. 57. 1a.) इत्यादौ बहुशः प्रयोगदर्शनात् 'स्वनयेन दत्ताः' (RV. I. 126. 3a.) इति तत्रैव सूक्ते स्वनयस्यापि भूपनामत्वाच्चोभयत्रापि दातृप्रतिगृहीत्रोरैकरूप्येणैकत्वेन दानप्रशंसाख्यानमाख्यानमिति प्रसिद्धम्। स च कक्षीवानानीतं सर्वं पितुर्निवेदयन्रोचकेनैव दानप्रकारं प्रशंसति Sy.

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।
यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥२॥

सुगुरसत्[1]। सुगुः[2]। असत्[3]। सुहिरण्यः[4]। स्वश्वः[5]। महत्त्व[6]। अस्मै[7]। वयः[8]। इन्द्रः। प्रयच्छत्[9]। यः[10]। त्वा[11]। आयन्तम्[12]। वसुना धनेन[13]। प्रातरागामिन्[14]! अतिथे! कक्षीवन्[15]! मुक्षीजा[16] जालपाशिका यथा[17] जालपाशिकया कश्चित्[18]। पक्षिणं निरुन्ध्यादेवं[19] त्वाम्। निरुणद्धि[20] स्ववश

---

१. सुगः M. शोभनैर्बहुभिर्गोभिस्तद्वान् Sy. शोभना दुग्धादुग्धप्रयोजनसामर्थ्याद् गावो यस्य स सुगुः SKN.
२. भवति SKN.
३. ०ण्य P.D.M. सुष्ठु हितरमणीयैर्धनैस्तद्वान्भवतु Sy.
४. शोभनैरश्वैस्तद्वान् सन् Sy.
५. प्रभूतम् Sy. बहुत्व Dur.
६. राज्ञे प्रदात्रे Sy.
७. अन्नम् Sy; Dur. अन्नमात्मनः। अन्नम् SKN.
८. परमेश्वरो धर्मदेवता Sy. इन्द्रः SKN.
९. दधातु, ददातु। यतोऽयं राजाऽस्मै गोहिरण्याश्वादीनि बहुमहत्यादीनि दत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थना उचितैव Sy. ददाति च ... सर्वाः सम्पदः SKN. ददाति Dur.
१०. यो राजा Sy.
११. यदि यथिकं यदृच्छया गन्तारं ... त्वाम् Sy. त्वाम् SKN.
१२. गुरुकुलादागतम् Sy. मार्गे प्रातरग्निहोत्रम् ... आगच्छन्तम् SKN. आयन्तमभ्यागतम् Dur.
१३. अक्षयाधनेन गवादिधनेन Sy. हविर्लक्षणेन धनेन SKN. धनेन Dur.
१४. प्रातरागामिन्नतिथे पुत्र ! Sy. प्रातरेवाग्निहोत्रार्थमागामिनिशिष्यर्थ. । ... अतिथेरतिथिस्वामीयस्य । दृष्टं चेदमन्ते-वासिविषये मन्त्रान्तरे 'मुञ्चो वसुना प्रतिविर्दुरोणे' इति SKN. स हि प्रातः प्रातरग्नीनि गृहाण्यभ्येति तेनैवमामन्त्र्यते। ...यथा ह्यतिथिरभ्यागतो भवति स यतन् क्षुधितोऽन्नसंयोगेन कस्यचित् गृहिणो गृहेऽवतिष्ठत एवमेतस्यात् Dur.
१५. ०वान् P.
१६. मुक्षी० P. मुच्यमाना सती बन्धनं जनयतीति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबन्धनी रज्जुः Sy. जालपाशिका। ...मुच्यते हि सा बध्यमानेषु पक्षिषु। आमुच्यन्ते वा पक्षिणः। पादे तन्यते वासौ प्रसार्यते पक्षिबन्धनपाशजालरूपा चेति मुक्षीजा SKN.
१७. जालपाशिका यथा omitted by D.
१८. तया पाशको यथा पदि गन्तारं मृगपक्ष्यादिकम् Sy. पदि पक्षिणम् SKN.
१९. तथा यथानन्तुतामपि त्वां गमनं प्रतिबध्य गवादीष्टदानादिना यो राजा तोषयति स एवं भवत्विति Sy.
२०. निरुध्यै P. गमनात उत्कृष्टं बध्नाति। पदिं निरुणद्धीत्यर्थः Sy. यथा मुक्षीजया जालपाशिकया कश्चित्कुमारः पक्षिणं निनुयात्। ...उत्सिवेव पक्षिस्वेनस्य स्यार्थे ...बन्धनं संरोधः। न चापि योऽन्यथंनागुवः न इहाभिप्रेतः। अनया रज्ज्वा हि बन्धः। सन्धन् बध्नाति। बन्धनं संरुणद्धीत्यर्थः SKN. प्राणाभ्यस्वापि अतिबन्धकद्धीत्यर्थः Dur.

इति कक्षीवानाशिषमाशास्ते स्वनयाय।

आयमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन।
अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयद्वीरं वर्धय सूनृताभिः ॥३॥

आयमद्य। गतवानस्मि। अद्य। सुकृतम्। प्रातः। प्रातरिच्छन्। इष्टेः। पुत्रं स्वनयम्। वसुमता। रथेन सहितम्। अंशोः सोमलतायाः। सुतम्। मा पायय। मादयित्र्याः। क्षपितवीरं गाम्। वर्धय। धनप्रदात्रीभिर्वाग्भिरिति वदन्निति शेषः।

उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः।
पृणन्तं च पपुरिं च श्रवस्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति विश्वतः ॥४॥

उप क्षरन्ति। उपेत्य क्षरन्ति। सिन्धवः। सुखस्य भावयित्र्यः। ईजानम्। च। यक्ष्य-

---

१. The passage beginning with प्रयच्छतु and ending with आशिषम् is omitted by M.
२. प्रशास्ते M. ३. ०याय M.
४. परिगन्तुर्भवति। यत्पश्यते...। सुगुर्भवति। सुहिरण्यः। स्वश्वः। महश्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्तमन्नेन। प्रातरागामिनातिथ्ये। मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति कुमारः। मुक्षीजा मोचनाच्च। शयनाच्च। ततनाच्च N. 5. 18, 19; SKN. II. 362.
५. प्रय० P. ६. प्राप्तोऽस्मि Sy.
७. गतवानस्मद्य M. अस्मिन्दिन इदानीम् Sy.
८. शोभनस्य कर्तारम् Sy.
९. पूर्वेद्युः प्रभातकाले, अयं धनं दत्तवान्... अत्र यद्यपि केवलं प्रातरित्येव श्रुतं न पूर्वेद्युरिति तथाप्यद्य आयमित्युक्तत्वादर्थात्पूर्वेद्युः प्रातरिति गम्यते Sy.
१०. त्वामिच्छन् प्राप्तुमिच्छन्। कदा द्रक्ष्यामीति कामयमानोऽहम् Sy.
११. इष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्य वा Sy.
१२. पुत्र P. पुरु त्रातारम्...कर्तारमित्यर्थः Sy. पुत्रः पुरु त्रायते N.2.11.
१३. समृद्धधनवता Sy. १४. साधनेन। यद्वा तेन सहित इति सहार्थे तृतीया। किञ्च महार्घीतेन समृद्धेन धनेन Sy.
१५. अंशुमतो वल्लीरूपस्य Sy. १६. अभिषुतं रसम् Sy. १७. आत्मानं पायय। इन्द्रमाप्यनं सोमपानं कुर्वित्यर्थः Sy.
१८. मदयि० M. ०ष्याह P. मादनसाधनस्य सोमस्य Sy. मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः N.2.5.
१९. क्षपितं P. क्षयद्वीरं क्षियन्तो निवसन्तो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं तादृशं स्वविघ्नसाधनबहुधनप्रदातारम् Sy.
२०. समृद्धं कुरु। पुत्रभृत्यादिवीरैर्यथा समृद्धो भवति तथा कामयेत्यर्थः Sy.
२१. वाग्भि० D. प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः Sy. २२. Cf. BB. on TS. 1.8.22.4. ०णी P. सोमयागं फलप्रदर्शनेन स्तौति Sy. २३. क्षरन्ति। प्रीणयन्तीत्यर्थः Sy. २४. स्यन्दनशीलाः प्रस्नुतपयोधाराः Sy. सिन्धुः स्यन्दनात् N.9.26. २५. सुखभावयित्र्यः। मय इति सुखनाम। 'मयः सुम्नम्' (Ngh. 3.6.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
२६. सोमयागमनुतिष्ठन्तम् Sy. इष्टवन्तं देवान्। यजतेर्लिटः कानजेति कानच् BB.

[illegible] । च । [illegible] । [illegible] प्रयच्छन्तम् । [illegible] । च । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितो यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति ।
तस्मा आपो घृतमर्षन्ति सिन्धवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा ॥५॥

नाकस्य पृष्ठे । स्वर्गस्य । [illegible] । तिष्ठति । श्रितः । स । प्रगच्छति ।

१. यक्ष्य इति प्रणति कुर्वन्तश्च । न केवलमीजानमपि तु यक्ष्य इत्यध्यव-सितवन्तमपि Sy. अचिरात्यक्ष्यमाणं यष्टुं कृताध्यवसायमपीति BB.
२. प्रीणयिष्यो गाव. । . . तत्र पूर्वस्यामृचि सोमं पिबेत्युक्त्वा गणवंशो सोमयागाना-मग्निष्टोमात्मकत्वादग्निष्टोमस्य प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्ग एव फलत्वेन श्रुतो न गवादिकमिति वाच्यम् । स्वर्गवद् गवादिकामस्यापि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । न केवलं सोमयागमनुतिष्ठतामेव महत्फलम्, अपितु गुरुतमायमानि कर्मान्तराण्यपि तिष्ठता-मपि महत्फलमस्त्येवेति दर्शयति Sy. देवान्प्रीणयतः (प्रीणयन्तः) BB.
३. यजिन्तु॰ P.D.
४. पितृन्प्रीणयन्तम् Sy. श्राद्धेन पितृ-न्प्रीणयन्तम् । पृ प्रीतौ, शतृ च BB.
५. प्रीणयन्तीर्लिप्सदातारं, प्राणिनः सर्वदा प्रीणयन्तम् Sy. पितृणां प्रीणन-शीलं च न पृणन्तमेव । आपृणमहन इति विग्रहश्च: । न केवलमीजानं यक्ष्यमाणमेव, अपितु पृणन्तं च पपुरिं चेति । प्रागुक्तौ पृणद्दाता, इष्टा-पूर्तकारिणो प्रशंसनात् । तदुभे कर्मद्व-स्य विनियोगो द्रष्टव्यः BB.
६. इच्छन्तः is suggested for इच्छमानाः
अन्नमिच्छन्त्योऽन्नसमृद्धिहेतवः Sy. यजोऽन्नं तदिच्छन्त्यः । अन्नयुक्ता इत्यर्थः । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः BB.
७. घृतस्य धाराः । यद्वा घृतकुल्याः Sy. काः घृतस्था इत्याह . . . अविच्छिन्नाः प्रवाहा यथोक्तस्वभावाः BB.
८. सर्वाभ्यो दिग्भ्यः BB. ९. प्राप्नुवन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः Sy. यथोक्तलक्षणान्नु-ष्ठातृनुपगच्छन्ति । अपि चोपयन्ति . . . सर्वाभ्यो दिग्भ्य उपागच्छन्ति BB.
१०. V.M. ignores च
११. The verse is cited by Skandasvāmin in his commentary on (N.1.5.) 'अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ ।' I. 58. सोमयागप्रसङ्गेन सामान्यतो दानमेतदा-दिभिरिभिः प्रशंसति । यद्वा सोमस्येव स्तुतत्वाद्दक्षिणाद्रव्यस्य याग एव प्रसिद्ध-त्वाच्च या सूक्तपरिसमाप्तेः सोमयाग एव प्रस्तूयते Sy.
१२. कर्मिति मुक्तनाम । नास्मिन्सुखमकं, न विद्यते-ऽस्मिन् दुःखं तस्मात् स्वर्गं वेति नाको द्युलोकः . . . तस्य Sy. नाको द्योलस्य SKN.
१३. उन्नत उपरिदेशे Sy. स्वर्गाख्ये SKN.
१४. अधि अधिकमाक्रम्यात्मनं तिष्ठति । यद्वा, अधितिष्ठति, अधिष्ठाय प्रभुको भूत्वा तिष्ठति Sy. अधिष्ठायस्तु यावत्पुरुष ऐश्वर्यं वा SKN. १५. हविर्दानेन देवादीन्प्रीणाति Sy. देवान् (देवेभ्यः) ददाति SKN.

सः। खलु। देवेषु। गच्छति। तस्मै प्रदात्रे। स्यन्दनशीलाः। आपः। स्वमारम्। प्रेरयन्ति। तस्मै। इयं दीयमाना। दक्षिणा। सदा कामान्। दोग्धि ।

दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः ।
दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्तः प्र तिरन्त आयुः ॥६॥

दक्षिणावताम्। प्रदानवताम्। एवास्मिँल्लोके। इमानि। चित्राणि गृहगम्यानि दृश्यन्ते। दक्षिणावतामेव। अमुष्मिंश्च लोके। सूर्याः प्रकाशं कुर्वन्ति बहुवचने न तात्पर्यम् ... .भजन्ते। दक्षिणावन्त एव। अमृतत्वम्। भजन्ते। दक्षिणावन्त एव। आयुः। वर्धयन्ति।

---

१. सः। खलु। देवेषु। गच्छति omitted by P.

२. ह इति प्रसिद्धौ Sy. एव ... अत्राप्य- र्थान्तरस्यासम्भवात्पादपूरणस्य चान्याय्यत्वाद् हशब्दो विनिग्रहार्थीय एवशब्देन समानार्थ इत्युपपन्नम् SKN.

३. देवानां मध्ये SKN.

४. वर्तते, स्वयमेव देवो भवतीत्यर्थः Sy. देवो भवतीत्यर्थः SKN.

५. प्रीणयित्रे पुरुषाय Sy. तदर्थम् SKN.

६. स्यन्दनस्वभावाः SKN.

७. आप P. वृष्टिलक्षणाः SKN.

८. घृतं तेजोवत्सारम् Sy. घृतमुदकनामैतत्। तदुदकमात्मैकदेशभूतम् SKN.

९. गच्छन्ति। रसवत्यो भवन्तीत्यर्थः Sy. वर्षन्ति।...पतन्तीत्यर्थः SKN.

१०. भूमिरपि Sy. इदम् SKN.

११. सस्याविफलसम्पादनदक्षा सती Sy. दानम् SKN.

१२. सर्वकालम् Sy. नित्यमेव SKN.

१३. सेचयति। तोषयतीत्यर्थः। दातुर्जीवनसाधकान्योदकानि दधिराणि समृद्धानि भवन्तीत्यर्थः Sy. दिर्हि सेचने। सिञ्चति प्रभूतान्कामान्वर्षति ददातीत्यर्थः SKN.

१४. VM. ignores अपि. SKN.I.58.

१५. बहुविधगोहिरण्यादिकमदक्षिणाप्रदातृणाम् Sy. १६. इच्छन्ति एवकारार्थः। देवा- मेवार्थे Sy.

१७. भूमौ दृश्यमानानि Sy.

१८. आयतीयानि अन्नधनगमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि समृद्धानि भवन्तीति शेषः Sy.

१९. The passage beginning with प्रदानवताम् and ending with दक्षिणावताम् is omitted by P.

२०. द्युलोके Sy.

२१. सूर्यसम्बन्धिनो लोकास्तदनुगृहीता भोगा वा समृद्धा भवन्ति Sy.

२२. P. and D. do not give any indication that something is missing. भजन्ते also is omitted by P.D.

२३. जरामरणरहितं स्थानम्।...यद्वा दानेनापहतपाप्मान आत्मानं विदित्वा- ऽमृतमविनाशं मोक्षम् Sy.

२४. सेवन्ते...भजन्ते प्राप्नुवन्ति Sy.

२५. आयुः। वर्ध missing in M. प्रवर्धयन्ति Sy. अतिवीर्यमेवमायुष्यम् Sy.

२६. लभन्ते। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः। इत्, इति सर्वत्र सम्बध्यते Sy.

मा पृणन्तो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः सूरयः सुव्रतासः।
अन्यस्तेषां परिधिरस्तु कश्चिदपृणन्तमभि सं यन्तु शोकाः ॥७॥

मा पृणन्तः[1]। दातृभ्यः प्रयच्छन्तः[2]। दुर्गतिम्[3]। पापं च। मा गमन्[4]। मा च।[5] नैव जीर्णा[6] भवन्। प्राज्ञाः[7]। सुकर्माणः[8]। अन्यः[9]। कः[10]। चित्। एषाम्[11]। परिधिः[12]। अस्तु, यो[13] दुरितानि परिदधाति निरुणद्धि पृणतान्[14] स परिधिः। अप्रयच्छन्तमेव[15]। दुरितादयः[16]। आभिमुख्येन। सङ्गच्छन्तामिति[17] कक्षीवतः प्रतिजिघृक्षोः[18] स्वनयमभिगच्छतो वचनानीति[19]।

I.126.

अमन्दान्त्स्तोमान्प्र भरे मनीषा सिन्धावधि क्षियतो भाव्यस्य।
यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रव इच्छमानः ॥१॥

अमन्दान्स्तोमान्। सर्वानानन्द दधानि धनान्यनन्यतयो निर्दिशति[20] — अनल्पाः[21]।

---

१. पृणन्तः P.
२. देवादीन्हविरादिना प्रीणयन्तः Sy.
३. दुष्टं यथा भवति तथा प्राप्यं दुःखम् Sy.
४. ०गम P.
   मा प्राप्नुवन् Sy.
५. न केवलं दातार एव Sy.
६. जरया न जीर्णा भवेयुः Sy.
७. अपि तु सूरयो देवानां स्तोतारो विद्वांसः Sy.
८. शोभनहृच्छ्रवाग्यायणादिनियमवन्तोऽपि मा जारिषुः Sy.
९. तेभ्योऽन्यो यः कोऽपि पुरुषः Sy.
१०. कि M.
११. तेषां दातॄणां स्तोतॄणां वा Sy.
१२. पापस्य परितो धारकः ... यद्वाऽन्यो यः कश्चन पापदेवस्तेषां परिधिस्थानीयो व्यवधायकोऽस्तु। यथाग्नेः परिधिः स्वयं रक्षःप्रभृतिभिर्बाध्यमानः स्वान्तर्हितमग्निं रक्षति तद्वत्। अथवाऽन्यो धर्मविशेषस्तेषां परिधिः परित्राणमस्तु कवचस्थानीयोऽस्तु Sy.
१३. परिधिः। अस्तु यो missing in M.
१४. पृणान् P.
१५. अप्रीणयन्तमदातारम् Sy.
१६. दुरिदया P. चित्तपीडास्तत्साधनाः पाप्मानः Sy.
१७. सम्यक् प्राप्नुवन्तु। वयं सुखिनो भवेमेत्यर्थः Sy.
१८. ०क्षो D.
१९. Ms. D. puts the figure ॥१२५॥ here to indicate the end of one hundred and twentyfifth hymn. No such number is given in P. and M.
२०. निशाति P. निदि० D.
२१. अल्पाः D. अनल्पान् Sy. अमन्दानिति स्तोमविशेषणम्। तत्कथमुपपद्यते ? विषयविषयिणोरभेदात्। मन्दो बालिशो मूर्खः। तद्विपरीतोऽमन्दोऽबालिशोऽमूर्खः। तद्विषयाः पण्डिता वेदनीयास्तद्योग्या-नेतान्। अल्पो वा मन्दः। अनल्पान्वा SKN.

स्तुतीः[1]। अहं प्रज्ञया[2]। प्रभरामि[3]। सिन्धुदेशे[4]। वर्तमानस्य[5]। भाव्यपुत्रस्य स्वनयस्य[6]। यः[7]। मे[8]।
सहस्रम्[9]। निरमिमीत[10]। धनानां प्रसवान्[11]। शत्रुभिरनीर्णः[12]। राजा। प्रशंसाम्[13]। इच्छन्[14]।

शतं राज्ञो नाधमानस्य निष्काञ्छतमश्वान्प्रयतान्त्सद्य आदम् ।
शतं कक्षीवाँ असुरस्य गोनां दिवि श्रवोऽजरमा ततान ॥२॥

शतं राज्ञः[15]। शतम्[16]। राज्ञः[17]। ईशानस्य[18]। सौवर्णान्[19] निष्कान्[20]। शतसंख्या। अश्वान्[21]।

---

१. स्तोत्राणि तत्सिष्ठबहुविधदानादीनां कीर्तनानि Sy. स्तोमान् SKN.
२. Omitted by P. D. प्रज्ञयाः M. मनीषया, प्रियातिशयबुद्ध्या Sy. तृतीयायाः सहयोगलक्षणाया अत्र लुक्। मनीषया स्तुत्यर्थप्रज्ञया वा। यावत्प्रज्ञमित्यर्थः SKN. स्तुत्या प्रज्ञया वा Dur.
३. प्रकर्षेण सम्पादयामि Sy. प्रापयामि SKN. उच्चारये Dur.
४. सिन्धुदेशे। यद्वा लक्षणया सिन्धुतीरे समुद्रतीरे Sy. सिन्धुर्नदी तत्सम्बन्धो वा देशः। अधिरुपरिभावे। सिन्धोर्नद्यास्तत्सम्बन्धस्य वा देशस्योपरि SKN.
५. अधिनिवसतः Sy. निवसतः SKN.
६. भावयव्यस्य। तत्पुत्रस्य स्वनयस्येत्यर्थः Sy. भावयव्यस्य। भावयव्यशब्दस्यार्थं छान्दसोऽक्षरद्वयलोपः। पर्यायान्तरं वा भावयव्यस्य राज्ञः SKN.
७. यो राजा Sy.
८. मदर्थम् Sy. मम प्रभूतस्वदानेन SKN.
९. तत्सङ्ख्याकान् Sy.
१०. सम्पूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् Sy. निर्मितवान् SKN. निर्मितवान्। बहूनां यज्ञानां यागोपकरणं दत्तवान् Dur.
११. सूयन्ते सोमा एष्विति सवाः सोमयागास्तान् Sy. स्तुत्यानित्यर्थः SKN. यज्ञान् Dur.
१२. शात्रूणु० M. केनाप्यहिंसितः Sy. तुर्वतिर्हिंसाकर्मा। अत्यन्ततुरत्वादहिंसितपूर्वः केनचित्। त्वरमाणो, अत्वरमाणः SKN.
१३. श्रवः। सर्वैः श्रूयमाणां कीर्तिम् Sy. श्रूयत इति श्रवः कीर्तिः प्रशंसा SKN.
१४. आत्मन इच्छमानः कामयमानः Sy. तामात्मन इच्छन् SKN.
१५. यशोऽप्यमानित्वाद्युपाधिना विना कीर्त्यर्थमेव बहुधनं प्रादादनन्तं यशोऽभीत्यर्थः Sy.
प्रभन्दान्त्सोमानवानित्यानमत्याम्बा।
प्रभरे मनीषया मनन ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा। सिन्धावधि निवसतो भावयव्यस्य राज्ञः। यो मे सहस्रं निरमिमीत सवानतूर्तो राजा श्रुवं इति वा। अत्वरमाण इति वा। प्रशंसामिच्छमानः N.9.10; SKN. III 151. VM. ignores अधि।
१६. शतसङ्ख्याकानि। शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः। अपरिमितान् Sy.
१७. स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वनयस्य Sy.
१८. ईशान० P.D. नाधमानस्य स्वीकर्तव्यमित्युपकीर्तयमानस्य Sy.
१९. सौपर्णा० P.
२०. आभरणविशेषान्। इयत्ताविशेषविशिष्टानि वा सुवर्णानि Sy.
२१. अश्वपगमनसमर्थान्नृयान् Sy.

शुभ्रवर्णान् । गत्य एव । अहमादम्, अदिः प्रतिग्रहकर्मा । कक्षीवान् । प्राज्ञस्य । गवाम् । शत चादत् स्वनयेन । दिवि । कीर्तिम् । अजरां [illegible] । [illegible]ष्वेषु ।

उप॑ मा श्या॒वाः स्व॒नये॑न द॒त्ता व॒धूम॑न्तो॒ दश॒ रथा॑सो अस्थुः ।
ष॒ष्टिः स॒हस्र॒मनु॒ गव्य॒मागा॒त्सन॑त्क॒क्षीवाँ॑ अभिपि॒त्वे अह्ना॑म् ॥३॥

उप मा श्यावाः । [illegible] । स्वनयेन । दत्ताः । वधूभिरधि-ष्ठिताः । दश । रथाः । माम् । उपस्थिताः । तथा गावु [illegible] । षष्टिसहस्रं च । मामन्वगात् । तदनन्तरं कक्षीवान् । अभजत् । अह्नाम् । अभिप्राप्तो प्रातः ।

च॒त्वा॒रिं॒शद्दश॑रथस्य॒ शोणाः॑ स॒हस्र॒स्याग्रे॒ श्रेणिं॑ नयन्ति ।
म॒द॒च्युतः॑ कृश॒नाव॑तो॒ अत्या॑न्क॒क्षीव॑न्त॒ उद॑मृक्षन्त प॒ज्राः ॥४॥

चत्वारिंशत् । [illegible] शोणवर्णा अश्वा

---

१. शुभ्रान् । [illegible]पेतान् Sy.
२. प्रार्थनामन्तरमेव Sy.
३. एवमाद० P. D. [illegible]वानस्मि । स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः . . . [illegible]वान् Sy.
४. [illegible] निरतिशयुक्तशीलस्य Sy.
५. पुत्राणां [illegible]णामित्यर्थः । उत्तर-मन्त्रे स्वीगवीनामित्यभिधानात् Sy.
६. एवम्प्रदाता राजा Sy.
७. द्युलोके Sy.
८. जरा P. [illegible]तीम् Sy.
९. गवादिप्रतिगृहीतारं स्वां कीर्तिमकरव-दित्यर्थः Sy. १०. श्यामव० M. ०र्णा P. तद्वर्णाश्वैर्युक्तत्वाच्छ्यावाः Sy.
११. स्वनयेना मां प्रसवान् [illegible] P.
१२. [illegible]ष्ठिताः D. [illegible]भिर्वधूभिरल-ङ्कृताः Sy. १३. एतत्सङ्ख्याकाः Sy.
१४. ०श P. १५. गोषु P. गव्यशब्दो गोसमूहवाची . . . गवां समूहः Sy.
१६. Omitted by P.D.
१७. ०[illegible]० M.
१८. मा स (म) [illegible]० M. अनु . . . आगतः Sy. १९. तत्सर्वम् Sy.
२०. आत्मानं परोक्षेण ब्रवीति । तत्सर्वं प्रतिगृह्यायं कक्षीवान् . . . स्वीकृतं रथ-[illegible] स्वपित्रे समर्पयति स्वयं वा स्वीकरोति Sy.
२१. अभजदह्नामभिः M. दिवसानां मध्ये Sy.
२२. अभिपित्वे सन्निहितेऽहनि . . . । अभिपित्व-शब्द आसन्नकालवाची प्रपित्वशब्द इति-वत् । स च 'प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य' (N.3.20.) इति यास्केनोक्तत्वादासन्न-वचनः । उपसर्गभेदेऽप्यर्थाभेदः Sy.
२३. प्राप्तः M.
२४. V.M. ignores च ।
२५. दशरथस्य M. २६. मंन P.D.
२७. Omitted by P. M.
२८. ०यं D. [illegible] Sy.
२९. चत्वारिंशत्, एकैकस्य रथस्य [illegible] [illegible] [illegible] अर्थान्त . . . एकैकं [illegible] [illegible] [illegible] Sy.
३०. शोणवर्णोपेता अश्वाः Sy.

भवन्ति ताश्च[1]। अग्रे[2]। गवां सहस्रस्य[3]। श्रेणिम्[4]। नयन्ति[5]। मदस्य व्यावर्तयितॄन्[6]। हिरण्मयालङ्कारान्[7]। अश्ववान्[8]। पज्रकुलजातः[9]। कक्षीवान्[10]। प्रतिगृहीतवान् पूर्वं गमयमशो[11]।

पूर्वामनु प्रयतिमा ददे वस्त्रीन्युक्ताँ अष्टावरिधायसो गाः ।
सुबन्धवो ये विश्याइव व्रा अनस्वन्तः श्रव ऐषन्त पज्राः ॥५॥

पूर्वामनु[12]। शतं राज्ञ इत्यादिकम्[13]। प्रदानं स्वनयात्[14]। पूर्वमर्थम्[15]। अनुक्रमेण[16]। प्रतिगृहीतवा नहमस्मीति ज्ञातीन्प्रत्याह[17]। त्रीन्। युक्तान् रथान्[18]। अष्टौ च। गाः। अभिगन्तॄणां मनुष्याणां पालकः[19][20]।

---

१. तेऽपि Sy.
२. पुरस्तात् Sy.
३. सहस्रसङ्ख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतो गोयूथसहस्रस्य वा Sy.
४. सहस्रश्रेणीयं P.D. पङ्क्तिमाश्रित्य ... श्रेणीभावम् Sy.
५. रथानभिमतदेशं प्रापयन्ति। यद्वा अश्वनियुक्तान् रथान् ... नयन्ति प्रापयन्ति Sy.
६. मदस्राविणः। उद्धृतान् शत्रूणां मदस्य व्यावर्तयितृत्वा Sy.
७. सुवर्णमयनानाभरणयुक्तान्। कृशनमिति हिरण्यनाम 'कृशनं लोहम्'(Ngh.1.2.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
८. सततगमनशीलाश्ववान् Sy.
९. पज्र० M. पज्रकुलजातं P.D. प्रासा- शसवन्तः सन्तः Sy.
१०. कक्ष्या अश्वसम्बन्धिनी रज्जुः। 'कक्ष्या रज्जुरश्वस्य' (N. 2.2.) इति यास्केनोक्तत्वात्। तामिस्त- हस्तः। यद्वा, अङ्गिरसः पुत्राः सर्वेऽपि कक्षीवन्तः। अथवा कक्षीवदनुचराः सर्वेऽपि छत्रिन्यायेन कक्षीवन्तः Sy.
११. उदमुचन्त, प्रथ्यश्रमजनितस्वेदापनयना- योत्कृष्टं मार्जयन्ति Sy.
१२. आनीतं धनं बन्धुभ्यो निवेदयन्नाह Sy.
१३. पूर्वां प्रयतिं पूर्वप्रदानम् Sy.
१४. स्वनयात् M.
१५. अनु तमनुसृत्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि ... यद्वा पूर्वां प्रयतिं प्रदेयं रथादिकम्, अनु दानकर्मणैव Sy.
१६. प्रतिगृहीतवानस्मि...स्वीकृतवानस्मि Sy.
१७. हे सुबन्धवः Sy.
१८. त्रीनध्वौ च युक्तान् चतुर्भिरश्व- युर्भिरश्वैर्धुर्यैर्वा युक्तान् रथानिति शेषः। अत्र सङ्ख्यापूर्वकनिर्देशो न विवक्षितः Sy.
१९. वर्तिभिरीश्वरैः Sy.
२०. ०माण्यकाणाः P.
धारणीया बहुमूल्या अनङ्ख्याना गावश्चादत्ते। अत्र वक्ष्यमाणानि पूर्व- प्रतिगृहीतार्थाधिकानीति युक्तम्। पूर्वमेव हि पित्रे निवेदितानां पुनर्बन्धुभ्यो निवेदनासम्भवात् 'वधूमन्तो दश रथासो अस्थुः' (ऋ० सं. १.१२६.३) इति दशानां रथानामुक्तत्वादत्र च त्रीनध्वादित्येकादशानां वक्ष्यमाणत्वाच्चतु- र्विंशत्यानामन्येभ्यो दातुमनुचितत्वा- च्चान्यानीति युक्तम्। उक्तानामेवानुव- चनपक्षे दशवधूयुक्ता रथा एको वध्युकं इति विवेकः। उक्तानामेव रथादीनां पुनरभिधानं प्रकृष्टत्वज्ञापनार्थम्। सर्वे ब्राह्मणा ज्ञातयो वसिष्ठवामाम इति— वत् Sy.

[illegible] । यं । मनुष्येषु भगा इव । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे ।
ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्या शता ॥६॥

आगधिता ।

[illegible]

१. [illegible] Sy.
२. [illegible] Sy.
३. [illegible] P.D. [illegible] Sy.
४. [illegible] Sy.
५. [illegible] इति शेषः Sy.
६. [illegible] P.D.M. [illegible] Sy.
७. [illegible] P.
८. [illegible] P.
९. [illegible] P.
१०. Omitted by P.
११. [illegible] P.
१२. BD. III. 156
१३. [illegible] M.
१४. BD. IV. 1.
१५. BD. IV. 2.
१६. [illegible] D.
१७. [illegible] D. [illegible] P.
१८. [illegible] M.
१९. BD. IV. 3

आगधिता[1]। आभिमुख्येन शरीरेण मिश्रिता[2]। या। अङ्गैश्च परितो मिश्रिता[3]। कशीकेव[4]। अत्यन्तं पुमांसं[5] हस्ताभ्यां[6] परिगृह्णाति[7], नकुलस्त्री कशीका[8]। यादुरी स्त्री यदि गर्भक्रमणकर्मा गाभिक्रमणवती स्त्री[9]। मह्यम्। यशसाऽहर्नृणां[10] पुत्राणाम्। भोगमापनानि। शतानि। ददातीति यथा[11]

१. सम्भोगाय प्रार्थितो भावयव्यः स्वभार्यां रोमशामप्रौढेति बुद्ध्या परिहसन्नाह Sy. स स्वया भार्यया रोमशया सम्भुङ्क्ष्व मामित्युक्तस्तामनपर्थया प्रत्याह। तेनेयमुक्‌ कस्य? जायापत्यौ वै ऋचौ संवादौ SKN.

२. आगधिता आ समन्तात् गृहीता स्वीकृता ...यद्वा आगधिता आ समन्तान्मिश्रयन्ती। आन्तरं प्रजननेन बाह्यं भुजाविभिरित्यर्थः...पूर्वस्मिन्पक्षे पुरुषस्य प्राधान्यमुत्तरस्मिंस्तु योषित इति भेदः Sy. आगृहीता आमिश्रिता अवयवैर्गाढं परिष्वक्ता सतीत्यर्थः SKN. मैथुनसम्बन्धाच्छब्दसारूप्याच्च 'गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा' (N. 5. 15.) इत्युपपद्यते Dur. गध्यं गृह्णातेः N. 5.15.

३. तथा परिगधिता परितो गृहीता। आदरातिशयाय पुनर्वचनम् Sy. सर्वतोऽन्तर्बहिश्च मिश्रिता, आलिङ्गनचुम्बनपुरस्सरं प्रक्षिप्तप्रजनना सानुरागं सम्भोगाय परिगृहीता च सतीत्यर्थः SKN. परिमिश्रीकृता। बाहुभ्यां मया परिष्वक्तेत्यर्थः Dur.

४. ०शि० P.D. अस्यार्थे दृष्टान्तः। कशीकेव। कशीका नाम सूतवत्सा नकुली। सा यथा पत्या सह चिरकालं क्रीडति न कदाचिदपि विमुञ्चति तथैवापि Sy. 'विघे कशान्' [YV.24.26] इति हि श्रूयते। स हि नकुलप्रकारः। अश्वमेधे मन्त्रेषु प्रयोगदर्शनात्। कशाशब्दः पुंलिङ्गवचनम्। तस्मात् 'जातेरस्त्रीविषयात्'० [P. 4.1.63.] इतीकारः स्त्रीप्रत्ययः। पुंलिङ्गी कशीकेव। सा यथा पुंलिङ्गी सम्भोगकाले गृह्णीयात्तद्वत् SKN सा हि नकुलजातिः... सा यथा मदकाले प्रतिकामयितारं परिष्वजति। न हि तस्याः परिष्वजनस्वभावः Dur.

५. Omitted by P.D.

६. ०ह्णाति M. या अङ्गुरेत्यर्थं गृह्णाति कदाचिदपि न मुञ्चति Sy. तत्र गतिः सामर्थ्याद् बाह्वर्थः। गृह्णाति पुंलिङ्गीव परिष्वजतीत्यर्थः SKN. एवं या मां ... परिगृह्णाति बाहुभ्यां, परिगृह्य च ददाति Dur.

७. ०ति० P.D.

८. क या० D.M. तथा० P.

यादुरित्युदकनाम। रेतोलक्षणमुदकं प्रभूतं ददातीति यादुरी। बहुरेतोयुक्तेत्यर्थः। Sy. यादुरित्युदकनाम। री मत्वर्थे। रेतोलक्षणकेनोदकेन तद्वती। भूम्नि च मत्वर्थीयः। प्रभूतं रेतः तद्वती। आविर्भूतस्नेहरसेत्यर्थः। ईकारश्छान्दसः SKN. यादस्वती, अथवा यादसा रेतःसेकेन तद्वती। 'यादः' (Ngh. 1. 12.) इत्युदकनामसु पठितम् Dur.

९. Omitted by P.D.

१०. मह्यं...नृणां M. याशूनां सम्भोगानाम्। याश इति प्रजननाम। तत्सम्बन्धीनि कर्माणि याशूनि भोगाः। तेषां ... शतान्यसङ्ख्यातानि मह्यं ददाति Sy. याशुशब्दः सम्भोगे। सम्भोगानां शतानि च। यच्छब्द-स्यानुक्तेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः SKN. मैथुनाख्यानां शतानि। बहुश इत्यर्थः Dur.

११. यथा seems to be unnecessary.

यदूधा? भावयव्यरोमशयोर्दम्पत्योरेवं संवादस्तदानी प्राप्तयौवना या पुमांसमालिङ्गते सा पुत्रजननयोग्या।

उपोप मे परा मृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः।
सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारीणामिवाविका ॥७॥

उपोप मे। त्वं ममाङ्गानि। उपपरामृश। मा। मे। अल्पानि रोमाणि। मंस्थाः। सर्वाङ्गा। अहम्। अस्मि। रोमशा। गन्धारयो नाम जनपदास्तत्र भवत्पूर्णा। यथा। गन्धारीणां

१. यदूधो P. D.
यदूधोः is suggested for यदूधो
२. म M. किञ्च भोज्या भोगयोग्येया Sy. मा भोज्या मा भोगार्हा सम्भोगयोग्या। त्वमल्पवयस्कत्वात् नावबोधुमर्हसीत्यर्थः SKN. एवंप्रकारा सा मम भोज्या, पत्नीत्यभिप्रायः Dur.
३. ०जननयोग्यत्वाविर्भवति P. D. यो... वत्सः नन्वपि... M.
N. 5.15.; SKN. II. 349.
४. रोमशा नाम बृहस्पतेः पुत्री ब्रह्मवादिनी परिहसन्तं स्वपतिं प्रत्याह Sy.
भावयव्यमेव सा भर्तारं तेनानुपेयमाना ब्रवीति Dur.
५. स P. D. M.
६. ०मांसानि P. भो पते! मे माम्। द्वितीयार्थे चतुर्थी Sy. राजन्!... मम Dur.
७. उपोप। द्वितीय उपशब्दः पादपूरणः। उपेत्य परामृश सम्यक् स्पृश। भोगयोग्यामवगच्छेत्यर्थः। यद्वा मे मम गोपनीयमङ्गमुपोप परामृश, अत्यन्तमासन्न स्पृश Sy. उपगम्योपगम्य च... परामृश, यः प्रवेशः पुरुषेण क्रियते परामर्शः Dur.
८. परामर्शाभावशङ्का निवारयति।
मे ममाङ्गानि रोमाणि Sy.
९. अल्पानि Sy. उत्तरत्र रोमश्रवणात् रोमाणि SKN.
अल्पकानि लोमानि Dur.
दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य। दभ्रं दभ्नोतेः। सुदम्भं भवति N. 3. 20.
१०. मा मन्यथाः... मा बुध्यस्व Sy.
मंस्था इत्यर्थः SKN. मा मन्यथाः। आनेऽप्रमेतत्त्वाऽत्लोमिकाया उपगमः प्रतिषिद्धः Dur.
११. सम० P. यतोऽहमीदृशी, अतः सर्वा सम्पूर्णावयवास्मि Sy.
१२. अवभत्वमेव विशदयति... बहुरोमयुक्ता Sy.
सर्वेष्ववयवेषु ममोत्पन्नानि रोमाणि येषु स्त्रीणामुत्पद्यन्ते Dur.
उपस्थकक्षादिषु स्थानेषु रोमवती जातेत्यर्थः। अतः सम्भोगयोग्या सती किं मामुपेक्षस इत्यर्थः SKN.
१३. ०वस्त० D. गन्धारा देशाः Sy.
१४. The passage beginning with गन्धारयो and ending with यथा is omitted by P.
१५. गा० P. तेषां सम्बन्धिनी Sy. गन्धारदेशजातानाम् Dur.

सम्बन्धिनी। अविकेति।

I.127.

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम्।
य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा।
घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥१॥

अग्निं होतारम्। परुच्छेपो दैवोदासिः।

तत्र शौनकः—

जागतौ प्रथमौ पादौ पादः षष्ठस्तथैव च।

अष्टकास्त्वितरे पादाः पारुच्छेपे तु प्रायशः॥ इति

अग्निम्।

---

१. अपिके॰ P. अविजातिरिव। तद्वदस्या अवयो मेषा यथा रोमशास्तथाहमस्मि। यद्वा गन्धारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणामविकाऽत्यर्थं तर्पयन्ती योनिरिव। तासामाप्रसवं रोमाविविकर्तनस्य शास्त्रे निषिद्धत्वात् योनी रोमशा भवत्यतः सोपमीयते Sy. अविकानां मध्ये या सुष्ठु रोमशा भवेत्तथाहमस्मि Dur.

२. यतोऽहमीदृशी, अतो मामल्पां माऽवबुध्यस्वेत्यर्थः Sy. निःशङ्को मामुपगच्छेत्यभिप्रायः Dur. गन्धार इत्युत्तरापथे क्वचिद्देशाभिधानम्। अतो गन्धारीणां सम्बन्धिनीति तत्र जाताऽविका, उरणिका, सा ह्यतिशयसूक्ष्मदीर्घघनमृदुरोमा, सेव। अथवा पुंसः सकाशात् स्त्रियाभिगम्यमानत्वात् गमिति गर्भं उच्यते, गं धारयतीति गर्भिणी स्त्री। अविका इत्यवतेः प्रीत्यर्थस्य, प्रीतिकरत्वादुपस्थ उच्यते। यथा गर्भिणीनामुपस्थो रोमशस्तद्वदित्यर्थः। स हि तासां समाचारो यद् गर्भिण्यः स्त्रियो रोमाणि नोत्खिदन्तीति SKN.; N. 3.20.; SKN. II. 189.

Ms. D. puts the figure ॥१२६॥ here to indicate the end of one hundred and twentysixth hymn. No such number is given by P. and M.

३. पुष॰ P. ४. ॰द्वामीः P. ५. Not found in BD. and RPR.

६. 'पुरीषवत्याः पूर्वामभिरूपवत्यै प्राच्यौ पुरीषवर्तिहते भवतः शत्रिपुंभन्नुर्वे-ऽस्त्विर्तरग्निं इु होतारमग्निम्, (का॰ १७।१२।१६) अग्नेः पुरीषमसीति पुरीषशब्दवती मयोभूरपहिता पश्च-म्यसपत्ना पुरीषवती तस्याः पूर्वामभि-रूपवत्सञ्चिककामुपदधाति। भद्रा रात्रि-र्मंदुपुर्वेऽस्त्विरर्तेति ककुभौ चतुरक्षर-चरसंहितयाग्निं इु होतारमित्यृचा। पुरीषवत्यतिच्छन्दस इष्टके प्राक्काले पुरीषयुक्ते च भवतः। अनयोरन्तः पुरी-षाघापः कार्यं इति सूत्रार्थः। अति-च्छन्दा अवसानचिकोपेताः। छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्तातिकान्तातिच्छन्दाः। चतुर्विंशत्यक्षरत्वादधिकः। ककुभासकाः सहातिधृतिः। यो देवो दानादिगुणयुक्तो-ऽग्निः Mah. सर्वासां देवसेनानामग्नभूत महोच्चर्यं नीयमानं वा Sy. अतिच्छन्दा अधिकरत्वविवर्णं। तमहमग्निम् U.

होतारम्[1]। स्तौमि[2]। दानवन्तम्[3]। वासयितारम्[4]। सहसः[5]। पुत्रम्[6]। जातप्रज्ञम्[7]। ब्राह्मणम्[8]। इव। यः। ऊर्ध्वया[9]। देवानञ्चन्त्या[10]। ज्वालया[11]। सुयज्ञो[12] भवति। देवः सः[13]। घृतस्य[14]।

१. देवानामाह्वातारम् Mah. अस्मद्यागं प्रति देवानामाह्वातारम्। यद्वा होमनिष्पादकं होतारम् Sy.
जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभः N.7.15. अग्निमद्य होतारमवृणीत TB. 2.6.15.1.

२. मन्ये जानामि Mah. अग्निं होतारं मन्ये। एवं प्रतिविशेषणं मन्य इति सम्बन्धः। यद्वा यागनिष्पत्तेरेवापेक्षितत्वादेतदेव विधेयविशेषणम्। इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि Sy. जानामि U. मन्यतिरर्चतिकर्मा, अर्चामि। स्तौमीत्यर्थः SKN.

३. ददि दाने, दातारम् Mah. अतिशयेन दानवन्तम् Sy. दानवन्तम् U. प्रशस्यं धनवन्तं वा SKN. दातृतमम् Dur.

४. ०सयिता० M. वासयितारम् Mah., U. सर्वेषां निवासहेतुम् Sy. वसुमिव SKN. वासयितारं सर्वस्य जगतः Dur. ५. सहस्पुत्रम् M. बलस्य Mah., Sy., U., Dur.

६. पुत्रं बलेन मथ्यमानत्वात् Mah. पुत्रम्। अग्निर्मन्थनकाले बलेन मथ्यमान उत्पद्यत इति पुत्रत्वमुपचर्यते Sy. पुत्रम् U., SKN., Dur.

७. उत्पन्नप्रज्ञम् . . . जातसर्वात्मज्ञानम् Mah. जातानां वेदितारं, जातप्रज्ञं जातधनं वा Sy. जातप्रज्ञानम् U., Dur. जातधनम् SKN. जातवेदाः कस्मात्। जातानि वेद। जातानि वैनं विदुः। जाते जाते विद्यत इति वा। जातवित्तो वा। जातधनः। जातविद्यो वा जातप्रज्ञानः N .7.19.

८. न इवार्थे। विप्रं ब्राह्मणमिव स्थितम् Mah. जातविद्यं मेधाविनं ब्राह्मणमिव। तं यथा बहु मन्यन्ते तथा त्वामपि मन्ये। स्तौमीत्यर्थः Sy. विप्रमिव जातप्रज्ञानम् U. विप्रं न मेधाविनमिव। कम्? सामर्थ्यात् कञ्चिद् ब्राह्मणं जातवेदसं जातविद्यम् SKN. यथा हि कश्चित् कञ्चन मनुष्यं समानपृष्ठोदरपाणिपादं विप्राप्तज्ञानं यथावज्जानीयादेवमहमग्निं यथावज्जाने Dur.

९. उन्नतया Mah. उन्नतया, उत्कृष्टया Sy. ऊर्ध्वया ज्वालया U. अनाकुलया वैश्वानर्या धिया। अभिमुखपर्ययेत्यर्थः SKN.

१०. देवान्प्रत्यञ्चति गच्छति देवाची तया देवान्प्रति गतया Mah. देवान् पूजयन्त्या देवान्प्रत्यक्तया वा Sy. देवान्प्रत्यञ्चितया देवान्प्रति गतया U. उत्कृष्टत्वाद्देवान्प्रत्यञ्चितया सुगत्या SKN. कल्पितया...देवान्प्रत्यञ्चितया गत्या Dur.

११. कृपा कृप्यत इति कृप् तया कृप्तया समर्थया Mah. कृपया सामर्थ्यलक्षणया Sy. कृपा कल्पितया U. वा स्तुत्या, तृतीयाश्रुतेः स्तूयमान इति शेषः SKN. सामर्थ्याख्यया Dur. देवान्प्रत्यक्तया कृपा (कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा) N. 6.8.

१२. शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यग् निर्वहन् Sy. साधुयज्ञः U. दैव्यहोतृत्वे वर्तमानत्वादनुष्ठेयतया शोभनोऽध्वरो यस्य सुयज्ञः SKN. शोभनयज्ञः Dur.

१३. यो देवो दानादिगुणयुक्तः Mah. उक्तगुणविशिष्टो यो देवः Sy. यो देवो दानादिगुणयुक्तः U. दानादिगुणः SKN.

१४. विलापनेन दीप्तस्याज्यस्य Sy. घृतस्य Mah., U. आहुत्यर्थस्य SKN.

विभ्रश्यमानज्वालया[1]। अनुकामयते[2]। हूयमानस्य[3]। सर्पणशीलस्य[4]। अनुपाल्यानि यज्ञानि पुरस्तात्[5]।
यास्कस्त्वाह—'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते। यथाऽहो दर्शनीयाऽहो दर्शनीयेति[6]। तत्परुच्छेपस्य शीलमिति[7][8]।

यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमङ्गिरसां विप्र मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः।
परिज्मानमिव द्यां होतारं चर्षणीनाम्।
शोचिष्केशं वृषणं यमिमा विशः प्रावन्तु जूतये विशः ॥२॥

यजिष्ठं त्वा। यष्टृतमम्[9]। त्वाम्[10]। यजमानाः[11]। हुवेम[12]। प्रशस्यम्[13]। अङ्गिरसाम्[14]। प्राज्ञ[15]

१. ०भ्रस्यमा० D. विभ्रश्यमानम्। is suggested for विभ्रश्यमान० शोचिषा ज्वालया...विभ्राष्टि विभ्रंशपातम्...शोचिःशब्दस्य स्त्रीत्वमार्षम् Mah. विभ्राष्टि विशेषेण भ्राजमानम् ...तदाज्यं शोचिषा ज्वालया Sy. विभ्रंशपातम्...दीप्त्या U. विभ्रंशम्... ज्वालालक्षणेन जिह्वासमूहेन लेलिह्यमानमित्यर्थः SKN. विभ्रंसनम् Dur.

२. अनुवष्टि अन्विच्छति Mah. अनु स्वयमपि ... वष्टि कामयते, स्वीकरोतीत्यर्थः Sy. अनुकामयते U. 'वश कान्तौ' विविक्रमेण कामयते SKN. आहुतिप्रक्षेपम्...अनुकामयते Dur.

३. भू (हू) य० M. समन्ताद्धूयमानस्य Mah. आ समन्ताद्धूयमानस्य Sy. आहूयमानस्य U. यथाविधि अभ्याहूयमानस्य SKN. उपरि हूयमानस्य Dur.

४. Omitted by P. सर्पिषः सर्पतीति सर्पिस्तस्याग्न्यङ्गेषु प्रसरणशीलस्य Mah. सरणशीलस्य Sy. घृतस्य U. आज्यविशेषणमेतत्। सर्पणस्वभावस्य विलीनस्याधिश्रयणेन संस्कृतस्येत्यर्थः SKN. सर्पणशीलस्य Dur.

५. तमहमग्निं होतारं मन्य इति सम्बन्धः U. यमग्निमहमेवं जीने यश्चैवं गुणयुक्तः स इदं नामात्मार्थं करोत्वित्यभिप्रायः Dur.

६. दर्शनियोऽहो० P.

७. N.10.42.

८. VM. explains दर्शनीयम् once only. This stanza occurs in YV. 15.47.; N.6.8; SKN. II.420.
A fragment देवो देवाच्या कृपा is quoted by Yâska in N.6.8. Both Skanda and Durga quote and explain the stanza in full, *loc. cit.*

९. अतिशयेन यष्टृतमम् Sy.

१०. त्वा M.　　११. वयं यष्टारः Sy.

१२. आह्वयामः। यतो वयं यजमाना अतस्त्वं यजिष्ठोऽस्मो हुवेमेत्यभिप्रायः Sy.

१३. ज्येष्ठम् Sy.

१४. ०सो: M. अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नानां मध्ये ...। यद्वा, अङ्गाराणां मध्ये ज्येष्ठं ज्वालायुक्तत्वात्...'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' (AB. 3.34.) इति श्रुतेः Sy.
अङ्गारेष्वङ्गिराः। अङ्गाराः (अङ्कनाः) अञ्चनाः N. 3. 17.

१५. मेधाविन् Sy.

...भिः। मेधाविभिः। दीप्त ! परितो गन्तारमिव। आदित्यम्। होतारम्। यजमानानाम्। ज्वालाकेशम्। वर्तितारम्। यम्। इमाः। सर्वविशः स्तोत्रैः प्रगच्छन्ति तं सदीयाश्च। प्रगच्छन्तु। कामानामाकर्षणार्थमिति।

स हि पुरू चिदोजसा विरुक्मता दीद्यानो भवति द्रुहंतरः परशुर्न द्रुहंतरः।
वीळु चिद्यस्य समृतौ श्रुवद्वनेव यत्स्थिरम्।
निःषहमाणो यमते नायते धन्वासहा नायते ॥३॥

स हि पुरू चित्। सः। हि। बहु। अपि। विरोचनवता। बलेन। दीप्यमानः। भवति। कुठारः। इव। दुहम्। अपि। यस्य। सङ्गतौ। शृणते। अरण्यानीव दह्यमानम्। यत्। स्थिरं

१. प्रज्ञाभिः P. प्राज्ञं भिः D. प्राज्ञभिः M. The reading seems to be प्रज्ञाभिः, which will explain मन्मभिः।
मननसाधनैः ... मन्मभिर्मन्त्रैः Sy.

२. विशेषेण प्रीणयितृभिः ... यद्वा वि-प्रैर्मेधाविभिश्च ऋत्विग्भिर्मन्मभिर्मन्त्रैश्च सहिता वर्तयन्तीति सम्बन्धः Sy.

३. ०ण्ति D. ०भिविं० P. दीप्तज्वालाग्ने ! Sy.

४. स्वतेजसा व्याप्तारं परिज्मानं परितो गच्छन्तम् Sy.

५. स्य० P. द्यामिव सूर्यमिव Sy.

६. देवानामाह्वातारम् Sy.

७. मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां यजमाना-नामर्थे। यद्वा चर्षणीनां पूर्वं मनुष्याणा-मेव सतां पश्चाद्यागादिसाधनेन देवत्व-माप्तानां देवानामाह्वातारम् Sy.

८. केशवद्वद्यमानायतज्वालोपेतम् Sy.

९. Omitted by P.D. एवंरूपं यं त्वाम् Sy.

१०. विशस्त्वामेव निविशमाना इमा विशो यजमानरूपाः प्रजाः Sy.

११. प्रा० P. प्राप्नुवन्तु प्रकर्षेण प्रीणयन्तु Sy.

१२. जूतये स्वर्गादिभिमतफलप्राप्तये...त्वामुशं त्वां हुवेमेति सम्बन्धः Sy. VM. explains मन्मभिः। विशः once only

१३. पुरु P.D.

१४. पुरु। पूर्वं स्तुत एवाग्निः Sy.

१५. अत्यधिकमेव Sy. १६. ०चनता P.D. बलवान M. विशेषेण रोचनवता Sy.

१७. ओजसा ज्वालाकर्षण बलेन Sy.

१८. द्रुहन्तरो द्रोग्धृणां तरिता विदारयिता भवति। अस्मात् द्रोहं कुर्वतां शत्रूणां हिंसको भवतीत्यर्थः Sy.

१९. तत्र दृष्टान्तः। द्रुहन्तरो द्रोग्धृणां संह-नाय प्रयुक्तः...परशुरिव। स यथा-ऽमोघं हिनस्ति तथायमपि Sy.

२०. पाषाणादिकम्...वीळुर्वा। दृढनाम। 'वीळु ध्योमन्' (Nigh. 2.9) इति नामसु पाठात् Sy. २१. समेतौ S

२२. शृणन् । शीर्यते S. २३. ०नानि D तत्र दृष्टान्तः। वनेव उदकानि। उदक यथाग्निमयानि शुष्यन्ति तद्वत् S

२४. यच्च सर्वेणापि शिथिलयितुमशक्यं स्थिरं भुवनम्... आयमयत्रत्र शिथिलयति हिनस्ति, अस्मदुद्रोग्धारं शत्रुं हिनस्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः Sy.

भवति। सोऽयम[1]मभिभवन्[2] शत्रून्[3]। नियच्छति[4]। नच। तेभ्यो गच्छति[5]। धनुषा[6]ऽभिभवन् शत्रून्। न। पलायते[7]।[8]

दृळ्हा चिदस्मा अनु दुर्यथा विदे तेजिष्ठाभिररणिभिर्दाष्ट्यवसेऽग्नये दाष्ट्यवसे ।
प्र यः पुरूणि गाहते तक्षद्वनेव शोचिषा ।
स्थिरा चिदन्ना नि रिणात्योजसा नि स्थिराणि चिदोजसा ॥४॥

वृक्षा चिदस्मै। सारवन्ति। अन्यन्नानि[9]। अस्मै[10]। अनु[11]। दुः। यथा[12]। अग्निषमं[13] विदुषे[14]। दीप्ततरैः[15] सह[16]। अस्मा अग्नये[17]। हविः प्रयच्छति[18]। रक्षणाय[19]। यः। पुरूण्यपि[20] वनानि। प्रगाहते[21]। तनू[22]करोति च। वृक्षानिव[23]। तेजसा[24]। स स्थिराणि[25]। अपि। आत्मनोऽन्नानि[26] काष्ठादीनि। विनाशयति[27]।

---

१. अयमग्निः Sy.
२. निःशेषेणाभिभवन् Sy.
३. शो P. शत्रून् Sy.
४. नियति P. उपरमते शत्रुषु मध्ये क्रीडति तानेव नाशयति Sy.
५. तथा कुर्वन्नायते न गच्छति, शत्रोः सकाशान्न पलायते Sy.
६. तत्र दृष्टान्तः...धनुषा शत्रूनभिभवतीति धन्वसहा धानुष्कः।...स यथा शत्रोरभिमुखं विध्यति न पलायते तद्वदित्यर्थः। यद्वा दृढधनुर्बहुनशत्रो धन्वसहः। अस्मिन्पक्षे पचाद्यच्।... दृढधन्वा सन् Sy. ७. नायते न चलति Sy.
८. VM. ignores दृढतरः। दृढतरः।
९. अपि omitted by P. D. वृक्षान्यपेव सारवन्ति हवींषि Sy.
१०. अग्नये Sy. ११. अनुक्रमेण प्रतिमन्त्रं...ददाति...यजमाना ददति Sy.
१२. अनुर्यथा० P.D.M.
१३. ०वितये M.
१४. दाने दृष्टान्तः। यथा...विदुषे परमार्थदर्शिने उत्कृष्टानि धनानि वितरन्ति दानशीलाः। यद्वाऽयमग्निर्यथा विदे विन्दते स्वातिरिक्तं हविर्देवेभ्यो दातुं लभते स्वीकरोति तथा कुर्विति Sy.
१५. तेजिष्ठाभिररणिभिरत्यन्ततेजोयुक्ताभिर्ज्वालाभिरन्यैर्वाप्यि पूजितः अन्यग्निरिव...यद्वा तेजिष्ठाभिररणिभिरन्यजेन तेजोभिज्ज्वालाभिर्हविर्भिर्गमनैः Sy.
१६. दीप्ततरैर्हास्मात् P. दीप्ततरसहास्मात् D. १७. ददाति Sy.
१८. अवसे रक्षणाय...इत्यत्रैवानुषङ्ग्य यजमानेन दत्तं हविरयते तेषां स्वीकाराय दाष्टि। अयमग्निर्ददाति भवति। किञ्चान्यम्...इतरदेवताप्रदानकामनयेऽपि यजमानोऽग्नयेऽग्निप्रीतये दाष्टि प्रयच्छं ददाति। किमर्थम्। अवसे रक्षणार्थम्। यद्ययमनुपमः स्यादितरेभ्यो दत्तमपि स्वयं स्वीकुर्यात् तस्मादग्नये प्रयाजादिक्रमेण ददातीत्यर्थः Sy. १९. योऽग्निः Sy.
२०. बहूनि सामर्थ्यादिवनानाध्वनादीनि Sy.
२१. प्रविशति Sy.
२२. प्रविश्य च वाक्यादिकल्पया व्याख्या...तनूकरोति नाशयतीत्यर्थः Sy.
२३. तत्र दृष्टान्तः...वृक्षादिसमूहानि वनानि यथा प्रविश्य तक्षति दहति तद्वदित्यर्थः Sy.
२४. ओजसा तेजोरूपया व्याख्या Sy.
२५. स्थिराणि कठिनानि Sy.
२६. अन्नानि व्रीह्यादीनि Sy.
२७. नितरां रिणाति गच्छति पचतीत्यर्थः Sy.

बलेन। प्रकारान्तरेणाह—नि। स्थिराणीति।

तमस्य पृक्षमुपरासु धीमहि नक्तं यः सुदर्शतरो दिवातरादप्रायुषे दिवातरात्।
आदस्यायुर्ग्रभणवद्वीळु शर्म न सूनवे।
भुक्तमभक्तमवो व्यन्तो अजरा अग्नयो व्यन्तो अजराः ॥४॥

तमस्य पृक्षम्। तम्। अन्नम्। अस्य। पावकस्य। निधीमहि। रात्रौ। यः। सुदर्शतरो भवति। अह्नोऽपि। अप्रगच्छन्तो विरम्याभिधानादगमन्त्वपक्षनुष्याः। अनन्तरम्। अस्य। अन्नम्। स्तोतृभ्यो ग्रहणवत्कुर्वन्ति। दृढम्। इव। गृहं पितृस्वभूतम्। सूनवे यथा पित्र्यं गृहं पुत्रो भजते एवमन्नमग्ने स्तोतारः। भजनीयं पुरोडाशादिकम्। अभजनीयं काष्ठादिकमन्न। अन्नम्। खादन्तः।

---

१. स्वकीयेन तेजसा Sy.

२. स्थिराण्यपि दृढमूलानि सारवन्त्यपि वनानि ... नि शिथिलानि नितरां गच्छन्ति मारयतीत्यर्थः Sy.

३. V.M. ignores अर्णवैभिः and explains वर्पिष्ठ। प्रथमे। भित्। once only.

४. पृ० P.D.

५. हविर्लक्षणमन्नम् Sy.

६. अस्मै Sy.

७. उपर्यन्तरिक्षेऽवस्थितीपितृ ... धीमहि ... वीपत्रभूमयवस्थानात् Sy.

८. धारयाम ... यतोऽयमग्नौ धीमहि Sy.

९. क P. ... ऽपि Sy.

१०. अत्यर्थं सर्वैर्दर्शनीयो भवति। यतोऽयं रात्रौ सर्वेषु भावेषु तमसावृतत्वात् ... दृश्यमानेष्वपि स्वयमत्यर्थं प्रकाशते Sy.

११. प्रगतमायुर्यस्मात् प्रायुः, न प्रायुरप्रायुस्तस्मै। "अग्नौ वोऽस्तमेति न सर्वेषां भूतानां प्राणानां ... " (T.A. 1. 14) इति श्रुतेः। रात्रौ सर्वे भावा निद्रया ... प्रायुष इव भवन्ति। अयमग्निस्तु सर्वप्राणिप्राणापहर्तुः सूर्यस्य रात्रौ स्वस्मिन्नेव प्रवेशात् ... भवति, अतोऽपि धीमहि Sy.

१२. यात् अत एव कारणाद्यतोऽयं सुदर्शतरो ... प्रायुरतः कारणात् Sy.

१३. अस्मै Sy.

१४. आयुर्हविर्लक्षणमन्नम् Sy.

१५. विरम्य ... स्तो० M.

१६. ग्रहणयुक्तमभूत् Sy.

१७. दृढं सुखसाधनम् Sy.

१८. दृढमिव ... भूतं M. पित्रोः ... शर्म ... गृहं यथा ग्रहणवत्कुर्वन्ति तथेत्यर्थः। शर्मेति गृहनाम, 'शर्म वर्म' (Ngh. 3. 4.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

१९. सूनवे पुत्राय Sy.

२०. इदानीमाहवनीयादिरूपेणाग्नेर्बहुत्वमपेक्ष्याह ... भक्तं सेवमानम् Sy.

२१. अभक्तमसेवमानमन्न, अयमग्ने ... प्राणिनोऽनुग्राह्या इति बुध्यमाना ... व्यन्ति Sy.

२२. ... विशेषेण प्राणिनो ... मथ्यमाना ... इत्याह ... तैः प्रश्नं इति Sy.

२३. च ... खादयन्तः M. खादयन्त P.D. खादन्तः Sy.

अजरा[1] भवन्ति। अग्नयः।

स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिरप्नस्वतीषूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः।
आदद्धव्यान्याददिर्यज्ञस्य केतुरर्हणा।
अध स्मास्य हर्षतो हृषीवतो विश्वे जुषन्त पन्थां नरः शुभे न पन्थाम् ॥६॥

स हि शर्धो न। सः[3]। हि। मारुतम्[4]। इव। शर्धः[5]। बहुध्वनिः[6]। कर्मवतीषु[7]। यज्ञभूमिषु[8]। अन्वेषणीयः[9]। आर्तिष्वपि[10]। भक्षयति[11]। हवींषि[12]। आदानशीलः[13]। यज्ञस्य। ध्वजभूतः[14]। पूजनीयः। अथ। अस्य। हृष्यतः[15]। हर्षवन्तः[16]। सर्व एव मनुष्याः। गमनमार्गम्[17]। सेवन्ते[18]। यथा। शोभार्थम्[19]। युवानः[20]। पन्थानमलङ्कृताः[21] सेवन्ते[22] प्रकाशम्[23]।

---

१. स्वयं हविषाऽजराः सन्तो यजमानानप्यजरान्कुर्वन्तीत्यर्थः Sy.

२. VM. does not explain विवालरात्। ध्यन्तः। अजराः। a second time

३. स एव स्तुत्यतया प्रसिद्ध एवाग्निः Sy.

४. मरुत्सम्बन्धि Sy.

५. शब्दे शर्धा M. ध्वनने दृष्टान्तः... बलमिव। मरुतां समूहो यथा ध्वनयति तथेत्यर्थः Sy.

६. तुवि इति बहुनाम। 'उरु तुवि' (Ngh. 3. 1.) इति तन्नामसु पाठात्। बहुस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तो वर्तते। अत्यन्तज्वलितेऽग्नौ वायुसम्पर्काद् भुग्भुगिति ध्वनिरुत्पद्यते ज्वलतीत्यर्थः Sy.

७. खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु। अप्न इति कर्मनाम। 'अप्नः दंसः' (Ngh. 2. 1.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

८. यज्ञभू० M. उर्वरणयुक्तासु श्रेष्ठासु वेदिभूमिषु Sy.

९. यष्टव्यः Sy.

१०. आर्तात्करोत्यार्तयति। आर्तयन्तीत्यार्तना: पृतनास्तासु ...। तासां जयाय ... एष्टव्यो यष्टव्यो वा Sy.

११. एवं स्वनयन्नग्निः ... यावत् अत्ति भक्षयति ... यद्वा। आङ्पूर्वाद् ददातेः Sy.

१२. हव्यान्याज्यपुरोडाशादीनि Sy.

१३. ०दान० P. आददिः सर्वत्र हविरादानशीलः Sy.

१४. केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो वा Sy.

१५. हविर्भक्षणादत्यन्तहर्षयुक्तस्य। यद्वाऽभिमतफलदानेन यजमानान्हर्षयतः Sy.

१६. Missing in M. आज्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्याग्नेः Sy.

१७. पन्थानं मार्गम् Sy.

१८. अप्रीणयन्। असेवन्त वा Sy.

१९. शुभाय शोभनाय सुखप्राप्तये Sy.

२०. नरो मनुष्याः Sy.

२१. पन्थानं सर्वैर्गन्तव्यमैहिकामुष्मिकफलस्याग्नेरेव मार्गम् Sy.

२२. सर्वेऽनुगच्छन्ति। अग्निमेव प्रीणयित्वा साधयन्ति ... यथा लोके ... पन्थानं सर्वैर्गन्तव्यं निर्मलं प्रौढमार्गमिव Sy.

२३. VM. ignores स्म and explains इष्टनिः once only.

द्विता यदीं कीस्तासो अभिद्यवो नमस्यन्त
उपवोचन्त भृगवो मथ्नन्तो दाशा भृगवः ।
अग्निरीशे वसूनां शुचिर्यो धर्णिरेषाम् ।
प्रियाँ अपिधीँर्वनिषीष्ट मेधिर आ वनिषीष्ट मेधिरः ॥७॥

द्विता यदीम् । द्विधा[1] । यदा[2] । गूर्तमग्निम्[3] । मेधाविनः[4] । अभिगतदीप्तयः[5] । पूजयन्तः[6] । उपेत्यास्तुवन्[7] । भृगवः[8] । अरण्योर्निर्मन्थनार्थम्[9][10] । मथ्नन्त इदानीं[11] भृगूणाम्[12] । अग्निः । धनानाम्[13] । ईश्वर[14] आसीत् । यः । एषाम्[15] । धारक[16] आसीत् । शुचिः[17] स इदानीम् । प्रियात्मनि[18] ? । अपिधी-[19]यमानान् पुरोडाशादीन् । आभिमुख्येन । भजताम्[20] । मेधिरः[21][22] ।

विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दम्पतिं भुजे सत्यगिर्वाहसं भुजे ।
अतिथिं मानुषाणां पितुर्न यस्यासया ।
अमी च विश्वे अमृतास आ वयो हव्या देवेष्वा वयः ॥८॥

विश्वासां त्वा[23] । सर्वेषाम्[24] । मनुष्याणाम्[25] । पतिम्[26] । त्वा । ह्वयामहे[27] । सर्वेषामेव[28] विशाम् ।

---

१. द्वित्वमापन्नं द्विप्रकारं श्रौतस्मार्तभेदेन द्वित्वमापन्नम् । यज्ञोपलक्षणमेतत् । आहवनीयादिरूपेण नानाविधम् । यद्वा द्विता द्विविधायैहिकामुष्मिकफलायोभयाय Sy.
२. यम् Sy. ३. यर्धनमग्निः P. मग्निः M. इममग्निम् Sy. ४. कीर्तनं कुर्वन्तः स्तोतारः Sy. ५. ०भिभिगतः P. अभितो द्योतमानाः Sy.
६. नमस्कारोपलक्षितमुपस्थानं कुर्वन्तः Sy.
७. उपेत्य स्तुवन्ति Sy. ८. ०स्तुवन्...वो M. भृगुगोत्रोत्पन्ना महर्षयः Sy.
९. ०ण्यो P. अरण्याम् Sy. १०. ०न्था० P. दानेन निमित्तभूतेन हविर्दानार्थम् Sy. ११. अग्निमन्थनं कुर्वन्तः Sy.
१२. भृगवो भ्रष्टारो हविषा पापानां वा Sy.
१३. वसूनां हविर्लक्षणानाम् Sy.
१४. ईष्टे समर्थो भवति ... । यद्वा दृश्यमानानां मणिमुक्तादीनां वसूनामीश ईष्टे समर्थो भवति प्रदातुमिति शेषः Sy. १५. दीयमानानाम् Sy.
१६. धारणकुशलः Sy. १७. दीप्तः Sy.
१८. प्रियान् स्वप्रीतिहेतुनाज्यादीन् Sy. प्रियात्मनः is suggested for प्रियात्मनि
१९. अपिधी० M. पर्याप्तिपर्यन्तं दत्तान् Sy.
२०. सम्भक्तवान् । सम्भजतो वा Sy.
२१. य....M. मेधो यज्ञस्तद्वान् स्वयं यष्टृत्वरूपेण प्रधानभूतः सन् । ...मेधावानसौ ...अन्यदेवताकेष्वपि यज्ञेषु स्वयमाज्यभागप्रयाजादिरूपं हविः सम्भजते Sy.
२२. VM. explains भृगवः । वनिषीष्ट । मेधिरः once only.
२३. स्वा P. २४. सर्वासाम् Sy.
२५. विशां प्रजानां यजमानानाम् Sy.
२६. पतिम्, अभिमतफलप्रदानेन पालकम् Sy.
२७. आह्वयामः Sy. २८. न केवलं यजमानानां किन्तु सर्वासां प्रजानाम् Sy. सर्वासामेव is suggested for सर्वेषामेव as it qualifies विशाम् fem.

साधारणम्[1]। गृहपतिम्[2]। आत्मनो भोजनाय[3]। सत्याः[4] स्तोतृगिरो[5] यस्य[6] वोढव्या[7]। मनुष्याणाम्। अतिथिम्[8]। पितुः[9]। इव[10]। सर्वेषां रक्षकस्य यस्य। आस्येन[11]। अयं यत्र। मनुष्या भुञ्जते[12]। देवा[13]। च। हव्यानि[14] हि। देवेषु। अन्नमाभोज्यम्[15]। अन्नानि चाग्नौ हूयन्ते यथा[16] पितुर्धनं पुत्रा आददते[17]। एवं यस्यास्येनाददते देवाः। मनुष्याणामन्नमिति[18]।

त्वमग्ने सहसा सहन्तमः शुष्मिन्तमो जायसे देवतातये रयिर्न देवतातये।
शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युम्निन्तम उत क्रतुः।
अध स्मा ते परि चरन्त्यजर श्रुष्टीवानो नाजर ॥९॥

त्वमग्ने सहसा। त्वम्। अग्ने! बलेन। अभिभवितृतमः[19]। शोषयितृतमः[20]। अत्यो- जायसे[21]। यज्ञार्थम्[22]। धनम्[23]। इव[24]। तव। हि[25]। सोमजनितो मदः[26]। शोषयितृतमः[27]। प्रज्ञा। च[28]।

---

१. समानमेकरूपं, वहनपचनाद्युपकारस्य सर्वेषां समत्वात् Sy.

२. गार्हपत्यादिरूपेण गृहस्य पालकम्। वम इति गृहनाम। 'वमे कृत्तिः' (Ngh.3.4.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

३. भुजे भोगाय हवामहे आह्वयामः Sy.

४. यथार्थभूतानामविसंवादिफलानाम् Sy.

५. स्तुतिरूपाणां गिरां वोढारम्। यद्वा गिरो मन्त्ररूपा वहन्तीति गिर्वाहस ऋत्विजः। सत्या अविसंवादिफला गिर्वाहसो यस्य तं तादृशं हवामहे इति शेषः Sy.

६. Omitted by D.

७. वोढया P. पाढ्य D.

८. थि० P. अतिथिमतिथिवत्पूज्यं यद्वातिथिमपेक्ष्यागन्तारं वा Sy.

९. तत्र दृष्टान्तः। ... पितुरन्तिके पुत्रादयो यथाऽऽश्रयं सेवन्ते तद्वत् Sy.

१०. विश्वासां त्वा ... रिव M.

११. आसया समीपे। आसेत्यन्तिकनाम, 'आसा अम्बरम्' (Ngh. 2. 16.) इति तन्नामसु पाठात् Sy. १२. भञ्जते M.

१३. हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवा अपि, आ आगच्छन्ति। उपसर्गवशाद् योग्यक्रियाध्याहारः Sy.

१४. वयो हविर्लक्षणमन्नमुद्दिश्य, अग्निमुखा देवेतरेभ्यो दीप्यमानत्वात्। ... किञ्च वयो नेतार ऋत्विजोऽपि। देवेभ्यस्तरेभ्यश्च मानेषु मध्ये हव्या हवींषि, आददत्यग्नये Sy. १५. ०ज्यमा० M.

१६. तथा P.D.M. १७. ०म द० P.

१८. V.M. explains भुजे once only.

१९. अतिशयेन शत्रूणामभिभविता Sy.

२०. अतिशयेन तेजस्वी Sy.

२१. यज्ञोक्तगुणविशिष्टः स जायसे। अरण्योरुत्पद्यसे Sy.

२२. देवानां विस्तारयुक्ताय यागाय तदर्थम्। यज्ञार्थमेतत् Sy. २३. यज्ञार्थत्वे दृष्टान्तः... धनं यथा यज्ञार्थमुत्पद्यते। तथा चोक्तं 'यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नम्' इति Sy.

२४. ०र्धनमिव M.

२५. हिशब्दः प्रसिद्धौ Sy.

२६. आज्यस्वीकारजनितो हर्षः। ... आज्येनाग्नेर्मदो भवतीति प्रसिद्धम् Sy.

२७. अतिशयेन बलवान् Sy.

२८. कर्मविशेषोऽपि Sy.

अतिशयेन दीप्तिमती। तस्मात्। त्वाम्। परिचरन्ति। जरावर्जित! क्षिप्रं व्याप्नुवन्तो दासाः। इव।

प्र वो॑ म॒हे सह॑सा॒ सह॑स्वत उ॒ष॒र्बुधे॑ पशु॒षे नाग्नये॒ स्तोमो॑ बभूत्व॒ग्नये॑ ।
प्रति॒ यदीं॑ ह॒विष्मा॒न्विश्वा॑सु॒ क्षासु॒ जोगु॑वे ।
अग्रे॑ रे॒भो न ज॑रत ऋषू॒णां जू॒र्णिर्होत॑ ऋषू॒णाम् ॥१०॥

प्र वो महे। प्रभवतु। युष्माकम्। स्तोमः। महते। बलेन। तन्वते। अग्निहोत्रार्थमुषसि प्रबुध्यमानाय। पशूनां दात्र उदाराय। इव। अग्नये। यदा। एनम्। आसादितहविष्कः सन्। वाशिकीषु पाशुकीषु भौमिकीषु च। वेदिषु। प्रतिगच्छति तदानीम्। पश्यतां मनुष्याणाम्। अग्र एनम्। वन्दी। इव। स्तौति। स्तुतिकुशलः। होता।

१. यशोयुक्तोऽप्रयुक्तो वा भवतु Sy. द्युम्नं द्योततेः। यशो वान्नं वा N. 5.5.
२. अथ यतः कारणात् Sy.
३. परिचरन्ति यजमानाः Sy.
४. ०जिता० D. हे जरारहिताग्ने।... अजर भक्तानामजरयितः। ... यद्वा। अजर अस्तोतः। जरा स्तुतिः। असौ न कस्यापि स्तोता भवति किन्तु सर्वैः स्वयं स्तूयते Sy. ५. ते यथा वार्ताविशेषप्रदानेन राजानं सेवन्ते तद्वत् Sy.
६. VM. ignores इव and explains देवतानये। अजर once only.
७. ०त M. प्रीणयितुं समर्थं भवतु Sy.
८. हे ऋतु(?)भाजयः स्तोतारो वो युष्माकं सम्बन्धि Sy. ९. स्तोमम् Sy.
१०. पूज्याय Sy.
११. सहसा परामिभवसामर्थ्येन सहते Sy. सहते is suggested for तन्वते
१२. उषःकाले Sy.
१३. पशुफलप्रदाय।...यद्वा पशुषे पशुप्रदात्रे प्रभवे यथा स्तुतिः क्रियते तद्वत् Sy.
१४. सत्यवतोऽर्थापत्तिसमर्थः Sy.
१५. उदारायोक्तेव P.
१६. यदेन० D. अग्निं प्रति लक्षीकृत्य Sy.
१७. घृतादिहविर्युक्तो यजमानः Sy.
१८. वाशि० P. वाशी० D.
१९. वाकीषु P. पाकीषुD. वाशुकीषु वा M.
२०. सौम० P.D.
२१. Omitted by P. D.
२२. सर्वासु निवासभूतासु वेदिभूमिषु ... क्षेति भूनाम। 'क्षा क्षामा' (Ngh. 1.1.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
२३. भृशमर्थं गच्छति Sy.
२४. ऋप० M. आगन्तृणाम्। देवानां मध्ये श्रेष्ठमग्निम् ... यद्वा। ऋषूणामित्येतद्धोतुर्विशेषणम्। ऋषूणां ज्ञानवतां मध्ये श्रेष्ठोऽयं होतेत्यर्थः Sy.
२५. देवानां मध्ये Sy.
२६. इतरदेवेभ्यः पूर्वम् Sy.
२७. श्रेष्ठमग्निम् Sy.
२८. ऋ० D. ऋषूणां महतां बलवतामपि ...वन्दीव Sy.
२९. वन्दी(नि)वत् M.
३०. Missing in M.
३१. VM. explains अग्नये। ऋषूणाम् once only.

स नो॒ नेदि॑ष्ठं॒ ददृ॑शा॒न आ भ॑रा॒ग्ने दे॒वेभि॒ः
सच॑नाः सुचे॒तुना॑ म॒हो रा॒यः सु॑चे॒तुना॑ ।
महिं॑ शविष्ठ नस्कृधि सं॒चक्षे॑ भु॒जे अ॒स्यै ।
महिं॑ स्तो॒तृभ्यो॑ मघवन्त्सु॒वीर्यं॒ मथी॑रु॒ग्रो न शव॑सा ॥११॥

स नो नेदिष्ठम् । सः[1] । अस्मभ्यम् । अन्तिकतमम्[2] । दृश्यमानः[3] । आभर[4] । अग्ने[5] ! देवैः सहाय । त्वं सर्वमनुष्यसाधारणाग्नो[6] भवसि । शोभनप्रज्ञानेन[7] तेजसाऽऽभरेति । महत्[8] । धनस्य नेदिष्ठम् । सुचेतुना तेजसाऽऽहृत्य[9] । महत्[10] तद्[11] धनम् । बलवत्तम ! अस्मभ्यम् । कुरु[12] । सर्वाधिकानां सन्दर्शनाय[13] च । अस्यै[14] । त्वं धनवन्[15] ! स्तोतृभ्यः[16] । महत् । शोभनवीर्यम्[17] । पृथक् कर्ता[18] भवस्यात्मी-[19]याद् धनात् । यथा । उग्रो[20] नाम बहुननवृत्ति[21] । वर्षस्य[22] शिरो बलेन[23] पृथक्[24] करोति[25] ।[26]

१. स त्वम् Sy.
२. ० कम D. अत्यन्तसमीपे Sy.
३. वेद्यां दवृशानो दीप्तत्वेन दृश्यमानः Sy.
४. अस्माकमाहर Sy. ५. ०स्त्वा P. इतरैर्देवैः समानाग्नः । अग्निमुखेनैवेतरेषां हविःस्वीकारात् समानाग्नत्वम् Sy.
६. ० ष्यासाधारणा नो P. ०णा नो D. ०ण नो नो M. ७. शोभनेन चेतनेन चेतसा वा । पुनस्तदेव विशेष्यते । सुचेतुना शोभनचेतोवता मया।... त्वदायत्ते मय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः Sy.
८. ०ता P.D. महः पूजनीयानि Sy.
९. सुचे ... हृत्य M. १०. महद्धनं महतीं कीर्तिं वा Sy. ११. तत्तद् M.
१२. कुरु सम्पादय । शविष्ठेति सम्बोधितत्वा-त्तदेव प्रार्थ्यत इति गम्यते Sy.
१३. सम्यग्दर्शनीयत्वाय ।...यद्वा सञ्चक्षे भुज इति सामानाधिकरण्यम् । सम्यग्दर्श-नीयाय भोगायेत्यर्थः Sy.
१४. अस्मै P.D.M. अस्याः पृथिव्याः सम्ब-न्धिने भुजे भोगाय Sy.
१५. धनवन् ! Sy.
१६. त्वद्धनवंस्तो० D. ०वंस्तो० P. न केवलं यजमानेभ्योऽस्मभ्यमेवापि तु स्तोतृभ्यः स्तोत्रकर्तृभ्योऽपि Sy.
१७. सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं धनं, शोभन-सामर्थ्यं वा Sy.
१८. शवसा बलेन युक्तः सन् मथीः स्वमद्विरो-धिनो मथाय।...यद्वा मथीर्मथनमा-त्स्वमस्मदर्थं शवसा बलेन युक्तो भवेति शेषः Sy. १९. भव, अस्या० is suggested for भवस्या०
२०. स्वीया धनात्यथो P. यथा कश्चिच्छूरः Sy. २१. अ is elided वत्सि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपस-र्गयोः ।
२२. ०तिर्वर्षस्य P. वर्ष्मस्य is sugges-ted for वर्षस्य ।
२३. शिरः । बलेन is missing in M. शवसा बलेन Sy.
२४. मथीर्भवति महत् Sy.
२५. VM. ignores भुजे ।
२६. Ms. D. puts the figure ॥१२७॥ here to indicate the end of one hundred and twentyseventh hymn. No such number is given in P. and M.

I.128.

अ॒यं जा॑यत॒ मनु॑षो॒ धरी॑मणि॒ होता॒ यजि॑ष्ठ उ॒शिजा॒मनु॑ व्र॒तम॒ग्निः स्वम॑नु व्र॒तम् ।
वि॒श्वश्रु॑ष्टिः सखीय॒ते र॒यिरि॑व श्रवस्य॒ते ।
अद॑ब्धो॒ होता॒ नि ष॑ददि॒ळस्प॒दे परि॑वीत इ॒ळस्प॒दे ॥१॥

अयं जायत । अयम्[1] । अजायत[2] । मनुष्यस्य[3] । धारके[4] यज्ञे । होता[5] । यष्टृतमः[6] । ऋत्विजाम्[7] । लक्षीकृत्य । मथनाख्यं व्रतम्[8] । कर्म यागनिर्वृत्तिकरं च । लक्षीकृत्य । विश्वसुखः[9] । सखित्वमिच्छते[10] । धनमिव[11] । अन्नमिच्छते[12] । अहिंसितः[13] । होता[14] । निषीदति । इळायाः[15] पदे उत्तरवेद्यामुत्तरनाभौ । परिवेष्टित[16] ऋत्विग्भिः ।[17]

तं य॑ज्ञ॒साध॒मपि॑ वातयामस्यृ॒तस्य॑ प॒था नम॑सा ह॒विष्म॑ता दे॒वता॑ता ह॒विष्म॑ता ।
स न॑ ऊ॒र्जामु॑पा॒भृ॑त्य॒या कृ॒पा न जू॑र्यति ।
यं मा॑त॒रिश्वा॒ मन॑वे परा॒वतो॑ दे॒वं भाः प॑रा॒वतः॑ ॥२॥

तं यज्ञसाधम् । तम्[18] । यज्ञस्य[19] साधयितारम् । अपि[20] । सेवामहे[21] । यज्ञस्य ।

१. अग्निः Sy.
२. अरणिमन्थनेनोत्पन्नः Sy.
३. अध्वर्योः सकाशात् Sy.
४. सारभूते स्थाने वेदिरूपे । 'वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्याः' (TS.7.4.18.2.) इति श्रुतेः । 'एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः' (TS. 2.6.4.1.) इति च Sy.
५. देवानामाह्वाता Sy.
६. ०म M. अतिशयेन यष्टृतमः Sy.
७. कर्म omitted by M. उशिजां फलस्य कामयितॄणां यजमानानां व्रतं सोमयागादिरूपं कर्म, अनु लक्षीकृत्य Sy.
८. न केवलं परार्थमेवापि स्वयमर्थः । स्वं व्रतं ...स्वकीयं हविःस्वीकारादिरूपं कर्म Sy. ९. विश्वविषयकर्मवान् Sy.
१०. सुखितमि० M. ०च्छत P. सखित्वमात्मन इच्छते Sy.
११. धनस्वामीयो भवति । धनं यथा सख्यमन्नसमृद्धिं च साधयति तद्वदयमग्निरपि तस्मै द्रव्यं साधयतीत्यर्थः Sy. १२. प्रतिप्रसिद्धाश्रमात्मन इच्छते यजमानाय Sy.
१३. अदब्धः केनाप्यहिंसितः Sy.
१४. होमनिष्पादकः Sy.
१५. इळाया भूम्याः पदे ।... पुनस्तदेव विशेष्यते ।... इळादेवताया मनोः पुत्र्या गोरूपाया इळोपह्वानमन्त्रप्रतिपादितायाः पदे पादन्यासप्रदेशे । 'इळा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीत्' (TB. 1.1.4.4.) इति । 'इळायाः पदे घृतवति स्वाहा' (TS. 1.2.5.1.) इति च श्रुतेः Sy.
१६. ऋत्विग्भिः परिधिभिर्वा परितो वेष्टितः Sy. १७. VM. ignores अग्निः and one इळस्पदे ।
१८. अग्निं वेद्यां स्थापितम् Sy.
१९. यज्ञ P. यज्ञस्य साधकम् Sy.
२०. अपिः सम्भावनार्थः Sy.
२१. आ परितोऽवं सेवामहे । 'वात गतिसुखसेवनयोः' Sy.

मार्गेण[1] तीर्थेन। हविर्युक्तेन[2] च। नमस्कारेण[3]। यज्ञे[4]। नः। अस्माकम्[5]। हविषाम्[6]। उपाहरणे[7]। अनया। दीप्त्या[8]। न। जीर्णो[9] भवत्या यज्ञसमाप्तेः[10] प्रवर्तमानदीप्तिभिर्वा[11]न। यम्। देवम्[12]। मातरिश्वा[13]। मनवे[14] राज्ञे पुरा। दूरात्[15]। उद्धृतवान्[16]।

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गी रेतो वृषभः कनिक्रदद्दधद्रेतः कनिक्रदत्।
शतं चक्षाणो अक्षभिर्देवो वनेषु तुर्वणिः।
सदो दधान उपरेषु सानुष्वग्निः परेषु सानुषु ॥२॥

एवेन सद्यः[18]। गमनशीलेन तेजसा। च ?[19]। तृणगुल्मादिकम्[20]। परिगच्छति[21]। मुहुर्गी[22]रति। उदकम्[23]। वर्षिता[24]। शब्दं कुर्वन्[25]। धारयन्[26]। उदकम्[27]। बहूनपि वृक्षान्[28]। तेजोभि[29]। गच्छन्।

---

१. यागस्य मार्गेण यागानुष्ठानेन।...यज्ञेन देवस्य महती प्रीतिर्भवति। यद्वा ऋतस्य यज्ञस्य पथा। मार्गस्तीर्थाख्यः।...तेन मार्गेण गत्वा Sy.

२. आज्यादिप्रदेयद्रव्यवता Sy.

३. नमस्कारोपलक्षितस्तोत्रेणोपस्थानेन वा। तदुभयेनेत्यर्थः Sy.

४. हविष्मता हविष्मति, आज्यपुरोडाशादिबहुहविर्युक्ते...देवानां विस्तारयुक्ते यज्ञे Sy.

५. सोमास्मा० P.D. अस्मत्सम्बन्धिनाम् Sy.

६. हविर्लक्षणानामन्नानाम् Sy.

७. ०पाकर० M. तत्स्वीकारविषये Sy.

८. सामर्थ्यलक्षणया कल्पनया हविःस्वीकरणरूपया Sy.

९. न नश्यति। अजरो वर्तत इत्यर्थः Sy.

१०. यज्ञसमाप्तिपर्यन्तम् Sy.

११. च० P.

१२. देवा P. D. M. द्योतनशीलम् Sy.

१३. अन्तरिक्षसञ्चारी वायुः Sy.

१४. नमवे P. D. M. मनोरर्थाय Sy.

१५. परावतः, अतिदूरं गतवत आदित्यात् Sy.

१६. तत् omitted by M. आः, आभाषीत्। औशित्येन भूमौ स्थापितवानित्यर्थः। तद्वत् परावतो दूरादेशमग्निमस्मद्देवयजनं प्रति स्थापयतिरित्यर्थः Sy.

१७. VM. explains हविष्मता and परावतः once only.

१८. एवेन गमनसाधनेन गमनेन वा Sy.

१९. वा P. यद्योऽश्मवाह्नानामन्नम् Sy.

२०. ०गुल्मादि० P. ०गुल्मा० D. पृथिवीसम्बन्धि स्थानं वेदिलक्षणमेव Sy.

२१. परि परितः। यद्वा। अनर्थक आभिमुख्यार्थो वा परि। एति गच्छति Sy.

२२. मुहुर्गीः सर्वदा गीयमानः Sy.

२३. रेतःशब्देन तत्कार्यं हवीरूपमन्नमुच्यते। तद्वान् Sy.

२४. ०तार P. कामानां वर्षिता Sy.

२५. शब्दयन् पर्येति Sy.

२६. दधानः Sy.

२७. आज्यादिस्वीकारेणात्यधिकं सामर्थ्यम् Sy.

२८. अक्षस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः Sy.

२९. सर्वतः प्रकाशमानः। यद्वा स्वालोकेनाक्षणकमनेन कृतं शतगुणितं प्रकाशयन् Sy.

सृजेत्। देव। शिष्य गम्भक्ता। स्थानम्। दधानः। शिक्षाम्। गर्मोच्छ्रयाम्। अग्निः। पर्वतस्योपरिभवाम्।

स सुक्रतुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्यज्ञस्याध्वरस्य चेतति क्रत्वा यज्ञस्य चेतति।
क्रत्वा वेधा इषूयते विश्वा जातानि पस्पशे।
यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वह्निर्वेधा अजायत ॥४॥

स सुक्रतुः। स। सुप्रज्ञः[8]। पुरोहितः[9]। गृहे गृहे[10]। अग्निः[11]। यज्ञम्[12]। अहिंसितम्[13]। जानाति[14]। प्रज्ञया[15]। कर्मणा[16]। प्राज्ञः[17]। अन्नमिच्छते[18]। विश्वान्येव[19]। जातानि। बध्नाति। यस्माद् यजमानात्[20]। घृतस्य श्रयिता[21]। अतिथिः[22]। अजायत[23]। हविषां वोढा[24]। कर्मणां कर्ता[25] तस्मै यजमानायाग्निः[26]।

---

1. तच्छमनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु Sy.
2. शि P. सौभाग्येन प्रज्ञया हितको वा Sy. सुवीर्मित्युर्वर्वदि: N.6.14.
3. धार्यमाणोऽग्निः सद्यः पर्वतीति पूर्वेणान्वयः Sy.
4. उपरमन्त एतस्मिन् इत्युपरा धिष्ण्या यजमानगृहा वा Sy.
5. भानुषु समुच्छ्रितेषु कर्मसु हविःषु वा निमित्तभूतेषु Sy. भानु समुच्छ्रितं भवति N.2.24.
6. ०रिभाम् P. ०रिभावम् M. उत्कृष्टेषु Sy.
7. VM. explains कर्मिकम्। भानुः once only.
8. प्र० M. शोभनकर्मा Sy.
9. हितः M. पुरो धार्यमाणः। यद्वा पुरोहितवत्कार्यनिर्वाहकः सन् Sy.
10. तत्तद्यजमानगृहे सर्वेषु देवयजनेषु वा Sy.
11. नि: M.
12. अध्वरस्य नाशरहितस्य फलप्रदस्य यज्ञस्य तत्त्वम् Sy. 13. प्रबुध्यत इत्यर्थः Sy.
14. अयं यजमानोऽपि ... शोभनेन कर्मणा यज्ञस्य ... कर्तव्यतामवजानाति Sy.
15. किञ्चायमग्निरपि ... प्रकृष्टेन कर्मणा Sy.
16. वेधाः, विविधानां फलानां कर्ता सन् Sy.
17. ०मेध० D. प्राज्ञमि० M. इष्यत इतीषुरन्नमागमनं वा, तदिच्छते यजमानार्थम् Sy.
18. सम्पादितानि हविरादीनि Sy.
19. अत्यर्थं स्पृशति स्वीकरोति Sy.
20. यतः कारणात् Sy.
21. श्रिता P.D. घृतं ... सेवमानः Sy.
22. अतिथिवत्पूज्यश्च Sy.
23. उत्पन्नः। यतः कारणाद् घृतमत्यर्थं सेवमानः प्रवृद्धोऽभवत्तः पस्पशे इत्यर्थः। ... अजायत समर्थोऽभवत् Sy.
24. एवमग्नौ प्रवृद्धे सति यजमानोऽपि वह्निर्हविषां वोढा Sy.
25. विविधस्य फलस्य कर्ता उत्पादयिता Sy.
26. VM. explains यज्ञस्य। चेतति। अजायत once only.

स श्रुधि यः स्मा पृतनासु कासु चिद्दक्षाय्य इन्द्र
भरहूतये नृभिरसि प्रतूर्तये नृभिः ।
यः शूरैः स्वः सनिता यो विप्रैर्वाजं तरुता ।
तमीशानास इरधन्त वाजिनं पृक्षमत्यं न वाजिनम् ॥२॥

स श्रुधि । सः[1] । शृणु[2] । यस्त्वम् । पृतनासु[3] । कासुचित्[4] । मनुष्यैः[5] । आत्मना धारणां धर्माह्वातुम् । हविर्भिर्वर्धनीय । भवसि । शत्रूणां प्रतरणाय । यस्त्वम् । शूरैर्मरुद्भिः सह । सर्वम्[10] । सम्भक्ता[11] । यो वा । मेधाविभिरन्यैः[12] । सङ्ग्रामम्[13] । तरसि[14] । तम् । वाजिनम्[15] । हविष ईश्वराः[16] । अन्नम्[17] । याचन्ते[18] । अश्वम्[19] । इव । वाजिनम्[20] ।

---

१. वक्ष्यमाणगुणविशिष्टः Sy.

२. अस्मदाह्वानं स्तोत्रं वा शृणु Sy.

३. सङ्ग्रामेषु Sy.

४. प्रौढेष्वपि Sy.

५. मनुष्यैरेव सद्भिः पश्चाद्देवत्वमापन्नैर्मरुद्भिः । पुनस्त एव विशेष्यन्ते । नृभिः सङ्ग्रामनयनशीलैः ... इन्द्रस्य मरुतां साहाय्यम् 'इन्द्रो मरुद्भिः' (TS.6.5.5.1.) 'मरुतो हैनं नाजहुः' (AB. 3.20.) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । तैः सहितः सन् Sy.

६. भरणविशिष्टाह्वानयुक्ताय Sy.

७. ० सी P. प्रवर्तनशीलोऽसि ... दक्षाय्योऽसि समर्थोऽसि Sy.

८. प्रकृष्टहिंसनाय । यद्वा भरहूतये 'शूरो भव प्रहर' इत्येवमादिभरणयुक्ताह्वानाय, प्रतूर्तये च शूराणां प्रकृष्टवधाय च ... । यद्वा नृभिर्नेतृभिर्यजमानैः प्रार्थितः सन् प्रतूर्तये शत्रूणां पापानां वा प्रकृष्टहिंसनाय Sy.

९. शौर्योपेतैर्मरुद्भिरन्यैर्भटैर्वा सहितः Sy.

१०. स्वयमेव Sy.

११. सङ्ग्रामजयस्यान्नस्य वा धर्मादिकस्य सनिता सम्भक्तासि । सार्वकि तेषां सर्वेषां सर्वमेव [illegible] Sy.

१२. बहुविधैः स्तुतः सन् Sy.

१३. तेजस्विनोऽन्नस्य Sy.

१४. तरुता ... दातासि । विशेषमरुद्भिः सहित इति सम्बन्धः Sy.

१५. गमनवन्तम् Sy.

१६. सम्भजनार्थमित्थं समर्था ऋत्विजः Sy.

१७. ० राजम् P.D. हविर्लक्षणान्नयुक्त-मिन्द्रम् Sy.

१८. ० धते P.D. संवर्धयन्ति । सेवन्ते Sy.

१९. ० मः P.D. वेगवन्तं गमनवन्तं पूर्णं ... बलवन्तम् ... वर्धयन्ति । तं यथा समर्थाः स्वादुबलकरान्नादिना पोषयन्ति तद्वत् । अत्य इत्यश्वनाम । 'अत्यो हयः' (Ngh 1.14.) इति तन्नामसु पठितत्वात् Sy.

२०. VM. ignores स्म । चित् । इन्द्र and explains नृभिः once only.

दुस्मो हि ष्मा वृषणुं पिन्वसि त्वचुं कं चिद्यावीररुरुं शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यम्।
इन्द्रोत तुभ्युं तद्दिवे तद्रुद्राय स्वयंशसे।
मित्राय वोचुं वरुणाय सुप्रथः सुमृळीकाय सुप्रथः ॥३॥

दस्मो हि ष्मा[1]। दर्शनीयः[2]। हि त्वम्[3]। वर्षितारम्[4]। मेघम्[5]। पिन्वसि[6]। कम्। च न। अदातारमयजमानम्[7]। मर्त्यम्[8]। आत्मना पृथक्करोषि[9]। तम्। वर्जयसि[10] न तत्र गच्छसि। तदिदं स्तुतिवचः[11]। तुभ्यमहम्[12]। इन्द्र! दीप्ताय[13]। वदामि[14]। तदेव त्वदीयम्। अन्येभ्योऽपि[15] देवेभ्य इति। सर्वतः पृथुतमम्[16]। सुष्ठु सुखयित्रे[17] तुभ्यम्।[18]

---

१. ष्म D.

२. शत्रूणामुपक्षपणकर्ता Sy.

३. खलु Sy.

४. स्यन्तो वर्षणशीलम् Sy.

५. त्वचं संवरणवन्तं, पुटबन्धनवत्तुबकवेष्टन-वन्तम्...जलधारिणं मेघम् Sy.

६. पिन्वसि P. M. निर्भिद्य सेचयसि Sy.

७. दातारं य० P. ०रं य० M. अरणशीलं गमनस्वभावं कञ्चिन्मेघम् Sy.

८. मर्त्यवत्।...मर्त्यं मरणशीलं क्षीयमाण-स्वभावम् Sy.

९. निमयसि...अवर्षणेन गच्छन्तं बलान्नि-गृह्य वर्षयसीत्यर्थः। यथा शूरः कश्चिद् बलवन्तं गच्छन्तं वैरिणं निगृह्य स्वीकरोति तद्वदित्यर्थः Sy.

१०. सर्वतो वर्जयसि। औदासीन्यं करोषी-त्यर्थः Sy.

११. ०वचं P. तादृशं कर्म वर्षणरूपम् Sy.

१२. स्तुत्यम् M. अहम् is omitted by P. and M.

१३. स्वकीययशोयुक्ताय। तथा दिवे...स्वया-श्रयभूतायै द्युलोकदेवताया अपि तत्तादृशं कर्म Sy.

१४. ब्रवीमि Sy.

१५. ०भ्यो तदेव दे० P. उतशब्दोऽपिशब्दार्थः। वर्षणकर्मणो द्युदेवताया आनुकूल्यात्तस्या अपि वचनं युक्तम्। तथा रुद्राय जगतो दुःखद्रावयित्रे रोदनशीलाय वाग्नये तद् वोचम्। 'रुद्रो वै क्रूरो यदयमग्निः' (TS. 6.2.3.2.) इति श्रुते रुद्रत्वम्। "सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्" (TS. 1.5.1.1.) इति श्रुते रोदनस्व-भावत्वं प्रसिद्धम्। तस्य चाहुतिद्वारा वृष्ट्यनुकूलत्वात्तस्यापि कथनं युक्तम्। स्वयशस इत्यस्य रुद्रायेत्यनेन वा सम्बन्धः सन्निहितत्वाद्योग्यत्वाच्च। स्वकीययशो-युक्तायाग्नय इत्यर्थः। तथा मित्राय अहरभिमानिदेवतायै तद् वोचम्। वरुणाय राश्यभिमानिदेवतायै तद्वोचम्। 'अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ' (TB. 25. 10.10.) 'अहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति' (TS. 2.1.7.3.) इति। तथा 'मैत्रं वाऽहर्वारुणी रात्रिः' (TS.2.1.7. 3.) इत्यादिश्रुतिभ्यो मित्रावरुणयोरहो-रात्राभिमानिदेवत्वम्। अत एव श्रुतेर्वृष्टि-प्रदातृत्वात्ताभ्यामपि प्रथनं युक्तम् Sy.

१६. उक्तेभ्यो देवेभ्यः...सर्वतः पृथु, अति-विस्तीर्णं यथा भवति तथा तद्वर्षणकर्म ब्रवीमि Sy.

१७. शोभनसुखयित्रे प्रजानाम्। एतत्सर्वत्र सम्बध्यते Sy.

१८. VM. ignores स्म। शूर। उत। स्वयशसे। and explains सप्रथः। once only.

अस्माकं व इन्द्रमुश्मसीष्टये सखायं विश्वायुं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजम् ।
अस्माकं ब्रह्मोतयेऽवा पृत्सुषु कासु चित् ।
नहि त्वा शत्रुः स्तरते स्तृणोषि यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि यम् ॥४॥

अस्माकम् । अस्माकम् । युष्माकं च । इन्द्रम् । अभिमतं [illegible] । [illegible] । सखायम् । सर्वात्मम् । अभिभविनारम् । नियोग्यम् । युजं । अस्माकम् । स्तोत्रम् । रक्षणाय । अभिगच्छ । पृतनासु । दुस्तरासु । नहि । त्वाम् । शत्रुः । युद्धं हिनस्ति । यं त्वम् । [illegible] । स्तृणोषि ।

नि षू नमातिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिरुग्राभिरुग्रोतिभिः ।
नेषि णो यथा पुरानेनाः शूर मन्यसे ।
विश्वानि पूरोरप पर्षि वह्निरासा वह्निर्नो अच्छ ॥५॥

नि षू नमातिमतिम् । सुष्ठु । नि नमय । अभिमानम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

---

१. Omitted by D. हे ऋत्विजः... अस्मदर्थम् Sy.
२. युष्मदर्थम् Sy.
३. इष्टये यागाय अभिमतैषणाय वा ।... यद्वाऽस्माकं सखायमिति सम्बन्धः Sy.
४. अभिमतं कामयामहे । 'वश कान्तौ' Sy.
५. सखिवदत्यन्तहितकारिणं समानख्यानं वा Sy.
६. विश्वेषां यागानां गन्तारम् Sy.
७. सखा ... वि० M. प्रकर्षेण शत्रूणां मर्षयितारम् Sy.
८. सर्वदा युक्तं, सहायभूतमित्यर्थः Sy.
९. हवींष्यन्नानेषु सङ्गत्सु यज्ञेषु वा निमित्तभूतेषु, प्रासहं यज्ञविघातिनः सहमानं, युजमभिमतफलैर्युक्तं मयन्निन्द्रं वा Sy.
१०. ब्रह्म परिवृढं कर्म Sy.
११. रक्ष Sy.
१२. सङ्ग्रामेषु । 'पृत्सु समत्सु'(Ngh. 2.17.) इति सङ्ग्रामनामसु पाठात्सङ्ग्रामत्वम् Sy.
१३. न हिनस्ति न विरोधमाचरति Sy.
१४. विश्वम् Sy.
१५. स्तृ० P.D. स्तृणोषि वारयसि । न कश्चिदपि शत्रुर्न हिनस्ति । तव महत्त्वेन सर्वे भीता विधेया भवन्ति । शत्रुभावं न कोऽप्याचरति । अजातशत्रुस्त्वमित्यर्थः Sy.
१६. VM. explains प्रासहम् । युजम् । स्तृणोषि । यम् once only and ignores चित् । शत्रुम् ।
१७. तिष्ठन्नमातिमति P.
१८. नितरां सुष्ठु नामय । अस्मदायत्तं कुरु । मन्तव्यमित्यर्थोऽस्याम् Sy.
१९. अतिशयेन मननं स्तुतिं [illegible] Sy.
२०. त्वदनुकूलस्य यजमानस्य Sy.
२१. नितम वा(च)ति ... [illegible] M. अतिशयेन तेजस्विभिः Sy.

आयुधैः[1]। इव। भवदीये रक्षणैः[2]। उद्गूर्णैः। उद्गूर्ण[3]! नय[4] च। अस्मान्। यथा। पुरम्[5]। अनुपद्रवस्त्वम्[6]। शूर[7]! मनुष्यस्योपद्रवाणि[8] तरितुम्[9]। मन्यसे[10]। विश्वानि[11] च तानि। अपर्षि[12]। वोळ्हा[13] गन्[14]। भवदीयेन निरसनेन[15]। अस्मान्। प्रति गच्छ[16] शत्रुमतः[17]।

प्र तद्वोचेयं भव्यायेन्दवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति।
स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिम्।
अव स्रवेदघशंसोऽवतरमव क्षुद्रमिव स्रवेत् ॥६॥

प्र तद्वोचेयम्। इयमेकैन्दवी[18], तदहं वचः[19]। अनुगुणाय[20]। इन्दवे[21]। प्रब्रवीमि[22]।

---

१. युद्धादिकर्मभिर्गिरिव ।...प्रतिमतिं वृत्रादि यथा नामितवांस्तथाऽस्मद्विरोधिनमपीत्यर्थः। यद्वोत्तरत्रान्वयः। तेजिष्ठाभिरर्णिभिर्न तेजोयुक्तैर्गमनसाधनैर्यज्ञादि-[...]थाऽस्मान्योजितवानसि तथोपाभिः प्रकाशिकाभिर्वर्तिभी स्वर्गापवर्गफलभूतैर्गोऽस्मान् Sy. २. रक्षणैः प्रीतिभिर्वा युक्तः सन् Sy. ३. उद्गूर्णबल ! Sy.

४. नय(या) M. नयसि। अभिमतस्वर्गादिफलं प्रापयसीत्यर्थः Sy.

५. तत्र दृष्टान्तः। पुरा पूर्वस्मिन्काले ऽस्मत्पितामहीन्पथोतिभिर्नीतवानसि तथा नेषीत्यर्थः Sy. ६. सर्वैरपापत्वेन Sy.

७. विक्रान्त ! Sy.

८. यजमानस्य। पूरुरिति मनुष्यनाम। 'पूरवः जगतः' (Ngh. 2.3.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

९. एनांसि Sy. As उपद्रवः is mas., the reading should be उपद्रवान्।

१०. अवबुध्यसे स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वादिति भावः। यद्वा। अनेनास्त्वमस्मानप्यनेनसो मन्यसे Sy. ११. सर्वाणि Sy.

१२. ० वर्षि P.M. अपकृत्य पालयसि Sy.

१३. वोळ्हा P. वोढा D. वृष्ट्यादिप्रदानेन जगतां निर्वाहकः सन् Sy.

१४. धन् P. १५. भवदी...नेन M. भासा अन्तिके देवयजनदेशे Sy.

१६. ० च्छन P. आभिमुख्येनागत्य वह्निरभिमतानां वोढा सत्पथ अनभिमतमपकृत्य पर्षि अभिमतफलं पूरयसि Sy.

१७. V.M. explains ऊतिभिः। वह्निः। once only.

१८. ० मेकैकेन्दवे M.

१९. वोचः P. तद्वक्ष्यमाणं कर्म स्तोत्रं वा Sy. प्रवोचेयमिति सम्बन्धः। यच्छब्दोस्तदध्याहारः। यदिष्टं स्तुतिरूपं तत् SKN. यदभिष्टं तस्येन्दोस्तत् Dur.

२०. भव्याय भवनशीलाय प्रतिदिनं कलाभिवृद्धया वर्धनशीलाय Sy. एकैकस्याः कलाया वृद्धया हान्या वा युक्तेन तेन रूपेण भवितव्यम् SKN. किंलक्षणो य इन्दुः? भव्यो भवनार्हः, आत्मवान् अभिप्रेतानां पात्रभूत इत्यर्थः। तस्मै। भव्यो भावनार्ह इव। यो हविषा भावनमर्हति न च भाव्यतेऽहविर्भाक्त्वात् Dur.

२१. अमृतेन सर्वस्य क्लेदयित्रे तदर्थम् Sy. चन्द्रमसे SKN. अस्मा इन्दवे प्रीत्यर्थम् Dur.

२२. प्रकर्षेण वक्तुं शक्तो भूयासम्। स्तुतेरतिमहत्त्वादिति भावः Sy. प्रब्रवीमि SKN. अहं प्रब्रवीमि Dur.

ह्वातव्यः । आगन्तु मित्रमिव । यः । अग्रवान् । स्तोत्रम् । प्रतिगच्छति 'अग्रवान्वा' इति यास्कः । रक्षसां हन्ता । स्वयमेव । असमत्तः । निन्दितुः । मतिम् । आयुधे । आगमयतु । न । पारे ।

---

१. होतव्य आह्वातव्यो वा हव्य इन्द्र इव । प्रायेण 'इन्द्र आगच्छ' इत्यादिनेन्द्र एवाहूयते । स इव Sy. हवनमर्हतीति हव्य इन्दुः । नशब्द उपमार्थः । हव्य इव यः । बहुभिर्ह्वातव्यत्वादेवमुच्यते SKN. हवनार्ह इव । यो यज्ञेन च पुनराहूयतेऽहुभिर्ह्वातव्यत्वादेव Dur.

२. य इन्दुः... एषणवान् Sy. आन्वसत्वाविवः । इव ? स्तुतिं प्रतीच्छन्वा । अर्थं वा, इद् प्रकारागमच्छान्दसस्तद्वान् । स्तोतृभ्यो देयेनान्नेन स्तुतीच्छया तद्वानित्यर्थः SKN. नित्यमन्नवान् कामवान्वा । कामिनां स्तोतॄणां नित्यमभिमतफलसम्प्रदानोन्मुखः Dur.

३. ०वांस्तो० M. मननीयं स्तोत्रं कर्म बोद्धव्य... तेषामेव कर्म हननादिकम्पम् Sy. मन्यतेरर्चतिकर्मण एतद्रूपम् । मननं स्तवनमस्मदीयम् SKN. तत्सम्प्रदानोन्मुखतया च नित्यमस्माकं . . . मननानि . . . प्रज्ञानानि Dur.

४. रेजति गच्छति । रेजतिर्गत्यर्थः । 'रेजति वध्यति' (Ngh.2.14.) इति तत्रामसु पाठात् । ... मम्म तेषामेव कर्म हननादिकर्म रेजति गच्छति नाशयति । नाशयतीत्यर्थः Sy. कम्पते चलति । गच्छतीत्यर्थः । ... मम्म मननं रक्षसां चेतस्तद्रेजति । चलतीत्यर्थोऽत्र रेजतिः । रेजयति कम्पयति SKN. रेजयत्याकम्पयति । आकम्पितहृदयानुपकारितया नित्यमस्मान्करोति । कथं नामैतं नित्यं स्तुयामेति Dur.

५. इषवानन्नवान्कामवान्वा N.10.42.

६. Missing in M. यज्ञविघातकानां रक्षसां हन्ता Sy. यद्वा . . . रक्षसां हन्ता . . . कथं पुनरयमस्मा रक्षसां हन्ता चेतो वा कम्पयति ? उच्यते । रक्षांसि हि नम-स्कर्तॄणि । यज्ञमात्रं नमोऽन्नमयेन तेषां मज्जावं निकृत्यहन्ता । चेतश्च अन्येषां कम्पयति । अत उच्यते रक्षोहा मन्मानि रेजतीति SKN.
रक्षांसि अनेन स्वमन्युनरागमस्माकं मन्म रेजति Dur.

७. निजस्य स्वयमात्मनैव SKN. स्वयमात्मवशान्मृत्वा Dur.

८. पञ्चम्यर्थे षष्ठ्यर्थे । अस्माकमपि SKN. अस्मान्मन्ति Dur.

९. ०नु P. अभिनिन्दितुर्वैरिणः Sy. निन्देः क्विप् । आकारोऽभिसम्बन्धार्थः । अभिनिन्दोऽभिनिन्दनुमभिमुख्येन निन्दितुम् SKN.
अभिनिन्दितारम् Dur.

१०. दुर्मतिं दुर्बुद्धिम् Sy. पापबुद्धिम् SKN. पापमतिम् Dur.

११. अधोहननोपायैः Sy. प्रहारैः SKN. अवाङ्प्रहारैरतिदुःसहैः Dur.

१२. एवन० M. अजिजयत् । अवनयेत् S[y.] अयेत् SKN. अयेत् क्षिपेद्वा Dur.

१३. अघानां पापानां हिंसादीनां शंसिता स्तेन ... अघशंसः स्तेनः । 'अघशंसो वृकः' (Ngh. 3.24.) इति तन्नामसु पाठात् Sy. अघं पापं तदोऽस्माकं अन्येभ्यः शंसति कथयति स्फीतं करोति सोऽघशंसः SKN. तेन वातिबलवतेन्दुना हन्यमानोऽस्मदघशंसोऽस्माकं यः पापानां शंसिता कथयिता, स्वल्पानामपि स्फीतिकर्ता ... अवपदे Dur.

अवतरम्[१]। अवस्नवेदत्यन्तमधो गच्छतु[२]। यथा। क्षोदनीयं मशकादीति[३][४]।

वनेम तद्धोत्रया चितन्त्या वनेम रयिं रयिवः सुवीर्यं रण्वं सन्तं सुवीर्यम्।
दुर्मन्मानं सुमन्तुभिरेमिषा पृचीमहि।
आ सत्याभिरिन्द्रं द्युम्नहूतिभिर्यजत्रं द्युम्नहूतिभिः ॥७॥

वनेम तत्। वनेम[५]। तद्[६] वयम्[७]। स्तुत्याऽभिलषितम्[८]। चेतयन्त्या[९]। किमित्याह—वनेम[१०]। धनम्[११]। धनवन्[१२]! शोभनवीर्यम्[१३]। रमणीयम्[१४]। भवत्[१५]। शोभनज्ञानैरपि[१६]। दुर्ज्ञानम्[१७]। एनमिन्द्रम्[१८]।

---

१. अत्यन्तनिकृष्टम् Sy. यावच्च प्रथमं भूतोऽधो गतस्ततोऽवतरं ततोप्यवतरमिति Dur.

२. ०स्नवद० D. अव स्वस्थानादवाङ्मुखो भूत्वा स्रवेद् गच्छतु। अधः पतत्वित्यर्थः Sy. किञ्च त्वत्प्रसादाच्चाव स्रवेदधो गच्छेत् क्षीयेतेत्यर्थः।...स चापसृतोऽपि...अवतरां स्रवेत्। पुनरपि सुतरामवस्रवेत् SKN. तावत्स्रवेत्...यावदाभूततो नष्टमित्येतदाशास्महे।...अधोगतिः स्यात् Dur.

३. ०दिति P. ०नीय मश (मुष)कादीति M. अवस्रवणमेव प्रार्थ्यते...क्षोत्तुं शक्यमुदकादिकमिव। उदकं यथा तिष्ठति अवस्रवति तथाऽसावपीत्यर्थः Sy. किमिव ?...द्रव्यमुदकादि तद्वदवस्रवेत् SKN. क्षुद्रमिव द्रव्यं किञ्चित् Dur.

४. इन्दुरिन्धेः। उनत्तेर्वा। तस्यैषा भवति...प्रब्रवीमि तद् भव्यायेन्दवे। हवनार्ह इव। य इषवानन्नवान् कामवान् वा। मननानि च नो रेजयति। रक्षोहा च। बलेन रेजयति। स्वयं सोऽस्मदभिनिन्दितारम्। अपरजेत दुर्मतिम्। अवस्रवेदधशंसः। ततश्चावतरं क्षुद्रमिवावस्रवेत्। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते। यथा—अहो दर्शनीय। अहो दर्शनीयेति N. 10. 41-42.; SKN. IV. 46. VM. ignores क्षुद् and explains मन्म। रेजति। अव। स्रवेत्। once only.

५. सम्भजेम। यद्वा शक्नुयेम। स्तुतिं करवामेत्यर्थः Sy.

६. तादृशं स्तुत्यं तव रूपम्। यद्वा तत्ते Sy.

७. वं M. वयं यजमानाः Sy.

८. होमसाधनभूतया स्तुतिरूपया वाचा।...होत्रेति वाङ्नाम। 'होत्रा गीः' (Ngh. 1.11.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

९. तव गुणान् ज्ञापयन्त्या। 'चिती संज्ञाने' Sy.

१०. सम्भजेम यद्वा शक्नुयेम स्तुतिं करवामेत्यर्थः Sy.

११. धन M.

१२. धनं M. विशिष्टधनवन्निन्द्र ! Sy.

१३. शोभनसामर्थ्योपेतम्। ... पुनस्तदेव विशेष्यते। ... शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतम्। धनेन तेषां सम्पादयितुं शक्यत्वात् Sy.

१४. रमणीयं गन्तव्यं वार्थिभिः Sy.

१५. सर्वदा वर्तमानं यज्ञादिद्वारा बहुशो दीयमानमपि प्रवर्धमानम् Sy.

१६. शोभनैर्मननैस्तत्साधनैः स्तोत्रैर्वा Sy.

१७. ज्ञानं P. दुःखेन मन्तुं शक्यं त्वाम्। तव महिम्नोऽतिमहत्त्वात् Sy.

१८. एनं omitted by M.

अत्रेन। सम्पृचाम। इन्द्रम्। सत्याभिः। अनार्याभिः स्तुतिभिः। यजनीयम्। अप्रहेतुभिः। आपृचीमहि।

प्र प्रा वो अस्मे स्वयशोभिरूती परिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन्दुर्मतीनाम्।
स्वयं सा रिषयध्यै या न उपेषे अत्रैः।
हतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति ॥८॥

प्र प्रा वः। अस्माकम्। अर्यामन्द्रः। युष्माकम्। दुर्मतीनाम्। स्वभूतयशोभिः। परिरक्षणैः। छेदने।

---

१. अनेन M. हवीकर्पणात्रेन। .. यद्वा। इषा अत्रेन निमित्तेन। पूर्वं धनस्य प्रार्थितत्वादिदानीमन्नं प्रार्थ्यते Sy.

२. संप्रपृचाम P.D. सर्वतः सम्पृक्ता भूयास्म ...'पृची सम्पर्के' Sy.

३. अविसंवादिनीभिर्यथाभिलाषमुपजायमानफलाभिः Sy.

४. 'हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष' इत्याह्वानैरित्यर्थः Sy.

५. यजनीयम्। अप्रहेतुभिः omitted by D. यागनिष्पादकम् Sy.

६. द्युम्नहूतिभिः, 'हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष' इत्याह्वानैरित्यर्थः। पुनस्ता एव विशेष्यन्ते ... हविर्लक्षणान्ननिमित्तैराह्वानैः। आ पृचीमहीति शेषः Sy. द्युम्नं द्योततेः। यशो वान्नं वा N.5.5.

७. आपृची० P.

८. VM. explains सुवीर्यम् once only and ignores आ

९. प्रप्रान्वः P.

१०. अस्मदर्थं चायम् Sy.
अस्माकम् SKN.

११. युष्मदर्थम् Sy. ऋत्विजामयं प्रतिनिर्देशः। अत्र पौत्रादीनां वो युष्माकमृत्विजां पुत्रपौत्रादीनां वा यजीयानाम् SKN.

१२. दुर्मननयुक्तानां विरोधिनाम् ... पुनः स एव विशेष्यते। ... दुष्टबहुमानवतां हननबुद्धीनाम् Sy. पापबुद्धीनां चास्मच्छत्रूणां मेत्यर्थः। ... दुरुक्तुतीनां च SKN. पापमतीनामस्मच्छत्रूणां हन्ता भविष्यति Dur.

१३. स्वकीययशोयुक्तैः Sy. निमित्ते चैषा तृतीया। प्रयोजनस्य च निमित्तत्वेन विवक्षा। स्वयशोभिर्निमित्तभूतैरात्मनः SKN. हे स्तोतार ! प्रभूतास्मे .. आत्मीयैर्यशोभिः संयुक्ताः स्तुतीः Dur

१४. ऊतिभी रक्षणैः Sy.
अवतेः कर्तर्यूतिः प्रकर्षेणावित्ता रक्षणेत्यर्थः SKN. यस्मादेष इन्द्रः स्तुतः ... अविता रक्षिता Dur.

१५. परितो वर्जने निमित्तभूते सति Sy. कथ पुना रक्षिता ? उच्यते। परिवर्गे परिवर्ज्यन्ते प्राणैर्यत्र बोद्धारः स परिवर्गः संग्रामस्तस्मिन् SKN. परिवर्गे संग्रामे, यत्र हि प्राणाः परिवृज्यन्ते वियुज्यन्ते तत्रावश्यमस्माकं रक्षिता भविष्यति Dur.

प्र[1] प्र भवति[2]। दरणे[3] च। स्वयमेव[4]। सा। विनाशाय[5] भवतु। सेना[6]। या। अस्मान्[7]। उपगच्छति[8]। अदनशीलैः[9] राक्षसैः। सा[10] हूता[11]। भवतु। नच। वहतु[12]। त्वया[13] क्षिप्तेति[14]।

---

१. Omitted by P.

२. भव M. प्र प्र प्रकृष्टो भवति। समर्थो भवतीत्यर्थः। द्विर्भावः पादपूरणः। यद्वा हे ऋत्विजो वो युष्मदर्थम् ... अस्माकं सम्बन्धिभिः स्वयशोभिः स्वयमेवान्यैरनपेक्ष्येण स्तोतुं समर्थैः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् ... अतो रक्षणे प्र प्र प्रकृष्टो भवति। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। कुत्रेति तदुच्यते। दुर्मतीनां दुष्टानां परिवर्गे परितो वर्जनवति मद्ग्रामे यागे वा Sy.
'प्रसमुपोदः' (P.8.1.6) इति पदपूरणे द्विर्वचनम्। उपसर्गत्वाच्चास्योतीत्यनेन क्रियाशब्देन सम्बन्धः SKN.
पुनः पुनस्स्तुत Dur.

३. दरीमणि, अतिशयेन दारयितरि Sy. तमेवंगुणविशिष्टमिन्द्रं दारयितृतमं दुर्मतीनाम् Dur.

४. स्वयमेव स्वयमेव P.
केन पुनः प्रकारेण रक्षिता? उच्यते। स्वयमात्मनैव SKN.
कथं पुनरसावस्माकं रक्षिता भविष्यतीत्युच्यते। स्वयम् Dur.

५. ० या P. हिंसितुम् Sy. तृतीयार्थचतुर्थ्येनासदित्यनेन सम्बन्धो रिपवध्या प्रसह्येयणाय हिंसनाय भवति। इन्द्रप्रसादात्स्वयमेव वासौ जिनष्यतीत्यर्थः SKN.
... रेषणाय भविष्यति। किञ्चिदप्यकृत्वास्माकमिन्द्रप्रभावात्स्वयमेव विनङ्क्ष्यतीत्यभिप्रायः Dur.

६. एवमिन्द्रे सम्यक् पालयति सति ... या जूर्णिर्जवयन्ती सेना Sy.
शक्तिका सेना वा SKN.
जयसम्पन्नापि सती शक्तिः। अत्र क्षेपणसम्बन्धाज्जूर्णिः शक्तिरित्युपपद्यते Dur. 'जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा' N. 6.4.

७. अस्मान्प्रति Sy., SKN., Dur.

८. उपगन्तुमस्मान्प्राप्तुम्। 'इङ् गतौ' Sy.
उपेत्येष प्र इत्येतस्य स्थाने प्रेष्यते Skn.
उपागच्छति Dur.

९. उद० M. भक्षकैरस्मद्विरोधिभिः Sy.
अदनशीलैरस्मच्छत्रुभिः SKN.
अदनै रक्षोभिः Dur.

१०. स P. सा सेना Sy.

११. हिंसितैवासीत् Sy. हता च विनष्टा सती ईमिति पदपूरणः SKN.
ईमित्यनर्थकः। हता सतीन्द्रेण Dur.

१२. अस्मान्न वहेत्। न प्राप्नोति। तथास्मद्विसकान् शत्रूनपि पुनर्न वक्षति न वहति। ... इन्द्रसामर्थ्येन तत्रैव नष्टाभूदित्यर्थः Sy. लडर्थेऽत्र लेट्। न वहति न प्राप्नोति। ... लृडर्थे लेट्। न वक्ष्यति न प्राप्स्यति। आगामिन्यपि काल इत्यर्थः SKN. न वक्षति। ... क्षिप्तापि च तैः पुनरादरेणापि रक्षोभिः ... न वक्षति ... न प्राप्स्यतीत्यर्थः Dur.

१३. प्रेरिता Sy. प्रेरितापि सती SKN.
प्रहिता Dur.

१४. VM. ignores ईम्। and explains दुर्मतीनाम्। न। वक्षति। once only. N. 6. 4; SKN. II. 403.

त्वं न॑ इन्द्र रा॒या परी॑णसा या॒हि प॒थाँ अ॑ने॒हसा॑ पु॒रो या॑ह्यर॒क्षसा॑ ।
सच॑स्व नः परा॒क आ सच॑स्वास्तमी॒क आ ।
पा॒हि नो॑ दू॒राद॒ाराद॒भिष्टि॑भि॒ः सदा॑ पाह्य॒भिष्टि॑भिः ॥९॥

त्वं न इन्द्र राया । त्वम्[1] । अस्माकम्[2] । [illegible] । महता[3] । धनेन[4] । [illegible] । याहि[5] । अन-पद्रवेण[6] । मार्गेण[7] । रक्षोवर्जितेन[8] । सचस्व[9] । अस्मान् । दूरे[10] । अन्तिके[11] च । रक्ष[12] । अस्मान्[13] । दूरात्[14] । अन्तिकाच्च[15] । अभ्येषणैः[16] । सर्वत्र[17] ।[18]

त्वं न॑ इन्द्र रा॒या तरू॑षसो॒ग्रं चि॑त्त्वा महि॒मा स॑क्षद॒वसे॑ म॒हे मि॒त्रं नाव॑से ।
ओजि॑ष्ठ॒ त्रात॒रवि॑ता॒ रथं॒ कं चि॑दमर्त्य ।
अ॒न्यम॒स्मद्रि॑रिषे॒ः कं चि॑दद्रिवो॒ रिरि॑क्षन्तं चिदद्रिवः ॥१०॥

त्वं न इन्द्र राया । त्वम्[19] । अस्माकम्[20] । इन्द्र ! धनेन[21] । शत्रुकृताभ्येन[22] रक्ष[23] । उग्रम्[24] ।[25]

---

१. तव P.

२. अस्मत्सम्बन्धिना Sy.

३. परीणसा परितो महत्त्वेन Sy.

४. अस्मभ्यं दातव्येन बहुविधधनेन युक्तः सन् Sy.

५. आगच्छ । ... यद्वा नोऽस्मानुद्दिश्य याहि Sy.

६. अपापेन । यज्ञगमनमार्गस्य स्तुति-भिर्बोधितत्वादनेहस्त्वम् Sy.

७. मार्गेण

८. ० ते P. रक्षोवर्जिते D.

९. आ सचस्व समवेतो भव Sy.

१०. अत्यन्तदूरदेशात्स्वर्गलक्षणात् । ...पराक इति दूरनाम । 'पराके पराचैः' (Ngh. 3.26) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

११. अत्यन्तान्तिके देवयजनदेशे सचस्व अस्मत्प्रत्तं हविः सेवस्व, तद्गृहाणस्व वा Sy.

१२. पाहि रक्ष । ... पालय Sy.

१३. मस्मान् P.

१४. दूरदेशात्स्वर्गादेः सकाशात् । ... यद्वा दूरावयागकाले स्वर्गं एवोषित्वा Sy.

१५. आगत्यावस्थितादिह लोकात् । ... याग-काले सन्निहिते देवयजनदेशे Sy.

१६. ० णे ० P.
अभिमुखैर्यागैरन्वेषणीयैः । यद्वा । अभ्या-गमनैः Sy.

१७. सर्वकाले यागकालेऽयागकाले दूरेऽन्तिके च ... अभित एषणैः ... अस्मान् परिपालय Sy.

१८. V.M. explains पाहि । रक्षस्व । पाहि । अभिष्टिभिः । once only, and ignores आ । आ

१९. रायाः P.

२०. अस्मान् Sy.

२१. Omitted by P.

२२. अभ्ये P. अभ्येनोद्धर्ता भवेति शेषः Sy.

२३. अस्मानापद्भ्य उत्तारीतुं शक्नोति Sy.

२४. रक्ष D. P.

२५. उद्गूर्णबलम् Sy.

चित्[1]। त्वाम्[2]। महिमा[3]। मंयते[4]। महते। रक्षणाय[5]। सखा[6]। इव। बलिष्ठ[7]! पालक[8]! रक्षक[9]! कम्। चन। अमर्त्य[10]! रथमातिष्ठ[11]। अस्मत्तः[12]। अन्यम्। कम्। चित्[13]। हिंस्याः[14]। हिंसितुमिच्छन्तम्[15]। वज्रिन्[16]![17]

पाहि नं इन्द्र सुष्टुत स्रिधोऽवयाता सदमिद्दुर्मतीनां देवः सन्दुर्मतीनाम् ।
हन्ता पापस्य रक्षसंस्त्राता विप्रंस्य मावंतः ।
अधा हि त्वां जनिता जीजंनद्वसो रक्षोहणं त्वा जीजंनद्वसो ॥११॥

पाहि न इन्द्र। पाहि[18]। अस्मान्[19]। इन्द्र! सुष्टु स्तुत[20]! शोषयितः[21]। अभिगन्ता[22]। सदा[23]। एव। दुर्मतीनाम्[24]। देवनशीलः[25]। हन्ता[26]। कुत्सितस्य[27]। रक्षसः। त्राता च[28]। मेधाविनः[29]।

---

१. गन्तम् Sv. २. उपाङ्क्त्वा P. जित्वा D. ३. महत्वम्। ...लोकजनितः कोऽप्यतिशयः Sv.

४. सम्भजते। उत्कर्षयतीत्यर्थः Sy.

५. त्वत्प्रीतये।...अवसे रक्षणाय प्रकाशा-रोग्याविरूपाय Sy.

६. सखे P.D.M. सर्वजनमित्रं सूर्यमिव। तं यथा महत्त्वेन संयोजयन्ति तथेत्यर्थः। यद्वा मित्रं न प्रियहितरूपं सखायमिव। तं यथा महत्यै प्रीतये सम्भजन्ते तद्वत् Sy.

७. ओजस्वितम! अतिशयेन बलवन्! Sy.

८. रक्षितः! अस्मान्पालयितर्वा Sy.

९. अवितः! अस्मान्धनेन तर्पयितः Sy.

१०. अमत्य P. अमत्त M. अमरणधर्मन्निन्द्र!

११. रथति० D. रथं ति० P. रथं वेगवन्त-मारुह्यास्मद्देवयजनं शीघ्रमागच्छेति शेषः Sy.

१२. अल्पं महान्तं वा। शत्रुमिति शेषः Sy.

१३. चिदित्ययकुत्सिते। 'कुल्माषांश्चिदा-हरेत्यवकुत्सिते' (N. 1.4.) इति यास्केनोक्तत्वात्। यद्वा समुच्चयार्थः। कञ्चिदित्यनेन सह समुच्चीयते Sy.

१४. हि...स्या M. हिंस्या P. हिंस्यात् D. बाधस्व। 'हिंस हिंसायाम्' Sv.

१५. अत्यन्तं कुत्सितं हिंसन्तमपि शत्रुम् Sy.

१६. शत्रूणामतिशयेन भक्षक!...अद्रेरा-दर्तर्भक्षक वा शत्रूणाम् Sy.
अद्रिवन्। अद्रिरादृणात्येनेन। अपि वात्तेः स्यात् N. 4.4.

१७. VM. explains अवसे। चित्। अद्रिवः once only.

१८. रक्ष Sy.

१९. M. Adds न after अस्मान्

२०. शोभनस्तुत! Sy.

२१. शोषयि० P.D. दुःखात्युत्पादकात्पा-पाद्वा Sy. २२. अवयाता, अधो या-पयिता प्रापयितासि। अतः पाहि Sy.

२३. सर्वदा Sy. २४. दुर्मनस्कानां रक्षः-प्रभृतीनाम्।...दुष्टमननवतां याग-विघातकानाम् Sy. २५. अस्मत्स्तुत्या हृष्टः सन् Sy. २६. घातकोऽसि Sy.

२७. रक्षणनिमित्तभूतस्य...तादृशस्य पापस्य फलप्रतिबन्धकरूपस्य। ...यद्वा पापस्य पापिनो रक्षसो राक्षसादेः Sy. रक्षो रक्षितव्यमस्मात् N. 4.18.

२८. रक्षितासि Sy.

२९. मेधाविनो यजमानस्य Sy.

मत्सवृषस्य। एतस्मात्कारणात्। प्रशास्त त्वाम्। नव गिरः। अनमन् इम। रक्षसां हन्तारम्।

I.130.

एन्द्र॑ याह्युप॑ नः परा॒वतो॒ नायमच्छा॑ वि॒दथा॑नीव॒ सत्प॑ति॒रस्तं॒ राजे॑व॒ सत्प॑तिः ।
हवा॑महे त्वा व॒यं प्रय॑स्वन्तः सु॒ते सचा॑ ।
पु॒त्रासो॒ न पि॒तरं॒ वाज॑सातये॒ मंहि॑ष्ठं॒ वाज॑सातये ॥१॥

एन्द्र याह्युप नः। इन्द्र ! उपागच्छ। अस्मान्। दूरात्। न। अयं गाम। अभिगच्छति हविराहवनीयम्। गृहानिव। राजा। सदंवाह--अस्तमिति। हवामहे। त्वा। वयम्। अन्नवन्तः।

---

१. अथ, अतो हेतोः। 'तमिन्द्रो देवताभ्य-सृज्यत' (TS. 7. 1. 1. 4.) इत्यादि-प्रसिद्ध ? (द्धि)द्योतनार्थो हिशब्दः Sy.
२. वसो सर्वेषां निवासभूत ! Sy.
३. ० स्तत्वासव M.
४. सर्वस्य जनयिताऽऽविकर्ता परमेश्वरः Sy.
५. अजनयत्। उत्पादितवान् Sy.
६. तथा हे वसो वासयितः ... त्वां ... रक्षोहननायोत्पादितवान्। ... यज्ञादि-विघातिनां रक्षःप्रभृतीनां विघाताय हीन्द्रस्यावतारः Sy.
७. VM. ignores सन्। हि। वसो and explains दुर्मतीनाम्। त्वा। जीजनत् once only.
Ms. D. puts the figure ॥१२९॥ here to indicate the end of one hundred and twentyninth hymn. No such number is given in P. and M.
८. प्रत्यागच्छ Sy.
९. अस्मत्समीपम् Sy.
१०. परावतो दूरदेशात्स्वर्गलक्षणात् Sy.
११. न इव। यद्यपि पुरस्तादुपाचारात्प्रि-षेधार्थीयो नकारः सर्वत्र तथाप्यत्रो-पिस्वेनोपमार्थीयो गृह्यते। यद्वा परा-वतो न दूरदेशादिव, यद्यपि यज्ञे सर्वदा सन्निहितस्तथापि स्वर्गाख्याद्दूरदेशा-दिवागमिष्यतो Sy.
१२. पुरोवर्त्यग्निरभिषुतः सोमो वा प्रस्तुतत्वाज्ञिर्दिश्यते। ... यज्ञानि विभक्तिव्यत्ययः। अयं देवयजन-देशम् Sy.
१३. अच्छ, अभिप्राप्नुमायाहीति शेषः Sy.
१४. ० विदाह० D.
१५. विदथानि वेदनानि, यज्ञरूपज्ञानानि Sy.
१६. तत्र दृष्टान्तः। सन्ति सतां सर्वदा वर्तमानानामार्त्विजां पालको यजमान इव। ... यद्वा सतां विद्यमानानां प्रजानां पालकोऽग्निः, स यथा विद-थानि यजमानगृहाण्यागच्छति तद्वत्त्वमपि यज्ञगृहाण्यागच्छ। यद्वा। सतां नक्ष-त्राणां पती राजा चन्द्रमाः। स यथा ... आगच्छति तद्वत् Sy.
१७. स्वकीयमस्थानम् Sy.
१८. आह्वयामः Sy.
१९. त्वाम् Sy.
२०. यजमानाः Sy.
२१. ०महे ... मन्नवन्तं M. हविर्लक्षणान्न-वन्तः Sy.

मूते। गह विप्रे.। पुत्रा.। इव। पितरम्। अप्रभजनाय। दातृतमम्।

पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवतं न वंसगस्तातृषाणो न वंसगः।
मदाय हर्यताय ते तुविष्टमाय धायसे।
आ त्वा यच्छन्तु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्यम् ॥२॥

पिबा सोममिन्द्र। पिब। सोमम्। इन्द्र! अभिषूयमाणम्। ग्रावभिः। भरत्रया। सिक्ततमम्। आहावम्। इव। तृषितः। ऋषभः। मदार्थम्। तृप्त्यम्। वृद्धतमाय। पानाय। आगच्छन्त्वश्वाः। त्वाम्। हरितः। इव। सूर्यम्। अहानि। सर्वाणीव। सूर्यम्।

---

१. अभिषुते सोमे निमित्तभूते सति Sy.
२. ऋत्विग्भिः महिम्नाः Sy. गवा महत्त्वार्थः N.5.3.
३. आह्वाने दृष्टान्तः।... पालकं जनकमिव। तं यथा ... आह्वयन्ति तथा वयमपि त्वां तदर्थमाह्वयामः Sy.
४. अप्र भ० P.M. अप्रास्य सम्भजनाय... सद्भाग्यप्राप्तये तज्जयाय हविःस्वीकाराय वा Sy.
५. मंहिष्ठं मंहनीयं त्वाम्...आह्वयामः Sy.
६. V.M. ignores राजेव and explains सत्पतिः। वाजसातये once only.
७. इन्द्र is omitted by P. D.
८. पिबा P.D. वंसगो वननीयगमनस्त्वं... पिब Sy. ९. पिब। सोमम्। इन्द्र! omitted by M.
१०. सुवानं सूयमानम्। कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy.
११. अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः Sy.
१२. ० भिरत्रया P. ० भि ?...सूया M. कोशस्थानीयेन धनार्थविशेषेण Sy.
१३. सेचितम्। यद्वा अवतमित्यनेन सह सम्बन्धः। कोशेनेति लक्षणेन (?) सिक्तं, स्वोचितजलेन पूरितम् Sy.
१४. आहावमवतमवतमिव। तं यथा ... पिबति तद्वत् Sy.
१५. तृषा शीघ्रगामी ... यथाऽत्यन्तं तृषितो वंसगो वननीयगमनः शीघ्रगामी पुरुष आहावार्थिकमागत्य पिबति तद्वत् Sy.
१६. वृषभः Sy.
१७. मदाय तृप्तये। हर्यताय विक्रान्तिहेतवे कान्त्यर्थं वा। 'हर्य गतिकान्त्योः' Sy.
१८. तव Sy.
१९. महत्त्वाय प्रवृद्धत्वाय Sy.
२०. यदर्थं मद उपजायते तदर्थाय। ... यद्वा ते तव तुविष्टमाय धायसे अतिप्रभूताय पानाय Sy. २१. आ is omitted by D. आभिमुख्येन गमयन्तु। अश्वा इति शेषः Sy. २२. ० न्त्वस्माः P.
२३. The passage beginning with वृद्धतमाय and ending with त्वाम् is missing in M.
२४. तत्र दृष्टान्तः। . . . हरिद्वर्णविशिष्टा रश्म्यात्मका अश्वाः सूर्यमिव। तं यथाऽतिस्वरयाऽभिमतदेशमभिप्रेरिता वहन्ति तद्वत् Sy.
२५. M. adds च after अहानि
२६. ० णीव M. २७. तं यथा त एव प्रतिदिनं वहन्ति तथाऽस्मद्यागदिवसेषु प्रतिदिनमावहन्तु Sy.
२८. V.M. ignores हर्यताय and explains न। वंसगः once only.

अविन्दद्दिवो निहितं गुहा निधिं वेर्न गर्भं परिवीतमश्मन्यनन्ते अन्तरश्मनि।
व्रजं वज्री गवामिव सिषासन्नङ्गिरस्तमः।
अपावृणोदिष इन्द्रः परीवृता द्वार इषः परीवृताः ॥३॥

अविन्दद् दिवः। अमुरेर्गुहायाम्[1]। निहितम्[2]। दिव। निधिम्। [illegible][3]। [illegible][4]। पक्षिणः[5]। इव। गर्भम्[6]। जरायुणा परिवेष्टितम्[7,8]। पर्वते[9]। महति[10]। [illegible]। गोव्रजम्[11]। आयुधवान्[12]। सम्भक्तुम्[13]। बृहस्पतिरिव[14]। अपावृणोत्[15]। अन्नानि गाम-[illegible]णानि[16]। इन्द्र। पर्वतेन[17] परिवृतानि[18]। द्वाराणि। अत्रान्यगावृणोदिति द्विकर्मकः[19]।

दादृहाणो वज्रमिन्द्रो गर्भस्त्योः क्षद्मेव तिग्ममसनाय
सं श्यदहिहत्याय सं श्यत्।
संविव्यान ओजसा शवोभिरिन्द्र मज्मना।
तष्टेव वृक्षं वनिनो नि वृश्चसि परश्वेव नि वृश्चसि ॥४॥

दादृहाणः। दृहयन् धारयन्[20]। इन्द्रः। वज्रम्।

१. अतिगोप्ये प्रदेशे पर्वतादौ Sy.

२. स्थापितम् Sy.

३. द्युलोकादानीतं सोमम् Sy. ४. अत एव निधिं निधिस्थानीयमनाशमित्यर्थः Sy.

५. अलभत, लब्धवान्। द्युलोकात् गायत्र्या पक्षिरूपयाऽपहृतं भूमावानीतं स्वीकृतवानित्यर्थः। द्युलोकादानयनं तैत्तिरीये। 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरत्' (TB. 3.2.1.1.) इत्यादिषु प्रसिद्धम् Sy.

६. आनयने दृष्टान्तः।...यथा कपोतादिरूपी पक्षिणी स्वशिशुं व्याधादिभयात्कस्मिंश्चिद्दुर्गमे स्थापयित्वा तत्स्थानमजानती परिभ्रम्य विन्दते तद्वदित्यर्थः Sy.

७. शिशुम् Sy.

८. लताकण्टकादिना परितो वेष्टितम् Sy. जरायुणा is suggested for जरायुणा

९. पाषाणे।... अनन्तेऽश्मनि, अपरिमितपाषाणे पर्वतादौ Sy. १०. अतिमहति विस्तृते Sy. ११. गवां व्रजमिव Sy.

१२. ० वा D. सत्यपीतरेषु देवेषु कोऽन्यवानिन्द्राय इति तथाह। अपिमित्र [illegible]। ..पणिनाऽसुरेणापहृत भूमौ [illegible] पाषाणेन पिहितद्वारं गवां व्रजं यथा लब्धुमिच्छन् [illegible] द्वारमुद्धाटय लब्धवानिति Sy.

१३. ०वतु D. ० व्र...वान् [illegible] M सोमं सिषासन् सम्भक्तुमिच्छन् Sy.

१४. अपावृतान्यकरोत्। उद्घाटितवानित्यर्थ Sy. १५. अन्नहेतुभूतस्योदकस्य.. इष्यमाणानि वीह्यादिकानि Sy.

१६. ०वान् M. १७. पूर्वेन P. भूमौ Sy.

१८. परितो मेघेनावृताः...परितो व्याप्तान्यकरोत्। वज्रेण मेघं भित्त्वा तदवयवेन सत्याभिवृष्टिं कृत्वा वीह्यादिकं भूमौ व्याप्तमकरोदित्यर्थः। अतोऽस्यैव सुखलाभतः सोमस्वीकारो युक्तः Sy.

१९. VM. explains अश्मनि। परीवृताः once only. २०. दृढं गृह्णन् Sy.

बाह्वोः[1]। परशुमिव[2] शकलीभावसाधनम्। तीक्ष्णम्[3]। निरसनाय[4]। तीक्ष्णीकरोति। अहिं[5] हन्तुम्[6]। परिग्रमाणः[7]?। बलेन[8]। मज्जकेन[9]?। परसेनाभिः[10]। त्वमिन्द्र! तष्टेव[11]। वृक्षम्[12]। परशुना। भजनतः[13]? शत्रून्[14]। निवृश्चसि[15]।

त्वं वृथा नद्य इन्द्र सर्तवेऽच्छा समुद्रमसृजो रथाँइव वाजयतो रथाँइव।
इत ऊतीरयुञ्जत समानमर्थमक्षितम्।
धेनूरिव मनवे विश्वदोहसो जनाय विश्वदोहसः ॥५॥

त्वं वृथा। त्वम्। अनायासेन[17]। नदीः। इन्द्र[18]! सरणाय[19]। उदधिम्। प्रत्यञ्जसा[20]। विसृजसि[21]। रथानिव[22] सारथयः। अन्नमिच्छमानाः[23] शत्रुभ्यः[24]। अस्मादिन्द्रान्मरुतः[25][26]। साधारणम्[27]।

१. गभस्तीति बाहुनाम, 'गभस्ती . . बाहू' (Ngh. 2.4.) इति तन्नामसु पाठात् Sy. २. तत्र दृष्टान्तः। अश्मेव उदकमिव। उदकं यथा शत्रूणां निरसनार्थमभिमन्त्रणादिसंस्कारेण तीक्ष्णीक्रियते तद्वत्। अश्मेत्युदकनाम, 'अश्म नभः' (Ngh. 1.12.) इति तन्नामसु पाठात् Sy. ३. अत्यन्ततीक्ष्णं वज्रम् Sy.

४. तीक्ष्ण . . . रसनाय M. शत्रोरुपरि क्षेपणाय Sy.

५. अहिं M. पुनरपि तदेव विशेष्यते . . . अहेर्वृत्रस्य मेघस्य वा Sy.

६. हन्तु P. हननाय। . . . पूर्वमेव तीक्ष्णं सत्पुनरपि वधाय तीक्ष्णयति Sy.

७. सम्यग्युक्तः सन् Sy. परीयमाणः is suggested for परिग्रमाणः

८. पराभिभवनसामर्थ्येन Sy.

९. मज्जकेन P.D. शारीरेण च बलेन Sy.

१०. ० पिस्त्वम् P. सेनालक्षणैर्बलैः Sy.

११. तक्षेव M. यथा कश्चित्तष्टा वृक्षाणां तक्षणस्य साधु कर्ता Sy.

१२. वनसम्बन्धिनो वृक्षान् निवृश्चति, स्वोपयोगाय नितरां छिनत्ति तक्षणेन तनूकरोति तथा त्वमपि . . . शत्रुं निवृश्चसि Sy.

१३. भजनतः P. अस्मासु वक्रमाचरन्तम् Sy.

१४. अस्मद्द्वेषिणम् Sy.

१५. निवृश्चसि D. यथा परशुना कश्चिच्छिनत्ति वृक्षं तथा त्वमप्युक्तैस्त्रिविधैर्बलैर्नितराम् . . . वृश्चसि Sy.

१६. VM. explains सम्। अयत्। नि। वृश्चसि once only.

१७. वृथा मना० M. अप्रयत्नेनैव Sy.

१८. P. reads नरिम्न for नदीः and इन्द्र।

१९. सर्तवे प्राप्तुम् Sy. २०. प्रत्यञ्जसा (सृजः) M. अच्छ . . . आभिमुख्येन Sy.

२१. मेघं निर्भिद्योत्पादितवानसि Sy.

२२. तत्र दृष्टान्तः। . . . यथा त्वं रथानस्माकं प्रति . . . आभिमुख्येन प्राप्तुमसृजः सृष्टवानसि तद्वत् Sy.

२३. सङ्ग्राममन्नं वेच्छन्तो राजानो रथानिव। ते यथा सङ्ग्रामं प्रत्योषध्यादिकं वाऽतिसर्तुं रथान् सृजन्ति तद्वत् Sy.

२४. ० नान् P. D.

२५. इतोऽस्मत्सन्निधिदेशात्। द्वितीयार्थे तसिल्, अस्मान्प्रति Sy.

२६. ० क्षिप्रा P. क्षिप्र D.

२७. समानप्रयोजनवत्। . . . अर्थंशब्द उदकविशेषणः सन्नपुंसकलिङ्गः Sy.

वृष्टिलक्षणम्। उदकम्[1]। गमनशीलम्[2]। प्राप्ता[3]। धेनवः[4]। सर्वस्य दोग्ध्र्यः[5]। जनाय[6]।[7]

इमां ते वाचं वसूयन्त आयवो रथं न धीरः
स्वपा अतक्षिषुः सुम्नाय त्वामतक्षिषुः।
शुम्भन्तो जेन्यं यथा वाजेषु विप्र वाजिनम्।
अत्यमिव शवसे सातये धना विश्वा धनानि सातये ॥६॥

इमां ते वाचम्। इमाम्[8]। ते[9]। वाचम्[10]। धनकामाः[11]। मनुष्याः[12]। रथम्[13]। इव। प्राज्ञः[14]। शोभनकर्मा[15]। संस्कृतवन्तः[16]। सुखाय[17]। त्वां च। शोभयन्तः[18]। जयशीलम्[19]। यथा। सङ्ग्रामेषु। प्राज्ञ[20]! अश्वं[21] संस्कुर्वन्ति[22]। अगमनशीलम्[23]। बलकराय[24]। विश्वान्येव[25]।

---

१. अक्षितमित्युदकनाम। 'अक्षितं बर्हिः' (Ngh. 1.12.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

२. कल्यो गमनवत्यो रक्षणवत्यो वा नद्यः Sy.

३. योजितवत्यः। स्वत्प्रसादादिति भावः Sy.

४. तत्र दृष्टान्तः। मनवे मनोरर्थाय...धेनवो यथा Sy. ५. सर्वार्थदोग्ध्र्योऽभवन् Sy. दोग्ध्र्यः is suggested for दोग्धारः

६. ०नवा यो जनाय P. यथा वा जनाय यस्मै कस्मैचित्समर्पायतवर्थं विश्ववोहसो भवन्ति सर्वक्षीरप्रदा भवन्ति। यद्वा जनाय सर्वजनार्थं सस्यादीनभिलक्ष्य नद्यो विश्ववोहसः सम्पूर्णदोग्ध्र्यो भवन्ति। सर्वत्र प्रवहन्ति। अत्र नद्यः प्रीणनाद्दोहस इत्युपचर्यते Sy. ७. ईदृग्जगदुपकारिवृष्टिप्रद इतीन्द्रस्यैव स्तुतिः Sy. VM. ignores इव। मनवे and explains रथानिव। विश्ववोहसः once only.

८. इमां क्रियमाणाम् Sy. ९. मे M. तव वर्धम् Sy. १०. स्तुतिरूपां वाचम् Sy.

११. धनकामाः M. धनमात्मन इच्छन्तः Sy.

१२. वातव्यहवीरूपात्मवन्त ऋत्विजः। आयव इति मनुष्यनाम। 'आयवोऽनवः' (Ngh. 2.3.) इति तन्नामसु पाठात् Sy. The order of the Ngh. is however not followed by Sy. in these quotations.

१३. रथमिव। तं यथा प्रयत्नेन साधु करोति तद्वत् Sy. १४. प्राज्ञाः P. धीरो धीमान् Sy. १५. शोभनकर्मवान्कुशलो Sy.

१६. संस्तुतवन्तः P. अतक्षिषुः सम्यादितवन्त...अनुकूलमुत्पादयन्ति Sy.

१७. सुम्नमिति सुखनाम। 'सुम्नं शुम्नम्' (Ngh. 3.6.) इति तन्नामसु पाठात् Sy. The order of the Ngh. is however not followed by Sy. in these quotations.

१८. गुणैर्दीपयन्तः Sy. १९. जयशीलं शूरम् Sy.

२०. मेधाविन्निन्द्र। Sy. २१. प्राज्ञाश्च P.

२२. कुर्वन्ति P. D. ०न्तु M. त्वाम्...स्तुत्या प्रीणयन्ति। तत्र दृष्टान्तः।...यथा ... भद्राः स्तुवन्ति तद्वत् Sy.

२३. यद्वा...वाजिनं वेगवन्तम्...यथोत्साहयन्ति तद्वत् Sy. २४. ०कर M. बलाय। धना धनानां सातये लाभाय च स्तुम इति शेषः Sy. २५. न केवलं धनमात्रम्। किन्तु...कृत्स्नानि Sy.

धनानि[1]। त्वनत् ?[2]। सम्भक्तुम्[3]।

भिनत्पुरो नवतिमिन्द्र पूरवे दिवोदासाय महि दाशुषे नृतो वज्रेण दाशुषे नृतो ।
अतिथिग्वाय शम्बरं गिरेरुग्रो अवाभरत् ।
महो धनानि दयमान ओजसा विश्वा धनान्योजसा ॥७॥

भिनत् पुरः। भिन्नवानसि। नवतिम्[4]। पुरीः[5]। पुरवे[6]। दिवोदासाय[7]। महद्धविः। प्रयच्छते। नेतः[8]! वज्रेण[9]। अतिथीन्[10] प्रति गच्छते दिवोदासाय। शम्बरम्[11]। उग्र[12] इन्द्रः। शिलोच्चयाद्दुर्गात्[13]। अधो[14] हृतवान्[15]। महान्[16] शम्बरस्य। सर्वाण्येव[17]। प्रयच्छन्[18]। बलेन[19]।

इन्द्रः समत्सु यजमानमार्यं प्रावद्विश्वेषु शतमूतिराजिषु स्वर्मीळ्हेष्वाजिषु ।
मनवे शासदव्रतान्त्वचं कृष्णामरन्धयत् ।
दक्षन्न विश्वं ततृषाणमोषति न्यर्शसानमोषति ॥८॥

इन्द्रः समत्सु। इन्द्रः। सङ्ग्रामेषु[20]। यजमानम्[21]। त्रैवर्णिकम्[22]। प्ररक्षति। सर्वेषु। अनेक-

---

१. प्रीणनसाधनानि गवादिधनानि। षष्ठ्यर्थे द्वितीया। तेषां लाभाय Sy. २. सभ० D. तत्र दृष्टान्तः। धना धने सङ्ग्रामे वाजसे वैरिजयसाधनबलाय सातये तेषामेव धनानां प्राप्तये च...सततगामि-नमश्वमिव। तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् Sy.

३. VM. ignores इव। धना and explains अलक्षिपुः। सातये once only.

४. एतत्सङ्ख्याकानि Sy. ५. शत्रूणां पुराणि Sy. ६. अभिमतपूरकाय Sy.

७. मनुष्यनामैतत्। महि महते दिवोदासायैतन्नामकाय राज्ञे Sy.

८. नृतेः D. नृतो रणे नर्तनशील!...तथा हे नृतो गात्रविक्षेपणकुशल! हस्तपादादिप्रक्षेपेण शत्रूणां हिंसक! Sy.

९. क्षेपणसमर्थेनायुधेन।...दिवोदासायास्मै या भिनत्। तमपि शत्रुं भिन्नवानसि Sy.

१०. इदानीं परोक्षेणाह। पूजार्थमतिथिं गच्छते दिवोदासाय तदर्थम् Sy.

११. पूर्वं पुरभेदनसमये विद्धमप्यम्रियमाणं गिरिमाश्रितं शम्बरमेतन्नामानमसुरम् Sy.

१२. उद्गूर्णबलः Sy.

१३. गिरेर्दुर्गमात्पर्वतादेः सकाशात् Sy.

१४. ओजसा स्वकीयेन बलेन Sy.

१५. अवाङ्मुखमवकृष्य प्राणं हृतवान् Sy.

१६. महत् P. किं कुर्वन्।..महान्ति धनानि तदीयगवाश्वादीनि Sy. १७. ०ण्ये D. न केवलमल्पं धनं, किन्तु...धनानि सर्वाण्यपि तेषां मणिमुक्तादीनि Sy.

१८. दयमानो दिवोदासाय राज्ञे साधयन् Sy.

१९. VM. ignores इन्द्र। धनानि and explains दाशुषे। नृतो। ओजसा once only.

२०. रणेषु प्रहारनिमित्तेषु। समत्स्विति सङ्ग्रामनाम। 'समत्सु...समरणे' (Ngh.2.17)इति तन्नामसु पाठात्Sy.

२१. यष्टारम् Sy. २२. ०र्यं च ० D. आर्यमरणीयं सर्वैर्गन्तव्यम् Sy.

रक्षणः[1]। युद्धेषु[2]। सर्वकामानां सेक्तृषु[3]। आजिषु प्रावत्[4]। अयजमानान्[5]। मनवे[6] शासत्[7]। कृष्णाम्। त्वचम्[8]। वशामनयत्[9]। सर्वं[10] जनम्। न। दहति[11]। हिनस्ति[12]। तृष्यंषु तृष्यन्तम्[13]। बाधमानम्[14]।[15]

सूर॑श्च॒क्रं प्र वृ॑हज्जा॒त ओज॑सा प्रपि॒त्वे वाच॑मरु॒णो मु॑षायतीशा॒न आ मु॑षायति ।
उ॒शना॒ यत्प॑रा॒वतोऽज॑गन्नू॒तये॑ कवे ।
सु॒म्नानि॒ विश्वा॒ मनु॑षेव तु॒र्वणि॒रहा॒ विश्वे॑व तु॒र्वणिः ॥९॥

सूरश्चक्रम्[16]। सूर्यात्[17]। रथस्य चक्रम्[18]। ओजसा[19]। आनीत इन्द्र.[20]। अमुरवधाय प्र वृहत्[21]।

---

१. स्वभक्तेष्वपरिमितरक्षणः ।... लिङ्गव्यत्ययः Sy.

२. आजिषु सर्वेषु स्पर्धानिमित्तेषु सङ्ग्रामेषु यजमानं प्रावत् Sy.

३. स्वर्गविशेषु सुखस्य सेचयत्सु वा Sy.

४. महासङ्ग्रामेषु प्रावत् स्वर्गप्रदानेन रक्षति । रण आभिमुख्येन हतानां वीराणां स्वर्गः पराशरेण स्मर्यते—
द्वाविमौ पुरुषौ लोके
सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड् योगयुक्तश्च
रणे योऽभिमुखो हतः ॥
(पराशरस्मृतौ ३. २५.) इति Sy.

५. अत्रेतिहासमाचक्षते। अंशुमती नाम नदी। तस्यास्तीरे कृष्णनामाऽसुरो वर्तमानश्च कृष्णो दशसहस्रैरनुचरैरुपेतस्तद्देशवर्तिनः पीडयन्नास्ते। तत्रेन्द्रो बृहस्पतिना प्रेरितः सम्मरुद्भिः सहितः कृष्णा तदीयत्वचमुत्कृत्य सानुचरमवधीत् । अयमर्थः 'अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठत्' (RV. VIII. 96.13) इत्यादिभिरुपरिष्टाद् वक्ष्यते। तदत्रोच्यते। ...अव्रतान् व्रतमिति कर्मनाम। तद्रहितान्यागविद्वेषिणः Sy..

६. मनुष्याय। विभक्तिव्यत्ययः। मनुष्याणामर्थाय Sy.

७. शंसन् D. शासन् P. शिक्षितवान्। हिंसितवान् Sy.

८. कृष्णां त्वचं कृष्णनाम्नोऽसुरस्य कृष्णवर्णां त्वचम् Sy.

९. उत्कृत्य ...हिंसितवान् Sy.

१०. ० नयत्सोऽयं सर्वं M.

११. देहति M.P. M. Adds न after दहति। भस्मीकरोति Sy.

१२. दु० P. दहति। यत्किञ्चिदवशिष्टमिति नेत्याह ... हतावशिष्टं सर्वमपि नि ओषति निःशेषेण दहति Sy.

१३. तृष्य० P.D. हिंसकं तदनुचरमसुरम् Sy.

१४. अशांमानं हिंसार्थानाम् Sy.

१५. VM. explains ओषति once only and ignores नि ।

१६. अत्रापीतिहासमाचक्षते । केचनासुराः पूर्वमिन्द्रवधेन वधो मा भूदिति ब्रह्माणो वरं लब्ध्वा, इन्द्रमगर्वायत्वोद्धता आसन्। तान्हन्तुमिन्द्रः सूर्यरथस्य चक्रमादायावधीदिति। तदिदमुच्यते ... सूर्यस्य। षष्ठ्यर्थे प्रथमा Sy.

१७. सूर्य P.

१८. चक्रमादाय Sy.

१९. शारीरेण बलेन Sy.

२०. सम्वृद्धः सन् Sy.

२१. प्रा M. प्रक्षिप्तवान् Sy.

अथासुरेषु प्राप्तावेव[1]। असुरैरपहृतां[2] तां वाचम्[3]। आरोचमानः[4]। मुषायति स्म[5]। ईश्वरः[6]। यदा[7]। काव्य उशनाः[8]। दूरात्[9] त्वां प्रति। कवे[10]! तत्परिरक्षणार्थम्। जगाम[11] तदानीम्। साधनानि[12]। विश्वानि[13]। यथा। क्षिप्रकारी[14] मनुष्यः[15]। अतितरति[16]। यथा वा। अहानि[17]। सर्वाण्यादित्य एवं दुरितानि[18] सर्वाण्यतितरन्ति स्म[19]।

स नो नव्येभिर्वृषकर्मन्नुक्थैः पुरां दर्तः पायुभिः पाहि शग्मैः।
दिवोदासेभिरिन्द्र स्तवानो वावृधीथा अहोभिरिव द्यौः ॥१०॥

स नो नव्येभिः। सः[20]। अस्मान्[21]। नवतरैः। वर्षणशीलकर्मन्[22]! उक्थैः[23]। पालनैः[24]।

---

१. प्रपित्वे तेषां समीपे तत्समीपमागत्य। ...प्रपित्व इत्यासन्ननाम Sy.

२. ०हृततां D. ३. वागुपलक्षितं प्राणम् Sy. ४. अरुणवर्णोऽत्यन्ततेजोयुक्तः सन्। यद्वा गमनशीलः सन् Sy.

५. ०वि D. मुमोष मुष्णाति वा।... यद्वा वाचं तेषां प्रहारध्वनिं मुषायति। तेषु हतेषु ध्वनिः स्वयमेव विश्रान्तो भवति। अवधीदित्यर्थः Sy.

६. ० रेण P. अथवा। इन्द्र एव सूर्यात्मना स्तूयते। सूरः सूर्यो जात उदितः सन्नोजसा स्वकीयेन तेजसा युक्तश्चक्रं प्र वृहत् तमोनिवारणार्थमसुरजयाय वा चक्रोपलक्षितं रथं प्रकर्षेणोद्यतं करोति। ततः पूर्वमरुणस्तद्वयन्ता प्रपित्वे मन्वेहाद्यसुराणां प्रपित्वे समीपे वाचं तेषां 'जहि भिन्धि' इत्यादिध्वनिं मुषायति मुष्णाति।... तदनन्तरं सूर्य ईशानः सर्वाणि तमांस्यसुरान्वा निराकर्तुं समर्थः सन्ना मुषायति समन्तान्मुष्णाति Sy. ७. यः P.

८. कव प्रत्ययकृतः।... उशनस एतन्नाम्नो महर्षेः Sy. ९. दूरात्स्वर्गस्थानात् Sy.

१०. हे कवे क्रान्तदर्शिन्! Sy.

११. गतवानसि। प्राप्तवानसि... यद्वोशना उशमता युक्तः सन्... आगच्छ Sy.

१२. सुखसाधनानि धनान्यादाय Sy.

१३. साधनानि। विश्वानि missing in M.

१४. अस्माकं...तूर्णवनिः क्षिप्रं सम्भक्ता भवेति शेषः Sy. तुर्वणिस्तूर्णवनिः N. 6. 14.

१५. तत्र दृष्टान्तः।... मनुष्येणेव। यथा स्वोतेन परिवृढाय देशान्तरादभिमतं धनमानीयते तद्वत्। यद्वा मनुर्वेव मनुष्याणामिवेतरेषामृत्विजां, विश्वा सुम्नानि सर्वाणि धनान्यादाय Sy.

१६. ०तिरति P.D. तुर्वणिर्भवसि तद्वदस्माकमपि Sy.

१७. न केवलमेकस्मिन्नेव यागदिने किन्तु... विश्वान्यप्यहानि, सर्वेष्वप्यहस्सु तुर्वणिर्भव। यद्वा तुर्वणिस्त्वम्... विश्वान्यहानि, अतिदीर्घमायुष्यं यथा ददासि तथा सुम्नान्यपि, उभयमपि देहीत्यर्थः Sy.

१८. ० तिर० P. D.

१९. VM. ignores आ and explains मुषायति। तुर्वणिः once only.

२०. स तादृशो महानुभावस्त्वम् Sy.

२१. अस्मत्सम्बन्धिभिः Sy.

२२. अभिमतवर्षणव्यापारवन्! पुरां दर्तः, असुरपुराणां दारयितः! Sy.

२३. इदानीं प्रतिपादितप्रकारैस्स्तोत्रैस्तुष्टः सन् Sy. २४. नवतीरवर्षणशील क... पा० M. पालनप्रकारैः Sy.

पाहि[1]। शक्तैः[2]। दिवोदासपुत्रैरस्माभिः[3][4]। इन्द्र[5]। त्वम्। स्तूयमान। सर्वैरेव। अहोभिरिव[6]। देवनशील[7] आदित्यः[8]।

I.131.

इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्नतेन्द्राय मही पृथिवी वरीमभिर्द्युम्नसाता वरीमभिः।
इन्द्रं विश्वे सजोषसो देवासो दधिरे पुरः।
इन्द्राय विश्वा सवनानि मानुषा रातानि सन्तु मानुषा ॥१॥

इन्द्राय हि। इन्द्राय। हि। द्यौः[9][10]। बलवान्[11]। अभवत्प्रह्वः[12]। इन्द्राय। महती। पृथिवी[13]। उरुत्वैः[14]। दत्ताश्च ?[15]। इन्द्रम्। विश्वे[16]। देवा। सङ्गता[17]। पुरस्कुर्वन्ति[18]। इन्द्राय। सर्वाणि। मनुष्यैः[19] कृतानि। दत्तानि[20]। सन्तु[21]। सवनानि[22][23]।

---

१. पालय Sy.

२. शर्म्मैः सुखैरथैहिकामुष्मिककर्मैः Sy.

३. दिवोदासगोत्रोत्पन्नैः Sy.

४. परुच्छेपैः। यद्वा पूजार्थं बहुवचनम् Sy.

५. बद्धस्व P.

६. आदित्योऽहोभिः प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथाऽस्मत्स्तुत्याऽयमस्तं प्रवृद्धो भवेत्यर्थः Sy.

७. द्योतनशीलः Sy.

८. VM. ignores पुराम्। वर्तः

९. एव।...हिशब्दः प्रसिद्धपर्यो वा Sy.

१०. द्योतनशीलो द्युलोकस्तन्निवासी देव-सङ्घो वा

११. स आसुरो निरसनशीलः। शत्रूणां पुण्यकृतामेव तन्निवासात् Sy.

१२. स्वयमेव प्रह्वो भवति Sy.

१३. भूमिः। तत्रत्यः सर्वो जनो वा...। उभयत्राप्यवयवाभिशब्देनाश्रयी लक्ष्यते। ग्राम आगत इतिवत् Sy.

१४. केन साधनेनेति तदुच्यते...वरणीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिर्वा Sy.

१५. उरुत्वाम M. धनस्य यशसो वा लाभे निमित्ते सति। वरीमभिर्वरणीयैर्हवि-भिर्युक्ता यजमानाः प्रह्वा भवन्ति Sy. दत्ताश्च is suggested for दत्ताश्च

१६. विश्व P.D.

१७. समानप्रीतियुक्ता ऐकमत्यभाजः Sy.

१८. पूर्वमसुरजयार्थं पुरो दधिरे पुरतः स्था-पितवन्तः। इन्द्रमुख्यैर्वासुरान्जितवन्त इत्यर्थः Sy.

१९. मनुष्याणां सम्बन्धीनि...मनुष्याणा-मृत्विजां सम्बन्धीनि Sy.

२०. दातव्यानि पुरोडाशादीनि Sy.

२१. भवन्तु...इन्द्रायैव सन्तु। इन्द्रं प्रीणयितुं समर्थानि भवन्त्वित्यर्थः Sy.

२२. वसनानि P.

अभिषवयुक्तानि प्रातरादिसव-नानि Sy.

२३. VM. explains वरीमभिः and मानुषा once only.

विश्वे॑षु॒ हि त्वा॒ सव॑नेषु तु॒ञ्जते॑ समा॒नमेकं॒ वृष॑मण्यवः॒
पृथ॒क् स्वः॑ सनि॒ष्यवः॒ पृथ॑क् ।
तं त्वा॒ नावं॒ न प॒र्षणिं॑ शू॒षस्य॑ धु॒रि धी॑महि ।
इन्द्रं॒ न य॒ज्ञैश्चि॒तय॑न्त आ॒यवः॒ स्तोमे॑भि॒रिन्द्र॑मा॒यवः॑ ॥२॥

विश्वेषु हि त्वा । त्रिष्वपि[1] । हि । त्वा[2] । सवनेषु[3] । प्रेरयन्ति[4] । साधारणम्[5] । एकम् । निर्गच्छत्स्तोत्राः?[6] । पृथक्[7] । पृथक् । सर्वम्[8] । सम्भक्तुमिच्छन्तः[9] । तम्[10] । त्वा[11] । नावम् । इव । तारयित्री[12] नदीतरणाय । सुखस्य[13] । धुरि[14] । निदध्मः[15] । इन्द्रम् । एव । यज्ञैः[16] । मनुष्याः[17] । बोधयन्ति[18] । स्तोत्रैश्च[19] ।

---

१. विश्वेषु सर्वेषु Sy.

२. त्वाम् Sy.

३. सवनेषु एकाहाहीनसत्ररूपेषु सर्वेषु सोमयागेषु Sy.

४. यजमानाः ... त्वरयन्ति । हविरादीनि ददते Sy.

५. कीदृशं त्वाम्? समानं सर्वेषामेकरूपम् Sy.

६. कीदृशा यजमानाः? ... अभिमतवर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः Sy.

७. विविच्य स्वस्वयागे Sy.

८. स्वः स्वर्गं सुखविशेषं वा Sy.

९. सम्भक्तुकामाः ... पृथगेव त्वरयन्ति । तुञ्जतिर्दानार्थः । 'शिक्षति तुञ्जते' (Ngh. 3. 20.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

१०. तादृशम् Sy.

११. तस्वा M. सुत्वा P. ० च्छन्तमुत्वा D. त्वाम् Sy.

१२. ० त्री M. तत्र दृष्टान्तः । ... पारस्य सम्भक्त्रीं पूरयित्रीं वा जलस्य नावमिव । तां यथा भारवहने स्थापयन्ति Sy.

१३. बलस्य सेनारूपस्य । ... यद्वा शूषस्यास्मदीयशारीरबलस्य धुरि धीमहि । शूषमिति बलनाम । 'शूषं सहः' (Ngh. 2. 9.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

१४. वहने Sy.

१५. निदध्मः P. तज्जयाय धीमहि स्थापयामः Sy.

१६. साधनैः Sy.

१७. म(नु)ष्याः M. कीदृशा वयम्? आयवो मनुष्या यजमानाः Sy.

१८. चितयन्तः परमेश्वरमिव त्वां चेतयन्तः । परमेश्वरबुद्ध्या भावयन्त इत्यर्थः । यद्वा नशब्द एवकारार्थः । इन्द्रमेव त्वां जानन्तः Sy.

१९. स्तोत्रैः ... इन्द्रमेवायवो गच्छन्तो वयं धीमहि Sy.
VM. explains इन्द्रम् । आयवः once only.

वि त्वा ततस्रे मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता

गव्यस्य निःसृजः सक्षन्त इन्द्र निःसृजः ।

यद्गव्यन्ता द्वा जना स्वर्यन्ता समूहसि ।

आविष्करिक्रद्वृषणं सचाभुवं वज्रमिन्द्र सचाभुवम् ॥३॥

वि त्वा ततस्रे। रक्षणेच्छवः[1]। उभयविधाः[2]। त्वाम्[3]। उद्दिश्य[4]। [illegible][5]। व्रजस्य[6]। सातये[7]। हविषां स्तुतीनां च[8] [illegible][9]। इन्द्र! [illegible][10]। [illegible][11]। [illegible][12]। स्वर्गं गच्छन्तौ च[13]। द्वौ[14]। [illegible]। सवहृयस्यभिमतं[15] प्रापयसि। आविष्कुर्वन्[16]। कामानां[17]

१. इन्द्रायात्मने वा तृप्तिमिच्छन्तः Sy.

२. पत्नीसहिता यजमानाः। यच्च सर्वत्राग्निहोत्रादिनित्यवाक्येषु, कारीरीचित्रादिकाम्यवाक्येषु, यस्योभयं यस्य गृहानित्यादिनैमित्तिकवाक्येषु पुरुषस्यैवाधिकारादेः सद्भावात्तस्यैवाधिकारः स्त्रियास्तु सत्यप्यर्थित्वेऽध्ययनाभावेन विद्वत्ताया अभावात एव सामर्थ्याभावाच्च नास्त्यधिकार इति वाच्यम्। यद्यपि स्त्रिया नास्ति पृथगधिकारस्तथापि पूर्वमीमांसायां षष्ठेऽधिकाराध्याये तृतीयचतुर्थाभ्यामधिकरणाभ्यामस्त्येव स्त्रिया अधिकारः। स च पत्या सहेति प्रपञ्चितत्वात् जायापती अग्निमादधीयातामित्याधानविधानात्, स्मृतिषु च 'नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतम्' (Manu. 5. 155.) इति पृथगधिकारस्यैव निवारितत्वादस्त्येव स्त्रियाः पत्या सहाधिकारः। अध्ययनाभावेऽपि 'वेदं पत्न्यै प्रदाय वाचयेत्' (ASS. 1.11.) इति सूत्रकारवचनात्। 'पत्न्यन्वास्ते' इत्यादिविधिषु 'सुप्रजसस्त्वा वयम्' (TS. 1.1.10.1.) इत्यादिमन्त्रविधानाद्यत्र वचनमस्ति तत्रास्त्येव मन्त्रेऽधिकारः। 'किं हि वचनेन कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः' इति न्यायात्। तस्मान्मिथुना यज्ञं ततस्र इत्येतद्युक्तम् Sy.

३. त्वामुद्दिश्य Sy.

४. यज्ञं वितन्वते। यद्वा यज्ञे पयोव्रतादिनाऽऽत्मानमुपक्षयन्ति। तनु उपक्षये Sy.

५. किमर्थम्।...गवां सम्भजिनः Sy.

६. गृहस्य Sy.

७. लाभे निमित्तभूते सति Sy.

८. ० वा P.D.

९. अपदाररस्त्वाम् P. अपदारं त्वा D. निरपदारं त्वा M. निःसृजोऽस्य हविःसम्प्रदानः ...पुनस्त एव विशेष्यन्ते ... कल्मषनिबन्धकं पापं निर्गमयन्तः Sy.

१०. सर्वानिर्गमार्थं। त्वां सम्भजमानाः Sy.

११. य P.D.M. कस्तत्र विशेष इति तदुच्यते यद् यस्मात्कारणात् Sy.

१२. ० न्तं P.D.M.

१३. ० न्तं P.D.M. स्वर्गं यन्तौ, गन्तुमुद्युक्तौ Sy.

१४. द्वौ जायापतिरूपौ जनौ Sy.

१५. समूहसि संयुक्तयोरेवाभिमतं स्वर्गादिकं प्रापयसि। यद्वा सम्यगनुष्ठितवन्तावित्यूहसि निश्चिनोषि। अतः पत्नीसहिता अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः Sy.
संवहृस्य० is suggested for संवहृयस्य०

१६. आविषु M. आविष्कुर्वन् प्रकटयन्वर्तत इति शेषः Sy.

१७. कामान् P.D.

वर्षितारम्[1]। त्वयाऽविनाभूतम्[2]। वज्रम्[3]।

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यदिन्द्र
शारदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ।
शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते ।
महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मन्दसान इमा अपः ॥४॥

विदुष्टे[4] **अस्य** । जानन्ति[5]। तव[6]। वीर्यम्[7]। इदम्। जनाः[8]। पुरः[9]। यत्[10]। इन्द्र ! हिंसकासुरसम्बन्धिनीः[11]। अवाभिनः[12]। अभिभवन्[13]। शासितवानसि[14]। तम्। मारकं[15] शरनामासुरम्[16]। अयजमानम्[17]। बलस्य। पते[18] ! शासित्वा च तमसुरम्। महत्[19]। अन्तरिक्षम्[20]। इमा[21] वृष्टिलक्षणाः। अपः[22]। अमुष्णाः तन आहृतवानसि[23]। सोमेन[24] मन्दमानः[25]।

---

1. वर्षकं कामानाम् Sy.
2. सहैवोत्पन्नं त्वयाऽविनाभूतं तथा सचाभुवं शत्रुवधादिव्यापारसामर्थ्येन सहैवोत्पन्नम् Sy.
3. VM. explains निःसृजः। इन्द्र। सचाभुवम् once only.
4. विदुषे D.
5. विदुः Sy.
6. तव सम्बन्धिनः Sy.
7. अस्य वीर्यस्य। कर्मणि षष्ठी। वक्ष्यमाणमेतद्वीर्यं विदुः Sy.
8. ये पूरवो मनुष्या यजमानास्तव महत्त्वं जानानास्त्वामेव यजन्ति ते विदुः। यद्वा, अस्य वीर्यस्य माहात्म्यमिति शेषः Sy.
9. शत्रूणां पुरीः Sy.
10. यस्मात्कारणात् Sy.
11. संवत्सरसम्बन्धिनीः संवत्सरपर्यन्तं प्राकारपरिखादिभिर्दृढीकृताः Sy.
12. अवाभिमनः P.D. अवातिरोऽनाशयः। अवपूर्वस्तिरतिर्नाशनार्थः Sy.
13. वन् P. भवन् D. तत्रस्थानभिभवन्। धनाद्यपहारेण पीडयन् Sy.
14. निगृहीतवानसि Sy.
15. मातरं D. मर्त्यं मरणधर्माणम् Sy.
16. शरस्मा० P.D.
17. अयष्टारं यज्ञविघातिनं राक्षसादिम् Sy.
18. पालकेन्द्र ! Sy.
19. महतीम् Sy.
20. पृथिवीम् Sy.
21. इमा M.
22. आपः P. समुद्रनद्यात्मकान्युदकानि Sy.
23. बलादपहृतवानसि । असुरैरन्यैर्वा यज्ञविद्वेषिभिराक्रान्तां भूमिं तत्सम्बन्धिनीरपश्च तेषां पुराणि भित्वाऽपहृतवानसीत्यर्थः Sy.
24. मन्दसानः P. किं दुःखेन, नेत्याह... हृष्यन्नेवेमा अप इमान्यप्कार्याणि वीह्यादीन्याहृतमुष्णाः, लब्धवानसि Sy.
25. VM. explains अवातिरः। इन्द्र। इमाः। अपः once only.

आदित्ते अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविथ सखीयतो यदाविथ ।
चकर्थ कारमेभ्यः पृतनासु प्रवन्तवे ।
ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत श्रवस्यन्तः सनिष्णत ॥५॥

आदित्ते अस्य । अनन्तरम्[1] । एव । तव[2] । वीर्यम्[3] । इदम् । मदेषु[4] । विकिरन्ति[5] गामिन । वर्धितः[6] । यत् त्वम्[7] । कामयमानान्[8] । रक्षसि । सख्यमिच्छतामस्मभ्या[9] । एभ्य[10] । प्रकर्षेण भजनाय[11] । पृतनासु[12] । कर्म[13] । चकर्थ[14] । ते[15] । अन्यामन्याम्[16] । नदीम्[17] । अन्नमिच्छन्तः[18] । सम्भजन्ते[19] ।

उतो नो अस्या उषसो जुषेत ह्यर्कस्य
बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्षाता हवीमभिः ।
यदिन्द्र हन्तवे मृधो वृषा वज्रिञ्चिकेतसि ।
आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥६॥

उतो नः । अपि च[21] । अस्मान्[22] । अस्याः । उषसः सकाशात् । यदिन्द्र०-सेवेत[23] । तत[24]

१. अत एव हेतोः Sy.
२. तव सम्बन्धिने Sy.
३. वीर्याय, तवभिवृद्धये Sy.
४. सोमजनितमदेषु सत्सु Sy.
५. पुनः पुनः सोमं विकिरन्ति ।...सर्वेषु सवनेषु वितरन्ति यजमानाः Sy.
६. वर्धयितः M.
कामानां वर्षितः Sy.
७. य P.D. यतः कारणात् Sy.
८. त्वां कामयमानान्यजमानान् Sy.
९. ० माना अस्म० M.
१०. तव सखित्वमात्मन इच्छतोऽस्मान् यज्ञस्यावाविव तर्पयसि, अभिमतेन प्रीणयसि, अतत्वर्किरन् Sy.
११. यजमानेभ्यः Sy.
१२. ० ना M. प्रकर्षेण वनितुं सम्भक्तुम् । युद्धाय हि धीराः सम्भजन्ते Sy.
१३. सङ्ग्रामेषु Sy.
१४. कारं शब्दं सिंहनादलक्षणम् Sy.
१५. ० त्थ M. करोषि Sy.
१६. तव सङ्ग्रामवासिनः Sy.
१७. त्वन्यन्यामन्यामन्यामन्यामन्यामन्यां प्रति Sy.
१८. नदिं सन्तोषं समृद्धिम् Sy.
१९. अन्नमिच्छन्तोऽन्ना इच्छन्तः P. D. M.
अन्नात्मकमन्नं काङ्क्षन्तः Sy.
२०. VM. explains यत् । आविथ । सनिष्णत once only.
२१. अपि नाम Sy.
२२. अस्माकं सम्बन्धिनीम् Sy.
२३. अस्योष० M. कर्मणि षष्ठी । एतामुषसं स्तुत्याहःसम्बन्धिनमुषःकालम् Sy.
२४. सेवते D. यदस्येवास्माकमयमिन्द्रो यज्ञं गच्छेदित्यर्थः । हिः पूरणार्थः Sy

स्तोत्रम्। बुध्यते[1]। हविषः[2]। होमैः[3] सह। यज्ञे सर्वैः सम्भक्ते[4]। यदि[5]। त्वमिन्द्र! वज्रिन्[6]! कामानां वर्षितः[7]! शत्रून्[8]। हन्तुम्। बुध्यसे[9]। तदर्थं मम। नवतरस्य[10]। अस्य। होतुः। स्तोत्रम्[11]। आभिमुख्येन[12]। शृणु[13]।

त्वं तमि॑न्द्र वावृधा॒नो अ॑स्म॒युर॑मित्र॒यन्तं॑ तुविजात॒ मर्त्यं॒ वज्रे॑ण शूर॒ मर्त्य॑म्।
ज॒हि यो नो॑ अघा॒यति॑ शृणु॒ष्व सु॒श्रव॑स्तमः।
रि॒ष्टं न याम॒न्नप॑ भूतु दु॒र्मति॒र्विश्वाप॑ भूतु दु॒र्मतिः॥७॥

त्वं तमिन्द्र वावृधानः। त्वम्। तम्। इन्द्र! वर्धमानः[14]। अस्मत्कामः[15]। अमित्रत्वमिच्छन्तम्[16]। बहुजनन! बहुजनन[17]! मनुष्यम्[18]। वज्रेण। जहि। शूर[19]! यः। अस्माकम्। पापमिच्छति[20]। शृणुत्वास्माकमभिलषितम्[21]। अतिशयेन शोभनश्रवणस्त्वम्[22]। तवागमने[23]। रिष्टं काष्ठम्[24]।

१. अपि नाम जानीहि Sy.
२. गत्वा भवर्तस्य हविषः। पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी। अर्चनसाधनं हविः Sy.
३. हवनप्रकारविशेषैर्वतं हविः Sy.
४. यज्ञ सर्वसंभक्त P.D. स्वर्गस्यान्यस्य सुखविशेषस्य वा सम्भजनस्थाने यज्ञे हवीर्भिराह्वानैराहूतो भवेति शेषः। अस्माभिराहूतः सन्नुवस्येवागत्य हविः स्वीकरोषीत्यर्थः Sy.
५. यस्मात्कारणात् Sy.
६. वज्रयुक्तेन्द्र!
७. वर्षिता मत्कामानाम् Sy.
८. हिंसकान् शत्रून् Sy.
९. अवबुध्यसे Sy.
१०. ० र्थंममव M. कीदृशस्य मे? वेधसो मेधाविनो नवीयसो नवतरस्य, दीक्षितसंस्कारैः संस्कृतत्वान्नवीयस्त्वम्। पुनर्विशेष्यते।...अतिशयेन नवनवतोऽसाधारणस्तुतिमतः। अत्र यजमानविशेषणैस्तत्कर्तृकं स्तोत्रमेव विशिष्टं भवति Sy.
११. मम मननीयं स्तोत्रम् Sy.
१२. सर्वतः शृणु Sy.
१३. V.M. ignores हि and explains हवीमभिः। नवीयसः once only.
१४. अत्यर्थं वर्धमानः Sy.
१५. अस्मांस्त्वद्भक्तान्कामयमानः Sy.
१६. ०त्रमि० M. अस्मासु शत्रुत्वमाचरन्तम् Sy.
१७. अस्मत्स्तुत्या बहुभावमापन्न! Sy.
१८. मरणस्वभावम् Sy.
१९. भर M. विक्रान्त! Sy.
२०. अघं पापं दुःखं वेच्छति तं जहि Sy.
२१. ० त्व वास्मा० M. श्रावयास्मद्वाक्यम् Sy.
२२. ०वण (त्वं तवागमनीयानि वासांसि सर्वाणि सह सन्तु तत् प्रायः तत्तथात्वं होतस्तव भवति) स्त्वं M.
२३. ०मे P.M. यामन्यध्वनि Sy.
२४. तत्र दृष्टान्तः।...अध्वनः श्रमेण हिंसितं परिश्रान्तं यथा दुर्मतिश्चौरादिविषया बाधते तद्वदस्मान्बाधमाना दुर्मतिरपगच्छतु। यद्वा यामनि मार्गे यज्ञादिकर्मे रिष्टमसुरकृतहिंसादिकपं विघ्नं परिहरति तद्वत् Sy.

इव। अस्माकं दारिद्र्यमनुप्रात्रादर्नमाना मर्त्यो। दुर्मतिः। क्वापि गच्छतु।

I. 132

त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धन इन्द्रत्वोताः सासह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतः।
नेदिष्ठे अस्मिन्नहन्यधि वोचा नु सुन्वते।
अस्मिन्यज्ञे वि चयेमा भरे कृतं वाजयन्तो भरे कृतम् ॥१॥

त्वया वयम्। त्वया। वयम्। मघवन्। पूर्व्ये। धने नाभिमिलतम्। इन्द्र। त्वया रक्षिताः। अभिभवेम। शत्रून्। हन्याम च। धनेन। अन्तिकतमे। अस्मिन्। अहनि। क्षिप्रम्। सुन्वते मह्यम्। अधिब्रूहि। यर्वाभिम यज्ञ कृत्वा। संग्रामे। अस्माभिरुक्तम्। इन्द्रस्य कर्मणाम्। विच-येम, अन्वेषणं विचयः।

---

१. सत्मा० D.

२. सर्वाब D.

३. त्वत्प्रसादाद् दुर्मतिरस्मज्जिघांसाविषया दुष्टा बुद्धिः।... न केवलं हिंसाकरा, अपि तु... सर्वापि कोपपरिवादादि-रूपाऽप भूतु Sy.

४. अपगता भवतु Sy.

५. VM. explains मर्त्यम्। अप। भूतु। दुर्मतिः once only.

६. त्वया साधनेन युक्ताः Sy.

७. मघं सौख्यं तद्वस्मिन् ! Sy.

८. अस्मिन्यज्ञे Sy.

९. अतिप्रबलेनेन्द्रेण त्वया रक्षिताः सन्तः Sy.

१०. The passage beginning with नाभिमिलतम् and ending with अभिभवेम is missing in M.

११. पृतनामात्मन इच्छतः प्रबलसेनायुक्तान् शत्रून् Sy.

१२. हन्यमान P. वनुयाम। तेषामागमना-त्पूर्वमेव वयं सम्भजेम Sy.

१३. Omitted by M.

१४. अस्मत्प्रहारायागच्छतः शत्रून् Sy. वनु-ष्यतिर्हिंसाकर्मा। अनवगतसंस्कारो भवति N. 5. 2.

१५. अत्यन्तसन्निहिते Sy.

१६. अभिषवयुक्तेऽस्मिन्ने Sy.

१७. अह M.

१८. नु क्षिप्रम् Sy.

१९. सुन्वते यजमानाय मह्यम्।... न हवि-ष्प्रदं यजमानं यज्ञं वा Sy.

२०. अधिकं ब्रूहि Sy.

२१. यजमानाः Sy.

२२. देवानां सङ्ग्रामेऽसुरजये देवानां सम्भरणे वा Sy. भर इति सङ्ग्राम-नाम। भरतेर्वा। हरतेर्वा N. 4. 24.

२३. हविर्लक्षणमन्नमुपाचरन्तः Sy.

२४. अयस्य कर्तारं त्वामुद्दिश्य स्वकर्मा-र्थम् Sy. २५. स्तोत्रादिकं हविरादिकं वा विचिनुयाम Sy.

२६. VM. explains भरे। कृतम् once only.

A fragment वनुयाम वनुष्यतः is quoted in N. 5.2.' Both Skanda and Durga quote and explain RV. VIII. 40.7.

स्व॒र्जे॑षे॒ भरे॑ आ॒प्रस्य॒ वक्म॑न्युष॒र्बुधः॒ स्वस्मि॒न्नञ्ज॑सि क्रा॒णस्य॒ स्वस्मि॒न्नञ्ज॑सि ।
अह॒न्निन्द्रो॒ यथा॑ वि॒दे शी॒र्ष्णाशी॑र्ष्णोप॒वाच्यः॑ ।
अ॒स्म॒त्रा ते॑ स॒ध्र्य॑क्सन्तु रा॒तयो॑ भ॒द्रा भ॒द्रस्य॑ रा॒तयः॑ ॥२॥

स्वर्जेषे[1] भरे। सर्वजयोपायं[2]। सङ्ग्रामे। हविर्भिराप्रीणयितुः[3]। वक्मनि[4]। उषसि[5] प्रबुध्यमानस्य[6]। स्वभूते[7]। ऋजुनमे[8]। कर्म कुर्वाणस्य। यथा[9] तेनोक्तम्। इन्द्रः। अवगच्छति[10]। तेनैव प्रकारेण तस्य शत्रून् हन्ति[11]। नमस्कारभूतैः[12] शिरोभिः। स्तोतव्यः[13]। अस्मासु[14]। भजनीयस्य[15]। ते[16]। भजनीयानि[17]। दानानि[18] सर्वाणि। सह[19]। सन्तु[20][21]।

तत्तु॒ प्रयः॑ प्र॒त्नथा॑ ते शुशुक्व॒नं यस्मि॑न्य॒ज्ञे वार॒मकृ॑ण्वत॒ क्षय॑मृ॒तस्य॒ वार॑सि॒ क्षय॑म् ।
वि तद्वो॑चेर॒ध द्वि॒तान्तः प॑श्यन्ति र॒श्मिभिः॑ ।
स घा॑ वि॒दे अन्विन्द्रो॑ ग॒वेष॑णो बन्धु॒क्षिद्भ्यो॑ ग॒वेष॑णः ॥३॥

तत्[22] प्रयः[23]। तत्[24]। तव[25]। अन्नम्[26]। कुन्तलादिरूपमन्नाद्यम्। प्रत्नवत्

१. Omitted by P.D.
२. सर्वजयो० P.D. ०पायः स M. स्वर्गगमनसाधने। ... युद्ध आभिमुख्येन हतस्य स्वर्गः 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ' (Parāśara. 3.25.) इत्यादिस्मृतिषु प्रसिद्धः Sy.
३. आपनशीलस्य शत्रुवधायेतस्ततो व्याप्तस्य। ... तस्य सङ्ग्राम इति तदुच्यते। आप्रस्यापनशीलस्य, आ समन्तादिन्द्रस्य प्रीणयितुर्वा Sy. ४. वक्मनि मार्गभूते Sy. ५. उषःकाले Sy.
६. ०ध्यस्य P.D.M. अनुष्ठानाय प्रबुध्यमानस्य Sy. ७. अभिव्यक्तिमति कपटादिरहिते। पुनः स एव विशेष्यते। स्वस्मिन्नञ्जसि स्वकीयेऽञ्जसि मुख्ये महति सङ्ग्रामे। यद्वा। स्वस्मिन्नञ्जसि शत्रौ स्वयमेवाप्रच्छन्नत्वेनागते सति Sy.
८. क P.D. कुम M. यागं कुर्वाणस्य Sy.
९. तत्र दृष्टान्तः। यथा विदे सर्वज्ञाय शिरसा प्रणतिः क्रियते स्तूयते च तथैनमित्यर्थः। यद्वा यथा ... येन प्रकारेण Sy.
१०. हन्तव्यं शत्रुं जानासि तं तं प्रहंसि। ... अथवा ... यं यं विन्दसे लभसे शत्रुं तं तं मारयसि। अतः कारणात्स्तुत्य इत्यर्थः Sy.
११. अस्य यजमानस्य शत्रून् ... हिनस्ति Sy.
१२. नमस्कारभूतैः P. ०कारसाधनभूतैः M.
१३. अतः कारणादयमिन्द्रः शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः। सर्वेषां शिरसा प्रणम्यः स्तुत्यः Sy. १४. ०सुर M.
१५. भद्रस्य स्तुत्यस्य Sy. १६. तव सम्बन्धीनि Sy. १७. प्रतिस्थिराणि Sy.
१८. रातयोऽस्मासु वर्तानि दानानि Sy.
१९. सहैकोद्योगेन Sy. २०. भवन्तु Sy.
२१. VM. explains स्वस्मिन्। अञ्जसि। रातयः once only.
२२. पयः M. प्रिय: D.
२३. तत् तु तत् प्रसिद्धम् Sy. २४. तव स्वभूतम् Sy. २५. हविर्लक्षणमन्नम्। शुशुक्वनम्, आज्यादिसंयोगेन भृशं दीप्तम्। शुचेर्दीप्तिकर्मण एतद्रूपम् Sy.
२६. कुन्तलादिरूपमेवा० M.

भवति। यस्मिन्नृत्विजः। यज्ञे। वर्त्तमाना। यथाख्यम्। आमोदस्थानम्। अनुवर्त्तन्ते च। यज्ञस्य। क्षयम्। सम्भक्ता। भवसि। आगत्य हवींषि। नम्। इदानीं परोक्षतया स्तौति। च द्विविधम्। विवोचः। तस्मात् विधेन इति। तथा अग्निः प्रविश्य तत्र सार्भि। गव्यन्ति। स.। हि। इन्द्र। अनुशायतं। यज्ञमानेभ्यः। प्रयच्छ। प्रजाभ्यः।

नू इ॒त्था ते॑ पू॒र्वथा॑ च प्र॒वाच्यं॒ यदङ्गि॑रोभ्यो॒ऽवृ॑णो॒रप॑ व्र॒जमि॑न्द्र॒ शिक्ष॒न्नप॑ व्र॒जम्।
ऐभ्यः॑ समा॒न्या दि॒शास्मभ्यं॑ जेषि॒ योत्सि॑ च।
सु॒न्वद्भ्यो॑ रन्धया॒ कं चि॑दव्र॒तं हृ॑णा॒यन्तं॑ चिदव्र॒तम् ॥४॥

नू इत्था ते। क्षिप्रम्। इत्थमिव। पूर्वस्मिन्नपि काले। ते। प्रवाच्य सत्कर्म। यत्।

१. प्रत्नथा पूर्वमितः पूर्वं यथा यागकाले हविस्ते तव स्वं भवति तथाऽद्यतनमपि। सर्वदा त्वामेव यजन्त इति भावः Sy.

२. ०स ऋ० M. यस्मिन्नृविधि दातव्ये सति Sy.

३. स्थानं वेदिलक्षणम् Sy.

४. कुर्वन्त्यृत्विजः Sy.

५. ०स्थान ... य० M.

६. कालस्य विशेष इति चेदुच्यते, ऋतस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य। ... यद्वा। ऋत-मित्युदकनाम तस्य। ... अथवा। ऋत-स्यादित्यस्य Sy.

७. अयं निवासस्थानम्। ... (यद्वा) अयं स्थानम्। ... (अथवा)... अयं स्थानं द्युलोकाख्यम् Sy.

८. सम्भक्तोऽसि ... प्राप्तोऽसि। वृष्टिप्रदो-ऽसीत्यर्थः। ... वा:, असि यजमानं गमयितासि Sy.

९. ०चस्त० M. ०चावेस्त० P. विब्रूहि Sy.

१०. तावुक्तं वक्ष्यमाणं कर्म Sy.

११. अथ, अतः कारणात् ... द्वित्वोपेतयोर्द्या-वापृथिव्योर्मध्येऽन्तरिक्षे Sy.

१२. रश्मिभिरादित्यकिरणैः Sy.

१३. मेघं निर्भिद्य रश्मिद्वारा प्रवर्षणरूपं कर्म सर्वे जनाः प्रत्यक्षतः पश्यन्ति। अस्माद्धूर्त हविरादित्यं प्रापयित्वा तद्रश्मिद्वारा वृष्टिं जनयसीत्येतत्सर्वं ... इत्यर्थः Sy.

१४. इदानीं परोक्षतया स्तौति। स खलु Sy.

१५. उदकक्रमेणैव कर्ता सन् दिवे दिवसे। उदकप्राप्तिप्रकारं जानाति Sy.

१६. ०स P.D. उदकस्यान्वेषणशीलः। ... गवेषणो गवां प्रसिद्धानामेषणकर्ता। ... यद्वा 'गवेष मार्गणे'. . यजमानकामस्य मृगयितेत्यर्थः Sy.

१७. P. adds किञ्चिदप्यजमानं before प्रजाभ्यः।

हविष्प्रदानादिना अभ्युदयं प्राप्तवद्भ्यो यजमानेभ्यः Sy.

१८. VM. ignores नु। तुभ्यमम् and explains गवेषणः once only.

१९. इत्थमिव P.D.M. उक्तप्रकारं वक्ष्यमाणरूपं वा Sy.

२०. पूर्वमिव। पूर्वं यथा Sy.

२१. तव सम्बन्धि Sy.

२२. सर्वैः स्तोतव्यम् Sy.

२३. तद्वदिदानीन्तनमपि स्तुत्यम् Sy.

२४. व P.

त्वमिन्द्र ! अङ्गिरसामर्थाय[1]। गोव्रजम्[2]। अपावृणोः[3]। प्रयच्छं[4]स्तेभ्यः[5] पशून्[6]। एभ्यः[7]। समानम्[8]। प्रार्थितोऽनिगृन्दः शत्रुभ्यः। अस्मदर्थम्। अभिलषितं धनम्[9]आजय[10]। युध्यस्व। च। सुन्वद्भ्यो[11] यजमानेभ्यः। कम्। विदर्णि। अयजमानम्[12]। क्रुध्यन्तम्[13]।[14] वशं[15] नय।

सं यज्जनान् क्रतुभिः शूर ईक्षयद्धने हिते तरुषन्त श्रवस्यवः प्र यक्षन्त श्रवस्यवः ।
तस्मा आयुः प्रजावदिद्बाधे अर्चन्त्योजसा ।
इन्द्र ओक्यं दिधिषन्त धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥५॥

सं यज्जनान्। यदा[16]। मनुष्यान्[17]। इन्द्रः। प्रज्ञाभिः[18]। संयोजयति[19]। तदानीं तेऽन्नमिच्छमानाः[20]। शत्रुषु निहितम्[21]। धनमुद्दिश्य[22]। शत्रून् घ्नन्ति[23]। प्रकर्षेण[24] च यजन्ते। इन्द्राय[25]। अन्नम्[26]।

१. एतद्गोत्रोत्पन्नेभ्यो महर्षिभ्यस्तेषामर्थाय Sy. २. व्रजमन्तरिक्षे गच्छन्तं मेघम्।
* ...व्रज इति मेघनाम, 'व्रजः... वराहः' (Ngh. 1.10.) इति तन्नामसु पाठात् Sy. ३. अपवृतवानसि। मेघमुत्पाट्य वृष्टिमुत्पादितवानसि Sy.
४. वितरन्। दत्तवानसि Sy.
५. ०च्छंभ्यः D. अप अपच्छद्भ्योऽपहृत्य तेभ्य एवाङ्गिरोभ्यः Sy.
६. व्रजं गवां समूहम्।...यद्वा पणिभिरपहृतं बिले स्थितं गवां व्रजमपहर्तुमपावृणोः, अपवृतद्वारमकरोः Sy.
७. ०भ्यः P. भ्यः...शुनेभ्यः M. एभ्य उक्तेभ्य ऋषिभ्यः Sy.
८. समान्या विधा समानया रीत्या तेभ्यो यथा ददासि तद्वत् Sy.
९. धनं सङ्ग्रामं वा Sy.
१०. धनमाजयन्धनमाज P.D. जय Sy.
११. सुन्वभ्यः M. त्वदर्थमभिषवं कुर्वद्भ्यो-ऽस्मभ्यम् Sy.
१२. सर्वमप्ययज्वानं यागविरोधिनम् Sy.
१३. न केवलमयज्वानं किन्तु, क्रुधायन्तं विद्वतम्, विविधयकुत्सिने। अस्मासु रोषं कुर्वन्तं तमेवामपकारं स्वयं रोषयन्तं वा। यद्वा... रोषं कुर्वन्तमपि, अयतमकर्माणं पुनर्हननासमर्थं कुर्वन् Sy.
१४. रन्धय बाधय। वशीनं कुर्वित्यर्थः Sy.
१५. VM. explains अप। व्रजम्। वित्। अयतम् once only.
१६. स इन्द्रः शूरो विक्रान्तः सन् Sy.
१७. सर्वान्प्राणिनः Sy.
१८. Omitted by P.D.
१९. सम्यगीक्षयति तत्तद्विषयान्। अन्तर्यामि-रूपेण सर्वेषां बुद्धिषु स्थित्वा तैर्विषया-नुल्लेखयतीत्यर्थः। यद्वा क्रतुभिः कर्मभिः सुकृतदुष्कृतरूपैर्निमित्तभूतैस्तत्तत्फलैर्योज-यति Sy.
२०. ०नः P.D.M. एवं प्रेरयति सति... अन्नमिच्छन्तो यजमानाः Sy.
२१. अभिमते सति। यद्वा हिते धनेऽभिप्रेते सति Sy. २२. धने गवादिरूपे Sy.
२३. हिंसन्ति शत्रून्। तरुष्यतिर्वधकर्मा।... तरतेर्वा... तरन्तीत्यर्थः Sy.
२४. अतः कारणाच्छ्रवस्यवोऽन्नं हविर्लक्षण-मिन्द्रायात्मने वेच्छन्तः सन्तः... प्रकर्षेण यजन्ते Sy.
२५. तस्मा इत्, तस्मै प्रसिद्धायेन्द्रायैव Sy.
२६. हविर्लक्षणमन्नम् Sy.

पुत्रादिभिः सहैव यजमाना. शत्रूणाम्। आत्मबलेन। बाधेन। प्रपश्यन्ति। नाभिमभिनन्द्य। निवासम्। धारयन्ति। कर्माणि प्रत्ययनम्। अन्यत् दर्वत् ' यानि कर्माणि भवन्ति।

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतमिद्धतं वज्रेण तंतमिद्धतम् ।
दूरे चत्ताय च्छन्त्सद्गहनं यदिनक्षत् ।
अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट विश्वतः ॥६॥

युवं तमिन्द्रा०। युवाम्। तम्। इन्द्रापर्वतौ। पुरः युध्यमानौ। यः। नः। मनुष्याणाम् कर्माणि ...।

---

१. ०हि P. प्रजावत् पुत्रादिसहितं भवति। तैः सहितैर्जीवत इत्यर्थः Sy.

२. ० मा P.

३. स्वकीयेन बलेन युक्ताः Sy.

४. शत्रूणां बाधने निमित्तभूते सति, बाधितुं वा। बाध इति बलनाम। 'बाध. . तविषी' (Ngh. 2.9.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

५. अर्चन्ति पूजयन्ति। यद्वा तस्मा इव् यजमानायैव बाधे बले निमित्तभूते सति, ...प्रजावत्पुत्राद्युपेतम्, आयुरन्नं लब्धुम् ओजसा बलेन युक्ताः, अर्चन्तीन्द्रं पूजयन्ति। व्यत्ययेन इति शेषः Sy.

६. वीतयः कर्मवन्तो यजमानाः ...इन्द्रसमीपे। गङ्गायां घोष इति वत्सामीप्यं लक्ष्यते। इन्द्रलोक इत्यर्थः Sy.

७. ओको निवासस्थानम्। स्वार्थे यत् Sy.

८. धारयन्ति। 'धिष शब्दे'। अत्र धारणार्थः Sy.

९. वीतयः स्वर्गसाधनकर्मवन्तः सन्तः Sy.

१०. ० स्येम० P. देवानामभिमुख्येन प्राप्तुमिन्द्रौकयं दिधिषन्तेत्यन्वयः Sy.

११. VM. ignores इत् and explains अवस्यवः once only.

१२. The complete word is इन्द्रापर्वता

भावोऽर्थं इन्द्रपर्वतदेवत्यः Mah. प्रथमोऽर्थं ऐन्द्रापर्वतः U.

१३. युवं P. D.

युवं तं यत्नमनुतिष्ठतम् U.

१४. तं शत्रुम्। आदरे वीप्सा तं तम्। इवेवार्थे। तं तमेव शत्रुम् ... तत्स्वमात्मनैव सर्वमपि शत्रुम् Mah.

तंतमित् सर्वमपि शत्रुम् Sy.

तंतमित्, ... इन्द्रपर्वतोऽन्वर्थकः U.

१५. इन्द्रपर्वतौ Mah. इन्द्रः प्रसिद्धः, पर्वतः पर्वताख्यः, तदभिमानी देवतौ Sy.

१६. युध्यानौ M. हे पुरोयुधा पुरोयुधौ पुरोऽग्रे युध्येते तौ पुरोयुधौ ... शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्तारौ Mah. सङ्ग्रामे पुरतो योद्धारौ Sy. येन बलेन पुरोयुधा पुरोऽग्रे युद् युध्यति पुरोयुत्तेन पुरोयुधा बलेन U.

१७. तवो वीप्साभावाभावोऽपि वीप्सा। यो यः शत्रुः Mah. यः शत्रुः Sy. तवो वीप्साभावाभावोऽपि वीप्सा क्रियते, यो यः शत्रुः U.

१८. ...यो नः M.

योऽस्मान् Mah., U.

योऽस्माकम् Sy.

१९. ०मिच्छतम् P. ०मिच्छ D. M. पृतनां सेनां कुर्यात्। योधयेदित्यर्थः Mah. अस्मान्हन्तुं पृतनामात्मन इच्छति Sy. सङ्ग्रामयेद्योधयेत् U.

वज्रेण। अपहनम्। ताभ्यां दूरे। निवसन्तम्। कामयताम्।? गहनं विपिनमरण्यम्। यदसौ। प्राप्नवानिन्द्रमंत्र। अस्माकं शत्रूणाम्। दरणकुशलस्तव वज्रः। शत्रून्। परितः। दारयतु।

१. तत्रापि विशेष्यते। ... वज्राख्येनायुधेन Mah. केन साधनेनेति तदुच्यते। तं तमित्सर्वमपि शत्रुं हन्तुं वज्रेण साधनेन प्राप्नुतम् Sy. वज्रेणेत्यायुधनियमः शत्रूणामुन्मूलनाय U.

२. ०हुतं M. विनाशयतम् Mah. नाशयतम् Sy. विनाशयतं शत्रुम् U.

३. ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति ... प्रत्यन्तदूरदेशे Sy.

४. चत्ताय। चततिर्गतिकर्मा। वनेऽतिदूरगताय शत्रवे Mah. गताय। चातयतेर्वा नाशकर्मणः। नष्टायादर्शनमापन्नायेत्यर्थः Sy. दूरे गताय नष्टाय शत्रवे U.

५. अयतां ... छन्दतिः कामनार्थः। शत्रुं प्राप्तुं कामयते Mah. तादृशं शत्रुम् ... छन्दयति कामयते हन्तुम्। छन्दतेः कान्तिकर्मण इदं रूपम् Sy. कामयताम्। हे इन्द्र त्वदीयो वज्रः शत्रवे विनाशं कामयताम्। कथं परवशो वर्ततामिति चेत्, कथं वज्रस्य शत्रुविनाशकामनेति चेत्। 'आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्व आत्मायुधम्' (N. 7. 5.) इत्यवोचः U.

६. इदानीमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य कर्तृत्वं चोद्यते। हे शूर इन्द्र त्वदीयो वज्रो ...गहनमत्यन्तगम्भीरं वनं जलं वा प्रति Mah. गहनं दुरवगाहं स्थानमतिकठिनं हृदयं शत्रुसमीपं वा Sy. इत उत्तरमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य तु कर्तृत्वं विवक्षितं परोक्षस्य सतः .. गहनं वनमुच्यते उदकं वा U.

७. यदवा Mah. यदो वज्रः। लिङ्गव्यत्ययः Sy.

८. तदा तमपि दूरगतम् ... प्राप्नुयात्। इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा। वने दूरगतमपीत्यङ्गुष्ठान्यवेत्यर्थः Mah. व्याप्नोति। 'नक्ष गतौ' ... इनक्षतिर्वा प्रकृत्यन्तरम् Sy. रूपसादृश्यादुदकं वनं वा यद् व्याप्नोति पलाय्य गच्छति तथापि विनाशयति शत्रुंप्रहरूपेण तस्यापि विनाशं कामयतां त्वदीयो वज्रः U.

९. ०मेवाहास्मा० P. अस्मदीयान् Mah. इदानीमिन्द्र एव स्तूयते। हे शूर शौर्योपेत इन्द्र! अस्माकं विरोधिनः Sy.

१०. वारयतीति वर्मा... विदारणशीलो वज्रः Mah. वर्मा शत्रूणां वारकः... तव पूर्वोक्तो वज्रः Sy. कथम्भूतो वज्रः। वर्मा विदारणशीलः U. ११. ०लस्त M.

१२. सर्वाञ्छत्रून् Mah. शत्रून् विश्वतो विश्वान्। सार्वविभक्तिकस्तसिल्। ...विश्वतः सर्वान्शत्रून् Sy. अस्माकं ये शत्रवस्तान् U.

१३. सर्वतः स्थितान् Mah. परि परितो विश्वतो विश्वैरुपायैः... सर्वैरुपायैर्वा Sy. विश्वतः सर्वतः U.

१४. परितो विदारयतु Mah. दारयति। यद्वा। वर्मा शत्रूणां वारक इन्द्रो वर्षिष्ठ कात्स्न्येन दारयति शत्रून् Sy. परिविदारयतु U.

१५. VM. ignores संतम्। इत् and शूर and explains हतम्। विश्वतः once only.

This stanza occurs in YV. 8.53 where the following words are added to the text of the RV. भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः।

Ms. D. puts the figure ॥१३२॥ here to indicate the end of one hundred and thirty-second hymn. No such number is given in p. and M.

I.133.

उभे पुनामि रोदसी ऋतेन द्रुहो दहामि सं महीरनिन्द्राः ।
अभिव्लग्य यत्र हता अमित्रा वैलस्थानं परि तृळ्हा अशेरन् ॥१॥

उभे पुनामि[1]। समूहन्या मन्त्रमिव[2] यज्ञेन[3]। द्यावापृथिवी[4]। इन्द्रमनभमाना[5]। द्रोग्धॄ[6]। प्रजाः। सन्दहामि[7]। अभिव्लग्य[8]। यस्मिन् सन्दहने[9]। हता[10]। अमित्रा[11]। वैलस्थान[12] मृत्युस्थानम्। परितः[13]। छिन्नाः[14]। शेरते[15] दृढाः[16][17]।

अभिव्लग्या चिदद्रिवः शीर्षा यातुमतीनाम् ।
छिन्धि वटूरिणा पदा महावटूरिणा पदा ॥२॥

अभिव्लग्या चित्[18]। अभिव्लग्य[19]। इव[20]। वज्रिन्[21]। शिरांसि। हिंसायुक्तानां राक्षसीनां

१. लोकद्वयं हिंसकानां तवायष्टृणां वा-ऽपगमनेन पावयामि Sy.

२. ०न्या M.

३. त्वद्धुद्वेषेन यज्ञेन बलेन (वा) Sy.

४. ०पृथिवीन्तिरश्चीन्द्र० P. ०पृथि न्तिर-श्चीन्द्र० D. ०पृथिवी तीरश्चीन्द्र० M.

५. भूलोके ... इन्द्रविरहितानामाश्रयभूता महीरुर्वीः Sy.

६. द्रो० M. अत एव द्रुहो द्रोग्धॄणामाधार-भूतत्वात्त्वयमपि द्रोग्ध्रोः Sy.

७. सम्भूयैकहेलया दहामि Sy.

८. अभितो गत्वा Sy.

९. यत्र यासु भूमिषु Sy.

१०. सर्वतः प्राप्ताः, अस्माभिर्घातिता वा Sy.

११. शत्रवः Sy.

१२. रैलि० M. वैलस्थानम्। बिलशब्दो गर्तसमानार्थः। स च गर्तः श्मशान-वचनः। अतोऽयमपि श्मशानवाची। अथवा बिलसम्बन्धिस्थानं नागलोकः। तत्र वाऽशेरन्। यद्वा 'बिल भेदे' इति धातुः। ... तत्र शवाः छिद्यन्त इति वैलस्थानं श्मशानम्। तत्र त्वया हता भूमि श्मशानवत्कृत्वा सर्वत्र शेरते। तान्दहामीत्यर्थः Sy.

१३. परि M.

१४. ते सर्वे परितृळ्हा हिंसिताः। तृह हिंसार्थः Sy.

१५. हिंसिताः सन्तोऽशेरन् शयनं प्राप्ताः। शेतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् Sy.

१६. Missing in M.

१७. VM. ignores उभे। पुनामि

१८. ०व्ल० P.D.

१९. Missing in M.

२०. अभितः प्राप्य Sy.

२१. एव Sy.

२२. वज्राम् P. वैरिणां भञ्जक! वज्रा-ऽऽयोर्मेघस्यावर्तः! Sy.

२३. ०सी M.

२४. हिंसो युक्ता० M. हिंसावतीनां सेना-नाम्। यद्वा यातनलक्षणान्यायुधानि यातूनि तद्वतीनाम्। अथवा यातवो रक्षांसि तद्वतीनां सेनानाम्। कर्मणि षष्ठी। शत्रूणां सेनाः Sy.

प्रजानाम्[1]। छिन्धि[2]। पादेन[3]। आवेष्टनवता[4]। पादस्याधोभागो वट्टूरो[5] महता तेन युक्तेन[6]।

अवासां मघवञ्जहि शर्धो यातुमतीनाम् ।
वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥३॥

अवासां मघवन्[7]। अवजहि[8]। यातुमतीनाम्[9]। बलम्। वैलस्थानके, स्वार्थे कः[10]। हिंसके[11]। महति[12][13]।

यासां तिस्रः पञ्चाशतोऽभिप्लङ्गैरपावपः ।
तत्सु ते मनायति तकत्सु ते मनायति ॥४॥

यासां तिस्रः। यासां[14] यातुमतीनाम्। अध्यर्धं[15] शतम्। अभिप्लवनैः[16]। दिव्यः, अधो नीतवान[17]-सि। तत्कर्म[18]। त्वाम्[19]। सुष्ठु[20]। पूजयति[21]। तदल्पमप्युपकारातिशयात्[22]।

१.* The passage beginning with शिरांसि and ending with प्रजानाम् is omitted by P.

२. चूर्णय। यद्वा तासां सम्बन्धीनि रथादीनि छिन्धि Sy.

३. केन साधनेनेति तदुच्यते। ... स्वकीयपादेन Sy.

४. वेष्टनशीलेन सर्वव्याप्तेन ... अति-विस्तृतेनेत्यर्थः। यद्वा बट्टूरिणा पद्वा वेष्टनशीलेन हस्तिनः सम्बन्धिना पादेन, ऐरावतपादेनेत्यर्थः Sy.

५. बधूरो P.D.M.

६. न केवलेन येन केन पादेनेत्याह। महा-बट्टूरिणा पद्वा महावेष्टनवता स्वीयेन, ऐरावतसम्बन्धिना वा पादेन छिन्धि चूर्णय Sy.

७. VM. explains पद्वा once only. हे इन्द्र ... धनवन्! Sy.

८. चूर्णय Sy.

९. यातनासाधनान्यायुधानि यातूनि तद्व-तीनाम्। यातुधानवतां वा सेनानाम् Sy.

१०. Missing in M.

कुत्सिते पूर्वोक्तलक्षणे श्मशाने आपये-ति शेषः। यद्वा ... बिलसम्बन्धिनि कुत्सिते स्थानेऽन्धकारावृतेऽधोलोके स्थापयेति शेषः Sy.

११. अर्मके कुत्सिते शर्वैररणीये ... कुत्सिते गतासुभिररणीये Sy.

१२. सर्वैर्गन्तव्ये महाश्मशाने नागलोके वा Sy.

१३. VM. ignores अवासाम् and मघवन् and explains अर्मके once only.

१४. पूर्वमन्त्रोक्तलक्षणानां सेनानाम् Sy.

१५. ०द्ध P. तिस्रः पञ्चाशतस्त्रिगुणित-पञ्चाशत्सङ्ख्यां सार्धशतम् Sy.

१६. अभिगमनैः। प्लङ्गतिर्गतिकर्मेत्युक्तम् Sy.

१७. अभिगम्य ... नाशितवानसि Sy.

१८. तत्तादृशं सेनावधाविरूपं कर्म Sy.

१९. त्वा P.

२०. सुमनायति सुष्ठु सम्भावयतीत्यर्थः Sy.

२१. किञ्च हे इन्द्र! ते तवाध्यर्धशतशत्रु-सेनाजयरूपं महदपि तकत् इति सुम-नायति। अल्परूपमिवामिति सुष्ठु मन्यते Sy. *

२२. VM. explains सु। ते। मनायति once only.

पिशङ्गभृष्टिमम्भृणं पिशाचिमिन्द्र सं मृण । सर्वं रक्षो नि बर्हय ॥५॥

पिशङ्गभृष्टिम्। पीतिमान् गच्छमान। [illegible] सर्वं च। रक्षः। निबर्हय।
पिशङ्गदीप्तिरुदकहरो मामाऽयन इति निर्वचनम्।

अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः शुशोच हि द्यौः क्षा न भीषाँ अद्रिवो
घृणान्न भीषाँ अद्रिवः । शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभिर्वधैरुग्रेभिरीयसे ।
अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्वभिस्त्रिसप्तैः शूर सत्वभिः ॥६॥

अवर्मह इन्द्र। रक्ष। महतोऽस्मान्। दारय च। शृणु च।
अस्मान्। शुशोच। हि। द्यौरपि। पृथिवी। च। भयेन। बाधकम्। दीप्त्या[illegible]।

---

१. भीणि सो M. पिशङ्गभृष्टिमीषत्कल-वर्णम्। अम्भृणमतिभयङ्करं शब्दायमानम्।...यद्वा महान्तमतिप्रवृद्धमित्यर्थः। अम्भृण इति महन्नाम। 'अम्भृणो माहिनः' (Ngh. 3. 3.) इति तत्र पाठात्। उक्तविधं पिशाचिं पिशाचविशेषं, जरामित्येके Sy. २. ०मनुबरं M.

३. न केवलं तमेकं किन्तु सर्वं रक्षो रक्षण-निमित्तभूतं राक्षसादिकम् Sy.

४. सम्मृण सम्यग्हिंसय ... निबर्हय निवृंहय। 'बर्हं हिंसायाम्'। चौरादिकः। नाशय। वधकर्मैतत् 'नितोशयति निब-र्हयति' (Ngh. 2.19.) इति तत्रोक्त-त्वात् Sy. The reading of the Ngh. is नितोशते and there is no variant.

५. मंसा० P.VM. ignores इन्द्र

६. अवस्तादवाङ्मुखम् Sy.

७. हे इन्द्र! महो महतो मेघस्य। कर्मणि षष्ठी। महान्तं जलधारिणं मेघं महान्तं वृत्रं वा Sy. ८. विदारय Sy.

९. नोऽस्मद्वाक्यम् Sy. १०. अस्मात्कार-णात् Sy. ११. द्युलोको देवानामा-श्रयभूतः शुशोच शोचति। वृत्रभयभावेन हर्षितवात्रभावादिति भावः Sy.

१२. तत्र दृष्टान्तः। ... क्षेति भूनाम। क्षयन्ति निवसन्त्यस्यामिति क्षाः ... सर्वेषां निवासभूतभूमिरिव। सा यथा ... शोचति तद्वत्। लोकद्वयमपि वृत्रभयभावेन शोचतीत्यर्थः। असुरवधे लोकद्वयमावृत्य प्रवर्धमानं वृत्रमसहमाने द्यावापृथिव्यौ शोचत इत्यर्थः। तस्मात्त्वद्भीर्ति पूर्ववा-क्यम्: Sy.

१३. Omitted by P.D.

१४. भीषा वृत्रभयभावात्तस्याद्भीत्या Sy.

१५. अद्रिवः। वज्रिन्द्र! ...वज्रेणा भवत! यद्वा, अद्रिर्वज्रसेन तद्वन् हे इन्द्र! Sy.

१६. भीतौ दृष्टान्तः। ...अग्नेर्भूत्वेनराय-च्छुर्भीत्येव। त्वत्कृर्भीत्या पूर्वं यथा द्यावापृथिव्यौ शोचतस्तद्वत्। अत्रेतिहास-माहुः। पूर्वं जगति महान्धकारेणावृते सति देवा बिभिन्यामिनं प्रार्थितवन्तः। स च त्वष्टृरूपेण द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्तमो व्युदस्याद्युतयत। तं दृष्ट्वा द्यावापृथिव्यौ बिभ्यतुरिति। ...यद्वा घृणः केवलोऽग्निः, तस्माद्यथा बिभीतस्तद्वत्.. तादृशाभीति वृष्टि-प्रदानेन परिहरेत्यर्थः Sy.

शोषयितृतमः। हि त्वम्। शोषयितृभिः। प्रहारैः। उग्रैः। गच्छसि। पुरुषानबाधमानः शत्रुभिरप्रतिगत ! शूर ! मरुद्भिः। एकविंशतसङ्ख्याकैः 'त्रिषप्ताको मरुतः स्वादुसमुदः' इति मन्त्रः।

वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसः सुन्वानो हि ष्मा यजत्यव द्विषो देवानामव द्विषः। सुन्वान इत्सिषासति सहस्रा वाज्यवृतः। सुन्वानायेन्द्रो ददात्याभुवं रयिं ददात्याभुवम् ॥७॥

वनोति हि सुन्वन्। भजते। हि। यजमानः। महतोऽप्ययजमानस्य। गृहम्। सुन्वानः। अधः करोति। हि। शत्रून्। देवानयजमानान्। सुन्वानः। एव च। बहूनि धनानि। सम्भक्तुमिच्छति। बलवान्। शत्रुभिरपरिवृतः। सुन्वानायैव। इन्द्रः। धनम्।

---

१. अतिशयेन बलवान् Sy.
२. अनु Sy.
३. बलैः।...यद्वा शुष्मिभिर्बलैरिति सम्बन्धः Sy.
४. अतः कारणात्...वधैस्तद्युपायैः सहितस्त्वम् Sy.
५. उद्गूर्णैरतिक्रूरैः Sy.
६. शत्रून्मोषयित्वा गच्छसि Sy.
७. पौरुषोपेतानां यजमसमर्थानामहननस्त्वम् Sy.
८. अवसर्गे रक्षःप्रभृतिभिरप्रतिगत ! युद्धे शत्रुभिरनाक्रान्त ! यद्वा सत्वभिः प्राणिभिरसंस्कृतमनस्कैरनधिगत ! Sy.
९. विक्रान्त ! Sy.
१०. अनुचरैरुपेतः सखीयस इत्यन्वयः Sy.
११. त्रिभिः सप्तभिर्वा सत्वभिः Sy.
१२. त्रिसप्ता॰ P. D. M. and also TB. 2.5.2.3. AV. reads त्रिषप्ता
१३. ॰समु॰ P.
१४. AV. 13.1.3.
१५. VM. ignores इन्द्र। न and explains भीया। अद्रिवः। शूर। सत्वभिः once only
१६. त्वत्प्रसादात्सम्भजते ... साधयितुं सम्भक्तुं वेच्छति Sy.
१७. हिः प्रसिद्धयर्थः Sy.
१८. त्वामुद्दिश्याभिषवं कुर्वन्यजमानः Sy.
१९. परीणसः परितो महान्सम्बद्धान् Sy.
२०. सर्वैर्वस्तव्यं गन्तव्यं वा गृहम् Sy.
२१. सोमयागं कुर्वाणः ... अभिषवोपलक्षितं यागं कुर्वाणः Sy.
२२. अवयजति नाशयति Sy.
२३. एव Sy.
२४. द्विषो द्वेष्टॄन् Sy.
२५. न केवलं यागद्वेषिणो देवानां द्विषोऽप्यवयजति Sy.
२६. सहस्राण्यपरिमितानि गवादिधनानि Sy.
२७. त्वत्प्रसादात् ... बाजवानन्नवान् Sy.
२८. परैरनाक्रान्तः सन् Sy.
२९. केनैवं लभ्यत इति तत्राह ... इन्द्रमुद्दिश्य सोमयागं कुर्वाणाय यजमानाय वा Sy.
३०. अभितसमृद्धं रयिं गवादिरूपं धनम् Sy.

ददाति।[1] परितो[2] भवत्।[3]

I.134.

आ त्वा जुवो रारहाणा अभि प्रयो वायो वहन्त्विह पूर्वपीतये
सोमस्य पूर्वपीतये। ऊर्ध्वा ते अनु सूनृता मनस्तिष्ठतु जानती।
नियुत्वता रथेना याहि दावने वायो मखस्य दावने ॥१॥

आ त्वा जुवः। वायो! त्वाम्। गमनशीलाः। वशगम्याः[4] नियुतः।[5] अश्वाः।[6] अभि।[7] इह। आवहन्तु।[8] सोमस्य। यज्ञभुवं पानाय।[9] एकस्य कामुकं मनः।[10] आननी।[11] तव।[12] वाक्।[13] ऊर्ध्वा।[14] अनुतिष्ठतु[15] शतं गृहाण सहस्रं गृहाणेति[16] निर्गच्छतु, त्वा वा। नियुत्वता।[17] रथेन। धनाय। दानाय।[18] आयाहि।[19][20]

---

१. प्रयच्छति। तस्मात्पुण्यवानः मिथास-तीत्यर्थः Sy.

२. ०तोऽभ० M. आभुवं समन्ताद् भवन-शीलं तथाऽऽभुवं पुनर्भवनशीलम् Sy.

३. VM. explains अथ। दिवः। ददाति। आभुवम् once only and ignores स्म।
Ms. D. puts the figure ॥१३३॥ here to indicate the end of one hundred and thirtythird hymn. No such number is given in P. and M.

४. शीघ्रगामिनो बलवन्तो वा Sy.

५. सामर्थ्यात्रियुतसञ्ज्ञका अश्वाः Sy.
नियुतो वायोः Ngh. 1.15.

६. चरुपुरोडाशादिहविर्लक्षणमन्नम् Sy.

७. अस्मिन्यज्ञे Sy.

८. प्रापयन्तु Sy.

९. पूर्वपानाय। पुनः। किम्भूतम्। … इतरदेवेभ्यः पुरा पानाय Sy.

१०. ०कर्मन: P.

११. जानाति P. तव गुणाभिज्ञोबोधाय-गच्छन्ती Sy.

१२. तव सम्बन्धि Sy.

१३. जाना … वाक् M. सूनृता प्रियसत्या-त्मिका स्तुतिरूपाऽस्मदीया वाक्। … सूनृतेति वाङ्नाम। 'सूनृता मही' इति (Ngh. 2.7.) तन्नामसु पठितत्वात् Sy.

१४. उन्नता Sy.

१५. तिष्ठन M. धार्मिक्य सर्वदा कर्मणाम्। हर्षयत्वित्यर्थः Sy.

१६. ०णो M.

१७. नियुद्भिर्युक्तेन रथेन Sy.

१८. सोमपानार्थं स्तुत्यर्थञ्च हे वायो! मखस्य यज्ञस्य दावने दातव्याय हविषः तत्स्वीकाराय। पुनः किमर्थम्। … धनस्यस्मभ्यमभिमतदानाय Sy.

१९. याहि D. आगच्छ Sy.
The passage beginning with शतं and ending with आयाहि is omitted by M.

२०. VM. explains पूर्वपीतये। वायो। दावने once only.

मन्दन्तु त्वा मन्दिनो वायविन्दवोऽस्मत्क्राणासः सुकृता अभिद्यवो गोभिः क्राणा अभिद्यवः ।
यद्ध क्राणा इरध्यै दक्षं सचन्त ऊतयः ।
सध्रीचीना नियुतो दावने धिय उप ब्रुवत ईं धियः ॥२॥

मन्दन्तु त्वा । मन्दन्तु[1] । त्वा[2] । मदयितारः[3] । वायो ! सोमाः[4] । अस्माकमभिलषितानि[5] । गोभिः[6] । कुर्वाणाः[7] । सुसंस्कृताः[8] । अभिगतदीप्तयः[9] । यदि[10] । खलु[11] । परिचरणार्थम्[12] । यजमानेषु कुर्वाणाः[13] । नियुतः[14] । वायुम्[15] । सेवन्ते[16] । ततः सहाञ्चन्तीति[17] । नियुतः । कामानां[18] धातारः[19] । तेषां

१. मादयन्तु । व्यत्ययेन परस्मैपदम् Sy.
२. त्वाम् Sy.
३. कीदृशाः सोमाः । मन्दिनो मादयितारः Sy.
४. मदयितारः सोमाः Sy.
५. ०मास्मा० P.
अस्माकं सम्बन्धिनः Sy.
६. गोभिर्वाग्भिर्मन्त्ररूपाभिः । क्राणाः क्रियमाणा हूयमानाः । यद्वा गोभिर्गन्तृभिराहवनीयप्रत्यासेतृभिः क्राणा हूयमानाः Sy. गौरिति वाङ्नाम । वाग्भिः ... क्राणाः कुर्वाणाः । किम् ? ता एव स्तुतिलक्षणा वाचः सोमप्रदानं वा SKN. वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः ... प्राभिमुख्येन कुर्वाणाः । ... तस्मात् 'क्राणाः' इत्येव शब्दः 'कुर्वाणाः' इत्येवमुपपद्यते Dur.
७. कुर्वाणाः स्वकार्यं हर्षादिकम् Sy.
८. The passage beginning with गावं (I.134.1.) and ending with सुसंस्कृताः is omitted by M. अभिषववशापवित्रशोधनग्रहणादिभिः सुष्ठु कृताः Sy.
९. M. begins गृहाणीव (I.134.1.) अभिगतदीप्तयः and writes above it with red ink मन्दन्तु त्वा । अभितो द्योतयन्तः ... अभिद्यवोऽभिगन्तारः Sy.
१०. यस्मात्कारणात् Sy.
११. हशब्दः प्रसिद्धौ । दक्षम्, अस्मद्याग-देशम्प्रति गन्तुमुत्साहवन्तं समर्धयितारम् Sy.
१२. इरध्यै प्रापयितुं परिचरितुं वा । ...इरध्यतिः परिचरणकर्मा । 'इरध्यति विधेम' (Ngh.3.5.) इति तन्नामसूक्तत्वात् Sy.
१३. कीदृशास्ताः । ... स्वव्यापारं रथवाहनादिकं कुर्वाणाः Sy. क्राणाः कुर्वाणाः, N. 4.19.
१४. M. adds गन्त्यो before नियुतः । एतत्सञ्ज्ञकास्त्वदश्वाः Sy.
१५. ईं त्वाम् Sy.
१६. धियः कर्माण्युद्दिश्य सचन्ते त्वां सङ्गच्छन्ते यागदेशं वा Sy.
१७. सहाञ्चन् M. ऊतयो रक्षणवत्यः प्रीतियुक्ता वा Sy. ...सध्रीचीनास्त्वया सहाञ्चन्त्यो गच्छन्त्यः ।
१८. कामान् P.D.
१९. धार० P.
धियः कर्मवन्तो बुद्धिमन्तो वा ऋत्विजो यजमाना वा Sy.

दानाय। स्तुवन्ति। एनाः।

वायुर्युङ्क्ते रोहिता वायुररुणा वायू रथे अजिरा धुरि वोळ्हवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हवे। प्र बोधया पुरंधिं जार आ ससतीमिव। प्र चक्षय रोदसी वासयोषसः श्रवसे वासयोषसः ॥३॥

वायुर्युङ्क्ते। वायु। युङ्क्ते। रोहितवर्णं कदाचित्। अरुणा। वायु। रथे। गमनशीलौ। धुरि। वहनाय। वोढारौ। प्रबोधय। बहुप्रज्ञम्। जारः। स्वपन्तीममर्मा यथा बोधयति। प्रदर्शय चास्मै प्रबोधनं। द्यावापृथिवी। विवासय च। उषस। अस्मा अन्नाय वायो।

१. दातने दानाय हविःस्वीकारनिमित्तम् Sy.

२. उपेत्य स्तुवन्ति स्वाभिमतं विज्ञापयन्ति वा Sy. ३. एनाम् M.

४. VM. explains काणाः। प्रभिन्नाः। प्रियः। once only. A fragment गोभिः काणाः is explained in N. 4. 19; SKN. II.254. The stanza of the RV., quoted in N. 4. 19., is however a different one.

५. वायुः। युङ्क्ते is omitted by P.D. रथविशोजयति Sy.

६. रोहितवर्णविशिष्टौ Sy.

७. तथा कदाचित् ... अरुणवर्णौ धुरि युङ्क्ते Sy. ८. वायु P.D. पुनः पुनर्वायुग्रहणमश्वयोजनकथनं चातिशीघ्रमागच्छतीति ज्ञापनार्थम् Sy.

९. रथस्याग्रभागे यद्वा भारवहने Sy.

१०. गमनशीले is suggested for गमनशीलौ।
अजिरौ गमनशीलौ वर्णविशेषयुक्तौ कदाचिद्युङ्क्ते। यद्वैतदुभयत्र सम्बध्यते Sy.

११. धारणप्रदेशे Sy.

१२. किमर्थं युङ्क्त इति तदाह।...धुरं वोढुं भारवहनाय Sy.

१३. वोढृणी is suggested for वोढारौ।
अतिशयेन वोढारावश्वौ।...धुरि वोळ्हवे महद्भारं वोढुं, महति भारे वोढव्ये सति Sy.

१४. रथेन शीघ्रमागत्य प्रबोधय हविःस्वीकारायेति भावः Sy.

१५. इदानीं प्रत्यक्षेणाह। हे वायो पुरन्धिं बहुप्रज्ञं सामर्थ्याद्यजमानमिति गम्यते Sy. पुरन्धिर्बहुधीः N.6.13.

१६. तत्र दृष्टान्तः। जारः पारदारिकः Sy.

१७. प्रजार स्व० P. उपपत्यागमनमप्यामेनेदालस्यपतीम् Sy.

१८. पुरन्धिमिव प्रकृष्टशरीरधारिणीं योषितमिव Sy.

१९. तां यथा स्वमङ्गुलेन स प्रबोधयति तद्वत्स्वमपि कर्मव्यपेक्षेत्स्वपन्तं यजमानं प्रबोधय Sy.

२०. ०क्षमे P. प्रचक्षय प्रकर्षेण प्रख्यापय। प्रकाशयेत्यर्थः Sy.

२१. वासय... यथावस्थापय। प्रभातं कुर्वित्यर्थः Sy.

२२. तत्प्रकाशार्थम्... उषःकालानपि Sy.

२३. श्रव इत्यन्ननाम। तस्य हवीरूपान्नस्वीकारायोषसो वासय Sy.

२४. वयोः P.

२५. VM. explains धुरि। वोळ्हवे। वासय। उषसः once only.

तुभ्यमुषासः शुचयः परावति भद्रा वस्त्रा तन्वते दंसु रश्मिषु चित्रा नव्येषु रश्मिषु । तुभ्यं धेनुः सबर्दुघा विश्वा वसूनि दोहते । अजनयो मरुतो वक्षणाभ्यो दिव आ वक्षणाभ्यः ॥४॥

तुभ्यमुषासः। तुभ्यम्। उषसः[1]। निर्मलाः[2]। पूर्वस्यां[3] दिशि। भजनीयानि[4]। तेजांसि[5]। तन्वते[6]। कल्याणानि[7]। दर्शनीयेषु[8]। नवतरेषु[9]। रश्मिषु। तुभ्यम्[10]। धेनुः[11]। अमृतस्य[12] दोग्ध्री। विश्वानि[13]। धनानि[14]। दोग्ध्री[15] घृतं पयो दधि स त्वम्। दिवः[16]। नदीभ्यः[17]। सकाशात्। इमान्[18] मरुतः[19]। अजनयः[20]।

तुभ्यं शुक्रासः शुचयस्तुरण्यवो मदेषूग्रा इषणन्त भुर्वण्यपामिषन्त भुर्वणि । त्वां त्सारी दसमानो भगमीट्टे तक्ववीये । त्वं विश्वस्माद्भुवनात्पासि धर्मणासुर्यात्पासि धर्मणा ॥५॥

तुभ्यं शुक्रासः[21]। तुभ्यम्। सोमाः[22]। शुचयः[23]। त्वरमाणाः[24]। मदेषु[25] च सत्सु[26]। उग्रा[27] मरुतः।

---

१. उषासः P.

२. शुचयः शुद्धा दीप्ता वा Sy.

३. पश्चा P. D. M. परावति, अत्यन्तदूरदेशेऽन्तरिक्षे Sy.

४. भजनीयानि कल्याणानि Sy.

५. आच्छादनयोग्यानि वस्त्राणि Sy.

६. विस्तारयन्ति। यद्वा। उषसो दंसु मानगृहेषु देवयजनेषु रश्मिषु होमाय प्रदीप्ताग्निज्वालावस्थागताय तुभ्यं भद्रा वस्त्रा तन्वते। अग्निज्वाला एव वस्त्राणि विस्तारयन्तीत्यर्थः। उषःकालेऽग्नीनां प्रज्वाल्यमानत्वात्ता एव वस्त्राणीत्युपचर्यते Sy.

७. चित्राणि नानावर्णयुक्तानि, आश्चर्यभूतानि तन्वते। उषःकाले रश्मीनां नानावर्णत्वादिति भावः। अग्निद्वारेति पक्षे ज्वालानां कालीकरालीत्यादिरूपेण नानावर्णत्वाच्चित्रत्वम् Sy.

८. दंसेषु कर्मवत्सु। यद्वा। गृहनामैतत्। ...गृहवदाच्छादकेषु Sy.

९. ननु केवलं साधारणानि वस्त्राणि नेत्याह नव्येषु नूतनेषु स्तूयमानेषु Sy.

१०. त्वदर्थं त्वद्यागार्थमेव Sy.

११. घृतादिना प्रीणयित्री गौः। जाताबेकवचनम् Sy.

१२. तुभ्यं ... मृतस्य M. सबर्दुघा। सबरित्यमृतनाम। तस्य दोग्ध्री Sy.

१३. Missing in M.

१४. धनानि, आज्यादिरूपाणि Sy.

१५. स्वयमेव दुग्धे प्रीणयतीत्यर्थः Sy. दोग्धि is suggested for दोग्ध्री

१६. दिवः P. दीप्तादन्तरिक्षात् Sy.

१७. नदीत्येः M. प्रवहणशीलाभ्योऽद्भ्यो वृष्टिलक्षणाभ्यः। ... नदीनामैतत्। 'रुजाना वक्षणाः' (Ngh. 1.13.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

१८. एतन्नामकान् मेघं विशीर्य वृष्ट्युत्पादकांस्त्वदंशभूतान्देवान् Sy.

१९. पूजनयः P. D. M. जनयस्युत्पादयसि Sy.

२०. VM. explains रश्मिषु। वक्षणाभ्यः once only.

२१. ०क्र० P. दीप्ताः Sy.

२२. सोमस्य पातारोऽत्यन्तं शुद्धा भवन्ति। किमु वक्तव्यं तेषां शुद्धत्वे Sy.

२३. शुचः P. शुद्धाः Sy.

२४. त्वमरणाः P. त्वरणयुक्ताः Sy.

२५. तव मदेषु निमित्तभूतेषु Sy.

२६. नित्त० M.

२७. त्वां प्राप्तुमुग्रा उद्गूर्णतेजसः Sy.

अपां वृष्टिलक्षणानाम्। भरणं[1]। व्याप्नुवन्ते[2]। त्वाम्। चोरभयाद् गच्छन्[3]। चोरैर्हिंस्यमान[4][5]। भजनीयम्। स्तेनैः परिगन्तव्यं[6] देशं। स्तौमि। त्वञ्च। असुरराक्षसान्[7]। सर्वस्मात्। भूत-जातात्[8]। कर्मणा[9]। तं[10] रक्षसि[11]।

त्वं नो॑ वायवेषा॒मपू॑र्व्यः॒ सोमा॑नां प्रथ॒मः पी॒तिम॑र्हसि सु॒ताना॑ं पी॒तिम॑र्हसि ।
उ॒तो वि॒हुत्म॑तीनां वि॒शां व॑वु॒र्जुषी॑णाम् ।
विश्वा॒ इत्ते॑ धे॒नवो॑ दुह्र आ॒शिरं॑ घृ॒तं दुह्र॑त आ॒शिर॑म् ॥६॥

त्वं नो वायो[12]। एषामस्माकमपूर्व्यः[13]। त्वम्। वायो[14]! एषाम्। सुतानाम्[15]। अस्मदीया-नाम्। सोमानाम्। प्रथमस्त्वं[16]। पानम्। अर्हसि[17]। किञ्च। विविधहोमयुक्तानाम्[18]। याश्च विश्व-कद्र्यतया[19] वर्जयन्ति[20] होमं तासामुभयीनाम्[21]। अपि। धेनवः। तुभ्यं भुवनेश्वराय। पयः[22]।

---

१. भरेण D. भरणवति यागे Sy.
२. आहवनीयं प्रति गच्छन्तीच्छन्ति वा। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। ... किञ्चापां भुर्वणि मेघे, इच्छन्त उदकमिच्छन्त्युत्पादयितुम्। अग्नौ हूयमानस्याहुतेरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात्। यद्वा यजमानास्त्वामुद्दिश्याऽऽजुह्वाना अपां वर्षणम् ... इच्छन्ति Sy.
३. ०क्षणा...गच्छन् M. त्वरणवानस्मत्भीतः Sy.
४. यज्ञविघातकैः पयोव्रतादिनियमैर्वा Sy.
५. उपक्षीणः ... यजमानः Sy.
६. तस्कराणां यज्ञविघातिनामन्यत्र गमनाय Sy.
७. सुर० P.D. ०याम् M. असुरसम्बन्धिनो भयाद्विशेषेण पासि Sy.
८. लोकाद् भूतजाताद्वा लोकत्रयसम्बन्धिनो भयात् Sy.
९. धर्मणा अस्मदीयहविषा धारणेन ... अस्मद्धारणेन पोषणेन वा युक्तः सन् Sy.
१०. त्वरसि M. पासि पालयसि। ... यत एवं करोषि, अतः स्तौमीत्यर्थः Sy.
११. VM. ignores इच्छन्त and explains भुर्वणि। पासि। धर्मणा once only.
१२. वयो P.
१३. न विद्यते पूर्वं यस्मात्तत्पानमपूर्वम्। तदर्हतीत्यपूर्व्यः।
१४. Missing in M.
१५. अभिषवकृतानां सोमानाम् Sy.
१६. तावुभौऽत्र एव प्रथम इतरदेवेभ्यः पूर्वभूतः सन् Sy.
१७. प्राप्नोषि। ... यत्र यत्राभिषवोऽस्ति तत्र सर्वत्र नियमेन विद्यतीत्यर्थः। पूर्वं प्राथम्याभिप्रायेणेदानीन्तु सर्वत्र सोमवति यागेऽस्य पानमस्तीति तात्पर्यम् पृथगभिधानम् Sy.
१८. न केवलं सोमपानमात्रम्। उतो, अपितु ... विशेषेण होमवतीनामाह्वानवतीनां वा Sy.
१९. ०र्यया P.D.
२०. अनभिमतपापं वर्जयन्तीनाम् Sy.
२१. ऋत्विग्यजमानरूपाणां प्रजानां सम्बन्धि हविः स्वीकरोषीति शेषः। यद्वा तेषां मरुद्गणाम् Sy.
२२. आश्रयणद्रव्यं क्षीरम् Sy.

घृतञ्च[1]। दुहते[2] कदर्यश्चि[3] त्वां भजन्ते धनेप्सया[4]।

I.135.

स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतये सहस्रेण नियुता नियुत्वते
शतिनीभिर्नियुत्वते। तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे।
प्र ते सुतासो मधुमन्तो अस्थिरन्मदाय क्रत्वे अस्थिरन् ॥१॥

स्तीर्णं बर्हिः। स्तीर्णम्[5]। बर्हिः[6]। उपगच्छ[7]। अस्मान्[8]। पानाय[9]। सहस्रसङ्ख्याभिः[10]। शतसङ्ख्याभिश्च[11]। नियुद्भिः[12]। तद्वते[13] तुभ्यं स्तीर्णम्। अनामन्त्रितेऽपि सर्वनिघातो दृष्टः। तुभ्यम्। हि[14]। देवाय[15]। देवाः। पूर्वपानार्थम्[16]। नियमितवन्तः[17], 'मदग्रा एव वो ग्रहा[18] गृह्यन्ते[19]' इति त्वया प्रपानार्थम्[20]। मधुररसाः[21]। सोमा[22] हविर्धानात्। तव। मदम्[23]। प्रज्ञां च कर्तुम्[24]। प्रतिष्ठन्ते[25]।[26]

---

१. ... उपस्तरणाभिघारणाद्याश्रयणयोग्यं
* करणं (०.०ग) द्रव्यम् Sy.
२. दुहन्ति स्वयमेव Sy.
३. ०र्ते ... क० M.
४. VM. ignores दुहते। विश्वा and explains पीतिम्। अर्हसि। प्राशिरम् once only.

Ms. D. puts the figure ॥१३४॥ here to indicate the end of one hundred and thirtyfourth hymn. No such number is given in P. and M.
५. आस्तृतम् Sy.
६. बर्हिरभिलक्ष्य Sy.
७. उपयाहि, आगच्छ Sy.
८. अस्मद्यज्ञार्थम् Sy.
९. वीतये हविषां भक्षणाय Sy.
१०. केन साधनेनेति तदुच्यते। ... सहस्रसङ्ख्याकेन Sy.
११. शतसङ्ख्योपेताभिः Sy.
१२. जातावेकवचनम्। नियुत इति वायोरश्वानां नामधेयम्। 'नियुतो वायोः' (Ngh. 1.15.) इति निरुक्तत्वात्। ... आगच्छेति शेषः। यद्वा। सहस्रेण नियुता शतनीभिश्च नियुद्भिः Sy.
१३. ... देवाय हविर्दीयत इति शेषः। यद्वा। तुभ्यमित्यनेन सम्बन्धः। उक्तसङ्ख्याकाभिर्नियुद्भिस्तद्वते देवाय तुभ्यम् Sy.
१४. मन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः Sy.
१५. द्योतमानाय Sy.
१६. इतरदेवेभ्यः पूर्वं पानाय Sy.
१७. ० यत० D. यमितवन्तः। यद्वा स्तोतार ऋत्विजो देवाय तुभ्यं येमिरे। आहवनीयं प्रति सोमं नियमितवन्तः Sy.
१८. ग्रवा P.
१९. ० ह्या० D.
२०. प्रा० M.
२१. ० धुरसाः P. माधुर्योपेताः Sy.
२२. एते ... अभिषुताः ... सोमाः Sy.
२३. मदाय तव मोदाय Sy.
२४. कर्मणे तत्सिद्ध्यर्थम् Sy.
२५. ० ष्ठते P.D.M. ऋत्विग्भिर्धृतास्तिष्ठन्ति। अतस्त्वं पिबेति शेषः Sy.
२६. VM. explains नियुत्वते। प्राशिरम् once only.

तुभ्या॒यं सोमः॒ परि॑पूतो॒ अद्रि॑भिः स्पा॒र्हा वसा॑नः॒ परि॒ कोश॑मर्षति शु॒क्रा वसा॑नो अर्षति । तवा॒यं भा॒ग आ॒युषु॒ सोमो॑ दे॒वेषु॑ हूयते । वह॑ वायो नि॒युतो॑ याह्यस्म॒युर्जु॑षा॒णो या॑ह्यस्म॒युः ॥२॥

तुभ्यायं सोमः। तुभ्य[1]। अयम्। सोमः।[2] अभिषुतो[3] ग्रावभिरग्नेरीषाद् निर्विक्तः[4]। स्पृहणीयानि। कल्याणान्युदकानि[5]। वसानः[6]। अंशं विमुच्य। ग्रावभिः कोशमभिगच्छमानो निर्गत्यां-शूनपहाय निर्गच्छति[7]। तव[8]। अयम्। भागः[9]। मनुष्येषु[10] स्थितः। सोमः[11]। देवानां मध्ये[12]। हूयते[13]। तथा सति, आगच्छ[14]। वायो![15] नियुतश्च[16]। गमनार्थमभिगच्छ[17]। अस्मत्कामः[18]। प्रीयमाणः[19]।[20]

आ नो॑ नि॒युद्भिः॑ श॒तिनी॑भिरध्व॒रं स॑ह॒स्रिणी॑भि॒रुप॑ याहि वी॒तये॒ वायो॑ ह॒व्यानि॑ वी॒तये॑ । तवा॒यं भा॒ग ऋ॒त्वियः॒ सर॑श्मिः॒ सूर्ये॒ सचा॑ । अ॒ध्व॒र्युभि॒र्भर॑माणा अयंसत॒ वायो॑ शु॒क्रा अ॑यंसत ॥३॥

आ नो नियुद्भिः। वायो![21] अस्मद्यज्ञम्[22]। शतसहस्रसंख्याभिः[23]। अश्वाभिः[24]। हवींषि[25]।

---

१. तुभ्यम् । त्वदर्थम् Sy.
२. ० मो युतः P. हूयमानः । कोशं कोशस्थानीयं ग्रहमर्षति गच्छति प्राप्नोति Sy.
३. अभिषवसाधनैः Sy.
४. विविविक्त P. विविक्त M. कीदृशः सोमः । ... अपगतर्जीषत्वेन शोधितः । यद्वा । अद्रिभिरभिषुतो दशापवित्रशोधनेन ग्रहणेन वा शोधितः Sy.
५. M. adds च after उदकानि । तेजांसि Sy. ६. ० नांशुं D. पिधानः । किञ्च शुक्रा निर्मलानि दीप्तानि वा तेजांसि वसानः Sy.
७. ० नपहानाय P. निर्गत्यांशून ० M.
८. ˆ। नि० D. त्वां प्राप्नोति Sy.
९. भोगः P. भजनीयः सोमः Sy.
१०. मनुष्येषु यष्टव्यत्वेन स्थितः Sy.
११. सोमे P. १२. देवेषु मध्ये Sy.
१३. सत्स्वपीतरेषु देवेषु यतः सोमस्तव भागोऽतः प्रथमं तुभ्यं हूयत इत्यर्थः Sy.
१४. ० च्छति P.
१५. P. and D. add नियुतः before वायो । किञ्च हे वायो एवं तं सोमम्, अस्मयुरस्मानिच्छन् Sy.
१६. नियुत्संज्ञकानश्वान्वाहनाय प्रापय Sy.
१७. ततः परं याहि विवं प्रति गच्छ Sy.
१८. तथा कुर्वन् ... अस्माभिर्युक्तः सन्नस्माननुगृह्णन्नस्मान्कामयमानो वा Sy.
१९. जुषाणः प्रीयमाणो याहि गच्छ Sy.
२०. VM. ignores परि । वह and explains कोशम् । वसानः । अस्मयुः once only.
२१. Omitted by P.D.
२२. नोऽस्माकमध्वरं यज्ञम् Mah., U. अस्मत्सम्बन्धिनं यज्ञम् Sy.
२३. कीदृशीभिः । शतिनीभिः सहस्रिणीभिः शतं सहस्रं च संख्या यासां ताभिः, वयं बहुवाहनतर्पणे शक्ता इति भावः Mah. शतिनीभिः ... सहस्रिणीभिश्च ताभिः Sy. शतानि विद्यन्ते यासु ताः शतिन्यस्ताभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिश्च । एतदुक्तं भवति । बहूनामपि वाहनानां वयं तर्पयितुं (तर्पणे) क्षमाः U.
२४. स्वकीयैरश्वैः Sy. अश्वैः U.
२५. सोमाहुतिः Sy.

स्वादितुम्[1]। उपागच्छ[2]। तव। अयम्[3]। भागः। प्राप्तकालः[4]। सूर्यरश्मिभिः[5] सहितः। उदिते सूर्ये। तेन सहितस्तस्मिन्नुदिते गृह्यमाणस्तस्मिन्काले[6][7]। तवाध्वर्युभिरिमे[8] सोमास्त्वदर्थं हविर्धानात्। प्रभ्रियमाणाः[9]। होमार्थं[10] गृहीताः[11]।

आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवसेऽभि प्रयांसि सुधितानि वीतये वायो हव्यानि वीतये। पिबतं मध्वो अन्धसः पूर्वपेयं हि वां हितम्। वायवा चन्द्रेण राधसा गतमिन्द्रश्च राधसा गतम् ॥४॥

आ वां रथः। इन्द्रवायू[12]। युवाम्[13]। नियुत्वान्[14]। आवहतु[15]। रथः[16]। सोमलक्षणानि[17]। सुनिहितानि[18]। हवींषि[19]। स्वादितुम्[20]। अभिभवन्तौ[21] च। मधुसदृशम्[22]। सोमम्[23]। पिबतम्। युवयोः[24]।

---

१. वीतये त्वदभिमतकामाय तत्पूर्तये ... भक्षणाय Sy.

२. उपपा० P. उपयाहि Mah. अध्वरं हव्यानि चोपलक्ष्य तेषामेव भक्षणाय शतसहस्रैरश्वैरतिशीघ्रमागच्छेत्यर्थः Sy. आ उपयाहि U.

३. भजनीयः सोमः Sy.

४. ऋत्वियः प्राप्तकालः प्रदानावसरं प्राप्तः। ऋतुशब्देन प्रदानकालो लक्ष्यते Sy.

५. सूर्ये उदिते सति तस्य रश्मिभिः सचा सह सरश्मिर्भवति, समानदीप्तिर्भवति। यद्वा तैः सहितो भवति। यतः सूर्ये उदिते सति रश्मिर्भवत्यतः प्राप्तकाल इत्यर्थः Sy.

६. ०र्ये त० D.

७. अस्मिन्सवने तृतीये Mah. अस्मिन्सवने तृतीयसवने U.

८. चमसाध्वर्युभिः। तेषां बहुत्वाद् बहुवचनम् Sy.

९. तैर्भरमाणा ध्रियमाणाः Sy.

१०. अयंसत नियता अभवन्। किञ्च हे वायो ते सोमाः शुक्रा अयंसत, अत्यन्तदीप्ता उद्यताः। अतस्तेषां भक्षणायाऽऽयाहीत्यर्थः Sy.

११. VM. explains वीतये। अयंसत once only and ignores शुक्राः।

The stanza in the YV. 27.28. is identical with the RV. VII.92.5. The YV. has the following words only in common with the RV. I. 135.3. आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि।

१२. केवलं वायुं स्तुत्वा व्यासक्तदेवत्येन्द्रवायू स्तौति Sy.

१३. युवयोः सम्बन्धी Sy.

१४. नियुद्भिरश्वैस्तद्वान्। ... यद्यपि नियुतो वायोरेव रथस्योचितास्तथापि व्यासक्तदेवतात्वात्सहैवागमनादिन्द्रार्थमपि वहन्ति Sy.

१५. देवयजनं प्रति युष्मानावहतु। ... किमर्थम्। अवसे गमनाय रक्षणाय वा Sy.

१६. आवहत्वं P.D. ०हवान् ... अवहत्वयं M.

१७. अन्नानि सोमलक्षणानि Sy.

१८. सुहि० D. सुष्ठु गृहीतानि Sy.

१९. इतरेषां सवनीयपुरोडाशादीनाम् Sy.

२०. वीतये तेषां भक्षणाय ... खादनाय Sy.

२१. ०वन्त M.

२२. मधुररसस्य ... कर्मणि षष्ठी। मधुरम् Sy.

२३. अन्धसोऽन्नस्य सोमरूपस्य ... सोमम् Sy.

२४. युवं यो M.

हि[1]। पूर्वपानम्[2]। देवैर्निहितं[3] तथा मति। वायो[4] त्वम्। इन्द्र.। च। चन्द्रेण[5]। अस्मभ्य प्रदित्सितेन धनेन[6] सह। आगच्छतम्[7]।

आ वां धियो ववृत्युरध्वराँ उपेममिन्दुं मर्मृजन्त वाजिनमाशुमत्यं न वाजिनम्। तेषां पिबतमस्मयू आ नो गन्तमिहोत्या।
इन्द्रवायू सुतानामद्रिभिर्युवं मदाय वाजदा युवम् ॥५॥

आ वां धियः। वाम्[8]। अस्मत्परिचरणकर्माणि[9]। यज्ञान्[10]। प्रत्यावर्तयन्तु[11]। त्वदर्थमिमम्[12,13]। इन्दुम्[14]। अध्वर्यवो दशापवित्रेण परिमृष्टवन्तः[15]। शीघ्रम्[16]। व्यापिनम्[17]। अश्वानाम्[18]। इव। वंशवन्नमारोहणाय[19]। तानिमान्[20]। ग्रावभिः। सुतान्सोमान्[21]। अस्मत्कामौ[22]। युवाम्। मदाय[23]। पिबतम्[24]। आगच्छ-[25]

---

१. यतः Sy.

२. इतरदेवेभ्यः पूर्वपानम् Sy.

३. हितम्...अभिमतम्। अतः प्रथमं पिबत-मित्यर्थः। यद्यपीन्द्रादपि वायोः पूर्वपानं 'त्वं हि पूर्वपा असि' (RV. 4.46.1.) 'देव दधिषे पूर्वपेयम्' (RV. 7.92.1.) इत्यादिषु सर्वत्र प्रसिद्धं तथापीन्द्रस्येतर-देवेभ्यः पूर्वं वायुना सह पानं चेन्द्रतुरी-यार्थवादब्राह्मणे 'देवा वै सोमस्य राज्ञो-ऽग्रपेये न समपादयन्' (AB. 2.25.) इत्यत्र प्रतिपादितम् Sy.

४. आगमनसमये हे वायो! Sy.

५. चन्द्रेण, अस्मदाह्लादकेन हिरण्येन Sy.

६. राधसा गवादिरूपेण धनेन...रत्नेन धनेन Sy.

७. VM. ignores अवसे and explains वीतये। राधसा। आ। गतम् once only.

८. हे इन्द्रवायू...युवाम् Sy.

९. कर्माणि स्तोत्रादिलक्षणानि Sy.

१०. यज्ञात् P.D. उप, अस्मदीयान्यज्ञाँल्ल-क्षीकृत्य Sy.

११. अतिशयेन वर्तयन्ति प्रवर्तयन्ति Sy.

१२. युष्मदर्थम् Sy.

१३. पुरतो वर्तमानम् Sy.

१४. सोमम् Sy.

१५. ० मन्तः P.D.
सम्मार्जयन्ति Sy.

१६. मार्जने दृष्टान्तः...। अतिशीघ्रगामिनम् Sy.

१७. ० व्याप्ता ० D.
सततं गन्तारम् Sy.

१८. ० वा P. वाजिनं वहनाय शोधकजनाद् यज्ञान्प्रति गमनवन्तमाभिजातवन्तं वा... वेजनवन्तमश्वमिव। तं यथा स्वेदाद्य-पनयनेन सम्मार्जयन्ति तद्वत् Sy.
अश्वम् is suggested for अश्वानाम्

१९. शीघ्रव्यापिन...वन ० M.

२०. तेषामध्वर्युभिः सम्मार्जितः Sy.

२१. शोधितान्सोमान्...ग्रावभिः सुतानाम-भिषुतानाम्। पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी। तान् पिबतमिति शेषः Sy.

२२. अस्मद्यज्ञमिच्छन्तौ Sy.

२३. मादयि P. D. मादय M. तृप्तये मोदाय वा Sy. २४. पिबन्त P. D. पानं कुरुतम् Sy.

२५. तदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं प्रति, इह इदानीम्, ...आगच्छतम् Sy.

तञ्च[1]। रक्षणार्थम्[2]। इन्द्रवायू। अन्नस्य दातारौ[3]—तेषामिन्दुमित्येकवचनबहुवचनयोः[4] पाद-भेदात्समन्वयः[5]।

इमे वां सोमा अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ।
एते वामभ्यसृक्षत तिरः पवित्रमाशवः ।
युवायवोऽति रोमाण्यव्यया सोमासो अत्यव्यया ॥६॥

इमे वां सोमाः। इमे। युवयोः[6]। वसतीवरीषु[7]। सुताः। यज्ञे[8]। अध्वर्युभिः[9]। हविर्धानात् प्रह्रियमाणाः[10]। दीप्ताः[11]। गृहीताः[12]। एते चाभिषवानन्तरम्। युवयोरर्थम्[13]। तिरः[14]। पवित्रम्[15]। विसृष्टा आसन्। यथा मध्ये पवित्रं भवत्येवमाशु व्यापिनः[16]। अतिसृष्टाश्चामी सोमाः[17]। युष्मत्कामाः[18]। अविमयानि[19] दशापवित्रस्थानि रोमाणि[20]। अतीत्य गच्छन्ति[21][22]।

---

१. वा P.D.M.

२. रक्षमाणार्थम् P. क्षणार्थम् M. अस्मत्प्रक्षणेन सह Sy.

३. वाजस्यान्नस्य दातारावतः पिबतमित्यन्वयः Sy.

४. ० न्दुरित्ये P.D.M.

५. VM. ignores नः। इह। and explains युवम् once only.

६. तव चेन्द्रस्य च स्वभूताः Sy.

७. ० वरिषु D.
अस्मदीयेषु कर्मसु Sy.

८. अस्मिन्नभिषवस्थाने Sy.

९. ०भिर्विभा० M.

१०. तैर्ध्रियमाणा गृहीता होतुं वा ह्रियमाणाः। कर्मणि कर्तृप्रत्यय Sy.

११. किञ्च त एव सोमाः . . . शुभ्रा दीप्ताः Sy.

१२. आ अयंसत, आगच्छन्त युवयोर्नियता भवन्ति Sy

१३. यो रथं M. वां युवां प्रीणयितुमिति शेषः Sy.

१४. तिर्यग्भूतं सोमान्तर्धायकं वा Sy.

१५. ऊर्णामयं पवित्रम् Sy.

१६. व्यापकाः सोमाः Sy.

१७. अभिलक्ष्यासृज्यन्त सृष्टा भवन्ति Sy.

१८. ० ष्मान् का० P.
युवां कामयमानाः Sy.

१९. अवि (अव्याख्य) मयानि M. अव्ययान्यच्छिन्नानि . . . यद्वा . . . अविमयानि। मकारो लुप्यते। तादृशानि रोमाणि Sy.

२०. पवित्रसम्बन्धीन्यविरोमाणि Sy.

२१. अतिक्रम्य पात्राद् गच्छन्तीति शेषः। पुनस्त एव विशेष्यन्ते। अति अतिशयेन, अव्यया व्ययरहिताः सोमासः सोमा असृक्षतेति शेषः Sy.

२२. VM. ignores सोमाः। आ। वायो and explains अयंसत। अव्यया once only.

अति॑ वायो सस॒तो या॑हि॒ शश्व॑तो॒ यत्र॒ ग्रावा॒ वद॑ति॒ तत्र॑ गच्छतं॒
गृ॒हमिन्द्र॑श्च गच्छतम् । वि सू॒नृता॒ दद॑शे॒ रीय॑ते घृ॒तमा पू॒र्णया॑
नि॒युता॑ याथो अध्व॒रमिन्द्र॑श्च याथो अध्व॒रम् ॥७॥

अति वायो। अकर्मपरान् स्वपतः[1]। सर्वान्[2]। वायो! त्वम्। अतीत्य। आगच्छ[3]। यत्र। अभिषवग्रावा। शब्दं[4] करोति तत्र। इन्द्रवायू। गच्छतम्[5]। यस्मिन् गृहं[6]। स्नृतिवाक्[7]। विविध दृश्यते। घृतं[8] च[9] होमार्थम्। गच्छन्ति[10]। तथा सति इन्द्रवायू। यज्ञमिमम्। पूर्णया[11]। नियुता[12]। याथः[13] [14]।

अत्राह॒ तद्व॑हेथे॒ मध्व॒ आहु॑तिं॒ यम॑श्व॒त्थमु॑प॒तिष्ठ॑न्त जा॒यवो॒ऽस्मे ते
स॑न्तु जा॒यव॑: । सा॒कं गाव॒: सुव॑ते॒ पच्य॑ते॒ यवो॒ न ते॑ वाय॒
उप॑ दस्यन्ति धे॒नवो॒ नाप॑ दस्यन्ति धे॒नव॑: ॥८॥

अत्राह[15] तत्। यद्[16]। हविर्भिर्देवान्व्याप्नुवन्तम्[17]। अभ्युदयजन्मानि शत्रुजायवः। उपतिष्ठन्तेऽधःस्थितानि[18] भवन्ति। तस्मिन्[19]। एव। युवां तदिदम्[20]। सोमस्य[21]। आहुतिम्[22]। आत्मान प्रापयेथं[23]।

---

१. आलस्यादिना निद्रां कुर्वतः Sy.
२. बहून्यजमानान् । शश्वदिति बहुनाम । 'शश्वत् विश्वम्' (Ngh. 3.1.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
३. ०त्य ग० P. अतिक्रम्योपेक्ष्यास्मद्यज्ञं याहि गच्छ । इन्द्रश्च तथा करोतु Sy.
४. वदति ।... अभिषवार्थः पाषाणध्वनिः श्रूयते Sy. ५. आगच्छतम् Sy.
६. यज्ञगृहं गच्छतम् Sy.
७. पुनः स्थानमेव विशेष्यते । सूनृता प्रियतथ्यात्मिका स्तुतिरूपा वाक् Sy.
८. यत्र...विशेषेण दृश्यते श्रूयत इत्यर्थः Sy.
९. घृतं च omitted by M. तत्र गच्छतं यत्र च घृतमत्यन्तदीप्तमाज्यं होमार्थं गृहीतम् Sy. १०. आहवनीयं प्रति नीयते Sy. ११. गमनप्रकार एव विशेष्यते । पूर्णया सम्पूर्णया पुष्टाङ्गया Sy.
१२. जातावेकवचनम् । नियुद्भिरात्या Sy.
१३. याथ M. आभिमुख्येन प्रयाथः । किञ्च हे वायो त्वमिन्द्रश्च युवामध्वरमस्मदीयं यागमायाथः सहैवागच्छतम् । तथाऽस्माभिरपि सहैव गच्छतमित्यर्थः Sy.
१४. VM. explains गच्छतम् । याथः । अध्वरम् once only.
१५. हे इन्द्रवायू अत्र अह अस्मिन्नेव यज्ञे । अहेति विनिग्रहार्थीयः Sy.
१६. यम् is suggested for यत्
१७. भविर्भिर्दे० P.
१८. ०जयाया (जायवः) अति० M. जयाकापेति० D. यं सोममश्वत्थं पर्वतादिव्याप्तिप्रदेशे स्थितं जायवो जेतारो यजमाना उपतिष्ठन्त उपेत्य तिष्ठन्ति तमाहवनीयम् Sy.
१९. अस्मिन् is suggested for तस्मिन्
२०. तामिमाम् is suggested for तदिदम् । २१. सोमस्या इति मात्रा० D. मधुरस्य मधुसदृशस्य वा तत् तस्य Sy. २२. प्रवेशयतम् Sy.
२३. वहेथे धारयतम् Sy.

अथाभ्युदयजन्मानि[1]। अस्मासु[2]। सन्तु[3]। वायो तव प्रसादात्। मदीया गावश्च[4]। सह[5]। प्रसूयन्ते[6]। यवश्च[7]। पक्वो[8] भवति। न। त्वदीयाः[9]। धेनवः[10]। नोपदस्यन्ति[11]। नापि[12]। अपदस्यन्तीत्यल्पो भेदः[13]। 'वायुर्वै पयसः[14] प्रदाता[15]' इति ब्राह्मणम्।

इमे ये ते सु वायो बाह्वोजसोऽन्तर्नदी ते पतयन्त्युक्षणो महि व्राधन्त उक्षणः।
धन्वञ्चिद्ये अनाशवो जीराश्चिदगिरौकसः।
सूर्यस्येव रश्मयो दुर्नियन्तवो हस्तयोर्दुर्नियन्तवः॥९॥

इमे ये ते। वायो[16]! ये[17]। इमे[18]। त्वदीयाः[19] प्रत्यक्षपोताः[20]। बाहुबलाः[21]। नद्याम्[22]। अन्तः[23]। सुष्ठु[24]। पतन्त्युदकसमीपे हि शीघ्रं पतन्ति[25] वाताः[26]। सेक्तार[27] उदकबिन्दुभिः। महत्[28]। वर्धमाना महान्तो[29]

---

१. ०म्मनि P. जायवो जेतारः कर्मनिर्वहितारस्त ऋत्विजः Sy.

२. अस्माकं सम्बन्धिनः Sy.

३. समर्था भवन्तु। यज्ञं निर्वहन्त्वित्यर्थः। यद्वा। ते प्रसिद्धाः प्रयोगकुशला जायवो जेतार ऋत्विजोऽस्मे सन्तु गम्यस्य Sy.

४. अत्र बहुंये, इत्युक्तम्। कोऽत्रविशेष इति तत्राह। हे इन्द्रवायू अस्मिन्यज्ञे गावो धेनवः Sy.

५. सहैव Sy.

६. युष्मदर्थमेव क्षीरमुत्पादयन्ति। दोग्ध्र्यो भवन्तीत्यर्थः। यद्वा गावः साकं सहैव सुवतेऽपत्यमुत्पादयन्ति त्वद्दोहनार्थम् Sy.

७. यवः। जातावेकवचनम्। उपलक्षणमेतद् यवादिभिः Sy.

८. ०न्ते यवक्वो P. पुरोडाशादिकं पच्यत इत्यर्थः Sy.

९. यतो गाव एवं सुवतेऽतस्ते त्वदर्थाः Sy.

१०. Omitted by P. धेनवो युष्मत्प्रीणयित्र्यो गावः Sy.

११. यव० P. न seems to be unnecessary. नोपक्षीणा भवन्ति रोगादिना कृशा न भवन्ति Sy.

१२. M. adds शुष्यन्ति before नापि

१३. न केवलमनुपक्षीणाः किन्तु...चौराद्युपहारैरुपक्षीणा नष्टा न भवन्ति Sy.

१४. सः P.

१५. ०दापयतीति P. ०दापयितेति D. VM. ignores ते।

१६. शोभनफलप्रद वायुदेव! Sy.

१७. अश्वाः सन्ति Sy.

१८. पुरतो दृश्यमानाः Sy.

१९. तव स्वभूताः Sy.

२०. ०पा० M.

२१. बहु० P. ०बाहु...बलानस्याम् M. बाहुषु प्रकृष्टबलवन्तः। उपलक्षणमेतत्। सर्वाङ्गबला इत्यर्थः Sy.

२२. नद्यम् P. नदने द्यावापृथिव्यौ Sy.

२३. तयोरन्तराले Sy.

२४. तं त्वां पतयन्ति पातयन्ति गमयन्ति। यद्वा। ते तव सम्बन्धिनोऽश्वाः पतयन्ति पतन्ति यज्ञवेशां गच्छन्ति Sy.

२५. शीं P.

२६. पाताः M.

२७. युवान इत्यर्थः Sy.

२८. महद्बलिप्रभूतम् Sy.

२९. वर्धमानास्तथा ... उक्षाणस्तत्सदृशा इत्यर्थः Sy.

भवन्तः । पुनस्त[1] इति पूरणार्थम्[2] । यं । न । अन्तरिक्षेऽपि[3] निरालम्बं । न नश्यन्ति न पतन्ति । क्षिप्रा[4] । अगिरौकसो[5] ये पदार्थाभिगिरन्ति[6] तैः सेव्यमाना[7] गिरौकसोऽनावृता[8] न अपवरकादेन[9] प्रविष्टा वातास्तत्र[10] तिष्ठन्ति न इमे । सूर्यरश्मय इव[11] । हस्ताभ्याम्[12] । नियन्तुमशक्ता[13] भवन्ति[14] ।[15]

I. 136.

प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो हव्यं मतिं भरता मृळयद्भ्यां स्वादिष्ठं मृळयद्भ्याम् । ता सम्राजा घृतासुती यज्ञेयज्ञ उपस्तुता । अथैनोः क्षत्रं न कुतश्चनाधृषे देवत्वं नू चिदाधृषे ॥१॥

प्र सु ज्येष्ठम् । सुष्ठु प्रभरत[16] । प्रशस्यम् । नितरां प्रत्नाभ्याम्[17] । महान्तम्[18] । नमस्कारम्[19] ।

---

१. पुनस्त M.
२. ० र्थः M.
३. धन्वनि, उदकनिर्गमनापादानभूतेऽन्तरिक्षेऽपि Sy.
४. अनाशवो नाशरहिता अव्याप्ता वा । आकाशे विलम्बमकुर्वाणा इत्यर्थः Sy.
५. अतएव जीराश्वित् । चिच्छब्दः पूजायाम् । अत्यन्तं क्षिप्रगतयः । यद्वा । अनाशव इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चिच्छब्दः । आकाशमार्गेऽक्षीणाः शीघ्रगतयश्चेत्यर्थः Sy.
६. गिरा ओकः स्थानं येषां नास्ति ते तादृशाः । अवलम्बनाद्विना स्थितिमलभमाना इत्यर्थः Sy.
७. वार्थ P.
८. सव्य० P.
९. मह्योवचर ० P.
नव्यपवरकादौ M.
१०. ० ता त ० D.
११. सूर्यस्य रश्मय इव दुर्नियन्तवो दुःखेन नियन्तव्याः । ते यथा क्षणेन सर्वा दिशो व्याप्नुवन्ति बहवश्च , तद्वदेतेऽपीत्यर्थः Sy.
१२. पूर्वं गिराऽनिर्ग्राह्यत्वमुक्तमिदानीं हस्तेनाप्यनिर्ग्राह्यत्वमाह ... उभाभ्यामपि हस्ताभ्याम् Sy.
१३. दुःखेन नियन्तव्या वेगवत्तमत्वात् शीघ्रगामिन इत्यर्थः Sy. ०मशक्या is suggested for ०मशक्ता ।
१४. भवन्तु M.
१५. VM. explains अवाः । दुर्नियन्तवः once only and ignores चित् Ms. D. puts the figure ॥१३५॥ here to indicate the end of one hundred and thirtyfifth hymn. No such number is given in P. and M.
१६. भ० P. सम्पादयत Sy.
१७. चीर्णाभ्यां ताभ्याम् । . . . नितरां चिरकालाभ्याम् । नित्याभ्यामित्यर्थः । प्रवाहरूपेणेति भावः Sy.
१८. महदतिप्रवृद्धम् Sy.
१९. नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रम् । तदुपलक्षितं हविर्लक्षणमन्नं वा । . . . नम इत्यन्ननाम । 'नम आयुः' (Ngh. 2.7.) इति नमामसु पाठात् Sy.

हव्यम्[१]। स्तोत्रं[२] चान्नप्रदानेन[३] मनुष्यान्। स्वादुतमम्[४]। सुखयद्भ्यां[५] मित्रावरुणाभ्याम्। तौ हि[६]। सर्वेषामीश्वरौ[७]। घृतदानौ[८] वर्षणात्। सर्वेष्वेव[९] यज्ञेषु। उपस्तुतौ[१०] भवतः। ततः[११]। एनयोः। बलम्। न। कुतः[१२]। निदपि, बलयुक्तात्। आधर्षणाय[१३] भवति। न[१४] देवत्वम्। एव[१५]। क्षिप्रम्। अन्येषामाधर्षणाय[१६] भवति[१७]।

अदर्शि गातुरुरवे वरीयसी पन्था ऋतस्य समयंस्त रश्मिभिश्चक्षुर्भगस्य रश्मिभिः । द्युक्षं मित्रस्य सादनमर्यम्णो वरुणस्य च । अथा दधाते बृहदुक्थ्यं१ वयं उपस्तुत्यं बृहद्वयः ॥२॥

अदर्शि गातुः। विस्तीर्णायादित्याय[१८] गन्तुम्[१९]। विस्तीर्णा[२०]। गातुः[२१]। प्रथममदर्शि[२२]। पन्थाः[२३]।

१. ०व्य P. पूर्वत्र पुरोडाशाद्यवनीयमन्न-मिदानीं तु सोमाज्यादिरूपं निपेयं हवि-रिति विवेकः Sy.

२. मति तत्प्रदानविषयां बुद्धिं भरत । यद्वा मति पूज्यं हव्यं हविर्भरत Sy.

३. चान्नप्रादा० P.

४. ०प्रदा . . . मनुष्यान् M.
स्वादुतरम् Sy.

५. ०भ्यः P. स्तुत्या हविःस्वीकारेण स्वयं मृडित्वा यजमानमपि सुखयद्भ्याम् । . . . हविः सुखयद्भ्यां भजयद्भ्यामित्यर्थः Sy.

६. मित्रावरुणौ Sy.

७. सम्यग्राजमानौ Sy.

८. ०तदोहौ M. घृतमासूयत आदीयते याभ्यां तौ तादृशौ । यद्वा घृतमुदकं वृष्टि-लक्षणं प्रसूयते सर्वत्रानुज्ञायते याभ्यां तौ । एतयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वादहो-रात्रद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् । 'अहो-रात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति' (TS. 2.1.7.3) इति श्रुतेर्वृष्ट्यनुज्ञापकत्वं प्रसिद्धम् Sy.

९. सर्वेष्वपि यज्ञेषु Sy.

१०. सर्वैर्ऋत्विग्भिः स्तूयमानौ Sy.

११. अपि च Sy.

१२. कस्मादपि च शत्रो राक्षसादेः सकाशा-त्कस्मादप्युपायाद्वा Sy.

१३. आधर्षितुं शक्यं न भवति Sy.

१४. Omitted by P.D.M.

१५. ०मे P. अपि । . . . यद्वा पूर्वमिवेदानीमपि Sy. नू चिदिति निपातः पुराणनवयोः N.4.17.

१६. The passage beginning with भवति and ending with आधर्षणाय is missing in M. आधर्षणायोग्यः . . . न केनाप्याधर्षणीयो भवति । एतयोर्बलं माधृष्यं किमु तद्देवत्व-मिति भावः Sy.

१७. V.M. explains मृळयद्भ्याम् once only.

१८. यागाय गमनादिव्यापाराय Sy.

१९. ० त्या P.

२०. अवि० P. D.
उरुतरा Sy.

२१. गान्तुः D. गन्तुः P.
गमनशीला Sy.

२२. अ(द)र्शि M.
सर्वैर्दृष्टाऽभूत् Sy.

२३. मार्ग आकाशलक्षणः Sy.

आदित्यस्य[1]। रश्मिभिः[2]। भगस्य देवस्य[3]। तेजः[4]। जग्राह भगस्तेजसा प्रकाशेन इत्यर्थः[5]। मित्रस्य[6]। आवासस्थानम्[7]। दीप्तं भवति[8]। अर्यम्णस्तस्यैतत्[9]। वरुणस्यापि कम[10]। इत्यस्मिन्प्रादुर्भूते[11]। मित्रावरुणौ धारयेते[12]। महत्[13]। उक्थार्हम्[14]। हविर्लक्षणमन्नम्[15]। उभयं स्थानस्थम्[16]।

ज्योतिष्मतीमदितिं धारयत्क्षितिं स्वर्वतीमा सचेते दिवेदिवे जागृवांसा दिवेदिवे। ज्योतिष्मत्क्षत्रमाशाते आदित्या दानुनस्पती। मित्रस्तयोर्वरुणो यातयज्जनोऽर्यमा यातयज्जनः ॥३॥

ज्योतिष्मतीम्। अग्निसहिताम्[17]। अदितिलक्षणां भूमिम्[18]। धनैर्बहुमनुष्याम्[19]। सर्वैर्हविर्भिर्युक्ताम्[20]। जागरणशीलौ[21] मित्रावरुणौ[22]। अन्वहम्[23]। आभिमुख्येन[24]। सेवेते[25]। नादित्यावादिते:

---

१. गमनशीलस्यादित्यस्य Sy.

२. प्रकाशैः सङ्गतोऽभूत् Sy.

३. सर्वैर्भजनीयस्यैतन्नामकस्य देवस्य Sy.

४. चक्षुः सर्वप्राणिनां लोचनम् Sy.

५. समर्थस्त सङ्गतमभूत्। सर्वे स्वस्वद्रव्यदर्शनाय समर्था अभवन्नित्यर्थः Sy.

६. तदेव स्पष्टीक्रियते। मित्रस्य प्रकाशकारित्वात्सर्वजनमित्रस्य Sy.

७. वा० P. सदनं गृहमन्तरिक्षम् Sy.

८. दीप्तानां निवासस्थानं रश्मिभिः समर्थस्त सङ्गतमभूत् Sy.

९. आर्य० P. तथाऽर्यम्ण एतन्नामकस्य देवस्य...युक्तं सदनं रश्मिभिः समर्थस्त Sy.

१०. किञ्च वरुणस्य तमोनिवारकस्यैतन्नामकस्य देवस्य सदनं तथाऽभूत्। यद्यपि सूर्यस्यैकत्वेऽप्युपाधिभेदेन भेदात्पृथक् स्तुतिस्तथा यद्यपि त्रिभिरपि प्रकाश्यमन्तरिक्षमेकं तथापि प्रकाशकानां भेदात्त्रिधा स्तूयते। उदयानन्तरं कर्मानुष्ठानाय प्रकाशोऽभवदित्यर्थः Sy.

११. अग्नि P.

१२. ०रयतः P. दधाते धारयतः Sy.

१३. अथ, अतः कारणादुचितत्वादेव ... बृहत्प्रभूतम् Sy. १४. स्तुत्यम् Sy.

१५. इत्यर्थो ... M. The passage beginning with मित्रस्य and ending स्तोतव्यम् is missing in M. स्तोमादिना महत्स्तोत्रं वयो हविर्लक्षणमन्नं च दधाते Sy.

१६. VM. ignores च and explains रश्मिभिः। बृहत्। वयः once only.

१७. अयं यजमानः ... आहवनीयाग्नेस्तेजोयुक्ताम् Sy. १८. ०मी D.M. अदितिम्, अदीनां सम्पूर्णलक्षणां क्षितिमन्नेनिवासयोग्यां भूमिमुत्तरवेदिलक्षणाम् Sy.

१९. ० नर्वबहुम० P.D. धारयति स्वयं धनवानित्यर्थः। 'एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः' (TS. 2.6.4.1) इति श्रुतेः Sy.

२०. यज्ञनिष्पत्तिद्वारा स्वर्गवतीम् Sy.

२१. ० क्ताम् P. २२. प्रबोधं कुर्वाणौ। यज्ञं गन्तुमनलसावित्यर्थः Sy.

२३. ज्योतिष्मतीमदितिम् ... अवस्थानानन्तरं वरुणस्येति क्रमः इत्यस्मिन् प्रादुर्भूते मित्रावरुणौ M.

२४. ०नाम्व० P. न केवलमेतस्मिन्नेवाहनि किन्तु दिवे दिवे सर्वेष्वप्यहस्सु ... दिवे दिवे प्रतिदिनम् Sy. २५. ईदृशीं तामा सचेते मित्रावरुणौ सङ्गतौ भवतः Sy.

पुत्रौ। दानस्य[1] स्वामिनौ। युद्धेषु दीप्तियुक्तम्[2]। बलम्। प्राप्नुतः[3]। तयोः[4]। मित्रः। हतशत्रुजो[5] भवति। वरुणश्चैवम्[6]। अर्यमा च तत्सहितः।[7]

अ॒यं मि॒त्राय॒ वरु॑णाय॒ शंत॑मः॒ सोमो॑ भूत्वव॒पाने॒ष्वाभ॑गो दे॒वो दे॒वेष्वाभ॑गः।
तं दे॒वासो॑ जुषेरत॒ विश्वे॑ अ॒द्य स॒जोष॑सः।
तथा॑ राजाना करथो॒ यदीम॑ह॒ ऋता॑वाना॒ यदीम॑हे ॥४॥

अयं मित्राय। अयम्[8]। मित्रावरुणाभ्याम्[9]। सुखतमः[10]। सोमः। भवतु। देवानां मध्ये[11]। अवपानेषु[12]। आभजनीयः[13]। देवः[14]। तमिमम्[15]। अद्य[16]। सङ्गताः[17]। सर्वे। देवाः। सेवन्ताम्[18]। तथा। राजानौ[19]। कुरुथः[20]। सत्यवन्तौ[21]। यत्[22]। वयं याचामहे[23] इति[24]।[25]

---

१. दास्य P. दानवस्य M. आज्याविप्रदानस्य स्वामिनावभिमतदानस्य पालयितारौ वा Sy. २. वेदिमागत्य...आज्याविस्वीकारेणातिशयेन तेजोयुक्तम् Sy.

३. ०प्नुवतः P. अश्नुवाते प्राप्नुतः Sy.

४. मित्रावरुणयोः Sy.

५. यातयज्जनो यातयन्ति लोकं यदीया जनाः प्रेष्याः स तादृशः। यद्वा यात्यमाना नरके निपात्यमाना जनाः प्राणिनोऽपकारो येन स तादृशः Sy.
०जनो is suggested for ०जो

६. मित्रश्च वरुणश्च तावुभौ देवौ। अर्यमाख्यस्तु देवस्तयोः ... यातयज्जनः। तयोरेव सम्बन्धादुभयोर्मध्ये स्थितो यातयज्जनः स्वस्वव्यापारनियोजितसर्वजनः। मित्रावरुणावहोरात्रदेवौ। अर्यमा तु तयोरेव सामर्थ्यात्सर्वप्राणिनः प्रेरयतीत्यर्थः... कर्मसाक्षित्वात्स्वस्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः सुकृते यातयतीत्यर्थः। तादृशोऽर्यमा मित्रावरुणयोरधीनो वर्तत इति शेषः Sy.

७. VM. explains दिवे दिवे once only.

८. Omitted by M. P. अस्माभिर्हूयमानः Sy.

९. वरुणाभ्याम् P. M. मित्राय वरुणाय च Sy. १०. पीयमानः सन्सुखतमः Sy.

११. मित्रावरुणानुचरेभ्यितरदेवेषु Sy.

१२. अवाङ्मुखचमसपानेषु विषयेषु Sy.

१३. ० य P. आ सर्वतो भगो भजनीयस्ताभ्याम्। ... आभग आभजनीयः। यद्वा देवेषु स्तोतृषु यजमानेषु मध्ये देवो दीप्यमानस्तथाऽऽभगस्तैरेव, आ सर्वतो भजनीयः Sy. १४. दीप्यमानः Sy.

१५. सोमम् Sy. १६. अस्मिन्नहनि Sy.

१७. संगता P. सजोषसः समानप्रीतियुक्ताः Sy. १८. सेवन्ते Sy.

१९. राजमानौ मित्रावरुणौ युवाम् Sy.

२०. कुरुतम्। सेवेथे इत्यर्थः Sy.

२१. ऋतवन्तौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा मित्रावरुणौ Sy. २२. यस्मात्कारणात् Sy.

२३. वयो यामहे P. ईमहे यत्प्राप्नुमस्तद्देवान्याचामहे ... अभिमतफलं तयोः पानं वा याचामहे Sy.

२४. The passage beginning with इमम् and ending with इति is omitted by M.

२५. VM. explains आभगः। यत्। ईमहे once only.

यो मित्राय वरुणायाविधज्जनोऽनर्वाणं तं परि पातो अंहसो दाश्वांसं
मर्तमंहसः । तमर्यमाभि रक्षत्यृजूयन्तमनु व्रतम् ।
उक्थैर्य एनोः परिभूषति व्रतं स्तोमैराभूषति व्रतम् ॥५॥

यो मित्राय । यः[1] । मित्राय[2] । वरुणाय[3] च । परिचरति । जन । हवींषि ददवन्तम्[4] । मर्त्यम्[5] । अप्रत्यूतमस्खलितमिमौ देवावावहत[6] । पापात्[7] । रक्षत[8] । तम्[9] । अर्यमा[10] च देव । अभि-रक्षति[11] । ऋजुमिच्छन्तम्[12] । तस्य कर्म । लक्षीकृत्य । शास्त्रैः[13] । यः[14] । एनयोः[15] । स्तोत्रैश्च[16] । कर्म । परितो[17] भवति । आभिमुख्येन[18] च भवति ।[19]

नमो दिवे बृहते रोदसीभ्यां मित्राय वोचं वरुणाय मीळ्हुषे
सुमृळीकाय मीळ्हुषे । इन्द्रमग्निमुप स्तुहि द्युक्षमर्यमणं भगम् ।
ज्योग्जीवन्तः प्रजया सचेमहि सोमस्योती सचेमहि ॥६॥

नमो दिवे । यथालिङ्गदेवतामन्त्रः । नमः[20] । महते[21] । दीप्तायान्तरिक्षाय[22] । द्यावापृथिवीभ्या[23]

---

१. जनो यजमानः Sy.
२. यः । मित्राय omitted by D.
३. कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । मित्रं वरुणं च Sy.
४. The passage beginning with यो मित्राय and ending with ददवन्तम् is omitted by M.
५. मरणधर्माणम् Sy.
६. त्यूतमस्खलित० D. ०त्यूतमंमस्ख-लित०M. अनर्वाणमद्वेषिणम् । 'भ्रातृव्यो वाऽर्वा' (TS. 6.3.8.4.) इति श्रुतेः । अनल्पं वाऽनभ्यसेविनम् Sy.
७. ०हतु M.
८. कस्मादिति तदुच्यते । ... न्यूनातिरेक-जनितात्पापात् Sy.
९. परितो रक्षताम् Sy.
१०. तं जनं युष्मत्परिचारकम् Sy.
११. न केवलं भवन्तावेवापितु ... सर्वेषां निय-न्ता देवः Sy.
१२. ०तु D.M. अभितो रक्षति Sy.
१३. ०न्तः M. देवेभ्यो यजमानमाचरन्तं यजमा-नम् Sy.
१४. कोऽस्य जनस्य विशेष इति तदाह । यो यजमानः Sy.
१५. मित्रावरुणयोः Sy.
१६. स्तोत्रैरनियुक्तमन्त्रसाध्यैः Sy.
१७. परिगृह्णाति Sy.
१८. ० क्षो M.
सर्वतोऽलङ्करोति । . . . तमभिरक्षती-त्यन्वयः Sy.
१९. VM. explains तम् । अंहसः । व्रतम् once only and ignores तम् । परि
२०. नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रम् Sy.
२१. स्तुत्याय Sy.
२२. द्योतमानाय सूर्याय Sy.
२३. तदभिमानिदेवाभ्याम् Sy.

च। अहं [१]ब्रवीमि। [२]मित्रावरुणाभ्यां च। [३]सेक्तृभ्याम्। [४]सुखयितृभ्याम्। [५]अथ [६]स्तोतः! [७]इन्द्रम्। [८]अग्निं च। [९]उपस्तुहि। दीप्तम्। [१०]अर्यमणम्। भगं च। चिरम्। [११]जीवन्तः। [१२]प्रजया। [१३]संसृष्टा भवाम। [१४]सोमस्य। [१५]रक्षणेन [१६]।

ऊ॒ती दे॒वानां॑ व॒यमिन्द्र॑वन्तो मंसी॒महि॒ स्वय॑शसो म॒रुद्भिः॑। अ॒ग्निर्मि॒त्रो वरु॑णः॒ शर्म॑ यंस॒न्तद॑श्याम म॒घवा॑नो व॒यं च॑ ॥७॥

ऊती देवानाम्। [१७]रक्षणेन। [१८]देवानाम्। वयम्। [१९]इन्द्रयुक्ताः। [२०]स्वभूतानाम् . . . ?। [२१]मरुद्भिः सहितमिन्द्रम्। [२२]शर्मास्मभ्यम्। [२३]अग्न्यादयश्च। [२४]सुखम्। प्रयच्छन्तु। [२५]वयम्। च। [२६]अग्न्यादिभिर्दत्तम्। [२७]धनवन्तः। [२८]प्राप्नुयाम। [२९]

द्वितीयस्याष्टकस्याद्यमध्यायं व्याकरोदिति।
[३०]वणगयस्य कुले जातो माधवः सुन्दरीसुतः॥[३०]

---

१. स्तौमीत्यर्थः Sy.
२. मित्राय सर्वजनहितायाहरभिमानिदेवाय ... तथा वरुणायावरकाय राज्यभिमानिदेवाय Sy.
३. अभिमतफलस्य सेक्त्रे वज्राय Sy.
४. कीदृशाय तस्मै ... शोभनसुखयित्रे। पुनः स एव विशेष्यते। मीळ्हुषे सुमृळीकायेति द्वे प्रत्येकविशेषणभूते Sy.
५. इदानीं यजमान ऋत्विजं स्वात्मानं वा प्रति ब्रवीति Sy.
६. स्तोतारम् M. हे होतः, हे आत्मन्वा Sy.
७. इमम् P.　　　८. अहि M.
९. उपेत्य बुद्धया प्राप्य स्तुहि स्तुतिं कुरु Sy.
०१. अर्यमाणं D. अर्यमाणां P.
११. ०न्तं D.　　　१२. पुत्रभृत्यादिना Sy.
१३. सङ्गता भूयास्म Sy.　　१४. इन्द्रोः Sy.
१५. ऊत्या सचेमहि तमपि स्तुत्वा तत्कारितेन रक्षणेन सहिता भूयास्मेत्यर्थः Sy.
१६. VM. explains मीळ्हुषे। सचेमहि once only.
१७. ऊत्या तर्पणेन हविरादिना मंसीमहि मन्येमहि Sy.
१८. रक्षणेन। देवानाम् omitted by M. देवान्। कर्मणि षष्ठी Sy.
१९. प्रीतेनेन्द्रेण तद्वन्तः Sy.
२०. ०ना M. कीदृशा वयम्। स्वयशसः स्वायत्तकीर्तयः Sy.
२१. स्तुत्या हृष्टैर्मरुद्भिरनुगृहीताः। यद्वा। देवानामूत्या रक्षणेन रक्षिता मंसीमहि ज्ञातारो भवेम सामर्थ्यात्तेषामेव महत्त्वस्य Sy.　　२२. सुखम् Sy.
२३. शर्मास्म० M. अस्माकम् Sy.
२४. अग्निर्मित्रवरुणा देवाः Sy.
२५. प्रायच्छंस्तं तं वरम् Sy.
२६. दादिभि० M. तैः Sy.
२७. दत्तधनवन्तः सन्तः Sy.
२८. तत्सुखम् ... व्याप्नुयाम Sy.
२९. VM. ignores मंसीमहि
Ms. D. puts the figure ॥१३६॥ here to indicate the end of one hundred and thirtysixth hymn. No such number is given in P. and M.
३०. वणय० D.

[अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः]

"सुषुमा यातमद्रिभिः"[1] इत्याचिख्यासति माधवः ।
प्रदर्शयँल्लिटो वृत्ति परोक्षे तत्र लिट् स्मृतः ॥१॥

भूतेऽनद्यतने चैव "ये अग्नेः[2] परि जज्ञिरे"[3]
"इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम्"[4] ॥२॥

"उवासोषा[5] उच्छाच्च नु"[6] "ततक्षुर्मनसा हरी"[7] ।
दृश्यतेऽद्यतने चापि भूते तत्र निदर्शनम् ॥३॥

रश्मिरस्या ततानेति[8] दिवादृष्टमपश्यतः ।
रश्मिं च रात्रौ विततमेव[9] चाद्यतनो मतः ॥४॥

अपरोक्षेऽपि[10] लिड् दृष्टो[11] "जुहुरे वि चितयन्तः"[12] ।
"आ[13] दृळ्हां पुरं[14] विविशुः"[15] "सहसानं ववन्दिम"[16] ॥५॥

कर्माणि यौवनं चक्रे यानि वम्रिर्ऋषिः[17] पुरा ।
तानि[18] जीर्णः कथयति स्फुटाच्चात्रापरोक्षता[19] ॥६॥

---

१. RV. I. 137.
२. अग्निः P. अग्नि D.
३. ० जिरे M. RV. X. 62.6.[a]
४. RV. I. 22.17.[ab]
५. Omitted by P.
६. RV. I. 48.3.[a] The passage beginning with त्रेधा and ending with नु is missing in M.
७. RV. I. 20.2.[b]
८. A fragment of RV. I. 35.7.[d]
९. रश्मि रात्रौ विततमेव P. D. M. रश्मिरश्च रात्रावपि ततमेव R.
१०. ० क्षे च M. R.
११. दृष्टो M.
१२. RV. V. 19.2.[a]
१३. अ D. M.
१४. पुरा P.
१५. RV. V. 19.2.[c]
१६. ० मः M. RV. V. 25.9.[b]
१७. ०वि ऋ० M. याभिवृत्तिः ऋ० P.
१८. तथानि P. M.
१९. ०यात्राप० M. स्फुटा is suggested for स्फुटाम्

यद्वा परोक्षमात्मानं प्रथमेनात्र निर्दिशन्[1][2] ।
पुरुषेण परोक्षां[3] च क्रियामप्यपदिष्टवान् ॥७॥
"यत्रा नश्चक्रा जरसं[4]" दृश्यतेऽत्र भविष्यति ।
यद्वा लिङ्[5] न्याय एवायं[6] देवैः[7] क्लृप्तं ह्यनूद्यते[8] ॥८॥
सृजन्तो[9] हि जगद् देवा मनुष्यस्य शतायुषः ।
जरामकल्पयंस्तस्मादर्थो भूतोऽत्र विद्यते ॥९॥
यदा न शक्नुयाद्येषु[10] लिटं स्थापयितुं तदा ।
वाक्यार्थानुगुणांस्तांस्तान् पण्डितोऽर्थान्प्रदर्शयेत् ॥ इति ॥१०॥

I.137.

सुषुमा यातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमासो मत्सरा इमे ।
आ राजाना दिविस्पृशास्मत्रा गन्तमुप नः ।
इमे वां मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥१॥

सुषुमा[11] । परुच्छेपः । सुतवन्तः[12] सोमम् । ग्रावभिः[13] । आगच्छतम्[14] । पयसा श्रिताः[15] । इमे[16] ।
सोमाः[17] । मदकराः । राजानौ[18] । द्युलोकस्य स्प्रष्टारौ[19] । असुरेभ्यस्त्रातारौ[20] । उपागच्छतम्[21] । अस्मान्[22] ।

---

१. ०मे चात्र P. D. M.
२. ०दिशेत् P.　　३. ०क्षं M.
४. RV. I. 89.9.[b]
५. लि P.　　६. एवायं P.
७. ०वैरप्तं M.
८. देवैराप्तस्त्वनूद्यते R.
९. संसृ० P.
१०. ०क्नुया...र्थे M. ० क्नुयान्न्यायात् R.
११. सुषुमायातम् M.
१२. आगमनाय किमस्तीति चेत्तत्राह...सोमं सुतवन्तो वयम् Sy.
१३. अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः Sy.
१४. अस्मदीयं प्रत्यागच्छतम् Sy.
१५. विकारे प्रकृतिशब्दः । पयोभिर्मिश्रिताः । 'तस्मान्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति' (TS. 6.4.8.1.) इति हि ब्राह्मणम् Sy.
१६. इमे पुरतो गृहीता वर्तन्ते । अत आयातम् Sy.
१७. मत्सरास्तृप्तिहेतवः । ... पुनस्त एव विशेष्यन्ते ... मत्सरा मदहेतवो मादने मात्सर्यवन्तो वेतरयज्ञगतसोमेभ्यः सोमाः Sy. मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः N. 2. 5.
१८. कीदृशौ युवाम् । ... राजनशीलौ Sy.
१९. स्पृ० P. D. द्युलोकवासिनौ Sy.
२०. अस्मासु मध्येऽस्मत्पालकौ वा युवाम् Sy.
२१. ०च्छेम् M.
२२. अस्मत्सम्बन्धिनं यज्ञम् Sy.

इमे हि। सोमाः। युवयोरर्थाय[1]। पयोमिश्रणाः[2]। ज्वलन्तीति[3]।

इम आ यातमिन्दवः सोमासो दध्याशिरः सुतासो दध्याशिरः।
उत वामुषसो बुधि साकं सूर्यस्य रश्मिभिः।
सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुर्ऋताय पीतये ॥२॥

इम आ। आदित्यग्रहो दधिमिश्रणा। इमे[4] वां[5] मित्रावरुणौ दीप्ताः[6]। सुताः[7]। सोमाः[8]। दधिमिश्रणास्तथा सति[9]। आगच्छतम्। अपिच। वाम्[10]। उषसः। बोधकाले[11]। सूर्यरश्मिषु[12] प्रादुर्भूतेषु। सुतः[13] सोमोऽस्माभिः। मित्राय[14]। वरुणाय[15]। सत्यभूताय[16]। पानाय[17]। सोमः[18]।[19]

---

१. हे मित्रावरुणा एतन्नामानौ देवौ वां युवयोरर्थाय Sy.

२. ०णात् D. M. पूर्ववद्विकारे प्रकृतिशब्दः। गोभिः क्षीरैराशिरो मिश्रिताः सञ्जाताः। किञ्च गवाशिरो गोभिरवकैर्मिश्रिताः सञ्जाताः। यद्वा गोभिः स्तुतिलक्षणैर्मन्त्रैर्मिश्रिताः Sy.

३. ०तीति D. M. अत एव शुक्रा दीप्ताः सञ्जाताः। 'आशिरमवनयति सशुक्रत्वाय' (TS. 6. 1. 6. 5.) इति श्रुतेः Sy.

४. VM. ignores मित्रावरुणा and explains मत्सराः। इमे। गवाशिरः once only.

५. ० ण इ P.D.M. पुरतो ग्रहेण गृहीता वर्तन्ते। अत आयातम् Sy.

६. युष्मदर्थम् Sy.

७. इन्दवः क्लेदनसमर्थाः Sy.

८. मन्त्रेण ग्रावभिरभिषुताः सम्पन्ना अत आयातमिति शेषः Sy.

९. दध्ना श्रयणवन्तः सन्तः ... श्रीयमाणाशिरः सोमाः। आदित्यग्रहे दध्यवनयसद्भावात्तदपेक्षया दध्याशिर इत्युक्तम् Sy.

१०. युवयोः प्रीतये पालनाय Sy.

११. उषसः सम्बन्धिनि बोधे सति ... प्रकाशे सञ्जाते सति Sy.

१२. M. adds च after सूर्यरश्मिषु। न केवलमुषस एव बोधे, अपि तु सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्यकिरणैः सह प्रकाशे हविष्प्रदानाय सञ्जाते सति Sy.

१३. सतः M. अभिषुतः Sy.

१४. मित्रा M. इदानीं विभुज्योच्यते। मित्राय सर्वहितार्थमाममकायाहरभिमानिदेवाय Sy.

१५. तथा वरुणायावरकाय रात्र्यभिमानिदेवाय च तदर्थं सोमः सुत इति शेषः Sy.

१६. ऋताय सत्याय तन्निर्वाहकाय तदर्थम् Sy.

१७. यज्ञसिद्ध्यर्थं हि देवानां सोमपानम्। यद्वा। कर्तरि क्तिन्। पीतये पात्र ऋत्विगादय ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय Sy.

१८. चारुश्चरणीयो भक्षणीयः सोमः सुतोऽभिषुतः Sy.

१९. VM. explains पीतये once only.

तां वां धेनुं न वासरीमंशुं दुहन्त्यद्रिभिः सोमं दुहन्त्यद्रिभिः ।
अस्मत्रा गन्तमुप नोऽर्वाञ्चा सोमपीतये ।
अयं वां मित्रावरुणा नृभिः सुतः सोम आ पीतये सुतः ॥३॥

तां वां धेनुम्[1]। ताम्[2]। धेनुम्[3]। इव। वासयित्रीम्[4]। वाम्[5]। सोमलताम्[6]। ग्रावभिः[7]। दुहन्ति[8]। सोमरसम्[9]। अस्मत्रा[10]। गन्तम्। उप नः=अस्मान्, उपागच्छतम्[11]। अभिमुखौ[12]। सोमपानाय। अयम्। मित्रावरुणौ ! युवाभ्याम्[13]। आभिमुख्येन[14]। पानाय। सोमः। सुतः[15]। ऋत्विग्भिः[16][17]।

I.138.

अग्रं पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते महित्वमस्य तवसो न तन्दते स्तोत्रमस्य न तन्दते । अर्चामि सुम्नयन्नहमन्त्यूतिं मयोभुवम् ।
विश्वस्य यो मन आयुयुवे मखो देव आयुयुवे मखः ॥१॥

प्रप्र पूष्णः। अन्वहमुदयाद्[18] बहुजननस्य[19]। पूष्णः[20]। अस्माभिः प्रशंसा क्रियते[21]। महत्त्वम्।

१. ता P.
२. तां प्रसिद्धामग्निहोत्राद्यर्थाम् Sy.
३. प्रीणयित्रीं गामिव Sy.
४. सर्वाङ्गाच्छादितपयस्कां बहुक्षीरामित्यर्थः। यद्वा पय आविनाऽऽच्छादयित्रीम् Sy.
५. युवयोः सम्बन्धिनम् Sy.
६. वल्लीरूपं सोमम् Sy.
७. केन साधनेनेति तदाह ... अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः, किञ्चाद्रिभिस्तैरेव साधनैः Sy.
८. सम्पादयन्त्यध्वर्यवः। ... सोमं युष्मदर्थमेव दुहन्ति। वल्लीरूपं सोमं युष्मदर्थमेवोदकेनाप्लाव्य रसं दुहन्ति Sy.
९. ०रम् P.
१०. अस्मत्त्रातारौ युवाम् Sy.
११. अस्मदीयं यज्ञम् Sy.
१२. उपागम्ताभि० P.
१३. युष्मदर्थम् Sy.
१४. आपीतये सम्पूर्णपानाय Sy.
१५. सोमस्सुतः M. अभिमुखः ... अत आगच्छतमित्यर्थः Sy.
१६. नेतृभिर्यज्ञनिर्वाहकैर्ऋत्विग्भिः Sy.
१७. V.M. explains दुहन्ति। अद्रिभिः। सुतः once only.
Ms. D. puts the figure ॥१३७॥ here to indicate the end of one hundred and thirtyseventh hymn. No such number is given in P. and M.
१८. ०यात् P.
१९. बहुयजमानार्थमुत्पन्नस्य Sy.
२०. पोषकस्यैतन्नामकस्य देवस्य Sy.
२१. प्रस्तूयते सर्वैः। वीप्सा पादपूरणे

अस्य। वृद्धस्य[1]। न। क्षीणं भवति[2]। स्तोत्रञ्च[3]। मुग्यमिच्छन्। अहम्[4]। अन्तिके यस्य रक्षा भवति तम्[5]। सुखस्य भावयितारम्[6]। स्तौमि। विश्वस्य मनाय्यस्य[7]। यः[8]। मनः। आत्मनोऽभिमुखमन्येभ्यो[9] देवेभ्यः पृथक्[10] करोति। महनीयः[11]। देवः[12][13]।

प्र हि त्वा पूषन्नजिरं न यामनि स्तोमेभिः कृण्व ऋणवो यथा मृध उष्ट्रो न पीपरो मृधः। हुवे यत्त्वा मयोभुवं देवं सख्याय मर्त्यः। अस्माकमाङ्गूषान्द्युम्निनस्कृधि वाजेषु द्युम्निनस्कृधि ॥२॥

प्र हि त्वा पूषन्। पूषन्! त्वम्। मृधः[14] शत्रूनाग्या[15] तुदसि एवमहम्। त्वां[16]। स्तोत्रैः[17]। अस्मत्कार्येऽधिकृतं[18] करोमि। यथा। गमनशीलमश्वम्[19]। गमने[20] योजयन्त्येवं तथा भवति। यथा। उष्ट्रः[21]। शीघ्रं[22] गच्छत्येवम्। शत्रून्[23]। पारयाधिगच्छति[24]। यस्मात्[25]। त्वाम्। हुवे[26]। सुखस्य भावयितारम्।

---

१. बलस्य Sy.

२. न हिनस्ति कश्चिदपि Sy.

३. अस्य पूष्णः स्तोत्रं न तस्यते न हिनस्ति न विरमति। सर्वोऽपि जन एनं स्तौतीत्यर्थः। जगत्पोषकत्वादिति भावः Sy.

४. अतः कारणात् ... अहमपि यजमानः Sy.

५. आसन्नरक्षणम्। ... स्तुत्यनन्तरमेव वरप्रदमित्यर्थः Sy.

६. सुखस्योत्पादकं भावयितारं वा Sy.

७. सर्वस्य स्तोतुर्मर्त्विजः Sy.

८. पूषा Sy. ९. ०ख... भ्यो D.

१०. आयुयुवे समन्तान्मिश्रयति शीघ्रवरप्रदानादिति भावः। ... मन्त्रं यजमायुयुवे सम्पूर्तिपर्यन्तं मिश्रयति। यद्वा विश्वस्य मनोमिश्रणे यजमाने किमायातमिति चेदुच्यते, मनो यज्ञनिर्वाहकोऽयं पूषा देवो यजमानस्य मन आयुयुवे समन्तान्मिश्रयति। सामर्थ्याद् यजमानस्य मन इति लभ्यते Sy.

११. मनो यज्ञवान्। मत्वर्थो लुप्यते Sy.

१२. The passage beginning with यः। मनः and ending with देवः is omitted by P. P. reads आत्मनोऽभिमुखः only. दीप्यमानः Sy.

१३. VM. explains प्र। अस्य। न। तस्यते। आयुयुवे। मनः once only.

१४. मृधः सङ्ग्रामानुद्दिश्य, ऋजवो गच्छन्तस्तथा प्रकुर्वते। यद्वा। यथा ऋजवोऽश्ववाजं प्रति गच्छेः। ऋणु गतौ ... तथा त्वां कृण्वे Sy. १५. प्र हि त्वा...शत्रून् M.

१६. त्वां M. अजिरं यज्ञदेशं प्रति गमनवन्तं ... त्वाम् Sy.

१७. यामनि गमने निमित्तभूते सति ... स्तोमैः Sy. १८. प्रकृष्टं करोमि Sy.

१९. तत्र दृष्टान्तः। ... शीघ्रगामिनमश्वमिव। स यथा प्रस्तूयते तद्वत् Sy.

२०. शीघ्रगमने Sy.

२१. तत्र दृष्टान्तः। ... उष्ट्रो यथा भारं वोढा Sy. २२. पारयति तद्वत् Sy.

२३. मृधो हिंसकान्योद्धृन् सङ्ग्रामे Sy.

२४. पारं नयसि Sy.

२५. अतः कारणात् Sy.

२६. The passage beginning with गच्छत्येवं and ending with हुवे is missing in M. आह्वयामि Sy.

देवं[1] सन्तम्। मर्त्यः[2] सन्। सख्यसिद्ध्यर्थम्[3]। ततोऽस्माकम्[4]। स्तोमान्[5]। सङ्ग्रामेषु। अन्नयुक्तान्[6]। कुरु[7] [8]।

यस्य॑ ते पूषन्त्स॒ख्ये वि॑प॒न्यव॒: क्रत्वा॑ चि॒त्सन्तोऽव॑सा बुभुज्रि॒र इति॒ क्रत्वा॑ बुभुज्रि॒रे। तामनु॑ त्वा॒ नवी॑यसीं नि॒युतं॑ रा॒य ई॑महे। अहे॑ळमान उरुशंस॒ सरी॑ भव॒ वाजे॑वाजे॒ सरी॑ भव ॥३॥

यस्य ते पूषन्। यस्य[9]। ते। पूषन्[10]! सख्ये[11]। स्तोतारः[12]। कर्मणा[13]। च[14]। भवन्तः[15]। त्वदीयेन[16] रक्षणेन[17]अभिमतान्[18]भोगान्[19]। आत्मीयेन कर्मणा स्तुत्या च। भुञ्जते[20]। तादृशीम्। त्वदीयाम्। नवतरां स्तुतिम्[21]। लक्षीकृत्य[22] त्वां वयम्। धनस्य[23]। नियुतसङ्ख्याम्[24]। याचामहे। तथासति[25] बहुस्तुते[26]! अक्रुध्यन्[27]। अस्माकं। सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे[28]। सर्ता[29]। भव रक्षणाय[30]।

---

१. वेवनशीलं पूषणम् Sy.

२. The passage beginning with प्र हि त्वा and ending with मर्त्यः is omitted by P. सन्तं ... स्सन् P. मरणधर्मा मनुष्योऽहम् Sy.

३. समानख्यानाय प्रियकरणाय Sy.

४. एवमाहूतः सन् Sy.

५. स्तोन् P. आघोषान्स्तोमान्। 'आङ्गूषः स्तोम आघोषः' (N. 5. 11.) इति यास्कः Sy.

६. द्योतनवतः कुरु। यद्वा। स्तोमान्यशोवतोऽन्नवतो वा कृधि। अस्मत्स्तुत्या प्रीतस्त्वमेवं कुर्वित्यर्थः। किञ्च...द्युम्निनोऽन्नवतः Sy.

७. कृधि, अस्मद्वैरिणो जित्वा तेषामन्नं मयि कुर्वित्यर्थः Sy. ८. VM. ignores हि। न and explains द्युम्निनः। कृधि once only.

९. रक्षकत्वेन प्रसिद्धस्य Sy.

१०. यस्य। ते। पूषन्। omitted by M.

११. सखित्वे हितकरणे सति Sy.

१२. विपन्यवो विशेषेण स्तोत्रशीलाः। यद्वा। मेधाविनामैतत्। मेधाविनो यजमानाः Sy. १३. क्रतुना प्रकृष्टेन कर्मणा Sy.

१४. एव Sy.

१५. भवन्तं प्रीणयितारः सन्तः Sy.

१६. ०न्तं त्व० D. भवन्तस्त्वदीयेन missing in M. त्वत्कृतेन Sy.

१७. रक्षणेन रक्षिताः सन्तः Sy.

१८. ०नाभिमनात् D. ०नाभिमंहनात् P.

१९. M. adds इत्थम् after भोगान्।

२०. भुञ्जते भोगान्। इति एवमेव सर्वदा क्रत्वा कर्मणा ... भुञ्जते सर्वे पालयन्त इति वा Sy.

२१. स्तुत्यां वा रक्षाम् Sy.

२२. अनु-अनुसृत्य रक्षाया अनन्तरम् Sy.

२३. धनानि Sy.

२४. ०सख्यां P. एतत्सङ्ख्याकान् Sy.

२५. Omitted by P. and D.

२६. उरुशंस बहुधा स्तुत्य ! Sy.

२७. अस्मासु सुमनाः सन् Sy.

२८. Omitted by P. M. सर्वेष्वपि सङ्ग्रामेषु Sy. २९. सत्ता M. सरी भव, अस्माभिर्गन्तव्यो भव...गमनशीलो भव, पुरतो गन्ता भवेत्यर्थः Sy.

३०. VM. explains सरी। भव once only and ignores इति।

अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व । ओ षु त्वा ववृतीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः । नहि त्वा पूषन्नतिमन्य आघृणे न ते सख्यमपह्नुवे ॥४॥

अस्या ऊ[1] षु णः[2]। पूषन्! अस्याः[3] स्तुतेः[4]। भजनाय[5]। सुष्ठु। अस्मान्[6]। समीपे[7]। भव। अक्रुध्यन्[8]। दानवान्[9]। अजाश्वा[10] अजाः। धनमिच्छतामस्माकं[11][12] स्तुतेर्गतिः। शत्रूणामुपक्षपयितः[13]! त्वां वयम्।

---

१. ऊ इति पादपूरणः Sy. ऊषु पदपूरणौ SKN. 'उ' इति 'सु' इति 'न' इति पदानि Dur.

२. ण M. ऊष्मणः D.

३. अस्यै । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी Sy. अस्यै Dur.

४. ०ते P.

५. सातये लाभाय Sy. षष्ठ्यर्थे एषा चतुर्थी, सातेः 'षणु दाने' दानस्य SKN. लब्धये Dur.

६. नोऽस्माकम् Sy. नोऽस्माकं लिप्सिकाया इत्यर्थः SKN. अस्माकम् Dur.

७. उपभुवः समीपस्थो भव Sy. समीपे भव। तेन चात्र तदाभिमुख्यं लक्ष्यते यदेतल्लिप्सितमस्माकं दानम्। एतस्याः (सातेः) अभिमुखो भव चिकीर्षेस्त्वमित्यर्थः SKN. कथं नाम वयमर्थमभिप्रेतं लभेमहीत्येतमर्थमुद्दिश्य हे पूषन् ... उप समीपे भव। त्वयि सन्निकृष्टे त्वदनुग्रहादेतमर्थं लभेमहीत्यभिप्रायः Dur.

८. अनादरमकुर्वन् Sy. क्रुध्यतिकर्माथं याच्ञायाः क्रोधहेतुत्वेन लोके दृष्टत्वादेवमुच्यतेऽहेळमान इति SKN. सर्वो ह्यभ्यर्थ्यमानः क्रुध्यतीत्यभिप्रायः Dur.

९. दाता च सन् Sy.

ह्यन्वसत्वाद्वर्तमाने लडि भवतेतद्रूपम्। भवेर्विरित्यर्थः SKN. दानाभिप्रायसंयुक्तेन चेतसोपभव Dur.

१०. हे अजाश्व पूषन्। 'अजाश्वेति पूषणमाह' (N. .4. 25) इति यास्कः ... हे अजाश्व, अजा एवाश्वस्थानीया यस्य तादृशस्त्वम्। पूषनामैवम्।... 'अजाः पूष्णः' (Ngh. 1. 15.) इति यास्कः Sy. अजजातीया अजाकारा वाऽश्वा यस्यासावजाश्वस्तस्य सम्बोधनं हे अजाश्व!...हे अजाश्व! पूर्वेण पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्येवं व्युत्पाद्यते। अजाश्व गमनस्वभावकाश्वाश्वा वा यस्येत्यर्थः SKN.
अजाश्व, अजनाश्व गमनाश्व छागाश्व वा।... अथाजनाश्व। छागाश्वेत्यर्थः Dur.

११. धनमिच्छतामस्माकम् Sy. श्रवो धनं तदिच्छतां धनकामानामस्माकम् SKN. अस्माकं धनमिच्छताम् Dur.

१२. ०च्छतास्मा० P.
०च्छता अ० M.

१३. शत्रूणामुपक्षपयितः पूषन् Sy. उपक्षपयितस्तमसां तस्कराणां वा SKN. हे दस्म दर्शनीय अथवा दान्त Dur.

साधुभिः[1]। स्तोमैः[2]। सुष्टु[3]। आवर्तयामः[4]। नहि। त्वामहम्। पूषन्! अतिमन्येऽति-मननमुपेक्षा[5]। आघृणिः[6] = आगतदीप्तिः[7]। न ते सख्यमित्यत्रापि हीत्यनुषङ्गादनिघातः[8]। त्वया[9]। सख्यम्[10]। स्तोत्रैरनुगालयामि[11][12]।

---

१. केन साधनेनेति तदुच्यते साधुभिः ...त्वां प्रीणयितुं समर्थैः Sy. शोभनैर्मधुरस्वरसौष्ठवादियुक्तैः SKN. शोभनैरित्यर्थः Dur.

२. स्तोत्रैः Sy. स्तोमैस्तीव्रस्तुतिभिः SKN. स्तोत्रैः Dur.

३. ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः। ... ओ षु वतृतीमहि सर्वत एव सुतरां वर्तयेमहि ... यज्ञान्तरगमनान्निवर्तयाम इत्यर्थः Sy. आ ऊ ओ इति पदपूरणाः सुष्ठु आवर्तयामो वयम् SKN. 'आ' 'उ' 'सु' इति पदानि। ... आभिमुख्येनात्मनो वर्तयामहे Dur.

४. नैव Sy. नहीत्ययमेको निपातो नशब्दस्यार्थे न त्वाम् SKN.

५. अवमतिम् ... करोमि Sy. अतीत्ययमवेत्यस्य स्थाने। अवमन्ये कदाचिदप्यहम् SKN. त्वामतीत्य साधुतरां काञ्चिदप्यन्यामहं देवतां मन्ये। ... त्वद्भक्त एवाहमस्मीत्यभिप्रायः Dur.

६. ०णस P. आघृणे सर्वतो वृष्टेः क्षारयितः। यद्वा ... हविषामाहर्तः स्वीकर्तः Sy. हे अतिघृणे 'घृ क्षरणदीप्त्योः' इत्यस्य घृणिर्दीप्तिरागतदीप्तिक SKN. आगतदीप्ते Dur.

७. Omitted by P. D. नैव Sy. नच SKN.

८. ०ङ्गानिघातः M.

९. तव Sy., SKN., Dur.

१०. सखित्वं हितकर्तृत्वम् Sy. ...स्तुत्यस्तोतृलक्षणम् SKN. सखिभावम् Dur.

११. यावि (मि) M. नहि, अपह्नुवे, नैवापनयामि न त्यजामि। सर्वतः प्रख्यापयामीत्यर्थः Sy. अपलपामि, अपनयामीत्यर्थः। यथैव पुरा, एवमिदानीमपि स्तौम्येवेत्यर्थः SKN. कदाचिदप्यपह्नुवे। कृतज्ञोऽहमित्यभिप्रायः Dur.

१२. VM. ignores उ and explains अजाश्व once only. A fragment अहेळमानो ररिवाँ अजाश्व is quoted by Skanda in N. 1. 1. p. i.6. with the remark: अववशब्दोऽजेषु पठ्यते। The first two *pādas* are quoted by Yāska in N. 4. 25 and are explained in the following manner: अस्मै नः सातय उपभव। अहेळमानोऽक्रुध्यन्। ररिवान्—रातिरभ्यस्तः। अजाश्वेति पूषणमाह। अजाश्वा अजा अजनाः। The stanza is quoted and explained in full by both Skanda. II. 276. and Durga. Ms. D. puts the figure ॥१३८॥ here to indicate the end of one hundred and thirtyeighth hymn. No such number is given in P. and M.

I.139.

अस्तु श्रौषट् पुरो अग्निं धिया दध आ नु तच्छर्धो दिव्यं वृणीमह इन्द्रवायू वृणीमहे । यद्ध क्राणा विवस्वति नाभा संदायि नव्यसी । अध प्र सू न उप यन्तु धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥१॥

अस्तु श्रौषट्। वैश्वदेवी स्तुतिः[1]। श्रवणम्[2]। अस्तु[3]। कर्मणा[4] यज्ञाधेयम्। अग्निम्[5]। पुरः[6]। दधाम्याहवनीयम्[7]। आवृणीमहे[8] न[9]। दिव्यम्[10]। तत्[11]। यथा[12] मामनम्[13]। क्षिप्रम्। इन्द्रवायू[14] च। यदा[15]। मया क्रियमाणा[16]। नवतरं स्तुतिः[17]। यजमाने[18]। स्तुतीनां धर्मणि[19]। सम्बद्धा भवति[20]। अथ[21]। अस्मान्[22]। सुष्ठु। लौकिकानि दानादिकृतानि परिचरणादीनि[23]। प्रकर्षेण। उपगच्छन्तु[24]। यथा[25]। देवान्[26]। प्रति[27]। ऋत्विजः कर्माण्युपगच्छन्ति[28][29]।[30]

यद्ध त्यन्मित्रावरुणावृतादध्याददाथे अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्य स्वेन मन्युना । युवोरित्थाधि सद्मस्वपश्याम हिरण्ययम् । धीभिश्चन मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः ॥२॥

यद्ध त्यत्। 'ऋतमहरनृतं रात्रिः'। न वा, इदं दिवा न नक्तमासीत्। अध्यावृत्त ते

---

१. ०ति P.D.M.
२. यस्मात्स्तुतिः क्रियते तस्मात् ... अस्याः स्तुतेः श्रवणम्। Sy.
३. भवतु। श्रोता भवतु वा मरुतां गणोऽग्निर्वा। इन्द्रवायुपक्षे प्रत्येकापेक्षयैकवचनम् Sy. ४. प्रणयनादिकर्मणा Sy.
५. आहवनीयाख्यम् Sy. ६. पुरस्तादुत्तरवेद्याम् Sy. पुरः is suggested for पुरा ७. धारितवानस्मि Sy.
८. आभिमुख्येन सम्भजामहे Sy.
९. Omitted by M.
१०. दिवि भवम् Sy. ११. तादृशम् Sy.
१२. बलवन्तं वाऽग्निम् Sy.
१३. मां तं M. यद्वा तच्छर्धस्तादृशं मरुतां स्वरूपं बलम् Sy. १४. इन्द्रवायू वृणीमहे Sy. १५. यस्मात्कारणात् Sy.
१६. कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनम् Sy.
१७. स्तुतिरूपा वाक् Sy. १८. विवस्वति दीप्तिमति Sy. १९. नाभौ मुख्या नाभिस्थाने देवयजने वेदिरूपे। यद्वा। नाभौ सर्वफलस्य सम्बन्धके यज्ञे। 'यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम्' (TS.7.4.18.2.) इति श्रुतेः Sy. २०. संबन्धो D. सम्बध्यते।...अस्माभिः प्रयुज्यत इत्यर्थः Sy.
२१. अनन्तरम् Sy. २२. अस्मदीयानि Sy.
२३. कर्माणि स्तुत्यादिरूपाणि Sy.
२४. ०न्त M. युष्मानुपगच्छन्तु Sy.
२५. Omitted by P. D.
२६. गम्यादिदेवान् Sy.
२७. प्राभिमुख्येन प्राप्तुमिव Sy.
२८. कर्मणि P. अस्मदीयानि कर्माणि Sy.
२९. उपयन्तु तेषां समीपं प्राप्नुवन्तु Sy.
३०. VM. ignores ह and explains वृणीमहे once only.

देवा[1] मित्रावरुणावब्रुवन्' इत्याद्यध्वर्युब्राह्मणम्। 'मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः'*। मित्रावरुणौ! यत्[2]। एतद्[3] युवाम्। सत्यभूतादह्नः[4]। अनृतभूतान्धकार?[5]। आदित्यस्य[6]। स्वभूतेन[7]। तेजसा[8]। आददौ[9]। अथ व्युष्टायां रजन्यां यज्ञगृहेषु[10]। अधि[11]। युवयोः[12]। हिरण्मयम्[13]। इत्थम्[14]। अपश्याम[15]। कर्मभिः[16] श्रद्दधानेन[17]। च[18]। मनसा सोमयागपरैः। सोमस्य[19]। स्वभूतैः[20]। इन्द्रियैश्चापश्याम[21][22][23]।

युवां स्तोमे॑भिर्देव॒यन्तो॑ अश्विनाश्रा॒वय॑न्तइव॒ श्लोक॑मा॒यवो॑ यु॒वां ह॒व्याभ्या॒३॑यवः। यु॒वोर्विश्वा॒ अधि॒ श्रियः॒ पृक्ष॑श्च विश्ववेदसा। प्रु॒षाय॑न्ते वां प॒वयो॑ हिर॒ण्यये॒ रथे॑ दस्रा हिर॒ण्यये॑ ॥३॥

युवां स्तोमेभिः। यथा। श्लोकम्[24]। आश्रावयन्तः[25] स्तोतारो मनुष्या[26] राजानमभ्याह्वयन्ति[27], एवमश्विनौ[28]! युवाम्। आयवः[29]। स्तोमैः[30]। हवींषि[31]। अभ्याह्वयन्ते[32]। देवौ भवन्ता-

---

१. देवयो D. देवयोः P. * N. 10.29.
२. यस्मात्कारणात् Sy. ३. त्यत् तदुदकम् Sy. ४. बहुः M. प्राबित्यात् Sy.
५. अनृतभूतान्धकारं is suggested. कीदृशमुदकम्। अनृतं नश्वरं शोषणस्वभावम् Sy. ६. बलस्य समर्थस्य Sy.
७. केन साधनेन। ... स्वकीयेन। ... आत्मभूतेन Sy.
८. तेजसा।...मन्युरित्युच्यते...मननीयेन सामर्थ्येन Sy.
९. आददाथे सर्वतो वदथः। ...अहोरात्राभिमानिदेवौ मित्रावरुणौ खलु वृष्टिं मोचयतः। 'अहोरात्रे वा' (TS. 2.1. 7.3.) इत्यादिश्रुतिः पूर्वमेवोदाहृता Sy. आददथुः is suggested for आददौ
१०. यज्ञसदनेषु Sy. ११. अधिकम् Sy.
१२. The passage beginning with मित्रावरुणावब्रुवन् and ending with युवयोः is omitted by P. and D. युवयोः सम्बन्धि Sy.
१३. हिरण्मयेम् P.D. हिरण्मयं रूपम् Sy.
१४. वक्ष्यमाणप्रकारेण Sy.
१५. अपश्याम P. पश्येम Sy.
१६. कर्मणि M. केन साधनेनेति तदुच्यते। ...त्वदुद्देश्यैः कर्मभिर्यज्ञादिरूपैः Sy.
१७. Omitted by P. and D.
१८. त्वदासक्तेन चेतसा च Sy. १९. सोमम् Sy. २०. आत्मीयैः...अस्मदीयैः Sy.
२१. अनन्यैश्चक्षुरादीन्द्रियैः।...नासाद्यपेक्षया बहुवचनम् Sy.
२२. ०श्या P. ०श्यामः M.
२३. VM. ignores ह। अधि and explains स्वेन। मन्युना। स्वेभिः। अक्षभिः once only.
२४. श्लोककम् P. युष्मदीयस्तुतिरूपां वाचम्। ...श्लोक इति वाङ्नाम। 'श्लोको धारा' (Ngh. 1.11.) इति तन्नामसूक्तत्वात् Sy.
२५. सर्वतः श्रवणविषयां कुर्वन्त इव Sy.
२६. ०ष्य P.D.M. २७. स्तुवन्ति Sy.
२८. अश्विनौ देवौ Sy.
२९. मनुष्यनामैतत्। यजमानाः Sy.
३०. स्तोत्रैः Sy. ३१. हविषाऽऽह्वयितारः Sy. ३२. आभिमुख्येन गन्तारः। प्रीणयितुमिति शेषः। हवींष्याभिमुख्येन प्रापयन्तो वा Sy.

विच्छन्तोऽथवा[1] यजमानाः[2]। किञ्च युवयोः[3]। अधि[4]। सर्वधनौ! विद्मा[5]। श्रियः[6]। सर्वमन्नम्[7]। च स्तोतॄणां वर्तन्ते[8]। तथा हिरण्मयं[9]। रथं शिप्रिणौ भवन्तौ। याम्। दस्रौ[10]। तत्र पवयः[11]। गमयन्ति— मधुभाजनानि पवय[12] इत्यादर[13] तानि मधु क्षरन्ति[14]।

अचेति दस्रा व्यु१ नाकमृण्वथो युञ्जते वां रथयुजो दिविष्टिष्वध्वस्मानो दिविष्टिषु । अधि वां स्थाम वन्धुरे रथे दस्रा हिरण्यये । पथेव यन्तावनुशासता रजोऽञ्जसा शासता रजः ॥४॥

अचेति[15] दस्रा। ज्ञायते[16]। दर्शनीयौ[17]। युवाम्[18]। द्युनाकम्[19]। स्वर्गेण व्यृण्वथः[20] पृथक्कुरुथो मध्ये-नागमनात्[21]। अस्माकं दिवोऽन्वेषणेषु[22] सत्सु[23] भवन्तौ सर्वस्य योक्तारौ[24]। ध्वसनरहिता[25]। अश्वाः[26]। युञ्जतेऽस्मत्समीपमानेतुमिति[27]। दर्शनीयौ! हिरण्मये। रथे। बन्धुरस्थाने[28]। अधि तत्र[29]। युवयो-

---

१. वेपयन्तो युवामात्मन इच्छन्तः Sy.
२. ०न्तोऽथवा P.
३. युवयोः सम्बन्धिनीः Sy.
४. अधिकम्। भजन्त इति शेषः Sy.
५. विद्मा P.D.M. सर्वाः Sy.
६. सेवनीयाः...लक्ष्मीर्धनकनकादिरूपाः Sy.
७. अस्मभ्यमपि युष्मत्प्रसादादपि, अधिकं लभन्ते Sy.   ८. वर्तन्ते M.
९. हिरण्मये मधुपूर्णे Sy.
१०. शत्रूणामुपक्षपयितारौ Sy.
११. पवः...या D. पवया P. तन्नेमयः Sy. 'पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम्' N.5.5.
१२. पवयः P. Missing in M.
१३. क्षरन्ति।...मधुपूर्णपात्रोपेतत्वाच्छीघ्र-गमनेन चक्रेषु मधूनि क्षरन्तीति भावः। ...किञ्च तादृशे हिरण्मये हिरण्यरमणे रथे मधुरं हविर्वहतमिति शेषः Sy.
१४. VM. explains युवाम्। हिरण्मये once only.
१५. वक्ष्यमाणं युष्मच्चेष्टितम् Sy.
१६. ज्ञायते सर्वैः Sy.
१७. दस्रावश्विनौ Sy.   १८. वां D.
१९. किं तदिति तदुच्यते। नाकं स्वर्गम् Sy.
२०. व्यवथः P. ०थ D. विशेषेण गच्छथः... यज्ञसम्पूर्त्यनन्तरमिति यावत्। उताप्यो-ऽवधारणे। यद्वा नाकम्। अकं दुःखं तद्रहितं यज्ञम् ... विशेषेण गच्छथ एव Sy.   २१. कुरुतः M.
२२. स्वर्गस्यैषणेषु द्योतनात्मकस्य यज्ञस्यैषणेषु गमनेषु वा निमित्तभूतेषु ...दिविष्टिषु दिवो गमनेषु निरालम्बाकाशगमनेषु Sy.
२३. ०मनात् अस्मास्विष्ट योषणेषु सत्सु P.
२४. तदर्थम् ... युष्मत्सम्बन्धिनो रथस्य योजयितारः सारथयः Sy.
२५. रथस्य तदाश्रितस्य च ध्वंसमकुर्वाणाः Sy.
२६. अश्वान्योजयन्ति रथे। युक्ते रथे वा युष्मान् Sy.   २७. Missing in D. and P. अश्विनौ Sy.
२८. बन्धुरत्रयमुक्ते। युगकाष्ठाधारः काष्ठ-विशेषो बन्धुरम्। तादृशत्रययुक्तत्वं 'रथो यो वां त्रिबन्धुरः' (RV.VIII.22.5ª.) इत्यादिषु प्रसिद्धम् Sy.
२९. हिरण्यरथबन्धुरस्थानेऽधि P. D. हिरण्मयी रथबन्धुरस्थानेऽधि M. तादृशस्य रथस्योपरि Sy.

रथ। स्थानम्[1]। यथा। पथा[2]। यन्तौ[3] सूर्याचन्द्रमसौ। दिग्विभाग[4]ज्ञापनेन मार्गम्। शास्तः[5]। एवमेतौ च सर्वेषां[6] मार्गानुशासनम्। अञ्जसा[7]। कुरुतः[8], यद्वा यथा मार्गेण गच्छन् क्षेत्रविदक्षेत्रविदो मार्गमनुशास्ति[9] तद्वत्, इमावित्येतयोर्द्वित्वकृतं[10] द्विवचनम्[11]।

शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यतम् ।
मा वां रातिरुप दसत्कदा चनास्मद्रातिः कदा चन ॥५॥

शचीभिर्न। कर्मधनौ[12]! अस्मभ्यम्[13]। कर्मभिः[14]। दिवा[15]। नक्तं[16] च। धनानि[17] प्रयच्छतम्[18]। मा[19]। युवयोः। दानम्। कदा[20]। चिदपि[21]। अस्मत्तः[22]। उप। दसद्[23] भवतु[24]।

वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्दव इमे सुता अद्रिषुतास उद्भिदस्तुभ्यं सुतास उद्भिदः । ते त्वा मन्दन्तु दावने महे चित्राय राधसे ।
गीर्भिर्गिर्वाहः स्तवमान आ गहि सुमृळीको न आ गहि ॥६॥

वृषन्निन्द्र। वृषन्[25]! इन्द्र[26]! वर्षित्रा पेयाः[27]। दीप्ताः। इमे[28]। सोमा[29] वृत्रवधादिषु त्वां

---

१. अस्थापयाम Sy.
२. सुपथेन मार्गेण Sy.
३. निरालम्ब आकाशे, रजो रञ्जनात्मकं स्वर्गं प्रति यन्तौ गच्छन्तौ Sy.
४. दिविभा॰ M. ५. शासतौ M.
६. ॰र्गमनु॰ P. D.
७. मुख्यत्वेन Sy.
८. रज उदकं वृष्टिलक्षणं शासता शासतौ बलाद्विधेयीकुर्वन्तौ Sy.
९. यद्वावि॰ M. अननुकूलाञ्छत्रूननुशासतौ विधेयीकुर्वन्तौ Sy.
१०. ॰कृतन्न P. ॰योः द्वित्वन्वि . . . D.
११. VM. ignores च and explains रजः। विविष्टिषु once only.
१२. शचीति कर्मनाम। अस्मदनुष्ठित-ज्योतिष्टोमादिकर्मधनौ युवाम् Sy.
१३. अस्मदीयैः Sy.
१४. कर्मभिर्यागादिभिर्निमित्तभूतैः Sy.
१५. अहनि Sy. १६. रात्रौ च Sy.
१७. Omitted by P. and D. अभिमतम् Sy.
१८. दत्तयाम् Sy. १९. मां P. D.
२०. सर्वदा यागकालेऽयागकालेऽपि Sy.
२१. न केवलं युष्मदीयमपि त्वस्माकमपि रातिर्दानं हविरादिप्रदानं सर्वविषयदानं वाऽर्थिभ्यः कदाचन सर्वावस्थायामपिSy.
२२. सत् P. उपक्षीणं मा भूत् Sy.
२३. उपदस्तम्भतु M. सर्वदा वर्तताम्। अह-मपि सर्वदा युष्मानुद्दिश्य दद्यां युवा-मपि मदभिमतं सर्वदा दत्तमित्यर्थः Sy.
२४. VM. explains रातिः। कदा। चन once only.
२५. वर्षितः कामानाम् Sy.
२६. वृषन्। इन्द्र! omitted by P. and D.
२७. ॰त्रापाय P. अभिमतवर्षकेण त्वया पातव्याः Sy. २८. पुरतो दृश्यमानाः Sy. २९. इन्दवः सोमाः Sy.

प्रेरयन्तु । तुभ्यम्[1] । अद्रिभिः[2] सुताः[3] । इमे[4] । त्वाम्[5] । मादयन्तु[6] । महते[7] । चित्राय[8] । धनाय[9] । दानार्थम्[10] । गीर्भिः[11] ऊह्यमानः[12] । अस्मान् । मृळत मृळयिता भवन्[13][14] । आगच्छ[15][16] ।

ओ षू णो अग्ने शृणुहि त्वमीळितो देवेभ्यो ब्रवसि यज्ञियेभ्यो राजभ्यो यज्ञियेभ्यः । यद्ध त्यामङ्गिरोभ्यो धेनुं देवा अदत्तन । वि तां दुह्रे अर्यमा कर्तरी सचाँ एष तां वेद मे सचा ॥७॥

ओ षू[17] णः । अग्ने ! अस्माकं[18] स्तोत्रम्[19] । स्तुतः[20] । त्वम् । शृणु । आशृणुहि[21] शृणु वा अस्मान् । यज्ञार्हेभ्य[22] आदित्येभ्यः । राजभ्यः[23] । देवेभ्यः[24] । ब्रूहि । यदा[25] । हे देवा यूयम्[26] । अङ्गिरोभ्य[27] प्रार्थिता-स्तेभ्यः । सर्वकामदुघां[28] धेनुम् । अदत्त[29] । ताम्[30] । अस्मिन् प्रयोजककर्तरि[31] सति । अर्यमा[32] । अग्निना[33] सह[34] ।

---

१. त्वदर्थम् Sy.
२. ग्रावभिः पाषाणैरभिषवसाधनैः Sy.
३. अभिषुताः Sy.
४. उद्भिद उद्भेदका वर्षस्य । त एव पुनर्विशेष्यन्ते । उद्भिदो बलस्योद्भेदका उद्भिदा वा पर्वतादी तादृशाः सोमाः Sy.
५. त्वा D. ६. तर्पयन्तु Sy.
७. महते Sy. ८. चायमानाय विचित्राय नानाविधाय वा Sy.
९. धनाय Sy.
१०. दानवति यागे । अभिमतदानाय वा Sy.
११. गिरां स्तुतीनामस्मदीयानां वोढः ... गीर्भिरस्मत्स्तुतिभिः Sy.
१२. स्तवमानः सन्, आ गहि-आगच्छ Sy.
१३. ०त P. मृळयिता सन् Sy.
१४. Missing in D. and P.
१५. गच्छ P. D.
१६. VM. ignores. उद्भिदः । सुतासः । गीर्भिः । स्तवमानः and explains आ । गहि once only. १७. षु P.
१८. अस्मदीयम् Sy. १९. Omitted by P. आवाहनं स्तुतिं वा Sy.
२०. सुत० D. सुतस्त्वं P. स्तोतास्मन् सुतस्त्वं M. अस्माभिः स्तुतः सन् Sy.
२१. ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । आभिमुख्येनैव सुष्ठु शृणु Sy.
२२. यज्ञार्हेभ्यो हविर्भागिभ्यः स्तुतिभागभ्य इत्येतदर्थः । ... तेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो यजमानेभ्यः सम्बन्धि कर्म Sy.
२३. Omitted by M. दीप्यमानेभ्यः । ... राजमानेभ्यः Sy.
२४. देवनशीलेभ्यः Sy.
२५. इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यन्ते । अत्रेतिहासमाहुः—अङ्गिरसो नाम महर्षयः पूर्वं यज्ञार्थं देवान्स्तुत्या प्रीणयित्वा गा अयाचन्त । ते प्रीताः कामदुघां ददुः । तदा च तां धेनुं क्षीरं दोग्धुमशक्नुवाना अर्यमणं देवं प्रार्थयन् । स च प्रार्थितोऽग्निहोत्रार्थं क्षीरं दुदोहेति । तदिदमत्रोच्यते । यद् याम् Sy.
२६. Omitted by M.
२७. अङ्गिरोभ्यस्तदर्थम् Sy.
२८. त्यां तां प्रसिद्धां धेनुं क्षीरादिना प्रीणयित्रीं गाम् Sy.
२९. दत्तवन्तः Sy. ३०. धेनुम् Sy.
३१. ०अकर्त० D. कर्तरि सर्वस्योत्पादके त्वय्यग्नौ Sy.
३२. सर्वस्य नियमिता देवः Sy.
३३. अमाग्निना P. D. अमाग्निनौ M.
३४. इतरदेवेभ्यः साकम् Sy.

कामान्विविधान्[1]। दुग्धवान्[2]। ताम्[3]। यो मदीयोऽग्निः। स[4] एव[5]। तां धेनुम्[6]। अर्यम्णा[7] सह दोग्धुम्[8]। ज्ञातवान्[9]नान्यः कश्चित्[10]।

मो षु वो॑ अ॒स्मद॒भि तानि॒ पौंस्या॒ सना॑ भूवन्द्यु॒म्नानि॒ मोत जा॑रिषुर॒स्मत्पु॒रोत जा॑रिषुः । यद्व॑श्चि॒त्रं यु॒गेयु॑गे॒ नव्यं॒ घोषा॒दम॑र्त्यम् । अ॒स्मासु॒ तन्म॑रुतो॒ यच्च॑ दु॒ष्टरं॑ दिधृ॒ता यच्च॑ दु॒ष्टर॑म् ॥८॥

मो षु वः। सेयं[11] मारुती। ऐन्द्राग्न्युत्तरा[12]। मरुतः! मा[13]। युष्माकम्[14]। बलानि[15]। अस्मान्[16]। अभिभवन्तु[17]। सुः पूरणः[18]। किन्तु भवतां सनातनानि[19]। अस्माकमन्नानि[20] सन्तु। अपि च। मा। अस्माकं[21] शरीराणि[22] भवद्भिरधिष्ठितानि। जीर्णानि[23] भवन्तु। यच्च। वः[24]। पूज्यम्[25]। अहन्यहनि[26]। घोषादु-र्व्वैर्मुकलकण्ठकम्[27]। स्तोतव्यम्[28]। अमर्त्यम्[29]। यत्। च। दुष्टरं[30] शर्धमुभयम्। अमस्मासु[31]। धारयन्तः[32][33]।

---

१. ०माद् D. M. २. ०धां M.
३. °विविधं दुग्धवान् Sy. ४. एव एवा-र्यमा Sy. ५. वेव P. ६. धेनु P. अर्यम्णा omitted by P. and D.
७. मत्समवायेन Sy. ८. दोग्धु P.
९. जानात्यर्यमा। अहमपि जानामीत्यर्थः Sy. १०. ईदृशी धेनुस्त्वयर्यमेव दुह्यात इत्यग्नेः स्तुतिः Sy. VM. ignores ह and explains यज्ञियेभ्यः once only.
११. सयं P. १२. ०न्द्रद्यु० P. ०न्द्राग्न्यु० M.
१३. मो इति निपातद्वयसमुदाय उशब्दो-ऽवधारणे ... मैव Sy.
१४. युष्मत्सम्बन्धीनि तानि प्रसिद्धानि Sy.
१५. पौंस्यानि बलानि Sy. १६. M. adds अस्माकं बलानि before अस्मान्।
१७. अभिभवन्। यद्वाऽस्मत्तोऽपगतानि मा भूवन् Sy. १८. सः M. सुष्ठु Sy.
१९. भवता सेनातरान्य० M. सनातनानि नित्यानि Sy. २०. द्युम्नानि प्रकाश-युक्तानि। यद्वा सना सम्भजनीयानि द्युम्नानि अन्नवन्ति यशोवन्ति वा। मत्वर्थीयो लुप्यते।... यद्वा। द्युम्नानी-त्येतदुत्तरत्र सम्बध्यते। द्युम्नानि धनानि यशांसि वा ... मा जारिषुः क्षीणानि मा भूवन् Sy. २१. अस्मदीयानि Sy.
२२. पुराणि, लक्षणया तत्रस्थाः प्राणिनः Sy.
२३. मा जारिषुः, जीर्णा नष्टा मा भूवन् Sy.
२४. युष्मत्सम्बन्धि Sy. २५. चायनीयं नानाविधम् Sy. २६. अहन्यहनि M. युगशब्दोपलक्षिते तत्तत्काले Sy.
२७. ०र्व्वै मु० D. ०र्ण्ठं M. घोषाः। व्यत्ययेन पञ्चमी। शब्दोपेता गवादयो घोषोपल-क्षिता ग्रामनगरादयो वा ये सन्ति तत्सर्वम् Sy. २८. नूतनं स्तोतव्यं वा Sy.
२९. ०तव्यमर्वं P. ०तव्यं म० M. ०तव्यम... D. अमरणधर्मकं, मर्त्येषु दुर्लभं वा Sy.
३०. दुष्करं D. दुःखेन तरणीयं सम्भावनीयं धनम् Sy. ३१. अस्मास्वेव भवत्विति शेषः। नान्यस्य Sy.
३२. न्यतः M. धारयत तदस्मासु। किं च दुस्तरं शत्रुभिरहिंसितं तत्सर्वमपि विशेषेणास्मासु स्थापयत Sy.
३३. VM. ignores उ। तानि। पुरा। तत् and explains उत। जारिषु यत्। च। दुष्टरम् once only.

दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अङ्गिराः प्रियमेधः कण्वो अत्रिर्मनुर्विदुस्ते मे
पूर्वे मनुर्विदुः । तेषां देवेष्वायतिरस्माकं तेषु नाभयः ।
तेषां पदेन मह्या नमे गिरेन्द्राग्नी आ नमे गिरा ॥९॥

दध्यङ् ह मे । दिवोदासान् मम । जन्म । पुरातन आथर्वण । दध्यङ् । मेध, एवम् । अङ्गि-रःप्रभृतयश्च । ते पञ्च । पूर्वं । जानन्ति । तेषां दध्यङ्प्रभृतीनाम् । आगमनमूर्त्तानि । देवेषु भवति । अस्माकम् । तेषु । नाभयो ज्ञातयानि । नैर्मेय । निहितेन पदेनाहम् । महत् । इन्द्राग्नी ।
स्तोत्रेण । नमयाम्यभिमुखं करोमि—तेभ्यः स्तोत्रकुशलेभ्य उत्पन्नोऽहमिन्द्राग्नी स्तौमि ।

---

१. दध्यङ् P.

२. P. adds जनुषं after मे ।

३. पुरोदासं P. दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्य Sy.

४. ०तनं P.
पूरकः सर्वस्य पुरातनो वा Sy.

५. अथर्वगोत्रोत्पन्न एतन्नामको महर्षिः Sy.

६. अङ्गिरा अङ्गारस्तद्वत्तेजस्वीत्यर्थः । यद्वा । अङ्गारा एवाङ्गिरसोऽभवन् । 'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' (AB. 3.34.) इति श्रुतेः ... एतन्नामा महर्षिश्च । प्रियमेधो मेधाप्रियः । ... स च कण्वो मेधावी स च । अत्रिर्दुःखत्रयरहितः । ... मनुर्मननवानेतन्नामा महर्षिः । ... मनुर्मनवो ज्ञानवन्तो यतस्ते पूर्वं मनवश्चातो विदुरिति भावः Sy. अङ्गिरा अङ्गारा अङ्कना अञ्चनाः ... प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधाः ... अत्रिर्न त्रयः N. 3. 17.

७. एते सर्वे महात्मानो महर्षयः । ... ते पूर्वोक्ताः Sy.

८. आथर्व ... पूर्वे M.
पूर्वकालीना मे अस्मत्पित्रादीन् जानन्त इत्यर्थः Sy.

९. तेषां ज्ञान उपपत्तिमाह । ... आय-तिर्दीर्घकालसम्बन्धोऽस्ति । अतो विदुरित्यर्थः Sy.

१०. इतरेषु देवनशीलेषु महर्षिषु मध्ये Sy.

११. भवन्ति P. १२. तेष्वेव वर्तन्ते Sy.

१३. जीवेन सह बन्धकत्वः प्राणाः ...फलेन सम्बद्धा यागा वा । ... अतो विशिष्टजन्मास्तो यज्ञयोग्य इति तेषां-ख्यत्वेन तदधीनत्वम् Sy.

१४. तेषां दध्यङ्ङादीनाम् Sy.

१५. आस्पदेन महत्त्वेन निमित्तेन Sy.

१६. महत्यधिकम् Sy.

१७. अहमेंहविन्द्राग्नाभ्यान्तेजस्तोः P. महविन्द्रा ... स्तेजस्तो० D. गिरा स्तुतिरूपया वाचा ... नमे नमति सर्वो जनः । किञ्च तेषामनुग्रहाद्यज्ञयोग्यः सन्निन्द्राग्नी गिरा स्तुतिरूपया वाचा युक्तः सन् Sy.

१८. The passage beginning with महत् and ending with नमयाम्यभिमुखं is omitted by M.
आनमे, आभिमुख्येन नमामि स्तौमि नमामि चेत्यर्थः । ... स्वयमेव नतोऽस्मि Sy.

१९. VM. ignores ह and explains मे । मनुः । विदुः । आ । नमे । गिरा once only.

होता यक्षद्वनिनो वन्त वार्यं बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः पुरुवारेभिरुक्षभिः। जगृभ्मा दूरआदिशं श्लोकमद्रेरध त्मना। अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः पुरू सद्मानि सुक्रतुः॥१०॥

होता यक्षत्। बृहस्पतिर्देवता। होता[1]। यजतु[2] बृहस्पतिम्। सम्भजनशीलाः[3] स्तोतारश्च[4]। बृहस्पतेर्वरणीयं धनम्[5]। भजन्ताम्[6]। बृहस्पतिः[7]। आत्मानं[8] तर्पयति[9]। कामयमानः। बहुभिर्दैवैर्वरणीयैः[10]। उक्षपशुभिः[11]। यस्य[12] निरवद्यत्वाद् दूर आदेशनं[13] भवति। तादृशं श्लोकम्[14]। आदरणं[15] कुर्वतो बृहस्पतेः। गृहीतवन्तो[16] वयम्[17] ईज्यमाने[18] बृहस्पतौ। आत्मनैव सोऽयम्[19]। उदकानि[20]। बहूनि[21]। सवनसाधनानि[22]। धारयति[23]। सुकर्मा[24]।[25]

---

१. दैव्योऽग्निर्मानुषो वा देवानामाह्वाता Sy.
२. याज्यां पठतु Sy.
३. ०लं P. D. ०लां M. वननवन्तो हविः * कामयमाना वा देवाः Sy.
४. ०रम् M. ५. सोमम् Sy.
६. सम्भजन्ताम् Sy.
७. बृहस्पति .. बृहस्पति० M. तदर्थं बृहस्पतिर्बृहतो मन्त्रस्य हविषो वा पालकोऽध्वर्युर्दैव्यो बृहस्पतिर्वा Sy.
८. स्वयमेव Sy. ९. यागं करोति Sy.
१०. बहुभिर्वरणीयैः Sy.
११. सेचकैः सोमैः ... सेचनसमर्थैरुदकैस्तन्निमित्तभूतैर्हूयमानैराहुतिभिरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पन्नैः Sy. १२. ०स्या P.
१३. दूरआदिशं दूरदेश आदिग् आदेशो यस्य तादृशम् Sy.
१४. अद्रेः। जातावेकवचनम्। अभिषवसाधनस्य ग्राव्णः श्लोकं वाचं ध्वनिम् Sy.
१५. शोकमाभरणं P.
१६. गृह्णीमः श्रोत्राभ्याम्। पूजार्थं बहुवचनम् Sy. १७. यजमानाः Sy.
१८. ०नो P. ०मिज्यमाने is suggested for ० मीज्यमाने
१९. इदानीं परोक्षकृतः। ... अयं यजमानः, अथ अथ यागसम्पूर्त्यनन्तरम् Sy.
२०. अररिन्दानि, उदकनामैतत्। 'अररिन्दानि ध्वस्मन्वत्' (Ngh.1.12.) इति तन्नामसु पाठात्। वृष्टिलक्षणान्युदकानि ... ररिर्दाता। नास्त्यन्यो ररिरस्य पिपासोपशमनस्य तादृशं पिपासोपशमनं ददातीत्यररिन्दानि। यद्वा। अरररिरितश्चेतश्चगमनम् ... तद्ददतीत्यररिन्दान्युदकानि। चेष्टाप्रदानीत्यर्थः। 'आपोमयः प्राणः (Cha. U.6.5.4.) इति श्रुतेः। यद्वा ररिर्दानम्। न विद्यते तादृशं दानमितरभूतेषु तदररि। तद्ददातीत्यररिन्दानि। अन्यैरदेयं लोकोपकारिभोगं ददतीत्यर्थः। तादृशान्युदकानि यागेनोत्पादितवानित्यर्थः Sy.
२१. पुरूणि बहूनि Sy.
२२. सवनानि सुखनिवासयोग्यानि गृहाण्यधारयत्। यद्वा बृहस्पतिः सुक्रतुश्चायमध्वर्युरररिन्दान्युक्तलक्षणान्यभिषवसाधनान्युदकान्यधारयत्। ... तथा ... सद्मानि सवनानि हविरासादनस्थानान्यधारयत् Sy. २३. धारितवान् Sy.
२४. शोभनकर्माऽयम् . . . शोभनप्रज्ञः Sy.
२५. VM. ignores अध and explains उक्षभिः। सुक्रतुः। once only.

ये दे॑वासो दि॒व्येका॑दश॒ स्थ पृ॑थि॒व्यामध्येका॑दश॒ स्थ ।
अ॒प्सुक्षितो॑ महि॒नैका॑दश॒ स्थ ते दे॑वासो य॒ज्ञमि॒मं जु॑षध्वम् ॥११॥

ये देवासः।[1] वैश्वदेवी। आप इत्यन्तरिक्षनाम, अन्तरिक्षायतना रुद्राः।[2] माहात्म्येन।[3] अष्टौ वसवः प्रजापतिर्वषट्कारः[4] पूना वेति। पृथिव्यायतना[5] एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः।[6]

---

१. हे ... देवाः Mah., U. हे ... देवा द्योतनशीलाः Sy.

२. ये यूयं दिवि द्युलोक एकादश स्थ एकादशसङ्ख्याका भवथ Mah. ये यूयं दिवि द्युलोक एकादश स्थ एकं च दश चेत्येतत्सङ्ख्याका भवथ Sy. ये यूयम् ... दिवि द्युलोक एकादशसङ्ख्यया भवथ U.

३. महिम्ना स्वस्वमहिम्ना स्वस्वमाहात्म्येन। महिनेति पदं त्रिष्वपि स्थानेषु सम्बध्यते। सर्वत्र महाभाग्याविशेषात् Mah. महत्त्वेन स्वस्वविभूत्या। ...महिना देवास इत्येते सर्वत्र सम्बध्येते Sy. महिना महाभाग्येनैकादश स्थ। महिनेति त्रिष्वपि स्थानेषु सम्बध्यते। सर्वत्र हि महाभाग्याविशेषात् U.

४. ०क्का० P.

५. तथा पृथिव्यामधि पृथिव्युपर्येकादश स्थ। तथा ये यूयमप्सुक्षितोऽन्तरिक्षनिवासिन एकादश स्थ भवथ। अप्स्वित्यन्तरिक्षनामसु पठितम्। क्षियतिर्निवासार्थः। अप्स्वन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीत्यर्थः। ...ते त्रिविधा यूयमिमं यज्ञं यजनीयमाग्रयणपहं जुषध्वं सेवध्वम् Mah. पृथिव्यामधि, उपर्येकादश स्थ, एतत्सङ्ख्याका भवथ। किञ्च, ...तद्धेतुत्वात्तज्ज्ञयम्। अप्स्वन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीत्यप्सुक्षितः। ... अन्तरिक्षवासिनो देवा एकादश स्थ तत्सङ्ख्याका भवथ। यद्वाऽन्तरिक्षस्येयं सञ्ज्ञा। 'आपः पृथिवी' (Ngh. 1. 3.) इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात्। यद्यपि 'तिस्र एव देवताः' (N. 7.5.) इत्युक्तत्वात्स्थानत्रयाभिमानिन्यो देवतास्तिस्र एव तथापि ... त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याका भवन्ति। तत्तत्स्थाना अन्यास्तद्विभूतय इत्युक्तत्वात्। ...ते यूयं हे देवासः! मिलित्वोक्तसङ्ख्याका देवा इममस्मदीयं यज्ञं जुषध्वं सम्भजध्वम्। तत्सम्बन्धि हविर्वा सेवित्वा प्रीणयध्वम् Sy. पृथिव्याम्...उपर्येकादश स्थ। ये च यूयम् ... अप्स्वित्यन्तरिक्षनामसु पठितम्। क्षियतिर्निवासार्थः। अन्तरिक्षनिवासिनः...ते यूयं हे देवा यज्ञमिममाग्रयणलक्षणम् ...सेवध्वम् U.

६. RV. I.139.11 = YV. 7. 19. Ms. D. puts the figure ॥१३९॥ here to indicate the end of one hundred and thirtyninth hymn. No such number is given in P. and M.

I.140.

वे॒दि॒षदे॑ प्रि॒यधा॑माय सु॒द्युते॑ धा॒सिमि॑व॒ प्र भ॑रा॒ योनि॑म॒ग्नये॑ ।
वस्त्रे॑णेव वासया॒ मन्म॑ना॒ शुचिं॑ ज्यो॒तीर॑थं शु॒क्रव॑र्णं॒ तमो॒हन॑म् ॥१॥

वेदिषदे। दीर्घतमा औचथ्यः।[1] वेद्यां[2] सीदते।[3] प्रियस्थानाय।[4] अग्नये।[5] सुष्ठु द्योतमानाय।[6] हविरिव।[7] निवासस्थानम्।[8] उपकल्पय[9] तत्र चैनं स्थापयित्वा। वस्त्रेणेव।[10] आच्छादय। स्तोत्रेण।[11] शुद्धम्।[12] ज्योतींषि[13] यस्य[14] रथास्तैरुह्यमानस्य।[15] श्वेतवर्णम्।[16] तमसो[17] हन्तारम्।[18]

अ॒भि द्वि॒जन्मा॑ त्रि॒वृद॒न्नमृ॑ज्यते संवत्स॒रे वा॑वृधे ज॒ग्धमी॒ पुन॑ः ।
अ॒न्यस्या॒सा जि॒ह्वया॒ जेन्यो॒ वृषा॒ न्य१॑न्येन॑ व॒निनो॑ मृष्ट वार॒णः ॥२॥

अभि द्विजन्मा। अभिविसृज्यते।[19] द्वयोर्लोकयोररण्योर्वा जायमानः।[20] त्रिवृत्।[21] अन्न-[22]

---

१. ०थ्यः M.
२. सीवेद्यं M. हे अध्वर्यो Sy.
३. सो० P. सीदते नित्यम् Sy.
४. प्रियधाम्ने प्रियस्थानायोत्तरवेदिलक्षण-प्रियाय Sy.
५. अग्ने P. अपनयनादिगुणविशिष्टाय Sy.
६. शोभनद्योतनाय Sy.
७. ०रिह M. हवीरूपमन्नमिव Sy.
८. स्थानं वेद्याख्यम् Sy.
९. प्रहर। प्रकर्षेण सम्पादयेत्यर्थः। Sy.
१०. ० णव M. तच्च स्थानं वस्त्रेणेव, तेन यथा मार्दवायास्तृणाति तद्वत् Sy.
११. मननीयेन सम्भारेण बर्हिषा वा वेदिस्थानं वासय Sy.
१२. कीदृशं तत्स्थानमिति तदुच्यते। ... उत्पवनप्रोक्षणादिनाऽमेध्यासुरादीनामप-गतत्वाच्छुद्धम् Sy.
१३. शुद्धज्योतींषि P. D. ज्योतिष आज्यादेरग्नेर्वा रथस्थानीय-माधारभूतत्वात् Sy.
१४. Omitted by M.
१५. ०रू० P. D. ०वह्यमानं is suggested for ०वह्यमानस्य
१६. अग्न्युपेतत्वाद्दीप्तवर्णम् Sy.
१७. अत एव ... तमसोऽन्धकारस्य हन्ता-रमज्ञानस्य वा। अग्निसाध्ययज्ञादिद्वारा ज्ञानविचारकत्वादिति भावः। Sy.
१८. यद्वा तस्यां योनौ स्थाने वस्त्रेण यथा गोपनीयं वस्तु गोपायन्ति तद्वत्तमग्निं वासय निवासय स्थापय। मन्मना मननीयेन हृद्येन वस्त्रसदृशेन मृदुकाष्ठा-दिनाऽऽच्छादय वा। कीदृशम्? ज्योतीरथं दिव्यरथोपेतम्। शेषं पूर्ववत् Sy.
१९. अभि ऋज्यते प्राप्नोति। अभित आभि-मुख्येन नयति भक्षयति ... यद्वा भृज्यते 'भ्रस्जो पाके' पक्वं करोति वा Sy.
२०. द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः। यद्वा। मथनेनाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वाद् द्विजन्मत्वम् Sy.
२१. आज्यपुरोडाशसोमरूपेण त्रिप्रका-रम् Sy.
२२. अदनीयम् Sy.

माज्यौषधसोमरूपम्। अग्निना भक्षितम्। एतज्जगत्[1]। पुनः। संवत्सरे[2]। परिणमति[3] सोऽयं[4] जेना-ऽग्निः[5]। एकस्य[6] यजमानेषु वर्तमानस्याग्नेः। आस्येन[7]। जिह्वया न कामानां वर्धिता[8] भवति। अथान्येन दवाग्निना[9]। वनिनो[10] वृक्षान्। न्यङ्[11] दहति[12]। वारणशीलः[13]।

कृष्णप्रुतौ वेविजे अस्य सक्षिता उभा तरेते अभि मातरा शिशुम्।
प्राचाजिह्वं ध्वसयन्तं तृषुच्युतमा साच्यं कुपयं वर्धनं पितुः ॥३॥

कृष्णप्रुतौ। कृष्णमार्गौ[14]। दाहभयादत्यन्तं कम्पमाने[15]। अग्नेरस्य। सह निवसन्त्यौ[16]। द्यावापृथिवी[17]। उभे[18] अपि। एनं पुत्रभूतम्[19]। अभिगच्छतस्त्वष्टुर्जायमानम्[20]। प्राङ्मुखज्वाला-जिह्वम्[21]। तृणगुल्मादिकं[22] विनाशयन्तम्[23]। शीघ्रं दाह्यं प्रति[24] गच्छन्तम्। मेध्यं[25] यजमानानाम्। अयजमानानां कोपनम्[26]। पालयितुर्यजमानस्य[27]। वर्धनं[28] शिशुम्[29]।

---

१. अग्निमात्रभक्षितमेतज्जगत् P. ०तमे ... तज्ज० D. ई इदम्। ईमित्यत्र सांहितिको मलोपश्छान्दसः Sy.

२. संवत्सरे पूर्णे Sy.

३. अग्निर्वर्धयति। जीर्णस्य पुनर्वृद्ध्य-भावाद्यजमानं हविर्वृद्ध्या प्रतिसंव-त्सरं यागसमर्थं करोतीत्यर्थः। यद्वा। एकवारं भक्षितं हविः पुनः संवत्सरे पूर्णे संवत्सर उवरस्थं वर्धते वर्धयति वा भक्षितारम् Sy.　　४. सोय M.

५. जाताग्निः P.D. जेन्यः प्रभूतो भवतीति शेषः। यद्वा वर्धिता सप्तैकेन रूपेणा-न्यस्य यज्ञे होत्रादेर्जिह्वया तदुपल-क्षितया स्रुचा जेन्यः प्रवृद्धो भवति Sy.

६. एतस्य P. अन्यस्य हविषः Sy.

७. आस्ये P. D.

८. वर्धकः सन् Sy.

९. अन्येनैवदा (न दावा) ग्निना P.D.। दावाग्निरूपेण Sy.

१०. वनसम्बन्धिनो वृक्षान् Sy.

११. यङ् P.D. यर्व M.

१२. निमार्ष्टि। दहतीत्यर्थः Sy.

१३. वर० P. सर्वेषां वारकः सन् Sy.

१४. भयनोपक्रमे कृष्णप्रुतौ, अग्निसम्पर्का-त्कृष्णवर्णतां प्राप्नुवत्यौ प्रापयन्त्यौ वा भूमिम् Sy.　　१५. वेविजे चलतः Sy.

१६. समानकार्यमग्न्युत्पादनं गच्छन्त्या-वेवंभूते मातरौ Sy.

१७. मातृस्थानीये उत्पादयित्र्यौ Sy.

१८. उभेव M. उभे अरण्याख्ये मातरौ Sy.

१९. शिशुवदुत्पत्तिसमयेऽप्यल्पमग्निम् Sy.

२०. अभि तरेते, आभिमुख्येन प्राप्नुतश्च Sy.

२१. ०मुखज्वालाया ज्वाला० P. कीदृशं शिशुम्। ... प्राग्वेशस्थितजिह्वास्थानीयज्वालम् Sy.　　२२. ०गुल्मा० P. D.

२३. तमो नाशयन्तम् Sy.

२४. अरणीभ्यां क्षिप्रं निर्गच्छन्तमथवोद्येन मोनैः सकाशाच्छीघ्रमुत्पद्यमानम् Sy.

२५. आ ईषत् ... समवेतव्यं मृदुकाष्ठ-चूर्णादिना Sy.

२६. ०नः M. गोपनीयम् Sy.

२७. पालकस्य यजमानस्य Sy.

२८. प्रवर्धनं प्रवर्धयितारम्। उक्तप्रकारै-र्लौकिकशिशुलाभादरीक्ष्येतं शिशुमग्नि मातरावुत्पादयत इत्यर्थः Sy.

२९. VM. ignores आ

मुमुक्ष्वो३ मनवे मानवस्यते रघुद्रुवः कृष्णसीतास ऊ जुवः ।
असमना अजिरासो रघुष्यदो वातजूता उप युज्यन्त आशवः ॥४॥

मुमुक्ष्वः । कामान्मोक्तुमिच्छन्तः[1] । मनवे[2] । मनुष्यानक्षुधितानिच्छते[3][4][5] । लघु शीघ्रं गच्छन्तः[6] । आकृष्टहलाः[7] । वेगवन्तः[8] । नानाविधरूपाः[9] । क्षिप्राः[10] । लघु च स्यन्दन्तोऽरण्यं दहन्तः[11] । वातेनाकृष्टाः[12] । सर्वैर्मानवैरुपयुज्यन्ते[13] । तव रश्मयः[14][15] ।

आदस्य ते ध्वसयन्तो वृथेरते कृष्णमभ्वं महि वर्पः करिक्रतः ।
यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मृशदभिश्वसन्स्तनयन्नेति नानदत् ॥५॥

आदस्य ते । अनन्तरमेव[16] । अस्याग्नेः[17] । वृक्षादीन् ध्वसयन्तः[18] । रश्मयः[19] । अनायासेनैव[20] ।

---

१. कामं P.

२. कीदृश्यस्ताः। ... मुमुक्ष्व आहुतिद्वारा यजमानं मोक्तुमिच्छन्त्यो ब्रह्मलोकं प्रापयन्त्यः। ... ज्वालानामाहुतिद्वाराब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वं 'काली कराली' इत्युपक्रम्य श्रूयते। 'एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन्। तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः' (Muṇḍak. U. I.2.4–5.) इति Sy.

३. मननवते Sy.

४. मनुष्याः० P. D. ०षिता M. मानवामृत्विजः कर्मार्थमिच्छते यजमानाय तदर्थमध्वर्यादिभिरग्नेर्ज्वाला उपयुज्यन्ते यज्ञेषु। सूक्तस्याग्नेयत्वादौचित्याज्ज्वाला इति गम्यते Sy.

५. निगच्छते P. M.

६. ०च्छतः M.
क्षिप्रं गच्छन्त्यः Sy.

७. ०कलाः D.
कृष्णसीतासः कृष्णमार्गाः। उकारः समुच्चयार्थः Sy.

८. जवनशीलाः शीघ्रकारिण्यः स्वव्यापारेषु Sy.

९. असमना असमानमनस्काः। काश्चन प्राङ्मुख्यो गच्छन्ति काश्चन प्रत्यङ्मुख्य इति विविधमनस्काः। व्यत्ययेनैकवचनम्। यद्वा। असमना भिन्नवर्णाः। भिन्नवर्णत्वं च तत्रैव श्रूयते— 'काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा। स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः' इति Sy.

१०. अजिरासो गमनशीलाः Sy.

११. शीघ्रं स्यन्दमानाः Sy.

१२. वातप्रेरिताः Sy.

१३. उपरियु० P. D.

१४. तव। रश्मयः is missing in M.
आशवो व्यापनशीला Sy.

१५. VM. ignores उ।

१६. अनन्तरम् Sy.

१७. ०स्याने (ग्ने) र्वृ० M. ०वि P. स्तूयमानस्याग्नेः Sy.

१८. ०न्तयो M. कीदृशास्ते। ... तमांसि ध्वंसयन्तः Sy.

१९. ते प्रसिद्धा विस्फुलिङ्गाः Sy.

२०. सहैव Sy.

उत्तिष्ठन्ति[1]। कृष्णम्[2]। अनिमानम्[3]। महत्। रूपम्[4]। कुर्वन्[5]। यथा सत्यार्थम्। सर्वत गत्वा।
महतीम्[6]। भूमिम्। पुनः पुनरामृशन्[7]। नागिकाऽश्वागमशब्दसदृशं शब्दं कुर्वन्[8]। गौरवगमदृश[9]।
निर्घानसदृशं शब्दं न कुर्वन्[10]। प्रकाशेनाभिगच्छन्[11]।

भूषन्न योऽधि बभ्रूषु नम्नते वृषेव पत्नीरभ्येति रोरुवत्।
ओजायमानस्तन्वश्च शुम्भते भीमो न शृङ्गा दविधाव दुर्गृभिः ॥६॥

भूषन् यः। सम्भावयितुमिच्छन्[12]। इव। यः[13]। ओषधीषु[14]। नमते[15]। गोऽत्यं पुमानिव[16] शब्दं। पत्नीः[17]। अभिगच्छत्योषधीः[18]। शब्दं कुर्वन्[19]। बलमाचरन्[20]। अङ्गानि[21]। च। शोभयति[22]। भीम ऋषभः[23]। इव। शृङ्गाणि[24]। दोधवीति[25]। दुर्गहो ज्वाला[26]।

१. सर्वतो गच्छन्ति Sy.
२. कृष्णवर्णम् Sy.
३. अनिमा० P. D. अव (नि) मा० M.
महान्तमभिभवद्गमनमार्गम् Sy.
४. रूपं प्रकाशम् Sy.
५. अत्यर्थं कुर्वन्तः Sy.
६. ०गृहमवर्ति P.
७. पुनः पुनरामृशन् Sy.
८. अभिश्वसन्सर्वतश्चेष्टमानः Sy.
९. ०श M.
स्तनयञ्शब्दं कुर्वन् Sy.
१०. ०श M.
अत्यर्थं शब्दयन् Sy.
११. अभितः प्रकर्षेणेति गच्छति। यथा इतस्ततो जिह्वाभिर्लेलिहानो भुगुभुगु-ध्वनिं कुर्वञ्ज्वलति तथैव विस्फु-लिङ्गा उद्गच्छन्तीत्यर्थः Sy.
१२. भूतान्येव स्वतेजसा भूषयन्निव Sy.
१३. अग्निः Sy.
१४. बभ्रुवर्णास्वोषधीषु भरणकुशलासु वा जगताम् Sy.
१५. नम्नते M.
अधि अधिकं नम्नते नमति काष्ठानि प्रविशति Sy.
१६. किञ्चायं प्रविशन्नृषेव सेक्ता वृषभ इव Sy.
१७. तमेव पालयित्रीः समर्धयित्री-रोषधीः Sy.
१८. अभिग० M.
अभितो गच्छति। प्रथममोषधीः प्रविश्य पश्चात्प्रवृद्धः सन्ता एव दहती-त्यर्थः Sy.
१९. अत्यर्थं शब्दयन् Sy.
२०. किं चैवं कृत्वा ... ओज इति बल-नाम। स्वयं बलमिवाचरन्। ... धूमादिभिर्विना केवलं तेजोरूप एव सन् Sy.
२१. अङ्गानि M. स्वशरीरभूता ज्वाला अपि Sy.
२२. दीपयति। शोधयतीत्यर्थः। Sy.
२३. भयङ्करो मृग इव Sy.
२४. स यथा दुर्गहः सन् शृङ्गे चालयति तद्वदयमपि शृङ्गाणि शृङ्गवदुन्नता ज्वालाः Sy.
२५. अत्यर्थं चालयति Sy.
२६. प्रवृद्धज्वालः ... केनचिदपि ग्रहीतु-मशक्यः सन् Sy.
२७. VM. ignores अधि।

स सं॒स्ति॒रो वि॒ष्टिरः॒ सं गृ॑भायति जा॒नन्ने॒व जा॑न॒तीर्नित्य॒ आ श॑ये ।
पुन॑र्वर्धन्ते॒ अपि॑ यन्ति दे॒व्य॑म॒न्यद्वर्पः॑ पि॒त्रोः कृ॑ण्वते॒ सचा॑॥७॥

स संस्तिरः । दोहनात्मा[1] । अन्योपधीः सङ्गृह्णन्[2] । विस्तारयंश्चोषधीः[3] । ज्वालाभिः सङ्गृ-[4]ह्णाति । जानन्[5] । एव । जानतीरोपधीः[6] । अनवरतम्[7] । आशेते[8] । पुनः[9] । वर्धन्ते[10] । वृद्धाश्चापि[11] । गच्छन्त्यग्निम्[12] । देवहितं[13] ता दह्यमानाः[14] । द्यावापृथिव्योः[15] । अन्यत्[16] । रूपं कृष्णम् । कुर्वन्ति[17] । सह[18] ।

तम॒ग्रुवः॑ के॒शिनीः॒ सं हि रे॑भि॒र ऊ॒र्ध्वास्त॑स्थुर्म॒म्रुषीः॒ प्राय॑वे॒ पुनः॑ ।
तासां॑ ज॒रां प्र॑मु॒ञ्चन्ने॑ति॒ नान॑दु॒दसुं॒ परं॑ ज॒नय॑ञ्जी॒वमस्तृ॑तम् ॥८॥

तमग्रुवः[19] । अग्निम् । ज्वलनस्वभावाः[20] । पुत्रयुक्ताः[21] ? । सम् । हि[22] । रेभिरे[23] संरब्धाश्च । सर्वमनुष्यार्थम्[24] । मृता अपि पृथिव्यां निलीनाः[25] । पुनः[26] । ऊर्ध्वाः[27] । प्रतस्थुः[28] । तासामोपधीनां[29] जीर्णा-

---

१. ॒० नात्मन्योषधीः D. M.
२. संस्तिर आच्छन्नः Sy.
३. कदाचिद्विस्तीर्णः सन् Sy.
४. सङ्गृह्णात्योषधीः Sy.
५. जानन्नेव यजमानार्थं प्रवृद्धेन भवितव्यमतो ज्वालाभिः संयोज्य इत्यधिगच्छन्नेव Sy.
६. ०नति ओष० M. यजमानार्थं प्रवृद्धाभिर्भवितव्यमित्यवगच्छन्तीर्ज्वालाः Sy.
७. नित्योऽविच्छिन्नः सन् Sy.
८. आशेरते M. आश्रयतीत्यर्थः Sy.
९. पुनरपि Sy.
१०. यागयोग्या यथा भवन्ति तथा वर्धन्ते Sy.
११. एवम्भूतज्वालाः ... पूर्वं प्रवृद्धा एव Sy.
१२. प्राप्नुवन्ति । यद्यप्यग्निज्वालयोरेकत्वं तथापि 'राहोः शिरः' इति वदौपचारिको गन्तृगन्तव्यभावः Sy.
१३. यागादिव्यवहारयोग्यं स्तुत्यं वाग्निम् Sy.
१४. एवं प्रवृद्धा ज्वाला ओषधयो वा Sy.
१५. पित्रोर्जगत्पालयित्रोस्ताभ्यां सम्भूय द्यावापृथिव्योः Sy.
१६. अन्य P. पूर्वमविद्यमानं तेजोमयम् Sy.
१७. लोकद्वयं स्पृशन्तीत्यर्थः Sy.
१८. सहः M. Omitted by P. and M. अग्निना सह Sy.
१९. तमपूपः D.
२०. ०वः P. अग्रतः स्थिताः । यद्वा । अङ्गुलिनामैतत् । अङ्गुलय इवाकुटिलाः Sy.
२१. यत्रयु० M. केशिनीः केशस्थानीयोर्ध्वभाविकाण्ड्योपेता ज्वालाः Sy.
२२. खलु Sy.
२३. परिरम्भं कुर्वन्ति । ... आलिङ्गन्ति Sy.
२४. आगच्छतेऽग्नये भर्त्रे Sy.
२५. किंचैवं कुर्वत्यः ... मृता अङ्गारभावमापन्ना अपि Sy.
२६. ...स्योपद्रवमजानत्यः Sy.
२७. ऊर्ध्वमुखा उन्नताः Sy.
२८. प्रतस्थिरे । मृतप्राया अपि प्रत्युत्थानं कृतवत्य इत्यर्थः । Sy.
२९. प्रतस्तसा० M. ज्वालानाम् Sy.

नाम्। जराम्[1]। प्रमुञ्चन्[2]। अयमुपरि[3] गच्छति[4]। शब्दं कुर्वन्[5]। प्राणम्[6]। प्रकृष्टम्[7]। जीवितं[8] च तासाम्। जनयन्[9]। अहिंसितम्[10]।

अधीवासं परि मातू रिहन्नह तुविग्रेभिः सत्वभिर्याति वि ज्रयः ।
वयो दधत्पद्वते रेरिहत्सदानु श्येनी सचते वर्तनीरह ॥९॥

अधीवासम्[11]। पृथिव्याम्[12]। अधिवसन्तमोषधीसङ्घम्[13]। परितः। आस्वादयन्[14]। एव। बहुशब्दं कुर्वद्भिः[15]। वर्तमानैः सत्त्वभिः[16]। वेगम्[17]। वियाति अन्योन्यविवाहात्[18]। द्विपदे चतुष्पदे च[19]। अन्नम्[20]। प्रयच्छन्[21]। सदैव[22]। ओषधीरास्वादयन्[23]। कृष्णः[24]। मार्गः[25]। अनुसचते[26]। अहशब्दः पादपूरणः[27]।

१. वयोहानिम् Sy.
२. प्रकर्षेण मोचयन् Sy.
३. एवं कृतवतीषु सतीषु स भर्ताऽग्निः Sy.
४. तासां ज्वालानां सन्निधिं प्राप्नोति। यथा लोके काश्चन रमण्यो रमणेन सह निर्भरं क्रीडित्वा पश्चात्प्रोषिते तस्मिन्विरहेण जीर्णा म्रियमाणाः पश्चात्तस्मिन्नागते सति स्वदौर्बल्यमगणयित्वा सन्तोषेण परिष्वङ्गाय चेष्टन्ते। स भर्ता मन्त्रोच्चारणेन जरामपनीयोचितप्रदानेन प्राणयन्प्रतीत्ययं भावोऽत्रानुसन्धेयः Sy.
५. कुर्वं P. जरापरिहाराय मन्त्रपठित्यात्पर्यं शब्दयन् Sy.
६. न केवलं जराहानिरेवापि तु ... प्रसुं प्राणम् Sy.
७. निरतिशयम् Sy.
८. ० वतं M.
प्राणधारणसामर्थ्यम् Sy.
९. उत्पादयन् Sy.
१०. काष्ठोदकादिप्रक्षेपेणाप्यहिंसितम् Sy.
११. M. adds परि after अधीवासम्। अधिवा० P.
दावाग्निः स्तूयते Sy.
१२. अयमग्निर्मातुर्मूलानां निर्मातुर्भूमेः...उपर्याच्छादनस्थानीयम् Sy.
१३. तृणगुल्मौषध्यादिकम् Sy.
१४. लिहन् ... यद्वा मातुर्भूमेरधीवासमुपरि धार्यमाणं वस्त्रं परि परितो रिहन्नास्वादयन् Sy.
१५. प्रभूतं शब्दयद्भिः प्रभूतगमनैर्वा Sy.
१६. प्राणिभिः सहितः Sy.
१७. जवसा बलेन Sy.
१८. विविधं गच्छति Sy.
१९. पादवते द्विपदे चतुष्पदे च Sy.
२०. अन्नं तत्तदुचितम् Sy.
२१. ददत्। विवने दावानले भीत्या पलायमानान्प्राणिनो व्याघ्रादयो भक्षयन्तीति प्रसिद्धम् Sy.
२२. किं कुर्वन्। सदा सर्वदा Sy.
२३. तृणादिकम् Sy.
२४. ०यन्त P. D. ०यन्तं M.
बहुम् Sy.
२५. श्यामवर्णः Sy.
२६. तो P.
वियान्तम् ... अनुक्रमेण सचते सेवते। यत्र यत्राग्निर्गच्छति तत्र तत्र मार्गोऽपि कृष्णो भवति Sy.
२७. अहेति प्रसिद्धौ Sy.

अस्माकमग्ने मघवत्सु दीदिह्यध श्वसीवान्वृषभो दमूनाः ।
अवास्या शिशुमतीरदीदेर्वर्मेव युत्सु परिजर्भुराणः ॥१०॥

अस्माकमग्ने। अस्माकम्[१]। अग्ने[२]। धनवत्स्विष्टिषु[३]। दीप्यस्व। श्वासं कुर्वन्[४]। वृषभः[५]। दममनाः[६]। स त्वं[७] त्वदीयाः[८] शिशुमतीर्वडवाः[९,१०]। गमनार्थं विमुच्य[११]। दीप्यस्व[१२]। वर्मेव[१३]। युद्धेषु[१४] अस्मानत्यन्तं[१५] परिचरन्[१६]।[१७]

इदमग्ने सुधितं दुर्धितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते ।
यत्ते शुक्रं तन्वो रोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वम् ॥११॥

इदमग्ने। इदं[१८] स्तोत्रम्। अनायासेन सहितम्[१९]। प्रयत्नेन सहितात्[२०,२१]। प्रियतमात्[२२]। स्तोत्रात्[२३]। अपि[२४]। अग्ने। तव। प्रियतमम्[२५]। भवतु[२६]। यत्। तव। दीप्तं[२७] रूपम्[२८]। शरीरस्य[२९]। रोचते। शुद्धम्[३०]। तेन[३१]। अस्मभ्यम्[३२]। आ प्रयच्छसि[३३]। रत्नम्[३४]।[३५]

---

१. अस्मत्सम्बन्धिषु Sy.
२. अस्माकम्। अग्ने। omitted by P.
३. धनवत्सु यागेषु गृहेषु वा Sy.
४. श्वासंस्कुर्वन् M. अध अथानन्तरम् ... श्वसनवान् ज्वालाभिश्चेष्टावानस्मत्प्राणनवान्वा Sy.
५. वर्षिताऽभिमतानाम् Sy.
६. ०मनाः M. दानमना दममना दान्तमना वा सर्वत्र भवेति शेषः Sy.
७. उक्तलक्षणस्त्वम् Sy.
८. ०या P. D. ०यां M.
९. शिशुशब्देन तदवस्था लक्ष्यते। शैशववतीर्ज्वालाः Sy.　१०. ०ती ब० M.
११. अपक्षिप्य, विहाय Sy.
१२. भृशं दीप्यस्व Sy.
१३. कवचमिव Sy.
१४. सङ्ग्रामेषु Sy.
१५. अस्मद्द्वेष्टॄन् Sy.
१६. पुनः पुनः परिहरन्। यद्वा। युत्सु सङ्ग्रामेषु वर्मेव परिजर्भुराणो भव ... उक्तगुणको भव मघवत्सु यज्ञेषु दीप्यस्व Sy.
१७. VM. ignores अध।
१८. अस्मदीयं सोमादिरूपं हविः Sy.
१९. सुधितं सुहितं सुष्ठु दत्तम् Sy. सुहितम् or हितम् is suggested for सहितम्।
२०. दुष्टं स्थापितात्कठिनात्काष्ठादेः, अधि उपरि Sy.
२१. ०तात् P. D. M. हितात् is suggested for सहितात्।
२२. ०मात् P.D.M. तव हृद्यादपि Sy.
२३. मननीयात् Sy.
२४. उशब्दोऽवधारणे। चिच्छब्दोऽपिशब्दार्थः Sy.　२५. अतिप्रियतमम् Sy.
२६. अस्तु Sy.
२७. शुक्रं दीप्तम् Sy.　२८. तेजः Sy.
२९. तन्वः शरीरस्य घृतेनोज्ज्वलिताया ज्वालायाः Sy.　३०. निर्मलम् Sy.
३१. तेन सह Sy.　३२. अस्मान् Sy.
३३. सम्भजस्व Sy.
३४. रमणीयं मणिमुक्तादिकं वितरन् Sy.
३५. VM. ignores अधि। उ। त्वम्।

रथा॑य॒ नाव॑मु॒त नो॑ गृ॒हाय॒ नित्या॑रित्रां प॒द्वतीं॑ रास्यग्ने ।
अ॒स्माकं॑ वी॒राँ उ॒त नो॑ म॒घोनो॒ जनाँ॑श्च॒ या पा॒रया॒च्छर्म॒ या च॑ ॥१२॥

रथाय नावम्। सगृहः सन्नश्वो गच्छन्नीतिनीगनदीमाह—रथाय। गृहाय चरणार्थम्। दृढमेक्षणाम्। तरणदण्डयुक्ताम्। नावम्। अस्मभ्यम्। देहि। अस्माकम्। वीरान्। अपि। धनवतः। दासान्। च। या नदी। पारयति। सुखम्। च। या करोति।

अ॒भी नो॑ अग्न उ॒क्थमिज्जु॑गुर्या॒ द्यावा॒क्षामा॒ सिन्ध॑वश्च॒ स्वगू॑र्ताः ।
गव्यं॒ यव्यं॒ यन्तो॑ दी॒र्घाहे॒षं वर॑मरु॒ण्यो॑ वरन्त ॥१३॥

अभी नो अग्ने। अस्माकम्। अग्ने! उक्थम्। एव। सर्वदा त्वम 'यो यामो देव' इत्य-

---

१. Omitted by M.

२. रथाय...हः D. सह P.

३. रथो P.

४. ०तीर्थम् न० P.

५. उत अपि च ... रंहणाय Sy.

६. सर्वस्यायतनभूताय Sy.

७. कीदृशीं ताम्। नित्यारित्रां नियतस्थितजल-पोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेताम् Sy.

८. ०णं द० M. पद्वतीम्...द्रव्यदेवता-मन्त्रादिरूपपादोपेताम् Sy.

९. संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावम्। 'यज्ञो वै सुतर्मा नौः' (AB. 1.13.) इत्यादिषु श्रुतिषु नौरूपत्वेन स्तुतत्वात् Sy.

१०. नावस्म० M. नवामस्म० P. अस्माकं यजमानाय Sy.

११. ईदृशीं यज्ञात्मिकां नावम्...देहि सम्पा- दय। रातिर्दानकर्मा। 'रासति राति' (Ngh. 3. 20) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

१२. अस्मत्सम्बन्धिनः पुत्रादीन् Sy.

१३. हविर्लक्षणाम्नवतः करोति Sy.

१४. यजमानानस्मानपि Sy.

१५. नौः Sy.

१६. The passage beginning with वीरान् and ending with पारयति is missing in M. पारयेत्, उत्तारयेत्।...जननमरणादि-बहुदुःखात्मकस्य पारं निरतिशयसुखात्मकं ब्रह्मलोकं प्रापयेत्। 'एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः' (Muṇḍak. U. 1. 2. .6) इति यागादनुष्ठानवतो श्रूयमाणत्वात् Sy.

१७. एवं प्राप्य च या नौः शर्म सुखं निरतिशयं ब्रह्म Sy.

१८. प्रापयेत्। 'परस्यान्ते कृतात्मानः प्रवि-शन्ति परम्पदम्' इत्युक्तत्वात्। चित्त-शुद्ध्युत्पादनद्वारा 'विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन' (Bṛh U. 4. 4. 22.) इति श्रुतेः Sy.

१९. VM. ignores उत। अग्ने। नः

२०. इत्यम् M. शस्त्रम् Sy.

२१. तामो D. वाम्यः M.

भिजुगुर्याः। द्यावापृथिवी। सिन्धवः। च। स्वभूतास्ता अभिगृणन्तु। गोहितम्। यवहितं च देशम्। दीर्घेण्वहस्सु। गच्छन्तः। वरणीयम्। अन्नम्। गावः। अवृण्वन्नस्मदर्थम्।

I.141.

बळित्था तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि।
यदीमुप ह्वरते साधते मतिर्ऋतस्य धेना अनयन्त सस्रुतः ॥१॥

बळित्था। तत्। सत्यमेव। इत्थम्। तदानीमेव हविषो निवपनाय। निधीयते। दर्शनीयम्। अग्नेरस्य। तेजः। यदेव। सहसः। जायते। यदि। एनम्। प्रति गच्छति। साधयति।

१. ०गूर्याः M. आभिमुख्येन स्तुहि, प्रोत्साहय, सम्यक् शस्तमित्यङ्गीकुरु Sy.
२. द्यावापृथिव्यावपि यज्ञसाधनसम्पादनेन प्रोत्साहयताम् Sy.
३. स्यन्दनशीला नद्यः Sy.
४. स्वयमेव गामिन्यः Sy.
५. स्वभूता अभि० P. स्वभूत...अभि० D.
६. गोसम्भवं क्षीरादिकं गवां तृणाद्युत्पादनद्वारा Sy.
७. यव्यम्। उपलक्षणमेतत्। यवव्रीह्यादिजन्यं पुरोडाशादिकम्।
८. सर्वाणि Sy.
९. अहानि। सर्वकालम् Sy.
१०. प्रापयन्तः प्रोत्साहयन्तु Sy.
११. वरणीयं श्रेष्ठमन्यदपि यागसाधनम् Sy.
१२. हूयमाणमन्नरसादिकम् Sy.
१३. गवः P. गो...गावः M. अरुण्योऽरुणवर्णगोयुक्ताः। मत्वर्थीयो लुप्यते। आरुण्यसाधनभूता उषसः। तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् Sy.
१४. ०नस्म० M. प्रापयन्तु।...साधयन्तु। एतत्सर्वमस्मेः प्रसादादित्यग्नेरेव स्तुतित्वादाग्नेयत्वमविरुद्धम् Sy.
१५. Ms. D. puts the figure ॥१४०॥ here to indicate the end of one hundred and fortieth hymn. No such number is given in P. and M.
१६. प्रसिद्धम् Sy.
१७. बट् इत्था इत्युभे अपि सत्यनामनी। 'बट् श्रत् सत्रा ... इत्था' (Ngh. 3. 10.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
१८. सर्वैर्दृश्यमानप्रकारेण Sy.
१९. वपुषे शरीरव्यवहाराय वाकर्पाय।... जाठराग्निना भुक्तानां जरणेन शरीरधारणं प्रसिद्धम् Sy.
२०. धार्यते सर्वैः Sy.
२१. सर्वैर्दर्शनीयम् Sy.
२२. देवस्य द्योतनशीलस्यादित्यस्य Sy.
२३. यं देव M. तत्रोपपत्तिमाह।... यतः कारणात् Sy.
२४. ०सा M. मथनकाले बलेनोत्पन्नोऽस्तो बलाय धार्यत इत्यर्थः Sy.
२५. यदेतत्प्रसिद्धं लोकोपकारि, अग्नेस्तेजः Sy.
२६. प्रतिप्रतिगः P.D. मतिर्मदीया बुद्धिः ... उपगच्छति। उपगम्य वर्तते वा Sy.
२७. तेनैव तेजसा साधयति Sy.

स्तोताऽभिलषितम्[1]। अग्नेः[2]। स्तुतीः[3]। अनयन्त[4] यजमानाः। समानं गच्छन्तः[5]।

पृक्षो वपुः पितुमाञ्चित्य आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु ।
तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयन्त योषणः ॥२॥

पृक्षो[6] वपुः[7]। अन्नस्य[8]। आपनरथान[9] भूमिम्। अन्नवानग्नि[10]। अनवरतम्[11]। आप्नोति[12]। अथ द्वितीयम्। अन्तरिक्षे। गगनदीके[13], माताऽन्तरिक्षं तस्य शिवा[14] मातृ नद्यः सन्ति। तृतीयम्। अस्याग्ने[15] रूपम्। आदित्यस्य। दोहाय[16] निहितं तमिमम्। दश प्रमतयो[17] मातरो यस्य तम्[18]। दिशः[19]। अजनयन्त[20][21]।

---

१. स्वाभीष्टम् Sy.

२. यज्ञसाधकस्याग्नेस्तेजसा Sy.

३. सर्वप्राणिनां वाचः।...धेनेति वाङ्नाम। 'धेना ग्नाः' (Ngh. 1. 11.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

४. ०षितम ... यन्त D. षितमसाधारेण यन्त P. नयन्ति। निर्वहन्ति जगद्व्यवहारम्। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। यद्वा। ऋतस्य धेना यज्ञस्य सम्बन्धिन्यो मन्त्ररूपा वाचः सस्तुतो होत्रादिमुखेन सहैव प्रवर्तमाना अनयन्त नयन्ति, अग्नेः स्तोत्रं निर्वहन्ति। अग्नेस्तेजसा वा यज्ञं निर्वहन्ति। 'तेजोमयी वाक्' (Ch. U. 6.5.4.) इति श्रुतेः। अतः कारणान्मतिरपद्वरत इत्यर्थः Sy.

५. समानं गच्छन्त्यः। सहैव प्रवर्तमानाः Sy.

६. पृ० P. D.

७. वपुः P.

८. अयमग्निः पृक्षोऽन्नसाधकः पाकादिना Sy.

९. आपवन० D. वपुष्मान्शरीराभिवृद्धिहेतुः Sy.

१०. हविर्लक्षणान्नयुक्तः Sy.

११. ०रतः M. शाश्वतः Sy.

१२. ईदृशः सन्प्रथमं पृथिव्यामास्थानः सन्... आप्नोति। वाहपाकादिलौकिकं कर्म यज्ञादि वैदिकं कर्म च निर्वर्तयन्भुवो भूमौ वर्तत इत्यर्थः Sy.

१३. सप्तलोकशिवकरीषु मातृस्थानीयासु हितकरीषु वृष्टिषु द्वितीयमाप्नोते। मध्यमस्थानो विद्युद्रूपो वा वर्तते Sy.

१४. D. adds माता before तस्य।

१५. अस्य वृषभस्य वर्षितुरस्यैव वैद्युताग्नेः सहायत्वेन सम्बन्धिने Sy.

१६. दोग्ध्रे आदित्यस्योदकस्य वर्षयित्र आदित्यरश्मये ... तत्प्रवृत्तये तृतीयमाप्नोते। द्युस्थानो वर्तते। यद्वाऽस्य वृषभस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य सम्बन्धिने दोग्ध्रे रश्मये तत्प्रवृत्त्यर्थम्। आदित्यरश्मयो घर्मकाले भूमिस्थमुदकमाकृष्य सूर्यं प्रापय्य तत्र चिरकालं धृत्वा पुनरन्तरिक्षं प्राप्य मेघेषु स्थित्वा वर्षकाले प्रवर्षन्तीति प्रसिद्धम्। अतो रश्मेर्दोग्धृत्वम् Sy.

१७. ०मित० M.

१८. कीदृशं तम्।... दशसु दिक्षु प्रकृष्टमननवन्तं पूज्यत्वाय। यद्वा मथनकाले दशाभिरङ्गुलीभिरुत्पन्नं लोकत्रये दश दिक्षु च व्याप्तमित्यर्थः Sy.

१९. ईदृशं नित्यानमर्गिन महाभागं योषणो मिश्रणशीलाः सर्वा दिशः Sy.

२०. उत्पादयन्ति। सर्वासु दिक्षु प्रसृत इत्यर्थः Sy.

२१. VM. ignores आ।

निर्यदीं बुध्नान्महिषस्य वर्पस ईशानासः शवसा क्रन्त सूरयः ।
यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे गुहा सन्तं मातरिश्वा मथायति ॥३॥

निर्यदीम्[1]। महतः[2]। तेजस[3] आच्छादयितुः[4]। बुध्नात्[5] स्वर्गात्[6]। यदा[7]। एनम्[8]। देवाः[9]। प्रज्ञाबलेन[10] तिष्ठन्तः। पृथिव्यामकुर्वन्[11]। यदा वा। एनम्[12]। तदनु[13]। पुराणः[14]। मातरिश्वा[15]। मधुन[16] उदकस्य। आधवे[17], अन्तरिक्षे। गुहायाम्[18]। सन्तम्[19]। बलादाहृतवान्[20][21]।

प्र यत्पितुः परमान्नीयते पर्या पृक्षुधो वीरुधो दंसु रोहति ।
उभा यदस्य जनुषं यदिन्वत आदिद्यविष्ठो अभवद्घृणा शुचिः ॥४॥

प्र यत् पितुः[22]। यदायमग्निः। उत्तमात्[23]। स्वर्गात्। परि[24] देवैर्मातरिश्वना च पृथिव्याम्। प्रणीयते[25]

---

१. ०र्यतीं० D.
२. महिषस्य, महन्नामैतत् । 'महिषोऽभ्य ऋभुक्षाः' (Ngh. 3.3.) इति तन्नामसु पाठात् । महतो यज्ञस्य Sy.
३. ०सा M.
वर्पसः। रूपनामैतत्। रूपस्योपक्रमोपसंहारात्मकस्य सिद्धये Sy.
४. महस्तेज...यितु D.
महस्तेजसाच्छा० P.
५. बुध्नन् P.
मूलाधानादारभ्य Sy.
६. स्वगात् P.
७. यस्मात्कारणात् Sy.
८. यनैम् P. ईम्, एनमग्निम् Sy.
९. ईशानासः स्वकीयव्यापारसमर्थाः सूरयो मेधाविन ऋत्विजः Sy.
१०. बलेन मन्त्रादिरूपेण शारीरेण वा Sy.
११. निष्कुर्वन्ति साधयन्ति, उत्पादयन्ति काष्ठात् । यद्वा । एनमग्निं बुध्नादादितो मथनादारभ्य महिषस्य वर्पसो महतो रूपस्याहुतिस्वीकारसमर्थस्य सिद्धये निष्कुर्वन्ति Sy.
१२. एनमेवाग्निम् Sy.
१३. अनुक्रमेण Sy.
१४. पुराणात् । अनादिकालमारभ्य न केवलमिदानीमेवेत्यर्थः Sy.
१५. अन्तरिक्षे चेष्टमानो वायुः Sy.
१६. पूर्ववदिदानीम्...मधुनो मधुसवृक्षस्य Sy.
१७. आधवने प्रक्षेपे निमित्ते सति Sy.
१८. गुहायां वेद्यां काष्ठेषु Sy.
१९. निगूढं सन्तम् Sy.
२०. मथायति चालयति । उद्बोधयतीत्यर्थः । यद्वा मातरि, फलस्य मातरि यागे श्वसिति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानो गुहा सन्तमरण्योर्निगूढं सन्तं प्रादुर्भावयानुक्रमेण मथायति मध्नाति । उत्पादयतीत्यर्थः । यस्मादेवंरूपस्तस्मात् स्तोतव्य इत्यर्थः Sy.
२१. VM. ignores निः। सूरयः
२२. यस्मात् पितुः—प्रशस्य पशुलक्षणस्य । षष्ठीस्थाने प्रथमा । तस्य Sy.
२३. परमत्वाद्धेतोः । उत्कृष्टस्थानेत्यर्थः Sy.
२४. परि, अनर्थकः Sy.
२५. तदर्थं प्र परि नीयते प्रकर्षेण परितो नीयते । पर्यग्निक्रियत इत्यर्थः। यद्वा । पितुरुत्पादकात्परमादुत्कृष्टाद् गार्हपत्यलक्षणस्याग्नेः सकाशादाहवनीयं प्रति प्र परि नीयते प्रकर्षेण नीयते Sy.

तदानीम् । अयमग्नेषु निधीयमान । [illegible] । दन्तेषु । आरोहयन्ति । द्यावापृथिवी । यदा । अस्य । जन्म । व्याप्नुवन्तः । अनन्तरम् । एव । अग्र एवनम । दीप्त्या । शोभयिता । भवति ।

आदिन्मातॄराविशद्यास्वा शुचिरहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे ।
अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥५॥

आदिन्मातॄः । अनन्तरम् । एव । ओषधीः । अयमाविशत् । यासु पूर्वं दाहादाविबद्ध तासु च । अहिंस्यमानः । उरुत्वेन । विविधम् । वर्धते । यदा आयम् । पूर्वा । दीर्घकालयोगिनो· [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । निधावते [illegible] मोषधीषु वर्तत इति ।

१. पशुपुरोडाशादिषु दाहमध्ये धीयमानाः । यद्वा । ... प्रकोष्याः प्रकर्षेण बुभुक्षिता भोक्तुमिष्यमाणाः Sy.
२. दन्तेषु मध्ये Sy.
३. आ ... D. दन्तेषया P. आरोहन्ति प्रविशन्तीत्यर्थः Sy.
४. उभावध्वर्युयजमानावुभे अरणी वा Sy.
५. यस्मात् Sy. ६. अग्नेः Sy.
७. जन्म, उत्पत्तिम् Sy.
८. व्याप्नुतः स्वीकुरुत इत्यर्थः Sy. व्याप्नुतः is suggested for व्याप्नुवन्तः
९. अत एव कारणात् Sy.
१० यजमानेष्वनुग्रहेण । यद्वा । घृणा घृणो दीप्तिमान् । मत्वर्थो लुप्यते । दीप्त्या वा Sy.
११. शो० P. शुद्धोऽयमग्निः Sy.
१२. सम्पन्नः । स्वीकारसमर्थोऽभवदित्यर्थः Sy.
१३. VM. ignores यत्
१४. अयमग्निराशुचिर्दीप्तः सन् ... पूर्वमग्ने यविष्ठोऽभवदित्युक्तत्वात्तदनन्तरमेव Sy.
१५. उत्पादयित्रीर्मातृस्थानीया दश दिशः Sy.
१६. ०विशयन् P. सर्वतः प्रविशति । ... विभु प्रकाशेन व्याप्त इत्यर्थः Sy.
१७. मातरो विशोष्यन्ते । यासु मातृषु Sy.
१८. परैरपीड्यमानः Sy.
१९. ०ाय D. उरु, अतिप्रभूतम् Sy.
२०. विविधं प्रवृद्धोऽभवत्स्वाविशत् । यथा लोके कोऽबालोऽल्पो जनन्याः स्तनपान- परिपीडादिभिः सम्यक्पोषितो लोके प्रका- इव पुनरागत्य मातरमाभिवृद्धिं तद्वदिति भावः Sy.
२१. प्रथमभाविनीरोषधीः Sy.
२२. दीर्घकालवियोगिन्यः स्थापनकाल एव प्रभिन्नाः Sy.
२३. ०नयोरग्निररिषवप्र० P.
२४. अनुक्रमेण ... आरोहति । ... उपरि प्रज्वलति Sy.
२५. अपर० D. अवरमाका० P. अत एव पूर्वापेक्षया निकृष्टासु पश्चाद्भाविनी- ष्वोषधीषु Sy.
२६. न धा० P. नितरां शीघ्रं गच्छति । अन्तः प्रविशतीत्यर्थः । यथा काष्ठानामवस्थानु- परिष्टाच्च प्रविश्य ज्वलति तथा विभु प्रकाशितोऽभवदित्यर्थः Sy.
२७. नवकर० M.
२८. VM. ignores आ । शुचिः

आदिद्धोतारं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पपृचानास ऋञ्जते ।
देवान्यत्क्रत्वा मज्मना पुरुष्टुतो मर्तं शंसं विश्वधा वेति धायसे ॥६॥

आविद्धोतारम्। अनन्तरम्। एव। अग्निम्[1]। वृणुते[2]। अह्नामागमनेषु[3]। भाग्यमिवामुम्[4][5]। सम्पृचन्तः[6]। प्रसाधयन्ति[7]। यस्मादयम्। हविर्भाजो देवान्[8]। कर्मणा[9]। बलेन[10] च। बहुभिः स्तुतः[11]। मर्तं[12] च। स्तुवन्तम्[13]। बहुधा[14]। अभिगच्छति[15]। धारणाय[16]।

वि यदस्थाद्यजतो वातचोदितो ह्वारो न वक्वा जरणा अनाकृतः ।
तस्य पत्मन्दक्षुषः कृष्णजंहसः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः ॥७॥

वि यवस्थात्। व्यस्थात्[17]। यदा। यजनीयः[18]। वातप्रेरितः[19]। कुटिलः[20]। इव। स्तेनः[21]। जीर्णा[22] ओषधीः। अपराङ्मुखः[23]। तस्य[24]। दहनः। कृष्णमार्गस्य[25]। शुद्धजन्मनः[26]। विविधमार्गस्य[27]। मार्गे[28]। दग्धानामोषधीनां रज[29] एव। अवतिष्ठति[30] सर्वं भस्मीभवति।

---

१. होतारं होमनिष्पादकमाह्वातारं वा देवानामीदृशमग्निम् Sy.

२. सम्भजते Sy. वृणते is in the pl. but is paraphrased by VM. in the sing. ऋञ्जते on the other hand is in the sing. and is explained in the pl.

३. दिवसैषणेषु निमित्तभूतेषु Sy.

४. किमिव । भगमिव । तं यथा जनाः प्रसाधयन्ति तद्वत् । यद्वा । महान्तं राजानमिव सूर्यदीप्तिवत्पूज्यमित्यर्थः Sy.

५. ० वमुं P. ६. ० वृच० P.D. हविषा स्तुत्या च सम्पृञ्चाना ऋत्विजो यजमानाः Sy. ७. 'ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा' (N. 6.21.) इति यास्कः Sy.

८. व्यवहर्तॄनृत्विजो यज्ञभुजो देवान्वा क्रत्वा मज्मना च योजयितुम् Sy ९. ० र्मण्म M. क्रतुना कर्मणा यागादिरूपेण Sy.

१०. शारीरेण बलेन च युक्तान् Sy.

११. बहुभिर्बहुधा वा स्तूयमानः Sy.

१२. मत्तं M. यजमानम् Sy.

१३. शंसं स्तुतिं च स्तुत्यं वा तम् Sy.

१४. विश्वधमो यद्वा विश्वात्मकोऽयम् Sy.

१५. वेति पूर्वोक्तान्कामयते Sy.

१६. हविर्लक्षणान्नाय। तस्माद्धोतारमग्निं वृणत ऋञ्जते च Sy. १७. वितिष्ठते सर्वतो व्याप्तो भवति Sy. १८. सर्वैर्यष्टव्यः । यष्टुं योग्यः सन् Sy. १९. वायुना प्रेरितः Sy. २०. तत्र दृष्टान्तः।... विद्रूषकादिरिव Sy. २१. बहुवक्ता Sy.

२२. स यथा जरणाः स्तुतीर्वितिष्ठते विविधं कुर्वन्वर्तते Sy. २३. अनिवारितोऽप्रतिहतप्रसरः... तद्वदयमप्यनाकृतोऽप्रतिबद्धप्रसरो व्यवस्थितः Sy. २४. अग्नेः Sy.

२५. पुनः पुनर्गम्यत इति जंहा मार्गः Sy.

२६. मन्त्रसहितारण्योरुत्पन्नत्वात् Sy.

२७. द्विवि० M. ०मार्गस्य मार्गस्य P. D. विविधज्वालस्यानियतमार्गस्य Sy.

२८. पतने मार्गे यज्ञरूपे Sy.

२९. रञ्जनात्मको लोकः Sy.

३०. आतिष्ठति । सर्वत आश्रयत्यग्नौ बहुधा यजतीत्यर्थः Sy. There is no verb in the second hemistich of the Vedic stanza. अवतिष्ठति seems to be the explanation of the preposition आ, used in the original. As स्था with अव is in the *ātmanepada*, आतिष्ठति or अवतिष्ठते is suggested for अवतिष्ठति।

रथो न यातः शिक्वभिः कृतो द्यामङ्गेभिररुषेभिरीयते ।
आदस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयः शूरस्येव त्वेषथादीषते वयः ॥८॥

रथो न । शक्तैः । कृतः । दुद्यामङ्गी रथ । उत । कृत । द्याम् । पङ्क्तिगमनशीलै । पाप्ये-
यमानैः । गच्छति । अनन्तरम् । अग्ने । ते । कृष्णा । गच्छमाना । दक्षि । शूरस्य गमनं ।
दीप्तान्मार्गाद् भीताः । पलायन्ते । पक्षिणः ।

त्वया ह्यंग्ने वरुणो धृतव्रतो मित्रः शाशद्रे अर्यमा सुदानवः ।
यत्सीमनु क्रतुना विश्वथा विभुररान्न नेमिः परिभूरजायथाः ॥९॥

त्वया ह्यग्ने । त्वया । हि । अग्ने । वरुण । धृतकर्मा । मित्रश्च । तेजसा शाब्दाय-
यति । अर्यमा च । त्वयैव शोभनदानः । यस्मात् त्वम् । सर्वम् । प्रति । कर्मणा । सर्वप्रकारम् ।

---

१. अयमग्निः...रश्मिभिः Sy. २. बद्धः Sy.
३. स यथा स्थीयैश्चक्राविभिरङ्गैरीयते तद्वत् Sy. ४. यातः स्थापितः सन् Sy.
५. अन्तरिक्षम् Sy. ६. अग्नेº P. D. ज्वाला विकर्षैरवयवैः Sy. ७. गमनशीलैः Sy.
८. आक्ष्येन हुव्दः सन् ... गच्छति Sy.
९. प्रवृद्धगमनान्तरम् Sy. १०. अग्ने: Sy.
११. कृष्णवर्णा भवन्ति Sy.
१२. सरणमो मार्गाः Sy.
१३. यत एवं भवन्ति तदर्थं दक्षि दहति काष्ठानि। पुरुषव्यत्ययः Sy. दहन्ति as an explanation of दक्षि is obviously incorrect. Padapāṭha reads धक्षि for दक्षि। धक्षि is of course 2nd per. sing. sub. of √ दह् 'to burn' and should mean 'do thou burn.'
१४. ०स्यै० M. तत्र दृष्टान्तः।...कस्यचित् विक्रान्तस्य दीप्ततेजसः सकाशाद् भीत्वा पलायमाना इव Sy.
१५. ज्वलितस्याग्नेः...दीप्ततेजसः सकाशात् Sy. १६. ०र्गात् M.
१७. ईयते गच्छन्ति Sy.
१८. गमनवन्तः पक्षिमृगादयः Sy.
१९. एवमन्तरिक्षं स्पृशन्नयं तो बहुलीति सर्वदा दावाग्निरूपेण स्तूयते Sy.
२०. अनु ... हि शब्दो यस्मादन्तरप्रसिद्धिद्योत-नार्थः। 'त्वमग्ने वरुणो जायसे' (RV. V.3.1ª.) इति हि मन्त्रान्तरम् Sy.
२१. हि । अग्ने । वरुणः । is missing in M. राज्याभिमानी देवः Sy.
२२. स्वीकृतवर्णादिकर्मा भवति Sy.
२३. तथा मित्रोऽहरभिमानी देवः Sy.
२४. शातयति तमः Sy.
२५. उभयोर्मध्यवर्ती देवः Sy.
२६. शोभनदानो भवति। व्यत्ययेन बहुवचनम्। यद्वा। एते वरुणादयः सुदानवः शोभनदानाः स्वस्वकार्यकर्तारस्त्वया हि शाशद्रे तीक्ष्णीक्रियन्ते Sy.
२७. वरुणादीनामग्न्यायत्तत्व उपपत्तिमाह ।...यस्मात्कारणात् Sy.
२८. सर्वतः Sy. २९. य...प्र० M.
३०. विश्व इव विश्वात्मक इव Sy.

विभ[1]र्षि वरुणादीनभिनिष्ठसि ततस्त्वम्। अरान्[2]। इव। नेमि[3]ः। परिभूः[4]। अभवो[5] देवान्।

त्वमग्ने शशमानाय सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतातिमिन्वसि ।
तं त्वा नु नव्यं सहसो युवन्वयं भगं न कारे महिरत्न धीमहि ॥१०॥

त्वमग्ने। त्वम्। अग्ने[6]! भजते[7]। सुन्वते[8] च। धनम्[9]। युवतम! देवैस्ततम्[10]। प्रेरयसि[11]। तम्[12]। त्वाम्। क्षिप्रम्[13]। स्तुत्यम्[14]। वयम्[15]। सहसः[16]। पुत्र[17]! भगम्[18]। इव। स्तोत्रलक्षणे[19] शब्दे कार्ये वा। महाधन[20]! निधीमहि[21]।

अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसिम् ।
रश्मीँरिव यो यमति जन्मनी उभे देवानां शंसमृत आ च सुक्रतुः ॥११॥

अस्मे रयिम्। अस्मासु। धनम्। इव[22]। सुप्रयोजनम्[23]। दममनसम्[24]। भाग्यम्[25]। बलम्[26]।

---

१. विभुर्मित्रार्यमात्मना सर्वव्यापी Sy
२. तत्र दृष्टान्तः। अरान् रथस्य शङ्कून् Sy.
३. बाह्यावलय इव। स यथा व्याप्य तिष्ठति तद्वदयमग्निर्वरुणादीन्व्याप्य तिष्ठति Sy.
४. स्वतेजसा सर्वतः परिभविता सन् Sy.
५. अनुक्रमेण ... जायसे। प्रादुर्भवसि Sy.
६. त्वम्। अग्ने! omitted by M.
७. त्वां स्तुवते Sy. शशमानः शंसमानः N.6.8.
८. स्वदर्यमभिषवं कुर्वते यजमानाय Sy.
९. तद्भागार्थं रत्नं रमणीयं हविः Sy.
१०. युवमेवैस्त० P. देवेषु तायमानं विस्तार्यमाणम् Sy.
११. व्याप्नोषि। अस्मत्प्रत्तं हविर्देवान्प्रापयसीत्यर्थः। इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा। 'इन्वति नक्षत' (Ngh. 2.18.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
१२. तादृशं हविर्भुजम् Sy.
१३. ०प्र P. D.
१४. ०त्य P.
नवतरं स्तुत्यं वा Sy.
१५. थायं P.
यजमानाः Sy.
१६. युवशब्देनोत्पत्तिर्लक्ष्यते। मथनकाले बलेनोत्पन्न बलस्य मिश्रयितर्वा। यद्वा। सहस्पुत्र Sy.
१७. सहसः। पुत्र! missing in M.
युवन्! नित्यतरुण! Sy.
१८. तत्र दृष्टान्तः।...आदित्यमिव। यद्वा। महान्तं राजानमिव तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् Sy.
१९. कारे शब्दे स्तोत्रलक्षणे Sy.
२०. महधन P. ०नं M. अस्मत्प्रदेयमहद्रमणीयधन! Sy.
२१. स्थापयामः। द्रविणप्रदानसमये क्षिप्रमेव स्तुम इत्यर्थः Sy.
२२. यथा Sy.
२३. सुष्ठु अरणीयम् Sy.
२४. ०सं सं M.
दमनीयम्। उपार्ज्यम् Sy.
२५. सर्वैर्भजनीयम् Sy.
२६. उत्साहवन्तं प्रबुद्धं वा Sy.

इव। सम्पृणक्षि[1]। पारकम्[2]। यो[3] भाग. गार्गार्थस्वादवयव्रथयान् रश्मीन्[4]। अस्मादिदं[5] जन्म पारलौकिकं च। सर्वम्[6]। नियच्छति। देवानाम्[7]। स्तावम्[8]। च। अनुगच्छति[9]। यज्ञे[10]। सुकर्मा[11]।

उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मन्द्रः शृणवच्चन्द्ररथः ।
स नो नेषन्नेषतमैरमूरोऽग्निर्वामं सुवितं वस्यो अच्छ ॥१२॥

उत नः। अपि[12] च। अस्मान्[13]। सुदीप्तिः[14]। क्षिप्राश्वः[15]। ह्वाता[16]। मदयिता[17]। शृणोतु[18]। आह्लादकः[19]। सः[20]। अस्मान्। नयतु[21]। नेतृतमैः[22]। अमृतः[23]। अग्निः[24]। धनम्[25]। सुष्ठु प्राप्यम्[26]। श्रेष्ठम्[27]। प्रति।

अस्ताव्यग्निः शिमीवद्भिरर्कैः साम्राज्याय प्रतरं दधानः ।
अमी च ये मघवानो वयं च मिहं न सूरो अति निष्टतन्युः ॥१३॥

अस्तावि[28]। स्तुतः[29]। अग्निः। कर्मवद्भिरस्माभिः[30][31]। मन्त्रैः[32]। साम्राज्यार्थं[33] धनानि।

---

१. ०वृण० P. D. २. ०रयं D. विद्याविभारणकुशलं पुत्रं यथा ... सम्पृणक्षि। उभयमपि ददासीत्यर्थः Sy.
३. इदानीं परोक्षेणाह। योऽग्निः Sy. अग्निः is suggested for भागः
४. अश्वीन् M. स्वकीयान् रश्मीन्यथा यमति नियमयति विस्तारयति तद्वत् Sy.
५. Omitted by P. जननाधारभूतावुभौ लोकाविहलोकपरलोकौ Sy.
६. यमति नियच्छति Sy.
७. देवसम्बन्धिनम् Sy. ८. स्तवम् Sy.
९. अनु omitted by P. आयच्छति। सर्वदा ददाति। यद्वा पूर्वार्धे यच्छसीत्यपि परोक्षत्वाय प्रथमपुरुषतया योज्यम् Sy.
१०. अस्मदीययज्ञे Sy.
११. शोभनकर्माऽयम् Sy. १२. उतशब्दोऽप्यर्थः। स च सम्भावनायाम् Sy.
१३. अस्मदीयमाह्वानम् Sy.
१४. ०प्ति P.D. कीदृशोऽयम्। ... सुद्योतमानः Sy. १५. शीघ्रगमनाश्वः Sy.
१६. देवानामाह्वाता Sy. १७. मा० M. मदनशीलः Sy. १८. अपि नाम शृणुयात्। यद्वा। सोऽस्माकं आह्वानं देवेषु मध्ये प्रख्यापयेत् Sy. १९. सुवर्णमयरथोपेतः Sy. २०. स प्रसिद्धोऽग्निः Sy.
२१. अपि नाम नयेत्। यज्ञस्य पारं प्रापयेत् Sy.
२२. अत्यर्थं नेतृभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा Sy.
२३. अमूढज्ञानः Sy. २४. वस्यो वसनीयः Sy. २५. किमर्थम्। वामं वननीयम् Sy.
२६. प्रोक्ष्य P. प्राक्ष्य D. ०प्य M. सुष्ठु प्राप्यं सर्वैः काङ्क्षणीयं स्वर्गम् Sy.
२७. भवति M. आभिमुख्येन प्राप्तुम् Sy.
२८. M. adds अग्निः after अस्तावि।
२९. स्तुतोऽस्माभिर्यजमानैः Sy.
३०. हविष्प्रदानादिकर्मवद्भिः। शिमीति कर्मनाम। 'शिमी शक्तिः' (Ngh. 2.1.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
३१. ०र्मभिरस्माभिः P.
३२. अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः Sy.
३३. ०र्थं M. कीदृशोऽयम्। साम्राज्याय साम्राज्यस्येति कर्मणि षष्ठीस्थाने चतुर्थी। सम्यग् राजमानत्वम् Sy.

अत्यन्तम्[1]। प्रयच्छन्[2]। अमी[3]। धनवन्तः[4]। ये ते। च। वयम्[5]। च तव स्तोत्राणि। यथा। सूर्यः[6]। अत्यन्तम्[7]। वृष्टिं[8] विस्तारयति। एवं निस्ततवन्तः[9][10]।

I.142.

समि॑द्धो अग्न॒ आ व॑ह दे॒वाँ अ॒द्य य॒तस्रु॑चे ।
तन्तुं॑ तनुष्व पू॒र्व्यं सु॒तसो॑माय दा॒शुषे॑ ॥१॥

समिद्धः। समिद्धः[11]। अग्ने! आवह[12]। देवान्[13]। यजमानाय[14]। पूर्वैः सम्बद्धम्[15]। अपत्यम्[16]। कुरु[17]। सुतसोमाय[18]। यजमानाय[19][20]।

घृ॒तव॑न्त॒मुप॑ मासि॒ मधु॑मन्तं तनूनपात् ।
य॒ज्ञं विप्र॑स्य॒ माव॑तः शशमा॒नस्य॑ दा॒शुषः॑ ॥२॥

घृतवन्तम्। घृतवन्तम्[21]। समीपे[22]। करोषि। सोमवन्तं[23] च। अग्ने[24]! यज्ञम्।

---

१. अ(त्य)न्तं M. प्रकृष्टतरमत्यर्थम् Sy.
२. ददानः Sy. ३. प्रयच्छामि M. इममग्निम्, अमी च पुरो वर्तमानाः Sy.
४. ऋत्विजः पुत्रादयो वा Sy.
५. पूर्वं स्तोतृत्वेन प्रसिद्धा वयमपि Sy.
६. तत्र दृष्टान्तः। ... मिहं मेहनशीलं मेघं यथा सूरः सूर्यः Sy. ७. अत्यर्थम् Sy.
८. वृष्ट्यर्थं शब्दयति तद्वत् Sy.
९. ०स्ततत्व० P. D. शब्दयन्तु। निष्पूर्वः स्तनतिः शब्दकर्मा। इतः परमप्यस्मत्पुत्रपौत्रादयो वयं चाग्निं स्तुम इत्यर्थः Sy.
१०. Ms. D. puts the figure ॥१४१॥ here to indicate the end of one hundred and fortyfirst hymn. No such number is given in P. and M.
११. सम्यग्दीपित एतन्नामकस्त्वम् Sy.
१२. अद्यास्मिन्यागदिने ... अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापय Sy.
१३. हविषां भोक्तॄनग्न्यादीन् Sy.
१४. यागायोद्यतस्रुचे यजमानाय तदर्थम् Sy.
१५. संबन्धम् M. पूर्वेभ्यो देवेभ्यो हितं पूर्वकालीनं वा Sy. १६. यज्ञम् Sy.
१७. विस्तारय Sy. १८. आवाह्य च सुतसोमाय यागार्थमभिषुतसोमाय Sy.
१९. दाशुषे हविर्दत्तवते। यद्यपीदानीमेवाहूयन्ते देवास्तथापि पूर्वानुष्ठानापेक्षया भाव्यपेक्षया वा दाशुष इत्युच्यते। हविर्दात्रे वा यजमानाय तदर्थम् Sy.
२०. V.M. ignores अद्य। A fragment समि॑द्धो अग्न आ व॑ह is quoted by Skandasvāmin in his commentary on N. 8.22; P. III. 142.
२१. Omitted by P. क्षरदाज्योपेतम् Sy.
२२. उप उपेत्य मासि निर्मिमीषे। मितो भवसि वा। सम्पूर्त्तिपर्यन्तं तिष्ठसीत्यर्थः Sy.
२३. माधुर्योपेतं सोमादिमधुरद्रव्येण तद्वन्तम् Sy.
२४. 'तनूनपादाज्यम्' इति कात्थक्यपक्षे तन्वो गावो भोगानां तासु जायमानत्वात्। ताभ्य उत्पन्नं क्षीरं क्षीरात्सर्पिरित्याज्यस्य नप्तृत्वम्। तद्वान्यज्ञः। अग्निपक्ष आपस्तन्व उच्यन्ते। ताभ्य ओषधिवनस्पतयः। तेभ्योऽग्निरिति नप्तृत्वम्। अरणीभ्यामिति भावः। एतन्नामक हे अग्ने! Sy.

मेधाविनः। मन्मसृशस्य[1]। यजमानस्य[2]। प्रयच्छत[3]।

शुचिः पावको अद्भुतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति ।
नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥३॥

शुचिः पावकः। अग्निः[4]। पावकः[5]। महान्[6]। माधुर्येण[7]। यज्ञम्[8]। सिञ्चति[9]। स नराशंसः[10]। स्वर्गादह्न[11]। त्रिः[12]। आगच्छतु[13]। देवः[14]। देवमध्ये[15]। यज्ञार्हः[16]।

इळितो अग्न आ वहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् ।
इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छा सुजिह्व वच्यते ॥४॥

ईळितः। स्तुतस्त्वम्[17]। अग्ने! आवह[18]। अस्मिन्कर्मणि[19]। पूज्यम्[20]। प्रियम्[21]। इन्द्रम्। इयम्। हि[22]। मम। स्तुतिः[23]। सुजिह्व![24] त्वाम्[25]। अच्छ[26]। उच्यते[27][28]।

---

१. मन्मसृशस्य यजमानस्य Sy.
२. शंसमानस्य त्वां स्तुवतः Sy.
३. हविर्वस्त्रवतः Sy.
४. शुद्धो दीप्तो वा Sy.
५. अन्नस्यापूतस्य शोधयिता Sy.
६. अभूत इवाश्चर्यं भविता । आश्चर्यभूत इत्यर्थः Sy.
७. मध्वा मधुरेण रसेन Sy.
८. यज्ञमस्मदीयम् Sy.
९. समन्तात् सिञ्चति स्वयमतीत्यर्थः । यद्वा मधुरेण फलेन त्रिरामिमिक्षति योजयतीत्यर्थः Sy.
१०. ०स P.D. नरीशसे M. नरैः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः शंसनीयोऽग्निः । ... 'नराशंसो यज्ञः' इति कात्थक्यपक्षे यज्ञाभिमानी देवो द्योतमानो द्युलोकादागत्यानुष्ठीयमानं यज्ञं त्रिरामिमिक्षति । अयं नराशंसो देवः Sy.
११. ०वहः M. द्युलोकादागत्य Sy.
१२. त्रिरा, उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । त्रिवारम् Sy.
१३. आगच्छति । त्रिराहरति वा फलम् । अवशिष्टं पूर्ववद्योज्यम् Sy.
१४. द्योतनशीलः Sy.
१५. देवेषु मध्ये Sy.
१६. यज्ञसम्पादनार्हः ईदृशः Sy.
१७. सर्वैः स्तुत्य इत्यामन्त्रणम् Sy.
१८. आह्वय Sy.
१९. अस्मिन्यज्ञे Sy.
२०. आदरणीयम् Sy.
२१. प्रीणयितारमस्मान् हविः स्वीकर्तुं वा प्रीतियुक्तम् Sy.
२२. हिः पूरणार्थः Sy.
२३. मननसाधना स्तुतिरूपा वाक् Sy.
२४. घृतपानेन शोभनज्वाल ! Sy.
२५. ताम् M. मा P.
२६. आभिमुख्येन प्राप्तुम् Sy.
२७. मतिरेवास्मदीयोच्यते Sy.
२८. अत्र पुरोडाशादीडाभिमानियज्ञपरतया वा व्याख्येयम् । एवमुत्तरत्र यज्ञाङ्गभूतसम्बन्धिदेवताभिधायी यज्ञ एवोच्यत इति तत्परत्वेन व्याख्येयम् Sy.

स्तृणानासो यतस्रुचो बर्हिर्यज्ञे स्वध्वरे ।
वृञ्जे देवव्यचस्तममिन्द्राय शर्म सप्रथः ॥५॥

स्तृणानासः। स्तृणन्तः[1]। ऋत्विजः[2]। बर्हिः[3]। यज्ञे[4]। सुष्ठ्वर्हिंस्यमाने[5]। छिनद्मि[6]। देवैर्व्याप्तम्[7]। इन्द्राय च। आवासस्थानम्[8]। सर्वतः[9] पृथुतमं बर्हिः[10]।

वि श्रयन्तामृतावृधः प्रयै देवेभ्यो महीः ।
पावकासः पुरुस्पृहो द्वारो देवीरसश्चतः ॥६॥

वि श्रयन्ताम्। विवृतद्वारा भवन्तु[11]। यज्ञस्य वर्धयित्र्यः[12]। देवेभ्यः[13]। प्रयातुम्[14]। मह्यः[15]। शोधयित्र्यः। बहुभिः स्पृहणीयाः[16]। द्वारः[17]। देव्यः[18]। असज्यमानाः[19]।

आ भन्दमाने उपाके नक्तोषासा सुपेशसा ।
यह्वी ऋतस्य मातरा सीदतां बर्हिरा सुमत् ॥७॥

आ[20] भन्दमाने। स्तूयमाने[21]। परस्परासन्ने[22]। नक्तोषासा[23]। सुरूपे[24]। महत्यौ[25]। यज्ञस्य। निर्मात्र्यौ[26]। सुष्ठु[27]। इदं बर्हिः[28]। आसीदताम्[29]।

---

१. आस्तरन्तः Sy.
२. नियमितजुह्वादिपात्राः... Sy.
३. ०र्हि P.D. दर्भान् Sy.
४. सोमयागे Sy.
५. ०र्हि च P.D.M. शोभनप्रायणीयाद्यवान्तरयागवति Sy.
६. विवर्जयन्ति । सम्पादयन्तीत्यर्थः Sy.
७. अतिशयेन देवगामिनम् Sy.
८. सुखसाधनं गृहम् Sy.
९. सर्वतो विस्तीर्णम् Sy. १०. बर्हिः P.
११. विविधं श्रयन्तु । विवृता भवन्तु Sy.
१२. कीदृश्यस्ताः ? ... यज्ञस्य वर्धयित्र्यः पूज्याः Sy. १३. देवानाम् Sy.
१४. ०तु M. प्रापणाय Sy.
१५. मह्यां M. महत्यः Sy.
१६. ०भि स्पृ० D. बहुस्पृहणीयाः Sy.
१७. यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यः Sy.
१८. देव: P.D.M. देवताः Sy.
१९. ...परस्परविप्रकृष्टा इत्यर्थः Sy.
२०. अ D. २१. सर्वैः स्तूयमाने Sy.
२२. परस्परं सन्निहिते Sy.
२३. उक्तगुणविशिष्टे अहोरात्रदेवते Sy.
२४. शोभनरूपे । पेश इति रूपनाम Sy.
२५. ...अपत्यरूपे वा प्रतिदिनं जायमानत्वात् । यह्वुरित्यपत्यनाम । 'यह्वुः सूनुः' (Ngh. 2.2.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
२६. ताभ्यामागमनाद्यज्ञस्य सम्पूर्तेर्यज्ञमातृत्वमुपचर्यते । यद्वा । अतिरात्रादीनामहोरात्रसाध्यत्वात् Sy.
२७. सुमत् स्वमेव । अस्माभिरप्रार्थिते इत्यर्थः Sy.
२८. यद्वा सुमद् बर्हिः, आस्तृतं दर्भम् Sy.
२९. आ समन्तात् ... उपविशताम् । यद्वा । ऋतस्येति कर्मणि षष्ठी । यज्ञमासीदताम् । आसाद्य च बर्हिरास्तृतं दर्भं स्वयमेवासीदताम् Sy.

मुन्द्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी ।
युज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्रमुद्य दिविस्पृशम् ॥८॥

मन्द्रजिह्वा । मादयितृजिह्वौ । मध्यमस्थानौ स्तूयमानौ । दैव्यौ । होतारौ । कवी । यज्ञम् । अस्माकम् । इमम् । यजताम् । साधकम् । अद्य । द्युलोकस्पृशम् ।

शुचिर्देवेष्वर्पिता होत्रा मुरुत्सु भारती ।
इळा सरस्वती मुही बुर्हिः सीदन्तु युज्ञियाः ॥९॥

शुचिर्देवेषु । शुद्धा । मरुत्सु । देवेषु । अर्पिता स्थापिता । आदित्यस्य भार्या वाक् । इळा । सरस्वती च । महती तिस्र इमाः । यज्ञार्हाः । बर्हिः । सीदन्तु ।

तन्नस्तुरीपुमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।
त्वष्टा पोषाय वि ष्यतु राये नाभा नो अस्मयुः ॥१०॥

तमस्तुरीपम् । तत् । नः । [illegible] ।

---

१. देवानां मादनजिह्वौ Sy.
२. भृशं गृणतौ स्तुवतौ यजमानानां शब्दकर्तारौ Sy.　３. ०ता P.
४. दे० M. देवसम्बन्धिनौ Sy.
५. अयमग्निः मध्यमस्थानश्चेत्युभौ Sy.
६. ०धीर P. मेधाविनौ क्रान्तदर्शिनौ Sy.
७. ईदृशं नोऽस्मदीयम् Sy.
८. अनुतिष्ठतां पूजयतां वा सम्यग् निर्वाहयतामित्यर्थः Sy.　९. फलसाधनभूतम् Sy.　१०. अद्य D.M. इन्द्र P.
११. ०स्पृ० P. द्युलोकवासिदेवान्स्पृशन्तम् । तैर्हविभिः स्वीक्रियमाणत्वादिति भावः Sy.
१२. विस्तृतलक्षणयाऽग्नरणेषु Sy.
१३. द्योतनशीलेषु स्तोतृषु मरुत्सु, ऋत्विक्षु वा Sy.
१४. नियता । होत्रा होमनिष्पादिका Sy.
१५. भरतस्यादित्यस्य सम्बन्धिनी द्युस्थाना वाक् Sy.
१६. पार्थिवी प्रैषादिरूपा Sy.
१७. सर इत्युदकनाम । तद्वती स्तनितादिरूपा माध्यमिका च वाक् Sy.
१८. महती Sy.　१९. एतास्तिस्रस्त्रिस्थानवागभिमानिदेवताः Sy.
२०. यज्ञार्हाः सत्यः Sy.
२१. बर्हिः स्तीर्णम् Sy.
२२. उपविशन्तु Sy. The passage beginning with महती and ending with सीदन्तु is missing in M.
२३. VM. ignores होत्रा
२४. तं प्रसिद्धम् Mah. तत् तादृशम् Sy.
२५. अस्माकम् Mah. अस्मदर्थम् Sy. अस्मभ्यमस्मदर्थम् U. अस्मदर्थम् SKN. II. 464. अस्माकम् Dur.
२६. तमस्तुरीपम् । तत् । नः missing in M. तुरा वेगेनाप्नोति तुरीपं क्षिप्रप्रापकम् Mah. तूर्णं व्याप्ति Sy. तूर्णमश्नुते तूर्णं चाप्नोति U. तूर्णापि तूर्णव्यापि SKN. उदकम् । ...एवमत्र माध्यमिकस्त्वष्टेति विज्ञायिष्यमाणेन सम्बन्धात् तुरीपमुदकमित्युपपद्यते Dur.
२७. देते P. D.

महत्।[1] बहु।[2] च। पर्याप्तम्।[3] आत्मना च बहु।[4] त्वष्टा।[5] सन्तानपोषायान्तः[6] प्रविष्टः।[7] नाभाववस्थितं[8] बन्धम्।[9] अस्मत्कामः।[10] अस्माकम्।[11] राये।[12] विमुञ्चतु।[13]

---

१. महान्तम् Mah. सद्य आविर्भवद्भूतमिव सत्। यद्वा। महन्नामैतत्। सारतो महत् Sy. महत्, अभूतपूर्वम् U. महन्नामैवम्। सारतश्च महद् महत्त्वं तदिहाभिप्रेतं, मा भूत् पौनरुक्त्यं परेणेति तेन सारतो महदित्यर्थः।... महत्सम्भृतमित्यद्भुतशब्दनिर्वचनं द्रष्टव्यमिति SKN. महदित्यर्थः। 'अद्भुतो बर्हिष्ठः' (Ngh. 3.3.) इति तन्नामसु पठितम् Dur.

२. बहुषु P.D. बहूनां प्राणिनामर्थायैव... यद्वा पुरु वारं बहु प्रभूतं च। आशब्दश्चार्थे Sy. वाशब्दश्चार्थे बहु च वृष्ट्युदकं परिमाणतः SKN. बहुवारं च बहु देशान्तरमावृणोत्युदकम् Dur.

३. अलं समर्थम् Sy. पर्याप्तं च सर्वकामेभ्यः SKN.

४. बहु। क्रियाविशेषणमेतत् Sy. पुरु विरूपम्। एतत्क्रियाविशेषणम्। कथम्। विरूपं पुरु सुष्ठु भृशमित्यर्थः SKN. बहु Dur.

५. त्वष्टा देवः Mah., U. ईदृशमुदकं त्वष्टा वृष्ट्यादेः कर्ता। ... तन्नामको वैद्युतोऽग्निः Sy. त्वष्टा मध्यमस्थानः SKN. त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद् दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोतिकर्मणः N. 8. 13.

६. नः पोषायास्मत्पुष्ट्यै Sy. पुष्ट्यर्थम् SKN. धनपोषायेत्यर्थः। वर्षे हि सति पशवः पुष्यन्ति Dur.

७. सन्तानपोष्टायान्तः प्रविष्टो M.

८. ०तः M. नाभिं प्रति Mah. वृष्टेर्बन्धके मेघस्य नाभिस्थानेऽवस्थितमुक्तलक्षणमुदकम् Sy. राष्ट्रमध्यं प्रति U. नाभौ जगतोऽभिभूतायां वेद्यां वा नोऽस्माकं स्वभूतायाम् SKN. अस्माकं नाभौ मध्ये, अथवा नाभा न इत्येतत्त्वष्टुरेव विशेषणं स्यात् 'नाभानः' न अदीप्यमानः। किं तर्हि? दीप्यमान एव Dur.

९. बद्धम् M.

१०. अस्मान्कामयमानो देवः Sy. त्वष्टृविशेषणमेतत्। अस्मान्कामयमानस्त्वष्टा SKN. अस्माननुग्रहीतुं कामयमानः Dur.

११. समुच्चये च Sy. षष्ठ्यर्थ एषा चतुर्थी। कस्य पुष्ट्यर्थम्? रायो धनस्य गवादेः क्वचिन्मुञ्चतु SKN.

१२. विमुञ्चतु।... स्यतिरुपसृष्टो विमोचन इति यास्कः Mah. विविधं गमयतु। ... यद्वा नो नाभा अस्मत्सम्बन्धियज्ञनाभावुत्तरवेद्यां राये। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। रायो गवादिधनस्य पोषाय पुष्टये स्यतिरुपसृष्टो विमोचनार्थः। उक्तलक्षणां वृष्टिं मुञ्चतु Sy. विमुञ्चतु U. विमुञ्चति SKN. विमुञ्चतु वर्षभावेन Dur.

१३. The stanza is quoted and explained by Yāska:—
तन्नः। तूर्णापि। महत्। सम्भृतम्। आत्मना। त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यतु। इत्यस्मयुः। अस्मान्कामयमानः N.6.21.
A fragment तन्नस्तुरीपमद्भुतं, is common to the RV. and the YV. 27.20. The rest of the stanza in the YV. reads as follows:—
पुरुक्षु त्वष्टा सुवीर्यम्।
रायस्पोषं विष्यतु नाभिमस्मे॥

अवसृजन्नुप त्मना देवान्यक्षि वनस्पते ।
अग्निर्हव्या सुषूदति देवो देवेषु मेधिरः ॥११॥

अवसृजन् । वनस्पते त्वम् । आत्मनैव । हविर्वहनसमर्थेन । देवान् । यज । अग्निरयम् । हव्यानि । प्रेरयति । देवानां मध्ये । मेधिरः ।

पूषण्वते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे ।
स्वाहा गायत्रवेपसे हव्यमिन्द्राय कर्तन ॥१२॥

पूषण्वते । पूष्णा । मरुत्वते । सर्वदेवाय । वायवे । स्वाहा । कुरुत । गायत्र साम यस्योत्थापकम् । हव्यम् । इन्द्राय च ।

स्वाहाकृतान्या गह्युप हव्यानि वीतये ।
इन्द्रा गहि श्रुधी हवं त्वां हवन्ते अध्वरे ॥१३॥

उत्तरा वैकल्पिकी निगदव्याख्याता ।

---

१. वनस्य ते M. वनानां पालक यूपाभिमानिदेवाग्ने ! Sy.
२. त्वाम् P. ३. स्वीयं कर्तव्यमृत्विजः स्वस्वकर्मसु व्यापारयन् Sy.
४. हविर्भुजः Sy. ५. उपेत्य यज Sy.
६. आहवनीयः Sy. ७. हवींषि Sy.
८. प्रेरयति स्वीकरोति Sy.
९. देवेषु, उभयेषां मध्ये Sy.
१०. देवो द्योतमानः । मेधिरो मेधावान् Sy.
११. VM. ignores देवः
१२. पूष्णा सहते Sy.
१३. सर्वदेवसहृताय Sy.
१४. गमनशीलाय वायुदेवाय च Sy.
१५. स्वाहाकारम् Sy.
१६. कुरुत ऋत्विजः ! Sy.
१७. वेप इति रूपनाम । गायत्रशब्द इतरसामोपलक्षणः । गायत्रं वेपो रूपं यस्य तादृशाय Sy.
१८. सम P. १९. ०पयकं P.
२०. हविः प्रदातुम् Sy.
२१. हव्यानिन्द्राय M.
हे इन्द्र स्वाहाकृतानि । स्वाहा इत्येवंपूर्वा कृतिः करणमुच्चारणं यस्यामाननदेवतानां ताः स्वाहाकृतयः । तद्भिन्न हव्यानि हवींषि । अत्र प्रयाजेषु वषट्कारप्रदानात्स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः । तद्भक्षणार्थं, वीतये भक्षणाय । आगहि आगच्छ । . . . तथा हे इन्द्र आगहि स्तोत्राण्यभिलक्ष्यागच्छ । आगत्य हवमस्मदीयाह्वानं, श्रुधि शृणु । यतस्त्वाम् । अध्वरेऽहिंसात्मके यागे हवन्त आह्वयन्ति, ऋत्विजोऽतः श्रुधि Sy.

Ms. D. puts the figure ॥१४२॥ here to indicate the end of one hundred and fortysecond hymn. No such number is given in P. and M.

I. 143.

प्र तव्य॑सीं॒ नव्य॑सीं धी॒तिम॒ग्नये॑ वा॒चो म॒तिं सह॑सः सू॒नवे॑ भरे ।
अ॒पां नपा॒द्यो वसु॑भिः स॒ह प्रि॒यो होता॑ पृथि॒व्यां न्यसी॑दद्दृ॒त्विय॑ः ॥१॥

प्र तव्यसीम्[1]। वृद्धिमतीम्[2]। नवतराम्[3]। धियं कर्म[4]। वाचः। स्तुतिम्[5]। सहसः[6]। पुत्राय। अग्नये। प्रभरे[7]। अपाम्[8]। नपात्[9]। यः[10]। वसुभिः[11]। सह[12]। सम्प्रियः[13]। ह्वाता[14]। वेद्याम्[15]। निषीदति[16]। प्राप्तयागकालः[17]।

स जाय॑मानः पर॒मे व्यो॑मन्या॒विर॒ग्निर॑भवन्मात॒रिश्व॑ने ।
अ॒स्य क्रत्वा॑ समिधा॒नस्य॑ म॒ज्मना॒ प्र द्यावा॑ शो॒चिः पृ॑थि॒वी अ॑रोचयत् ॥२॥

स जायमानः[18]। गः[19]। प्रादुर्भवन्[20]। उत्तमे[21]। अन्तरिक्षे। अग्निः प्रथमम्[22]। वायवे। आविरभवत्[23]

---

१. ०सि D. P. adds (यं हव्यानि प्रेरयति) after तव्यसीम्।

२. तवीयसीम्। अतिशयेन वर्धयित्रीम्। तवतिर्वृद्ध्यर्थः सौत्रो धातुः Sy.

३. अपूर्वाम् Sy.

४. यागलक्षणामुक्तगुणकं कर्म Sy.

५. उक्तलक्षणां वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म Sy.

६. सहः D. कीदृशायाग्नये? सहसो बलस्य Sy.

७. प्रकर्षेण करोमि Sy.

८. तासाम् Sy.

९. रे बान्धवात् M. नप्ता। 'अद्भ्य ओषधय ओषधीभ्योऽग्निः' इत्यग्नेर्नप्तृत्वम्। अथवा। अपां न पातयिता वैद्युताग्निरूपेण प्रवर्षकत्वादिति भावः Sy.

१०. अग्निः Sy.

११. निवासयोग्यैर्गवादिधनैः Sy.

१२. सहितः Sy.

१३. संप्रारोचयन् M. See I.143.2. यजमानस्य प्रीणयिता प्रियतमो वा तस्य Sy.

१४. होमनिष्पादकः सोऽग्निः Sy.

१५. पृथिव्यां वेदिलक्षणायाम् Sy.

१६. नितरां सीदति Sy.

१७. The passage beginning with ह्वाता and ending with प्राप्तयागकालः is omitted by M. प्राप्तप्रदानसमयः सन् Sy.

१८. पूर्वोक्तोऽग्निः Sy.

१९. अरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् Sy.

२०. तदानीमेव... उत्कृष्टे Sy.

२१. विविधरक्षणवति वेदिदेशे Sy.

२२. अन्तरिक्षसञ्चारिणे वायवे ... अथवा मातरि फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानस्तदर्थम् Sy.

२३. प्रत्यक्षोऽभूत्। 'त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव' (RV.I.31.3) इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः। वायुसंयोगात्प्रज्वलित इत्यर्थः Sy.

तथा । अस्य । कर्मणा[1] । दीप्यमानस्य[2] । बलेन[3] । द्यावापृथिवी[4] । तेज । प्रागोषयत्[5] ।

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः सुसंदृशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।
भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिन्धवोऽग्ने रेजन्ते अससन्तो अजराः ॥३॥[6]

अस्य त्वेषा[7] । प्रगाग्ने[8] । भानवः[9] । दीप्ता[10] । अजराश्च[11] । अस्य रश्मय[12] । शोभनदर्शनस्य[13] । शोभनावयवस्य । सुष्ठु द्योतमानस्य[14] । दीप्तबलस्य[15] । गच्छन्[16] पर्जन्यस्य । धारा[17] । इव । अग्नेः[18] । अत्यन्तामितस्ततश्चरन्त[19] । कम्पन्ते । सम्वान्त । अजराधीनता[20] ।

यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना ।
अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजति ॥४॥

यमेरिरे । यम्[21] । प्राभिमुख्यंनानीतवन्त[22] । भृगव[23] । विश्ववधनम्[24] ।

१. क्रतुना कर्मणा ज्वलनादिव्यापारेण Sy.

२. इन्धनैः सम्यग्वर्धमानस्याग्नेः । मज्मना बलेन समिधानस्येति वा योज्यम् । प्रबलेन समिन्धनादिव्यापारेण समिध्यमानस्येत्यर्थः Sy.

३. बलनामैतत् । बलवता Sy.

४. द्यां च पृथिवीं च Sy.

५. ०यन् P. D. प्रकर्षेणादीपयत् । मध्ये शोचिषशब्दच्छान्दसः Sy.

६. This stanza is missing in M.

७. ०षा M.

८. अस्य स्तूयमानस्याग्नेः Sy.

९. रश्मयः । दीप्तेरुक्तत्वादत्र विस्फुलिङ्गा अवगन्तव्याः Sy.

१०. दीप्तयः Sy.

११. ०रम M. जरा-रहिता अजीर्णा अविरता इत्यर्थः Sy.

१२. ०ना अस्य M. सुष्ठु सम्यग् द्रष्टारः । सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः Sy.

१३. शोभनमुखस्य Sy.

१४. सुष्ठु सर्वतो द्योतमाना: Sy.

१५. त्वक्ष इति बलनाम । 'त्वक्षः शर्धः,' (Ngh. 2.9.) इति बलनामसु पाठात् । भासमानबलाः Sy.

१६. अक्तुरिति रात्रिनामैतत् । 'अक्तुरुर्म्याः' (Ngh. 1.7.) इति तन्नामसूक्तत्वात् । द्वितीयार्थे प्रथमा । अक्तुं जगद्व्याप्तं नैशं तमः [illegible] Sy.

१७. स्यन्दमाना: सर्वत्र व्याप्नुवन्तः Sy.

१८. न रेजन्ते न कम्पन्ते । दाहपाकादिषु न चलन्ति । न चाल्यन्ते वाऽग्नेः । यद्वा नकारो वृष्टान्तवचनः । भात्व-क्षसो भा इव त्वक्षो बलं यस्य तादृशस्यादित्यस्य सिन्धवो न रश्मय इव । ते यथा स्यन्दमानाः व्याप्नुवन्तः, अक्तुरिति अक्तवं तमोऽतिक्रम्याससन्तो रेजन्ते तद्वद् भात्वक्षसोऽस्याग्नेर्ज्वालारूपा दीप्तयोऽपि सर्वत्र रेजन्ते कम्पन्ते व्याप्नुवन्तीत्यर्थः Sy.

१९. स्वव्यापारेष्वस्वपन्तोऽविरता: Sy.

२०. अत एवाजरा: Sy.

२१. अग्निम् Sy.

२२. ०व्योनीवन्तः P. D. आभिमुख्येन ... ईरितवन्तः स्थापितवन्तः Sy. अभि-लषितार्थसिद्धये प्रेरितवन्तः SKN. आत्माभिप्रेतार्थसिद्धये प्रेरितवन्तः Dur. एरिर इतीरितवन्तुक्तोऽभ्यस्त: N.4.23.

२३. भृगुगोत्रोत्पन्ना: पापस्य भर्जका: Sy.

२४. सर्वधनम् । वेद इति धननाम । 'वेदो वरिवः' (Ngh. 2.10.) इति तन्नामसु पाठात् Sy. सर्वस्य वेदितारं सर्वधनं वा SKN. सर्वस्य वेत्तारम् Dur.

पृथिव्याः[१]। नाभौ[२]। भूतजातस्य[३]। बलार्थम्[४]। अग्निम्। तम्। गीर्भिः[५]। स्वे[६]। आयतने[७]। प्रेरय[८]। यः[९]। स्वयमेव[१०]। वरुणः[११]। इव। धनस्य[१२]। ईश्वरो[१३] भवति।[१४]

न यो वराय मुरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दि॒व्या यथाशनिः।
अग्निर्जम्भैस्तिगितैरत्ति भर्वति योधो न शत्रून्त्स वना न्यृञ्जते ॥५॥

न यो वराय। यः[१५]। वारयितुम्[१६]। न शक्यते[१७]। मरुतामिव। स्वनः[१८]। सेनेव च[१९]। उद्युक्ता[२०]।

---

१. वेद्याः। एकदेशे कृत्स्नशब्दः। यद्वा 'एतावती वै पृथिवी' (TS. 2.6.4.3.) इत्यादिश्रुतेर्वेद्याः पृथिवीत्वम्। तस्या नाभावुत्तरवेद्याम् Sy. नाभिभूतायां पृथिव्यामुत्तरवेद्याम् SKN. उत्तरवेदिमध्यगतायाम् Dur.

२. ‿नौ P.

३. जातस्य D. भूतजातस्य Sy., SKN. उदकस्य Dur.

४. बलेन निमित्तेन Sy. बलनामैतत्। तद्धेतौ चात्र वर्तते। बलहेतुनाऽनेन हविराख्येन SKN. मननीयेन वीर्येणान्नेन हविर्लक्षणेन Dur.

५. स्तुतिभिः Sy. स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः Dur.

६. स्वकीये Sy.

७. गृहे, उत्तरवेद्याम् Sy. यज्ञगृहे SKN. गृहे। मा कस्यचिदार्तिर्जज्येऽवस्थित इत्यभिप्रायः Dur.

८. प्राप्नुहि Sy. नुदस्व। ... हिनोतिर्वृद्ध्यर्थः। अभि नुभि मर्यादायाम्। आङ् मर्यादायाम्। वर्धयस्व SKN. प्रेरय तस्मिंस्तस्मिन्कर्मणि वर्तमानम् Dur.

९. Omitted by P. M. अग्निः Sy.

१०. एको मुख्यः सन्नेक एव वा Sy. कीदृशः सोऽग्निः? उच्यते, य एक एव SKN.

११. तत्र दृष्टान्तः। ... वारक आदित्य इव। स यथा सर्वस्येष्टे तद्वत् Sy. वरुण इव यथाऽपां पतिर्न राज्ञः SKN. यथा वरुणः समुद्रान्तर्गतानां धनानामीष्ट एवं यः ... ईष्ट इत्यर्थः Dur.

१२. वसुनो गवादिधनस्य Sy. वसुनो धनस्य SKN. सर्वस्य धनस्य Dur.

१३. प्रवातुमिति शेषः। राजतीत्यैश्वर्यकर्मा। 'क्षियति राजति' (Ngh. 2.21.) इति तन्नामसु पाठात् Sy. राजति ईष्टे SKN. राजतिरैश्वर्यकर्मसु पठितः Dur.

१४. VM. ignores आ
A fragment यमेरिरे भृगवः is quoted and partly explained by Yāska in N. 4.23. The stanza *in toto* is quoted and explained by both Skandasvāmin II. 264. and Durgācārya, *loc. cit.*

१५. अग्निः Sy.

१६. वरणाय निग्रहाय Sy.

१७. शक्तो न भवति Sy.

१८. तत्र दृष्टान्तत्रयमुच्यते। मरुतां स्वन इव। स यथाऽग्राह्यस्तद्वत् Sy.

१९. सा यथाऽन्यैरनिरोध्या तद्वत् Sy.

२०. उद्युक्ता P. वैरिक्षयार्थं प्रबलेनातिसृष्टा Sy.

विवि भक्षा। यथा। प्रज्वलित। अग्नि। ज्वालाभि। तीक्ष्णाभि। वृक्षांना जाळीत भक्षीत च। योद्धा। भग। इव। शत्रून्। वृक्षान्। नितरां प्रसाधयति।

कुविन्नो अग्निरुचथस्य वीरसद्वसुष्कुविद्वसुभिः काममावरत् ।
चोदः कुवित्तुतुज्यात्सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥६॥

कुविदः। बहु। अस्माकम्। उच्चार्यमाणस्य स्तोत्रस्य। अग्नि। कामयिता। भवतु। कामयिता। बहु। अस्माकं। धने। कामान्। प्रावृणोतु। कामाना कामयिता। बहु। प्रेरयतु। भजनाय। कर्माणि। निर्मलाङ्गम्। तम्। अनया। वाचा। स्तौमि।

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं न समिधान ऋञ्जते ।
इन्धानो अक्रो विदथेषु दीद्यच्छुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियम् ॥७॥

घृतप्रतीकम्। घृतान्नाङ्गम्। घृताकम्। यज्ञस्य। धुरि [illegible]तम्। अग्निम्। मित्रम्।

१. भक्षा वा M.
२. यथा पतत्येव न निवार्यते तद्वत् Sy.
३. अग्नि M.
४. इद्धुत्सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति। ... दन्तैर्दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः Sy.
५. निशातैस्तीक्ष्णीभूतैः Sy.
६. अस्मद्विरोधिनः Sy. ७. भक्षयति Sy.
८. हिनस्ति। 'भर्व हिंसायाम्'। ... यद्यप्य-स्मिन्भर्वत्योरदनमेवार्थस्तथापि तदवान्तर-भेदोऽवगन्तव्यः Sy. भर्वतिरत्तिकर्मा N. 9.23.
९. मसो० M. ०ति सचोर्व P. अग्निः Sy.
१०. तत्र दृष्टान्तः। ...सन्महर्ता शूर इव। स यथा शत्रून्भर्वति भक्षयति तद्वत् Sy.
११. वनानि वृक्षादिसमूहान् Sy.
१२. नितरां प्रसाधयति। बहुलीत्यर्थः। 'ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा' (N. 6.21) इति यास्कः Sy.
१३. कुविद् बहुवारम् Sy.
१४. उचथस्य स्तोत्रस्य। ... यद्वा। उच-थस्यैतन्नामकस्य महर्षेरौचथ्यभवस्य न इति सम्बन्धः Sy.
१५. कामयिता। सर्वेषां वसुस्थानीयो वा Sy.
१६. अतिप्रभूतम् Sy.
१७. कामयितृभिर्धनैः Sy.
१८. कामयमानम् M. यत्कर्मभिमतं वा Sy.
१९. अभिमतप्रदानेन कामं निर्वर्तय-त्वित्यर्थः Sy.
२०. अस्माकं कर्मसु प्रेरकः सन् Sy.
२१. त्वरयतु प्रेरयत्वित्यर्थः। तुजिः प्रेर-णार्थः Sy.
२२. भजा P. लाभाय Sy.
२३. शोभनावयवं शोभनज्वालम् Sy.
२४. अग्निम् Sy. २५. तमहमानव M.
२६. स्तुतिरूपया प्रज्ञया Sy.
२७. उच्चारयामि स्तौमीत्यर्थः Sy.
२८. घृतोपकम् प्रयाजादिभ्यामाज्यैर्हूयमानत्वात्। यद्वा प्रतीकमङ्गम्। दीप्तज्वालमित्यर्थः Sy. २९. युज्यतसम्बन्धिनः Sy.
३०. धुरि निर्वहणे सीदन्तं यज्ञनिर्वाहकम् Sy.

इव। धनैः समेधयन्[1]। काष्ठैः प्रसाधयति। स समिध्यमानः[2]। रक्षोभिरनाक्रान्तः[3][4]। यज्ञेषु[5]। दीप्यमानः[6]। निर्मलामुपद्रवाभावात्[7][8]। अस्माकम्[9]। बुद्धिम्[10]। उद्यच्छति[11][12]।

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शग्मैः।
अदब्धेभिरदृपितेभिरिष्टेऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः॥८॥

अप्रयुच्छन्। अप्रमाद्यन्[13]। अप्रमाद्यद्भिः[14]। अग्ने! कल्याणैः[15]। अस्मान्। पाहि[16]। तेजोभिः[17]। शक्तैः[18]। अहिंसितैः। जागरूकैः[19]। अन्वेषणीय[20]! निमेषमकुर्वद्भिः[21]। परितः। अस्मान्। रक्ष[22]। जायमानः[23][24]।

---

१. इध्मैर्दीपयमानः Sy.
२. एवमिन्धानः सम्यग्दीप्यमानः Sy.
३. भिः M.
४. ०न्तो P.
ज्वालासमिवादिभिराक्रान्तः। अन्यैरनाक्रान्तो वा Sy.
५. यज्ञेषु देवयस्तु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु Sy.
६. स्वयं दीप्यमानः Sy.
७. शुभ्रवर्णां निर्मलां ज्योतिष्टोमादिकर्म वा Sy.
८. ०प्रभावात् P.
९. अस्मदीयाम् Sy.
१०. प्रज्ञां यागादिविषयाम्। धीरिति कर्मनाम। 'धीः ... शमी' (Ngh. 2. 1.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
११. उद्योजयत्येव। ... उदाब्दोऽवधारणे Sy.
१२. VM. ingores उ
१३. अस्मात्स्वप्रमाद्यन् ... अविच्छिन्नप्रवृत्तिः सन् Sy.
१४. अप्रा ... भिः M. ... अनवधानरहितैः Sy.
१५. मन्त्रकल्याणैः Sy.
१६. रक्ष Sy.
१७. पायुभी रक्षणप्रकारैः Sy.
१८. सुखकरैः Sy.
१९. केनचिदप्यपरिभूतैः Sy.
२०. ०सितैं ... रन्वे० M. अन्वषणी P.
सर्वैरेषणीयाग्ने! Sy.
२१. निमेषरहितैः। अनलसस्वभावैरीदृशै रक्षणैः Sy.
२२. पालय। ... न केवलमस्मान्किन्त्वस्मत्पुत्रपौत्रादीनपि रक्ष Sy.
२३. जायमानोऽस्माभिर्दीप्यमानः सन्। ... यद्वा। उपर्युपरि जायन्त इति जाः। नो जा अस्मत्सम्बन्धिनीः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परि पाहि परितो रक्ष Sy.
२४. Ms. D. puts the figure ॥१४३॥ here to indicate the end of one hundred and fortythird hymn. No such number is given in P. and M.

I. 144.

एति प्र होता व्रतमस्य माययोर्ध्वां दधानः शुचिपेशसं धियम् ।
अभि स्रुचः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धाम प्रथमं ह निंसते ॥१॥

एति प्र होता। प्रत्यागच्छति। कर्म[1] यागाख्यम्। होता[2]। प्रज्ञया[3]। उ[illegible][4]-नाम्[5]। धारयन्[6]। शुक्लरूपाम्[7]। स्तुतिम्[8]। अध्वर्योर्दक्षिणा[9] हूयमाणाः। स्रुचः[10]। अभिक्रमते[11]। याः[12] स्रुचः। अग्ने[13]। स्थानमाज्यभागाद्यर्थम्[14]। प्रथमम्[15]। एव[16]। अभिनमन्ति[17] ताः[18] स्रुच आदायाग्नि-मभिक्रमते।

अभीमृतस्य दोहना अनूषत योनौ देवस्य सदने परीवृताः ।
अपामुपस्थे विभृतो यदावसदध स्वधा अधयद्याभिरीयते ॥२॥

अभीमृतस्य[19]। अभि। एनम्। अस्तुवन्[20]। सत्यस्याग्नेः[21]। दोहनाः स्तुतयः[22]। योनौ[23] यज-

---

१. हविष्प्रदानादिरूपं कर्म कर्तुम् Sy.
२. होमनिष्पादकोऽध्वर्युः Sy.
३. कर्तव्यविशेषप्रज्ञया युक्तः सन्। मायेति प्रज्ञानाम। 'माया वयुनम्' (Ngh. 3.9.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
४. प्रकर्षेण गच्छति होतुम् Sy.
५. ०तान् P. D. उपर्याक्ताम् Sy.
६. धारयत् P. दधानः। 'आवत्तुर्याक्कर्म-णोऽभिसमीक्षेतेदं करिष्यति' इत्युक्तत्वात् Sy. ७. शोभनरूपोपेताम्। पेश इति रूपनाम Sy.
८. प्रज्ञाम् Sy.
९. ०णा P.D. दक्षिणा...M. आगत्य च दक्षिणावृतः प्रादक्षिण्येन वर्तमानाः Sy.
१०. जुह्वादीः Sy.
११. गृह्णाति Sy.
१२. या P.D.M.
१३. अग्ने P.
१४. धाम स्थानम् Sy.
१५. कीदृश्यः स्रुचः?...पात्रासादनकाले Sy.
१६. हशब्दः प्रसिद्धौ Sy.
१७. 'निस चुम्बने' इति धातुः। चुम्बन्ति भजन्त इत्यर्थः। प्रथममनुष्ठेयकर्म बुद्ध्या प्रति पश्चात् स्रुचः क्रमत इत्यर्थः। ... यद्वा होता देवाना-माह्वाता प्रज्वलितस्य यजमानस्य व्रतं कर्म ज्योतिष्टोमादि प्रज्ञाविशेषेण युक्तः सर्वान्, यजतेर्वा प्रत्यागच्छति। कीदृशोऽयम्? ऊर्ध्वामूर्ध्वाभिमुखीं शुचि-पेशसं शोभनरूपोपेतं धियं ध्याना-ध्ययनादिरूपं कर्म दधानो धारय-माणः। आगत्य च दक्षिणावृत उक्त-लक्षणाः स्रुचो घृतपूर्णा जुह्वादिका अभिक्रमत आक्रमते। घृतं स्वीकर्तुं ध्याता प्रसर्पन्तीत्यर्थः। याः स्रुचः प्रथमं पूर्वं हविरासादन-कालेऽस्याग्नेर्धाम स्थानं वेदिलक्षणं निंसते चुम्बन्ति प्राप्ताः Sy.
१८. ता P. D.
१९. अभिमृतस्य P.
२०. ०वत् P.M. अभिनवा भवन्ति। आवि-र्भवन्त्याभिमुख्येन स्तूयन्ते वा Sy.
२१. यज्ञस्य Sy. २२. धाराः Sy.
२३. उत्पत्तिस्थाने Sy.

गृहे[1]। देवस्य। सदनस्थाने। सर्वतो वृताः[2] सोऽयम्। अपाम्[3]। उपस्थानेऽन्तरिक्षे[4]। विभृतो बहुधाभूय[5] ताः। यदा। आवसत्[6]। अथ[7]। जलानि[8]। पिबति[9]। याभिः सह। सङ्गच्छते[10]।

युयूषतः सवयसा तदिद्वपुः समानमर्थं वितरित्रता मिथः।
आदीं भगो न हव्यः समस्मदा वोळ्हुर्न रश्मीन्त्समयंस्त सारथिः ॥३॥

युयूषतः[11]। अहोरात्रे समानप्रमाणे[12]। तत्[13]। एव। आग्नेयमुच्यमानं हविः[14]। मिश्रयतः[15]। समानम्[16]। सस्योत्पादनार्थं[17] कार्यम्। हविःशेषेण कुर्वाणे[18]। अनन्तरम्। एव तदुत्पन्नं हविः। भगः[19]। इव। सर्वैराह्वातव्योऽग्निः[20]। अस्मत्तः[21]। समादत्ते[22]। यथा। वोढुरश्वस्य[23]। रश्मीन्[24]। सारथिः[25]। सङ्गच्छते[26] तद्वद्धविः समादत्ते[27]।

---

१. द्योतमानस्याग्नेरित्यस्य Sy.
२. तद्रश्मिभिः परितो व्याप्ताः सत्यः Sy.
३. उदकानाम् Sy.
४. उत्सङ्गे। अन्तः Sy.
५. विशेषेण ताभिर्धार्यमाणः सन् Sy.
६. आक्रम्य निवसत्ययमग्निस्तदानीमित्यर्थः Sy. ७. अधुना Sy.
८. अमृतोपमा अपः Sy.
९. बति P. पिबति सर्वो लोकः Sy.
१०. अयमग्निः सङ्गच्छते वा भूमिं ता अधयत्। विद्युदात्मनोदकानि जगत् पाययत इत्यग्नेः स्तुतिः Sy.
११. यूयू० D.
१२. सवयसा समानवयस्कौ। वयःशब्देन सामर्थ्यं लक्ष्यते। समानसामर्थ्यौ Sy.
१३. यदा प्रवृद्धो भवति तदानीमेव Sy.
१४. वपुरग्नेः शरीरम् Sy.
१५. स्वस्वव्यापारेण मिश्रयितुमिच्छतः। प्रैषानन्तरं याज्यादिपाठो होतुर्व्यापारो वषट्कारानन्तरं होमोऽध्वर्योरिति विभागः। अत्रेदमनुसन्धेयम्। सवयसा समानवयस्कौ मिथः प्रत्येकं समानप्रयोजनं सुखप्राप्तिं वितरित्रता विशेषेण तरितुमिच्छन्तौ ... द्विवचनस्याकारः। जायापती तद्वपुस्तदेव परस्परं शरीरं युयूषतो मिश्रयितुमिच्छतः परस्परमालिङ्गतः। तद्वदग्निं साकं होत्रध्वर्यू युयूषतः Sy.
१६. समानमर्थं समानप्रयोजनं निष्पत्तिम् Sy.
१७. सस्योत्पा० M. ०ल्पा० P.
१८. मिथः प्रत्येकम् ... भृशं तरन्तौ होत्रध्वर्यू Sy.
१९. भागः D. सर्वैः सेवनीय आदित्यः। स यथा सर्वतः पूजामादत्ते तद्वत् Sy.
२०. आहवनीयः Sy.
२१. अस्माकं सम्बन्धिनः Sy.
२२. आ सर्वतः ... सम्यक् स्वीकरोति Sy.
२३. वाहकस्याश्वादे रश्मीन्प्रग्रहानिव Sy.
२४. रश्मिवदायता घृतधाराः Sy.
२५. सरणशीलः सारथिवद्यज्ञात्मकस्य रथस्य निर्वाहको वा सन् ... रथस्य यन्ता Sy.
२६. ग is corrected to य with red ink in M. तान्यथा M. स्वीकरोति, तद्वदयमग्निरपि हवींषि समयंस्त Sy.
२७. VM. ignores मिथः

यमीं द्वा सवयसा सपर्यतः समाने योना मिथुना समोकसा ।
दिवा न नक्तं पलितो युवाजनि पुरू चरन्नजरो मानुषा युगा ॥४॥

यमीं द्वा[1]। यम्[2]। एनम्। द्वौ। समानाश्री[3]। पूजयतो[4] [illegible] [illegible][5]। एक-स्मिन्। आयतने[6] स्थित्वा [illegible] च[7]। समानगृहावग्निम् [illegible] परिवर्तमानस्या[illegible]यम्[8]। यथा। अग्निः प्रातरादित्यात्मना जायत एवम्। [illegible][9]। [illegible][10] न। [illegible][11] जायते। पूरूणि बहूनि[12]। मनुष्याहितानि[13]। युगानि[14]। सञ्चरन्[15]। अजरो[16] [illegible][17] ।

तमीं हिन्वन्ति धीतयो दश व्रिशो देवं मर्तास ऊतये हवामहे ।
धनोरधि प्रवत आ स ऋण्वत्यभिव्रजद्भिर्वयुना नवाधित ॥५॥

तमीं हिन्वन्ति। तम्। एनम्। प्रेरयन्ति[19]। अङ्गुलयः[20]। दश[21]। [illegible][22]। न देवम्[23]। वयं मर्तासः[24]। रक्षणाय। ह्वयामहे[25]। सोऽग्निः[26]। प्रकर्षेण[27]। [illegible][28]। उदकानि[29]

---

१. यमि P.
२. ०म D. अग्निम् Sy.
३. समानवयस्कौ समानसामर्थ्यौ वा Sy.
४. स्तुत्या हविष्प्रदानेन च प्रीणयतः Sy.
५. सनी० P.
६. योनौ फलस्योत्पत्तिस्थाने यज्ञे वर्तमानौ Sy.
७. मिथुना दम्पती इवैककार्योपयुक्तौ। समोकसा समाननिवासौ देवयजनस्थानाधीयुक्तौ होत्रध्वर्यू Sy.
८. कथेत्याह ... यद्गृणीत Sy.
९. पलितः पूर्वमङ्गारावस्थायां जीर्णोऽपि Sy.
१०. एवं पूज्यमानोऽग्निः Sy.
११. रात्रावपि। सर्वदेत्यर्थः Sy.
१२. समिन्धनानन्तरं युवा तरुणस्तेजसा सर्वस्य मिश्रयिता च Sy.
१३. बहुष M.
बह्वाज्यादिकम् Sy.
१४. ०व्याहि० P. एवं जातोऽयम् ... मनोः सम्बन्धीनि Sy.
१५. आधार्याधिकर्माणि होत्रध्वर्युकर्माणि चोद्दिश्य Sy.
१६. भक्षयन् Sy.
१७. अजीर्णो जरारहितो वर्तते Sy.
१८. V.M. ignores मिथुना
१९. अग्निम् Sy.
२०. प्र० D.
प्रीणयन्ति यज्ञसमये Sy.
२१. दशसंख्याकाः Sy.
२२. विशः परस्परविभिन्नाः Sy.
२३. द्योतमानम् Sy.
२४. मर्तास: M.
मनुष्या वयं यजमानाः Sy.
२५. आह्वयामः Sy.
२६. कोऽस्य विशेष इत्युच्यते। अयमग्निः Sy.
२७. धनोः धनुषः सकाशात् प्रवत आ प्रकर्षेण गच्छतो बाणानिव। तान्यथा शत्रोरुपरि मुञ्चन्ति। आ इत्युपमार्थे। तद्वत्सोऽग्निः Sy.
२८. धनुःस्थानीयादिन्धनशरीरसकाशात् Sy.
२९. प्रकृष्टवेगवतो रश्मीन् Sy.

भूम्यां प्रवेशयति[1] तथा। उपरि व्रजद्भिरुदकैः[2]। प्रज्ञानानि[3] मनुष्याणाम्। नवानि[4]। धत्ते[5]।[6]

त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य पशुपाइव त्मना ।
एनी त एते बृहती अभिश्रिया हिरण्ययी वक्करी बर्हिराशाते ॥६॥

त्वं ह्यग्ने। त्वम्। हि। अग्ने! दिवि भवस्य देवगणस्य[7]। ईश्वरो[8] भवसि। त्वम्। पार्थिवस्य[9]। गोपाल[10]। इव पशूनाम्[11]। आत्मनैव[12]। एवंविधस्य तव[13]। श्वेते[14]। बृहत्यौ[15]। अभिगमनस्वभावे[16]। हिरण्मयालङ्कारे[17]। गमनशीले[18] जङ्घे[19]। बर्हिः[20]। आशाते[21]।[22]

अग्ने जुषस्व प्रति हर्य तद्वचो मन्द्र स्वधाव ऋतजात सुक्रतो ।
यो विश्वतः प्रत्यङ्ङसि दर्शतो रण्वः संदृष्टौ पितुमाँइव क्षयः ॥७॥

अग्ने जुषस्व। अग्ने! तदिदम्[23]। वचनम्[24]। सेवस्व[25]। कामय[26] च। मादयितः[27]। अन्नवन्[28]!

---

१. निवे० P. ऋण्मं:ि गमयति। रिविगं-त्यर्थः। अत्रान्तर्भावितण्यर्थोऽयम्। ... अधिशब्दोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी Sy.

२. एवं प्रवृद्धोऽग्निः ... अनुष्ठानार्थमभितः सञ्चरद्भिर्ज्ञेय-मर्थमभिगच्छद्भिर्वा तदर्थम् Sy.

३. वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठानविषयाणि Sy.

४. नूतनानि Sy.

५. धारयति ज्ञापयतीत्यर्थः। यद्वा, अभि-व्रजद्भिराभिमुख्येन गच्छद्भिर्होत्रादिभिः क्रियमाणानि नवानि वयुनानि प्रज्ञा-विशिष्टानि स्तोत्रादीनि ... धत्ते Sy.

६. V.M. ignores अपि

७. देवादेर्विद्युदात्मना वृष्ट्यादेर्वा Sy.

८. ईशिषे। ऐश्वर्यनामैतत् Sy.

९. पृथिवीसम्बन्धिनो मनुष्यादे राज-सीश्वरो भवसि Sy.

१०. तत्र दृष्टान्तः। ... पशुपालको यथा स्वसामर्थ्येनैव पशूनां निरोधनिर्ग-मनादिव्यापारेषु समर्थो भवति तद्वत्। एतद्दृष्टान्तेनात्यन्तस्वातन्त्र्यमुक्तं भवति Sy.

११. पशून् M.

१२. ०नेवै० D. आत्मनैवैवं वयं मर्तासो रक्षणाय हवामहे विधस्य P. किमन्य-तन्त्रत्वेन नेत्याह। ... आत्मनैव स्वसामर्थ्येनैव Sy.

१३. यस्मादेवं तस्मात् ... तव Sy.

१४. एते प्रसिद्धे एनी, एतवर्णे शुभ्रे द्यावा-पृथिव्यौ Sy.

१५. कीदृश्यौ ते ?... महत्यावतिविस्तृते Sy.

१६. ०मस्यभा० P. अभिश्रिया प्राप्तैश्वर्ये अभितः सेव्ये वा Sy.

१७. हितरमणीये Sy.

१८. वक्वरी अतिकुशलं शब्दयन्त्यौ Sy.

१९. जघं P.

२०. यज्ञम् Sy.

२१. अश्नुवाते व्याप्नुतः।... ईदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ बर्हिरश्नुवाते Sy.

२२. VM. ignores एते

२३. तादृशम् Sy.

२४. प्रियकरं वचो वाग्रूपं स्तोत्रम् Sy.

२५. सेवस्व हविः। प्रीतो भव वा स्तुत्या Sy.

२६. पुनः कामयस्व Sy.

२७. मादनशील स्तुत्य वा Sy.

२८. हविर्लक्षणान्नवन् Sy.

यज्ञजात[1]! सुप्रज्ञ[2]! भूयस्त्वं[3] प्रवचनम्। सर्वस्य[4] एव। अभिमुख[5]। भवसि। दर्शनीय[6]। रमयिता[7]। सन्दर्शने[8] मनुष्यस्य। पश्वानिव[9]। निवास[10]।

I.145.

तं पृच्छता स जगामा स वेद स चिकित्वाँ ईयते सा न्वीयते ।
तस्मिन्त्सन्ति प्रशिषस्तस्मिन्निष्टयः स वाजस्य शवसः शुष्मिणस्पतिः ॥१॥

तं पृच्छत। अग्निम्। पृच्छत[11]। स। देवान्[12] गच्छति[13]। वेद[14] ज्ञातव्यम्[15]। स। ज्ञानेन[16]। गच्छति[17]। क्षिप्रम्। तस्मिन्[18]। सन्ति। प्रशासनानि[19]। अभिमतानि[20] च। सः[21]। बलस्य[22]। अन्नस्य[23]

१. ०ज्ञे जा० P. ०जाज्ञा० M. यज्ञार्थमु-त्पन्न Sy.
२. शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा Sy.
३. भवस्त्वं is suggested for भूयस्त्वं
४. स ईदृशस्त्वं विश्वतः सर्वस्य स्थावर-जङ्गमस्य जगतः Sy.
५. अभिमतोऽनुकूलोऽसि न पराङ्मुख इत्यर्थः Sy.
६. दर्शनीयः सर्वैः Sy.
७. रमयित्वा पार्थिवस्य वा P. रमण-शीलो रमयिता वा भवसि सर्वस्य Sy.
८. सम्यग्दर्शने।...यद्वा तव संदृष्टौ मर्त्याः सर्वो जनः Sy.
९. तत्र दृष्टान्तः। पितुमानिव। अन्न-प्रभूतान्नस्वामी यथा सर्वैस्तत्र्यो गन्तव्यश्च भवति तद्वत् Sy.
१०. निवासवान्भवति Sy.
Ms. D. puts the figure ॥१४४॥ here to indicate the end of one hundred and fortyfourth hymn. No such number is given in P. and M.
११. गच्छति M. हे यजमानाः...यत्स्वर्गादि-विषयं प्रष्टव्यमस्ति तत् Sy.
१२. तस्यैव प्रष्टव्यत्वेऽतिशयमाह...सर्वत्र गच्छति Sy.
१३. स देवेषु। गच्छति is missing in M.
१४. अत एव स वेद स च...ज्ञानानि Sy.
१५. प्रष्टव्यम् Sy.
१६. संज्ञात्वेव M. स एव चेतनावान्। स विद्वा-नेव इत्यर्थः Sy.
१७. स एवेयते सेवकानां गच्छति। पुनर्गति-रेव विशेष्यते...सोऽग्निरेव नु क्षिप्र-मीयते। यद्यजमानस्य सेव्यमस्ति तमर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेव गच्छतीत्यर्थः। यद्वा ज्ञाना-र्थमीयते सेव्यते तथा शीघ्रमनुसेव्यते। यस्मादयमुक्तरूपस्तस्मात्तमेव पृच्छ-तेत्यर्थः Sy.
१८. तस्मिन् तस्मिन् D. तथापेक्षिताः कामाः सन्तीत्याह। तस्मिन्नग्नौ Sy.
१९. ०शास० M. प्रशासनानि नियमनसाम-र्थ्यानि सन्ति। असाध्यं नियम्यापि साध-यितुं शक्त इत्यर्थः Sy
२०. तस्मिन्नेवाग्नौ...एष्टव्या भोगाः सर्व-फलसाधका यागा वा सन्ति Sy.
२१. अग्निः Sy.
२२. बलस्य Sy.
२३. वाजस्यान्नस्य Sy.

च। शोपयितुः[1]। स्वामी[2]।[3]

तमित्पृच्छन्ति न सिमो वि पृच्छति स्वेनेव धीरो मनसा यदग्रभीत्।
न मृष्यते प्रथमं नापरं वचोऽस्य क्रत्वा सचते अप्रदपितः ॥२॥

तमित्पृच्छन्ति। अग्निम्। एव[4]। सर्वे[5] पृच्छन्ति। स तु बन्धकोऽग्निः[6]। न कञ्चन। पृच्छति[7]। यथा मनुष्यः। आत्मना ज्ञेयसमीपगतेनार्थं जानात्येवमग्निरेकत्रावस्थित एव। मनसा[8] दूरस्थमपि। गृह्णाति[9]। प्रज्ञावान्[10]। यस्मादसावग्निः। स्ववचनात् पूर्वम्[11]। उत्तरं[12] वा। परकीयं वचनम्। न। सहते स्वयमेवासन्दिग्धं कथयतीत्यर्थः। दर्परहितश्चेत्[13]। अग्नेः[14]। ज्ञानेन[15]। सङ्गतो[16] भवति मनुष्यः[17][18]।

तमिद्गच्छन्ति जुह्वस्तमर्वतीर्विश्वान्येकः शृणवद्वचांसि मे।
पुरुप्रैषस्ततुरिर्यज्ञसाधनोऽच्छिद्रोतिः शिशुरादत्त सं रभः ॥३॥

तमिद् गच्छन्ति[19]। तम्। एव। होतारः[20]। गच्छन्ति[21]। तमेव। शत्रुमत्यः[22] प्रजाः। सः

---

१. शोषयतु M. ०तु P. बलवतो राजादेरपि Sy. २. पतिः पालयिता दाता ...स्वामी। यस्मादयं महानुभावस्तस्मात्तमेव पृष्ट्वा पुरुषार्थं साधयतेति Sy.

३. VM. ignores सः। सः। ईयते। तस्मिन्

४. पूर्वमन्त्रेऽग्निं पृच्छतेत्युक्तम्। अत्र तु सोऽनुनयेन प्रष्टव्य इत्याह—तमित् तमेवाग्निम् Sy. ५. सर्वजनः Sy.

६. ०ग्नि D. ७. स तु नान्यं पृच्छति प्रश्नसमयेऽपि।...न विपृच्छति विपरीतं न पृच्छति Sy. ८. स्वेनेव मनसा। इवशब्द एवार्थे। स्वकीययैव बुद्ध्या Sy.

९. यत्कार्यमग्रभीद् वदामीत्यादत्ते तदेव प्रतिब्रूते न तु प्रश्नानुकूलम्। स्वतन्त्रेश्वर इत्युक्तं भवति। यद्वा प्रष्टा धीमान्स्वेन मनसा वाचा वाच्यं विचार्य...यद्वाक्यं वक्तव्यत्वेन स्वीकुर्यात्तदेवाग्निं पृच्छति। न तु बहु भाषत इत्यर्थः Sy.

१०. पृष्टोऽपि धीरो धीमानयम् Sy.

११. परवाक्यासह्यत्वमाह। अयमग्निः... स्ववाक्यात्पूर्वभावि Sy. १२. तथा... स्वोक्त्यनन्तरभावि प्रतिवचनम् Sy.

१३. अर्थर० M. यस्मादयमेवंविधस्तस्मात् ...अप्रवृप्तो यद्वा तेन शिक्षितोऽनुद्दण्डः सर्वो लोकः Sy. १४. ०ग्ने P. अस्य महानुभावस्याग्नेः Sy. १५. क्रतुना रक्षणादिकर्मणा Sy. १६. सङ्गच्छते। जीवतीत्यर्थः Sy. १७. ०ष्याः P.

१८. VM. ignores वि। न

१९. पृच्छन्ति P.

२०. अस्मदीया जुहूपभृदादयस्तमित् तमेवोद्दिश्याज्यपूर्णाः सत्यः ... यद्वा हूयन्त इति जुह्व आहुतयः सोमादिरूपाः। अथवा जुह्वादिषु स्थितान्याज्यान्यप्याश्रयाश्रयिणोरभेदेन जुह्व इत्युच्यन्ते 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इतिवत्। ता अपि तमेव गच्छन्ति, अस्य सर्वदेवतात्मकत्वादत्रैवेतरदेवतार्थमपि हूयमानं चेति भावः... अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वं तैत्तिरीया आहुः। 'ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशंस्तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवताः' (TS. 6. 2. 2. 6.) इति Sy.

२१. प्रीणयितुम् Sy.

२२. प्राप्तिमत्यः स्तुतयः। ... तमेवाग्निं गच्छन्ति सर्वदेवतात्मकत्वादेव Sy.

एकः[1]। सर्वाणि। सूक्तानि[2]। शृणोति[3]। मे[4]। बहुप्रैषेण[5] प्रैषा। स्तुतिभिर्विशोधा। तरणकृशानां[6]। तारयिता[7] यज्ञस्य। सर्वाभिरस्थ्यरक्षण। शिशुः[8] सन्। उपकाऽक्रमत्[9]। यथार्थं समादत्ते[10]।

उपस्थायं चरति यत्समारंत सद्यो जातस्तत्सार युज्येभिः ।
अभि श्वान्तं मृशते नान्द्यै मुदे यदीं गच्छन्त्युशतीरपिष्ठितम् ॥४॥

उपस्थायम्। यद्यगो[11]। [illegible] गच्छन्[12] [13] स तत्र। उपस्थायोपस्थाय[14]। चरति[15] कामं काम उपतिष्ठते। सद्योजातः[16]। जातः। तेजोभी गन्तुमाद्यं[17]। सद्यता[18] चरति। अभि[19] अभिपर्यायः[20]। नन्दनसाधन यज्ञ[21]। प्रजाना[22] मुदे[23]। गावो[24] श्रान्तम्[25]। अभिमृशति[26]। यदि[27]। एनम्। गच्छन्ति[28]। कामयमाना प्रजा[29] सर्वाणि[30]। एकभूत स्थितम्[31]।

१. अयमग्निः Sy.
२. वचांसि स्तोत्ररूपाणि Sy.
३. शृणोति Sy.
४. मदीयानि Sy.
५. कोऽस्य विशेष इत्युच्यते ... बहुप्रैषभाक्। यद्वा बहुप्रेषणः सर्वस्याज्ञापयितेत्यर्थः Sy.
६. ०ता: P. तारयिता Sy.
७. यज्ञसाधकोऽध्वर्युर्धीरस्य Sy.
८. शिशुर्बालप्रियकारी शोषयिता वा शत्रूणाम् Sy.
९. ०क्रमं P. एवम्भूतोऽग्निः ... यज्ञादिसंरम्भवान्सन् Sy.
१०. आदत्ते हविरादिकं स्वीकरोति Sy.
११. यथाऽध्वर्युः Sy.
१२. समागच्छत मथनेनाविरभवत् Sy.
१३. Omitted by M.
१४. उत्पत्त्यनुकूलव्यापारं करोति Sy.
१५. अनुतिष्ठति Sy.
१६. उत्पन्नः सन् Sy.
१७. योक्तुं सम्बद्धुं समर्थैः फलैर्मिश्रयितुम्। अर्हैस्तेजोभिर्वा युक्तः सन् Sy.
१८. सृष्टता D. आज्ययोर्गुहः सञ्चचार। यद्वा युज्येभिरसर्जनिताय एव सर्वत्र सञ्चचार Sy.
१९. श्वमि P. D. एवं प्रवृद्धोऽग्निम् ... श्रान्तं श्रान्तं वा यजमानम् Sy.
२०. ०र्यमया P .D.
२१. समृद्धीये कर्माणि निमित्तभूते सति Sy
२२. ० मा P.
२३. तस्य सन्तोषाय Sy.
२४. तानं P.
२५. अभिमर्शनं करोति। फलप्रदानेनेति भावः। यथा लोके गुर्वादिः श्रान्तं शिष्यादिकं स्पृशति तद्वत् Sy.
२६. यदा Sy.
२७. अग्निम् Sy.
२८. प्राप्नुवन्ति तदाऽभिमृशते Sy.
२९. का(म)य० M. कामयमाना आज्यधारास्स्रुतयो वा Sy.
३०. ०र्व M.
३१. ०ताद्भि० M. व्याप्य वर्तमानम् Sy.

स ईं मृगो अप्यो वनर्गुरुप त्वच्युपमस्यां नि धायि ।
व्यब्रवीद्वयुना मर्त्येभ्योऽग्निर्विद्वाँ ऋतचिद्धि सत्यः ॥५॥

स ईं[1] मृगः[2]। अग्निः। यजमानम्[3]। मृगयते। उदकहितः[4]। काष्ठानि गच्छन्[5]। समीपस्थायां[6] भूम्यां बर्हिषि। उपधीयते[7] च। वि ब्रवीति[8] च। ज्ञानानि[9]। मनुष्येभ्यः[10]। अग्निः[11]। हि[12]। विद्वान्[13]। ऋतज्ञः[14]। सत्यकर्मा[15]।[16]

I. 146.

त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिं गृणीषेऽनूनमग्निं पित्रोरुपस्थे ।
निषत्तमस्य चरतो ध्रुवस्य विश्वा दिवो रोचनापप्रिवांसम् ॥१॥

त्रिमूर्धानम्। अग्निवायुसूर्यात्मकत्वाद् गार्हपत्यादिभेदाद्वा त्रिमूर्धानमाथर्वणिकैः[17][18]

---

१. ईं P.D.M.

२. स एवाग्निः Sy.

३. मृगो मार्जयिताऽन्वेषणशीलो वा Sy. मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः N. 1.20.

४. उभक० M. आप्यो गन्तव्यः। अपः कर्म तत्र साधुर्वा Sy.

५. वनगामी। ऋच्छतेर्गमेश्चैवं रूपम्। यद्वा गमेरेव Sy.

६. ओषध्यादिभिराच्छादितायां वेद्याम् Sy. VM. seems to explain उपमस्यां as समीपस्थायाम्। भूम्यां बर्हिषि may be taken either an explanation of त्वचि (lit. on the skin, or seat) or in apposition to समीपस्थायाम्. In the latter case, त्वचि will be left unexplained.

७. उपमायामुपमास्यवायाम् Sy.

८. विशेषेण ब्रवीत्युपदिशति Sy.

९. ज्ञाति P. प्रज्ञानान्यनुष्ठेयज्ञानानि।... वयुनमिति प्रज्ञानाम। 'वयुनमभिख्या' (Ngh. 3.9.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

१०. मरणधर्मभ्यो यजमानादिरूपेभ्यः Sy.

११. ईदृक्सामर्थ्यमस्तीति वर्णयति। अयमग्निः Sy.

१२. हिशब्दः प्रसिद्धौ Sy.

१३. सर्वज्ञः Sy.

१४. यज्ञस्योदकस्य वा चेतिता ज्ञाता Sy.

१५. सत् क्रियमाणं कर्म। तत्र साधु। सत्सु भवो वा। सत्फलं तदर्हतीति वा। सम्यक्फलप्रद इत्यर्थः। यस्मादयमुक्तसामर्थ्योपेतस्तस्मात् प्रश्नोपवेशो युक्तः Sy.

१६. VM. ignores नि
Ms. D. puts the figure ॥१४५॥ here to indicate the end of one hundred and fortyfifth hymn. No such number is given in P. and M.

१७. अनयाऽग्निर्यज्ञरूपेण स्तूयते। त्रिमूर्धानं सवनत्रयरूपमूर्धत्रयोपेतम् Sy.

१८. ०कै D.

काली कराली च कल्याणीत्यनुग्रहार्थीनि । सन्तमी[1] शिक्षमभितक्षाम्[2]। स्तुहि[3]। द्यावापृथिव्यो ।
उपस्थे[4] वर्तमानम्। परिपूर्णम्[5]। धाने[6]। निषण्णम्[7]। यस्यान्तरिक्षगामिनोऽग्नेः दाता भवन्ति ताम्।
विश्वानि[8]। दिव[9]। नक्षत्राणि[10]। सर्वतस्तर्पयन्तं पूरयितारं[11] स्तुहि[12,13]।

उक्षा महाँ अभि ववक्ष एने अजरस्तस्थावितऊतिर्ऋष्वः ।
उर्व्याः पदो नि दधाति सानौ रिहन्त्यूधो अरुषासो अस्य ॥२॥

उक्षा महान्। सेवता[14]। महान्[15]। द्यावापृथिव्यौ। अभिवहति[16]। जरारहित । स्थितोऽयम्[17]।
अभिमुखरक्षण[18]। दर्शनीय[19]। भूम्याः[20] उर्व्याः[21]। उपरिस्थाम्[22]। पादम्[23]। निधत्ते। लिहन्ति च[24]।

---

१. सन्तमी P. नियामकमन्तकमुद्योधुक्तम् Sy. २. ०क्ता P. ३. गृणीहि स्तुहि Sy. ४. अविकलं सम्पूर्णफलम् Sy.
५. अग्निसाध्यमङ्गादिगुणयुक्तं वा Sy. अग्निम् is suggested for अग्ने:
६. निषण्णम्। मध्ये वर्तमानमित्यर्थः। भूमिरित्यग्रस्थेन द्युलोकस्थदेवताभिरपि साध्यत्वादिति यावत् Sy.
७. ध्रुवस्य निश्चलस्य। चरतो हविर्भक्षयतो-ऽस्याग्नेः सम्बन्धिनं पादम् Sy.
८. सर्वाणि Sy. ९. देवः M. द्युलोकावा-गतानि Sy. १०. देवविमानानि Sy.
११. सर्वतः पूरयितारम् Sy.
१२. यज्ञाऽयमग्निरेवोच्यते। त्रिमूर्धवत्त्र त्रित्व-सङ्ख्याकद्युलोकाद्यस्थानत्रयोपेतं, लोक-त्रयव्याप्तमित्यर्थः। गार्हपत्यादिस्था-नत्रयवर्तिनं वा। सप्तरश्मिं सप्तज्वालम्। अनूनमन्यूनम्। पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थ उत्सङ्गे निषत्तम्... निषण्णम्। आप-प्रिवांसं सर्वतः पूरयन्तं कामानामुक्त-लक्षणविशिष्टमग्निं गृणीषे गृणीहि स्तुहि। किञ्च चरतः सर्वत्र ज्वालाभिर्गच्छतो ध्रुवस्य धृतत्वादविचलितस्य दिवो द्योत-मानस्यास्याग्नेर्विश्वा सर्वाणि रोचना रोचमानानि तेजांसि सर्वत्र व्याप्नुवन्तीति शेषः। ईदृशमग्निं स्तुहीत्यन्तरात्मना प्रैषः Sy. १३. VM. ignores अस्य
१४. सक्ता P. सेवता फलप्रदानसमर्थ इत्यर्थः Sy.
१५. महा P. अत एव महान् महिम्ना स्वरूपे-णोद्गृणवृषभवृषोऽयमग्निः Sy.
१६. ०भिवक्षा भविष्यति P. अभि, अभिक्रम्य व्याप्य ववक्षे वहति व्याप्नोतीत्यर्थः।... वृष्ट्यादिप्रदानेन हविर्वहनेन च लोकद्-वयस्य धारिणो देवान्मनुष्यांश्च रक्षती-त्यर्थः Sy. VM. explains ववक्षे by अभिवहति but ववक्षे can be either 3rd pers. sing. or 1st pers. sing. Ā red. perf. of √ वक्ष् 'to increase'. Sy. derives it from √ वह् but he also construes it as 3rd. pers. sing.
१७. स्थितो वर्तते। यद्दोषत्यगुणो ऽयमित ऊतिरित एव गमनवानस्मद्देवयजनाभि-मुखगमनवांस्तस्थौ वर्तते Sy.
१८. ० क्षे र ० D. प्राप्तरक्षणः सन् Sy.
१९. महान्पूज्यः। महन्नामैतत्। 'ऋष्व उक्षः' (Ngh. 3.3.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
२०. विस्तृताया भूम्याः Sy.
२१. भूम्या...उर्विणः M. २२. सानौ समु-च्छ्रिते प्रदेशे वेदिलक्षणे Sy. २३. पदानि Sy. २४. स्थापयति। करोति Sy.

अस्य[1]। आरोचमाना[2] रश्मयः। उदकायतनं दिवम्[3]।

समानं वत्समभि संचरन्ती विष्वग्धेनू वि चरतः सुमेके ।
अनपवृज्याँ अध्वनो मिमाने विश्वान्केताँ अधि महो दधाने ॥३॥

समानं[4] वत्सम्। समानम्[5]। वत्सम्[6]। अभि[7]। सञ्चरन्ती[8]। अहोरात्रे[9]। शोभमाने[10]। विष्वक्। विचरतः[11]। अपवर्जितुमशक्यान्[12]। दीर्घान् मार्गान्[13]। गमनेन[14] परिच्छिन्दती[15]। विश्वान्[16]। आवासान्[17]। प्रति[18]। तेजः[19]। दधाने[20]।

धीरासः पदं कवयो नयन्ति नाना हृदा रक्षमाणा अजुर्यम् ।
सिषासन्तः पर्यपश्यन्त सिन्धुमाविरेभ्यो अभवत्सूर्यो नॄन् ॥४॥

धीरासः। धीरा[21] अग्निम्[22]। स्थानम्[23]। नयन्ति[24]। कवयः[25]। त्रिषु[26] स्थानेषु। हृदयेनैव[27]।

---

१. अग्नेः Sy.
२. अरुषा आरोचनाः Sy.
३. ऊधःस्थानीयमन्तरिक्षं रिहन्ति लिहन्ति। यद्वाऽस्योध ऊधःस्थानीयं यज्ञमरुषाल आरोचना ब्रह्मवर्चसेन यजमाना रिहन्ति, अभिमतस्वर्गादीनि लिहन्ति Sy.
४. ०न P.
५. एकमेव Sy.
६. वत्सस्थानीयं पुत्रवद्वर्धहेतुमग्निम् Sy.
७. समानम्। वत्सम्। अभि। is missing in M. अभिमुखम् Sy.
८. सञ्चरन्त्यौ Sy.
९. द्वे धेनू अग्निहितकरणेन प्रीणयित्र्यौ पत्नीयजमानलक्षणे धेनू Sy.
१०. कीदृश्यौ ते ?... शोभनकर्माणौ शोभनमेहने वा परिचरणकुशले इत्यर्थः Sy.
११. सञ्चरतः। स्तनपानादिसदृशेन्धनप्रक्षेपसम्मार्जनादिना सम्यग्वर्धयत इत्यर्थः Sy.
१२. अपवर्जनीयरहितान् Sy.
१३. ०र्गा P. अग्नेः प्रान्तप्रवेशान्केशाद्यमेध्यरहिताम् Sy.
१४. निचरतोऽप ... गमनेन M.
१५. ०न्दति P. सम्पादयित्र्यौ Sy.
१६. सर्वाणि Sy.
१७. आवासा D. प्रज्ञानानि प्रवर्धनविषयाणि Sy.
१८. अधि, अधिकम् Sy.
१९. महान्ति Sy.
२०. धारयन्त्यौ । ईदृश्यावध्वर्युयजमानरूपे जायापतिरूपे वा धेनू विष्वग्विचरतः Sy.
२१. धीमन्तः प्रयोगज्ञा अध्वर्य्वादयः Sy.
२२. ०ग्नि P.
२३. स्थानं वेदिलक्षणम् Sy.
२४. प्रापयन्ति मथनदेशाद् गार्हपत्याद्वा । अथवा वक्ष्यमाणलक्षणा यजमानादयः पदमास्पदं सर्वकामानामास्पदमेनं गमयन्ति Sy.
२५. कीदृशास्ते ?... क्रान्तदर्शिनो मेधाविनोऽनूचाना वा। 'ये वाऽनूचानास्ते कवयः' (AB. 2. 2.) इति श्रुतेः Sy.
२६. बहुप्रकारया Sy.
२७. बुद्धया Sy.

जरावर्जितमग्निम् । रक्षमाणा । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ।
अग्नि परिचरन्तूप । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।

दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्य ईळेन्यो महो अर्भाय जीवसे ।
पुरुत्रा यदभवत्सूरहैभ्यो गर्भेभ्यो मघवा विश्वदर्शतः ॥५॥

दिदृक्षेण्यः । दर्शनीयः । दिक्षु । [illegible] । [illegible] । [illegible] । महत [illegible] ।
[illegible]जीवनार्थम् । [illegible] । [illegible] धनानि । धनवान् । विश्वस्य दर्शनीय । [illegible] । गर्भेभ्य ।
जीवनाय सूः । एव । भवति ।

I.147.

कथा ते अग्ने शुचयन्त आयोर्ददाशुर्वाजेभिराशुषाणाः ।
उभे यत्तोके तनये दधाना ऋतस्य सामन्रणयन्त देवाः ॥१॥

कथा ते अग्ने । कथम् । ते । अग्ने ! दीप्यमाना । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ।

---

१. अजर्यमजीर्णमेनमग्निम् Sy.
२. धारयमाणाः Sy.
३. एवंरूपास्ते ... स्यन्दमाने यज्ञद्वारा फलानि जनयन्तम् Sy.
४. ०अग्ने ... प० M. शुभुवन्त इत्यर्थः Sy.
५. एभ्य एवं कुर्वन्नूपः Sy.
६. सर्वस्य प्रसविताऽयमग्निः Sy.
७. ० ति P. ८. गृभ्णो नेतृभ्यः । ... गृभिरित्यत्र वचनव्यत्ययः । गृभ्णात्यनो-ऽनुग्रहीतुमिति वा योजनम् Sy.
९. ०स्मीर्ने वि० P. ०स्मीनां वि० M. तेषा-मनुग्रहेण प्रत्यक्षोऽभवत् Sy.
१०. अनुग्रहयुक्त्या दर्शनयुक्तो भवति । यद्वा प्रजुनेभ्यो दर्शनेच्छाविषयभूतः Sy.
११. परस्परं [illegible] वर्तमानासु [illegible] दिक्षु Sy. १२. अत एव...सर्वत्र प्रादुर्भवनशीलो भवति जयशीलो वा Sy.
१३. प्रयाणसमये ... स्तुत्यो भवति Sy.
१४. किमर्थमेवम् । ... महतो देवादेः Sy.
१५. अर्भकस्याल्पस्य यजमानादेर्वा जीवसे जीवनाय । हविर्बहुलेन धनप्रदानेनेति विवेकः Sy.
१६. [illegible] Sy. १७. बहुषु देशेषु Sy.
१८. हविर्लक्षणान्नवताम् Sy.
१९. सर्वविषयप्रद्रष्टव्यवान्ययमग्निः Sy.
२०. [illegible] चतुर्थी । एवामृत्विजां गर्भवद्रक्षणीयानाम् Sy.
२१. प्रसविता, उत्पादयिता Sy.
२२. P. reads [illegible] and D.M. [illegible] for सूः । एव ।
२३. भवति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पदं नयन्तीति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy.
२४. Ms. D. puts the figure ॥१४६॥ here to indicate the end of one hundred and fortysixth hymn. No such number is given in P. and M.
२५. केनोपायेन Sy.
२६. तव सम्बन्धिनो रश्मयः Sy.
२७. दीप्ति सर्वत्र [illegible] प्रकटयन्तः Sy.
२८. आयुरायुष्मन् । कर्मणि षष्ठी Sy.
२९. ददति । दाञ् दाने । [illegible] लिट् । तमुपायमनुगृह्णात्वित्यर्थः Sy.
३०. ईदृशा रश्मयः ... अन्नैः सहितम् Sy.

अश्नुवानाः[1]। देवाः[2]। यदा[3]। पुत्रे[4] त्वयि। तोकभूते[5]। द्यावापृथिवी[6]। निदधानाः[7]। सत्यस्य[8] तव[9]। स्तोत्रे[10]। रमन्तः[11]।

बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः।
पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारुस्ते तन्वं वन्दे अग्ने ॥२॥

बोधा मे। बुध्यस्व[12]। अग्ने! मम[13]। इदम्[14]। स्तोत्रम्[15]। युवतम[16]! पूज्यतमम्[17]। सम्भृतम्[18]। अन्नवन्[19]! त्वामयजमानः[20] कश्चित्[21]। हिनस्ति[22]। यजमानः[23]। त्वाम-

---

१. आशु शीघ्रं सम्भक्तार आशूः सम्भक्तारो वा। वाय्वादेरपि शीघ्रं सम्भक्तार इत्यर्थः। यद्वा समन्ताच्छोषयितारः। यद्वा सर्वं व्याप्नुवन्तः Sy. २. व्यवहर्तारो यजमानाः Sy. ३. यस्मात् Sy.

४. अनवच्छेदेन कुटुम्बस्य विस्तारके। यद्वा तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रादौ च Sy.

५. पुत्रे Sy. ६. उक्ते अन्नायुषी Sy.

७. धारयन्तः Sy.

८. यज्ञस्य सम्बन्धिनि Sy. ९. त P.D.

१०. स्तोत्रो P. D. साम्नि रथन्तरादौ Sy.

११. रमन्ते रमयन्ति शब्दयन्त्येव वा। यस्मादन्नायुष्पुत्रादिसहिताः सोमेनेष्ट्वा साम्नि रमन्ते तस्माद् रश्मयो ददतीत्यवगम्यत इत्यर्थः। तावृशांस्त्वदीयान्रश्मीन्मामप्यनुगृहाणेत्यर्थः Sy. VM. explains रणयन्त as रमन्तः which is not correct. रणयन्त is imf. inj. Ā. 3rd per. pl. of the caus. of √ रण् 'to rejoice.' Sy. construes it in the present tense. १२. तडागादागत्यानामिकया गृहीतं भस्म तूष्णीमुखायां प्रास्य बोधा म इति द्व्यृचेनोख्याग्निमुपतिष्ठते... बुध्यस्वाभिप्रायमिति शेषः। यद्वा कर्मणि षष्ठी। मद्वचनं जानीहीत्यर्थः Mah. स्तुतो भवेत्यर्थः Sy. प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा म इति द्वाभ्यां त्रिष्टुबगायत्रीभ्याम्।... बुध्यस्व U.

१३. मम Mah. मदीयस्य Sy. मम U.

१४. इदानीं क्रियमाणस्य Sy.

१५. स्तुतिरूपस्य वचनस्य। कर्मणि षष्ठी। उक्तलक्षणं वचः Sy.

१६. मिश्रयितृतम, अथवा युवतम U.

१७. ०तम D. M. किम्भूतस्य। भूयिष्ठस्य वचसो मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्यातिशयेन बहु मंहिष्ठं तस्य Mah. अतिशयेन पूजनीयस्य Sy. भूयिष्ठस्य U.

१८. प्रहुतस्य श्रोत्रपथं प्रापितस्य। आदरोक्तस्येत्यर्थः Mah. प्रकर्षेण सम्पादितस्य Sy. श्रोत्रपथं प्रापितस्य U.

१९. स्वधाऽन्नमस्यास्तीति स्वधावांस्तत्सम्बोधने स्वधावः Mah. हविर्लक्षणान्नेन तद्वन्ने Sy. हे स्वधावोऽन्नवन् U.

२०. ० नाः P. २१. त्वशब्द एकशब्दार्थः सर्वाविः... त्व एकः पुरुषः Mah. अत्र यास्कः 'त्वो नेम इत्यर्धस्य' (N. 3.20.) इत्युक्त्वैतदेवोदाजहार। एको जनः Sy. एकः पुरुषः U.

२२. पीयतिराक्रोशतिकर्मा।... पीयति, आक्रोशति निन्दति Mah. वधकर्मैतत्। हिनस्ति। यज्ञादिना न पूजयतीत्यर्थः Sy. आक्रोशतिकर्मा। आक्रोशति ...त्वाम् U. २३. एकस्त्वाम् Mah. एकः Sy. एकः पुरुषः U.

नुस्तौति । तथाह त्वा वन्दनकृतम् । तव । तनूम् । स्तौमि ।

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।
ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिपवो नाह देभुः ॥३॥

ये पायवः । ये । रक्षकाः । ते । तव । ममतायाः पुत्रम् । बृहस्पतिशापादन्धीभूतं माम् । पश्यन्त । उपद्रवात् । तथ प्रदानेन पुरारक्षन् । अथ पश्चात् —ज्ञानपूर्णानि । ज्ञातानि वा पुनः । विश्वधना-

१. त्वां स्तौति । कश्चित् स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकस्वभावः Mah. अनुकूलमुच्चारयति Sy. स्तौति ।...एष लोकस्य स्वभावः कश्चिदाक्रोशति कश्चित् स्तौतीति U.

२. एवं सति Mah. तयोर्मध्ये Sy. एवं च सति U.

३. कीदृशोऽहम् । वन्दारुर्वन्दनशीलः । 'शृवन्द्योरारुः' (P. 3.2.173.) इत्यारुः प्रत्ययः शीलार्थः Mah. वन्दनशीलोऽहम् Sy. वन्दनशीलः सन् U.

४. तनुं P.M. शरीरम् Mah. तनूं तव मूर्तिम् Sy. शरीरम् U.

५. स्तौमि नमामि च 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (I. 11) Mah. स्तौमि Sy. वन्दे U.

६. This stanza is borrowed by YV. 12.42.

७. वायवः P.

८. अत्रेतिहासमाचक्षते । उचथ्यबृहस्पतिनामानौ द्वौ ऋषी आस्ताम् । तत्रोचथ्यस्य ममता नाम भार्या, सा च गर्भिणी । तां बृहस्पतिर्गृहीत्वाऽरमयत् । शुक्रनिर्गमनावसरे प्राप्ते गर्भस्थं रेतः प्रावादीद्धे मुने रेतो मा त्याक्षीः पूर्वमहं वसामि, रेतःसङ्करं मा कार्षीरिति । एवमुक्तो बृहस्पतिर्बलात् प्रतिषिद्धरेतस्कः सञ्जशाप । हे गर्भ त्वं यतो रेतोनिरोधमकरोस्तस्माद् दीर्घं तमः प्राप्नुहि । अन्धो भवेति । एवं शप्तो ममतायां दीर्घतमा अजायत । स चान्धः सन्नोऽप्यपारुग्निमस्तौषीत् । स च स्तुत्या प्रीत आन्ध्यं पर्यहरदिति । तदिदमत्रोच्यते Sy.

९. प्रसिद्धाः पालयितारो रश्मयः Sy.

१०. तव सम्बन्धिनः Sy.

११. पुत्रा P. ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसम् Sy. ममता नाम काचिदृषिपत्नी तस्या अपत्यम् BB.

१२. चक्षुर्हीनम् BB.

१३. अन्धोऽयमतोऽस्माभी रक्षणीय इत्यवगच्छन्तः तव्वः Sy.

१४. दुष्टं प्राप्तात् दुःखात् Sy. ब्रह्मपतनजन्यात् ।...दुरितशब्दः प्रवृद्धाविर्भावः BB. १५. ०प्रमादेन P.

१६. प्रकाशप्रदानेन दुरितहीनमकुर्वन् BB.

१७. पाम० M. रश्मीन् BB.

१८. सुकर्तृन् Sy. तथा शोभनं कर्म कृतवतः BB.

१९. विश्वप्रज्ञः Sy. त्वं विश्वस्य वेदयिता । 'गतिकारकयोरपि' (Cf. गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च Uṇādi 676) इत्यसुन् । विश्वानि वेदांसि धनानि यस्य तादृशो भवान् BB.

ऽग्निः। रक्षति[1] ततश्च मामिदानीम्[2]। दम्भितुमिच्छन्तः[3][4]। एव। शत्रवः[5]। न। एव[6]। देभुः[7][8]।

यो नो अग्ने।

शौनकः—

द्वावुचथ्यबृहस्पती ऋषिपुत्रौ बभूवतुः।
आसीदुचथ्यभार्या तु ममता नाम भार्गवी॥
तां यवीयान् बृहस्पतिर्मैथुनायोपचक्रमे।
शुक्रस्योत्सर्गकाले[9] तु गर्भस्तं[10] प्रत्यभाषत॥
इहास्मिन् पूर्वसम्भूते[11] न कार्यः शुक्रसङ्करः[12]।
तं शुक्रप्रतिषेधं[13] तु न ममर्ष बृहस्पतिः॥
स व्याजहार तं गर्भं तमस्ते दीर्घमस्त्विति।
स च दीर्घतमा नाम बभूवर्षिरुचथ्यजः[14]॥ इति॥

यो नो॑ अग्ने॒ अर॑रिवाँ अघा॒युर॑राती॒वा म॒र्चय॑ति द्व॒येन॑।
मन्त्रो॑ गु॒रुः पुन॑रस्तु॒ सो अ॑स्मा॒ अनु॑ मृक्षीष्ट त॒न्वं॑ दुरु॒क्तैः॥४॥

यो नो अग्ने। यः[15]। अस्मान्[16]। अग्ने! अदाता[17]। अघमिच्छन्[18]। अरातित्ववाञ्छत्रुः[19]। अदा-

---

१. ०तु M. रक्षति। अस्मत्पालनायेति भावः। तैरस्मानपि रक्षिष्यतीत्यर्थः Sy. रक्षतेः परोक्षे लिट्। आदरेण परिगृह्य पालयेति। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (Pa. 3.4.6.) इति लिट्। परोक्ष एव ररक्ष विशेषेण परिजग्राहेत्यर्थः BB.

२. एवं रक्षितानस्मान् Sy.

३. परिभवितुमिच्छन्तः।... दम्भेस्सनि 'सनीवन्तर्ध०' (Pa. 7.2.49.) इतीडागमः। 'दम्भ इच्च' (Pa. 7.4.56.) इतीकारः। अभ्यासलोपाभावश्छान्दसः। दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् 'हलन्ताच्च' (Pa. 1.2.10.) इति सनः कित्त्वम् BB.

४. ०न्तं P.

५. कामादयः Sy. राक्षसादयः BB.

६. अहेति विनिग्रहार्थीयः। न खलु Sy.

७. दम्भितुं शक्नुवन्ति ... यद्वा सूक्तद्रष्टा दीर्घतमाः स्वयमेवात्मानं परोक्षतया ब्रवीति Sy. न परिबभूवुः। ततः प्रभृति तथा ररक्षेति।...'दम्भेश्च' (Vār) इति वक्तव्यम् इति लिटः कित्त्वादुपधालोपः। दभिः प्रकृत्यन्तरं वा BB.

८. VM. ignores अग्ने।
This Stanza is borrowed by TS. 1.2.14.5.

९. ०क्ल० P. D. M. १०. ०स्तां D.

११. इहास्मि पूर्वसंभूतो BD.

१२. ०क्ल० P.D.M.

१३. तच्छुक्र० BD. ०क्ल० P. D. M.

१४. BD. IV. 11-14. १५. शत्रुः Sy.

१६. ०स्माद् P.D.M. युष्मद्रक्षितान् Sy.

१७. अस्मद्दानप्रतिबन्धक इत्यर्थः Sy.

१८. ०तारमि० P. मारणादिरूपपापेच्छावान् Sy.

१९. स्वयमदानवान्... शत्रुत्वमाचरन् Sy.

[illegible] वाचनेन । यस्मै । मदीय [illegible] । [illegible] । पुनः । [illegible] । भवतु । न मदीयैर्दुरुक्तैः । शरीरम् । [illegible]

उत वा यः सहस्य प्रविद्वान्मर्तो मर्तं मर्चयति द्वयेन ।
अतः पाहि स्तवमान स्तुवन्तमग्ने माकिर्नो दुरिताय धायीः ॥५॥

उत वा यः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । प्रकर्षेण जानन् । मर्तः । मर्तम् । बाधते । पूर्वोक्तेन द्वयेन । यस्मात् । रक्ष । स्तूयमान । स्तुवन्तम् । अग्ने । मा । अस्मान् । दुरिताय । स्थापय ।

---

१. ०यु० P. मानसवाचिकभेदेन द्विविधेन मन्त्रेण । न ददामीति मानसो मन्त्रः, मिथ्यारोपेण दानिवारणं वाचिको मन्त्रः । यद्वा मायाहेतुकेन विरुद्धरूपेण द्विविधेन मन्त्रेण । यो विरुद्धमाचरति तत्र सङ्गीतं यति यत्र प्रियं ब्रूते तत्र करोति, अन्यत्करोत्यन्यद्वदतीत्येवं मन्त्रस्वरूपद्वैविध्यम् । पूर्वं मानसवाचिकभेदेनेदानीं वाचिककायिकभेदेनेति विवेकः Sy.

२. [illegible] मन्त्रेण यः शत्रुर्मर्चयति भर्त्सयति विधेयीकरोति तस्मात् Sy.

३. तस्मै D.

४. ०यं M.

५. ०यमन्तः P.D.

६. मन्त्रैकदेशो मानसरूपः Sy.

७. पुनः पुनः M.

८. षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । प्रयोक्तुरेव पुनर्गरितास्तु Sy.

९. ०र्दुरुक्तैः P.D. दुर्वाक्यैर्निन्दारूपैर्वाचिकैः Sy.

१०. स्वकीयां तनुम् Sy.

११. अलि० P. अनुमाद्धुं, अनुक्रमेण लुम्पतु । यद्वा स द्विविधो मन्त्रोऽस्मै प्रयोक्त्र एव गुर्वारितास्तु । अन्यान्यप्यस्मान्प्रत्यपकाराय प्रयुक्तानि निष्ठुरभाषणानि सन्ति । तैर्दुरुक्तैः सोऽरातिः स्वतनुमेवावलुम्पतु । स्वात्मानमेवावृत्य बाधितव्यर्थः Sy.

१२. [illegible] नु (स)र्तिन M.

१३. पूर्वमन्त्रे द्विविधदुरितमन्त्रेण कर्तारं तन्मन्त्रार्थं प्राप्नोतु मा, अस्मानित्युक्तम् । अत्र तु [illegible] प्रार्थ्यते Sy.

१४. ०सो P. सह इति बलनाम । तत्र भवाग्ने । Sy.

१५. मायामन्त्रार्थं प्रकर्षेण जानन् Sy.

१६. मर्तः M. मरणधर्मा मनुष्यः Sy.

१७. मर्तं M. मनुष्यम् Sy.

१८. विधेयीकरोति भर्त्सयति वा Sy.

१९. पूर्वोक्तरीत्या Sy.

२०. द्विविधमन्त्रेण Sy.

२१. यस्मात् M. तादृशात् भर्त्सनात् तत्कर्तुः सकाशाद्वा Sy.

२२. स्तुतिं कुर्वन्तम् Sy.

२३. तत्कृताय दुर्मन्त्रप्रयुक्तदुःखाय समर्थम् Sy.

२४. मा स्थापय । दुरितभाजनं मा कार्षीरित्यर्थः Sy.

२५. Ms. D. puts the figure ॥१४७॥ here to indicate the end of one hundred and fortyseventh hymn. No such number is given in P. and M.

I.148.

मथीद्यदीं विष्टो मातरिश्वा होतारं विश्वाप्सुं विश्वदेव्यम् ।
नि यं दधुर्मनुष्यासु विक्षु स्व१र्ण चित्रं वपुषे विभावम् ॥१॥

मथीद्यदीम्[1]। बलादाजहार[2][3]। यदा[4]। एनम्[5]। एतस्यावासमनुप्रविष्टः[6][7]। वायुः[8]। होता-रम्[9]। विश्वरूपम्[10]। विश्वदेवहितम्[11]। यं च मातरिश्वनाहृतं[12] तदा[13]। मनोरपत्यभूतासु[14]। प्रजासु[15]। भृगवो[16] निदधुः[17]। आदित्यम्[18]। इव। चित्ररूपम्[19]। सर्वरूपस्य प्रकाशार्थम्[20]। दीप्तमुत्तरत्र[21] सम्बन्धः[22]।

ददानमिन्न ददभन्त मन्माग्निर्वरूथं मम तस्य चाकन् ।
जुषन्त विश्वान्यस्य कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः ॥२॥

ददानमित्। हविः[23] प्रयच्छन्तम्[24]। एव। शत्रूणां[25] मननानि। न। हिंसन्ति[26]। ममापि।

---

१. मथिद्यती P.
२. बा॰ P.
३. अमथ्नात् प्रावर्धयदित्यर्थः Sy.
४. यम् Sy.
५. अग्निम् Sy.
६. ॰मस्यावा॰ P.
७. काष्ठेष्वन्तःप्रविष्टः सन् Sy.
८. वृष्ट्यादिनिर्माऽन्तरिक्षश्वसनो वायुः Sy.
९. देवानामाह्वातारम् Sy.
१०. अप्स्विति रूपनाम । नानारूपं पार्थिववैद्युतजाठरादिभेदेनाहवनीयादिभेदेन वा । यद्वा कालीकराल्यादिरूपेण ज्वालानां वैरूप्याद्विश्वरूपत्वम् Sy.
११. सर्वदेवयोग्यक्रियासाधुम् Sy.
१२. ॰वृतं M. ॰हृतवन् P.
१३. तदानीं M.
१४. पुनः स एव विशेष्यते . . . मत्वा कर्म कुर्वतीषु । . . . मनुष्यशब्दो निरुक्ते बहुधा निरुक्तः Sy. मनुष्याः कस्मात् ? मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन सृष्टाः । . . . मनोरपत्यं मनुषो वा N.3.7.
१५. ऋत्विग्रूपासु प्रजासु Sy.
१६. भगवः P. यजमानाः Sy.
१७. धारयन्ति । . . . यद्वा पूर्वं देवा मनुष्यासु मनोरपत्यभूतासु विक्षु प्रजासु प्राणिषु वपुषे स्वरूपाय यागादिस्वरूपप्रकाशाय शरीरधारणाय वा जाठराग्निरूपेण निदधुः स्थापितवन्तः Sy.
१८. तत्र दृष्टान्तः । स्वर्णं स्वरणं स्वीरणं वाऽऽदित्यमिव Sy. स्वरादित्यो भवति । सु अरणः । सु ईरणः । स्वृतो रसान्स्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति वा N.2.14.
१९. चायनीयम् Sy.
२०. वपुषे यज्ञशरीरसिद्धये Sy.
२१. विविधप्रकाशनवन्तं यथा प्रकाशादिसाधनाय धारयन्ति तद्वत् Sy.
२२. ईदृशं यं निदधुस्तं मथीदिति पूर्वत्रान्वयः Sy.
२३. मननीयं स्तोत्रं हविरादिकं वा Sy.
२४. अग्नये कुर्वाणमेव माम् Sy.
२५. दम्भितारो वैरिणः Sy.
२६. हिनस्ति D. M. दम्भितुं हिंसितुं न प्रभवन्ति Sy.

तस्मै प्रयच्छन् । [illegible] । [illegible] । कामयन्ते । [illegible] । विश्वानि भूतानि । अस्य । स्तुतिकर्म । धारणे[illegible] । कुर्वन् । [illegible] ।

नित्ये चिन्नु यं सदने जगृभ्रे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियासः ।
प्र सू नयन्त गृभयन्त इष्टावश्वासो न रथ्यो रारहाणाः ॥३॥

नित्ये चिन्नु । गार्हपत्ये । यम् । [illegible] च । यज्ञ[illegible] । स्तुतिभिः । धार-यन्ति । तं सुष्ठु । आहवनीयायतन । प्रणयन्ति । यज्ञार्थम् । परिगृह्णन्ति । यथा । इव । रथमश्वा[illegible] । वेगं कुर्वन्तः प्रणयनार्थम् ।

पुरूणि दस्मो नि रिणाति जम्भैराद्रोचते वन आ विभावा ।
आदस्य वातो अनु वाति शोचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु द्यून् ॥४॥

पूर्वाणि दस्मः । बहूनि काष्ठानि । दर्शनीय । जम्भैः । विनाशयति । वनान्तरे च ।

---

१. ०स P. D. मम कीर्तिताय इत्युच्यते । तस्य तादृशस्य प्रदातुर्मम Sy.
२. वरणीयं स्तोत्रादिकम् Sy.
३. कम० P. D. अत्यर्थं कामयते । कनतिः कान्तिकर्मा । ... यस्मादेवं तस्मात्त ब्भनु-बन्तीत्यर्थः Sy.
४. जुषन्त सर्वे देवाः । अतो न दहमन्तेत्यर्थः Sy.
५. M. adds च after विश्वानि । सर्वाणि हविष्प्रदानादिरूपाणि Sy.
६. अस्य यजमानस्य मम Sy.
७. न केवलमग्निरेव कामयते किन्तु सर्वे देवाः कामयन्त इत्याह ... भरमाणस्य कुर्वा-णस्य Sy.
८. नित्य एव गार्हपत्यलक्षणेऽन्याससादन-स्थाने । ... 'नित्यं गतश्रियो ध्रियते नित्यं गार्हपत्यम्' । इति सूत्राद् गार्ह-पत्यो नित्यः । तदाश्रयत्वात्सदनमपि नित्यमुच्यते Sy.
९. मथनेनोत्पन्नमग्निम् Sy.
१०. नु क्षिप्रं जगृभ्रे गृह्णन्ति Sy.
११. संबा० P. M. यज्ञयोग्या यजमाना ऋत्विजो वा Sy.
१२. गृहीत्वा प्रशस्तिभिः प्रशंसाभिः स्तु-तिभिः Sy.
१३. धारयन्त्याहवनीयार्थम् Sy.
१४. ०यतेन D. धृत्वा च, इष्टावेषणसाधने यज्ञे निमित्तभूते सति Sy.
१५. सुष्ठु प्रणयन्ति Sy.
१६. ऋत्विजः Sy.
१७. रथवन्तस्तत्र नियुक्ताः । ...ते यथा धृत्वा रथस्वामिनमभिमतदेशं नयन्ति तद्वत् Sy.
१८. रंहता गच्छन्तः Sy.
१९. VM. ignores चित् । नु
२०. ०स्य M. यत्र दावाग्निरूपेणायं स्तूयते Sy.
२१. बहूनीति Sy.
२२. उपक्षपयिताऽयमग्निः Sy.
२३. जम्भैः M. येन खादनेनैति तदुच्यते । जम्भैर्दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः Sy.
२४. नितरां हिनस्ति Sy.
२५. बाह्यान्तरम् Sy.

रोचते। अरण्ये। दीप्तिमान्। अनन्तरम्। अस्य देवस्याग्नेः। शोचिः। वातः। अनुगच्छति। क्षेप्तुः। इव। शरविषयम्। निरसनं वायुः। दिवसान्। लक्षीकृत्य।

न यं रिपवो न रिषण्यवो गर्भे सन्तं रेषणा रेषयन्ति।
अन्धा अपश्या न दभन्नभिख्या नित्यास ईं प्रेतारो अरक्षन् ॥५॥

न यं रिपवः। न। यम्। शत्रवः। न्यूनीकुर्वन्ति। न च। रिषण्यवः। व्याधादयः। गर्भे। सन्तं तम्। अन्धाः। अदर्शना इत्यात्मनो निर्देशः, ते। न। हिंसन्ति। प्रज्ञानेन किं तर्हि, अनवरतोद्युक्ताः। एनम्। तर्पयितारः। हविर्भी रक्षन्ति।

---

१. दीप्तो भवति Sy.
२. वृक्षादिसमूहात्मके Sy.
३. विविधप्रकाशयुक्तः सन् Sy.
४. वयाग्नेः M. ५. ज्वालानुकूलम् Sy.
६. अग्निसखिभूतो वायुः Sy.
७. अन्विति वीप्सार्थे ... अनुकूलं वाति। ज्वाला आदाय गच्छति Sy.
८. तत्र दृष्टान्तः।... क्षेप्तुः सकाशात् Sy.
९. शरो नाम हिंसासाधनलोहमयमिषुमुखं तत्प्रचुराम्। यद्वा शरो नाम वंशादावान्तरजातीयः काष्ठविशेषः। तद्विकारामिषुमिव। ... यद्वा शर एव शार्या। अथवा शरो हिंसा तत्करोतीति शार्या, इषुस्तां यथा वायुर्नोदकजन्यो वेगो वाऽनुकूलं प्रेरयति तद्वत् Sy. शार्या इषवः शरमय्यः N.5.4.
१०. असनां गच्छन्तीम् Sy.
११. प्रतिदिनम् Sy.
१२. VM. ignores आ
१३. अग्निम् Sy. १४. नराः Sy.
१५. न दुःखयन्ति Sy.
१६. न वर्षीष्यवः M. अन्ये हिंसकाः। ... न हिंसन्ति Sy.
१७. व्याधा० M. कीदृशास्ते? रेषणा हिंसनस्वभावाः। यद्वा तैः क्रियमाणा हिंसनप्रकारा न हिंसन्ति Sy.
१८. गर्भवद्रक्षकेऽरणिमध्ये Sy.
१९ वर्तमानम् Sy. २०. ०दयोन्तम् P. ०वयोन्त D. २१. अस्याभिख्या, अभितः ख्याति माहात्म्यम्। अन्धा ज्ञानशक्तिरहिता अविद्वांसः Sy.
२२. अन्धराकाव० P. अत एवापश्या अद्रष्टारः। यद्वा विद्वांसोऽप्यभावयिताऽरोऽनुपासका इत्यर्थः Sy.
२३. ईदृग्रूपा उभयेऽपि Sy.
२४. न दभ्नुवन्ति न हिंसन्ति। लौकिकोपकारेणापि प्रयोजकत्वादिति भावः Sy.
२५. तर्ह्यस्य पारमार्थिकं रूपं के जानन्तीति चेदुच्यते ... नित्या अविचलितभक्तयोऽग्निहोत्रादिनित्यकर्मरता वा। अग्न्यनुग्रहात्स्वयमपि नित्या भविष्यन्तीति भाविनित्यत्वमाश्रित्य नित्या उपचर्यन्ते। तादृशा यजमानाः Sy. २६. एवम् M.
२७. यज्ञादिना तमेव तर्पयितारः सन्तः Sy.
२८. यज्ञादिरूपेण भजन्त इत्यर्थः Sy.
२९. VM. ignores अभिख्या
Ms. D. puts the figure ॥१४८॥ here to indicate the end of one hundred and fortyeighth hymn. No such number is given in P. and M.

I.149.

महः स राय एषते पतिर्दन्निन इनस्य वसुनः पद आ ।
उप ध्रजन्तमद्रयो विधन्नित् ॥१॥

[illegible]

स यो वृषा नरां न रोदस्योः श्रवोभिरस्ति जीवपीतसर्गः ।
प्र यः सस्राणः शिश्रीत योनौ ॥२॥

[illegible]

१. Omitted by P. and D.
२. महतः पूज्यस्य Sy.
३. अग्निः Sy.
४. गवाविरूपस्य धनस्य Sy.
५. पालकः स्वामी Sy.
६. बवदभिमतं प्रयच्छन् Sy.
७. आभिमुख्येनास्मद्देवयजनं प्रति Sy.
८. गच्छति Sy.
९. स्वामी, सर्वस्य पतिरित्यर्थः Sy.
१०. स्वामिनोऽपि Sy.
११. ईदृशोऽयं वसुनो धनस्य Sy.
१२. आस्पदभूते वेदिस्थाने, आ आगच्छति । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यद्वा वसुनो निवासयोग्यस्य धनस्यापि, इन इति सम्बन्धः । यद्वा वसुप्राप्तिः प्रसिद्धा Sy.
१३. उपगच्छन्तमेनमभिलक्ष्यार्थम् Sy.
१४. ०र्य P.D. ग्रावाणो यजमाना: Sy.
१५. परिचरन्त्येव । 'विध विधाने' तौदादिकः । ... निघाताभावश्छान्दसः । यद्वा पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेरत्र यच्छब्दाध्याहारेणास्य सम्बन्धादनिघातः । यद्वाऽद्रयोऽभिषवग्रावाणः स्वसम्बन्धेन, उपेत्य विधन्ति-पूजयन्त्येव । आह्लादं जनयन्तीत्यर्थः Sy.
१६. V.M. ignores आ । इन्
१७. तादृशः Sy.
१८. अग्निः Sy.
१९. सेक्ता । उत्पादक इत्यर्थः Sy.
२०. मनुष्याणाम् Sy.
२१. इव Sy.
२२. एवं सर्वोत्पादकः अन्नैः सर्वत्र भूयमाणैर्यशोभिर्युक्तः सन् Sy.
२३. वर्तते Sy.
२४. सर्वोत्पादक इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह । यतोऽयं जीवपीतसर्गः । जीवैर्नानाविधैः पीत आस्वादितः सर्गः सृष्टिक्रमो यस्य स तथोक्तः । ... अयमर्थः सृष्टिक्रमः । प्रथममग्निः स्वदत्तं हविरादित्यं प्रापय्य तद्रश्मिभिः सह वैद्युतरूपेण मेघद्वारोदकेन प्रवर्ष्य सर्वान्प्राणिनः प्रापयति, इत्यतो वृक्षपुष्पादनद्वारोत्पादयिता Sy
२५. ०सो M.D.
२६. इदानीं साक्षादुत्पादकत्वमाह । योऽग्निः ... गर्भाशये Sy.
२७. सहस्राणः M. प्रविष्टः सन् Sy.

प्रश्रितो[1] भवति[2]।

आ यः पुरं नार्मिणीमदीदेदत्यः कविर्नभन्यो३ नार्वा ।
सूरो न रुरुक्वाञ्छतात्मा ॥३॥

आ यः पुरम्। यश्च[3]। नर्मणोऽसुरस्य[4]। पुरम्[5]। अज्वलयत्[6]। अतनशीलः[7]। कविः[8]। नभसि भवो[9] वायुः। इव। गमनशीलः[10]। सूर्यः। इव। रोचमानः[11]। अनेकशरीरः[12] [13]।

अभि द्विजन्मा त्री रोचनानि विश्वा रजांसि शुशुचानो अस्थात् ।
होता यजिष्ठो अपां सधस्थे ॥४॥

अभि द्विजन्मा। अभितिष्ठतु[14]।

---

१. प्रा० M. निषिक्तं रेतः पारयति। नृपश्वादिदेहाकारेण परिणमयतीत्यर्थः। यद्यग्निर्न पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते। तस्मादयं साक्षादेवोत्पादकः। स तादृशोऽग्निर्यशस्वी वर्तत इत्यर्थः। यद्वा योऽग्निर्नरां न नराणां कर्मसूत्साहयुक्तानां यजमानानामिव ... तेषां यथा स्वर्गाद्यभिमतवर्षकस्तद्वद्रोदस्योरपि। आश्रयवाचिना शब्देनाश्रयिणो लक्ष्यन्ते। भूलोकवर्तिनां वृष्टिप्रदानेन द्युलोकवर्तिनां हविष्प्रापणेनेति भावः। स तादृशोऽग्निः श्रवोभिर्हविर्लक्षणैः सोमाज्यादिभिरन्नैर्निमित्तभूतैर्जीवपीतसर्गो जीवविशेषैर्यजमानैरविशेषेण सर्वैराऽऽस्वादितस्वभावः सन्नस्ति प्रकृष्टो वर्तते। अमुमग्निं हविर्भिः प्रीणयित्वा स्वाभिमतान्भोगान् भुञ्जत इत्यर्थः। किञ्च योऽग्निर्योनौ स्वकीयस्थाने वेदिलक्षणे सत्राणः प्रविष्टः सञ्छिश्रीत स्वस्मिन्प्राप्तं पुरोडाशादिकं पचति सोऽयमग्निरस्ति महानुभावो वर्तते Sy. नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु N.5.1.
२. VM. ignores यः
३. अग्निः Sy.
४. नर्मवतीं यजमानानां सम्बन्धिनीम् ... यद्वा नृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञार्थं यां भूमिं प्रत्यग्न्यागमनमनीषा विद्यते ताम् Sy.
५. उत्तरवेदिम् ... पुरं तत्स्थानम् Sy.
६. दीपयति Sy.
७. कीदृशोऽयम्? अत्योऽपेक्षितदेशं प्रत्यतनशीलः Sy. ८. क्रान्तदर्शी Sy.
९. न भवसि P.M. नभस्याकाशे भवो नभस्वान्वायुरिव Sy.
१०. अरणकुशलः Sy. ११. दीप्यमानः Sy.
१२. शतात्मा। शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः। तत्तद्यजमानगृहापेक्षयाऽऽहवनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया वा नानारूपत्वम्। अथवा मित्रवरुणभेदेनाग्नेर्मित्रादिरूपं 'त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्' (RV. V.3.1.) 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' (RV. I.164.46.) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम्। अग्नेरेवेन्द्रादधात्मकत्वमाहुरिति द्वितीयमन्त्रस्यार्थः Sy.
१३. अतः स तादृशोऽग्निरस्त्युत्कृष्टं वर्तत इति पूर्वत्रान्वयः Sy.
VM. ignores आ
१४. अभितः... तिष्ठति Sy.

अरण्योर्जात । त्रीणि । नेत्राणि । अधि । तीयान् । दीप्यमान । होता । यष्टृतम । यज्ञाग्नि । वर्तमान ।

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे वार्याणि श्रवस्या ।
मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥५॥

अयं सः । प्रथम् । स । होता । य । अरण्योर्जात । विश्वानि । दधे । वरणीयानि । अन्ननिमित्तानि । मनुष्य । य । अस्मै । शोभनापत्य । प्रयच्छति ।

I. 150.

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा । तोदस्येव शरण आ महस्य ॥१॥

पुरु त्वा । बहु । त्वां । हवि प्रयच्छन् । स्तौमि ।

---

१. अयमग्निर्द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा मथनात्प्रथमं जन्म, उत्पत्त्यनन्तरं पवमानेष्ट्यादिसंस्काररूपं द्वितीयं जन्म । एवं द्विजन्मत्वम् । अथवा द्यावापृथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात् Sy.

२. तादृशोऽग्निः ... त्रीणि रोचनानि क्षित्यादिस्थानानि गार्हपत्यादीनि वा Sy.

३. न केवलं त्रीण्येव किन्तु विश्वा ... सर्वाण्यपि Sy. ४. रजनात्मकानि क्षित्यादिलोकान् Sy. ५. प्रकाशयन् दीपयन् Sy. दीपयमानः is suggested for दीप्यमानः ६. देवानामाह्वाता Sy. ७. यष्टृतमः सन् Sy.

८. अपां प्रोक्षण्यादुदकानां सदस्थे सह स्थाने यागवेद्यां Sy.

९. ० ना P. अस्मात् तिष्ठति Sy.

१०. हो P. होमनिष्पादकः । अरणीभ्यामुत्पन्नस्यैव गार्हपत्यद्वाराऽऽहवनीयत्वाद्वाह्वाता वा देवानां सः Sy.

११. यो द्विजन्मा स एव Sy.

१२. ०ता P. १३. धारयति Sy.

१४. श्रवस्यया । श्रवोऽन्नं हविर्लक्षणं तदिच्छया Sy. १५. मर्त्यः Sy.

१६. यजेये P. अस्मा उक्तस्वरूपायाग्नये Sy.

१७. शोभनपुत्रो भवति Sy

१८. ददाति सः Sy.

१९. Ms. D. puts the figure ॥१४९॥ here to indicate the end of one hundred and fortyninth hymn. No such number is given in P. and M.

२०. यद्वा बहु दास्यामीति सम्बन्धः । पुत्रं देहि वित्तं देहीत्याद्याशासनानि ब्रवीमीत्यर्थः Sy. बहु । किम् ? सामर्थ्याद्धविः । यस्याहूतत्वं यस्यास्याहूतत्वं तत्सर्वम् SKN.

२१. त्वाम् Sy; Dur. त्वामेव SKN.

२२. ०न् M. किं तूष्णीं नेत्याह । यतो दातव्यमभिमतं हविर्वस्त्वास्ति, यतो वोचे Sy. तुभ्यं ददद्दहम् SKN. दाश्वानहम् Dur.

२३. यस्मादेवं तस्मादभिमतं बहु वोचे स्तुमपि तत्सर्वं देहीत्यर्थः Sy. ब्रवीमि । किम् ? सामर्थ्यादागच्छेति । आह्वयामीत्यर्थः । अनेकवाक्यतायै यस्मात्तस्मादित्यध्याहार्यम् । तस्मादत्र त्वामेव वोचे यस्मात् SKN. आह्वयामीत्यर्थः Dur.

अभिगन्ता[1]। अग्ने! तवाभवति[2]? प्रेरकस्य[3] धनानाम्। उदारस्य[4]। गृहे[5]। अभिगन्ता यथा[6] भवति[7]।

---

१. आ आभिमुख्येनारिः, अर्ता हविरादिप्रापणेन सेवकोऽहम् Sy.
ईश्वरस्त्वं सर्वहविषाम्...ग्रन्थदेवतानामपि त्वय्येव हव्यस्य होमात्... अरिरमित्रः प्रसिद्धस्योपादानं यथाऽरिर्ऋच्छतेर्गत्यर्थस्य शत्रून्प्रति गच्छत्यसौ तैर्वाऽर्य्यते। एवमीश्वरोऽपि तेन तेन भूतानुग्रहेण सर्वप्रवृत्तिर्गतिः। अर्यतेर्वाऽर्थी भृत्यजनेन। यद्यस्मादन्यदेवत्या अप्यग्नावाहुतयो हूयन्ते सवनीयादिदेवेभ्यो विभजन्ते भृत्यजनेभ्य इत्येवमेतद्दृष्ट्वोपलभ्य पतिस्त्वं सर्वहविषामित्येवमवक्ष्यन्मन्त्रदृक्।...आकारः पादपूरणः SKN.
सुचिरमपि विचार्य तवाहमरिरेव स्तोमानामुच्चारणेऽर्यं ईश्वर एव। समर्थोऽहमाह्वयामि त्वां स्तोतुं बहु च दातुमित्यभिप्रायः Dur.

२. तमाभ० P. इतरसाधारण्येन ब्रुवतः (ते) कथं दातव्यमिति न मन्तव्यं, यतोऽहं हे अग्ने तव स्वित् तवैव Sy.
स्विदेवार्थे तवैवाहं स्वभूत इति शेषः SKN. ३. तत्र दृष्टान्तः... तोदस्येव शिक्षकस्य स्वामिनः Sy.
कथमिव स्वभूत इति, उच्यते। तोदस्येव तुदति भृत्यजनांस्तैर्वा तोदमात्मन इच्छतीति गृहस्थोऽत्र तोदोऽभिप्रेतः। यथा तोदस्य गृहस्थस्य SKN.
विदीर्णस्य कस्यचिच्छ्वभ्रस्य कूपस्योपरि ... एवमत्र शब्दसारूप्यादुपमार्थोपपत्तेश्च तोदश्शब्दस्तुन्नस्य भूप्रदेशस्याभिधायक उपपद्यते। स्त्रिया अपि चासत्प्रदेशस्तोद उच्यते Dur.

४. महतः Sy., SKN., Dur.

५. शरणेऽस्य गृहे यथा गर्भदासादिः, आ समन्तान्नियतो वर्तते तद्वदहमपि Sy.
गृहनामेदम्। गृह आत्मीये च किञ्चित्सर्वं स्वभूतं भवति तद्वदहमित्यर्थः। प्रसिद्धस्त्वमेव नान्यद्देवतान्तरम् SKN.
आङध्यर्थे। ... बिले 'शॄ हिंसायाम्' तस्य शरणं बिलम्। तद्विदारितं भवति। यथा हि श्वभ्रे बिले कस्मिंश्चिद्बह्व्य आपो गच्छन्ति न च तस्य श्वभ्रस्य महतो ग्रहणशक्तिपरिहाणं भवत्येवं तवानेकाश्चानेकदेवताश्चाहुतीरस्माभिः प्रत्ताः प्रतीच्छतो न सामर्थ्यपरिहाणमस्ति। अतो देवतानामस्माकं त्वमेवातिविशिष्टोपकारप्रवृत्तोऽतस्त्वामेवाह्वयामि Dur.

५. तोदस्तुदतेः ... बहु दाश्वांस्त्वामेवाभिह्वयामि। अरिरमित्र ऋच्छतेः। ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव। यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो हूयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैवमवक्ष्यत। तोदस्येव शरण आ महस्य। तुदस्येव शरणेऽधि महतः N. 5.7; SKN. II. 322.

७. VM. ignores. स्वित्। आ। आ

व्यनिनस्य धनिनः प्रहोषे चिदररुषः । कदा चन प्रजिगतो अदेवयोः ॥२॥

व्यनिनस्य । [illegible] । धनिनः । प्रहोषे । [illegible] । चित् । [illegible] । कदा । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥

स चन्द्रो विप्र मर्त्यो महो व्राधन्तमो दिवि । प्रप्रेत् ते अग्ने वनुषः स्याम ॥३॥

स चन्द्रः । [illegible] । [illegible] मनुष्याणाम् । [illegible] । [illegible] व्राधन्तमो भवति ।

१. पूर्वमन्त्रे स्वाभीष्टं बहु विस्तरपयामी- स्युक्तम् । अत्र तु स्वाभिलक्षणेभ्यो दानादिवर्जितेभ्यो दानं न दातव्यमिति प्रार्थयते । हे अग्ने त्वां विशेषेण ब्रवीमि । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अथवा सन्निहितत्वाद् वोच इत्यनु- षज्यते । अस्मदर्थं यद् ब्राह्मणेभ्यो हितं वोचे । वक्ष्यमाणस्वरूपस्य न दातव्यमिति ब्रवीमीत्यर्थः Sy.

२. तेषां स्वरूपमाह ... अस्वामिनः । स्वामस्वामिनं कुर्वाणस्य Sy.

३. तथा धनिनः समग्रधनवतः । पूर्वमेव धन- वतः । दानस्य निरर्थकत्वान्निवार्यते । यद्वा यागाद्यनुपयोगिधनवत इत्यर्थः Sy.

४. याता D.P. प्रकर्षेण होतुम् । ... यद्वा प्रहोषेऽनिनस्येति सम्बन्धः । प्रकर्षेण होतुमसमर्थस्येत्यर्थः । अनेनवाक्येन तस्य सामर्थ्यं लक्ष्यते Sy.

५. चि P. चिच्छब्दः समुच्चयार्थः Sy.

६. तं P. ७. अददतो दक्षिणारूपेण Sy.

८. चन चनेति निपातद्वयसमुदायः । तत्र चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधे Sy.

९. ०चिः P.

१०. ०मेव ... नि० M. कदाचिदपि प्रकर्षेण देवानस्तुवतः ... यद्वा चनेति चिच्छब्दपर्यायः । उक्तप्रकारेण दुष्ट- स्यापि कदाचिदगच्छतो यद्वा कदा- चित् त्वां स्तुवतो विवोचे । तादृशस्य दातव्यमिति विशेषेण ब्रवीमि । किन्तु वक्तव्यमन्यदस्तीति भावः Sy.

११. इव निष्कृतः P. देवानामयष्टुर्दानवृत्तः । एतेषां न दातव्यमिति विवोच इत्यर्थः । [illegible] स्वरूपनिरूपणेन स्वरूपा- तादृशत्वाद् बहु वोच इत्यंतदुक्तमेवे- त्युक्तं भवति Sy.

१२. कदाचिदपि रश्मिगणतद्वृद्धो P. अवृद्धो M. VM. ignores वि

१३. यो मर्त्यस्त्वां यजते सः Sy.

१४. सर्वेषामाह्लादकश्चन्द्रसदृशो भवति । यद्वा चन्द्र एव भवति । यजमानानां चन्द्रत्वप्राप्तिं छन्दोगा आमनन्ति 'पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा' (Chā.U.5.10.4.) इति । 'सोमलोके विभूतिमनुभूय' (Praśna. U. 5.4.) इति च । तथा मुण्डकेऽपि द्युलोकप्राप्तिराम्नायते 'एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति, तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधि- वासः' इति, 'एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्म- लोकः' (Mu. U. 1.2.5-6) इति च Sy.

१५. यजमानः Sy. १६. मे ... ब० M. प्रवृद्धतमः । इतरदेवानामपि श्रेष्ठः Sy.

महान्। स्वर्गलोके वयं च। त्वत्प्रीत्यर्थम्। प्रयच्छन्तः। प्र स्याम।

I. 151.

मित्रं न यं शिम्या गोषु गव्यवः स्वाध्यो विदथे अप्सु जीजनन्।
अरेजेतां रोदसी पाजसा गिरा प्रति प्रियं यजतं जनुषामवः ॥१॥

मित्रं न यम्। सखायम्। इव। यम्। कर्माभिलपितासु। गोषु। गा इच्छन्तः। प्रादुर्भावयन्ति। यज्ञे। उदकार्थम्। सुकर्माणः। तस्योद्यतो बलेन। वाचा च। द्यावापृथिव्यौ। अरेजेताम्

---

१. महतोऽपि Sy. २. द्युलोके Sy.
३. अतः, अग्ने ते तव प्रप्रेतप्रकर्षेणैव ... यद्वा प्रीणयित्वा प्रप्रेत् स्याम Sy.
४. सम्भवतारः स्याम Sy.
५. प्रव P. D.
६. The passage beginning with प्रयच्छन्तः and ending with स्याम is omitted by M. प्रकृष्टा एव भवेम Sy.
७. VM. ignores इत्। अग्ने Ms. D. puts the figure ॥१५०॥ here to indicate the end of one hundred and fiftieth hymn. No such number is given in P. and M.
८. मित्रमिव स्थितम् Sy.
९. अग्निम् Sy.
१०. कर्मनामैतत्, 'शिमी शक्तिः' (Ngh. 2.1.) इति तन्नामसूक्तत्वात्। प्रकाशवृष्ट्युत्पादनादिकर्मणा। .... यद्वा शिम्या, इत्येतत्क्रियया सह सम्बध्यते Sy.
११. बह्वीषु निमित्तभूतासु Sy.
१२. गा आत्मन इच्छन्तः। अत्र यद्यपि गव्यव इत्येवालं न गोष्विति। तथापि गव्यव इत्यत्र गोस्वामित्वं प्रतिपाद्यते। तच्चैकया द्वित्राभिरपि स्यात्। अतः स्पृहणीया बह्वय इत्यवगमयितुं गोष्विति पदम्। यथा 'गवामसि गोपतिः' (RV. VII.98.6[c]) Sy.
१३. शिम्या मथनादिकर्मणा ... जनयन्ति यजमानाः। यद्वा, अप्सु निमित्तभूतासु जीजनन्त्सर्वप्राणिनामुपकाराय वृष्ट्यर्थं चेत्यर्थः Sy. १४. यागे Sy.
१५. अप्सु, अन्तरिक्षे वैद्युतरूपेण वर्तमानम्। आप इत्यन्तरिक्षनाम। 'आपः पृथिवी' (Ngh.1.3.) इति तन्नामसूक्तत्वात् Sy.
१६. सुष्ठु, आध्यातारः फलस्योत्पादयितारः शोभनध्याना वा Sy.
१७. बालेन P. एवमुत्पन्नस्याग्नेः पाजसा बलेन Sy.
१८. भयङ्करशब्देन च Sy.
१९. अकम्पेताम्। अग्नेः सकाशात्कम्पनम् 'अरेजेतां रोदसी होतृवूर्ये' (RV.I.31.3[c]) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम्। नच सर्वरक्षणार्थमुत्पादितोऽग्निर्लोकद्वयस्य भीतिमजनयत्, किमेतदिति वाच्यम्, निन्दास्तुतित्वात्। यथा लोकौ बिभीतस्तथा प्रवृद्धोऽभवदिति स्तुतौ पर्यवसानात्। यद्यप्यत्राग्निरेव प्रतिपाद्यते मित्रस्तु परं दृष्टान्तित एव तथापि द्युस्थानस्याग्नेरेव मित्रत्वान्मन्त्रस्य मैत्रत्वमविरुद्धम्। यद्वा मित्रं न सखायमिव स्थितं मित्रनामकं देवं यज्ञेऽन्तरिक्षे ऋत्विजः प्रादुर्भावयन्ति Sy.

तं प्रियम्। यजनीयं मित्रम्। प्रति। जन्मवता मनुष्याणाम्। स्थापयामास, इयं मैत्री।

यद्ध त्यद्वां पुरुमीळ्हस्य सोमिनः प्र मित्रासो न दधिरे स्वाभुवः।
अध क्रतुं विदतं गातुमर्चत उत श्रुतं वृषणा पस्त्यावतः॥२॥

यद्ध त्यत्। यत्। [illegible] वाम्। [illegible] यजमानस्य। पुरुमीळ्ह[illegible]। मित्राणि। इव मित्रम्। यथा [illegible]। [illegible]। [illegible] प्राचीनवंशम्। अत् [illegible]। विदतम्। यदि च। [illegible]। [illegible]। [illegible] पुरुमीळ्हस्य[illegible]।

आ वां भूषन्क्षितयो जन्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा दक्षसे महे।
यदीमृताय भरथो यदर्वते प्र होत्रया शिम्या वीथो अध्वरम्॥३॥

आ वां भूषन्। वृषणा। द्यावापृथिव्योः। [illegible] जन्म। [illegible] प्रजा।

---

१. प्रियं सर्वेषां प्रियतमं प्रीणयितारं वा Sy.
२. यष्टव्यमग्निम् Sy.
३. निमित्तीकृत्य Sy.
४. प्रति। जन्मवतां is missing in M.
५. प्राणिनाम् Sy.
६. हे मित्रावरुणौ यद् यस्मात्कारणात् Sy.
७. ह इति पूरणः Sy.
८. युवाम् Sy.
९. स्वयुक्तलक्षणं कर्म Sy.
१०. यजमा० P. सोमिनः स्वाभुवः सोमवतः स्वाभवनशीलस्य। कर्मणि षष्ठी Sy.
११. बहुनामीळ्हसेचनस्य Sy.
१२. मित्राणीव मित्रभूता ऋत्विजः Sy.
१३. ०णीति च M.
१४. प्रकर्षेण धारयन्ति Sy.
१५. अतः कारणात् Sy.
१६. युष्मद्गमनम् Sy.
१७. अर्चते। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अर्चतः पूजयतो यजमानस्य Sy.
१८. अवि० P. जानीतम् Sy.
१९. शृणुतम् Sy.
२०. आह्वानं स्तोत्रं वा Sy.
२१. कामानां वर्षितारौ युवाम् Sy.
२२. पस्त्या, इति गृहनाम। 'पस्त्यं दुरोणे' (Ngh.3.4.) इति तन्नामसूक्तत्वात्। अतः प्राचीनवंशादिगृहवतो यजमानस्य Sy.
२३. यद्ध। यद्यस्मात्सोमिनः सोमवतः पुरुमीळ्हस्यैतन्नामकस्य राज्ञो मित्रासो न मित्राणीव स्थिताः स्वाभुवः स्वाभवनशीलाः स्वस्वव्यापारसमर्था दधिरे, अधानः कारणादस्यार्चतेऽर्चतः क्रतुं विदतमित्यादि पूर्ववत् Sy.
२४. VM. ignores स्वाभुवः
२५. हे वृषणा कामानां वर्षितारौ हे मित्रावरुणौ वां युवयोः सम्बन्धि Sy.
२६. द्यावापृथिव्योः सकाशात्। द्यावापृथिवीभ्यामेव सर्वेषामुत्पत्तेः। यद्वा मित्र इति सर्वोपकारी, अग्निरुच्यते वरुण इति तमोनिवारक आदित्य उभयोः पृथिवीद्युस्थानत्वात्। ततः पूर्वमग्ने मित्रवृष्टान्तत्वेनाग्निः स्तुतः। अत इदमभिगम्यतेऽग्निरेव मित्र इति। तथाऽन्यत्रापि Sy.
२७. जननम्, उत्पत्तिम् Sy.
२८. क्षितयो मनुष्या यजमानाः Sy.

अलङ्कुर्वन्ति[1]। स्तोत्रैः प्रकर्षेण[2] वाच्यम्। महते। वर्धमानाय[3] तत्। यत्[4]। यजमानम्[5]। अन्नम्[6]। अश्वं[7] प्रति। वाहयथस्तदानीम्[8]। तस्य यज्ञम्। स्तुत्या[9]। होमादिकर्मणा[10] च हेतुभ्याम्[11]। प्रगच्छतः[12]।[13]

प्र सा क्षितिरसुर या महि प्रिय ऋतावानावृतमा घोषथो बृहत्।
युवं दिवो बृहतो दक्षमाभुवं गां न धुर्युप युञ्जाथे अपः ॥४॥

प्र सा क्षितिः। प्रकृष्टा[14]। सा भवति। पृथिवी[15]। हे बलवन्तौ[16]! या। अत्यन्तम्[17]। युवयोः प्रिया[18]। सत्यवन्तौ[19]! सत्यमन्धकारापनोदनेन[20]। अत्यन्तम्[21]। आघोषथः[22] प्रकाशयथस्तेजसा[23]। युवाम्। दिवः[24]। महतः[25]। बलकरम्[26]। आभवनशीलमश्वम्[27]। गामनड्वाहम्[28]। इव। धुरि[29]।

---

१. सर्वतोऽलङ्कुर्वन्ति श्लाघन्त इत्यर्थः Sy

२. स्तुत्यं तावृग्युवयोर्जन्म Sy.

३. सर्वविषयबलाय Sy.

४. जन्मनः प्रवाच्यत्वमाह। यदीं यस्मादेव कारणात्। अथवा। ईमित्यनर्थकः। 'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति' (N.1.9.) इत्युक्तत्वात् Sy.

५. यद् यस्माच्च कारणाद्वर्तते युष्मान्प्राप्तवते यजमानाय च Sy.

६. ऋताय यज्ञाय भरथः सामर्थ्यम् Sy.

७. ०श्व D.

८. वाहरथ० P. बाहरथ० D. M. भरथोऽभिमतं फलम्। अथवोभयत्र कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी, यज्ञं यजमानं च भरथ इत्यर्थः Sy.

९. यस्माच्च होत्रया स्तुतिरूपया वाचा ...होत्रेति वाङ्नाम। 'होत्रा गीः' (Ngh. 1.11.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

१०. शिम्या हविष्प्रदानादिकर्मणा च Sy.

११. ०भ्यः P.

१२. ०तं P.D. प्रकर्षेण प्राप्नुथः। तस्मात्प्रवाच्यं जन्म भूषयन्तीत्यर्थः Sy.

१३. VM. ignores वृषणा। यत्

१४. प्रकर्षेण सम्पादिता। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। तामासीदतमिति शेषः Sy.

१५. या क्षितिर्देवयजनरूपा Sy.

१६. ०न्तो P. D. असुरौ बलवन्तौ मित्रावरुणौ ... युवाम् Sy.

१७. महदत्यधिकम् Sy.

१८. प्रियतरा प्रीणयित्री वा सा क्षितिः।... यागभूमिर्देवानां प्रियेति प्रसिद्धम् Sy.

१९. आसाद्य च ... ऋतवन्तौ युवाम् Sy.

२०. ऋतमस्मदीयं यज्ञम् Sy.

२१. असत्यन्तं P. बृहत्प्रवृद्धम् Sy.

२२. अघो० P. आघोषयथः M.

२३. अवैकल्येन सम्पादित इति स्तुतमित्यर्थः Sy.

२४. द्युलोकस्य Sy.

२५. ते P. D.

२६. बलतरम् M. धुरि दक्षं तर्पणवहनसमर्थम्। अथवा बृहतो दिवो महतो द्युलोकस्यदेवान्दक्षं प्रीणयितुमिति शेषः। यद्वा कर्मणि षष्ठी। दिवो द्योतनात्मकं बृहतः प्रभूतं दक्षमभिमतसाधनसमर्थम् Sy.

२७. सर्वतो भवनशीलम् Sy.

२८. उपयोगे दृष्टान्तः ... धेनुमिव तां यथोपयुञ्जते तद्वत्। यद्वा विकारे प्रकृतिशब्दः। क्षीरादिकमिव। तस्माद्वृतमाघोषथः Sy.

२९. शारीरबलस्य निर्वाहे तदर्थम् Sy.

उपयुञ्जाथे। अनार्येति।

मुही अत्र॑ महि॒ना वार॑मृण्वथोऽरे॒णव॒स्तुञ॒ आ सद्म॑न्धे॒नवः॑।
स्वर॑न्ति॒ ता उ॑प॒रता॑ति॒ सूर्य॒मा नि॒म्रुच॑ उ॒षस॑स्तक्व॒वीरि॑व ॥५॥

मही अत्र। महान्तौ। अस्मिन्। वरणीय धनम्। [illegible]। प्रेरयथ। यथा। गमनः [illegible]। धेनव। मदीय। गृहे। आगच्छन्ति। [illegible] धनम्। [illegible] इत्थमिव धनम्। सुवीर्यं धन। प्रेरयन्ति [illegible] प्रयाणा। [illegible]। दिवसाद्यवान्योऽनगमनम्। आगच्छन्ति। यथा। स्तेनमनुधावन्तेन गच्छन्ति (?) तद्वत्।

---

१. सेवेथे तत्रत्यं हविः स्वीकुरुथ इत्यर्थः Sy.
२. अनार्येति M. अपः कर्म सोमयागरूपम् Sy.
३. हे मित्रावरुणौ युवां मही महत्त्वात् Sy.
४. अस्यां पृथिव्याम् Sy.
५. वर० P. D.
वरणीयं प्रदेशम् Sy.
६. महत्त्वेन या धेनुः Sy.
७. गमयथः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्। गमनादिव्यवहारस्य तयोरधीनत्वाद् द्यावापृथिव्योरभिमानिदेवत्वाच्च मित्रावरुणयोः Sy.
८. सायङ्काले युष्मन्महत्त्वेनारेणवोऽनवद्यास्तस्कराद्यनपहारेणागच्छन्ति वा Sy.
९. क्षीराणां प्रदात्र्यः। शुक्लर्तिवर्णनकर्मा Sy.
१०. ता एता धेनवो गावः Sy.
११. सद्मनि गोष्ठे Sy.
१२. आ आभिमुख्येन आगच्छन्ति वा। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः Sy.
१३. ता एवङ्कारिता धेनवः Sy.
१४. उपतिरमूल M. उपरिमूल is suggested for उपरमूल
१५. स्थितं M. उपरताती। सप्तम्या लुक्, मेघानां विस्तारवत्यन्तरिक्षे मेघाच्छन्ने सति Sy.
१६. सर्वस्य प्रेरयितारं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं वा। 'सुवीर्यो मर्या यथा गोपायत इति तत्सूर्यस्य सूर्यत्वम्' (TB. 2.2.10.) इति श्रुत्यन्तरात्। आदित्यमभिमतस्य Sy.
१७. स्वरन्ति शब्दयन्ति युष्मदभ्याराय। 'स्वृ शब्दोपतापयोः' भौवादिकः Sy.
१८. ०र्थं P.
१९. अस्तमयकाल इति तदुच्यते ... सर्वेष्वपि सायङ्कालेषु Sy.
२०. उषःकालेषु च Sy.
२१. ०श्चागच्छेत् P. ०संयमन० M.
२२. आगच्छन्ति seems to be the explanation of आ of the original.
२३. तक्व वृष्टान्तः। तक्ववीरिव। तक्वा स्तेनः। तस्य वेता गन्ता मनुष्यः। स यथा क्रोशति तद्वत्। एवं निरुक्तानां गवां शुक्लवारो युष्मदायत्त इति तयोः स्तुतिः Sy.
२४. संयन्तं ग० M.
२५. The passage beginning with तस्करमागच्छन्ति and ending with तद्वत् is omitted by P. Ms. D. adds (भरन्ति च युवाभ्यामभिलषितम्) after तद्वत्।

आ वामृताय केशिनीरनूषत मित्र यत्र वरुण गातुमर्चथः ।
अव त्मना सृजतं पिन्वतं धियो युवं विप्रस्य मन्मनामिरज्यथः ॥६॥

आ वामृताय । मित्रावरुणौ ! वाम्[1] । यज्ञार्थं दीर्घसत्रेषु । केशिनः[2] प्रजाः । आभिमुख्येन । अस्तुवन्[3] । मित्रावरुणौ ![4] यत्र[5] । गमनम्[6] । पूजयथस्तदा[7] । आत्मनैव । तेभ्यः कामानवा-[8]सृजतम्[9] । अपिन्वतञ्च[10] । तत्कान्[11] ?[12] । युवाम् । मेधाविनः[13] । अभिलषितानाम्[14] । ईश्वरौ भवथः[15] ।[16]

यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति कविर्होता यजति मन्मसाधनः ।
उपाह तं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गन्तमस्मयू ॥७॥

यो वां यज्ञैः । यः[17] । वाम्[18] । यज्ञैः[19] । भजमानः[20] । हविः प्रयच्छति[21] । कविः[22] । होता[23] । यजति[24][25]

---

१. युवाम् Sy.

२. केशवत्योऽग्नेर्ज्वालाः Sy. केशिन्यः is suggested for केशिनः

३. हविःसमर्पणेनाभिपूजयन्तीत्यर्थः Sy.

४. हे मित्र हे वरुण युवामुभौ Sy.

५. यागे Sy.

६. गमनं देवयजनदेशं वा। गातुरिति पृथिवीनाम, 'गातुः पूषा' (Ngh.1.1.) इत्युक्तत्वात् Sy.

७. स्वीकुरुथ इत्यर्थः Sy. तत्र is suggested for तदा

८. वृष्टिम् Sy.

९. अवाङ्मुखं विसृजतम् Sy.

१०. अपि M. वर्धयतमित्यर्थः Sy.

११. Omitted by M.

१२. धियोऽस्मदीयानि कर्माणि Sy. कामान् is suggested for कान्

१३. एवं कृत्वा विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य Sy.

१४. मननवतीनां स्तुतीनाम् Sy.

१५. ईश्वरौ स्वामिनौ भवथः। इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा। 'इरज्यति पत्यते' (Ngh. 2.21.) इति तन्नामसूक्तत्वात् Sy.

१६. This hymn is omitted by P. P reads ईश्वरौ भवथः only.

१७. यो ह यः खलु यजमानः Sy. अयं यजमानः Dur.

१८. वा P. युवामुद्दिश्य युवाभ्यां वा Sy. युष्मदः सम्प्रदाने चतुर्थी भवति द्विवचनमेतत्, युवाभ्यां मित्रावरुणाभ्याम् SKN. मित्रावरुणौ Dur.

१९. यः । वाम् । यज्ञैः is omitted by M. यागैर्निमित्तभूतैः Sy. सप्तम्यर्थ एषा तृतीया, यज्ञेषु SKN.

२०. शंसमानः Sy. शंसन्स्तुवन् SKN. शसमानः शंसमानः N.6.8.

२१. हविरादिकम् Sy. किम् ? सामर्थ्याद्धवींषि SKN.

२२. स्वस्वत्वं निवर्त्य युष्मत्स्वत्वापादनं करोति Sy. ददाति SKN.

२३. य एव कविरनूचानः। 'येऽनूचानास्ते कवयः' (AB.2.2.) इति श्रुतेः। अथवा कविर्मेधावी Sy. मेधावी SKN. क्रान्तदर्शनः Dur.

२४. सम्यग्घोमनिष्पादको यजमानः Sy. आह्वाता देवानाम् SKN. आह्वाता Dur.

२५. सोमयागादिकं करोति Sy. यागं च करोति SKN.

च । मननीयानां[1] साधयिता । तम्[2] । उप[3] । इव[4] । युवां गच्छथः[5] । यज्ञं[6] च तस्य[7] । कामयेथे[8] । तथा अस्मदीयाः स्तुतीः[9] । प्रति[10] । अस्मत्कामौ[11] । आगच्छतम्[12] ।

युवां युज्ञैः प्रथमा गोभिरञ्जत ऋतावाना मनसो न प्रयुक्तिषु ।
भरन्ति वां मन्मना संयता गिरोऽदृप्यता मनसा रेवदाशाथे ॥८॥

युवां यज्ञैः[13] । युवाम् । यज्ञैः । प्रथमौ । गोभिरञ्जत[14] । ऋतावानौ[15] । मनसो[16] । मनसा[17] । मनसः[18] ।

---

१. मननीयप्रज्ञावदभिजनादिसाधनोपेतः सन् Sy. मननमनुष्ठेयपदार्थविषयज्ञानं तस्य साधनभूतं यस्यास्ति स मननसाधनोऽभिभूत इत्यर्थः SKN. विज्ञानसाधन इत्यर्थः Dur.

२. तमेव यजमानं सुमतिं शोभनप्रज्ञम् Sy. तमेव SKN. तं प्रति Dur.

३. उपलक्ष्य Sy. उपेत्येतद् गच्छथ इत्येतेन सम्बध्यते SKN.

४. इव P.D. बहुशब्द एवार्थे पदपूरणो वा SKN.

५. प्राप्नुथः खलु Sy. उपगच्छथो मान्यम् SKN. उपगच्छथः Dur.

६. अध्वरशब्देनात्र सम्बन्धाद्धविरुच्यते । अध्वरसम्बन्धि हविरित्यर्थः । यत एवमतोऽहमपि तथाभूत एवेति ब्रवीमि SKN. अध्वरार्थितानि हवींषि । वयमपि वीर्यगुणविशिष्टा एव यतो ब्रूमः Dur.

७. तदीयम् Sy.

८. वीथः कामयेथे Sy. उपगम्य च वीथो भक्षयथस्तस्यैव मान्यस्य SKN.

९. ०तिः P. गिरः स्तुतीः Sy. मतीयां स्तुतिं शोभनां प्रज्ञां वा SKN. एता अस्मद्गिरः Dur.

१०. अभिलक्ष्य Sy. आभिमुख्येन Dur.

११. अस्मत्कामयमानौ युवाम् Sy. अस्मत्कामौ मामनुग्रहीतुमित्यर्थः SKN. अस्मत्कामयमानावित्ति Dur.

१२. गच्छतम् । मादृशां मां प्राप्य स्तुतीः स्वीकुरुतमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तमिति मामान्यनिर्देशः प्रतिभाति तथाप्यस्मद् इत्युक्तत्वाद् दीर्घतमाः स्वात्मानमेव परोक्षतयोक्तवानिति गम्यते । यद्वा यो दाशति यश्च यजते तमुपेत्य तदीयं यज्ञं कामयेथे । अतोऽस्मद् युवां सुमतिं मां मदीया गिरः स्तुतीश्च, अभिलक्ष्य गच्छतम् Sy. गच्छतम् SKN. आगन्तुमिच्छथः Dur.

१३. VM. ignores. इ । सुमतिम् N.6.8; SKN. II. 419.

१४. यजमानाः Sy.

१५. पयआदिभिः Sy.

१६. व्यञ्जयन्ति यजमाना देवभागं यागेषु क्षीरादिभिर्व्यञ्जन्त इत्यर्थः । यद्वा गोभिरञ्जते स्तुवन्ति Sy.

१७. ०न्तो P. D. यज्ञवन्तौ सत्यवन्तौ वा । मित्रावरुणौ युवाम् Sy.

१८. तत्र दृष्टान्तः । ... कर्मणि षष्ठी । मन इव । तद्यथा प्रथमं व्यञ्जयन्ति मुख्यं कुर्वन्ति तत्पूर्वकत्वात्सर्वव्यवहारस्य Sy.

इव। प्रेरणेषु[1] यथा तत् तच्छीघ्रं[2] कुर्वन्ति कर्म तद्वत्। भरन्ति[3] च। युवाभ्याम्[4]। अभिलषितेन[5]। संयतेन[6] हविषा सह। स्तुतीः[7]। युवां च गर्वरहितेन[8]। मनसा[9]। धनयुक्तम्[10]। आगच्छथः[11]।

रेवद्वयो दधाथे रेवदाशाथे नरा मायाभिरितऊति माहिनम्।
न वां द्यावोऽहभिर्नोत सिन्धवो न देवत्वं पणयो नानशुर्मघम् ॥९॥

रेवद्वयः। धनयुक्तम्[12]। अन्नम्। दधाथे[13]। धनयुक्तञ्च[14]। आगच्छथः[15]। नेतारौ![16] कर्मभिः[17]। इत आगमनं[18] युवयोर्धनं भवतु। युवयोः। ऐश्वर्यम्[19]। धनं च[20]। द्यावः[21]। दिवसाः[22]। नद्यः[23]। देवाश्च[24]। न। आनशुः[25]। न। अपि। असुराः[26][27]।

---

१. प्रयोगेषु Sy.
२. Omitted by M.
३. सम्पादयन्ति Sy.
४. युवाम् Sy.
५. मननवता Sy.
६. युवामेव सम्यग् गच्छता चित्तेन Sy.
७. तिः युः M.
८. यस्मादेवं तस्मात् ... अनभिभववता Sy.
९. प्रकृष्टेन चेतसा युक्तौ सन्तौ Sy.
१०. धनवत्कर्मास्मदीयम् Sy.
११. अश्नुवाथे व्याप्नुथो ददाथे इत्यर्थः Sy.
१२. धनवत् Sy.
१३. ०धाते P.
उभयं च धारयथः Sy.
१४. सनयु० P. यस्मादेवं तस्माद् ... धनवत्। सहवृष्ट्यत्वाद्यव इति गम्यते। धनविशिष्टमन्नम् Sy.
१५. ०तः P. D. अश्नुवाथे अस्मभ्यं ददाथे इत्यर्थः Sy.
१६. ०री M.
नेतारौ युवाम् Sy.
१७. मायाभिर्युवयोः प्रज्ञाभिः Sy.
१८. इतोऽस्मदभिमुखं गमनवत्, इतो रक्षणवद्वा Sy.
१९. महन्नामैतत्। अतिमहत् Sy.
२०. मघं धनं च नानशिरे Sy.
२१. द्यावा P. D. द्वावा M. ताभिः सहिता द्यावो दिवसाः Sy.
२२. अहोभी रात्रिभिः। अत्राहश्शब्देन रात्रिरभिधीयते, द्योशब्देनाह्नः पृथगभिधानात् ... अहश्च रात्रिश्चोभे न तरत इत्यर्थः Sy.
२३. स्यन्दनशीला नद्यो नद्यैवानशुः Sy.
२४. युवयोर्देवत्वम् Sy.
२५. न प्राप्नुवन्ति ... लोकत्रये युवयोः पराभवितारो न केऽपि सन्तीत्यर्थः Sy.
२६. पणयोऽसुरा अपि नानशुः Sy.
२७. VM. seems to explain माहिनम् as ऐश्वर्यं and मघम् as धनम् and ignores न। न Ms. D. puts the figure ॥१५१॥ here to indicate the end of one hundred and fiftyfirst hymn. No such number is given in P. and M.

I. 152.

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मन्तवो ह सर्गाः ।
अवातिरतमनृतानि विश्व ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥१॥

युवं वस्त्राणि । युवाम् । वासांसि । पीवसो । वसाथ । युवयोः । मन्तवः । युवयोः । च । धर्मविसर्गाः । सर्वाणि च । अनृतानि दुरितानि । तस्मात् विनाशयथ । ऋतेन सत्यस्वरूपेण यज्ञेन । मित्रावरुणौ ! सङ्गच्छेथे ।

एतच्चन त्वो वि चिकेतदेषां सत्यो मन्त्रः कविशस्त ऋघावान् ।
त्रिरश्रिं हन्ति चतुरश्रिरुग्रो देवनिदो ह प्रथमा अजूर्यन् ॥२॥

एतच्चन । एषां मनुष्याणां मध्ये । कः । विदथ । एतत् । विजानाति किं तत् । सत्यः । पूजनीयः । कविभिः शस्तः । हिमवान् । अत्युत्कृष्टगुणः । चतुरश्रः सन् । त्रिरश्रिम् । हन्ति । त्रियामा रात्रिस्त्रिरश्रिरूपत्वेन समस्तस्थानगता वर्तमानानाम् । गन्तारः । प्रथमाः । एवाहमुत्र

१. युवाम् Sy.
२. आच्छादनयोग्यानि वासांसि Sy.
३. पीवसा पीनो ... यद्वा पीनान्यविच्छिन्नानि Sy.
४. आच्छादयथः । यद्वा पीवसा स्थूलेन प्रभूतेन तेजसा वस्त्राणि वसाथे अविच्छिन्नानि वस्त्रस्थानीयानि तेजांसि धारयथ इत्यर्थः Sy.
५. अच्छिद्रा अच्छिद्राः Sy.
६. मननीयाः Sy.
७. धवि° D.
सवि° । धवि° M. सर्गाः सृष्टयः Sy.
८. असत्यान्यप्रियाणि पापानि Sy.
९. नाशयतम् Sy.
१०. ऋतेन फलेन तत्साधनेन यज्ञेन वा Sy.
११. ° मानेन M.
१२. अस्मभ्यं योजयथ इत्यर्थः Sy.
१३. एतयोर्मध्ये । बहुवचनं पूजार्थम् । यद्वा तदनुचरापेक्षया बहुवचनम् Sy.
१४. एकः Sy.
१५. एवं M. वक्ष्यमाणं सामर्थ्यरूपं कर्म Sy.
१६. विशेषेण चेतयन्नुपलभतेत्यर्थः Sy.
१७. न विशेष्यते । न एकः सत्योऽबाध्यः सत्यु भवो वा Sy. १८. मन्त्रो मननवान् Sy.
१९. कविभिर्मेधाविभिः शंसनीयः Sy.
२०. हिम° D. हिमवान: P. अनेन वक्ष्यमाणस्य सामर्थ्यस्य मन्त्राधीनता (मन्त्रावता) प्रतिपादिताऽभवदित्युक्तम् Sy.
२१. न केवलमायुधसामर्थ्यं किन्तूग्रः स्वयमुद्गूर्णबलः Sy.
२२. ततोऽप्यधिकायुधवान् Sy.
२३. अश्रित्रयोपेतमायुधं त्रिरश्रि, तद्धन्तम् । मत्वर्थो लुप्यते । उपलक्षणमेतत् । सर्वायुधसम्पन्नमित्यर्थः । एतन्नामानं वा Sy.
२४. हिनस्त्यतिबलं शत्रुम् Sy.
२५. त्रियारामाश्रि° P.
२६. °सा P. युवयोरेकस्यैव सामर्थ्येन देवनिदो ह देवनिन्दकास्तु Sy.
२७. समर्थाः सन्तोऽपि Sy.
२८. ° हन्तु° P.

एव। जीर्णा[1] आसन्त्सोऽयमहोरात्रविभागो मित्रावरुणकृतः।

अपादेति प्रथमा पद्वतीनां कस्तद्वां मित्रावरुणा चिकेत।
गर्भो भारं भरत्या चिदस्य ऋतं पिपर्त्यनृतं नि तारीत् ॥३॥

अपादेति। पादयुक्तानां[2] प्रजानाम्। अग्रे[3]। पादवर्जितः[4]। आगच्छति[5]। युवयोः। कः[6]। तदिदं[7] कर्म[8]। जानाति[9]। यस्तथा जानाति तस्य[10]। पुत्रः[11]। कुटुम्बभारम्[12]। वहति[13]। सत्यं[14] च। पूरयति। अनृतम्[15]। चरति[16][17]।

अयन्तमित्परि जारं कनीनां पश्यामसि नोपनिपद्यमानम्।
अनवपृग्णा वितता वसानं प्रियं मित्रस्य वरुणस्य धाम ॥४॥

प्रयन्तमित्। प्रगच्छन्तम्[18]। एवादित्यम्। कन्यकानामुपसाम्[19]। जरयितारं वयम्

---

१. स्वयमेव जीर्णा भवन्ति। ... युवयोर्मध्य एकोऽपि महाबलः, मिलितयोस्तु सामर्थ्यं किमु वक्तव्यमिति भावः। अथवैषां युवयोरेतदुत्तरत्र वक्ष्यमाणं सामर्थ्यमेकः सत्याविलक्षणो विचिकेतद् विशेषेण जानाति। शेषं पूर्ववत् Sy.

२. पादवतीनां मनुष्यादीनां प्रजानाम् Sy.

३. प्रथमभाविनी Sy.

४. पादयुक्तोषा P.D.
पादरहितोषाः Sy.

५. प्रतिदिनं सूर्यचन्द्रादिवत्स्वस्याः परिभ्रमणाभावात्सूर्यगमनेनैव स्वगमनादपादिति च, एतीति चोपचर्यते Sy.

६. Omitted by P. D.

७. तत् तादृशम् Sy.

८. युवयोः प्रसिद्धं कर्म ... मित्रावरुणयोरहोरात्रदेवत्वादहोरात्रयोरन्तरालस्यैवोषस्त्वादेतत्कर्मत्वम् Sy.

९. क आचिकेत क आभिमुख्येन जानाति। 'कित ज्ञाने'। तत्स्तुत्यमित्यर्थः Sy.

१०. अस्य लोकस्य Sy.

११. ०त्रं P. गर्भो युवयोर्गर्भस्थानीयः शिशुरादित्यः। अहोरात्रयोर्मध्यकाल उत्पत्तेस्ताभ्यामेव मित्रावरुणत्वात्, 'अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ' (TS.2.4.10.1) इति श्रुतेः Sy.

१२. कुडुंबतारं P. कुडुंबभा० D. भारं निर्वाहम् Sy.

१३. स आहरति चित्समन्तान्निर्वहत्येव। हरति वाऽस्य भारं जाड्यम्। चिदित्यवधारणे Sy.

१४. तत्कथमिति तदुच्यते। ऋतं सत्यं जगतः प्रकाशगमनादिरूपम् Sy.

१५. उक्तविलक्षणमन्धकारं गमनादिनिरोधं च Sy.

१६. तरति is suggested for चरति। नितरति निमज्जयति नाशयतीत्यर्थः। शिशोर्जगद्भारवहनरूपं कर्म युष्मत्सामर्थ्यादिति Sy.

१७. VM. ignores मित्रावरुणा। आ। आ। चित्। नि

१८. प्रयच्छ० P.D.

१९. कमनीयानां दीप्तानां कन्यकास्थानीयानामुषसाम् Sy.

परित । पश्याम । न कदाचिदपि । उपानिषीदन्त पृथिव्याम् । अनवपृक्तान्यपतितानि तेजांसि ।
विततानि । आच्छादयन्तम् । मित्रावरुणयोः । प्रियम् । धामानं धामम् ।

अनश्वो जातो अनभीशुरर्वा कनिक्रदत्पतयदूर्ध्वसानुः ।
अचित्तं ब्रह्म जुजुषुर्युवानः प्र मित्रे धाम वरुणे गृणन्तः ॥५॥

अनश्वो जातः । अश्ववर्जितः । अनभीशुरर्वा अरश्मिरश्वः । गमनशीलः । प्रादुर्भूतः ।
शब्दं कुर्वन् । पतति । विततान्तरिक्षभागमर्थात्मद्रव प्रादुर्भूतः । चित्तवर्जितम् । स्तोत्रम् । जुजुषुः ।
युवानः । मित्रे । वरुणे स्थानम् । तेजः । प्रगृणन्तः ।

आ धेनवो मामतेयमवन्तीर्ब्रह्मप्रियं पीपयन्त्सस्मिन्नूधन् ।
पित्वो भिक्षेत वयुनानि विद्वानासाविवासन्नदितिमुरुष्येत् ॥६॥

आ धेनवः । मामतेय माम् । रक्षन्त्यः । धेनवो गावः । स्तोत्रप्रिय माम् । सर्व-

---

१. वयं परिपश्यामः Sy.
२. क्षणमात्रमपि Sy.
३. निषीदन्तं न पश्यामः । एतदपि तयोः सामर्थ्यम् Sy. ४. ०तानि D. अनवपृक्तान्यत एव विततानि तेजांसि Sy.
५. मित्रस्य वरुणस्य च Sy.
६. सर्वेषां प्रियभूतम् Sy.
७. धाम तेजःस्थानभूतम् । यद्वा प्रियं धामेति सम्बध्यते । तयोः प्रेमस्थान-मीदृशमादित्यं युष्मदनुज्ञया सञ्चरन्तं पश्यामसि Sy.
८. स एवादित्योऽनश्वो यद्यपि शीघ्र-गाम्यश्वरहितः Sy.
९. तथा ... आलम्बनाधारप्रग्रहस्थानीय-रश्मिरहितः Sy.
१०. ०भितोश्वान० P.D.
११. ०न P. तथाप्यर्वा ... शीघ्रगमनवान् Sy. १२. ०न P.D. सम्यक् Sy.
१३. Omitted by P. तथाविधोऽप्यमा-दित्यः ... प्रत्यर्थं नमयन् Sy.
१४. गच्छति Sy.
१५. विततु० D. ऊर्ध्वसानुरुच्चपूर्वपरि समुच्छ्रयणः सन् Sy.
१६. ०तानितव P.
१७. अचित्तं चित्ताविषयम् Sy.
१८. ब्रह्म परिवृढमुत्तमं कर्म Sy.
१९. जुजु० P.M. सेवन्ते । मनुष्याः सूर्यस्य निरालम्बान्तरिक्षसञ्चारात्मकं का-यवर्णमित्रयोरपीमर्मात स्तुवन्तीत्यर्थः Sy. २०. युवानो मिश्रयन्तस्तयो र्धर्मव्यारोपयन्तः Sy.
२१. मित्रे वरुणे चोभयोः Sy.
२२. तेजःस्थानम् Sy.
२३. प्रगृह्णन्तः P. ०न्ता M. युवयोस्तेज प्रभवमिति प्रकर्षेण स्तुवन्तः Sy.
२४. ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसं माम् Sy.
२५. अवन्त्यः प्रीणयन्त्यः Sy.
२६. धेनवो गावः Sy.
२७. परिवृढस्य कर्मणः प्रियतमं, परिवृ स्याग्नेः प्रीणयितारं वा Sy.

स्मिन्[1]। ऊधनि[2] यत्र यत्र[3] याचका याचन्ते तत्र सर्वत्र वर्तमानाः। अपीपयंस्ततः[4]। अन्नम्[5]। भिक्षेत[6]। भिक्षामार्गम्[7]। जानन्नथ[8]। वाचा[9] याचकं प्रयच्छामीति। परिचरन्[10] याच्यः। दीनं[11] महान्[12]। रक्षेत्[13][14]।

आ वां॑ मि॒त्रावरु॑णा ह॒व्यजु॑ष्टिं॒ नम॑सा देवा॒वव॑सा ववृत्याम्।
अ॒स्माकं॒ ब्रह्म॒ पृत॑नासु सह्या अ॒स्माकं॑ वृ॒ष्टिर्दि॒व्या सु॑पा॒रा ॥७॥

आ वां मित्रावरुणा। मित्रावरुणौ! देवौ[15]! यज्ञं[16] प्रत्यहम्। वाम्[17]। अन्नार्थम्[18]। रक्षणार्थं[19] च। आवर्तयामि[20] तथा सति। अस्माकम्[21]। स्तोत्रम्[22]। युद्धेषु[23]। शत्रूनभिभवतु[24]। अस्माकमेव। वृष्टिः। सुष्ठु। पारयित्री[25] भवतु[26]। दिवि भवेति[27]।

---

१. स्वकीये Sy.
२. ऊधसि Sy.
३. Omitted by M.
४. अपिबयं P. Missing in M. आ पीपयन्सर्वत आप्याययन्तु। ... ऊधोगतेन क्षीरेण युवाभ्यां प्रदेयेन नोऽस्मान्रक्षन्तीत्यर्थः। 'मित्रावरुणाभ्यां पयस्या' (TS. 7.5. 22. 1.) इति श्रुतेः Sy.
५. पितोर्हुतशिष्टस्यान्नस्य तादृगन्नम् Sy.
६. याचेत युष्मान् Sy.
७. एवं प्रवत्सहविर्वयुनान्यनुष्ठानविषयज्ञानानि Sy.
८. हुतशेषो भक्षणीय इत्यवगच्छन्वीधंतमाः Sy.
९. आस्येन भक्षयितुम् Sy.
१०. पुरि D.
युवां परिचरन् Sy.
११. अदितिमखण्डितमन्यूनमेतत्कर्म Sy.
१२. महन् P.
१३. यथा शिष्टं भिक्षेत यथा च कर्म समापनेन रक्षेत्तथाऽपीपयन्नित्यर्थः Sy.
१४. VM. ignores आ
१५. देवनशीलौ Sy.
१६. हव्यजुष्टिं हविःसेवाम् Sy.
१७. युवाम् Sy.
१८. नमस्कारोपलक्षितेन स्तोत्रेण Sy
१९. रक्षणेन निमित्तभूतेन Sy.
२०. आवर्तयेयम्। यद्वा नमस्कारेणावसाऽन्नेन चा ववृत्याम् Sy.
२१. ०र्तय ... स्माकं M. अस्माकं सम्बन्धि Sy.
२२. इदानीं क्रियमाणं परिवृढं कर्म Sy.
२३. सङ्ग्रामेषु Sy.
२४. सह्याच्छत्रूनभिभूयात्। अनेन कर्मणा शत्रूनभिभवेयमित्यर्थः Sy.
२५. धार० M.
सुष्ठु पारयित्री भवत्विति शेषः। वृष्टौ सत्यां व्रीह्यादिद्वारा कर्मसमाप्तेरिति भावः Sy.
२६. ० त M.
२७. Ms. D. puts the figure ॥१५२॥ here to indicate the end of one hundred and fiftysecond hymn. No such number is given in P. and M.

I. 153.

यजा॑महे वां म॒हः स॒जोषा॑ ह॒व्येभि॑र्मित्रावरुणा॒ नमो॑भिः ।
घृ॒तैर्घृ॑तस्नू॒ अध॒ यद्वा॑म॒स्मे अ॑ध्व॒र्यवो॒ न धी॒तिभि॒र्भर॑न्ति ॥१॥

यजामहे।[1] यजामहे। वाम्। महान्तौ।[2] सङ्गतौ।[3] हविर्भिः।[4] मित्रावरुणौ। नमस्कारैश्च।[5] घृतैश्च।[6] घृत प्रति गन्तारौ।[7] अथ।[8] यत्।[9] युवयोः।[10] अस्मासु।[11] अध्वर्यवः।[12] कर्मभिः।[13] नः।[14] सम्भरन्ति[15] तैश्च[16] यजामहे।

प्रस्तु॑तिर्वां॒ धाम॒ न प्रयु॑क्ति॒रया॑मि मित्रावरुणा सुवृ॒क्तिः ।
अ॒नक्ति॒ यद्वां॑ वि॒दथे॑षु॒ होता॑ सु॒म्नं वां॑ सू॒रिर्वृ॑षणा॒विय॑क्षन् ॥२॥

प्रस्तुतिः।[17] स्यकृत् स्तुतिः।[18] युवयोः।[19] नैव।[20] नागमयति ?[21] शोभनस्तुतिः।[22] मित्रावरुणौ! शोभनस्तुतिकौ।[23] यदा। वाम्।[24] यज्ञेषु। होम कुर्वन्नध्वर्युः।[25] हविर्भिरनक्ति।[26] सुखकरं[27] हविः। युवाभ्याम्।[28] प्रेरयन्।[29] वर्षितारौ![30] यष्टुमिच्छन्।[31] वाम्।

---

१. Missing in M. पूजयामो यजमाना ऋत्विजश्च Sy.
२. महान्तौ P. D.
३. संगतौ M. कीदृशाः ? सजोषाः समानप्रीतियुक्ताः Sy.
४. पुरोडाशादिभिः Sy.
५. नमस्कारोपलक्षितैः Sy.
६. Omitted by P.
७. घृतस्य स्रावयितारौ Sy.
८. घृते ... च M. अपि च Sy.
९. यस्मात्कारणात् Sy.
१०. युवाम् Sy.
११. अस्मदीयाः Sy.
१२. अध्वर्यवोऽपि Sy.
१३. कर्मभिः स्वकीयैः Sy.
१४. ०भिश्च D. अत्र नशब्दोऽप्यर्थे। तेऽपि Sy.
१५. पोषयन्ति तस्माद्यजामहे Sy.
१६. स्य P. Omitted by D.
१७. प्रस्तुतिः प्रस्तावना, करोमीति (क्रियत इति) सङ्कल्प एव Sy.
१८. युवयोः सम्बन्धिनो यागस्य Sy.
१९. तावतैव युवयोर्धाम तेजःस्थानम् Sy.
२०. न प्रयुक्तिः कृत्स्नप्रयोगो न सम्पन्नः Sy.
२१. प्राप्नोमि Sy.
२२. ०कौ P.D. सुवृक्तिर्युवयोः शोभनावर्जकश्च युष्मत्परिग्रहादस्मि Sy.
२३. यदा D.
युवाम् Sy.
२४. विदथेषु यज्ञेषु Sy.
२५. होमनिष्पादकोऽयमध्वर्युः Sy.
२६. ०भिरनक्ति P. होमं ... भीरनक्ति M. हविषाऽऽगच्छति। होमं करोतीत्यर्थः। यद्वा होता देवानामाह्वाता, एतनामक ऋत्विक् शस्त्रादिना वामनक्ति व्यञ्जयति Sy.
२७. सुखं देवत्वलक्षणमप्राप्नोति शेषः Sy.
२८. युवयोः। ... युष्मत्सम्बन्धि Sy.
२९. सूरिर्युष्मन्माहात्म्यवित् Sy.
३०. कामानां वर्षितारौ Sy.
३१. यागं कर्तुमिच्छन् Sy.

पीपाय धेनुरदितिर्ऋताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।
हिनोति यद्वां विदथे सपर्यन्त्स रातहव्यो मानुषो न होता ॥३॥

पीपाय।[1] वृद्धा पयसा।[2] गौः।[3] यज्ञार्थम्।[4] जनाय।[5] मित्रावरुणौ![6] हविषां दात्रे।[7] युवाभ्याम्। यदा। हविः प्रेरयति।[8] यज्ञे। परिचरन्।[9] सः।[10] दत्तहविष्को धेनुः?[11] [12] मानुषः।[13] इव। होता[14] हविषः प्रेरणाद्धोतृणां[15] सामानाधिकरण्याल्लिङ्गभेदः।[16] [17]

उत वां विक्षु मद्यास्वन्धो गाव आपश्च पीपयन्त देवीः ।
उतो नो अस्य पूर्व्यः पतिर्दन्वीतं पातं पयस उस्रियायाः ॥४॥

उत वाम्। अपि च। युवयोः।[18] प्रजासु।[19] मादयित्रीषु।[20] पयोलक्षणमन्नम्।[21] गावः। ओषधीनां वर्धयित्र्य[22] आपः।[23] च। आप्याययन्ति।[24] देव्यः।[25] अपि च। अस्माकम्।[26]

---

१. M. adds धेनुः after पीपाय।

२. अदितिः, अदीना बहुक्षीरा सती पीपाय क्षीरेण पुनः पुनराप्यायताम्... पयस्यादिहविष्कं यज्ञं पयोव्रतादिषु यजमानं चेत्यर्थः Sy.

३. प्रीणयित्री गौः Sy.

४. युष्मत्सम्बन्धियज्ञाय Sy.

५. यजमानाय Sy.

६. ०णो P.

७. हविषो दात्रे Sy.

८. हिनोति हविरादिना प्रीणयति। तदा पीपायेत्याह Sy.

९. स्तुत्या पूजयन् Sy.

१०. स प्रसिद्धः Sy.

११. रातहव्य एतन्नामा राजा Sy.

१२. ०विष्के ... धे० M.

१३. मनुष्यस्य यजमानस्य सम्बन्धी Sy.

१४. एतन्नामक ऋत्विगिव Sy.

१५. ०तृस० M.

१६. ०ण्याल्लि० D.

१७. VM. ignores अदितिः

१८. युवाम् Sy. मित्रावरुणावुच्येते ...युवयोरर्थाय SKN.

१९. यजमानलक्षणासु Sy. स्त्रीलिङ्गनिर्देशान्मनुष्यजातिषु SKN. मनुष्येषु Dur.

२०. M. adds च after मादयित्रीषु। युष्माभिर्मदनीयासु Sy. मदयित्रीषु देवानाम्। सप्तमीश्रुतेः स्थितमिति शेषः SKN. मदयितृषु वर्तमानम् Dur.

२१. अदनीयमन्नं पयोरूपं पुरोडाशादिरूपं वा Sy. अन्धोऽन्नपेयस्याख्या SKN. हविर्लक्षणं यदेतदस्मिन्नहन्येभिर्मनुष्यैर्भवद्भ्यां देयं पयस्याख्यमाज्याख्यं च Dur.

२२. वर्द्ध० D. व्रीह्यादिप्रवर्धकानि Sy.

२३. उदकानि Sy.

२४. तासामभिवृद्ध्यर्थं पीपयन्त आप्याययन्तु Sy. प्यायतेर्वृद्ध्यर्थस्येदं रूपम्। वर्धयन्त्यः SKN. आसां गवामुपकारं कुर्वन्त्यो वर्धयन्तीत्यर्थः। यदेतदशनपानयोग्यमाज्यसान्नाय्यलक्षणमाभिरद्भिर्गोभिश्च युवयोरन्धो वर्ध्यते Dur.

२५. द्योतनशीलाः Sy. देव्यः SKN. दानादिगुणयुक्ताः Dur.

२६. अस्मत्सम्बन्धिनः Sy. अस्माकमृत्विजाम् SKN.

१. पूर्व्यः पूर्वकालीनः Sy. पुराणः ... चिरन्तन एव याज्य इत्यर्थः SKN. अस्मत्पूर्वो यजमानः Dur.

२. यज्ञस्य Sy. यज्ञस्य SKN. हविषः Dur.

३. पालकोऽग्निः Sy. स्वामी SKN. पतिः। पूर्वं हि इष्टस्य यजमानः पतिर्भवति ततः स तदृत्विग्भ्यः समर्पयति देवतार्थं संस्कुर्वन्तीति। ततस्ते तस्य हविषः पतयो भवन्ति। तावत्पंचैव यजमानः पूर्व्यः पतिः। तदपेक्षयैवमित्याहुः Dur.

४. मम० M.

दाता भवत्विति शेषः। अग्नौ हूयमानत्वात्सर्वेषामपि हविषाम् Sy.

युवाभ्यां यत् हवद् दाता दास्यते तदित्यर्थः SKN. तेनाप्येतत्कृतमाचेष्टोहिरयान्यात्प्रत्युत्सृष्टम्। एवमपि न दृश्यति। अपि वयं यथाप्याविष्टमेव तेन पूर्व्येण हविष्पतिना भवत्कृपामेतद् वचः Dur.

५. यस्मादेवं तस्माद्वे मित्रावरुणौ वीतं भक्षयतं पुरोडाशादिकम् Sy. एतद् इयं हात्वा वीतमश्नीतम् ... यद्वस्य नातिद्रवं नातिकठिनं तदश्नीतम् SKN. नातिकठिनस्याशनयोग्यस्य स्वं भागमस्माभिर्दीयमानमश्नीतं युवामित्यर्थः। ... पारिशेष्याद् वीतमित्यस्य शब्दस्य पयस्यया सह सम्बन्धः। सा च नातिकठिना नातिद्रवाऽशनयोग्या। तस्माद् वीतमित्येव शब्दोऽशनार्थं इत्युपपद्यते। लोकेऽपि हि नातिकठिने नातिद्रवेऽशनशब्दः प्रसिद्धोऽस्तीति पायमर्थेति Dur

६. अपि वन्म P. यवमपिवं M. पानम्। यद्वा घनीभूतं पयस्याया वीतं अवयूपं पानम् Sy. पिवतं च। ... यद् द्रवरूपं तस्य पिवतम् SKN. पिवतं च यदेतदाज्यस्य स्वं भागमुपकल्पनाभिघारणार्थमवद्रम्। ... एवमपि तस्य ऊक्षयायाः पयसा निष्पन्नत्वेन भूयमाणे पयस्याख्ये प्रतीयेते। तयोरशनं पेयं, तत्पानमित्यनेन सम्बध्यते Dur.

७. क्षीराद्युत्पादिका गोः Sy. गोः सम्बन्धिन इति शेषः। उक्षियेत्यादिपठमानस्येव निर्विचिकयोपन्यासः। उत्पादिनो येऽस्या भोगास्ते उत्सर्वन्ति गच्छन्ति क्षीरदधिनवनीतक्रमेण SKN. अश्नीतं पिवतं पयस उक्षियायाः। उक्षियेति गोनाम। उत्पादिनोऽस्यां भोगाः (उक्षति च) N.4.19.

८. पयोविकारभूतस्य पायसाख्यस्य हविषः SKN. पयस्याख्यस्योक्षियायाः पयसा निष्पन्नस्य Dur.

N. 4. 19; SKN. II. 254

९. Ms. D. puts the figure ॥१५३॥ here to indicate the end of one hundred and fiftythird hymn. No such number is given in P. and M.

I. 154.

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।
यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥१॥

विष्णोर्नु कम् । विष्णोः[1] । कर्माण्यहम्[2] । क्षिप्रमेव[3] । ब्रवीमि[4] ।
यः[5] । पृथिव्यां[6] भवान् । लोकान्[7] । विममे[8] । यश्च । द्याम्[9] ।

---

१. विष्णोरेव Mah., U. हे नरा विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्य Sy.

२. कर्माणि Mah.
वीरकर्माणि Sy., BB.

३. नु कमित्यव्ययमवधारणार्थम् Mah. नु कमतिशीघ्रम् ... अत्र यद्यपि 'नु कम्' इति पदद्वयं तथापि यास्केन 'नवोत्तराणि पदानि' (Ngh. 3.13.) इत्युक्तत्वाच्छाखान्तर एकत्वेन पाठाच्च 'नु' इत्येतस्मिन्नेवार्थे 'नु कम्' इति पदद्वयम् Sy. 'नु कम्' इति निपातसमुदायोऽवधारणार्थः U. नु कमिति क्षिप्रनाम BB.

४. प्रब्रवीमि Mah., Sy., U. प्रकर्षेण (प्रकर्षेण) ब्रवीमि। छान्दसो लुङ् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (Pa. 6.4. 75.) इत्यडभावः BB.

५. विष्णुः Mah., Sy., U.

६. भवा M. पृथिवीसम्बन्धीनि Sy. विष्णुर्विशेष्यते। यः पार्थिवानि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकभवानि ... 'पृथिव्या ञाञौ' (Vār. 4.1.85.) इत्यञ्प्रत्ययः BB.

७. ०वाल्लोकं P. पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकस्थानानि ... 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (N.4.19.) इति यास्कोक्ते रजःशब्दो लोकवाचकः। यद्वा यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाणून् विममे परिगणितवान् Mah. रजांसि रञ्जनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानीन्यग्निवाय्वादित्यरूपाणि ...अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः। तथा च मन्त्रान्तरम्, 'यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः' (RV.I.108.9.) इति। तैत्तिरीयेऽपि 'योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा' इत्युपक्रम्य 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्' (TS.1.2.12.1.) इति। तस्माल्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् Sy. पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानि...रजांसि, 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (N.4.19.)इति रजश्शब्दो लोकवचनः U. पृथिवीशब्देन त्रयो लोका उच्यन्ते। ...यः पार्थिवानि रजांसि ज्योतींषि, अग्निविद्युत्सूर्यात्मकानि। यद्वा...पृथुषु भवानि रजांसि वसूनि BB.

८. निर्ममे Mah. विशेषेण निर्ममे Sy. निर्मितवान् U. विनिर्मितवान् BB.

९. देवानां सहवासस्थानं द्युलोकरूपम्। ... सह देवास्तिष्ठन्ति यस्मिंस्तत्सधस्थम् Mah.
सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतमन्तरिक्षम् Sy. सहस्थानं देवानाम् U. सहस्थानं सर्वेषामन्तरिक्षम्। 'सुपि स्थः' (Pa. 3.2.4.) इति कः। 'सध मादस्थयोः०' (Pa. 6.3.96.) इति सधादेशः BB.

१. स्तम्भनवानित M.

यश्च विष्णुरुत्तरमुपरितनम् Mah.

उद्गततरमतिविस्तीर्णम् Sy.

उत्तरं द्युलोकाख्यम् U.

२. यथाऽधो न पतन्ति तथा स्तम्भितवान् ...
'स्कन्भु रोधने' Mah. तेषामाधारत्वेन स्तम्भितवान्निर्मितवानित्यर्थः। अनेनान्तरिक्षाभिन्नं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति। यद्वा यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसम्बन्धीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान्विममे विविधं निर्मितवान्। रजःशब्दो लोकवाची 'लोका रजांस्युच्यन्ते'(N. 4.19) इति यास्केनोक्तत्वात्। किञ्च यश्चोत्तरमुद्गततरमुत्तरभाविनं, सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकमस्कभायत् स्कम्भितवान्सृष्टवानित्यर्थः। ...
अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान्विममे। भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः। भूम्यामुपार्जितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वम्। किञ्च यश्चोत्तरमुत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतम्। अपुनरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वम्। सधस्थमुपासकानां सहस्थानं सत्यलोकमस्कभायत् स्कम्भितवान् ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः Sy. स्तम्भितवान् U. अस्तम्भयदधारयत्। अस्कभ्नादिति वक्तव्ये 'स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च' (Pa. 3.1.82.) इति श्नाप्रत्ययः। छन्दसि शायजपि(Pa.3.1.84.)इति व्यत्ययेन हेरभावेऽपि श्नस्थाने शायजादेशः BB.

३. अतिमहापुरुषत्वेन पदत्रय विक्षेपात्‌। त्रिपूर्वस्य क्रमतेः 'लिटः कानज्वा' (Pa. 3.2.106.) इति कानचि रूपम् Mah. विविधं क्रममाणः। विष्णोरत्रेधा क्रमणम् 'इदं विष्णुर्वि चक्रमे' (RV. I. 22.17.) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् Sy. त्रिभज्य क्रममाणः पदत्रयं कुर्वन्, लिटः कानजादेशः BB.

४. त्रि० P.D.M. त्रिषु लोकेषु Mah. त्रिप्रकारं स्वसृष्टांल्लोकान् Sy. त्रिषु लोकेषु BB.

५. उरुगायो गमनं यस्य, उरुभिर्महात्मभिर्गीयत इति वा Mah. उरुभिर्महद्भिर्गीयमानोऽतिप्रभूतं गीयमानो वा। स एवं कृतवांस्तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचम् Sy. उरुगमनः U. उरुभिर्महात्मभिर्गीयत इत्युरुगायः। 'कै गै शब्दे' यद्वा उरुभिर्गन्तव्यः। 'गाङ् गतौ'। ... य इत्थमित्थमकरोत्तस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचम्, स मे वीराकर्षं करोत्विति BB.

६. ०क्षा P.

७. VM. ignores कम्। प्र
The YV. adds the words विष्णवे त्वा to the stanza of the RV.
विष्णवे हविर्धानशकटाभिमानिविष्णुप्रीत्यर्थं त्वां निहन्मि निखनामीति शेषः Mah.
This stanza is borrowed by YV. 5.18; TS. 1.2.13.3.

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥२॥

प्र तद्विष्णुः । प्र । सः[1] । विष्णुः । स्तूयते[2] । वीर्येण[3] । मृगः[4] । इव । भयानकः[5] । कुत्सित-कर्मचारी[6] । पर्वते[7] वर्तमानः । यस्य[8] । विस्तीर्णेषु[9] । त्रिषु । पदनिधानस्थानेषु[10] । सर्वाणि[11] । भूतानि[12] ।

१. स प्रसिद्धो विष्णुः... तदिति लिङ्गव्यत्ययः Mah. यस्येति वक्ष्यमाणत्वात्स इत्यवगम्यते । स महानुभावः Sy.

२. प्रस्तूयते सर्वैरिति शेषः ।... प्र स्तवत इत्यत्र व्यत्ययेन यकः स्थाने शप्प्रत्ययः Mah.
स्तूयते सर्वैः । कर्मणि व्यत्ययेन शप् Sy.
स्तूयते । यकः स्थाने शप् छान्दसः U.

३. असाधारणवीरकर्मणा Mah. स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण Sy. वीरकर्मणा U.

४. किम्भूतो विष्णुः ? 'मृजूष् शुद्धौ' मार्ष्टि शोधयतीति मृगः । नोऽनर्थकः पादपूरणः Mah.
वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः ।... सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहः Sy. यथा मृगः सिंहः स्तूयते U.

५. बिभेत्यस्मादसौ भीमः Mah. भीमो भीतिजनकः... तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराद् भीतिः 'भीषास्माद्वातः पवते' (TA. 8.8.1.) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा Sy. बिभेत्यस्मादिति भीमः U.

६. कौ पृथिव्यां मत्स्यादिरूपेण चरतीति कुचरः M. कुत्सितहिंसादिकर्ता, दुर्गमप्रदेशगन्ता वा... कुचरश्शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये सञ्चारी वा Sy. कुत्सितचारी प्राणिवधजीवनः U.

७. गिरि वेदवाण्यां गिरौ देहे वाऽन्तर्यामिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः । अथवा न इवार्थः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचरः कुत्सितचारी प्राणिवधजीवनो भीमो भयङ्करो मृगो न सिंह इव स यथा वीर्येण स्तूयते तद्वत् Mah. पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैः स्तूयते... तथा गिरिष्ठा गिरिवदुच्छ्रितलोकस्थायी । यद्वा गिरि मन्त्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमान ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते Sy.
गिरिष्ठाः पर्वतस्थानः । यद्वा हीनोपमानत्वादन्यथा व्याख्यायते । सर्वैरेतैर्मृगादिभिः पदैरिन्द्रो विशिष्यते । स हि विष्णोरुपमानं भवितुमर्हति । मृगो न ... यथा शुद्धोऽपहतपाप्मा इन्द्रः । भीमो भीषणः, कुचरः क्वायं चरतीति कुचरः । कुशब्दस्य सम्प्रसारणं छान्दसम् । गिरिष्ठा गिरिर्मेघस्तत्रेन्द्रो वृष्ट्यर्थं तिष्ठति । अथ कौ पृथिव्यां चरतीति कुचरो मत्स्यकूर्मादिरूपेण । अथ गिरि वेदवाक्ये तिष्ठति गिरिष्ठाः । अथ देहोऽपि गिरिरुच्यते तस्मिन्नात्मत्वेन तिष्ठतीति गिरिष्ठाः U.

८. विष्णोः Mah, Sy., U.

९. उरुषु प्रभूतेषु Mah. विस्तीर्णेषु Sy. महत्सु U.

१०. त्रिसङ्ख्याकेषु Sy.

११. पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु Mah.
पादप्रक्षेपेषु Sy.
विक्रमणेषु लोकेषु U.

१२. भूतजातानि Mah., Sy., U.

अधिवसन्ति ।

प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे ।
य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥३॥

प्र विष्णवे । प्रगच्छतु । [illegible] । [illegible] । स्तोत्रम् । पर्वते वर्तमानाय । महागमनाय । वर्षित्रे । यत् । इदम् । दीर्घम् । प्रकृष्ट [illegible] । त्रैलोक्यम् । एकः । त्रिभिः । एव । पदैः । परिचिच्छेद ।

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति ।
य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥४॥

यस्य त्री । यस्य । त्रीणि । पदानि । [illegible] । पूर्णानि । अक्षीयमाणानि ।

१. अधिनिवसन्ति स स्तूयत इत्यर्थः Mah. आश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते Sy. उपरि निवसन्ति U.

२. मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः । भीमो बिभ्यत्यस्मात्, भीष्मोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरति कर्म कुत्सितम् । अथ चेद् देवताभिधानं क्वायं न चरतीति । गिरिष्ठा गिरिस्थायी । गिरिः पर्वतः । समुद्गीर्णो भवति । पर्ववान्पर्वतः । पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा । N. 1.20. This stanza is borrowed by YV. 5.20.

३. विष्णुमेतु प्राप्नोतु । कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी Sy.

४. सर्वव्यापकाय Sy.

५. अस्मत्कृतस्याविजय्यं बलं महत्त्वम् Sy.

६. मननं स्तोत्रं मननीयं सूक्तं बलं वा Sy.

७. कीदृशाय ? गिरिक्षिते वाचि गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते Sy.

८. बहुभिर्गीयमानाय Sy.

९. वर्षित्रे कामानाम् । एवं महानुभावं सूक्तं प्राप्नोतु Sy.

१०. कोऽस्य विशेष इत्युच्यते, यो विष्णुः Sy.

११. इदं प्रसिद्धं दृश्यमानम् Sy.

१२. अतिविस्तृतम् Sy.

१३. नियतम् Sy.

१४. सहस्थानं लोकत्रयम् Sy.

१५. एक एवाद्वितीयः सन् Sy.

१६. पादैः Sy.

१७. विशेषेण निर्मितवान् Sy.

१८. विष्णोः Sy.

१९. पादप्रक्षेपणानि Sy.

२०. ०णि P. मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन Sy.

२१. अक्षीयमाणानि Sy.

२२. स्वधयाऽन्नेन Sy.

माद्यन्ति[1]। यः[2]। च[3]। पृथिवीम्[4]। च। द्यां चान्तरिक्षसम्बन्धत्वात्[5]। त्रिसन्धानम्[6]। दाधारेत्येत-देवोक्तम्[7]। एको दाधार। भुवनानि[8]। सर्वाणीति।

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।
उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥५॥

तदस्य। तत्[9]। अस्य विष्णोः[10]। प्रियम्[11]। स्थानम्[12]। अभिप्राप्नुयात्[13]। नरः। यत्र[14]। देव-कामाः[15]। मदन्ति[16]। विस्तीर्णं[17] क्रममाणस्य[18]। स्तोत्रैर्बन्धनकृत्[19]। इत्थं[20] तत्स्थानमभिप्राप्नोति। विष्णोः[21]। पदे[22]। परमे[23] दिवि। उदकस्य[24]। उत्पत्तिस्थानम्[25][26]।

---

१. मादयन्ति तदाश्रितजनान् Sy.
२. यं P.D.M.　३. एव Sy.
४. प्रख्यातां भूमिम् Sy.
५. द्योतनात्मकमन्तरिक्षं च Sy.
६. त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु। पृथि-व्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा Sy.
७. भृतवान्...उत्पादितवानित्यर्थः। छन्दो-गारण्यके 'तत्तेजोऽसृजत तदपोऽसृजत ता आप ऐक्षन्त' इति भूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' (Chā. U. 6.3.2-3.) इत्यादिना त्रिवृत्करणसृ-ष्टिरुपपादिता। यद्वा त्रिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारेत्यन्वयः Sy.
८. भूतजातानि चतुर्दशलोकांश्च। यद्वा पृथि-वीशब्देनाधोवर्तीन्यतलवितलादिसप्तभुव-नान्युपात्तानि। द्युशब्देन तदवान्तर-रूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि। एवं चतु-र्दशलोकान्विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि Sy.
९. सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धम् Sy.
१०. महतो विष्णोः Sy.　११. प्रियभूतम् Sy.
१२. अन्तरिक्षनामैतत्।...अविनश्वरं ब्रह्म-लोकमित्यर्थः Sy.　पाथोऽन्तरिक्षम्। यथा व्याख्यातम् N.6.7.
१३. व्याप्नुयाम् Sy.
१४. तदेव विशेष्यते—यत्र स्थाने Sy.
१५. देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो यज्वानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तः Sy.
१६. तृप्तिमनुभवन्ति, तदश्यामित्यन्वयः Sy.
१७. ०र्ण M. पुनरपि तदेव विशेष्यते...अत्य-धिकम् Sy.　१८. सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना Sy.　१९. ततोऽधिकं नास्तीत्याह...स हि बन्धुः स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो हितकरो वा, तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तेः। 'नच पुनरावर्तते' (Chā. U. 8.15.1.) इति श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वम्। हिशब्दः सर्वश्रु-तिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः Sy.
२०. इत्थमुक्तप्रकारेण Sy.　२१. अत एव विष्णोर्व्यापकस्य परमेश्वरस्य Sy.
२२. स्थाने Sy.　२३. उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके Sy.　२४. मधुरस्य Sy.
२५. The passage beginning with अस्य and ending with उत्पत्तिस्थानम् is omitted by P. उत्सो, निष्यन्दो वर्तते। तदश्याम्। यत्र क्षुत्तृष्णाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयं नास्ति। सङ्कल्पमात्रेणामृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः Sy.
२६. VM. ignores सः। हि

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।
अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥६॥

[illegible]

१. ताम् M.
गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि Sy.

२. हे पत्नीयजमानौ वां युष्मदर्थम् Sy.
वां व्यत्ययेन द्वितीयाद्विवचनमेकवचनस्य स्थाने, त्वां विष्णुं स्तुवन् SKN.

३. सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि Sy.
गृहाणि निवासस्थानानीत्यर्थः SKN.
निवासस्थानानि Dur.

४. कामयामहे । तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः Sy.
कामयामहे SKN.

५. युवयोर्गमनाय Sy. गमनायात्मनः । अथवा वामिति षष्ठीद्विवचनम् । दम्पती पतिपत्नी यजमानावुच्येते । युवयोर्गमनाय कामयामहे वयमृत्विजः SKN.

६. येषु वास्तुषु Sy.

७. अत्यन्तोन्नत्युपेता बहुभिराश्रयणीया वा Sy. अयनादिक्रियायोगाच्छृङ्गस्थानीयत्वाद्वा दीप्तिरत्र शृङ्गमुच्यते, बहुदीप्तयः SKN.
बहुदीप्ताः Dur.
अथवा गन्तारोऽतिविस्तृताः । अङ्गा । यासो गन्तारः । एतादृशाः, अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः Sy. अथवा गमनशीलाः, क्रियाभेदादुत्तरोऽर्थो नित्यं वाक्यमत एवमुच्यते SKN. अथवा मुहुर्गमनशीलाः रश्मयः Dur.

९. वास्तव्याधारभूते द्युलोके Sy. एतेष्वेव स्थानेषु SKN.
तेषु स्थानेषु Dur.

१०. खलु Sy. अहशब्दो विनिग्रहार्थीयः SKN.

११. तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धम् Sy.

१२. बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य, स्तुत्यस्य Sy. स्वाहाकारादिक्रियाहारेण बहुगतेः SKN.
बहुगमनस्य Dur.

१३. कामानां वर्षितुर्विष्णोः Sy. वर्षितुः, विधेर्वैतद्रूपम्, षकारोपजनेन । व्याप्तुरित्यर्थः SKN.

१४. निरतिशयम् Sy.
प्रकृष्टम् SKN.

१५. स्थानम् Sy. विष्णोः स्वभूतम् . . . पदम् . . . स्थानमादित्यमण्डलाख्यम् SKN.
आदित्यमण्डलस्थानम् । स्थाने हि पदसंज्ञा, पदस्थ इति लोकेऽपि वक्तारो भवन्ति Dur.

१६. स्वमहिम्ना स्फुरति Sy. अवे भाति, अवे दीप्यते, अवाङ्निदं सर्वं कृत्वा भातीत्यर्थः Dur.

ावस्ताणम्।

I. 155.

प्र वः पान्तमन्धसो धियायते महे शूराय विष्णवे चार्चत।
या सानुनि पर्वतानामदाभ्या महस्तस्थतुरर्वतेव साधुना ॥१॥

प्र वः पान्तम्। यूयम्[4]। सोमाख्यस्याऽन्नस्य[5]। पानीयम्[6]। सत्कर्म कर्तुमिच्छते[7][8]। महते। शूरायेन्द्राय[9]। विष्णवे[10]। च। प्रयच्छत[11]। यौ[12]। पर्वतानाम्[13]। उच्छ्रिते देशे[14]। शत्रुभिरहिंस्यौ[15][16]।

---

१. अतिप्रभूतम् Sy.
भूरि प्रभूतम्। अथवा परमं पदं विव एकदेशः परार्ध्यशब्दवाच्यः, तेन च तात्स्थ्यान्मण्डलं लक्ष्यते। कुत एतत्। 'दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम्' (RV. I. 164. 12ᵇ.) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात्। तथा च भाष्यकारः—'परमं पदं परार्ध्यस्थम्' (N.2.7.) इत्याह। अवभाति, अवभासते ज्ञापयत इत्यर्थः। 'भूरीति बहुनामधेयम्' इति पठितस्यापि निर्विवक्षया पुनर्वादः 'प्रभवतीति सतः' इति कारकपरिग्रहार्थम्। प्रभवति हि तत्सर्वस्यानुग्रहाय SKN.

२. अयं मन्त्रो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः Sy. तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गाः। भूरिति बहुनो नामधेयम्। प्रभवतीति सतः। शृङ्गं श्रयतेर्वा। शृणातेर्वा। शम्नातेर्वा। शरणायोद्गतमिति वा। शिरसो निर्गतमिति वा। अयासोऽयनाः। तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति भूरि। पादः पद्यतेः। तन्निधानात्पदम्। पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः। प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि N. 2.7; SKN. II. 54.

३. VM. ignores अव
Ms. D. puts the figure ॥१५४॥ here to indicate the end of one hundred and fiftyfourth hymn. No such number is given in P. and M.

४. हे अध्वर्य्वादयो वो युष्माकं सम्बन्धि Sy.

५. अन्धः सोमरूपमन्नम् Sy.

६. वनीयं P. पनीयं D. पालनस्वभावं पातव्यं वा Sy.

७. संक० M.

८. धियायते स्तुतीरिच्छते Sy.

९. विक्रान्ताय Sy.

१०. व्यापकायैतन्नामकाय देवाय च Sy.

११. प्रकर्षेण सम्पादयत Sy.

१२. कस्तयोरतिशय इत्युच्यते।... याविन्द्राविष्णू Sy.

१३. प्रीणनवतां पूरणवतां वा... उक्तलक्षणानां लोकानाम् Sy. पर्ववान्पर्वतः। पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा N. 1.20.

१४. सानुनि समुच्छ्रितप्रदेशे। सर्वलोक इत्यर्थः। अथवा मेघानां समुच्छ्रितप्रदेशे। 'पर्वतो गिरिः' (Ngh. I.10.) इति मेघनामसूक्तत्वात्, तत्र Sy.

१५. Omitted by M.

१६. ०स्या M. अदम्भनीयौ परैरनभिभाव्यौ Sy.

महान्तौ । [illegible] । यथा । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा वामुरुष्यति ।
या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥२॥

त्वेषमित्था । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इन्द्राविष्णू । [illegible] [illegible] । पूजयो । [illegible] । यो । [illegible] । प्रतिधीयमानम् । [illegible] । [illegible] । शिर-सिनु । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निवृद्धतो भवति ।

ता ईं वर्धन्ति मह्यस्य पौंस्यं नि मातरा नयति रेतसे भुजे ।
दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥३॥

ता ईम् । [illegible] । [illegible] । सोमपाः [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]-इन्द्राविष्णुभ्यां [illegible]

---

१. अत एव महो महान्तौ । यद्वा । महो महसि स्वतेजसि मानुषीत्यनेन सम्बन्धः Sy. २. तिष्ठतः Sy.

३. तत्र दृष्टान्तः । [illegible] [illegible]मेव । तेन यथा[illegible] प्रवेशमारोहति तद्वदुच्चं पदमारूढौ । [illegible] Sy.

४. अभिमतदेशप्रापणसमर्थेन Sy.

५. ०मित्वा P. इति सा निगदव्याख्याता N. 11.8.

६. प्रदीप्तम् Sy.

७. समरणं सम्यग्गमनवेगनमगम् Sy.

८. युद्धप्रदानादिकर्मवतोः Sy.

९. सुतनिष्पन्नसोमपीतयजमानः Sy.

१०. रक्षति यागेन पूजयति । यद्वा शिमीवतोः प्रहरणादिकर्मवतोर्वा युवयोस्त्वेषं दीप्तं शौर्योपेतं, समरणं सम्यक्परस्परगमनोपेतं वृष्टिप्रदानाय मेघनिवारणरूपं यजमान उरुष्यति रक्षति स्तौतीत्यर्थः Sy.

११. इन्द्राविष्णू Sy.

१२. मर्त्यहि० P. मर्त्याय मनुष्याय हविर्दात्रे यजमानाय Sy.

१३. प्रतिधातव्यं फलरूपम् Sy.

१४. शत्रोः सकाशात् Sy.

१५. ०शर्नो: D.

१६. अभिमतक्षेप्तुर्निरतिशुर्वा शत्रूणाम् Sy.

१७. असनं क्षेपणशीलं प्रहारशीलमस्त्रादिकम् Sy.

१८. अतिवृद्धेन प्रवर्तयथः । यद्वा हुतं हविः स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि दत्थ इत्यर्थः Sy.

१९. ०सर्वादि० P.

२०. सोमरूपाः प्रतिदत्ता आहुतयो यजमानेन हुताः Sy.

२१. ईमित्यनर्थको वा Sy.

२२. अस्येन्द्रस्य Sy.

२३. पास्यं M.

पुंसः कर्म बलयमानरूपं बलम् Sy.

पौंस्यम् is suggested.

२४. वर्धयन्ति Sy.

२५. ०भ्या D.

२६. पृच्छा P.

आपः । स[1] द्यावापृथिवी[2] । भोगाय[3] । उदकाय[4] च । निनयति[5] । स पुत्रः[6] सन् । गुह्यम्[7] । प्रसिद्धं[8] च[9] द्वे नामनी । पितुः[10] सकाशात् । अथ[11] बौधायनोक्तं ‘सोमयाजी’[12] इति तृतीयम्[13] । नाम[14] । दिवः[15] । रोचने[16] यज्ञे । धारयति[17] ।

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्य त्रातुरवृकस्य मीळ्हुषः ।
यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरुरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे ॥४॥

तत्तदित् । तत् । तत् । विष्णोः[18] । वीर्यम्[19] । स्तुमः । ईश्वरस्य[20] । पालयितुः[21] । वृकवर्जितस्य[22] रक्षोवर्जितो हि[23] यज्ञात्मा विष्णुः । कामानां सेक्तुः[24] । यो देवः[25] । पार्थिवानि[26] रजांसि । त्रिभिः । एव[27] । विविधगमनैः[28] पदैः । विस्तीर्णम्[29] । क्रान्तवान्[30] । रक्षसां हननेनोरुगमनाय[31] भूतजाताय[32] । जीवितु-मिति[33] ।

---

१. स चेन्द्रः सोमपानजनितं सामर्थ्यम् Sy.
२. द्यावापृथिव्यौ Sy.
३. तेषां भोगाय रक्षणाय च Sy.
४. रेतसे प्राणिनां पुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय Sy.
५. नितरां प्रापयति Sy.
६. पुत्रत्राता सर्वो जनः Sy.
७. अवरं निकृष्टं नाम पौत्रसञ्ज्ञम् Sy.
८. परं तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम Sy.
९. प्रसिद्धञ्चद्वे M.
१०. पालकाद्विष्णोरनुग्रहात् । यद्वा । पितुः स्वोत्पादकात्स्वयमुत्पन्नं सत् Sy.
११. ०वयो P. १२. ०जी D.P.
१३. तदुभयापेक्षया तृतीयं पितेति नाम... ‘त्रीणि वाव रेतांसि पिता पुत्रः पौत्रः’ (TS.5.6.8.4.) इति श्रुतेः । अस्यायमर्थः । अग्नौ हुताः सोमाहुतय आदित्यमण्डलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुर्मूर्त्यन्तरादि(रे इ)न्द्राविष्णू पोषयन्ति तुष्टौ तौ मेघद्वारा वर्षतः । तया वृष्ट्या सस्यादिद्वारा प्रजाः पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्धयत इत्येवं महानुभावाविन्द्राविष्णू इति Sy.
१४. नमनं द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यम् Sy. १५. द्योतमानस्यादित्यस्य Sy.
१६. अधि, अधिकं रोचने रोचमाने मण्डले Sy.
१७. VM. ignores अधि
१८. अस्य महानुभावस्य Sy.
१९. पुंस्त्वं पराक्रमातिशयम् Sy.
२०. सर्वस्य स्वामिनः Sy.
२१. पालकस्य Sy.
२२. वृको हिंसकश्शत्रुस्तद्रहितस्य Sy.
२३. हवि: D. २४. नित्यतरुणस्य Sy.
२५. स्तुत्येषु पराक्रमेषु मध्य एकमुदाहरति । यो विष्णुः Sy.
२६. पृथिव्यादीनि प्रथनवन्ति वा सामर्थ्यात्रिजांसीति गम्यते । लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतम् Sy.
२७. ०वं M.
२८. विध० M. विवृतग० D.
२९. विस्तीर्णं यथा भवति तथा Sy.
३०. विचक्रम इत्यर्थः Sy.
३१. उरुगातव्याय ... यद्वा, उरुगायाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । उरुगायस्य विष्णोरीदृशं पराक्रमं गृणीमसि Sy.
३२. लोकत्रयरक्षणाय ... जीवसे जीवनाय रक्षणाय Sy.
३३. VM. ignores इत्

द्वे इदस्य क्रमणे स्वर्दृशोऽभिख्याय मर्त्यो भुरण्यति ।
तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्चन पतयन्तः पतत्रिणः ॥५॥

द्वे इत् । गते द्वे । अस्य । [illegible] । [illegible] । क्रमणे [illegible] च । चाभिमुख्येन दृष्ट्वा । मर्त्यः । गच्छति । तृतीयम् । अस्य पदम् । न कश्चिदाधर्षति । आधर्षयति । तथा पतयन्तः पक्षिणोऽपि । च । पतयन्तो नाधर्षयन्ति ।

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीँरवीविपत् ।
बृहच्छरीरो विमिमान ऋक्वभिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याहवम् ॥६॥

चतुर्भिः । चतुर्भिः [illegible] सह । [illegible] नवतिम् । च [illegible] । नमनमात्मनो- शीर्षैः । यथा । रथचक्रम् । प्रवृत्तम् । [illegible] मनुष्यान् कम्पयन्देवम् । अवीविपत्—कम्प-

---

१. स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टुर्विष्णोः Sy.
२. क्रमेण P. D. M. पदे Sy.
३. सर्वभूत्यादिना प्रख्याय Sy.
४. मनुष्यः Sy.
५. ०स्तवो: P.
६. ०न्ति P.D. गच्छति, भजते । भुरण्यतिः कण्ड्वादिर्गतिकर्मा । 'भुरण्यति शवति' (Ngh.2.14.) इति तत्कर्मसु पाठात् । प्रसिद्धत्वात् भूलोकं कृष्यागमनादन्तरिक्षं चेत्युभे क्रमणे जानाति Sy.
७. विष्णोः Sy.
८. क्रमणं द्युलोकाख्यम् Sy.
९. कोऽपि मर्त्यो नकिर्नैव Sy.
१०. धृष्टया नाभिभवति । ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः Sy.
११. न केवलं मनुष्य एवापि तु ... वेतारो मरुतोऽपि Sy.
१२. तथा पतत्रिणः पतनशीला गरुडादयो वायवो वा Sy.
१३. Omitted by P.D.
१४. पतयन्तः सर्वत्र गमनसमर्थाः Sy.
१५. नैव प्राप्नुवन्ति ।... सत्यलोकाख्यात्परम- विप्रकृष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वादिति भावः Sy.
१६. VM. ignores वयः
१७. संवत्सरात्मा विष्णुश्चतुर्भिः Sy.
१८. ०भिपुरर्नः M. ०भिपुर० P. पुर्भिः is suggested.
१९. सहितान् Sy.
२०. चतुर्णवतिमित्यर्थः Sy.
२१. गमनता० P.D. ममनता० M. एतत्संख्याकान्कालावयवान् नामभिः स्वकीय- नमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैः Sy.
२२. बहुरोपेतं चक्रमिव Sy.
२३. वृत्तं यथा भवति तथा Sy.
२४. विविधगतिस्वभावान् Sy.
२५. ०यन्त्ये० P.D. तं यथा सङ्ग्रामेऽपरि प्रक्षेपणाय आगच्छति Sy.
२६. अपि विपत् M.

म्पयत्[1] "इन्द्राविष्णू[2] दृंहिताः शम्बरस्य"[3] इति मन्त्रः, "शतं मेषान्[4] वृक्ये[5] चक्षदानम्"[6] इत्येको मन्त्रः, "ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषान्"[7] इत्यपर[8] एवमत्रापिच्छन्दोऽनुविधानेन[9] पञ्चानामनुपादानमथवा चकारात्पञ्च चेत्यर्थो[10] लभ्यत इति। महाशरीरः[11]। रसाहरणपरैस्तेजोभिः[12]। लोकान् विमिमानः[13]। युवा[14]। न कश्चित्कुमारः[15]। प्रतिगच्छति[16]। आहवमिति[17][18]।

I. 156.

भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिर्विभूतद्युम्न एवया उ सप्रथाः ।
अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्ध्यः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥१॥

भवा मित्रः। मित्रशब्दश्छन्दसि[19] पुंल्लिङ्गश्च[20]। दर्शनान्मित्रम्। इव। त्वं सुखनिमित्तम्[21]।

---

१. तद्वदुक्तसङ्ख्याकान्कालावयवानवीविपत् कम्पयति भ्रमयति। ...के पुनस्ते ? उच्यन्ते। संवत्सर एकः। अयने द्वे। पञ्चर्तवः। द्वादश मासाः। चतुर्विंशत्य(तिर)र्धमासाः। त्रिंशदहोरात्राः। अष्टौ यामाः। एकस्मिन्दिने पर्यावर्तमानानि मेषादीनि द्वादशलग्नानीति मिलित्वा चतुरधिकनवतिसङ्ख्याकानवीविपत्। नन्वादित्यः स्वयमपीतरवत्परिभ्रमति कथं भ्रमयतीत्युच्यते, नैष दोषः। एतेषां भ्रामकस्य ध्रुवस्य विष्णोर्मूर्त्यन्तरत्वात्। अथवा स्वभ्रमणाधीनत्वादितरेषां परिभ्रमणस्यातः स्वयं भ्रमयतीत्युच्यते Sy.

२. इन्द्रो विष्णु M.

३. RV. VII.99.5ᵃ.

४. शतमेषं P.

५. वृक्षेक्य M.

६. RV. I.116.16ᵃ.

७. मेन् P. मोषान् D. RV.I.117.18ᵈ.

८. ०रम् P.D.

९. छन्दो० M.

१०. ० त्यत्रो P.

११. एवं कालात्मको विष्णुः... विराडात्मना सर्वदेवमनुष्यादिशरीराणां स्वशरीरत्वात् Sy.

१२. यद्वा ... स्तुतिमद्भिर्मन्त्रविद्भिर्वा विमिमानः। यद्यपि विभुस्तथापि भक्त्यधीनत्वात्स्तुत्या मीयते Sy.

१३. विवमानः P. विमसानः D. M. विविधमात्मानं मिमानो देवतिर्यगात्मना विभज्य स्थापयन् Sy.

१४. सर्वत्र मिश्रणशीलो नित्यतरुणो वा Sy.

१५. अत एवाकुमारोऽनल्पः Sy.

१६. एवम्भूतो महाविष्णुः.... गच्छति Sy.

१७. आह्वानं प्रति ... यज्ञदेशम् Sy.

१८. Ms. D. puts the figure ॥१५५॥ here to indicate the end of one hundred and fiftyfifth hymn. No such number is given in P. and M.

१९. मितेर्दुःखात्त्राता सखा आदित्यो वा मित्रः ... तद्वत् Sy.
मित्रः प्रमीतेः। त्रायते N. 10.21.

२०. पुंल्लिगस्य P.

२१. सुखे साधुः सुखकर्ता Sy.

भव। घृतेनाक्रियमाण। [illegible]। [illegible]। [illegible] प्रयोजनम्।
[illegible]। [illegible]। [illegible]। विष्णो। [illegible] इति।
[illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]।

यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति ।
यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु श्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत् ॥२॥

यः पूर्व्याय। [illegible]। [illegible]। विष्णवे। [illegible]। सुमज्ज
सुमज्जानये [illegible]। [illegible]। यो ददाशति प्रयच्छति। यो वा। अस्य।
महत। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। यशो। [illegible]। [illegible]।

---

१. प्रतिविशेषणं भो भवति सम्बन्धः Sy.
२. घृतमुदकमाभूयते येन स तादृशः। यद्वा। घृतमाज्यमाभिमुख्येन नीयते यस्मै स तादृशः Sy.
३. प्रभूतयशाः प्रभूतान्नो वा Sy.
४. पृथया रक्षकस्य निर्मायिता प्रापयिता Sy.
५. सर्वतः पृथुः Sy. ६. उ इति पादपूरणः। हे विष्णो त्वं यस्मादीदृशो भवसि, अया- स्मात् Sy. ७. तव Sy.
८. The passage beginning with ते and ending with स्वस्कृतम् is missing in M.
९. विदुषा त्वन्माहात्म्यवेदिना यजमानेन Sy.
१०. ०त्यम् M. पुनः पुनः प्रवर्धनार्हः। एकवार- करणे न सम्पूर्यत इत्यर्थः Sy.
११. स्तोत्रविशेषः Sy. १२. ०संता P. समाराधनीयः। यद्वा विदुषा होत्रा स्तोमो राध्यो हविष्मता यजमानेन राध्यः Sy.
१३. VM. ignores च
१४. The passage beginning with यः and ending with यः is omitted by M. यो मर्त्यः Sy.
१५. पूर्वकालीनाय, नित्यायेत्यर्थः Sy.
१६. विविधजगत्कर्त्रे Sy.
१७. नित्यनूतनायात्यन्तरमणीयायेत्यर्थः। स्तुत्याय वा Sy.
१८. सुमज्ज: M. १९. ०मज्ञा० M.
२०. स्वयमेवोत्पन्नाय। . . . यद्वा सुष्ठु माद्य- तीति सुमत्, तादृशी जाया यस्य स तथो- क्तः, तस्मै सर्वजगन्मादनशीलश्रीपतय इत्यर्थः Sy. सुमत्स्वयमित्यर्थः N.6.22.
२१. हविरादिकम् Sy.
२२. उक्तगुणकाय विष्णवे व्यापकाय ददा- ति . . . ददाति Sy.
२३. अस्य विष्णोः Sy.
२४. महानुभावस्य Sy.
२५. ०त M. जातं जन्मोत्पत्तिं हिरण्यगर्भादि- रूपं जन्म Sy.
२६. महत् प्रभूतम् Sy.
२७. ब्रूयात् . . . सङ्कीर्तयेत् Sy.
२८. सोऽपि दाता स्तोता च Sy.
२९. उक्तश्चोऽपिशब्दार्थः Sy.
३०. यशः कीर्तिभिर्वा युक्तः सन् Sy.
३१. युज्यं विष्णोर्गन्तव्यमेव तत्पदम् Sy.
३२. अभि, आभिमुख्येनासत् गच्छति प्राप्नोति Sy.
३३. VM. ignores विष्णवे। उ। चित्

तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ।
आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥३॥

तमु स्तोतारः । तम्[1] । एव । प्रत्नम्[2] । हे स्तोतारः ! यथा । पूजयितुं जानीथ । तथा यज्ञस्य[3] । मध्ये[4] वर्तमानम् । जन्मवतौषध्यादिना[5] हविषा । पूरयत[6] । तथा अस्य[7] च । नाम[8] । विविधं ब्रूत[9] विष्णुर्विष्णुर्विष्णुरिति[10] । प्रत्यक्षः शेषः—महतः[11] । तव । शोभनां मतिम्[12] । भजामह[13] इति[14] ।

तमस्य राजा वरुणस्तमश्विना क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः ।
दाधार दक्षमुत्तममहर्विदं व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुते ॥४॥

तमस्य । मरुद्भिरानीयमानस्य[15] । विधातुः[16] । अस्य[17] । तत्[18] । यज्ञाख्यं[19] कर्म । राजा[20] । वरुणः[21] ।

---

१. तमेव विष्णुम् Sy.
२. पूर्वार्हमनादिसंसिद्धम् Sy.
३. The passage beginning with जानीथ and ending with यज्ञस्य is missing in M.
४. यज्ञस्य गर्भभूतं यज्ञात्मनोत्पन्नमित्यर्थः । 'यज्ञो वै विष्णुः' (SB. 1.1.2.13.) इति श्रुतेः । यद्वा । ऋतस्योदकस्य गर्भं गर्भकारणमुदकोत्पादकमित्यर्थः । 'अप एव ससर्जादौ' (Manu. 1.8.) इति स्मृतेः Sy.
५. एवम्भूतं विष्णुं यथा विद जानीथ तथा जनुषा जन्मना स्वत एव न केनचिद् वरलाभादिना Sy.
६. ०रय M.
स्तोत्रादिना प्रीणयत यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्यर्थः Sy.
७. महानुभावस्य विष्णोः Sy.
८. अस्य । नाम । च । M. सर्वैर्नमनीयमभिधानं सार्वात्म्यप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम Sy.
९. जानन्तः पुरुषार्थप्रदमित्यधिगच्छन्त आ समन्ताद्...वदत, सङ्कीर्तयत । यद्वा नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनायेष्टयाद्यात्मना द्रव्यदेवतात्मना वा परिणाममा जानन्तो यूयं विविक्तन ब्रूत स्तुत Sy.
१०. विष्णुर्विष्णुरिति M.
११. इदानीं साक्षात्कृत्याह । हे विष्णो सर्वात्मक देव ... महतः Sy.
१२. सुमतिं सुष्टुतिं शोभनात्मिकां बुद्धिं वा Sy.
१३. सेवामहे वयं यजमानाः Sy.
१४. VM. ignores आ । जानन्तः । चित् । विष्णो
१५. मरुतामृत्विजां सङ्घातो मारुतम् । तद्वतः । मत्वर्थो लुप्यते । मरुतां देवानां सम्बन्धिनो वा Sy.
१६. मेधाविनः Sy. १७. यजमानस्य Sy.
१८. सत् P.
तं प्रसिद्धम् Sy.
१९. यागं यज्ञात्मकं विष्णुम् । 'यज्ञो वै विष्णुः' (SB. 1.1.2.13.) इति श्रुतेः Sy.
२०. राजमानः Sy.
२१. ०ण P.

सेवते । अश्विनौ च । पालयति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । च । व्रज [illegible]
विष्णु । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आ यो विवाय सचथाय दैव्य इन्द्राय विष्णुः सुकृते सुकृत्तरः ।
वेधा अजिन्वत्त्रिषधस्थ आर्यमृतस्य भागे यजमानमाभजत् ॥५॥

आ यो विवाय । यः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इन्द्राय । [illegible] ।
[illegible] । विष्णु । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] यज्ञस्य ।
फले । यजमानम् । भाजयति ।

१. तमेव क्रतुं यागमश्विना, अश्विनौ सचेते । अन्येऽपि देवाः सचन्ते सेवन्ते Sy.
२. भूतवान् Sy.
३. बलं फलप्रदानसामर्थ्यरूपम् Sy. बलम् is suggested for फलम्
४. उत्कृष्टतमम् Sy.
५. प्रहर्तारम् । स्वर्गोत्पादकमित्यर्थः Sy.
६. व्रजं च मेघं च । व्रज इति मेघनाम । 'व्रजश्चरुः' (Ngh. 1.10.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.
७. ०जंश्चा० M.
८. सकलजगदात्मना व्याप्तो विष्णुः Sy.
९. ०र्थं M.　　१०. ०श्चोऽपि M. यजमानादिसखिभिर्युक्तः सन् Sy.
११. तं वृष्ट्युदकाय...अपगतावरणं करोति । आहुतिद्वारा यज्ञस्यैव वृष्ट्युत्पादकत्वात् । यद्वा मारुतस्य मरुत्सङ्घातस्य देवगणस्य, वेधसो विधातुः सर्वज्ञविष्णोः, क्रतुं कर्म पालनादिरूपं, अश्विनादयः सचन्ते । तदधीनत्वात्पालनस्य । स च सखिवानित्यादिसहायोपेतः समुत्कृष्टं बलं वृष्ट्युत्पादनादिसामर्थ्यरूपं बलं दाधार । तथा व्रजं चापोर्णुते Sy.
१२. VM. ignores तम्
१३. The passage beginning with आ and ending with विवाय is omitted by P. D.
१४. विष्णुः Sy.　　१५. सचथाय याग-माहात्म्यकरणाय Sy.
१६. इन्द्रं हविर्भक्षणार्थं ह्वयतीतीन्द्रो यज-मानः ।...तस्मा उत्तमरूपाय यजमानाय Sy. इन्द्र इन्द्रं दृणातीति, इन्द्रकरणा-दित्याग्रायणः N.10.8.
१७. शोभनकर्मणिकर्त्रे Sy.
१८. सुकृत्तरः शोभनकर्मवतां मध्ये श्रेष्ठः Sy.　　१९. वे P. D.
२०. अभिमतफलविधाता Sy.
२१. प्रीणयति । जिवि प्रीणनार्थः Sy.
२२. त्रिषधस्थस्त्रिष्वपि लोकेषु स्थानवान् । सवनत्रय-स्थानः क्षित्यादिस्थानत्रयो वा विष्णुः Sy.　　२३. यागस्वामिनं यजमानम् Sy.
२४. भागे तत्सेवकले Sy.
२५. भाजति P. आभजत् भजति समीपमती-त्यर्थः । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य भागे फले यजमानमाभजत् स्वामित्वेन स्थापयति Sy.
२६. VM. ignores आ
Ms. D. puts the figure ॥१५६॥ here to indicate the end of one hundred and fiftysixth hymn. No such number is given in P. and M.

I. 157.

अबोध्यग्निर्ज्म उदेति सूर्यो व्यु१षाश्चन्द्रा मह्यावो अर्चिषा ।
आयुक्षातामश्विना यातवे रथं प्रासावीद्देवः सविता जगत्पृथक् ॥१॥

अबोधि। होमार्थ प्रबुद्ध आसीत्।[1] अग्निः।[2] पृथिव्याः पर्यन्तात्।[3] सूर्यः। उद्गच्छति। ह्लादयित्री।[4] महती। उषाः। तेजसा।[5] अन्धकारं[6] विवृणोति।[7] अश्विनौ च।[8] गमनाय।[9] आत्मीयं[10] रथम्। युक्तवन्तौ।[11] सविता च।[12] देवः।[13] जङ्गमम्।[14] स्वे स्वे कार्ये।[15] प्रासावीत्,[16] आश्विनं सूक्तम्।

यद्युञ्जाथे वृषणमश्विना रथं घृतेन नो मधुना क्षत्रमुक्षतम् ।
अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिन्वतं वयं धना शूरसाता भजेमहि ॥२॥

यद्युञ्जाथे। यदि।[17] युञ्जाथे।[18] वर्षितारम्।[19] अश्विनौ![20] रथम्। अथ क्षरता।[21] उदकेन।[22] अस्माकम्।[23] धनम्।[24] सिञ्चतम्।[25] अस्माकमेव। स्तोत्रम्।[26] सङ्ग्रामेषु।[27] कामप्रदानेन प्रीणयतम्।[28]

---

१. ०बु० M. प्रतिबोधितः Sy.
२. अयमग्निर्विहितः सन् Sy.
३. क्ष्मायाः पृथिव्या वेदिलक्षणायाः सम्बन्धी सन्। क्ष्मेति पृथिवीनाम। 'ग्मा क्ष्मा' (Ngh.1.1.) इति तन्नामसूक्तत्वात् Sy.
४. प्राणिनामाह्लादिनी सती Sy.
५. अर्चिषा प्रकृष्टेन तेजसा Sy.
६. तमांसि Sy. ७. विवासयति Sy.
८. यत इयमुषा उदेति यतश्च सूर्यो यतश्चायमग्निः प्रबुद्धो भवति, अतः कारणाद्वे अश्विनौ Sy.
९. देवयजनगमनाय Sy.
१०. युष्मत्सम्बन्धिनम् Sy.
११. रासभाभ्याम् ... आभिमुख्येन युञ्जाथाम् Sy.
१२. तथा सविता सर्वकर्मणोऽनुज्ञाता देवः Sy.
१३. देवे M. १४. जङ्गमं प्राणिजातम् Sy.
१५. स्वस्वकर्मानुरोधेन Sy.
१६. प्रसौतु। अनुजानातु Sy.
१७. यदा Sy. १८. यदि। युञ्जाथे omitted by P.D. योजयथः Sy.
१९. ०षि० D. वृष्ट्यादिवर्षकम् Sy.
२०. तदा Sy. २१. ०रया P. घृतेनोदकेन Sy. २२. मधुना मधुरेण Sy.
२३. अस्मदीयम् Sy.
२४. बलं क्षत्रियजातं वा Sy.
२५. प्रवर्धयतमित्यर्थः। यद्वा घृतेन क्षरणरूपेण मधुना मधुरेणामृतेनोक्षतं युष्मद्रथस्थेन मधुनाऽस्मदीयं बलं प्रवर्धयतमित्यर्थः। अश्विनो रथस्य मधुपूर्णत्वं 'मधुवाहनो रथः' (RV. I. 157.3ª·) इत्यादिषु प्रसिद्धम् Sy.
२६. अस्मदीयासु...प्रजासु Sy.
२७. ब्राह्मं तेजः Sy.
२८. पुत्रभृत्यादिमनुष्यरूपासु प्रजासु। ... पृतनेति मनुष्यनाम। 'विवस्वन्तः पृतनाः' (Ngh. 2.3.) इति तन्नामसूक्तत्वात्। यद्वा। पृतनासु परकीयासु प्रजासु ब्रह्म तासां परिवृढमन्नमस्माकं जिन्वतं प्रीणयतम्। ब्रह्मेत्यन्ननाम। 'ब्रह्म वर्चः' (Ngh.2.7.) इति तन्नामसूक्तत्वात् Sy.

वयम् । धनानि । सहांसि । [illegible] । [illegible] ।

अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनोर्यातु सुष्टुतः ।
त्रिवन्धुरो मघवा विश्वसौभगः शं न आ वक्षद्द्विपदे चतुष्पदे ॥३॥

अर्वाङ् । अस्मान् । आयातु । त्रिचक्रः । रथः । मधुवाहनः । [illegible] । अश्विना । ऋषिभिः सुष्टुतः । त्रिबन्धुरः । [illegible] । त्रिविधानि सौभाग्यानि यस्य । सुखम् । अस्माकम् । द्विपदे । चतुष्पदे च । आवहतु ।

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवं मधुमत्या नः कशया मिमिक्षतम् ।
प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥४॥

आ न ऊर्जम् । आवहतम् । अस्मभ्यम् । युवम् । अश्विनौ । [illegible] । मधुमत्या च । भवतो- [illegible] । अस्मान् । मिमिक्षतम् । आयुः अस्माकम् । वर्धयतम् । पापानि च । शोधयतम् ।

---

१. तवीयांसि धनानि बहुविधानि Sy.
२. शूरस्यातो शूराणां प्रहारादिना युक्ते सङ्ग्रामे Sy.
३. लभेमहि Sy.
४. अर्वाङ् M. अस्मान् P. D. अस्मदभिमुखः Sy.
५. गच्छतु Sy.
६. ०क्रो M. चक्रत्रययुक्तः Sy.
७. ०नोऽश्वते M. मधुवोढा Sy.
८. शीघ्रगाम्यश्वोपेतः Sy.
९. अत एवास्माभिस्स्तूयमानः Sy.
१०. निम्नोन्नतकाष्ठत्रयोपेतः। सारथ्यावस्थानं बन्धुरम् Sy.
११. सर्वसौभाग्योपेतः Sy.
१२. ईदृशोऽश्विनो रथो नोऽस्माकम् … पुत्रादिप्रजायै Sy.
१३. पशवे च Sy.
१४. प्रापयतम् Sy.
१५. अस्माकम् Sy.
१६. ऊर्जं बलं प्राणनसमर्थमन्नं वा Sy.
१७. युवा P.
१८. माधुर्योपेतया Sy.
१९. कशया वाचा, इष्टप्रदानकथया । … कशेति वाङ्नाम । 'कशा धिषणा' (Ngh. 1.11.) इति तन्नामसूक्तत्वात् । यद्वा मधुमत्या मधुरवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया कशयाऽश्वताडन्या नोऽस्मान् मिमिक्षतम् । मधुरिति, उदकनाम । 'मधु पुरीषम्' (Ngh. 1.12.) इति तन्नामसूक्तत्वात् । कशयाऽश्वताडनेन शीघ्रमागत्य वृष्टिरूपं फलं दास्यत इति कशाया मधुमत्त्वम् Sy.
२०. अस्मत् P.
२१. प्रीणयतम् Sy.
२२. आयुष्यम् Sy.
२३. प्रवर्धयतम् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः Sy.
२४. रपांसि … पापानि Sy. रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः N. 4.21.
२५. ०मयति तद् M. निःशेषेण शोधयतम् Sy.

द्वेष्टृंश्च[1]। निवारयतम्[2]। भवतं च[3]। अस्माकं[4] सहभुवौ[5]।

युवं ह गर्भं जगतीषु धत्थो युवं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।
युवमग्निं च वृषणावपश्च वनस्पतींरश्विनावैरयेथाम् ॥५॥

युवं ह। युवाम्। खलु। ओषधीषु[6]। गर्भम्। धत्थः[7]। युवाम्[8]। सर्वेषु च। भुवनेषु[9]। अन्तर्[10]गर्भं धत्थः[11]। युवामेव। अग्निम्। वृषणौ[12]! स्वकार्ये प्रेरयथः[13]। उदकानि। च। वनस्पतींश्च। अश्विनौ![14]

युवं ह स्थो भिषजा भेषजेभिरथो ह स्थो रथ्या३ राथ्येभिः ।
अथो ह क्षत्रमधि धत्थ उग्रा यो वां हविष्मान्मनसा ददाश ॥६॥

युवं ह। युवाम्। खलु[15]। भवथः। भेषजेभ्योऽपि[16]। भिषजौ[17]। भवथः। अपिच[18]। रथंनेतृभ्योऽपि[19]। अतिशयेन रथे नेतारौ[20]। अपिच युवाम्[21]। उग्रौ[22]। बलम्। तस्मिन्न[23]धिनिधत्थः[24]।

---

१. द्वेष्यममित्राविकम् Sy.
२. नाशयतम् Sy.
३. अभ० M. भवन्तौ। ऐकमत्यं भजत-(तम्)इत्यर्थः। वाक्यभेदादनिघातः Sy.
४. भवतं चास्माकम् is omitted by P.
५. ०भु० M. The passage beginning with युवाम् and ending with सहभुवौ is omitted by D. सहभुवावस्मत्कार्येषु सहभवनवन्तौ Sy.
६. गमनशीलासु गोषु मध्ये Sy. ७. धत्तः M. धारयथः Sy. ८. युवं M. न केवलं गोष्वेवापितु ... युवाम् Sy
९. भूतजातेषु Sy. १०. मध्ये Sy.
११. वृष्टिद्वाराऽमिव (भिषग्) रूपत्वेन गर्भस्थरेतसः पोषकत्वात् Sy.
१२. कामानां वर्षितारौ ! Sy.
१३. प्रवर्तयेथाम्। आहुतिभोगायाग्निं स्वीकृत्य च वृष्ट्युदकान्युदकैरोषधिवनस्पत्यादिकमेतान्यस्मदर्थं प्रेरयेथाम् Sy.
१४. This Stanza is omitted by P.D. VM. ignores च
१५. हशब्दो 'अश्विनौ हि देवानां भिषजौ' (AB 1.18.)इत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः Sy. १६. भेषजैरोषधैः 'भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुः'(Amara. 2.6.50.) 'अगदं तत्रौ— (तन्त्रमौ) षधम्' (Cf. Vaij. IV. 4.141:—'जायुः पुंस्यगदस्तन्त्रं भैषज्योषधभेषजम्' इति चाभिधानात् Sy. १७. भे० D.
१८. वि० M. १९. रथवोढृभिरश्वैः Sy.
२०. रथवन्तौ स्थः। 'आ वां रथो अश्विना' (RV. I.118.1.) इत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हशब्दः Sy. २१. युवायम् M. युवयोः Sy. २२. यस्मादेवं तस्माद् हे उग्रा उद्गूर्णसामर्थ्यावश्विनौ ! Sy.
२३. अधिकम् Sy.
२४. धारयथोऽत्यधिकमनुगृह्णीय इत्यर्थः। प्रभूतबलौ युवां रथमारुह्यास्मद्देवयजनमागत्य हविष्प्रदं मां धृत्वाऽस्मद्यज्ञेऽस्मान्विजिकित्सितमिति तात्पर्यार्थः Sy.

च । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ॥

॥ अथ द्वितीयेऽष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

"वसू रुद्रा पुरुमन्तू" इत्याशास्ते मामतः ।
प्रदर्शयन्नुक्तां पूर्ति लुक्ष्म कालनामम् ॥१॥

भूतेऽनद्यतने लङ् स्याल् लुङ् स्यादुभयतोऽपि च ।
लिटः परोक्षे स्यात्कालस्य प्रत्यक्षेऽपि ॥२॥

लङ् "इन्द्रो अस्माँ अरदत्" "अपाहन् वृत्रं परिधिम् ।"
"स्या वो मरुतः स्वधासीद्यन्मामेकं समधत्त" ॥३॥

"किं यविष्ठो न आजगन्" "तद्वो देवा अब्रुवन्" च ।
"प्रत्यायं सिन्धुमावदन् । उपातिष्ठन्त गिर्वणः" ॥४॥

१. आज्यपुरोडाशादिहविर्भिर्युक्तो यजमानः Sy.
२. पुरुमन्तावसत्येन चेतसा Sy.
३. हविरादिकम् Sy.
४. ददाति Sy.
५. VM. ignores हृ । हृ
६. ०द्य० D.
७. Ms. D. puts the figure ॥१५७॥ here to indicate the end of one hundred and fiftyseventh hymn. No such number is given in P. and M.
८. Omitted by P.D.
९. ०मन्तू P. ०मन्तु M. RV.I.158.1a.
१०. लङ् M.
११. ०ह्योऽस्मा P.D. ०ह्योऽस्मा M.
१२. RV. III. 33. 6a.
१३. स्वधा० M.
१४. RV. III. 33. 6b.
१५. वो P.
१६. ०त P.
१७. समधत्त R. RV. I. 165.6a-b.
१८. RV. I. 161. 1a.
१९. वो P.
२०. अब्रुव० M. RV. I.161.2b.
२१. प्रत्या० P.
२२. गीर्व० P. RV. I. 11.6b-c.

प्रत्यक्षाण्येव सर्वाणि परोक्षे चापि दृश्यते ।
इन्द्रस्य नु वीर्याणीति[1] सूक्तं तत्र निदर्शनम् ॥५॥

कर्मणामत्र पारोक्ष्यं चकारेति[2] प्रदर्शितम् ।
एवं च सर्वे सूक्तस्थाः[3] परोक्षाः[4] स्युरमी लङः ॥६॥

परोक्षे लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दृष्टिगोचरे ।
लङं कात्यायनो ब्रूते "जिहीत पर्वतो गिरिः"[5] ॥७॥

परोक्षे लोकविज्ञाते बह्वो वैदिका लङः ।
प्रयोक्तुर्दर्शनायोग्ये विषयेऽपि स्थिता इति ॥८॥

"अवारयन्त वह्नयोऽभजन्त सुकृत्यया"[6]
"घनो वृत्राणामभवः"[7] "सद्यो वृद्धो अजायथाः"[8] ॥९॥

शक्नुवन्त्यृषयो द्रष्टुमतोऽदर्शनगोचराः[9] ।
लङोऽपि च समीचीना इति केचिद्व्यवस्थिताः ॥१०॥

दृश्यतेऽद्यतने चापि लङ् "आयमद्य सुकृतम्"[10]
"अवाचचक्षं पदमस्य"[11] "उग्रं निधातुरन्वायम्"[12] ॥११॥

प्रत्यक्षे वा परोक्षे वा लुङ् भूतेऽद्यतने भवेत्[13] ।
"अभि स्तोमा अनूषत"[14] "सनिं मेधामयासिषम्"[15][16]

---

१. RV. I. 32. 1ª.
२. च करोति M.
३. ०स्था P. D.
४. ०क्षा P. D.
५. RV. I. 37.7ᵈ.
६. RV. I. 20.8ᵃ·ᵇ.
७. RV. I. 4.8ᵇ.
८. RV. I. 5.6ᵇ.
९. ०ष्टुं मतो० M.
१०. RV. I. 125. 3ª.
११. RV. V. 30.2ª.
१२. निधतु० D. निदधा० M. RV. V. 30.2ᵇ.
१३. ० नेऽभवत् M.
१४. RV. I. 11. 8ᵇ.
१५. ०निर्मे० D. सन्निमे P.
१६. RV. I. 18.6ᵈ.

"आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि" ।

"उद्गादयमादित्यः" "एषायुक्त परावतः" ॥१३॥

"वि सुपर्णो अन्तरिक्षाणि" "अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः"

"अच्छा सिन्धुं मातृतमाम्" अथान्या इमा इति ॥१४॥

अथापि भूतसामान्ये पञ्चमोऽयतनीमिमाम् ।

"सं वो मदासो अग्मत" "वधीर्हि दस्युं धनिनम्" ॥१५॥

"अकारि रत्नधातमम्" सूक्तादौ लुङ् प्रयुज्यते ।

मनसा निर्मितः स्तोमस्तस्य सद्यमुपक्रमः ॥१६॥

ननु भूतलकारेषु सर्वेष्वेषु तत्त्वतः ।

परोक्षादिविभागोऽस्मिन् निर्बन्धः केन पाणिनेः ॥१७॥

विहितेषु लकारेषु भूतमात्रे ततो वयम् ।

तत्तद्व्याख्यानुरूपेण पञ्चमोऽर्थांस्तथा तथा ॥१८॥

नैव युक्तं रूपभेदादर्थभेदश्च युज्यते ।

पञ्चमोऽपि च वाक्येषु भेदं पाणिनिदर्शनम् ॥१९॥

१. अ० M.
२. ०ऽम्भ० M. RV. I. 23. 23[a-b].
३. RV. I. 50.13[a].
४. ०तम् M. RV. I. 48.7[a].
५. सुप० P.
६. RV. I. 35.7[a].
७. ०क्षाण्य पु० M.
८. RV. I. 50.9[a].
९. RV. III. 33.3[a].
१०. ०मात्र० P. ०ऽद्यतनी० is suggested for ०ऽयतनी०
११. RV. I. 20.5[a].
१२. ०मीहि P. M. चिकिहि D.
१३. RV. I. 33. 4[a].
१४. ० धातमः M. इति is added by P. D. M. after रत्नधातमः ।
RV. I. 20.1[c].
१५. सद्य M. R.
१६. निष० P.
१७. यतद्व्याख्यानुसारेण M. ०नुसारेण R.
१८. ० मोऽर्थस्तथा M.
१९. ० दर्शितम् R.

स्पष्टमेव लकारार्थान्पश्यामो[1] ब्राह्मणेषु च ।
हरिश्चन्द्रो ह[2] वैधसः[3] शौनःशेपं[4] निरीक्ष्यताम्[5] ॥२०॥

तस्माद्यथा[6] तथा[7] भूते परोक्षाद्यतनादिकम् ।
प्रदर्शयेत्प्रयत्नेन मन्त्रेष्वपि च पण्डितः ॥२१॥

स्पष्टः संवादसूक्तेषु परोक्षाद्यतनादिकः[8] ।
तथान्येषु च सूक्तेषु न तं भेदं परित्यजेत् ॥२२॥

न पश्यति यदा मन्त्रे तं विशेषं प्रयत्नतः ।
अपि वैकाङ्क्षविकलं भवतिच्छान्दसं[9][10] तदा ॥२३॥ ॥ इति[11] ॥

I. 158.

वसू॑ रु॒द्रा पु॑रु॒मन्तू॑ वृ॒धन्ता॑ दश॒स्यतं॑ नो वृषणाव॒भिष्टौ॑ ।
दस्रा॑ ह॒ यद्रेक्ण॑ औच॒थ्यो वां॒ प्र यत्स॒स्राथे॑ अक॑वाभिरू॒ती ॥१॥

वसू रुद्रा । दीर्घतमाः ——

वासयितारौ[12] । घोरौ[13] । बहूनां ज्ञातारौ[14] । वर्धमानौ[15] । प्रयच्छतम्[16] । अस्मभ्यम् । वृषणौ[17] ! अभ्येषणे[18] । दर्शनीयौ[19] ! यत्[20] । धनम्[21] । औचथ्यः[22] । वां[23] याचते[24] । यच्च[25] युवाम् । अकुत्सिताभिः[26] । ऊतिभिः[27]

---

१. स्पष्ट...प० M. २. Omitted by M. ३. वैधनः P.D. Cf. AB.7.13.
४. ०शेफं D. ५. विशेषणम् M.
६. निरीक्ष्यताम् M. ७. यथा P.
८. ०कम् M. R. ९. भवन्ति M. R.
१०. ०सः P. ०साः M. R.
११. Omitted by R.
१२. वासयितारौ प्रजानाम्। वसुना धनेन तद्वन्तौ वा मत्वर्थो लुप्यते Sy.
१३. रुद्रौ । रुद् दुःखं तद्धेतुभूतं पापं वा, तस्य द्रावयितारौ। सङ्ग्रामे भयङ्करं शब्दयन्तौ वा Sy. रुद्रो रौतीति सतः N.10.5.
१४. मनेरौणादिकस्तुन्प्रत्ययः Sy.
१५. स्तोत्राविना Sy.
१६. दत्तं वित्सितं फलम् Sy.
१७. कामानां वर्षितारौ ! Sy.
१८. आभिमुख्येन पूजितौ, अभीष्टसाधकौ वा हशब्द उक्तगुणप्रसिद्धिद्योतनार्थः Sy.
१९. अस्मद्विरोध्युपक्षपयितारौ Sy.
२०. किमर्थं दीयत इति चेत् ? यद् यस्मात् Sy.
२१. रेक्णो धनम् Sy.
२२. ०थ्ये P. उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमाः Sy.
२३. युवाम् Sy.
२४. स्तुतिव्याजेन प्रार्थयते तदर्थम् । यद्वाऽयं यजमानो यद्यस्माद्रेक्णो हविर्लक्षणमन्नं वा युवाभ्यां दास्यति ददातीति शेषः Sy.
२५. यस्मात् Sy. २६. अकुत्सितैः Sy.
२७. ऊतिभी रक्षणैः Sy.

"आपो[1] अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि[2]" ।
"उदगादयमादित्यः[3]" "एषायुक्त परावतः[4]" ॥१३॥

"वि सुपर्णो[5] अन्तरिक्षाणि[6]" "अयुक्त[7] सप्त शुन्ध्युवः[8]"
"अच्छा सिन्धुं मातृतमाम्[9]" प्रयत्नस्य इमा इति ॥१४॥

अथापि भूतसामान्ये पश्यामोऽद्यतनीमिमाम्[10] ।
"सं वो मदासो अग्मत[11]" "वधीर्हि[12] दस्युं धनिनम्[13]" ॥१५॥

"अकारि रत्नधातमः[14]" सूक्तादौ लुङ्[15] प्रदर्शनं ।
मनसा निर्मितः स्तोमस्तस्य वक्तुमुपक्रमः ॥१६॥

ननु भूतलकारेषु सङ्कीर्णेषु ततस्ततः ।
परोक्षादिविभागोऽस्मिन् निर्बन्धः[16] केन पाणिनेः ॥१७॥

विहितेषु लकारेषु भूतमात्रे मतो मम ।
तत्तद्वाक्यानुरूपेण[17] पश्यामोऽर्थांस्तथा[18] तथा ॥१८॥

नैव युक्तं रूपभेदादर्थभेदश्च युज्यते ।
पश्यामोऽपि च वाक्येषु भेदं पाणिनिदर्शनम्[19] ॥१९॥

१. अ० M.
२. ०गस्म० M. RV. I. 23. 23[a b].
३. RV. I. 50.13[a].
४. ०तम् M. RV. I. 48.7[a].
५. सुप० P.
६. RV. I. 35.7[a].
७. ०क्षाण्य यु० M.
८. RV. I. 50.9[a].
९. RV. III. 33.3[a].
१०. ०मानव० P. ०ऽद्यतनी० is suggested for ०ऽव्ययतनी०
११. RV. I. 20.5[a].
१२. ०धीर्हि P. M. विधिर्हि D.
१३. RV. I. 33. 4[a].
१४. ० धातमः M. इति is added by P. D. M. after रत्नधातमः ।
RV. I. 20.1[c].
१५. लङ् M. R.
१६. निर्ब० P.
१७. तत्तद्वाक्यानुसारेण M. ०नुसारेण R.
१८. ० मोऽर्थास्तथा M.
१९. ० दर्शितम् R.

स्पष्टमेव लकारार्थान्पश्यामो[1] ब्राह्मणेषु च ।
हरिश्चन्द्रो[2] ह[3] वैधसः[4] शौनःशेपं[5] निरीक्ष्यताम् ॥२०॥
तस्माद्यथा[6] तथा[7] भूते परोक्षाद्यतनादिकम् ।
प्रदर्शयेत्प्रयत्नेन मन्त्रेष्वपि च पण्डितः ॥२१॥
स्पष्टः संवादसूक्तेषु परोक्षाद्यतनादिकः[8] ।
तथान्येषु च सूक्तेषु न तं भेदं परित्यजेत् ॥२२॥
न पश्यति यदा मन्त्रे तं विशेषं प्रयत्नतः ।
अपि वैकाङ्गविकलं भवति[9]च्छान्दसं[10] तदा ॥२३॥ ॥ इति[11] ॥

I. 158.

वसू रुद्रा पुरुमन्तू वृधन्ता दशस्यतं नो वृषणावभिष्टौ ।
दस्रा ह यद्रेक्ण औचथ्यो वां प्र यत्सस्राथे अकवाभिरूती ॥१॥

वसू रुद्रा । दीर्घतमाः ——

वासयितारौ[12] । घोरौ[13] । बहूनां ज्ञातारौ[14] । वर्धमानौ[15] । प्रयच्छतम्[16] । अस्मभ्यम् । वृषणौ[17] ! अभ्येषणे[18] । दर्शनीयौ[19] ! यत्[20] । धनम्[21] । औचथ्यः[22] । वां[23] याचते[24] । यच्च[25] युवाम् । अकुत्सिताभिः[26] । ऊतिभिः[27]

---

१. स्पष्ट...प० M. २. Omitted by M. ३. वैधनः P.D. Cf. AB.7.13.
४. ०शेफं D. ५. विशेषणम् M.
६. निरीक्ष्यताम् M. ७. यथा P.
८. ०कम् M. R. ९. भवन्ति M. R.
१०. ०सः P. ०साः M. R.
११. Omitted by R.
१२. वासयितारौ प्रजानाम्। वसुना धनेन तद्वन्तौ वा मत्वर्थो लुप्यते Sy.
१३. रुद्रौ । रुद् दुःखं तद्धेतुभूतं पापं वा, तस्य द्रावयितारौ। सङ्ग्रामे भयङ्करं शब्दयन्तौ वा Sy. रुद्रो रौतीति सतः N.10.5.
१४. मनेरौणादिकस्तुन्प्रत्ययः Sy.
१५. स्तोत्रादिना Sy.
१६. दत्तं विरिप्सितं फलम् Sy.
१७. कामानां वर्षितारौ ! Sy.
१८. आभिमुख्येन पूजितौ, अभीष्टसाधकौ वा हशब्द उक्तगुणप्रसिद्धिद्योतनार्थः Sy.
१९. अस्मद्विरोध्युपक्षपयितारौ Sy.
२०. किमर्थं वीयत इति चेत् ? यद् यस्मात् Sy.
२१. रेक्णो धनम् Sy.
२२. ०त्थ्ये P. उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमाः Sy.
२३. युवाम् Sy.
२४. स्तुतिव्याजेन प्रार्थयते तदर्थम् । यद्वाऽयं यजमानो यद्यस्माद्रेक्णो हविर्लक्षणमन्नं वा युवाभ्यां दास्यति ददातीति शेषः Sy.
२५. यस्मात् Sy. २६. अकुत्सितैः Sy.
२७. ऊतिभी रक्षणैः Sy.

सह । दाशुषे प्रभाग्यमस्तद् दाशयतम् ।

को वां दाशत्सुमतये चिदस्यै वसू यद्धेथे नमसा पदे गोः ।
जिगृतमस्मे रेवतीः पुरंधीः कामप्रेणेव मनसा चरन्ता ॥२॥

को वां दाशत् । [illegible] । मुम [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । मुवा वासयितारौ ! [illegible] । स्थाने । [illegible] । [illegible] । तौ युवां [illegible] । प्रज्ञाः । अस्मभ्यम् । उज्जिगृतम् । [illegible] कामप्रेणेव । मनसा । [illegible] ।

युक्तो ह यद्वां तौग्र्याय पेरुर्वि मध्ये अर्णसो धायि पज्रः ।
उप वामवः शरणं गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरेवैः ॥३॥

युक्तो ह । पतत्रैर्युक्त । युवयोः । [illegible] परिरक्षणार्थम् । [illegible] । गमनशील । [illegible] ।

---

१. दाशुषे P.
२. प्रकर्षेण दत्तस्तस्माद्दाशयतम् Sy.
३. दर्शनस्यतम् M. यस्मादभिमतप्रदो यस्मात्कार्यं प्रार्थयते ददाति वा हविस्तस्माद् दाशयतमित्यर्थः Sy.
४. VM. ignores ह
५. युवयोः सम्बन्धिन्यै Sy.
६. शोभनबुद्धये । चिदुपमायामप्यर्थे वा स्वल्पयैव हविषा महत्फलप्रदानरूपायै ईदृश्या अपि बुद्ध्यै प्रीणनाय Sy.
७. ०तयोरस्यै P.D. वक्ष्यमाणरूपायै Sy.
८. को दद्यात्, दातुं शक्नुयात् । युवयोः प्रभावस्यातिमहत्त्वादिति भावः Sy.
९. कस्य मतेः सौख्यमिति तदुच्यते, यद् यस्मात्कारणात् Sy.
१०. वासयितारावश्विनौ ! Sy.
११. भूम्याः सर्वैर्गन्तव्यायाः स्तुत्याया वा वेदिरूपायाः स्थाने । 'एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः' (TS. 2.6.4.3.) इति श्रुतेः । गौरिति भूमिनाम ।...तादृशे स्थाने Sy. गौरिति पृथिव्या नामधेयम् । यद् दूरं गता भवति । यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति । गातेर्वौकारो नामकरणः N. 2.5.
१२. हविर्लक्षणेन नमस्कारप्रकारेणान्नेन Sy.
१३. दाशा० P. अस्माभिः प्रार्थितौ सन्तौ... धारयथो बहुप्रदानविषयां बुद्धिम् Sy.
१४. धीराविश्वन्वती: Sy.
१५. शरीरस्थानकाधारिभिर्वृद्धिहेतुभूतैः Sy.
१६. ०गतं M. ०गृहं P. शब्दयतं दत्तमित्यर्थः । 'गृ शब्दे' Sy.
१७. ०प्रेणेव M. इवशब्द एवकारार्थः । कामपूरकेणैव ।... 'प्रा पूरणे' कामं प्रातीति कामप्राः Sy. १८. मनसा सह Sy.
१९. चरन्तौ यजमानस्य कामाः पूरणीया इति सूचयन्तावित्यर्थः Sy.
२०. VM. ignores चित्
२१. अत्रेतिहासमाहुः । तौग्र्यनामकं राजानं युद्धे शत्रवः पराभाव्य पाशैर्बद्ध्वा समुद्रमध्ये प्रचिक्षिपुः । स चोत्तरीतुमशक्तः सर्वाविश्विनौ तुष्टाव । तौ च युष्टौ शीघ्रमेव रथमश्वैर्योजयित्वा समुद्रमागत्य समुत्तार्यानयतामिति ... सोऽत्रोच्यते Sy.
२२. पतत्रैर्युक्तः सन् Sy. २३. युवयोः सम्बन्धी Sy. २४. तू० P. एतन्नाम्ने राज्ञे तदुपगमनार्थम् Sy. तुग्रपुत्रस्य is suggested for तुग्रपुत्रं
२५. पारगकुशलो रथः Sy.
२६. स च यज्ञः पाजसा बलेन तीर्णः सन् Sy.

विहितः।[1] उदकमध्ये।[2] ततोऽहम्।[3] युवयोः पालनम्।[4] शरणम्। उपगच्छेयम्।[5] यथा। कश्चन शूरः।[6] पतयद्भिः।[7] अश्वैः। युद्धगृहं[8] शीघ्रमभिगच्छति।[9][10]

उपस्तुतिरौचथ्यमुरुष्येन्मा मामिमे पतत्रिणी वि दुग्धाम् ।
मा मामेधो दशतयश्चितो धाक् प्र यद्वां बद्धस्त्मनि खादति क्षाम् ॥४॥

उपस्तुतिः।[11] उपेत्य क्रियमाणा स्तुतिः।[12] दीर्घतमसम्।[13] रक्षतु।[14] मा। माम्। इमे।[15] अहोरात्रे।[16] विदुग्धाम्[17]=शरणं विदोहः।[18] मा च। माम्।[19] दशभिः[20] काष्ठैर्निर्मितः।[21] अतोऽयं प्लावार्थ एधः काष्ठसङ्घाटः।[22] अधाक्षीत्।[23] यत्=यस्मात्।[24] युववोः। भूमिम्। आत्मनि।[25] बद्धोऽयं[26][27] दीर्घतमाः।[28] प्रखा-

---

१. धारितः स्थापितः Sy.

२. मध्ये D. अम्भसो मध्ये समुद्रस्य मध्ये Sy.

३. यस्मादेवं तस्मात् Sy.

४. प० M. रक्षणम् Sy.

५. सम्प्राप्नुयाम्। ऐहिकदुःखाद्विमुक्तो युष्मत्स्थानं सम्भजेयम् Sy.

६. गतौ दृष्टान्तः। . . . शूर इव Sy.

७. तपय० P.

८. स यथा, अज्म जित्वा निर्भयं स्वगृहम् Sy.

९. प्राप्नोति तद्वत् Sy.

१०. VM. ignores ह

११. ०स्तुति P. अत्राख्यानमाहुः। जराभर्भ(जर्ज)रितगात्रं जात्यन्धं दीर्घतमसं मामतेयं परिचरितुमशक्नुवानाः स्वगर्भदासा अग्नौ प्रवाहाय प्रचिक्षिपुः। तत्र क्षिप्तोऽश्विनावस्तावीत्। तौ चैनमरक्षताम्। ततोऽप्यम्रियमाणमुदकेऽवपातयन्। तत्र निमग्नः पुनरश्विनौ तुष्टाव। तुष्टौ सन्तौ तौ जलादुदहार्ष्टाम्। एतमवध्यं तं त्रैतननामा कश्चिद्दासोऽस्य शिरो वक्षश्च व्यतक्षत्, ततोऽप्यपालयतामिति तदिदमृग्द्वयाभ्या (मृग्द्वयेनो) मुच्यते Sy.

१२. बुद्ध्योपेत्य क्रियमाणा स्तुतिः Sy.

१३. ०तमं M. उचथस्य पुत्रं दीर्घतमसं माम् Sy.

१४. ०त M. रक्षेद्दाहाद्युपद्रवात् Sy. उरुष्यती रक्षाकर्मा N.5.23.

१५. एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषेण प्रत्युपद्रवपरिहारं प्रार्थयते। इमे प्रसिद्धे Sy.

१६. ०मेहोरात्रैः P.D. ०रात्रैः M. पतनशीले पुनरावर्तनशीले अहोरात्रे Sy.

१७. ०ग्धान् P.D. ०दग्धान् M. विशेषेण दोहगतसारं मा कार्ष्टाम्। प्राणनिर्गमनानुकूल्यं मा कुरुतामित्यर्थः Sy.

१८. ०हा M.

१९. मं P.

२०. दशवारः Sy.

२१. ०ष्ठैः P.

२२. चितः सञ्चितः सम्पादितः. . . प्रज्वालितेन्धनसङ्घः Sy.

२३. Omitted by P. M. दुःसहदुःखप्राप्तिं दर्शयति। यद् यस्मात् Sy.

२४. युवयोः सम्बन्ध्ययं जनः Sy.

२५. आत्मना Sy.

२६. पाशैर्गाढं वेष्टितः सन् Sy.

२७. बोधयन् M.

२८. ०मा P.

दति, अभिगच्छति । यज्ञदत्तः, परिपालयता गच्छ ।

न मा॑ गरन्न॒द्यो॑ मा॒तृत॑मा दा॒सा यदी॒ꣳ सुस॑मुब्धम॒वाधुः॑ ।
शिरो॒ यद॑स्य त्रैत॒नो वि॒तक्ष॑त्स्व॒यं दा॒स उरो॒ अंसा॒वपि॑ ग्ध ॥५॥

शौनक —

जीर्णं तु दीर्घतमसं मिथ्याभक्ताश्च सर्वशः ।
दासा बद्ध्वा नदीमध्ये दुष्टास्तमवादधुः ॥
त्रैतनो नाम दासस्तु तमुपादाय शस्त्रतः ।
शिरो बाहू च तस्यैव स्वयमेव व्यकृन्तत ॥
अङ्गदास्यमर्मीणि तु तस्य शस्त्री समुद्रतः ।
जघान तमथात्मानं तस्येव स्वयमुक्तवान् ॥

न मा गरन् । इमा धाराः । नद्यो मातृतमाः । दासाः । यत् । एनम् । सु समुद्दधम् अवाधुः । प्रक्षिप्तवन्तः । यदा यदा । अस्य । शिरः । त्रैतनो नाम । स्वयम् वितक्षत् । स्वयमेव । दास । आत्मीयमुरः । अंसौ च तेन दासेन । अपि । हन्तु ।

1. अभवति । गच्छतु यत्र कस्मिन् भूमौ परिभूतोऽस्मीत्यर्थः । तस्मात्पुनरप्युत्तरोत्तरमुत्कर्षोऽस्तीति Sy.
2. ०स्यत्नं वेदः M.
3. आत्मपरिकर्मी P. D.
4. सर्वं कर्म M. VM. ignores किल:
5. ०वात्मनः P.
6. ब्रह्मा P.D.M.
7. ०मवाहनन M.
8. तं नद्यः समुद्धरितम् BD.
9. BD. IV. 21-22, 24ab, 25cd.
10. मा मां दीर्घतमसं गरन् न गिरेयुः, निमग्नं मा कुर्युः । 'गॄ निगरणे' Sy.
11. नवतरोत्ताः Sy.
12. मातृवज्जगतो हितकारिण्य आपः Sy.
13. अस्मदुपकारपरितारो मदीयगर्भवासाः Sy.
14. यस्मात् Sy.
15. दीर्घतमसं माम् Sy.
16. सुष्ठु सम्यक्कुटिलनमस्तोऽङ्गम् Sy.
17. अवाधुः M.
18. अवाङ्मुखमपातयन् Sy.
19. यस्मात् Sy.
20. अस्य मम Sy.
21. ०रा: M.
22. एतन्नामको दासोऽस्मन्निग्रहणः सन् Sy.
23. विविधं तक्षयान् Sy.
24. तस्मात्स दासः Sy.
25. स्वकीयमेव शिरस्तक्षतु Sy.
26. न केवलं शिर एवापि तु मदीयमुरो वक्षः-स्थलम् Sy.
27. तौ P.D. स्वकर्मणैव Sy.
28. ०ग्धुः M. हन्तेर्लुङि छान्दसमेतद्रूपम् । ततः स्वकीयमुरोंऽसावपि ... तथा कृतवान् । तत्सु-[illegible] [illegible]माहात्म्यमिति भावः Sy.
29. VM. ignores न । मा । गरन्

दी॒र्घत॑मा माम॒ते॒यो जु॑जु॒र्वान्द॑श॒मे यु॒गे ।
अ॒पाम॑र्थं य॒तीनां॑ ब्र॒ह्मा भ॑वति॒ सार॑थिः ॥६॥

दीर्घतमाः । दीर्घतमाः[1] । मामतेयः[2] । जीर्णः[3] । दशमे । युगे[4] वार्धक्ये वर्तमानः[5] । अपाम्[6] । प्रवणम्[7] । गच्छन्तीनाम्[8] । ब्राह्मणः[9] । भवति[10] । सारथिः[11][12] ।

I. 159.

प्र द्यावा॑ य॒ज्ञैः पृ॑थि॒वी ऋ॑ता॒वृधा॑ म॒ही स्तु॑षे वि॒दथे॑षु॒ प्रचे॑तसा ।
दे॒वेभि॒र्ये दे॒वपु॑त्रे सु॒दंस॑से॒त्था धि॒या वार्या॑णि प्र॒भूष॑तः ॥१॥

प्र द्यावा । द्यावापृथिवी[13] । यज्ञैः[14] सह । उदकस्य वर्धयित्र्यौ[15] । महत्यौ । सुमती[16] । यज्ञेषु[17] । स्तोतुमुपक्रमे[18] । देवाः पुत्रा ययोर्भवन्ति ते[19] । देवैः[20]=देवपुत्रैः[21] । सुकर्माणौ[22] ते[23] । इत्थम्[24] । कर्मणा[25] ।

---

१. एतन्नामा महर्षिः Sy.

२. मावतेयः M. स च मामतेयो ममतायाः पुत्रः Sy.

३. ०र्णा P. दशमे युगेऽतीते सति ... जीर्णो वलीपलितगात्रो बभूव Sy.

४. दशायुगपर्यन्तं महानुभावयोरश्विनोः प्रभावात्पूर्वोक्ताद् दुःखाद्विमुक्तोऽत्यन्तसुखी स्वस्वपुत्रभार्यादिभिः सहितो जीवितवान् Sy.

५. वर्थमानः P.

६. ०नौ वां M. अपामप्कार्याणां प्रजानाम् । यद्वा । अपामपसां कर्मणामर्थं प्रयोजनं यतीनां तासां प्रजानाम् Sy.

७. पुरुषैरर्य्यमानं कर्मफलं स्वर्गादिकम् Sy.

८. प्राप्नुवतीनाम् Sy.

९. ब्रह्मणः P.D. ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः परिवृढो भवति Sy.

१०. देवो भवतीत्यर्थः Sy.

११. सारथिवन्निर्वाहको भवति Sy.

१२. एवमस्य वृत्तान्तं मन्त्रोऽनुवदति । स्वयं वा स्वात्मानं पारोक्ष्येणाश्विनोर्महानुभावत्वं प्रकटयितुं ब्रवीति Sy.
Ms. D. puts the figure ॥१५८॥ here to indicate the end of one hundred and fiftyeighth hymn. No such number is given in P. and M.

१३. द्यावापृथिव्यौ Sy.

१४. अहं यजमानो यज्ञैर्यागैस्तत्प्रदानैर्निमित्तभूतैर्हविष्प्रदानार्थम् Sy.

१५. कीदृश्यौ ते ? यज्ञस्य वर्धयित्र्यौ Sy.

१६. प्रकर्षेणास्माँश्चेतयित्र्यावस्माभिश्चेतयितव्ये वा । ईदृश्यौ स्तुषे Sy.

१७. यागेषु Sy.

१८. प्रकर्षेण स्तौमि । पुरुषव्यत्ययः Sy.

१९. ये द्यावापृथिव्यौ ... देवा यजमानाः पुत्रस्थानीयाश्शुश्रूषका ययोस्ते तादृश्यौ । यद्वा । देवैर्भिविशिष्टे Sy.

२०. ०यो भ० P. D. ०ति M.

२१. यजमानैः Sy. २२. ०त्रै P. M.

२३. दंस इति कर्मनाम । शोभनकर्मोपेते Sy.

२४. सत्यम् । इत्थेति सत्यनाम । 'सत्रा ... इत्था' (Ngh. 3.10.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

२५. अस्मदनुग्रहबुद्ध्या Sy.

इति, अभिगच्छति । यजूंषि, धारयितृत्वेन गच्छन्ति ।

न मा गरन्नद्यो मातृतमा दासा यदीं सुसमुब्धमवाधुः ।
शिरो यदस्य त्रैतनो वितक्षत्स्वयं दास उरो अंसावपि ग्ध ॥५॥

शौनक —

जीर्णं तु दीर्घतमसं [illegible] ।
दासा बद्ध्वा नदीतोये दृष्टिहीनमवाहयन् ॥
त्रैतनो नाम [illegible] ।
शिरश्चासाद्[illegible] स्वयमेव [illegible] ॥
अङ्गदेशसमीपे तु [illegible] समुद्रहन् ।
[illegible] ॥

न मा गरन् । इमा धारा । मातृतमा मातृस्थानीया । दासाः । यत् । ईम् । सु समुब्धम् । अवाधुः । अवाहयन् । [illegible] । यदा । अस्य । शिरः । त्रैतनो नाम । दासः । विनक्षत् । स्वयमेव । दास । [illegible] । उरो च तेन दासेन । अपि । दग्धु ।

1. अभिगच्छति । [illegible] परि-मुक्तमित्यर्थः । [illegible] युक्तोऽस्ति Sy.
2. ०त्यज्ञे देवाः M.
3. धारयितृत्वेन P. D.
4. सर्वं ज्ञ्यं M. VM. ignores किल:
5. ०चारणः P. 6. गच्छ P.D.M.
7. ०नवाहुनन M.
8. तं नद्यः समुदक्षिपन् BD.
9. BD. IV. 21-22, 24^{ab}, 25^{cd}.
10. मा मां दीर्घतमसं गरन् न गिरेयुः, निमग्नं मा कुर्युः । 'गॄ निगरणे' Sy.
11. नदनशीलाः Sy.
12. मातृवज्जगतो हितकारिण्य आपः Sy.
13. अस्मदुपकारपालितारो नदीजलपर्यवसाता: Sy.
14. यस्मात् Sy.
15. दीर्घतमसं माम् Sy.
16. सुष्ठु सङ्कुचितमवयवाङ्गम् Sy.
17. अवाधुः M.
18. अधाद्युदकमपातयन् Sy.
19. यस्मात् Sy.
20. अस्य मम Sy. 21. ०ता: M.
22. एतन्नामको दासोऽस्मत्पितृदृप्तः नम् Sy.
23. विविधं तक्षवान् Sy.
24. तन्नामास दासः Sy.
25. स्वकीयमेव शिरस्तक्षन् Sy.
26. न केवलं शिर एवापितु मदीयमुरो वक्षः-स्थलम् Sy.
27. तौ P.D. स्वकर्तृकेणैव Sy.
28. ०ग्धुः M. हुतवान्भक्षयितवानित्यर्थः । हुतेर्भुजिक्रियात्मकस्वरूपम् । ततः स्वकीयमुरोंसावपि . . . तथा कृतवान् । तद्-कर्मोऽस्माहृतास्मिति भावः Sy.
29. VM. ignores न । मा । गरन्

दी॒र्घत॑मा मामते॒यो जु॑जु॒र्वान्द॑श॒मे यु॒गे ।
अ॒पामर्थं॑ य॒तीनां॑ ब्र॒ह्मा भ॑वति॒ सार॑थिः ॥६॥

दीर्घतमाः । दीर्घतमाः।[1] मामतेयः।[2] जीर्णः।[3] दशमे। युगे[4] वार्धक्ये वर्तमानः।[5] अपाम्।[6] प्रवणम्।[7] गच्छन्तीनाम्।[8] ब्राह्मणः।[9] भवति।[10] सारथिः।[11][12]

I. 159.

प्र द्यावा॑ य॒ज्ञैः पृ॑थि॒वी ऋ॑ता॒वृधा॑ म॒ही स्तु॑षे वि॒दथे॑षु॒ प्रचे॑तसा ।
दे॒वेभि॒र्ये दे॒वपु॑त्रे सु॒दंस॑से॒त्था धि॒या वार्या॑णि प्र॒भूष॑तः ॥१॥

प्र द्यावा । द्यावापृथिवी।[13] यज्ञैः[14] सह। उदकस्य वर्धयित्र्यौ।[15] महत्यौ। सुमती।[16] यज्ञेषु।[17] स्तोतुमुपक्रमे।[18] देवाः पुत्रा[19] ययोर्भवन्ति ते।[20] देवैः=देवपुत्रैः।[21][22] सुकर्माणौ ते।[23] इत्थम्।[24] कर्मणा।[25]

---

१. एतन्नामा महर्षिः Sy.

२. मामतेयः M. स च मामतेयो ममतायाः पुत्रः Sy.

३. ०र्णा P. दशमे युगेऽतीते सति ... जीर्णो वलीपलितगात्रो बभूव Sy.

४. दशयुगपर्यन्तं महानुभावयोरश्विनोः प्रभावात्पूर्वोक्ताद् दुःखाद्विमुक्तोऽत्यन्तसुखी स्वस्वपुत्रभार्यादिभिः सहितो जीवितवान् Sy.

५. वर्धमानः P.

६. ०नो वा M. अपामप्कार्याणां प्रजानाम् । यद्वा । अपामपसां कर्मणामर्थं प्रयोजनं यतीनां तासां प्रजानाम् Sy.

७. पुरुषैरर्थ्यमानं कर्मफलं स्वर्गादिकम् Sy.

८. प्राप्नुवतीनाम् Sy.

९. ब्रह्मणः P.D. ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः परिवृढो भवति Sy.

१०. देवो भवतीत्यर्थः Sy.

११. सारथिवन्निर्वाहको भवति Sy.

१२. एवमस्य वृत्तान्तं मन्त्रोऽनुवदति । स्वयं वा स्वात्मानं पारोक्ष्येणाश्विनोर्महानुभावत्वं प्रकटयितुं ब्रवीति Sy.
Ms. D. puts the figure ॥१५८॥ here to indicate the end of one hundred and fiftyeighth hymn. No such number is given in P. and M.

१३. द्यावापृथिव्यौ Sy.

१४. अहं यजमानो यज्ञैर्यागैस्तत्प्रदानैर्निमित्तभूतैर्हविष्प्रदानार्थम् Sy.

१५. कीदृश्यौ ते ? यज्ञस्य वर्धयित्र्यौ Sy.

१६. प्रकर्षेणास्मांश्चेतयित्र्यावस्माभिश्चेतयितव्ये वा । ईदृश्यौ स्तुषे Sy.

१७. यागेषु Sy.

१८. प्रकर्षेण स्तौमि । पुरुषव्यत्ययः Sy.

१९. ये द्यावापृथिव्यौ ... देवा यजमानाः पुत्रस्थानीयाश्शुश्रूषका ययोस्ते तादृश्यौ । यद्वा । देवेभिर्विशिष्टे Sy.

२०. ०यो भ० P. D. ०ति M.

२१. यजमानैः Sy.

२२. ०त्रैः P. M.

२३. दंस इति कर्मनाम । शोभनकर्मोपेते Sy.

२४. सत्यम् । इत्थेति सत्यनाम । 'सत्रा ... इत्था' (Ngh. 3.10.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

२५. अस्मदनुग्रहबुद्धया Sy.

धनानि । भावयन्तं ।

उत मन्ये पितुरद्रुहो मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्धवीमभिः ।
सुरेतसा पितरा भूम चक्रतुरुरु प्रजाया अमृतं वरीमभिः ॥२॥

उत मन्ये । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । महत्त्वम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । द्यावापृथिव्यौ । [illegible] । [illegible] । [illegible]- [illegible] । [illegible] । [illegible] । भवन्तु ।

ते सूनवः स्वपसः सुदंससो मही जज्ञुर्मातरा पूर्वचित्तये ।
स्थातुश्च सत्यं जगतश्च धर्मणि पुत्रस्य पाथः पदमद्वयाविनः ॥३॥

ते सूनवः । [illegible] । पुत्राः । [illegible] । [illegible] । महत्यौ । द्यावापृथिव्यौ । [illegible] ।

---

१. धारणीयानि धनानि Sy.
२. अस्मभ्यं प्रभूतोऽस्मद्रक्षको भव इत्यर्थः । यद्वा वार्याणि हवींषि विना कर्मणा निमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभूतः प्रकर्षेण स्वीकृतः Sy.
३. VM. ignores प्र । वै
४. अपिच Sy.
५. मन्ये जानामि प्रमादयामीत्यर्थः । यद्वा तस्याद्रुहामुक्तलक्षणं मनो हवीर्भिरहंकर्म- महि मन्येऽतिमहत्त्वयुक्तं मन्ये Sy.
६. ०ः M. पितृस्थानीयायाः पृथ्व्याः Sy.
७. नहि कदाचिदपि स्वपुत्राय द्रुह्यति Sy. पितुः being in the fem. gen. [illegible] as qualifying पितुः is suggested for [illegible]
८. विततम् Sy.
९. सर्वस्योत्पादकपितुरन्तरिक्षस्य द्युलोकस्य ...यद्वा पितुर्द्युलोकस्य मातुर्भूम्याः । 'द्यौर्वः पिता पृथिवी माता' (RV.I.191.6.) इति श्रुतेः Sy. माताऽन्तरिक्षं निर्मीयन्तेऽस्मिन्भूतानि N.2.8.
१०. तादृश्याः पृथिव्याः ... स्वायत्तं बलं स्वप- [illegible] Sy.
११. [illegible] Sy.
१२. अत एव ... महत् Sy.
१३. हवनैराह्वानैः Sy.
१४. द्यावापृथिव्योर्मनोऽस्मदाह्वानैः प्रीयता- मित्यर्थः Sy.
१५. शोभनमानमर्चन Sy.
१६. माता च पिता च पितरौ द्यावापृथिव्यौ Sy. As द्यावापृथिवी is not a Vedic word but a classical Sanskrit word, used by VM. himself, the correct form should be द्यावापृथिव्यौ
१७. अमरणममृतमविनाशितम् Sy.
१८. ०र्णं P. वरिष्ठैः रक्षणविशेषैः Sy.
१९. ०यां P. यजमानादिरूपायाः Sy.
२०. पुत्राः Sy. २१. प्रसिद्धाः Sy.
२२. युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाः प्रजाः Sy.
२३. ०स P. शोभनकर्माणः Sy.
२४. ०सो P. ०साम् D. शोभनदर्शनाः Sy.
२५. मातुर्बहुतकारिण्यौ Sy.
२६. पूर्वचित्तये प्रथमबुद्धयेऽनुग्रहरूपायै Sy.

जानन्ति। स्थावरस्य। जङ्गमस्य। च। धारणार्थम्। आदित्यस्य भवत्योः पुत्रस्य। स्थानम्। रक्षथो युवाम्। जरामरणरहितस्य।

ते मायिनो ममिरे सुप्रचेतसो जामी सयोनी मिथुना समोकसा।
नव्यंनव्यं तन्तुमा तन्वते दिवि समुद्रे अन्तः कवयः सुदीतयः ॥४॥

ते मायिनः। ते। कर्मवन्तः। चक्रुः। शोभनप्रज्ञानाः। सबन्धू। समानोत्पत्तिस्थाने। समाननिचये द्यावापृथिवी। मिथुनभूते। यज्ञैस्ततश्च ते नवतरं नवतरम्। तन्तुम्। विस्तारयन्ति। अन्तरिक्षस्य। दीप्तस्य। अन्तः। क्रान्तदर्शनाः। शोभनद्योतनास्तेजसस्तन्तून् विस्तारयन्ति।

---

१. महानुभावतामवगच्छन्ति Sy.
२. ईदृशस्य धर्मणि धारणे रक्षणे निमित्तभूते सति Sy.
३. पुत्रस्थानीयस्योभयविधस्य जगतः Sy.
४. पदं स्थानं, सत्यमबाध्यम् Sy.
५. रक्षथो वत्थ इत्यर्थः Sy.
६. न विद्यते द्वयं यस्य तादृशस्य। स्वजीवनाय युष्मद्व्यतिरिक्तमजानत इत्यर्थः Sy.
७. यद्वा ते प्रसिद्धाः सूनव उत्पद्यमानाः, स्वपसः शोभनप्रकाशादिकर्माणः, सुदंससः शोभनदर्शनाः सुष्ठूपक्ष(प)यन्तो वाऽऽस्मानं, स्वव्यापारायेदृशा रश्मयो, मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ पूर्वचित्तये प्राणिनां पूर्वज्ञानाय जज्ञुर्ज्ञातवन्तो द्यावापृथिव्योरन्तराले व्याप्ता इत्यर्थः। किंच स्थातुर्जगतश्च धर्मणि धारणे तदर्थमद्वयाविनो मार्गद्वयरहितस्य . . . पुत्रस्य युष्मत्पुत्रस्थानीयस्यादित्यस्य पदं मार्गं सत्यं पाथोऽवश्यं रक्षथः Sy.
८. VM. ignores च। सत्यम्
९. प्रसिद्धे द्यावापृथिव्यौ Sy.
१०. माया प्रज्ञा। स्वविषयप्रज्ञावन्तः प्रज्ञोपलक्षितकर्मवन्तो वा Sy.
११. मिमते, प्रमाणेन परिच्छिन्दन्ति Sy.
१२. °ना P. सुष्ठु प्रकर्षेण चेतितुं शक्ता रश्मयः Sy.
१३. सं° M. कीदृश्यौ ते? जामी परस्परं भगिनी (न्यौ) Sy. १४. °नोत्प° P.
१५. समानस्थाने। द्युपृथिव्योरेकस्मिन्नेवावकाशरूप आकाशेऽवस्थानात्, समीचीनस्थाने वा Sy. °निलये is suggested for °निचये। द्यावापृथिव्यौ should be the correct form. See note १६ on stanza 2 of this hymn.
१६. प्राण्युत्पत्तये मिथुनभूते, परस्परमवियुक्ते इत्यर्थः Sy.
१७. नवतरतैः M. Omitted by P.
१८. °न्तु P. तननीयं विस्तारणीयम्। जात्येकवचनम्। रश्मीन् Sy.
१९. समन्ताद्विस्तारयन्ति Sy.
२०. समुद्रेऽन्तरिक्षे। समुद्रशब्दोऽन्तरिक्षनामसु पाठात्तद्वचनः Sy. समुद्रः कस्मात् समुद्द्रवन्त्यस्मादापः, समभिद्रवन्त्येनमापः। सम्मोदन्तेऽस्मिन्भूतानि। समुदको भवति। समुनत्तीति वा N.2.10.
२१. M. adds अन्तरिक्षस्य after दीप्तस्य। दिवि द्योतमाने Sy. २२. अन्तर्मध्ये Sy.
२३. मेधाविनः स्वव्यापारविषयज्ञानवन्तः Sy.
२४. सुष्ठु द्योतना रश्मयः Sy.
२५. °सस्तनून् P.
२६. VM. ignores आ

तद्राधो अद्य सवितुर्वरेण्यं वयं देवस्य प्रसवे मनामहे ।
अस्मभ्यं द्यावापृथिवी सुचेतुना रयिं धत्तं वसुमन्तं शतग्विनम् ॥५॥

तद्राध । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । वरेण्यम् । वयम् । देवस्य सवितुः । प्रसवे । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । दत्तम् । [illegible] । [illegible] ।

[१६०]

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी ।
सुजन्मनी धिषणे अन्तरीयते देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिः ॥१॥

ते हि । ते । हि । द्यावापृथिव्यौ । [illegible] । [illegible] उदकवत्यौ । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । देवी । [illegible] । [illegible]

---

१. [illegible] Sy. २ [illegible] Sy. ३ [illegible] P. [illegible] Sy. ४ [illegible] Sy.
५. [illegible] Sy.
६. [illegible] Sy.
७. [illegible] M. [illegible] । [illegible] । [illegible] । यद्वा पुनः पुनः [illegible] । [illegible] । '[illegible]' [illegible] Sy.
८. द्यावापृथिव्यौ Sy.
९. [illegible] Sy.
१०. [illegible] P. [illegible] Sy.
११. [illegible] P. १२. [illegible] Sy. १३. [illegible] M. [illegible] Sy.
१४. Ms. D. puts the figure ॥१५९॥ here to indicate the end of one hundred and fiftyninth hymn. No such number is given in P. and M.
१५. [illegible] Sy. १६. [illegible] Sy.
१७. [illegible] Sy.
१८. [illegible] Sy.
१९. [illegible] उदकस्य, उदकोत्पत्ती Sy. उदकं रज उच्यते N.4.19.
२०. [illegible] P. [illegible] । [illegible] । यद्वा [illegible] । [illegible] इत्यर्थः Sy.
२१. [illegible] Sy.
२२. [illegible] इत्यर्थः । ...[illegible] इत्येतत्, '[illegible]' (Ngh. 3. 30.) इति [illegible], [illegible] 'द्यावापृथिवी' इत्यस्य [illegible] [illegible] Sy.
२३. [illegible] Sy. [illegible] is suggested for [illegible]
२४. [illegible] Sy.

तद्राधो॑ अ॒द्य स॑वि॒तुर्वरे॑ण्यं व॒यं दे॒वस्य॑ प्रस॒वे म॑नामहे ।
अ॒स्मभ्यं॑ द्यावापृथिवी सुचे॒तुना॑ र॒यिं ध॑त्तं॒ वसु॑मन्तं शत॒ग्विन॑म् ॥५॥

तद्राधः । तत्[1] । धनम्[2] । अद्य । सवितुः[3] । वरणीयम् । वयम्[4] । देवस्य[5] सवितुः । प्रसवे[6] । स्तुमो[7] भवतीभ्यां दत्तम् । अस्मभ्यम् । द्यावापृथिवी[8] । सुमत्या[9] । नानाविधमर्थजातम्[10] । दत्तम्[11] । धनवन्तम्[12] । गोशतयुक्तम्[13] ।[14]

I. 160.

ते हि द्यावा॑पृथि॒वी वि॒श्वश॑म्भुव ऋ॒ताव॑री॒ रज॑सो धार॒यत्क॑वी ।
सु॒जन्म॑नी धि॒षणे॑ अ॒न्तरी॑यते दे॒वो दे॒वी धर्म॑णा॒ सूर्यः॒ शुचिः॑ ॥१॥

ते हि । ते[15] । हि[16] । द्यावापृथिव्यौ । सर्वस्य सुखस्य भावयित्र्यौ[17] । उदकवत्यौ[18] । लोकार्थम्[19] । ध्रियमाणस्तोत्रे[20] । शोभनजन्मानौ[21] । धृष्टे[22] । देवी[23] । मध्येन[24] । सर्वस्य

---

१. तादृशम् Sy. २. पुरुषार्थसाधनसमर्थं गवादिधनम् Sy. ३. पितुः P. सर्वस्य प्रसवितुः Sy. ४. यजमानाः Sy.

५. आदित्यस्यान्तर्यामिरूपिणः Sy.

६. अनुज्ञायां सत्याम् Sy.

७. स्तुवो M. याचामहे । मन्यतिर्याच्ञाकर्मा । छान्दसः शप् । यद्वा पुनः पुनरभ्यस्यामः । लप्सी(लभे)महीति यावत् । 'म्ना अभ्यासे' व्यत्ययेनात्मनेपदम् Sy.

८. द्यावापृथिव्यौ Sy.

९. शोभनचेतनेनास्मदनुग्रहबुद्ध्या Sy.

१०. अर्थं जायतं P. धनम् Sy.

११. दत्त P. १२. निवासयोग्यगृहादिविशिष्टम् Sy. १३. शोश० M. शतसङ्ख्याकगवादिविशिष्टम् Sy.

१४. Ms. D. puts the figure ॥१५९॥ here to indicate the end of one hundred and fiftyninth hymn. No such number is given in P. and M.

१५. प्रसिद्धे Sy. १६. खलु Sy.

१७. विश्वं सुखभावयितृ ययोस्ते विश्वशम्भुवा, विश्वस्य सुखयित्र्यावित्यर्थः Sy.

१८. ऋतवत्यौ Sy.

१९. रजस उदकस्य, उदकोत्पत्तौ Sy. उदकं रज उच्यते N.4.19.

२०. ०णः स्तो० P. अकृच्छ्रेण धारकः कविर्ययोस्ते तादृश्यौ । उदकोत्पादनायाप्रयत्नवत्यावित्यर्थः । यद्वा धारयत्कविर्मनीषी, आदित्यो ययोस्ते तादृश्यौ । वृष्ट्युदकधारयत्सूर्योपेते इत्यर्थः Sy.

२१. शोभनजन्मवत्यौ Sy.

२२. धर्षणोपेते स्वव्यापारेषु प्रगल्भे इत्यर्थः । ...अत्र यद्यपि धिषणे इत्येतत्, 'धिषणे रोदसी' (Ngh. 3. 30.) इति तन्नामसूक्तत्वाद् द्यावापृथिवीनाम, तथापि 'द्यावापृथिवी' इत्यस्य विद्यमानत्वाद् यौगिकं द्रष्टव्यम् Sy.

२३. द्योतमाने Sy. देव्यौ is suggested for देवी

२४. तयोरन्तराले Sy.

धारणार्थम्[1]। निर्मलः[2]। सूर्यः[3]। देवः। गच्छति[4]।

उरुव्यचसा महिनी असश्चता पिता माता च भुवनानि रक्षतः।
सुधृष्टमे वपुष्ये न रोदसी पिता यत्सीमभि रूपैरवासयत् ॥२॥

उरुव्यचसा। बह्ववकाशे[5]। महत्यौ[6]। असक्ते[7] द्यावापृथिव्यौ। पितृमातृभूते[8]। भूतानि[9]। रक्षतः[10]। सुधृष्टतमे[11]। वपुषे[12] हिते च भवतः। यस्मात्। एते[13]। सर्वतः। सूर्यः[14] परिगृह्य। नक्षत्रैरोषधीभिश्च[15]। अभिवासयति[16]।

स वह्निः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान्पुनाति धीरो भुवनानि मायया।
धेनुं च पृश्निं वृषभं सुरेतसं विश्वाहा शुक्रं पयो अस्य धुक्षत ॥३॥

स वह्निः। सः। वोढा[17]। द्यावापृथिव्योः[18]। पुत्रः[19]। पवित्ररश्मियुक्तः[20]। शोधयति[21]। भुवनानि[22]। प्राज्ञः[23]। कर्मणा[24]। पृथिवीम्[25]। च। सस्यानामुत्पादयित्रीम्[26]। उदकस्य सेक्तारम्[27]। शोभनरेतस्कम्[28]।

---

१. प्रकाशोदकदानादिधारणेन युक्तः सन् Sy.
२. ०ल P.D.M. शुद्धो विश्वस्य शोधयिता वा Sy.
३. दीप्यमानः Sy.
४. सर्वदा गच्छति। 'ईङ् गतौ' दैवादिकः। तादृशं कर्म युवयोरनुग्रहादिति स्तुतिः Sy.
५. ०वता P. D. ०वताशे M. प्रभूतव्यचनवत्यावतिविस्तीर्णे Sy.
६. अत एव महत्यौ Sy.
७. असज्जमाने परस्परवियुक्ते इत्यर्थः Sy.
८. पिता पालयित्री द्यौर्माता निर्मात्री पृथिवी चेत्युभे Sy.
९. भुवनजातानि Sy.
१०. पालयतः Sy.
११. अतिशयेन धृष्टे। छान्दसस्तकारलोपः। प्रगल्भे Sy.
१२. वपुरुषे M. ०ष P.D. वपुषो हिते इव। प्राणिनां पितराविव शरीररक्षके इत्यर्थः Sy.
१३. ०वते P.D.
१४. पितृस्थानीया द्यौः Sy.
१५. निरूपणसाधनैः प्रशस्तैः प्रकाशैर्निरूप्यमाणैर्वृष्ट्यादिभिर्वा Sy.
१६. ०सति P.... अधितिष्ठति। तस्मात्पिता माता च भुवनानि रक्षतः Sy.
VM. ignores न
१७. फलस्य वोढा धारकः सन् Sy.
१८. मातापित्रोर्द्यावापृथिव्योः Sy.
१९. पुरुत्राता पुत्रस्थानीय आदित्यः Sy.
२०. पावनरश्मियुक्तः Sy.
२१. ०यितु P. पावयति प्रकाशयतीत्यर्थः Sy.
२२. भूतजातानि Sy.
२३. धीमान् Sy.
२४. प्रज्ञया स्वकीयया Sy.
२५. स एव पुत्रः... धेनुं प्रीणयित्रीं भूमिम् Sy.
२६. ०मुत्पा० P. शुक्लवर्णाम् Sy.
२७. सेक्तारं द्युलोकञ्च मायया पुनाति प्रकाशयतीत्यर्थः Sy.
२८. शोभनसामर्थ्यं शोभनोदकं वा Sy.

दिवसैः[1]। सर्वदा[2] दीप्तम्[3]। उदकस्य स्वभूतम्[4]। कवयो दुहन्ति[5]। सारमिति[6]।

अयं देवानामपसामपस्तमो यो जजान रोदसी विश्वशंभुवा।
वि यो ममे रजसी सुक्रतूययाजरेभिः स्कम्भनेभिः समानृचे ॥४॥

अयं देवानाम्। अयम्[7]। देवानाम्[8]। व्याप्तानाम्[9]। व्याप्ततमः[10]। यः[11]। जजान[12]। द्यावापृथिवी[13]। सर्वस्य सुखस्य भावयित्र्यौ[14]। विममे च[15]। यः। ते[16]। शोभनकर्मेच्छया[17]। स देवः, एते[18] अजरैः[19]। उत्तम्भनसाधनैः रश्मिभिः[20]। इतरेतरावष्टब्धे करोति[21]।

ते नो गृणाने महिनी महि श्रवः क्षत्रं द्यावापृथिवी धासथो बृहत्।
येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतम् ॥५॥

ते नो गृणाने। ते[22]। अस्मभ्यम्। स्तूयमाने[23]। महती[24]। महत्[25]। अन्नम्[26]। बलञ्च[27][28]।

---

१. सर्वाण्यहानि सर्वकालमित्यर्थः Sy.
२. ०सैः स० P. ०सैः र्वदा D. ०वसे- र्वदा M. ३. दीप्तम् Sy.
४. अस्य द्युलोकस्य। यद्वा। कर्मणि षष्ठी। इमं द्युलोकम् Sy.
५. दोग्धि।... ईदृशो महानुभाव आदित्य- स्तयोः पुत्र इति द्यावापृथिव्योः स्तुतिः Sy. ६. पयःसदृशमुदकम् Sy.
७. पूर्वं पुत्रमाहात्म्येनैते प्रशस्येदानीं स्वोत्पा- दकस्तुत्या प्रशंसति, अयम् Sy.
८. अयम्। देवानाम्। is omitted by M. देवानां मध्ये देवतमः Sy.
९. अप इति कर्मनाम, तेन तद्वाँल्लक्ष्यते। कर्मवतां मध्ये Sy.
१०. प्रकृष्टकर्मा Sy. ११. अयमित्युक्तं क इत्याह। यो देवः Sy. १२. उत्पादित- वान् Sy. १३. रोदसी द्यावापृथिव्यौ महानुभावे Sy. द्यावापृथिव्यौ is suggested for द्यावापृथिवी
१४. सर्वप्रकारेण भूतानां सुखस्य भावयित्र्यौ Sy. १५. व P. न केवलमुत्पादन- मात्रमपितु यो देवः ... विममे विशेषेण परिच्छिनत्ति Sy. १६. तस्ते P. रजसी रञ्जनात्मिके द्यावापृथिव्यौ। रजसी इति द्यावापृथिव्योर्नाम। 'रजसी सदसी' (Ngh. 3.30.) इति तन्नामसु पाठात्। उक्तरूपे Sy. ते refers to heaven and earth.
१७. किं स्वोपभोगाय? नेत्याह... शोभनकर्मे- च्छया। येन कर्मणा प्राणिनां सुखं सम्भ- वति तावृक्कर्मेच्छया। अथवैतदुत्तरत्र सम्बध्यते। सुक्रतूयया, उक्तेन निमित्तेन Sy. १८. इमे द्यावापृथिव्यौ Sy.
१९. ०जनैः P. अजीर्णैर्वृद्धतरैः Sy.
२०. गतिप्रतिबन्धसाधनैस्ताङ्कुभिः Sy.
२१. ०ञ्चैः M. सम्यक् सर्वतः पूजितवान् स्थापितवानित्यर्थः... यस्मादेवं तस्मा- दयमेव देवोऽयमेवापस्तम इत्येवं महानु- भावेन परमेश्वरेणोत्पन्ने इति स्तुतिः Sy.
२२. प्रसिद्धे Sy. २३. अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ। कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy.
२४. महत्यौ is suggested for महती
२५. अतिप्रभूतम् Sy.
२६. सर्वत्र प्रसिद्धमन्नं सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्त्तिं वा Sy. २७. क्षत्रं बलं धासथः Sy.
२८. Omitted by M.

महती[१]। युवां द्यावापृथिवी[२]। धत्तम्[३]। येन[४]। सर्वाः[५] प्रजाः[६]। अभिभवेम[७]। सर्वदा[८]। तत् स्तुत्यम्। बलम्[९]। अस्मासु। सम्प्रेरयतम्[१०] [११]।

I.161.

किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्किमीयते दूत्यं१ कद्यदूचिम ।
न निन्दिम चमसं यो महाकुलोऽग्ने भ्रातर्द्रुण इद्भूतिमूदिम ॥१॥

किमु श्रेष्ठः। देवसकाशाद्[१२] दूत्यार्थमागच्छन्नयं[१३] किम्[१४]। वृद्धः[१५]। आहोस्विद् युवा[१६]। योऽस्मान्[१७]। आगच्छति[१८]। किमयमस्मान्प्रति देवप्रहितः। दूत्यम्[१९]। आगच्छति[२०]। किं वा तत्[२१]। यत्[२२]।

---

१. अतिप्रभूतम् Sy. महत् is suggested for महती

२. द्यावापृथिव्यौ Sy.

३. विध० P.

४. अन्नबलेन Sy.

५. ०र्वा M.

६. पुत्रादिरूपाः प्रजाः ।...कृष्टय इति मनुष्यनाम। 'कृष्टयश्चर्षणयः' (Ngh. 2.3.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

७. अभितो विस्तारयाम Sy.

८. सर्वेष्वप्यहस्सु Sy.

९. शरीरबलम् Sy.

१०. सम्यगिन्वतं व्याप्नुतं प्रवर्धयतमित्यर्थः। इन्वतिर्व्याप्तिवचनः। 'इन्वति ननक्ष' (Ngh. 2.18.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

११. Ms. D. puts the figure ॥१६०॥ here to indicate the end of one hundred and sixtieth hymn. No such number is given in P. and M.

१२. देवासकाशान् M.

१३. ऋभवो नाम सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुर्विभ्वा वाज इति। ते च मनुष्याः सन्तः सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य कदाचित्कर्मकाले सोमपानाय प्रवृत्ताः। तान्प्रति देवैः प्रेरितोऽग्निः परस्परसमानरूपान् दृष्ट्वा स्वयमपि तदाकारं धृत्वा तेषु मध्ये स्वयं चतुर्थः सन् पातुं प्रवृत्तः। ते चर्भव आगतं तं समानरूपमवलोक्य विवेक्तुमसमर्थाः परस्परमेवं सन्दिहते, अयं किमु Sy.

१४. किं नु खलु Sy.

१५. अस्मत्तोऽयं प्रशस्यतमो वयसा श्रेष्ठः Sy.

१६. किं वाऽस्माकं युवतमोऽस्मत्तः कनीयान् Sy.

१७. सः M.

१८. आगमत् प्राप्तः।...अजगन्निति गतिकर्मा। 'अगन्, अजगन्'(Ngh. 2.14.) इति तन्नामसु पाठात् Sy.

१९. दूत्यं दूतकर्म देवसम्बन्धि Sy.

२०. ईयते गच्छति। देवैः प्रेरितो दूतोऽस्माना-गतो वा Sy.

२१. कथं निश्चेतव्यमित्यर्थः। वयं तावत्त्रय एवेदानीं चत्वारः समानरूपा वर्तामहे तस्मादधिकः किमु श्रेष्ठ इति विचिकित्सा Sy.

२२. यदेतत् Sy.

वयमेनं कार्यार्थमागतं ब्रूमः[1]। आगतश्चायमस्मानेकमिमम्। महातटम्[2]। 'चमसं चतुरः कृणोतन' इति वक्ष्यति। तद्धि प्रस्तुतं देवेषु, वयं तेन चमसेन किं प्रयोजनमिति न। निन्दामः[3]। किन्तु अग्ने[4]! भ्रातः! इत्यामन्त्र्य। द्रुमस्य[5] च। बहुधा भावनम्[6]। एव[7]। वदामः[8]।[9]

एकं चमसं चतुरः कृणोतन तद्वो देवा अब्रुवन्तद्व आगमम्।
सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ॥२॥

एकं चमसम्। अग्निर्वदति[10]—एकमिमम्[11]। चमसम्[12]। चतुरश्चमसान्[13]। कृणुत[14]। तदिदं[15] कार्यम्। युष्माकम्[16]। देवाः[17]। अब्रुवन्[18]। अहं च तत्[19]। युष्माकम्[20]। आनीतवान्[21]। सौधन्वनाः[22]! यदि[23]। एवं[24] यथोक्तम्। अकरिष्यथ[25] ततः। देवैः। सह। यूयमपि यज्ञार्हाः। भविष्यथ[26]।

---

१. ब्रूमस्तत्कत् कथं निश्चेतव्यमित्यर्थः Sy.
२. ०कटं P.
महाकुलोत्पन्नस्त्वष्ट्रा निर्मितत्वात् Sy.
३. अधिकः समागत इति पानमकृत्वा चमसं न दूषयामः Sy.
४. एवं सन्दिह्य कथञ्चित् स्वतोऽन्यं निश्चित्य तं प्रति, आपरोक्ष्येण (अपारोक्ष्येण) ब्रुवते। हे अग्ने भ्रातर्भ्रातृवद्भागार्ह! भ्राता यथा बलात् स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य बलाच्चमसपानाय प्रवृत्त इति भ्रातरित्युक्तम् Sy.
५. अतः कारणात्... विकारे प्रकृतिशब्दः। ततश्च तत्स्थे तच्छब्दः।... दारुविकारचमसस्य Sy.
६. प्राप्तिम् Sy.
७. इच्छब्दोऽवधारणे Sy.
८. ब्रूमः Sy.
९. VM. ignores उ। किम्
'ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करेति' इत्युपक्रम्य 'कनिष्ठ आह चतुरस्करेति' (RV. IV. 33.5.) इति चतुष्कं निर्धारितम् Sy.
१५. उक्तं चतुर्धाकरणरूपं कर्म, उत्तरत्र वक्ष्यमाणमश्वरथादिकरणरूपं च कर्म Sy.
१६. युष्मान्प्रति Sy.
१७. इन्द्रादयः Sy.
१८. अब्रवम् P.
न केवलमहमेव ब्रवीमि किन्तु... देवाः ...अब्रुवन् Sy.
१९. देवत्वप्राप्त्युपायत्वेन तत् तादृशं कर्म Sy.
२०. युष्माकं वक्तुम् Sy.
२१. प्राप्तोऽस्मि Sy.
२२. सधन्वनाः P.
सुधन्वनः पुत्रा यूयम् Sy.
२३. यस्मादेवं तस्माद्यूयं यदि Sy.
२४. यद्येयं M.
मदक्तप्रकारेण Sy.

अ॒ग्निं दू॒तं प्रति॒ यदब्र॑वीत॒नाश्वः॒ कर्त्वो॒ रथ॑ उ॒तेह कर्त्वः॑ ।
धे॒नुः क॒र्त्वा यु॑व॒शा क॒र्त्वा॒ द्वा तानि॑ भ्रात॒रनु॑ वः कृ॒त्व्येम॑सि ॥३॥

अग्निं दूतम् । देवलोकं प्रति गच्छन्तमग्निम्[1] । दूतम्[2] । प्रति । यत्[3] । उक्तवन्तः[4] । इन्द्रस्याऽश्वः[5] । कर्तव्यः[6] । रथश्चाश्विभ्याम् । अस्मिन्नेव लोके । धेनुश्च[7] । बृहस्पतये कर्तव्या । पितरौ[8] च द्वावात्मीयौ । युवत्ववन्तौ[9] । कर्तव्यौ । तान्येतानि[10] कृत्वा । अनन्तरमेकं[11] चमसं चतुरः कृत्वा[12] । देवान् युष्मान् । अग्ने ! भ्रातः ! अनुगच्छाम[13] इत्युत्तरत्र सम्बन्धः ।

च॒कृ॒वांस॑ ऋभव॒स्तद॑पृच्छत॒ क्वेद॑भू॒द्यः स्य दू॒तो न॒ आज॑गन् ।
य॒दावाख्य॑च्चम॒साञ्च॒तुरः॑ कृ॒तानादित्त्वष्टा॒ ग्नास्व॒न्तर्न्या॑नजे ॥४॥

चकृवांसः[14] । एतत्सर्वं कृतवन्तः । पश्चाद्[15] हे ऋभवः ! तदा । यूयमपृच्छत[16] । क्वाधुना[17][18] । सः[19] । अभूत्[20] । योऽयम् । दूतः । अस्मान् । आजगाम[21], अग्निर्नूनमश्वादिकरणव्यासङ्गोपन्यासाज्[22] जगाम । यदाग्निः[23] । चमसान्[24] । अवाख्यदप्रतीक्ष्यानादाय जगाम[25] । अनन्तरम्[26] । त्वष्टा[27] तानादाय । देवपत्नीषु[28] ।

---

१. अञ्जनादिगुणविशिष्टम् Sy.
२. दूतकर्म प्राप्तवन्तं त्वाम् Sy.
३. यत्कार्यम् Sy.
४. अब्रुवन् । व्यत्ययेन मध्यमः Sy.
५. एकस्मादश्वादश्वान्तरं कर्तव्यमित्यर्थः । 'अश्वादश्वमतक्षत' (RV.I.161.7.) इति वक्ष्यमाणत्वात् Sy.
६. अपिच रथः.... कर्तव्यः Sy.
७. चर्मरहिता मृता गौर्नित्यदोग्ध्री पुनर्नूतना कार्या Sy.
८. द्वौ पितरौ जीर्णौ सन्तौ Sy.
९. युवानौ शयानौ प्रकृष्टयौवनोपेतौ Sy.
१०. युष्माकं देवानां तानि तैरुक्तानि कर्माणि Sy. ११. अनतर॰ D. ॰मेवकं M. अनु पश्चात् Sy.
१२. कृत्व्या कर्मणा Sy.
१३. अन्तर्ग॰ P. एम आभिमुख्येन प्राप्नुमः । ...यद्वा । ऋषेरिदं वाक्यम् । हे ऋभवो यूयमागतमग्निं दूतम्प्रति यदब्रवीतन यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्तव्यत्वेन वदथाङ्गीकुरुथ तानि सर्वाणि सम्पाद्य हे भ्रातरग्ने ! कृत्व्या कर्मणैमसीति ब्रूथेत्युषिराह Sy. १४. तत्कार्यम् Sy.
१५. पश्चात्ते ऋषभः P. ऋषभः M. अत्र यद्यप्यृभुरिति त्रयाणां मध्य एकस्य नाम तथापि तस्य प्राथम्यात् 'छत्रिणो गच्छन्ति' इतिवत्सर्वेऽप्यृभव उच्यन्ते Sy.
१६. प्रश्नं कुरुत Sy.
१७. कुत्र Sy. १८. त्वाधु॰ P.
१९. Omitted by M. स दूतः Sy.
२०. गतः Sy. २१. आगमत्प्राप्तः Sy.
२२. ॰गामानाग्नि॰ P.
२३. एवम्भूते सति यदायम् Sy.
२४. अव्याप्यत् M. कृतांश्चमसान्... अभिपश्यति Sy.
२५. आज॰ M.
२६. अनन्तरमेव Sy.
२७. तस्य चमसस्योत्पादक एतन्नामको देवः Sy. २८. स्त्रीषु Sy. मेना ग्ना इति स्त्रीणाम् N. 3.21

वयमेनं कार्यार्थमागतं ब्रूमः[1]। आगतश्चायमस्मानेकमिमम्। महानटम्[2]। 'चमसं चतुरः कृणोतन' इति वक्ष्यति। तद्धि प्रस्तुतं देवेषु, वयं तेन चमसेन किं प्रयोजनमिति न। निन्दामः[3]। किन्तु अग्ने[4]! भ्रातः! इत्यामन्त्र्य। द्रुमस्य[5] च। बहुधा भावनम्[6]। एव[7]। वदामः[8]।[9]

एकं चमसं चतुरः कृणोतन तद्वो देवा अब्रुवन्तद्व आगमम्।
सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ॥२॥

एकं चमसम्। अग्निर्वदति[10]—एकमिमम्[11]। चमसम्[12]। चतुरश्चमसान्[13]। कृणुत[14]। तदिदं[15] कार्यम्। युष्माकम्[16]। देवाः[17]। अब्रुवन्[18]। अहं च तत्[19]। युष्माकम्[20]। आनीतवान्[21]। सौधन्वनाः[22]! यदि[23]। एवं[24] यथोक्तम्। अकरिष्यथ[25] ततः। देवैः। सह। यूयमपि यज्ञार्हाः। भविष्यथ[26]।

---

१. ब्रूमस्तत्कत् कथं निश्चेतव्यमित्यर्थः Sy.
२. ०कटं P.
महाकुलोत्पन्नस्त्वष्ट्रा निर्मितत्वात् Sy.
३. अधिकः समागत इति पानमकृत्वा चमसं न दूषयामः Sy.
४. एवं सन्दिह्य कथञ्चित् स्वतोऽन्यं निश्चित्य तं प्रति, आपरोक्ष्येण (अपारोक्ष्येण) ब्रुवते। हे अग्ने भ्रातर्भ्रातृवद्भागार्हं! भ्राता यथा बलात् स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य बलाच्चमसपानाय प्रवृत्त इति भ्रातरित्युक्तम् Sy.
५. अतः कारणात्... विकारे प्रकृतिशब्दः। ततश्च तत्स्थे तच्छब्दः।... दारुविकारचमसस्य Sy.
६. प्राप्तिम् Sy.
७. इच्छब्दोऽवधारणे Sy.
८. ब्रूमः Sy.
९. VM. ignores उ। किम्
१०. एवं पृष्टोऽग्निस्तान्प्रत्युवाच Sy.
११. एवमि० P. त्वष्ट्रा सम्पादितं पूर्वमेकमेव सन्तम् Sy.
१२. Omitted by P.
१३. चतुःसङ्ख्याकान्।... यथोपरितने 'ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करेति' इत्युपक्रम्य 'कनिष्ठ आह चतुरस्करेति' (RV. IV. 33.5.) इति चतुष्कं निर्धारितम् Sy.
१५. उक्तं चतुर्धाकरणरूपं कर्म, उत्तरत्र वक्ष्यमाणमश्वरथादिकरणरूपं च कर्म Sy.
१६. युष्मान्प्रति Sy.
१७. इन्द्रादयः Sy.
१८. अब्रवम् P.
न केवलमहमेव ब्रवीमि किन्तु... देवाः ...अब्रुवन् Sy.
१९. देवत्वप्राप्त्युपायत्वेन तत् तादृशं कर्म Sy.
२०. युष्माकं वक्तुम् Sy.
२१. प्राप्तोऽस्मि Sy.
२२. सधन्वनाः P.
सुधन्वनः पुत्रा यूयम् Sy.
२३. यस्मादेवं तस्माद्यूयं यदि Sy.
२४. यद्येयं M.
मदुक्तप्रकारेण Sy.
२५. अकरिष्यतं P. कर्तुं शक्नुथ Sy.
On the analogy of the form भविष्यथ, करिष्यथ is suggested for अकरिष्यथ
२६. हवि० P. इति तैरुक्तमित्यर्थः Sy.

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्त्वो रथ उतेह कर्त्वः ।
धेनुः कर्त्वा युवशा कर्त्वा द्वा तानि भ्रातरनु वः कृत्व्येमसि ॥३॥

अग्निं दूतम् । देवलोकं प्रति गच्छन्तमग्निम्[1] । दूतम्[2] । प्रति । यत्[3] । उक्तवन्तः[4] । इन्द्रस्याऽश्वः । कर्तव्यः[5] । रथश्चाश्विभ्याम्[6] । अस्मिन्नेव लोके । धेनुश्च[7] । बृहस्पतये कर्तव्या । पितरौ[8] च द्वावात्मीयौ । युवत्ववन्तौ[9] । कर्तव्यौ । तान्येतानि[10] कृत्वा । अनन्तरमेकं[11] चमसं चतुरः कृत्वा[12] । देवान् युष्मान् । अग्ने ! भ्रातः ! अनुगच्छाम[13] इत्युत्तरत्र सम्बन्धः ।

चकृवांस ऋभवस्तदपृच्छत क्वेदभूद्यः स्य दूतो न आजगन् ।
यदावाख्यच्चमसाञ्चतुरः कृतानादित्त्वष्टा ग्नास्वन्तर्न्यानजे ॥४॥

चकृवांसः । एतत्सर्वं[14] कृतवन्तः । पश्चाद् हे ऋभवः[15] ! तदा । यूयमपृच्छत[16] । क्वाधुना[17][18] । सः[19] । अभूत्[20] । योऽयम् । दूतः । अस्मान् । आजगाम[21], अग्निर्नूनमश्वादिकरणव्यासङ्गोपन्यासाज्[22] जगाम । यदाग्निः[23] । चमसान् । अवाख्यदप्रतीक्ष्यानादाय[24] जगाम । अनन्तरम्[25] । त्वष्टा[26] तानादाय[27] । देवपत्नीषु[28] ।

---

१. अञ्जनादिगुणविशिष्टम् Sy.
२. दूतकर्म प्राप्तवन्तं त्वाम् Sy.
३. यत्कार्यम् Sy.
४. अब्रुवन् । व्यत्ययेन मध्यमः Sy.
५. एकस्मादश्वादश्वान्तरं कर्तव्यमित्यर्थः । 'अश्वादश्वमतक्षत' (RV.I.161.7.) इति वक्ष्यमाणत्वात् Sy.
६. अपिच रथः . . . . कर्तव्यः Sy.
७. चर्मरहिता मृता गौर्नित्यदोग्ध्री पुनर्नूतना कार्या Sy.
८. द्वौ पितरौ जीर्णौ सन्तौ Sy.
९. युवानौ शयानौ प्रकृष्टयौवनोपेतौ Sy.
१०. युष्माकं देवानां तानि तैरुक्तानि कर्माणि Sy. ११. अनतर० D. ०मेवकं M. अनु पश्चात् Sy.
१२. कृत्व्या कर्मणा Sy.
१३. अन्तर्ग० P. एम आभिमुख्येन प्राप्नुमः । . . . यद्वा । ऋषेरिदं वाक्यम् । हे ऋभवो यूयमागतमग्निं दूतम्प्रति यदब्रवीतन यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्तव्यत्वेन वदथाङ्गीकुरुथ तानि सर्वाणि सम्पाद्य हे भ्रातरग्ने ! कृत्व्या कर्मणैमसीति ब्रूथेत्यृषिराह Sy. १४. तत्कार्यम् Sy.
१५. पश्वास्ते ऋषभः P. ऋषभः M. अत्र यद्यप्यृभुरिति त्रयाणां मध्य एकस्य नाम तथापि तस्य प्राथम्यात् 'छत्रिणो गच्छन्ति'इतिवत्सर्वेऽप्यृभव उच्यन्ते Sy.
१६. प्रश्नं कुरुत Sy.
१७. कुत्र Sy. १८. त्वाधु० P.
१९. Omitted by M. स दूतः Sy.
२०. गतः Sy. २१. आगमत्प्राप्तः Sy.
२२. ०गामानाग्नि० P.
२३. एवम्भूते सति यदायम् Sy.
२४. अव्याप्यत् M. कृतांश्चमसान् . . . अभिपश्यति Sy.
२५. आज० M.
२६. अनन्तरमेव Sy.
२७. तस्य चमसस्योत्पादक एतन्नामको देवः Sy. २८. स्त्रीषु Sy. मेना ग्ना इति स्त्रीणाम् N. 3.21

अन्तः[1]। निहितवान्[2]।[3]

हनामैनाँ इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपानमनिन्दिषुः ।
अन्या नामानि कृण्वते सुते सचाँ अन्यैरेनान्कन्या नामभिः स्परत् ॥५॥

हनाम। अग्निनाऽवख्यातांश्चमसान्दृष्ट्वा यदा। त्वष्टा। अब्रवीत्। अत ऊर्ध्वं ये[4]। देवानां सोमपान[5]साधनम्। चमसम्। निन्दन्ति[6]। तान्[7]। वयं हनाम[8]। इति, तत[9] ऊर्ध्वं प्रमादाच्चमसानां निन्दा भवेदिति[10] तत्परिहारार्थमृत्विजः[11]। यज्ञे[12]। सह[13]। अन्यानि[14]। नामानि। कुर्वन्ति[15] होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेति। तैश्च[16]। नामभिः। तान्[17] कवचभूतैः। वाग्देवी[18]। स्पृशति[19] रक्षायै।

इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ।
ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन ॥६॥

इन्द्रो हरी[20]। ऋभुभिः[21] कृतौ द्वावश्वौ[22]। इन्द्रः। स्वरथे युयुजे[23]। अश्विनौ च। रथमात्मीयै-

---

१. मध्ये Sy.

२. न्यक्तोऽभूत्। स्त्रियमात्मानममन्यतेत्यर्थः Sy.

३. VM. ignores इत्। इत्। चतुरः। कृतान्

४. य ऋभवः Sy.

५. देवैः पातव्यम् Sy.

६. निन्दामकुर्वन् Sy.

७. एनान्वक्ष्यमाणान्। . . . एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वादृभूणां प्रकृतत्वात्तेषां हननप्रसक्तिं वर्णयति Sy.

८. पूजार्थं बहुवचनम्। . . . देवयोग्यं त्वाष्ट्रं चमसं मनुष्या ऋभवः स्वीकृत्य चतुर्धा व्यभजंस्तान् हनामेति यदाऽब्रवीदित्यर्थः Sy.

९. त D. Omitted by P. तदा प्रभृति Sy.

१०. ०च्चमसं चकन्द भवेदिति P.

११. मनुष्याः Sy.

१२. अभिषुते सोमे पानाय प्रस्तुते सति Sy.

१३. परस्परम् Sy.

१४. होत्रध्वर्यूद्गात्रादीनि Sy.

१५. . . . । पूर्वनाम प्रच्छाद्योपह्वकाले 'अध्वर्य उपह्वयस्व, होतरुपह्वयस्व' इत्येवमन्यैरेव नामभिरात्मानं त्वष्टृवधभीत्या प्रख्यापयन्तीत्यर्थः Sy.

१६. अन्यैरेव Sy.

१७. एनान् नरान् Sy.

१८. वाग्धेवी M. स्वोत्पादयित्री माता Sy.

१९. प्रीणयति। 'स्पृ प्रीतिबलयोः' Sy.

२०. इन्द्रो हरी omitted by M.

२१. ऋतुभिः P.

२२. पूर्वं सृष्टानां क्रमेण विनियोगमाह . . . एतन्नामानावश्वौ Sy.

२३. योजितवान् Sy.

रश्वैर्युयुजाते[1]। बृहस्पतिश्च[2]। सर्वरूपामेभिः[3] कृतां[4] धेनुम्[5]। आत्मानमुपनिन्ये[6]। एवं[7] युष्माभिः कृतेषु शिल्पेषु देवैः परिगृहीतेषु, ऋभ्वादयस्त्रयो यूयम्[8]। देवान्[9]। प्राप्तवन्तः। सुकर्माणः[10]। यज्ञियं[11] च। भागम्[12]। प्राप्ताः[13]।

निश्चर्म॑णो॒ गाम॑रिणीत धी॒तिभि॒र्या जर॑न्ता यु॒व॒शा ताकृ॑णोतन ।
सौध॑न्वना॒ अश्वा॒दश्व॑मतक्षत यु॒क्त्वा रथ॒मुप॑ दे॒वाँ अ॑यातन ॥७॥

निश्चर्मणः। मृताया[14] गोश्चर्ममात्रादेव[15]। गाम्[16]। उत्पादितवन्तः[17]। कर्मभिः। यौ च। जीर्णौ पितरौ। तौ। युवत्वयुक्तौ[18]। पुनः कृतवन्तः[19]। सौधन्वनाः[20]! अश्वात्[21]। द्वितीयमश्वम्[22]। कृतवन्तः[23], द्वावश्वावश्विनोः कृतवन्तः[24]। एतत्सर्वं कृत्वा गमनार्थं कञ्चन रथम्[25]। युक्त्वा[26]। देवान्[27]। उपगताः[28]।

---

१. योजितवन्तौ Sy.
२. बृहतो मन्त्रस्य पालयितैतन्नामको देवः Sy.
३. नानारूपोपेताम् Sy.
४. कृतः M.
५. गाम् ।...यद्यप्यत्र गौरिति विशेषो न श्रुतस्तथापि पूर्वं धेनुः कर्त्वेत्युक्तत्वाद् पुरस्ताच्च 'ये धे॒नुं वि॑श्व॒जुवं॑ वि॒श्वरू॑पाम्' (RV.IV.33.8.) इति वक्ष्यमाणत्वाच्च विश्वरूपा गौरित्येवाध्यवसीयते । अत एव विश्वरूपामित्यस्याश्वपङ्क्तिरिति केचन व्याचक्षते, तदसत् । युष्मत्सम्पादितानि रथादीनीन्द्रादयः स्वभागत्वेनाकल्पयन् Sy.
६. उपागमत् स्वीकृतवानित्यर्थः Sy.
७. तस्मात् Sy.
८. ऋभुर्विभ्वा वाजश्च यूयम् Sy.
९. इन्द्रादीन् Sy.
१०. शोभनाश्वरथादिकर्मवन्तो यूयम् Sy.
११. यज्ञार्हं यज्ञसम्बन्धिनम् Sy.
१२. सोमरूपं देवत्वं प्राप्तैः सेवनीयम् Sy.
१३. प्राप्नुत । कर्मसामर्थ्येन हविर्भुजो भवतेत्यर्थः । इत्येवमृषिराह Sy.
१४. यूयं निश्चर्मणो मृताया गोः सकाशादुत्कृत्ताच्चर्मणः Sy.
१५. ०त्रा P.D. ०त्राम् M.
१६. देवानां P.D. नूतनाम् Sy.
१७. उत्पा० P. निरगमयत, उत्पादितवन्त इत्यर्थः । तेनैव चर्मणा संवीतां तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृतवन्त इत्यर्थः Sy.
१८. युवत्वं युक्तवन्तौ P.D. यद्यपि पूर्वमेवाश्वादीनां विनियोग उक्तस्तथापि तेषामत्यन्तदुःखसम्पादत्वज्ञापनाय पुनराह । न केवलं गोकरणमेवापिच... युवानौ Sy.
१९. अकुरुत Sy.
२०. सनध० M.
२१. अश्वा P.D.M. एकेन विद्यमानेनाश्वेन Sy.
२२. अश्वान्तरम् Sy.
२३. प्रयत्नेन सम्पादितवन्तः Sy.
२४. ०न्तो P.D.
२५. यस्मादेवं कृतवन्तस्तस्माद् रथं युष्मदीयम् Sy.
२६. युक्ता P. अश्वैर्योजयित्वा Sy.
२७. इन्द्रादीन् Sy.
२८. देवसमीपं प्राप्नुत Sy.

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुञ्जनेजनम् ।
सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीये घा सवने मादयाध्वै ॥८॥

इदमुदकम्[1]। देवेष्वृभवः[2] सोमपीथमैच्छंस्तान्देवा अब्रुवन्[3]। प्रातःसवने[4] वसतीवरीः[5]। पिबतेति। माध्यन्दिने[6][7] वा[8]। सोमनेजनम्[9]। उदकम्[10]। पिबतेति[11], न तदैच्छन्नृभवस्ततो[12][13] देवानिन्द्रः सन्दधाति[14], देवा[15] यूयमृभूनित्थमब्रूतेति[16][17] देवानुक्त्वा ऋभूनेव[18] वदति। हे सौधन्वनाः[19]! यदि। न। एतत्[20]। एवम्[21]। इच्छथ[22]। तृतीयसवने। सोमेनैव मादयाध्वा[23] इति[24]।

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीदग्निर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् ।
वधर्यन्तीं बहुभ्यः प्रैको अब्रवीदृता वदन्तश्चमसाँ अपिंशत ॥९॥

आपो भूयिष्ठाः। ब्रह्मवाद्यं[25] वदन्त ऋभव[26] एत्येतरेतरं[27] पृष्ट्वा, कश्चित्[28]। आपः[29]। सर्वेभ्यः

---

१. Omitted by P.D.
२. ०घृभवः P. इदानीमृषिर्देवैरुक्तमर्थं तान्सम्बोध्य यूयमृभूनेवमुक्तवन्तः स्थेत्यनुवदति Sy.
३. उक्तवन्तः Sy.
४. एतत्प्रातःसवनिकाभिप्रायम् Sy.
५. सतीपरः M. इदमुदकं सोमलक्षणम् Sy.
६. एतद् माध्यन्दिनसवनाभिप्रायम् Sy.
७. ०न M.
८. अथवा घ इत्यनर्थकः प्रसिद्धयर्थो वा Sy.
९. इदं मुञ्जनेजनं, मुञ्जवान् नाम पर्वतः सोमोत्पत्तिस्थानम्। तत आहृतत्वात्तेन मुञ्जतृणेन शोधितमपगततृणमित्यर्थः Sy. १०. इदं सोमरसरूपमुदकम् Sy.
११. पिबतेत्यब्रवीतन Sy.
१२. उभयसवनसम्बन्धि सोमपानकार्यम् Sy.
१३. नैव कामयथ(ध्वे)। हर्यतिः कान्तिकर्मा। 'हर्यत्युशिक्' (Ngh.2.6.) इति तत्कर्मसु पाठात् Sy. १४. सद० P.
१५. देवानि P. १६. एवम् Sy.
१७. यूयमृभूनुक्तवन्तः Sy.
१८. अथवा ऋभून्प्रति तस्यैवेदं वाक्यम्। हे सौधन्वना यूयं देवत्वं प्राप्य देवयजनं प्रति सोमपानाय रथेनागत्य श्रान्तानश्वान्प्रातः सवन इदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन Sy.
१९. सुधन्वनः पुत्रा यूयम् Sy.
२०. इदं वा मुञ्जनेजनं मुञ्जेन दूषितं वाजिनं पिबत Sy.
२१. Omitted by P. पश्चात् तद् द्वयम् Sy. २२. यदि नेच्छथ Sy.
२३. ०य० D. मादयः M. अत्यर्थं तृप्ता भवथ। 'ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन्' इति तृतीयसवने तेषां सोमपानसद्भावात् Sy.
२४. VM. ignores घ। घ
२५. ब्रह्मवद्यं is suggested for ब्रह्मवाद्यं
२६. चमसचतुर्धाकरणकाले किमिति सत्यं वदन्तो व्यभजन्निति तदाह Sy. ऋभव उरु भान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन भवन्तीति वा N.11.15.
२७. एत्य is omitted by M.
२८. त्रयाणामन्यतमः Sy.
२९. ०प P.

पदार्थेभ्यो भूयिष्ठाः[१]। इति। अब्रवीत्[२]। अन्यः। अग्निः सूक्ष्मरूपेण सर्वत्र[३] व्याप्तः। भूयिष्ठः[४]। इति। अब्रवीत्। सीताप्रहारं[५] गच्छन्ती[६] पृथिवी[७]। सर्वेभ्यः[८]। प्ररिरिच्[९] इति। तृतीयः। अब्रवीत्। इत्थं[१०] सत्यानि[११]। वदन्तः[१२]। एकस्माच्चमसात्त्रींश्चमसान्। अपिंशत[१३]।

श्रोणामेक उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति सूनयाभृतम्।
आ निम्रुचः शकृदेको अपाभरत्किं स्वित्पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः ॥१०॥

श्रोणाम्[१४]। पित्रोरर्वञ्जाम्?! एकः[१५]। उदकं[१६] प्रति। पानाय विसृजति[१७]। मांसम्। एकः। पित्रोर्व्यंजनार्थ[१८]माहृतम्[१९]। असिना[२०]। शकलीकरोति[२१]। अथापरः। अस्तमयात्[२२]। प्राक्। शकृत्[२३]।

---

१. नह्युदकात्प्रशस्तं लोकोपकारकं तत्त्वान्तरमस्ति Sy.

२. आपो भूयिष्ठा इत्यृतमवादीत्। अपामेव श्रेष्ठत्वम् 'अप एव ससर्जादौ' (Manu. 1.8.) इत्यादिशास्त्रात् Sy.

३. सर्वत्र (शकली करो अथापरोस्तमयात्प्राक् शकृवपभरतीत्थं शुश्रूषमाणेभ्यः) व्याप्तः D. सर्वत्र शकलीकरोत्पथोपरोऽस्तमयात्प्राक् शकृवपदभवतीत्यर्थं शुश्रूषमाणेभ्यः पुत्रेभ्यस्तौ पितरौ किं स्विद् व्याप्तौ P.

४. आन्तरं बाह्यं च दाहपाकभुक्तजरणादिव्यापारेणाग्नेरेव जगन्निर्वाहकत्वादग्नेरेव भूयिष्ठत्वमित्येव मन्यते Sy.

५. प्रा० D. ६. ०न्ति P.

७. वधरिति रेफान्तोऽपि वज्रनाम। 'वधः ... अर्कः' (Ngh.2.20.) इति तन्नामसु पाठात्। तदिच्छति वृष्टयुदकायेति वधर्यन्ती मेघपङ्क्तिरुच्यते। यद्यपीयं स्ववधार्थं वज्रं स्वयमेव नापेक्षते तथापि वृष्टयर्थमिन्द्रवज्रेण हन्यमानत्वात्तदीच्छतीत्युपचर्यते। यद्वा बहुभ्यस्तेषामर्थाय वधर्यन्तीं वधमात्मन इच्छन्तीं भूमिम्। छान्दसो रेफोपजनः। तामेव Sy.

८. संवादिभ्यः Sy.

९. परि० D. श्रेष्ठतमामब्रवीत्। उदकस्यापि मेघकारणत्वात् Sy.

१०. इत्यर्थं P. ११. सत्यादीनि M. उक्तरूपाणि यथार्थानि वाक्यानि Sy.

१२. परस्परं ब्रुवन्तः Sy.

१३. अविशत M. अवयविनोऽकुरुत। चतुर्धा व्यभजतेत्यर्थः। 'पिश अवयवे' Sy.

१४. णा M. अत्र ऋभव एर्वात्विग्रूपेण स्थित्वा यज्ञं निर्वहन्तीत्याह श्रोणाम् Sy. पित्रोरर्थं गाम् is suggested for पित्रोरर्वञ्जाम्

१५. ऋभुषु मध्य ऋत्विक् Sy.

१६. शोणवर्णमुदकं रुधिरम्... गाम् ... बाह्यभूमिं प्रति Sy.

१७. गमयति। रक्षोभागत्वेन स्थापयति Sy.

१८. व्यञ्जना० is suggested for व्यजना०

१९. Omitted by P. D. सम्पादितम् Sy. २०. छेदनसाधनेन स्वधितिना Sy.

२१. हृदयजिह्वावक्षआद्याकारेणाहृतं सम्पादितं मांसं पिंशत्यवयवीकरोति, स्वधितिना तत्तदवयवान्विभजतीत्यर्थः Sy.

२२. ०स्तयात् M. निश्शेषेण छिन्नान्मांसात् Sy.

२३. कुक्षिस्थं जरत्तृणमूवध्यनामकम् Sy.

अपभरति[1]। इत्थं[2] शुश्रूषमाणेभ्यः[3] पुत्रेभ्यः[4]। तौ पितरौ[5]। किम्[6]। स्वित्[7]। ररक्षतुः[8]।

उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः ।
अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ ॥११॥

उद्वत्सु । उद्गूहितुमशक्यस्य सवितुः[10]। गृहे[11]। यदा[12]। अवर्तिध्वम्[13]। तस्य[14]। उन्नतेषु[15] क्षेत्रेषु। ओषधीः[16]। अकृणुत[17]। निम्नेषु[18] च। उदकानि[19]। शोभनकर्मेच्छया[20]। नेतारः[21]! तत्। आश्रितरक्षणं मयि

---

१. अपाहरन्निरसनाय Sy. २. एवम् Sy.
३. ऋत्विग्रूपेण स्थितेभ्यः Sy.
४. पुरुत्रातृभ्यः पुत्रस्थानीयेभ्य ऋभुभ्यः सर्वेष्वनुष्ठितेषु Sy.
५. यज्ञस्य पालयितारौ जायापती Sy.
६. The passage beginning with शकलीकरोति and ending with किं is omitted by P.
७. नु खलु Sy.
८. ररक्षत M. रक्षतुः P. प्राप्नुतः। . . . सर्वं तैरेवानुष्ठितमिति तयोर्न किञ्चित्कृत्यमस्तीत्यर्थः। अथवायमर्थः। एकस्तेषामन्यतमः श्रोणां पङ्गुकां गामुदकं प्रत्यवगमयति। अपरः सूनया मांसविक्रयिण्या, आभृतं सम्पादितं मांसं पिंशति। अपर आ निम्रुचोऽस्तमयादर्वागेव शकृद् गोपुरीषं हरति। एवमृभुभिरनुष्ठिते सति किं स्विदेतस्मात्परिचरणादन्यत्पुत्रेभ्यः सकाशादुपावतुरुपगच्छेतामिति Sy.
९. VM. ignores उप
१०. अग्राह्यस्यादित्यस्य Sy. गूहितुमशक्यस्यादित्यस्य SKN. IV. 67. योऽयमगोह्य आदित्योऽगूहनीयो न गूहितुं शक्यः केनचिदपि Dur.
११. मण्डले Sy. मण्डलाख्ये SKN. अस्य मण्डले Dur. १२. यावत्कालम् Sy. यदा रात्रावित्यभिप्रायः SKN.
१३. सुप्तवन्तः स्थ, रात्रौ निर्व्यापारास्तिष्ठथ Sy. सस्वप्ते (अस्वाप्त) SKN. सुप्ता एव निगूढा भवथ Dur. १४. अस्मै प्राणिजाताय तदुपकारार्थम् Sy. अस्मै जनाय SKN. अस्मै लोकाय Dur.
१५. तस्येन्नेo P.D. उन्नतेषु प्रदेशेषु मेर्वादिषु Sy. 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' (Pā 5.1.118.) इति वतिः, उद्गतेषून्नतेषु। केषु? सामर्थ्याद् भूप्रदेशेषु SKN. य उन्नताः प्रदेशा भुवोऽद्भिरनाक्रान्तास्तेषु Dur.
१६. व्रीहियवादिरूपम् Sy. रश्मीनां च भूतलगतास्याहीन्या अव्यभिचरतीत्याथर्वणे व्यापारदर्शनादुपपन्नं तृणादिकरणम् SKN. तृणं कुशादि Dur. १७. कृतवन्तः स्थ Sy. प्रतिसंवत्सरं कुरुध्वे . . . वर्षेणादित्यमण्डलादौ वर्तमानाः Dur.
१८. प्रवणदेशेष्वस्मा एव Sy. निर्गतेषु SKN. निम्नेषु भुवः प्रदेशेषु Dur.
१९. पानावगाहनक्षमा अपः SKN. उदकम् Dur.
२०. शोभनं कर्म, एभिः कृतमिति यथा यजमानाः स्तुवन्ति तदिच्छयेत्यर्थः Sy. अप इति कर्मनाम। शोभनमपः स्वपस्तत इच्छाक्यजन्तादकारप्रत्यये भावे ततष्टाप्, तृतीया हेतौ, करणेच्छाहेतुना SKN. लोकानुग्रहप्रवृत्तया वर्षक्रियया Dur.
२१. नेतरतःP. नेतरः D. नेतराः M. पुराणप्रसिद्धान् सुधन्वनः पुत्रान्कर्मणा देवत्वं प्राप्तवत ऋभून् स्तुत्वा वेदप्रसिद्धया सूर्यरश्मिरूपानृभूनिदानीं स्तौति। तथा च यास्को निरुक्ते पुराणप्रक्रियासिद्धान्-

बाध्यमाने स्तोतरि। न। अनुगच्छथ[१] न तथेदानीं कुरुथेति। यास्कस्त्वाह—"आदित्योऽगूहनीयः। तस्य यदस्वपथ[२] गृहे[३]" तदद्येदमृभवो[४][५] नानुगच्छथ[६][७][८] "यावत्तत्र भवथ न तावदिह भवथेति[९]"

सं॒मील्य॒ यद्भुव॑ना प॒र्यस॑र्पत॒ क्व॑ स्वित्ता॒त्या पि॒तरा॑ व आसतुः।
अशं॑पत॒ यः क॒रस्नं॑ व आद॒दे यः प्राब्र॑वी॒त्प्रो तस्मा॑ अब्रवीतन ॥१२॥

संमील्य। मनुष्याणां नेत्राणि सम्मीलयन्तः[१०]। सर्वाणि भुवनानि[११]। यदा। पर्यसर्पत[१२] सवित्रा सह गच्छन्तः। तदा युष्माकम्। मातापितरौ[१३]। तातशब्दार्हौ[१४]। क्व[१५]। आसतुः[१६], पितृशूश्रूषणप-

भूत्बहुधा निरुच्य तदुदाहरणत्वेन 'विष्ट्वी शमी' इत्येतामुदाहृत्य 'आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते' (N.11.16.) इत्युक्त्वा तस्मिन्नर्थे एतामृचमुदाजहार। हे ऋभव उरु प्रभूतं भासमाना ऋतेनादित्येन भासमाना वा ऋतेनोदकेनोदकार्थमुत्पन्ना वा। रश्मीनामुरुभासमानत्वं प्रसिद्धम्। तथाऽऽदित्यादुत्पत्तिरप्युदकार्थं भवनमपि रश्मीनां घर्मकाले भूमिगतं सारमादाय पुनर्वर्षकाले प्रवर्षन्तीति प्रसिद्धम् 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' (Manu 3.76) इति शास्त्रात्। तथाविधा नरः प्रकाशवृष्ट्युदकादेर्नेतारो यूयम् Sy. हे ऋभवो रश्मयः SKN. उपकरिष्यन्तो यूयमृभवः! Dur.

१. स्तोतनिरानु० M. ०च्छ P.D.
२. यतस्वपत P.D. यदस्वपत M.
३. N.11.16; SKN. IV. 67.
४. तावन्तं कालम् Sy. तदा SKN. यावत्तत्र निगूढा भवथ Dur.
५. अहनि Sy. रात्रिलक्षणे वर्तमानकाले SKN. रात्रौ Dur.
६. इदानीम् Sy. इदं जगत् SKN.
७. ०स्वपत ... मृभ० M.
८. अनुसृत्य न गच्छथ। यावन्तं कालं रात्रौ सूर्ये निगूढा वर्तध्वे तावन्तमेव कालमहन्यपि नानुगच्छथेत्यर्थः। यद्वा। अगोपनीयस्य तस्य गृहेऽन्तरिक्षे यद्यावन्तं कालमसस्तन वृष्टिमदत्त्वा स्वापमकुरुत तत्तावन्तं कालमद्येदानीं वर्षसमय इदं सस्याभिवर्धनवृष्टिप्रवाहरूपं कर्म नानुगच्छथ। अनुसृत्य न प्राप्नुथ। यावन्तं कालं विवर्षथ तावन्तमेव कालं प्रवर्षथेत्यर्थः Sy. यावत्तत्र भवथ न तावदत्र। ततश्च युष्मद्विना निरालोकोऽयं लोकः। एतद्वो माहात्म्यमिति स्तुतिः SKN. न तावदिह भवथ। ततश्च युष्मद्विनाभावे निरालोकोऽयं लोकः सम्पद्यते। एतद्वो महाभाग्यमहमनुकीर्तयामि। ते यूयमिदं नामास्माकं कुरुतेति Dur.
९. N.11.16.; SKN. IV. 67. VM. ignores अद्य
१०. समीलयन्त M. हे ऋभवो रश्मयो यूयं यदा ... सम्मीलनं कृत्वा जलधरपटलैराच्छाद्य Sy. ११. भूतजातानि Sy.
१२. वर्य० P. ०समर्प० M. परितः सर्पणं कुरुथो वर्षथ इत्यर्थः Sy.
१३. जगतः पालकौ सूर्याचन्द्रमसौ Sy.
१४. ०र्हौ M. तातौ तायमाने वृष्ट्युदके। यद्वा तात्या तासु वर्षासु ... अथवा पितृविशेषणम्। ... तत्कालीनौ Sy.
१५. कुत्र खलु Sy.
१६. तिष्ठतः। ... यद्वा ... अहोरात्रविभागेन प्रवर्षयथेत्यर्थः Sy.

राणां[1] भवतामिदानीं क्व तावभवतामिति[2]। यः[3]। वः[4] प्रहरामीति। करम्[5]। आदत्ते[6]। तं यूयं हुङ्कारेणाऽशपत[7]। यो युष्मान्। प्रकृष्टा भवन्त[8] इति। अस्तौत्[9]। तस्मै यूयमपि। अधिकवचनमकुरुत[10][11]।

सुषुप्वांस ऋभवस्तदपृच्छतागोह्य क इदं नो अबूबुधत् ।
श्वानं बस्तो बोधयितारमब्रवीत्संवत्सर इदमद्या व्यख्यत ॥१३॥

सुषुप्वांसः। रात्रौ सुषुप्वांसः[12]। ऋभवः[13]। प्रातस्तत्[14]। अपृच्छत[15]। हे सवितः[16] ! कः। इदम्[17]। अस्मान्[18]। प्रातरेवाऽबूबुधदिति[19]। तत्र श्वानम्[20]। बस्तः[21]। बोधयितारम्[22]। अब्रवीच्छ्वेति[23][24] संवत्सरमाह[25] बस्त इत्यात्मानम्। इत्थं[26] यूयं संवत्सरमात्र[27] एव तपःप्रभावाद्रश्मीभूताः। सर्वमिदम्[28]। प्रकाशयथेत्यृषिवचनम्[29][30]।

दिवा यान्ति मरुतो भूम्याग्निरयं वातो अन्तरिक्षेण याति ।
अद्भिर्याति वरुणः समुद्रैर्युष्माँ इच्छन्तः शवसो नपातः ॥१४॥

दिवा यान्ति। द्युलोकेन[31]। गच्छन्ति[32]। मरुतः[33]। भूम्या[34]। गच्छत्यग्निः[35]। अयम्। वातः[36]।

---

१. ०शुश्रूषां P. २. क...ताभव० P.
३. यः कोऽपि वृष्टिप्रतिबन्धकारी राक्षसादिः Sy. ४. ईदृशान् वो युष्मान् Sy.
५. बाहुनामैतत्। 'करस्नौ बाहू, (Ngh. 2.4.) इत्युक्तत्वात्। अत्र त्वकारान्तम्। युष्मदीयं हस्तम् Sy.
६. गृह्णाति प्रतिरोधं करोति तम् Sy.
७. नाशयथ Sy.
८. भवन्त P. अभ० M. यश्च प्राब्रवीत्प्रकर्षेण वाचा निरुन्धे Sy.
९. इभ्यस्तौत् P. १०. ०तः M. प्रकर्षेण भर्त्सनादिशब्दं कुरुथ। यद्वा यो नूनं स्तौति तं प्रकर्षेण स्तुतेत्यर्थः Sy.
११. VM. ignores स्वित्। उ
१२. आदित्यमण्डले स्वपन्तो वर्षणाय Sy.
१३. ०प्वांसंभवः M. रश्म्यात्मका यूयम् Sy.
१४. तमादित्यं तद् वाक्यम् Sy.
१५. प्रश्नं कुरुत Sy.
१६. केनचिदगोपनीयादित्य स्वामिन् ! Sy.
१७. कर्म वर्षणरूपम् Sy.
१८. अस्मदीयम् Sy.
१९. बोधयति प्रेरयति साहाय्यं करोति Sy.
२०. अन्तरिक्षे श्वसन्तं वायुम् Sy.
२१. सर्वस्य वासयिताऽऽदित्यः Sy.
२२. बाध० P. प्रेरयितारम् Sy.
२३. प्रावादीत्। असौ युष्मान्प्रेरयतीति Sy.
२४. ध्वेति P. २५. ०ब्रवी...संब० M.
२६. ०त्मनागि० P.
२७. अथ वायुसहायेन वर्षन्तो यूयं संवत्सरे पूर्णे Sy. २८. अद्येदानीमिदं जगत् Sy.
२९. विविधं प्रकाशितवन्तः। पूर्वं सूर्याचन्द्रमसौ यथा न दृश्येते तथा वर्षित्वेदानीं वर्षकालेऽतीते विश्वं जगद् व्यक्तं कुरुथेत्यर्थः Sy.
३०. VM. ignores अद्य
३१. द्युलोकात् Sy. ३२. आगच्छन्ति Sy.
३३. वृष्ट्यनुकूला देवाः Sy. ३४. भूमेः सकाशात् Sy. ३५. आगच्छति Sy.
३६. सर्वदा सञ्चारी वायुः Sy.

अन्तरिक्षेण[१]। याति[२]। अद्भिः[३]। याति[४]। वरुणः[५]। नदीभिश्च[६]। युष्मान्[७]। इच्छन्तः। शवसः[८]। पुत्रा ऋभवः[९]! तदिदं सर्वं भवत्प्रणीतमिति[१०][११]।

I. 162.

मा नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो अर्य॒मायुरिन्द्र॑ ऋभु॒क्षा म॒रुतः॒ परि॑ ख्यन् ।
यद्वा॒जिनो॑ दे॒वजा॑तस्य॒ सप्तेः॑ प्रव॒क्ष्यामो॑ वि॒दथे॑ वी॒र्या॑णि ॥१॥

मा नः। आयुर्वायुः[१२]। मा[१३]। अस्मान्[१४]। मित्रादयः[१५]। महान्[१६]। इन्द्रश्च[१७]।

---

१. अन्तरिक्षात् Sy.

२. आयाति Sy. ३. ताभ्यः Sy.

४. आयाति Sy.

५. आवरको जलाभिमानी देवः Sy.

६. समुन्वनस्वभावैः Sy.

७. वृष्टयनुकूलचिकीर्षया युष्मानेव Sy.

८. वृष्टिकार्यस्य बलस्य Sy.

९. नपातयितार ऋभवः Sy.

१०. यद्वा पूर्वं वृष्टिसाहाय्यायागता एते देवाः कृतकार्याः सन्तः पुनर्युष्मान्कामयमानाः स्वस्वदेशं प्रति यान्तीत्यर्थः Sy.

११. Ms. D. puts the figure ॥१६१॥ here to indicate the end of one hundred and sixtyfirst hymn. No such number is given in P. and M.

१२. एति सततं गच्छतीत्यायुर्वायुः Mah. आयुः सततगन्ता वायुः Sy. आयुर्वायुर्वकारलोपेन U. अयनस्वभावकत्वाद्वायुः। छान्दसो वकारलोपः SKN. अत्र वायुरयनो वकारलोपेन । स कस्मात्? अयनात्, एति ह्यसौ विश्वम् Dur.

१३. मा, इति प्रतिषेधार्थीयः परिख्यन्नित्येतेन सम्बध्यते SKN.

१४. अस्मान् Mah., Sy. अस्माकम् U., SKN., Dur.

१५. के मा निन्दन्तु तानाह । मित्रोऽहरभिमानी देवः। वरुणो रात्र्यभिमानी देवः। अर्यमाऽऽदित्यः Mah. अहरभिमानी देवो मित्रः । रात्र्यभिमानी वरुणः । अर्यमा तयोरन्तरालाभिमानी, आदित्यः Sy. के ते देवाः? मित्रो वरुणोऽर्यमा U. परस्ताद्यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः। तन्मित्रो वरुणोऽर्यमा SKN.

१६. ऋभवो देवाः क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन्त्स ऋभुक्षा देवाधारः प्रजापतिः । यद्वेर्यति व्याप्नोति सर्वमित्यृभुक्षाः । अर्तेर्भुक्षिन्प्रत्ययः।... इन्द्रविशेषणं वा Mah. देवानां निवासभूतः प्रजापतिः। यद्वैतन्महन्नाम, इन्द्रविशेषणम् । 'ऋभुक्षा उक्षा' (Ngh. 3.3.) इति तन्नामसु पाठात् Sy. महन्नामैतत्, महान्। अथवा, उरु भातीत्यृर्भुविस्तीर्णमन्तरिक्षम्। तस्मिन्यः क्षयति वसति स ऋभुक्षाः, अथवा ऋभवः सौधन्वनास्तेषां यः क्षयति राजतीष्ट इत्यर्थः स ऋभुक्षाः SKN. स हि, उरुक्षयणः। उरावन्तरिक्षे क्षियति निवसति । अथवा क्षियतिरैश्वर्यार्थः । कस्येष्टे? ऋभूणां देवानां राजेति च तेषामीष्टे। एवमृभुशब्दात्पूर्वपदं क्षियतेरैश्वर्यकर्मण उत्तरपदम् Dur.

१७. इन्द्रो देवराजः Mah. इन्द्रः प्रसिद्धः Sy.

निषेधतु[1]। यत्[2]। बलवतः[3]। देवैर्जनितस्य[4]। अश्वस्य[5]। वक्तुं प्रक्रमामहे[6]। यज्ञे[7]। वीर्याणि[8] किमदेवोऽसौ[9] स्तूयत इति परिख्यानसम्भवः[10]।

---

१. मित्रादयो देवाः ... मा परिख्यन्मा निन्दन्तु। परिख्यानं निन्दा। ... अस्माभिर्देवाः स्तुता नत्वश्वादयस्तिर्यञ्च इति यद्यपि निन्दोचिता, तथाप्यश्वरूपेण देवानामेव स्तुतिः क्रियते Mah. अश्वं स्तोतुं प्रवृत्तान्मित्रादयो देवाः ... परिख्यानं मा कुर्वन्तु। परिख्यानं नाम निन्दा। महानुभावं देवजातमश्वं तुच्छा नराः स्तुवन्तीति मा कुर्वन्तु Sy. मा गर्हन्तु। ... देवाः स्तुत्या नत्वश्वप्रभृतयस्तिर्यञ्च इति स्याद् गर्हा। अतो ब्रवीमि मा परिख्यन्निति। यद्यपि गर्होचिता तथाप्यश्वादिरूपेण देवानामेव स्तुत्यत्वादित्याशयः U. परिख्यानं परिवर्जनम्। अनुमदन्तमाकाङ्क्षुः। यद्वाऽनुमन्यन्तामित्यर्थः SKN. मा ... तान्युच्यमानानि चक्षीरन्। किं तर्हि, अनुमन्यन्ताम् Dur. निषेधन्तु is suggested for निषेधतु

२. यस्मात् Sy. ३. वाजिनोऽश्वस्य Mah. वेजनवतो बह्वन्नवतो वा Sy.

४. ०र्जनि० P. कीदृशस्य वाजिनः? ... देवात्सूर्याज्जातस्योत्पन्नस्य, देवैर्जनितस्य वा। "सूरा॒दश्वं॑ वसवो॒ निर॑तष्ट" (YV. 29.13.) इत्युक्तेः Mah. बहुदेवतास्वरूपेणोत्पन्नस्य। उषआदीनामस्य शिरआद्यवयवत्वादिति भावः। 'उषा वाऽश्वस्य मेध्यस्य शिरः' (Bṛh. U. 1.1.1.) इत्यादिश्रुतेः। यद्वा देवेभ्यो जातस्य गन्धर्वकुल उत्पन्नत्वात् Sy. देवैर्जनितस्य U. "(स) प्रथमामाहुतिमजुहोत्ततो मनुष्या अजायन्त। स द्वितीयामजुहोत्ततोऽश्वः" इति श्रुतेर्देवावग्नेराहुत्या जातस्य। अथवा 'सूरा॒दश्वं॑ वसवो॒ निर॑तष्ट' (YV. 29. 13.) इति दर्शनाद्देवैर्वसुभिरादित्याज्जातस्य SKN.

५. 'सप सम्बन्धे' सपति देवैः सह युज्यत इति सप्तिस्तस्य Mah. सर्पणशीलस्य। अश्वनामैतत्। एवंविधस्याश्वस्य महानुभावस्य Sy. सरणस्य U., SKN.

६. वयम् ... उच्चारयिष्यामः Mah. प्रकर्षेण ब्रूमः। अतो मा परिख्यन्प्रत्युतानुगृह्णन्त्वित्यर्थः Sy. उच्चारयामः U. प्रकर्षेण वक्ष्यामः Dur.

७. यज्ञे Mah., U. वेदनसाधने यज्ञे Sy. यज्ञेऽश्वमेधाख्ये SKN.

८. चरित्राणि Mah., U. वीरकर्माणि सामर्थ्यानि Sy. गुणान् Dur.

९. किं दे० M.

१०. यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदथे वीर्याणि। मा नस्त्वं मित्रश्च वरुणश्चार्यमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रश्चोरुक्षयण ऋभूणां राजेति वा मरुतश्च परिख्यन् N.9.3; SKN. III. 144:

This stanza=YV. 25. 24.

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति ।
सुप्राङजो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथः ॥२॥

यन्निर्णिजा । यत्[1] । निर्णिक्तेन[2] मणिमयेन[3] । धनेन[4] । आच्छादितस्य[5] । घासम्[6] । गृहीतम्[7] । मुखतः[8] । हरन्त्यतिरिक्तमन्नमश्वायोपहरन्तीत्यश्वमेधब्राह्मणं[9] तदा[10] । सुष्ठ्वग्रतो[11] गच्छन्[12] । अजः[13] । शब्दं कुर्वन्[14] । इन्द्रापूष्णोः[15] । स्थानम्[16] । अपि । गच्छति[17] ।

---

१. यदा Mah. यस्मात् Sy. यदा U.

२. निर्णिजाक्तेन P. कीदृशस्याश्वस्य ?... निर्णेजनेन स्नानेन प्रावृतस्य संस्कृतस्य । आलम्भनकाले स्नापितस्य, निर्णेजनं निर्णिक् तया Mah. निर्णिगिति रूपनाम । 'निर्णिग् वव्रिः' (Ngh. 3.7.) Sy. निर्णेजनेनोदकस्नानेन संस्कृतस्य, आलम्भनकाले यत्स्नापनमश्वस्य तदेतदुक्तम् U. ३. मणि येन । सौवर्णमणिलक्षणेन Mah. मणिकाख्येन U.

४. रेक्ण इति धननाम । धनेन...प्रावृतस्याश्वस्य, सौवर्णान्मणीन्केसरपुच्छेषु पत्न्य आवपन्ति (Cf. सौवर्णान्मणीन् केसरयोः पुच्छे च प्रवयन्ति Kā Śr.20.5.17.) इत्युक्तेः Mah. रेक्ण इति धननाम । ...'रेक्णो रिक्थम्' (Ngh. 2.10.) इति ... तन्नामसूक्तत्वात् । उभयत्र मत्वर्थो लुप्यते । रूपवता हिरण्यवताऽऽभरणेन Sy. रेक्ण इति धननाम । धनेन ...सुवर्णान्मणीन्केसरपुच्छेषु पत्न्य आवपन्ति तदभिप्रायमेतत् U. ५. सर्वतो वेष्टितस्याश्वस्य Sy. केसरपुच्छेषूपचितस्याश्वस्य U. ६. रातिं दानमाज्यसक्तुधानालक्षणम् Mah. दातव्यां दातव्यत्वेन गृहीतामजाम् Sy. आज्यसक्तुधानालाजालक्षणम् U.

७. गृहीताम् Mah., Sy., U.

८. अश्वस्य मुखतो मुखाग्रे Mah. मुखतः पुरस्तात् Sy. मुखतः U.

९. हतन्त्य० P. नयन्ति प्रापयन्ति 'अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति' इत्युक्तेः Mah. नयन्ति, ऋत्विजः Sy. अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छन्ति (Cf. अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति Kā Śr.20.5.18.) इत्येतदभिप्रायम् U. १०. अन्नम् is omitted by P.D. ११. ०योवाह० P.

१२. कीदृशोऽजः ? ... सुष्ठु प्राञ्चति पूर्वं गच्छति सुप्राङ् । ललाटे बद्ध इत्यर्थः । 'कृष्णग्रीव आग्नेयो ललाटे (रराटे) पुरस्तात्' (YV.24.1.) इत्युक्तेः Mah. सुष्ठु प्रशस्यागमनः Sy. सुष्ठु प्रागञ्चनोऽजः U.

१३. अजश्छागः Mah. स तादृशोऽजः Sy.

१४. मेम्यच्छब्दानुकरणम् । मे मे इति शब्दं कुर्वन् Mah. हन्यमानः । 'मीञ् हिंसायाम्' ... यद्वा तस्य शब्दानुकरणं मे मे शब्दं कुर्वन् Sy मेम्यदिति शब्दानुकरणम् । मे मे इति शब्दं कुर्वाणः U.

१५. इन्द्रश्च पूषा चेन्द्रपूषणौ तयोः । ...इन्द्रस्य पूष्णश्च Mah. इन्द्रः प्रसिद्धः पूषा पोषको देवोऽग्निस्तयोः Sy. इन्द्रस्य पूष्णश्च U.

१६. प्रियमिष्टं पाथोऽन्नं पशुलक्षणम् Mah. सर्वेऽपीन्द्रस्येतीन्द्रप्रियत्वम् । एवंरूपं पाथोऽन्नम् Sy. पाथोऽन्नं पशुलक्षणम् U.

१७. भक्षाय नाभिबद्धोऽप्यागच्छति 'सौमापौष्णः श्यामो नाभ्याम्' (YV.24.1.) इत्युक्तेः । हुतशेषमन्नं यद्यश्वाय दीयते तदा ललाटनाभिबद्धावजौ भक्षायागच्छत इत्यर्थः Mah. प्राप्नोतु Sy. अभ्यागच्छति U.

विश्वरूपः[1] पर्यङ्गेष्वैन्द्रापूष्णः[2] पशुरश्वस्य[3] ग्रीवासु ललाटे वा बध्यते तदनयोः स्थानम्।[4]

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः।
अभिप्रियं यत्पुरोळाशमर्वता त्वष्टेदेनं सौश्रवसाय जिन्वति ॥३॥

एष छागः। "आग्नेयं ग्रीवं पुरस्ताल्ललाटे पौष्णमन्वञ्चम्"[5] इत्युक्तम्। अयम्। छागः।[6] बलवता।[7] अश्वेन सह।[8] पूष्णे।[9] दीयमानो[10] यज्ञस्य प्रतिवेदात्?।[11] सर्वदेवहितोऽश्वस्य।[12] पुरतः।[13] नीयते।[14] अभिप्रियम्।[15] पशुपुरोडाशम्।[16] यदा।[17] अश्वेन सह निर्वपन्ति[18] तदानीम्।[19] अश्वम्।[20] त्वष्टा।[21]

---

१. विश्वानि रूपाणि यस्य । नानावर्ण इत्यर्थः Mah. बहुवर्णोपेतः कृष्णग्रीवः कृष्णललामो वा नैकवर्ण इत्यर्थः । एवं-रूपोऽयम् Sy. नानावर्णः। 'कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तात्' (YV. 24.1.) इत्येतदभिप्रायमेतत् U.

२. ० र्यङ्ग्ये ० M. ० न्द्रापौष्णः is suggested for ० न्द्रापूष्णः

३. P. repeats पशुरश्वस्य पशुरश्वस्य

४. VM. ignores प्रियम्
This stanza=YV. 25. 25.

५. ०न्वञ्ज० D.

६. छागोऽजः Mah. शृङ्गरहितोऽजः Sy. आग्नेयश्छागः U.

७. वेगवता Mah. शीघ्रव्यापकेन Sy. व्यापकेन सहितः U. ८. ०तो श्वे० D.

९. कीदृशश्छागः? ... पुष्णाति देवानिति पूषाग्निस्तस्य Mah. पोषकस्याग्नेः Sy. पोषकस्याग्नेश्च U.

१०. भागो भजनीयः 'आग्नेयो रराटे' (YV.24.1.) इत्युक्तत्वात् Mah. भजनीयः Sy., U. ११. ०वान् P.

१२. विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितः सर्वदेवार्हः, अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् Mah. सर्वदेवार्हः। अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्तदर्हत्वेन सर्वदेव-प्रियत्वम् Sy. विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यो हितः । अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्सर्वदेव-प्रियत्वम् U.

१३. पुरस्तात् Mah. एवंविधोऽजः ... पुरस्तात् Sy. अग्रतोऽग्रे स्थितः U.

१४. नीयते प्राप्यते ललाटबद्धत्वात् Mah. प्राप्यते Sy. नीयते ...सोऽपि पर्यङ्गय एव U.

१५. अभिप्रीणातीति तम्, समन्ताद्देवानां प्रीण-यितारम् Mah. प्रीणयितारम् Sy. अभिप्रेतम् U.

१६. पुरो डाशन्ते ददत्येनं स पुरोडाशस्तं पुरस्ताद्दातव्यम् Mah. पुरस्ताद्दातव्यम् Sy. पुरोडाशं कर्तुम् U.

१७. यस्मादेवं क्रियते तस्मात् Sy. यच्च U.

१८. अरणवताऽश्वेन सह Sy. अश्वेन सहितम् U.

१९. तदा Mah. अश्वस्तस्मिन्काले सञ्ज्ञप्यते पशुपुरोडाशः क्रियते तदेतदुक्तम् U.

२०. एनं छागम् Mah. एनमजम् Sy., U.

२१. त्वष्टा इत् त्वष्टैव प्रजापतिरेव Mah. त्वष्टा सर्वस्योत्पादको देवः 'त्वष्टा रूपाणि विकरोति' (TS.I.5.9.2.) इति श्रुतेः। तूर्णव्यापकोऽग्निर्वा, 'उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुः' (RV.I.95.5.) इत्युक्त-त्वात्। 'अहोरात्रे इति वा। अरणी इति वा' (N.8.15.) इति यास्केन 'अरणी बिभ्यतुः' इत्युक्तत्वादरणिसम्बन्धोऽग्न-रेवेति गम्यते Sy.

एव विशसनकुशलः[१]। शोभनान्नत्वाय[२]। संस्करोति[३]।

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति ।
अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥४॥

यद्धविष्यम्। यदा। हविषे[४] हितमग्निम्। स्वे स्वे काले[५]। देवान्प्रति गन्तारम्[६]। ऋत्विजः[७]। त्रिः[८]। परिणयन्ति[९]। तत[१०] उदङ् नीयमानस्याश्वस्य[११]। अग्रतः[१२]। पूष्णः[१३]। भागः[१४]। गच्छति[१५] स्वकीयेन शब्देन[१६]। यज्ञम्। देवेभ्योऽश्वमेधम्। निवेदयन्[१७]। अजः[१८]।[१९]

---

१. ०लः P.

२. किमर्थम्। सौश्रवसाय शोभनं श्रवः कीर्तिर्यस्य स सुश्रवास्तस्य भावः सौश्रवसं तस्मै सुकीर्तये। यज्ञे मृतानां स्वर्गाप्तेरुक्तत्वात् Mah. देवानां शोभनान्ननिमित्तम् Sy. शोभनान्तःकरणाय U.

३. प्रीणाति Mah. प्रीतिहेतुकं करोति Sy. प्रीणाति स हि तस्याधिकार इति U. This stanza=YV. 25. 26

४. कीदृशमश्वम्? हविष्यं हविषे हितं हविर्योग्यम् Mah. हविर्योग्यम् Sy.

५. ऋतावृतौ यज्ञकाले Mah. ऋता ऋतौ काले काले Sy. ऋतावृतौ U.

६. Omitted by P. देवानां प्रापणीयं देवेषु यानं गमनं यस्य तम्, देवयानमार्गगमनं वा। यद्वा देववदादित्यवद्यानं गतिर्यस्य, अनिवारितगतिमित्यर्थः Mah. देवानां प्रापणीयम् Sy. खचारिणं देवयानं देवानां प्रापणीयं देवयानमार्गगामिनं वाऽऽदित्यवदनिवारितगतिं वा U.

७. मनुष्या ऋत्विजः Mah. ऋत्विजः Sy. ऋत्विग्यजमानाः U.

८. त्र D. वारत्रयम् Mah. त्रिः संस्कृतं स्नापनाभ्यञ्जनसुवर्णमणिकप्रवारैः U.

९. पर्यग्निकुर्वन्ति Mah. पर्यग्निकुर्वन्तीत्यर्थः Sy. परिणयन्त्यश्वम् U.

१०. अत्रास्मिन्समये पर्यग्निकरणकाले Mah. अस्मिन्समये Sy. अत्र तत्रेत्यर्थः, तस्मिन्काले U. VM. seems to explain अत्र as ततः in the sense of तस्मिन्काले तस्मिन्प्रदेशे वा

११. दीय० M. ०नेस्या० P.

१२. प्रथमः पुरोगामी सन् Mah., Sy.

१३. ०ग्रतः (यूपं मे वृश्चन्त्यपि च ये वहन्ति वा येश्वयूपस्य तक्षन्ति नकारलोपः। पूष्णः D. पोषकस्य वृद्धस्य वाग्नेः . . . 'पूष वृद्धौ' पूषति वर्धते पूषाग्निः Mah. पोषकस्याग्नेः Sy., U.

१४. भागोऽजः Mah., Sy. भागोऽजाख्यः U.

१५. गच्छति Mah., Sy.

१६. स्वशब्देन Mah.

१७. किं कुर्वन्। देवेभ्यो यज्ञं प्रतिवेदयन् ख्यापयन्...ज्ञापयन् Mah. प्रख्यापयन् Sy देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः स्वकीयेन शब्देन U.

१८. अयः P.

१९. VM. ignores अश्वम् This stanza=YV. 25. 27.

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः ।
तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पृणध्वम् ॥५॥

होताध्वर्युः[१]। होता[२]। अध्वर्युः[३]। आभिमुख्येनाध्वर्युं प्रति गच्छन्प्रतिप्रस्थाता[४]। अग्नीध्रः[५]। ग्राव्णः स्तोत्रेण गृह्णन् ग्रावस्तोता[६]। मैत्रावरुणः[७]। ब्रह्मा[८]। च सर्वे[९]। एतेनानेन[१०]। अश्वेन[११]। साध्वलङ्कृतेन[१२]। स्विष्टेन[१३] च देवानां तृप्तिकराः। नदीः[१४]। परलोके[१५] पूरयध्वम्[१६]।

---

१. हे होत्रावय ऋत्विजः Mah.

२. के, ऋत्विजस्तानाह। ...आह्वाता देवानां तन्नामक ऋत्विक् Mah. देवानामाह्वातैतन्नामक ऋत्विक् Sy. होता तत्र शंसिता सुविप्र इति सम्बन्धः U.

३. अध्वरमिच्छत्यध्वर्यति Mah. अध्वरयुरध्वरस्य नेता Sy.

४. आभिमुख्येनावयजतीत्यावयाः... प्रतिप्रस्थाता Mah. सोऽपि...आभिमुख्येन हविषां गमयिता। अध्वर्योर्विशेषणमेतत्। ...यद्वा। आभिमुख्येनावयष्टा प्रतिप्रस्थातोच्यते Sy. यस्मिन्यज्ञ आवया आभिमुख्येन वयति कर्मणीत्यावयाः U.

५. अग्निमिन्द्धे दीपयति, अग्निमिन्धोऽग्नीत् Mah., Sy. अग्निदीपकः U.

६. ग्रावाणः स्तोतारं M. स्तोत्रा P. ग्राव्णो गृह्णाति स्तौति ग्रावग्राभः। कर्मण्यण्, हस्य भः। ग्रावस्तोता Mah. ग्राव्णः स्तुत्या गृह्णातीति ग्रावस्तुत् Sy. ग्रावग्राहः सोमाभिषवाय ग्रावग्रहणशीलः U.

७. उतापि, शंस्ता शंसति स्तौति शंस्ता प्रशास्ता Mah. उतापिच...प्रशास्ता Sy. यस्मिन्यज्ञे...विशसिता शस्त्राणामपि U.

८. शोभनो विप्रो मेधावी सुविप्रो ब्रह्मा 'ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति' (N. 1.8.) इत्युक्तेः। अयमनुक्तर्त्विगुपलक्षकः Mah. सुविप्र इति मेधाविनाम। शोभनमेधोपेतो ब्रह्मोच्यते। 'ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम्' (RV.X.71.11.) इत्यत्र "ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति" (N.1.8.) इत्युक्तत्वाद् ब्रह्मैव सुविप्रशब्देनाभिधेयः। स चानुक्तर्त्विगुपलक्षकः Sy. साधु मेधावी साधु ब्राह्मणो वा U.

९. एते यज्ञेन वक्षणाः पृणध्वमिति सम्बन्धः Mah. एते सर्वे Sy.

१०. अनेन is omitted by P. तेन प्रसिद्धेन Mah., Sy.

११. यज्ञेनाश्वमेधेन Mah. यज्ञेन Sy., U.

१२. कीदृशेन यज्ञेन ? स्वलङ्कृतेन। रलयोरैक्यं, सुष्ठ्वलङ्कृतेन विप्रहविर्दक्षिणादिभिः शोभितेन Mah. सुष्ठ्वरणीयं कृतेन स्वलङ्कृतेन वोच्चारसौष्ठवादिना सुष्ठु सम्पादितेन Sy. साध्वलङ्कृतेन U.

१३. सुष्ठ्विष्टेन Mah., Sy. साध्विष्टेन U.

१४. नदीर्घृतकुल्याद्याः...वहन्तीति वक्षणाः Mah. अभितो घृतकुल्यादीन्प्रवहणस्वभावाः प्रसिद्धा नदीर्वा Sy. नदीर्देवानां तुष्टिकराः U.

१५. घृतपयोदधिपयस्यापुरोडाशमांसैः पूरयत। ...यज्ञं सम्पाद्य फलं साधयतेत्यर्थः Mah. सर्वतः पूरयत, यज्ञं सम्यग्निर्वर्त्य फलं साधयतेत्यर्थः Sy. पयोदधिपयस्यापुरोडाशमांसैरापृणध्वमापूरयध्वम्। अकृपणं दातव्यमित्यभिप्रायः U.

१६. VM. ignores आ।

This stanza=YV. 25. 28

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।
ये चार्वते पचनं संभरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥६॥

यूपव्रस्काः[1]। यूपं ये वृश्चन्ति[2]। अपि च। ये। वहन्ति[3]। चषालं[4] वा। ये। अश्वयूपस्य[5]। तक्षन्ति[6], नकारलोपश्छान्दसः। ये[7]। च। अश्वाय[8]। पचनोखाम्[9]। सम्भरन्ति[10]। अपि च। तेषाम्[11]। आगोरणमुद्योगः[12]। अस्मान्[13]। व्याप्नोतु[14]।

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।
अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम् ॥७॥

उप प्रागात्। देवानुपप्रैदश्वः[15]। शोभनपश्वादियुक्तम्[16]। अभिलषितं[17] च।

---

१. ०प्रस्काः P.
२. व्र० D. तेषां केषाम्?...यूपाय वृश्चन्ति तरुं छिन्दन्ति ते यूपव्रस्काः Mah. यूपार्हवृक्षस्य व्रश्चनकर्तारश्छेत्तारः Sy. यूपं ये वृश्चन्ति त एवमुच्यन्ते U.
३. महन्ति P. यूपं वहन्ति ते यूपवाहाः। कर्मण्यण्। छिन्नस्य यूपस्य वोढारः Mah. छिन्नस्य वोढारः Sy. यूपं ये वहन्ति U.
४. यूपाग्रभागे स्थाप्यं काष्ठम्...'चषालो यूपकटकः' इत्यमरः Mah. यूपस्योपरिस्थाप्यं यूपाग्रभागं चषालमाहुः Sy. चषालं यूपाग्रभागम् U. ५. येश्चयू० P. यैश्चयू० M. अश्वबन्धनयूपार्थम् Mah. अश्वबन्धनयूपाय Sy., U. अश्वयूपाय is suggested for अश्वयूपस्य
६. तक्षन्ति। वचनव्यत्ययः।...'तक्षू तनूकरणे' साधु सम्पादयन्तीत्यर्थः Mah. तक्षतीति वचनव्यत्ययः। साधु सम्पादयन्ति Sy. तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते छान्दसमेकवचनम्। साधु सम्पादयन्ते U.
७. अपिच ये नरा Mah. ये जनाः U.
८. अरणवतेऽश्वाय Sy.
९. वचनो वा M. पच्यतेऽनेनेति पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकम् Mah., Sy. काष्ठादि U.
१०. संहरन्ति, आनयन्ति Mah.
११. तेषामृत्विजाम् Mah., Sy. तेषां जनानां सम्बन्धिनी U.
१२. अभिगोरणमभिगूर्तिरुद्यमः Mah. सङ्कल्पः, सर्वथा करणीयमिति बुद्धिः Sy. 'गुरी उद्यमने' आगूरणमभिगूर्तिः। स्वकाले सर्वं करणीयमिति बुद्धिः U.
१३. अस्मत्सम्बन्धिनाम् Sy.
१४. प्रीणातु व्याप्नोतु वा। अस्माकं यज्ञं सम्यक् साधयत्वित्यर्थः। 'इवि व्याप्तिप्रीणनयोः' ... तेषामुद्यमोऽस्मान्प्रीणात्वित्यर्थः Mah. व्याप्नोतु। इन्वतिर्व्याप्तिवचनः 'इन्वति ननक्ष'(Ngh.2.18.) इति तद्वचनेषु पाठात्। यद्वा तेषामभिगूर्तिर्नोऽस्मानिन्वतु। यागं साधु पारं प्रापय्य फलेन योजयत्वित्यर्थः Sy. व्याप्नोतु U.
This stanza=YV. 25. 29
१५. उपगच्छतु Mah. उपप्रैतु Sy. उपैतु U. प्रकर्षेणोपागात्। लोडर्थे लुङ्। उपागच्छतु SKN. प्रकर्षेणैतु Dur.
१६. सुमत्स्वयम्...सुमदित्यव्ययं स्वयमित्यर्थे Mah. यद्वा स्वयमेव मादयितृतमे मयि Sy. स्वयम् U. स्वयमेव। अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दौ योग्यतार्थसम्बन्धावध्याहार्यौ SKN. स्वयमेव। एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'सुमत्' इत्यस्य 'स्वयम्' इत्येष विपरिणाम उपपद्यते Dur. सुमत्स्वयमित्यर्थः N.6.22.
१७. मननीयं फलम् Mah., Sy. मननम् U. किं पुनस्तत्? उच्यते। यज्ञेनेदं यत्स्यादिति। सामर्थ्याद्यज्ञसाध्यं विशिष्टं फलम् SKN. मननीयमर्थजातम्। Dur.

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः ।
तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पृणध्वम् ॥५॥

होताध्वर्युः[1]। होता[2]। अध्वर्युः[3]। आभिमुख्येनाध्वर्युं प्रति गच्छन्प्रतिप्रस्थाता[4]। अग्नीध्रः[5]। ग्राव्णः स्तोत्रेण गृह्णन् ग्रावस्तोता[6]। मैत्रावरुणः[7]। ब्रह्मा[8]। च सर्वे[9]। एतेनानेन[10]। अश्वेन[11]। साध्वलङ्कृतेन[12]। स्विष्टेन[13] च देवानां तृप्तिकराः। नदीः[14]। परलोके पूरयध्वम्[15][16]।

---

१. हे होत्रावय ऋत्विजः Mah.

२. के, ऋत्विजस्तानाह। ...आह्वाता देवानां तन्नामक ऋत्विक् Mah. देवानामाह्वातैतन्नामक ऋत्विक् Sy. होता तत्र शंसिता सुविप्र इति सम्बन्धः U.

३. अध्वरमिच्छत्यध्वर्यति Mah. अध्वरयुरध्वरस्य नेता Sy.

४. आभिमुख्येनावयजतीत्यावयाः... प्रतिप्रस्थाता Mah. सोऽपि... आभिमुख्येन हविषां गमयिता। अध्वर्योर्विशेषणमेतत्। ...यद्वा। आभिमुख्येनावयष्टा प्रतिप्रस्थातोच्यते Sy. यस्मिन्यज्ञ आवया आभिमुख्येन वयति कर्मणीत्यावयाः U.

५. अग्निमिन्द्धे दीपयति, अग्निमिन्धोऽग्नीत् Mah., Sy. अग्निदीपकः U.

६. ग्रावाणः स्तोतारं M. स्तोत्रा P. ग्राव्णो गृह्णाति स्तौति ग्रावग्राभः। कर्मण्यण्, हस्य भः। ग्रावस्तोता Mah. ग्राव्णः स्तुत्या गृह्णातीति ग्रावस्तुत् Sy. ग्रावग्राहः सोमाभिषवाय ग्रावग्रहणशीलः U.

७. उतापि, शंस्ता शंसति स्तौति शंस्ता प्रशास्ता Mah. उतापिच... प्रशास्ता Sy. यस्मिन्यज्ञे... विशसिता शस्त्राणामपि U.

८. शोभनो विप्रो मेधावी सुविप्रो ब्रह्मा 'ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति' (N. 1.8.) इत्युक्तेः। अयमनुक्तर्त्विगुपलक्षकः Mah. सुविप्र इति मेधाविनाम। शोभनमेधोपेतो ब्रह्मोच्यते। 'ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम्' (RV.X.71.11.) इत्यत्र "ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति" (N.1.8.) इत्युक्तत्वाद् ब्रह्मैव सुविप्रशब्देनाभिधेयः। स चानुक्तर्त्विगुपलक्षकः Sy. साधु मेधावी साधु ब्राह्मणो वा U.

९. एते यज्ञेन वक्षणाः पृणध्वमिति सम्बन्धः Mah. एते सर्वे Sy.

१०. अनेन is omitted by P. तेन प्रसिद्धेन Mah., Sy.

११. यज्ञेनाश्वमेधेन Mah. यज्ञेन Sy., U.

१२. कीदृशेन यज्ञेन? स्वलङ्कृतेन। रलयोरैक्यं, सुष्ठ्वलङ्कृतेन विप्रहविर्दक्षिणाविभिः शोभितेन Mah. सुष्ठ्वरणीयं कृतेन स्वलङ्कृतेन वोच्चारसौष्ठवादिना सुष्ठु सम्पादितेन Sy. साध्वलङ्कृतेन U.

१३. सुष्ठ्विष्टेन Mah., Sy. साध्विष्टेन U.

१४. नदीर्घृतकुल्याद्याः... वहन्तीति वक्षणाः Mah. अभितो घृतकुल्यादीन्प्रवहणस्वभावाः प्रसिद्धा नदीर्वा Sy. नदीर्देवानां तुष्टिकराः U.

१५. घृतपयोदधिपयस्यापुरोडाशमांसैः पूरयत। ...यज्ञं सम्पाद्य फलं साधयतेत्यर्थः Mah. सर्वतः पूरयत, यज्ञं सम्यग्निर्वर्त्य फलं साधयतेत्यर्थः Sy. पयोदधिपयस्यापुरोडाशमांसैरापृणध्वमापूरयध्वम्। अकृपणं दातव्यमित्यभिप्रायः U.

१६. VM. ignores आ।

This stanza=YV. 25. 28

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।
ये चार्वते पचनं संभरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥६॥

यूपव्रस्काः[1]। यूपं ये वृश्चन्ति[2]। अपि च। ये। वहन्ति[3]। चषालं[4] वा। ये। अश्वयूपस्य[5]। तक्षन्ति[6], नकारलोपश्छान्दसः। ये[7]। च। अश्वाय[8]। पचनोखाम्[9]। सम्भरन्ति[10]। अपि च। तेषाम्[11]। आगोरणमुद्योगः[12]। अस्मान्[13]। व्याप्नोतु[14]।

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।
अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम् ॥७॥

उप प्रागात्। देवानुपप्रैदश्वः[15]। शोभनपश्वादियुक्तम्[16]। अभिलषितं[17] च।

---

१. ०प्रस्काः P.
२. व्र० D. तेषां केषाम्?...यूपाय वृश्चन्ति तरुं छिन्दन्ति ते यूपव्रस्काः Mah. यूपार्हवृक्षस्य व्रश्चनकर्तारश्छेत्तारः Sy. यूपं ये वृश्चन्ति त एवमुच्यन्ते U.
३. महति P. यूपं वहन्ति ते यूपवाहाः। कर्मण्यण्। छिन्नस्य यूपस्य वोढारः Mah. छिन्नस्य वोढारः Sy. यूपं ये वहन्ति U.
४. यूपाग्रभागे स्थाप्यं काष्ठम्... 'चषालो यूपकटकः' इत्यमरः Mah. यूपस्योपरि-स्थाप्यं यूपाग्रभागं चषालमाहुः Sy. चषालं यूपाग्रभागम् U. ५. येश्चयू० P. येश्चयू० M. अश्वबन्धनयूपार्थम् Mah. अश्वबन्धनयूपाय Sy., U. अश्वयूपाय is suggested for अश्वयूपस्य
६. तक्षन्ति। वचनव्यत्ययः।...'तक्षू तनूकरणे' साधु सम्पादयन्तीत्यर्थः Mah. तक्षतीति वचनव्यत्ययः। साधु सम्पादयन्ति Sy. तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते छान्दसमेकवचनम्। साधु सम्पादयन्ते U.
७. अपिच ये नरा Mah. ये जनाः U.
८. अरणवतेऽश्वाय Sy.
९. वचनो वां M. पच्यतेऽनेनेति पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकम् Mah., Sy. काष्ठादि U.
१०. संहरन्ति, आनयन्ति Mah.
११. तेषामृत्विजाम् Mah., Sy. तेषां जनानां सम्बन्धिनी U.
१२. अभिगोरणमभिगूर्तिरुद्यमः Mah. सङ्कल्पः, सर्वथा करणीयमिति बुद्धिः Sy. 'गुरी उद्यमने' आगूरणमभिगूर्तिः। स्वकाले सर्वं करणीयमिति बुद्धिः U.
१३. अस्मत्सम्बन्धिनाम् Sy.
१४. प्रीणातु व्याप्नोतु वा। अस्माकं यज्ञं सम्यक् साधयत्वित्यर्थः। 'इवि व्याप्तिप्रीणनयोः' ... तेषामुद्यमोऽस्मान्प्रीणात्वित्यर्थः Mah. व्याप्नोतु। इन्वतिर्व्याप्तिवचनः 'इन्वति ननक्ष'(Ngh.2.18.) इति तद्वचनेषु पाठात्। यद्वा तेषामभिगूर्तिर्नोऽस्मानिन्वतु। यागं साधु पारं प्रापय्य फलेन योजयत्वित्यर्थः Sy. व्याप्नोतु U.
This stanza=YV. 25. 29
१५. उपगच्छतु Mah. उपप्रैतु Sy. उपैतु U. प्रकर्षेणोपागात्। लोडर्थे लुङ्। उपागच्छतु SKN. प्रकर्षेणैतु Dur.
१६. सुमत्स्वयम्...सुमदित्यव्ययं स्वयमित्यर्थे Mah. यद्वा स्वयमेव मावयितृतमे मयि Sy. स्वयम् U. स्वयमेव। अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दौ योग्यतार्थसम्बन्धावध्याहार्यौ SKN. स्वयमेव। एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'सुमत्' इत्यस्य 'स्वयम्' इत्येष विपरिणाम उपपद्यते Dur. सुमत्स्वयमित्यर्थः N.6.22.
१७. मननीयं फलम् Mah., Sy. मननम् U. किं पुनस्तत्? उच्यते। यज्ञेनेवं यत्स्याविति। सामर्थ्याद्यज्ञसाध्यं विशिष्टं फलम् SKN. मननीयमर्थजातम्। Dur.

मम[1]। अधायि[2]। सोऽयं मनुष्यैर्योद्धृभिरभिलषितपृष्ठः[3]। देवानाम्[4]। अभिलषितानि[5]। उपभवति[6]। अपगच्छन्तं[7] चैनमश्वम्। मेधाविनः[8]। ऋषयः। स्तोत्रैरनुमदन्ति[9]। देवानाम्[10]। पोषणाय[11]। कुर्मो वयम्[12]। एनं[13] शोभनस्तुतिमिति[14]।

यद्वाजिनो दाम संदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य ।
यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये३ तृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥८॥

यद् वाजिनः। यद्। बलवतः[15]। अश्वस्य। पादबन्धनम्[16]। दाम[17]। या च। शिरसि

---

१. मया Mah., Sy. मम U. मम, मदीयमिति शेषः SKN. अहम् Dur.

२. वायि P. धायि D. M. धृतमित्यर्थः Mah. धीयते। फलभूतोऽश्व आगतः स च मया धृत इत्यर्थः Sy. निहितम् U. शुद्धोऽप्ययं दधातिर्निपूर्वार्थो द्रष्टव्यः। न्यधायि निहितम् SKN. मनसा ध्यातवानित्यर्थः Dur. ३. ०र्योधृतिभिः M.

४. अयं वीतं पुष्टं पृष्ठं यस्य। यद्वा वीतं कामितं पृष्ठं यस्य, अश्वपृष्ठमारोहणाय सर्वे कामयन्ते, स वीतपृष्ठोऽश्वः Mah. किमर्थम्?...साधुपोषणेन प्राप्तपश्चाद्भागः कान्तपृष्ठो वा। अत्यन्तं दृप्त इत्यर्थः Sy. साधुपोषणेन प्राप्तपश्चाद्भागः कामितपृष्ठो वा। अश्वपृष्ठं हि सर्व एवारोढुं कामयन्ति (न्ते), यत एवमतो ब्रवीमि U. वीतेः कान्तिकर्मणः, वीतं कान्तं पृष्ठं यस्य सः। अश्वमेधसम्भूतोऽयमश्व इत्यर्थः SKN.

५. आशा मनोरथान्पूरयितुमिति शेषः Mah. तादृशोऽयं देवानामाशाः पूरयितुम् Sy. शंसनानि साधु साध्वयं पशुरागच्छेदित्येवमादीनि U. तदर्थं देवानां यागाङ्गभूतानां या, आशा प्रार्थना हविर्भूतमिमश्वं भक्षयेत्येवंरूपा SKN.

६. उपगच्छतु। उपसर्गेण क्रियावृत्तिः Mah. उपगच्छतु Sy. उपागतः U. उपेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाऽध्याहारः, उपागच्छतु SKN. ७. अवग० M. उपगच्छन्तं is suggested for अपगच्छन्तं

८. यागार्थमागतमेनम् Sy.

९. मन्त्रदर्शिन ऋत्विजः Mah. विप्रा मेधाविन ऋत्विजः, ऋषयोऽतीन्द्रियद्रष्टारोऽन्ये वा विप्रा ऋषयश्च Sy. मेधाविनो विप्राः Dur. १०. अनुमोदन्तां तुष्यन्तु Mah. अनुमोदन्ताम्। सम्यक् कृतमिति परितुष्यन्तु Sy. अनुमोदन्ति (न्ते) U. अनुशब्दो मदन्तीत्येतेन सम्बध्यते...मदिरत्र सामर्थ्यान्मिन्यतेरर्थे। लोडर्थे च लट्। अनुमन्यन्ताम् SKN.

११. आशास्यमानानाम् Sy.

१२. पोषणं पुष्टम्। भावे निष्ठा। निमित्ते सप्तमी। देवपुष्टिनिमित्तम् Mah. पोषणाय Sy., U. पोषणं पुष्टं, भावे निष्ठा, निमित्तार्थे च सप्तमी पोषणनिमित्ते पुष्टयर्थमित्यर्थः SKN. पोषणाय Dur.

१३. कृतवन्तः। संहितायां दीर्घः Mah. कुर्मः Sy. कृतवन्तः U., SKN.

१४. शोभनो बन्धुर्बन्धनं यस्य तं यमश्वं बद्धवन्तः Mah. शोभनबन्धनमश्वम् Sy. शोभनबन्धनं शोभनार्थवावं वा U. सुबन्धनं यूपे रशनया सम्यग् बद्धमित्यर्थः SKN. शोभनयूपबन्धनम् Dur. N. 6. 22; SKN. II. 469., This stanza=YV. 25. 30.;

१५. वेगवतः Mah. गमनवतोऽश्वस्य Sy. वेजनवतः U. १६. पादबन्धनरज्जुः Mah. सम्यगवच्छेदकं बन्धनं पादबन्धनं दामास्ति Sy. सम्यगवच्छेदकं पादबन्धनम् U. १७. दम P. ग्रीवाबद्धा रज्जुः Mah., Sy. ग्रीवाबन्धनरज्जुः U

भवा। रशना। अस्य। नियमनी रज्जुः। यत्। च। अस्य। आस्ये। निक्षिप्तम्। तृणम्। सर्वाण्येवञ्जातीयकानि। तवाश्व! देवेषु। सन्तु।

यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति।
यद्धस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥९॥

यदश्वस्य। यत्। अस्य। मांसम्। पिपीलिका। भक्षितवती। यत्। वाऽस्य। स्वरुस्वधित्योः। लिप्तम्। भवति। यच्च। शमितुः। हस्तनखेषु।

---

१. भावा P. शीर्षे भवा शीर्षण्या शिरोबद्धा ...रज्जुः Mah. अस्य ... शिरसि बद्धा Sy. शिरसि बद्धा U.

२. कटिस्था रशना रज्जुः, अस्यान्यापि या रज्जुः Mah. खलीनरज्जुः Sy.

३. अश्वस्य Sy.

४. ०मिनी P. नियोजनीया रज्जुः U.

५. यात् P. या D.

६. Omitted by M. वाऽथवा। अस्याश्वस्य घ प्रसिद्धम् Mah. अश्वस्य। ...घशब्दो ह्यर्थे स च प्रसिद्धयर्थः Sy. अश्वस्य यद्वा घः पादपूरणे U.

७. मुखे Mah., Sy., U. ८. प्रहुतं प्रक्षिप्तम् Mah., Sy. प्रहुतं निक्षिप्तम् U.

९. सर्वाणि ता तानि Mah. तानि सर्वाणि Sy. सर्वाणि तानि U. १०. तव सम्बन्धीनि Sy. ११. देवोपयोगीनि Mah. देवेषु मध्ये Sy. देवेष्वपि प्रजापतये U.

१२. भवन्तु देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा। अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वमाशास्यते Mah. भवन्तु, देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा। वचनव्यत्ययः। अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किलाश्वस्य तत्प्राप्तिर्नाशासनीया Sy. अस्तु। सन्त्विति प्राप्ते वचनव्यत्ययः U.

१३. VM. ignores घ। ता। अपि This stanza=YV. 25. 31.

१४. यदङ्गम् Sy. १५. अ(श्व)स्य M. अश्वस्य Mah. तदवयवभूतस्य Sy. अश्वाङ्गभूतस्य U. १६. क्रविः।... क्रविष इति कर्मणि षष्ठी Mah. आममांसस्य।...यद्वा कर्मणि षष्ठी। अश्वस्य यन्मांसम् Sy. मांसस्याङ्गम् U. 'क्रव्यं विकृत्ताज्जायते' इति नैरुक्ताः। N. 6.11.

१७. मक्षिका Mah., Sy., U.

१८. अभक्षयत् Sy. अशितवती U.

१९. यन्मांसम् Mah. २०. अथवा Mah., Sy. २१. पश्वञ्जनकाले Mah. 'स्वरुणा पशुमनक्ति' (Cf. RV. IV. .6. 3.) इति श्रुतेः Sy.

२२. स्वतः स्वधित्यः यत् M. यत्स्वधितौ शासे लिप्तमस्ति। छेदनकालेऽवदानकाले च Mah., Sy. छेदनकाले U.

२३. लग्नमस्ति U.

२४. यच्च शमितुर्हस्तयोर्लिप्तम् Mah., Sy. यच्च हस्तयोश्शमितू रिप्तम् U.

२५. यच्च शमितुर्नखेषु लिप्तं हे अश्व, सर्वा ता सर्वाणि तान्यपि देवेषु...भवन्तु। वचनव्यत्ययः। सर्वं त्वदीयं देवभोग्यं भवतु Mah. विशसनकाले...नखेषु लिप्तम्...तानि सर्वाणि हे अश्व! ते तव सम्बन्धीनि देवेष्वस्तु देवेषु सन्तोषार्थाय भवन्तु Sy.

२६. VM. ignores यत्। सर्वा। ता। ते। अपि। देवेषु। अस्तु This stanza=YV. 25. 32.

यदूवध्यमुदरस्यापुवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो अस्ति ।
सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तूत मेधं शृतपाकं पचन्तु ॥१०॥

यदूवध्यम्[1]। यत्। ऊवध्यम्[2]। उदरात्[3]। अपगच्छति[4]। यश्च। आमस्य[5]। मांसस्य। गन्धः[6]। भवति निर्गतः[7] सह मांसशकलैः। तानि सर्वाणि[8]। सुसंस्कृतानि[9]। शमितारः[10]। कृण्वन्तु[11]। अपि च। अश्वं च[12]। यथा सुष्ठु शृतं भवति तथा[13]। पचन्तु[14]।

यत्ते गात्रादग्निना पुच्यमानादुभि शूलं निहतस्यावधावति ।
मा तद्भूम्यामा श्रिषुन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥११॥

यत्ते गात्रात्। यत्[15]। तव। गात्रात्[16]। अग्निना। पच्यमानात्[17]। सञ्ज्ञप्तस्य[18] मांसम्।

---

१. ०ध्य P.

२. ईषज्जीर्णतृणपुरीषं यत्...भक्षितमपक्वमामाशयस्थमूवध्यमुच्यते Mah. ईषज्जीर्णं तृणपुरीषम् Sy. भक्षितमपरिणतमामाशयस्थमूवध्यमुच्यते U.

३. उदकरात् P. उदरस्य Mah. उदरस्य सम्बन्धि Sy. उदरस्यायुतं पृथग्भूतम् U.

४. गन्धायते U.

५. अपक्वस्य Mah., Sy., U.

६. लेशः Mah., Sy. गन्धः U.

७. पाकस्य समये यत्किञ्चिदूवध्यमपक्वस्य च लेशोऽस्ति, आमगन्धोऽस्ति Sy. विद्यते U.

८. तत्सर्वम् Mah., Sy., U.

९. सुकृतं सुसंस्कृतम् Mah. सुकृतमुक्तदोषरहितम् Sy. दोषरहितानि U.

१०. विशसितारः Mah. विशसनकर्तारः Sy., U.

११. कुर्वन्तु Mah., Sy., U.

१२. अश्वं च is omitted by P. D. मेध्यमश्वम् Mah. मेध्यं यज्ञार्हं पश्ववयवम् Sy. मेध्यं यज्ञार्हम् U.

१३. शृतो देवयोग्यो जातः पाको यस्मिन्कर्मणि तथा पचन्तु Mah. देवयोग्यपाकोपेतं यथा भवति तथा Sy. देवयोग्यपाकम् U.

१४. अतिपक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः Mah. पचन्तु। पितृमनुष्यादियोग्यमतिपक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः Sy. पचन्तु U.
This stanza=YV. 25. 33.

१५. यत्र M. शूले सशेषश्रपणं तदभिवदत्ययं मन्त्रः U.

१६. शरीरात् Mah. अवयवात् U.

१७. ना० D.

१८. निःशेषेण हतस्य Mah., Sy., U.

हृदयशूलम्[1]। अभ्यवधावति[2] तत्र यल्लिप्तं भवति। मा। तद्धृदयशूलेन[3]। भूम्याम्[4]। तृणेषु[5] वा। श्लिष्टं भवतु। तदपि[6]। देवेभ्यः। कामयमानेभ्यः[7]। प्रत्तम्[8]। अस्तु[9]।

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति।
ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासत उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥१२॥

ये वाजिनम्। ये[10]। अश्वम्[11]। परितः पश्यन्ति[12]। किं पक्व उत नेति। ये च[13]। एनम्[14]। आहुः[15]। सुरभिरयं पक्वः[16]। निर्हर[17][18]। इति[19]। ये[20]। च। अश्वस्य[21]। देवभ्यः प्रदीयमानं मांसम्। रक्षणार्थं[22]

---

१. यदङ्गम् Mah. तव यदङ्गं रसरूपम् Sy. यदङ्गरसरूपम् ... मांसादुत्क्रष्टम् U.

२. ऊष्मा रसो वाऽवधावति, अधस्ताद् गच्छति ... शूलेन पाके क्रियमाणे यन्निर्गच्छति Mah. शूलमभिलक्ष्य ... निर्गच्छति Sy.
ऊष्मरूपं रसो वाऽवधावति गच्छति तथा ... शूलमभिलक्ष्य ... धावति गच्छति U.

३. तन्निर्गतमूष्माङ्गादिकम् Mah. तदङ्गम् Sy., U.

४. भूम्याश्लिष्टं मा भूत् Mah. भूम्याम् ... आश्लिष्टं मा भूत् ... पाकसमये Sy. मा श्लिषत् ... भूम्याम् U.

५. विशसनसमये तृणलग्नं मास्तु Mah. विशसनसमये दर्भेषु माऽपगच्छतु Sy. मा च तृणेषु U.

६. तत्पतितं तृणलग्नं सर्वम् Mah. तर्हि तत्पतितं कुत्र गच्छतु ? इति चेदुच्यते तत्तावृशम् Sy.

७. कामयजमा० P. कीदृशेभ्यो देवेभ्यः ? उशन्ति कामयन्ते त उशन्तस्तेभ्यो हविःकामयमानेभ्यः 'वश कान्तौ' Mah. कृत्स्नं हविः कामयमानेभ्यो देवेभ्यः Sy. देवेभ्यस्तदुशद्भ्यः U.

८. दत्तमस्तु Mah., Sy. दानमस्तु U.

९. VM. ignores आ। मा
This stanza=YV. 25. 34.

१०. ये जनाः Mah., U.

११. पक्वं वाजिनमश्वम् Mah. अश्वावयवम् Sy.
पक्वं सन्तम् U.

१२. ०न्तीति M. अयं पक्व इति जानन्ति Mah. परितः पावनबुद्ध्येक्षन्ते Sy.

१३. ईमित्यव्ययं चार्थे Mah.

१४. अश्वम् U.

१५. एवं कथयन्ति Mah.

१६. किम् ? सुगन्धः Mah.
शोभनगन्धः Sy.
किमाहुः ? सुरभिरयमश्वः U.

१७. पाको ज्ञातः Mah.

१८. अतो निर्हर, अग्नेः सकाशादुत्तारयेति Mah. किञ्चिदस्मभ्यं देहीत्याहुः। यद्वा। निश्शेषेण देवेभ्यो हरेत्याहुः। यतः सुरभिरतो देवयोग्यमिति Sy. किञ्चिदस्मभ्यं देहीति U.

१९. इतिशब्दः प्रकारवचनः U.

२०. जनाः Mah. नराः Sy.

२१. अस्य ... अश्वस्य Sy. अश्वस्य सम्बन्धिनीम् U.

२२. ०सर० M. हुतशिष्टमांसयाचनाम् Mah., Sy. हुतशिष्टमांसयाञ्चाम् (च्ञाम्) U.

परिवसन्ति[1]। तेषां[2] सर्वेषाम्। उद्यमनम्[3]। अस्माकमेव[4]। फलप्रदं भवतु[5]।[6]

यन्नीक्षणं मांस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।
ऊष्मण्यापिधाना चरूणामङ्काः सूनाः परि भूषन्त्यश्वम् ॥१३॥

यन्नीक्षणम्। श्रृतं मांसमुत नेति, येन। मांसपचनीम्[7]। उखाम्[8]। अवेक्षते[9] दर्व्यादिना[10]। येषु[11]। पात्रेषु[12]। यूष्णः[13]। आभिमुख्येन[14] सेचनं भवति। यानि च तेषां पचनानामूष्मनिरोधार्थानि[15][16]।

---

१. कुर्वते Mah. काङ्क्षन्ते Sy. काङ्क्षते (न्ते) U. २. अपिच तेषां पाकद्रष्ट्रादिजनानाम् Mah. उक्तविधानाम् Sy. तेषां सम्बन्धिनी U.

३. उद्यमः Mah. अभित उद्यमनम् Sy. या, अभिगूर्तिः सा U.

४. अस्मान् Mah., Sy., U.

५. प्रीणातु। यद्वाऽयं मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः। ये देवाः पक्वं वाजिनं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति। ये च विलम्बं दृष्ट्वा सुरभिः पाको जातोऽस्मभ्यं निर्हर देहीत्याहुः। ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासते मांसं याचन्ते तेषामभिगूर्तिः सङ्कल्पोऽस्मान्प्रीणातु। सफलो भवत्वित्यर्थः Mah. व्याप्नोतु। यथाऽस्माभिरश्वे, उपालब्ध एवं स्पृहयन्ति तथा यज्ञो निर्वाहयत्वित्यर्थः। यद्वा मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः। ये देवा वाजिनं पक्वं परिपश्यन्ति, कदा होष्यतीति। विलम्बं दृष्ट्वा ये च सुरभिरीमेनं निर्हर निश्शेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः। ये चार्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु। तेषामुद्यमः सफलो भवत्वित्यर्थः Sy. व्याप्नोतु। यद्वा देवपरोऽयं मन्त्रो व्याख्येयः। ये देवा वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं कदा होष्यतीति। विलम्बं दृष्ट्वा ये च सुरभिरयमश्वोत (अश्वोऽतः) निर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः। ये चार्वन्तो (र्वतो) मांसभिक्षामुपासते लिप्सते, (न्ते) उतो तेषामभिगूर्तिं (र्तिः) न इन्वतु। वयं तु देवानामनन्यभूता इत्यभिप्रायः U.

६. VM. ignores उतो
This stanza=YV. 25. 35.

७. कीदृश्या उखायाः? मांस्पचन्या मांसं पच्यते यस्यां सा मांस्पचनी तस्या मांसपाकाधिकरणभूतायाः Mah. मांसपचन्याः Sy. मांस्पचन्याः 'मांसस्य पचि युड्घञोः' इत्यकारलोपः U.

८. ०खं M. उखायाः स्थाल्याः Mah., Sy.

९. क्षिते P. नितरामीक्षणं पाकपरीक्षार्थं दर्शनम् Mah. पाकपरीक्षासाधनम् Sy. यद् नीक्षणं नितरामीक्ष्यते श्रृताश्च तव सम्बन्धिनोऽर्था इति ... तन्नीक्षणम् U.

१०. काष्ठम् Sy. येन दध्यादिना (दर्व्यादिना) U. ११. यानि Mah., Sy., U.

१२. आसेचनसाधनानि ... पात्राणि Mah., Sy. १३. यूष्णं P.D. पक्वरसस्य Mah. रसस्य क्वथितस्य Sy. वसायाः U. १४. आसिच्यन्ते येषु तानि Mah. आसिच्यते येष्वित्यासेचनानिU.

१५. पचमानानाम् M. चरूणां मांसपूर्णपात्राणाम् Mah. पात्राणां मांसपूर्णानाम् Sy. चरूणां स्थालीनाम् U.

१६. ०रो (धा) र्था० M. ऊष्माणं धारयन्ति तान्यूष्मण्यानि। ...आच्छादन ऊष्मा बहिर्न यातीत्यर्थः Mah. ऊष्मनिवारणार्हाणि Sy. यानि चोष्मण्यानि U

अपिधानानि[1] यानि[2] च[3]। अङ्गानाम्। लक्षणानि[4] याश्चास्यादयो[5] विशसनसाधनीभूतास्त[6] इमे[7] सर्वे[8]। अश्वम्[9]। अलङ्कुर्वन्ति[10]।

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पड्बीशमर्वतः।
यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥१४॥

निक्रमणम्। निक्रमणादयः[11] क्रियाविशेषाः। विशिर्विक्षेपणकर्मा[12], अवर्टिर्गतिकर्मा[13], पादेन[14] कृतो[15] विक्षेपः पड्वीशम्[16]। यत्। चोदकम्[17]। पपौ[18]। यत्। च। तृणम्[19]।

---

१. आच्छादनपात्राणि Mah. अपिधानानि तत्साधनानि Sy. पिधानानि U.

२. Omitted by P. ३. वा M.

४. चिह्नसाधनानि हृदयाद्यवयवज्ञापकानि वेतसमयानि Mah. हृदयाद्यवयवाङ्कनसाधना वेतसशाखाः Sy. अङ्गोपलक्षकाः। शरीरवचनोऽङ्गशब्दः U.

५. स्वधित्यादयः Mah., Sy. वेतसमय्यः U.

६. विशसनकरणभूताः Mah. अवदानसाधनाः Sy. अश्वविशसनाधिकरणभूताः U. ७. एते पदार्थाः Mah.

८. सर्वम् P. Omitted by M. तानि सर्वाणि U.

९. Omitted by P. एतम्...अश्वावयवम् Sy.

१०. अलङ्कुर्वन्ति स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः Mah. परितो भूषयन्ति स्वस्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः। 'भूष अलङ्कारे' भौवादिकः, अलङ्कुर्वन्ति परिरक्षन्ति वाश्वम् U. This stanza=YV. 25. 36.

११. नितरां क्रमते यत्र तन्निष्क्रमणस्थानम्। निषदनं नितरां सीदत्यस्मिन्निति निषदनमुपवेशनस्थानम्। विवर्तनं, विविधं वर्तते यत्र तदितस्ततो लुण्ठनस्थानम्। सर्वत्राधिकरणे ल्युट्।...क्रियापरा वा निक्रमणादयः शब्दाः। आलम्भनसमये यान्यश्वस्य निक्रमणादीनि चेष्टितानि Mah. नितरां क्रमते यत्र तन्निक्रमणं स्थानम्। नितरां सीदत्यत्रेति निषदनम्। विवर्तनं विविधवर्तनमितस्ततो लुण्ठनं यत्र तत्।...अत्र सर्वत्र देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वाभावाय तत्स्थानमपि स्वीक्रियते। यद्वा क्रियापरा वगन्तव्याः। आलम्भनसमये निग्रहेण या निक्रमणादयश्चेष्टाः सन्ति ता इत्यर्थः Sy. निक्रमणं गमनं वसतिस्थानात्। निषदनं तत्रैव स्थितिः। विवर्तनं भ्रमणं, यान्येतानि चेष्टितानि U.

१२. विशिः omitted by M.

१३. ०वभिर्ग० M.

१४. वादेन M. १५. कृते P.

१६. पड्वींशं P. पध्वीशं D. षड्वीजं M. यच्चार्वतोऽश्वस्य पड्वीशं पदेषु विशति पड्वीशं पादबन्धनम् Mah. ...यद्वा बन्धनं पद्, तद्वान्प्रवेशः Sy. पादेषु विशतीति पड्विशं पादबन्धनमुच्यतेऽर्वतोऽश्वस्य U.

१७. जलम् Mah. उदकम् Sy., U.

१८. पीतवान् Mah. अपिबत् Sy. पीतवान् U. १९. अदनीयं तृणादिकम् Mah., Sy. यवसम् U.

भक्षितवान्।[1][2][3]

मा त्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभि विक्त जघ्रिः ।
इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्णन्त्यश्वम् ॥१५॥

मा त्वाग्निः। धूमगन्धः।[4] अग्निः। पच्यमानं त्वा।[5] मा। शब्दं कारयेत्।[6] मा च। उखा।[7] दीप्ता।[8] क्षरन्ती।[9] विविक्ता भिन्ना भवतु याज्यया।[10] इष्टं देवैः।[11] प्रार्थितम्।[12] अभिगू-[13]

---

१. भक्षितवान् Mah. अभक्षयत् Sy. भक्षितवान् U.

२. हे अश्व ता तानि सर्वाणि ते तव निक्रमणादीनि देवेष्वस्तु सन्तु। देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वं मास्त्वित्यर्थः Mah. . . . देवेषु व्याप्नोतु। तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः Sy.
सर्वाणि तानि निक्रमणादीनि ते तव हे अश्व, अपि देवेष्वपि प्रजापतयेऽस्तु सन्तु। तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्याशयः U.

३. VM. ignores यत्। च। अर्वतः। सर्वा। ता। ते। अपि। देवेषु। अस्तु
This stanza=YV.25.38.

४. कीदृशोऽग्निः? . . . धूमस्य गन्धो लेशो यत्र सोऽल्पधूमवानित्यर्थः Mah. धूमेन व्याप्तः Sy. कथम्भूतः? . . . अल्पधूमावरणः। मांसं हि पचन्नग्निर्दहन्नप्यल्पधूमावरणो भवति U.

५. हे अश्व पच्यमानाश्वावयव . . . त्वाम् Mah. त्वाम् Sy.

६. ध्वनिं मा कारयतु। ध्वनौ सति भाण्डभङ्गः स्यात्। दह्यमानं मांसं सिमसिमेति शब्दं करोति तन्मास्तु Mah. मा ध्वनयत्। धूमं दृष्ट्वा शब्दं मा कुर्वित्यर्थः। अश्वस्य शब्दने प्रायश्चित्तविधानात्। यद्वा हे पच्यमानाश्वावयव त्वा त्वां धूमगन्धिरग्निर्मा ध्वनयीत्। ध्वनौ सति भाण्डभङ्गः स्यात् Sy. ध्वनिः शब्दकर्मा, शब्दं कारयेत् . . . तच्च दह्यमानं सिमसिमाशब्दं करोत्यत एवमुच्यते U.

७. उपा P. स्थाली Mah., Sy.

८. दि० P. अतितापेन दीप्यमाना Mah. अत्यन्ताग्निसंयोगेन दीप्ता Sy. सन्दीपिताऽत्यन्ताग्निसंयोगेन U.

९. रक्षन्ति P. कीदृश्युखा? जघ्रिर्जिघ्रति गन्धं गृह्णातीति, . . . अधिष्ठात्र्या देवताया घ्राणम् Mah. जिघ्रन्ती तापेन Sy. जघ्रिर्गन्धगृहणशीलोखा। नन्वचेतनोखा कथं गन्धं जिघ्रति? उच्यते। अधिष्ठात्र्योऽत्र देवताः सन्तीति पुरस्तात्प्रतिपादितं तच्चात्र पुनः स्मार्यते U.

१०. विभक्ता M. मा चलतु 'ओविजी भयचलनयोः' Mah. अभितो मा वीचलत्तापातिशयेन मा नीनशदित्यर्थः Sy. अभिविनक्तु, अभिनष्टा विदीर्येत वा। उद्भावा वृद्धा मांसरसं तदिहोच्यते U.

११. ०ज्ययष्टं P. इष्टं प्रयाजैः Mah. होतुमिषितम् Sy. योगेन सङ्कलीकृतम् U.

१२. आप्रीभिः पर्यग्निकृतम् Mah. होमायानीतम् Sy. कामितम् U.

१३. ये यजामह इत्यागूर्योक्तम् Mah. आभिमुख्येन प्रदानायोद्यतम्। यद्वा। इष्टं प्रयाजैराप्रीतं वीतं पर्यग्निकृतमभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्योक्तम् Sy. अभ्युद्यतम् U.

तम्[१]। वषट्कृतमुच्चैर्वषट्कृतम्[२]। तमिमम्[३]। देवाः। प्रतिगृह्णन्ति[४]। अश्वम्।

यदश्वा॑य॒ वास॑ उपस्तृ॒णन्त्य॑धीवा॒सं या हिर॑ण्यान्यस्मै ।
सं॒दान॒मर्व॑न्तं॒ पड्बी॑शं प्रि॒या दे॒वेष्वा या॑मयन्ति ॥१६॥

यदश्वाय। "अश्वाय निहन्यमानायोपास्यन्ति[५] बर्हिश्च शतबलं च कृत्तिं[६] चाधिवासं च कशिपु[७] च" इति कल्पः। यत्। अश्वाय निहन्यमानाय[८]। कृत्याख्यं वासः[९]। अधीवासं[१०] च। उपस्तृणन्ति[११]। यानि चालङ्कारार्थानि। अस्मै[१२]। हिरण्यानि[१३] निहितानि। तान्येतानि[१४] प्रियाणि[१५]। संदितम्[१६]। अश्वम्[१७]। पादेन[१८] विक्षिपन्तम्। देवेषु। प्रापयन्ति[१९][२०]।

---

१. ०ड्कृ० P.D.

२. ०ड्कृ० P.D. वषट्कारेण संस्कृतम् Mah. वषट्कारेण देवसंस्कृतम् Sy. वषट्कृतं चादानकाले। यद्वा। इष्टं प्रयाजैर्वीतमाप्रीभिः पर्यग्निकृतमभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्योक्तं, वषट्कृतं वषट्कारेण संस्कृतम् U.

३. तमेवंविधमश्वम् Mah. एवम्भूतं तम् Sy. तादृशम् U.

४. प्रतिगृह्णन्तु Mah. प्रतिगृह्णन्ति Sy., U.
This stanza=YV. 25. 37

५. ०माना ये (य) पा० M.

६. कृतं P. कृन्तं D.

७. कशीपु M.

८. सञ्ज्ञप्यमानाय Sy., U.

९. वस्त्रम् Mah.

१०. ०धि० D. अपवासं P. आच्छादकम् Mah. उपर्याच्छादनयोग्यम् Sy., U.

११. सर्वत आच्छादयन्ति 'स्तृञ् आच्छादने' Sy.

१२. अश्वाय Mah., Sy., U.

१३. सौवर्णशकलानि Mah. सौवर्णराजतकांस्यानि कल्पयन्ति Sy.

१४. वस्तूनि Mah.

१५. कीदृशानि ? ... प्रियाणि देवानामिष्टानि Mah. देवानां प्रियतराणि चात्वाले बद्ध्वा स्थापितानि Sy.

१६. सदि० P. शिरोबन्धनम् Mah., Sy. सन्दीयतेऽनेनेति सन्दानं शिरोबन्धनम् U.

१७. षष्ठ्यर्थे द्वितीया। अर्वतोऽश्वस्य Mah. Sy. अर्वत इति विभक्तिव्यत्ययः। अश्वायेति सामानाधिकरण्यात् U.

१८. पादबन्धनम् Mah. पादेषु प्रविष्टं पादबन्धनम् Sy.
पादवासः U.

१९. आगमयन्ति। ऋत्विजोऽश्वस्यैतानि देवष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः Mah. प्रापयन्ति Sy. गमयन्ति U.

२०. VM. ignores आ
This stanza=YV. 25.39.

यत्ते सादे महसा शूकृतस्य पार्ष्ण्या वा कशया वा तुतोद ।
स्रुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥१७॥

यत्ते सादे। यत्[१]। तव। अधिरोहणे[२]। बलेन[३]। शीघ्रगमनार्थं[४] मुखनासिकाभ्यां[५] शूकृतस्य[६]। पार्ष्ण्या[७]। वा। कशया। वा। अश्वारोह[८]स्तुतोद[९]। तादृशानि[१०]। तव। सर्वाणि[११]। यज्ञेषु[१२]। स्रुचा[१३]। हवींषि[१४]। इव। मन्त्रेण[१५]। देवेषु प्रेरयामि[१६][१७]।

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।
अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुरनुघुष्या वि शस्त ॥१८॥

चतुस्त्रिंशत्। बलवतः[१८]। देवज्ञातेः[१९]। पशून्[२०]। अश्वस्य। स्वधितिः[२१]। विशसनार्थं[२२] सङ्ग-

---

१. यस्मात् Sy. २. गमने ... सदनं सादः, घञ् Mah. सदने गमने निमित्तभूते सति Sy. सीदन्त्यश्ववारा अस्मिन्निति सादोऽश्वपृष्ठं तस्मिन्त्सादे U.
३. बले D. महत्त्वेनान्वितः सन् U.
४. ०र्थं P. ५. मुखसि० P. D.
६. शूल्कृ० P. D. शूकृतमस्यास्ति शूकृतस्तस्य। शब्दानुकरणमेतत्। शूकारं कुर्वतः Mah. शूत्कारं कुर्वतः Sy., U.
७. पादाधोभागेन Mah.
८. अश्ववारः Mah. अवस्थितोऽश्ववारःU.
९. पीडितवान्। 'तुद् व्यथने' Mah. व्यथयति Sy., U.
१०. तानि Mah., Sy., U.
११. पार्ष्णिकशाताडनानि Mah.
१२. यागेषु Sy. १३. यथा स्रुचा जुह्वा सूदयामि तद्वत्। एकं तापदं पादपूरणाय Mah. स्रुचा यथा सूदयन्ति तद्वत् Sy. यथा स्रुचा ... जुह्वति U.
१४. इव is omitted by P. हविराज्यादिकम् Mah., Sy. हविरिति विभक्तिव्यत्ययः U. १५. त्रयीलक्षणेन U.
१६. 'सूद क्षरणे' चुरादिः, क्षारयामि। यज्ञ आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः Mah. क्षरामि। आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः Sy. सूदयामि क्षारयामि, आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः U.
१७. VM. ignores ता
This stanza=YV. 25.40
१८. कीदृशस्याश्वस्य ? ... वजति गच्छतीति वाजी तस्य, वेगवत इत्यर्थः Mah. अश्वस्य Sy. वेजनवतोऽश्वस्य U.
१९. ०वयज्ञा० M. देवानां बन्धुः प्रियस्तस्य। देवा बन्धवो यस्येति वा। भावी निर्देशः Mah. देवानां प्रियस्य Sy.... देवा बन्धवोऽस्येति वा भावी देवबन्धुः। देवो ह्यसौ भविष्यति। एवम्भूतस्याश्वस्य U.
२०. चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्याकान्युभयपार्श्वास्थीनि ... अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्क्रयोऽजादीनां षड्विंशतिः Mah. एतत्सङ्ख्यान्युभयपार्श्वास्थीनि, ... इतरेषामजादीनां षड्विंशतिरेव। 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः' (AB. 2.6.) इति प्रैषात् Sy. वङ्क्रय उभयपार्श्वस्यास्थीनि U. पार्श्वास्थीनि is suggested for पशून्
२१. पशुच्छेदनसाधनोऽसिः Mah. छेदनसाधनोऽसिः Sy., U.
२२. ०ति वि० M. छेदनाय Mah., Sy.

च्छते[1] यूयम्[2]। अच्छिद्राणि[3]। गात्राणि[4]। मार्गेण[5]। कुरुत। सर्वाण्येव[6] शरीराण्यप्रमादार्थं समीपस्था-नाम्। विकथ्य[7]। विशस्त[8]।[9]

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तथ ऋतुः ।
या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताताः पिण्डानां प्र जुहोम्यग्नौ ॥१९॥

एकस्त्वष्टुः। दीप्तस्य[10]। अश्वस्य। प्रजापतिरेकः[11]।[12] विशस्ता[13] भवति। "कस्त्वा छ्यति[14] कस्त्वा विशास्ति"[15] इति मन्त्रः। द्वौ[16] च देवेषु। यन्तारौ[17]। भवतस्तूपरो[18] गोमृग इति। तथा।

---

१. सम्यगागच्छति Mah. सम्यग्गच्छति Sy. एकमकृत्वा सङ्गच्छति (ते) यतोऽतो ब्रवीमि U.
२. अतो हे ऋत्विजः Mah. हे विशसनस्य कर्तारः Sy. हे शमितारः U.
३. छिद्रहीनानि। ... स्वधितिना छिन्नानि सच्छिद्राणि वर्तन्ते तान्यच्छिद्राणि कुरुत Mah. अच्छिद्राणि यथा भवन्ति तथा ... हृदयजिह्वावक्षःप्रभृतीनि प्रज्ञाय मध्ये छिन्नानि मा कुरुतेत्यर्थः Sy. अच्छिद्राण्यनवखण्डितानि U.
४. शरीरावयवान् Sy.
५. वयुनेन ज्ञानेन Mah. वयुनानि प्रज्ञानानि। वयुनमिति प्रज्ञानाम। 'वयुनमभिख्या' (Ngh.3.9.) इति तन्नामसूक्तत्वात् Sy. प्रज्ञानेन U.
६. 'ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी' इत्यमरः। ... प्रतिपर्व प्रत्यवयवम् Mah. तदर्थम् ... प्रतिपर्व प्रतिहृदयाद्यवयवम् Sy. पर्वपर्व हृदयाद्यङ्गम् U.
७. प्रक० M. इदमिति नाम्ना संशब्द्य ... 'घुषिर् शब्दे' Mah. इदमवद्यमिति संशब्द्यैव Sy.
इदमिदमिति संशब्द्य U.
८. ०स्तः P.D.M. यूयं विशस्त विशसनं छेदं कुरुत Mah. विशसनं कुरुत ... 'गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात्' (AB. 2.6.) इति प्रैषात् Sy. विशसनं कुरुत। उत्तरार्धस्यैव मन्त्ररूपसम्बन्धः U.
९. VM. ignores चतुस्त्रिंशत्
This stanza=YV. 25. 41.
१०. दीप्तस्य Mah. अस्य दीप्तस्य Sy. आदित्यादुत्पन्नस्याश्वस्य। तदुक्तम्, 'सूरादश्वं वसवो निरतष्ट' (RV. I. 163.2.) इति U.
११. ऋतुः ... ऋतूपलक्षितः कालात्मा प्रजापतिरेवाश्वस्य शस्तेत्यर्थः Mah. स कः? ऋतुः। एतदुपलक्षितः कालात्मा, तस्यैव सर्वेषामपि पर्यवसितृत्वात्। यद्वा। ऋतुर्निश्शङ्कविशसनाय गन्ता शमिता Sy. संवत्सरः। तदुक्तम् 'संवत्सरस्य तेजसेति' U.
१२. एक एव Sy.
१३. विशसनकर्ता Mah. विशसनस्य कर्ता Sy. विशसिता U.
१४. ०श्यति M. १५. TS. 5.2.12.1.
१६. द्यावापृथिव्यभिमानिदेवौ Mah. अहोरात्रे देवौ द्यावापृथिव्यौ वा ऋत्विक्षु भवतः Sy. अहोरात्रौ द्यावापृथिव्यौ वा U.
१७. ०रो M. नियमनकर्तारौ ... तयोरेव सर्वेषां नियन्तृत्वादिति भावः Mah. नियमयितारौ Sy. नियन्तारौ U.
१८. तूबरः P.D.

कालश्चापि वाऽध्रिगुश्चापापश्च कालश्चेति[1] यन्तारः। यानि[2]। तव[3]। गात्राणाम्[4]। यागकाले[5] मांसानि। छिनद्मि[6]। मांसपिण्डानाम्[7]। तानि तान्यहम्[8]। अग्नौ। प्रजुहोमि[9]।

मा त्वा॑ तपत्प्रि॒य आ॒त्माऽपि॒यन्तं॒ मा स्वधि॑तिस्त॒न्व१॒॑ आ ति॑ष्ठिपत्ते।
मा ते॑ गृ॒ध्नुर॑विश॒स्ताति॒हाय॑ छि॒द्रा गात्रा॑ण्य॒सिना॒ मिथू॑ कः ॥२०॥

मा त्वा तपत्। मा। त्वा[10]। तापयतु[11]। प्रियम्[12]। शरीरम्[13]। देवान् प्रति[14] गच्छन्तम्[15]। मा च। स्वधितिर्विशसने[16] प्रवृत्ता। तव। आस्थानं[17] करोतु न तिष्ठतु[18] शीघ्रं छिनत्तु। मा च। ते[19]।

---

१. कल० P. D.

२. यान्यङ्गानि Mah. यानि हृदयाद्यवयवानि Sy.

३. एवमश्वस्य विशसितृयन्तॄनुक्त्वाऽध्वर्युः स्वकर्माह हे अश्व ते तव Mah. एवमश्वस्य विशसितॄनुक्त्वाऽथेदानीं स्वकीयं कर्माऽध्वर्युराह या ते यानि तव हे अश्व U.

४. गात्रसम्बन्धिनाम् Mah. गात्राणां मध्ये Sy. अङ्गानाम् U.

५. ऋतावृतूपलक्षिते वसन्तादियज्ञकाले Mah. काले Sy. ऋतावृतौ काले काले U.

६. च्छन्मि M. अहं कृणोमि हन्मि छिनद्मि 'कृञ् हिंसायाम्' स्वादिः Mah. छिनद्मि सम्पादयामि Sy. बन्धनानि कृणोमि करोमि U.

७. पिण्डानां मध्ये Sy. मांसपिण्डानां मध्ये U.

८. तानि तान्यङ्गानि Mah. तानि तानि प्रज्ञानानुरोधेन Sy.

९. प्र is omitted by P. प्रकर्षेण हुतानि करोमि Mah. प्रकर्षेण हुतं करोमि Sy. प्रज्ञानानुरोधेन जुहोम्यग्नौ U.

This stanza=YV. 25.42

१०. त्वाम् Mah., Sy. त्वाशब्देनात्र विज्ञानात्मोच्यते U.

११. तप्तं दुःखितं मा कार्षीत्। तव देहवियोगजनिता व्यथा मा भूदिति विज्ञानात्मानं प्रत्युच्यते Mah. तप्तं मा कार्षीत्। वियोगजनिता व्यथा मा भूदित्यर्थः Sy.

१२. प्रियो वल्लभो भोगायतनत्वात् Mah. भोगायतनत्वात्तव प्रियतरः Sy. सुखदुःखयोर्भोक्ता प्रिय आत्मा प्राण उक्तः। स हि श्रुतौ 'प्रियमित्येतदुपासीत' (Bṛh. U. 4.1.3.) इत्युक्तम् U.

१३. तवात्मा देहः Mah. देहः Sy.

१४. देवलोकम् Mah. देवान्प्रति Sy.

१५. अप्येतीत्यपियंस्तम्...गच्छन्तम् Mah. देवलोकगमनप्रवृत्तं सन्तम् U.

१६. शस्त्रम् Mah., Sy., U.

१७. तनूरङ्गानि Mah., Sy. शरीरस्य U.

१८. मा स्थापयतु सर्वाणि छित्त्वा देवेभ्यो ददत्वित्यर्थः Mah. त्वयि चिरमास्थितानि मा कार्षीत् Sy. अस्थापयदेकावशमवदानभूतम् U.

१९. तव Mah., Sy., U.

मांसाथ्यवीनां[1] शस्ता[2]। व्याधः[3]। अस्मानतिक्रम्य[4]। असिना[5]। छिन्नानि[6]। गात्राणि[7]। वृथा[8]। करोतु[9]।[10]

न वा उ॑ ए॒तन्म्रि॑यसे॒ न रि॑ष्यसि दे॒वाँ इदे॑षि प॒थिभि॑: सु॒गेभि॑: ।
हरी॑ ते॒ युञ्जा॒ पृष॑ती अभूता॒मुपा॑स्था॒द्वा॒जी धु॒रि रास॑भस्य ॥२१॥

न वै[11]। अश्व![12] न त्वम्। एव[13]। तत्[14]। म्रियसे[15]। नच। विनष्टो भवसि[16] किन्तु। देवान्। एव। गच्छसि[17]। मार्गैः[18]। सुगमैर्देवलोकं[19] प्राप्तस्य। इन्द्राश्वौ[20]। ते[21]। सहायौ[22]। भवत एवम्[23]। मरुता-[24]

---

१. मांसात्थ्यविनां P. मांसाथ्यपीनां M. मांसार्थी। अवीनां is suggested for मांसाथ्यवीनां

२. अत एवाविशस्ता न विशेषेण शसति हिनस्त्यविशस्ता विशसनेऽकुशलः Mah. विशसनेऽकुशलश्शमिता Sy. विशसनेऽकुशलः U.　３. कीदृशश्शमिता? गृध्नुर्गृध्यतीति गृध्नुर्लुब्धः केवलं मांसग्रहणेच्छुः Mah. केवलमांसग्रहणेप्सुः Sy. मांसग्रहणे गर्धालुर्लुब्धः U.

४. त्यक्त्वा, शास्त्रोक्तक्रमं त्यक्त्वा Mah. न्यूनातिरेकभावेन ... अतिक्रम्य Sy. अतिक्रम्य U.　५. शासेन Mah.

६. छिद्राण्ययथाच्छिन्नानि Mah. छिद्राणि तिर्यक्छिन्नानि Sy. छिद्राणि U.

७. अङ्गानि Mah. तत्तदङ्गम् Sy.

८. मिथुरिति मिथ्यार्थेऽव्ययम् Mah. मिथ्या व्यर्थम् Sy. मिथ्या U.

९. मा कार्षीत् ... अन्यथा माच्छिदत्। सम्यगवदानानि करोत्वित्यर्थः Mah. मा कार्षीत् Sy.　१०. VM. ignores तन्वः। This stanza=YV.25.43

११. M. adds उ after वै।

१२. नैव खलु Sy.　१३. वै, एवार्थे, उ अवधारणे Mah. वैशब्द एवकारार्थः। उ इत्यवधारणे नैवेदानीम् Sy.

१४. त P. Omitted by M.

१५. हे अश्व त्वमेतन्नैव म्रियसे, इतराश्ववन्मृतो न भवसि देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् Mah., Sy.

१६. अत एव न रिष्यसि हिंस्यसे, व्यर्थहिंसाया अभावात् Mah., Sy.

१७. गच्छसि। अथो युक्ता मदुक्तिः Mah. प्राप्नोषि। अतो युक्तैषोक्तिः Sy.

१८. मार्गैर्देवयानरूपैः Mah. मार्गैर्देवयानलक्षणैः Sy.

१९. ननु प्रत्यक्षत्वे मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते तर्हि कथमेवमुच्यते तत्राह। सुष्ठु गम्यते यत्र ते सुगास्तैः सुगेभिः सुगैः साधुगमनैः Mah. शोभनगमनसाधनैः Sy.

२०. कथं देवान्प्रति गमनं तत्राह।... Mah. एतन्नामानाविन्द्रस्याश्वौ Sy. हरी इन्द्रस्य N.1.15.

२१. तव Mah. U. त्वां वोढुम् Sy.

२२. युञ्जौ रथे युक्तौ Mah., Sy. योजनार्हौ वोढारौ प्रतिधुरौ U.

२३. भविष्यतः... भूतकालप्रयोगो भविष्यदर्थे Mah. भविष्यतः। आशंसारूपत्वाद् भूतार्थनिर्देशः Sy. तदुक्तमश्वरथयाने 'युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी' (RV. I.6.2.) इति U.

२४. पृषती मरुतां वाहनभूते तव युञ्जावभूताम् Mah. पृषत्यौ मरुतां वाहनभूतौ (ते)... युक्तौ (ते) भविष्यतः Sy. मरुतां सम्बन्धिनावश्वौ प्रतिधुरावभूताम् ... एभिर्दिव्यैस्त्वं समानं लोकं सञ्जप्त इत्यभिप्रायः U. पृषत्यो मरुताम् N.1.15.

मध्वौ। सोऽयम्[1]। अश्विनोरश्वस्य[2]। धुरि[3]। उपतिष्ठतु[4]।[5]

सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुंसः पुत्राँ उत विश्वापुषं रयिम् ।
अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो वनतां हविष्मान् ॥२२॥

सुगव्यं[6] नः। शोभनगोसमूहम्[7]। अश्वसमूहम्[8]। पुंसश्च[9]। पुत्रान्[10]। उत[11]। सर्वस्य पोषकम्[12]। धनं च। अस्माकम्। अश्वः[13] करोतु। अनागास्त्वं[14] च। अदीनः[15]। कृणोतु। बलं[16] च। अस्मभ्यम्[17]।

---

१. कश्चिदश्वः Mah. कश्चित् Sy.

२. रासभस्याश्विवाहनस्य Mah. अश्विवाहनस्यैतन्नामकस्याश्वस्य Sy. अश्वसम्बन्धिनः। रासभावश्विनोरित्याविष्टं प्रयोजनम् U.

३. अश्विवाहनस्थाने Mah. स्थाने वर्तमानः Sy.

४. अवति P. उपस्थास्यति। देवत्वं प्राप्तस्य तव वहनायेन्द्रादयो निजवाहनानि प्रेषयिष्यन्तीति भावः। यद्वा तत्तद्देवभावं प्राप्तं त्वां तानि तानि वाहनानि वक्ष्यन्तीत्यर्थः Mah. उपस्थास्यति वहतीत्यर्थः। यद्वा रासभस्य भानोर्धुरि वर्त्मनि युक्तो वाजी, अश्व उपस्थास्यति देवत्वं गच्छतस्तव गमनायेन्द्रादयः स्वस्ववाहनानि प्रेषयन्तीत्यर्थः। यद्वा तत्तद्देवभावमापन्नं त्वां तानि तानि वाहनानि वहन्ति Sy. एनमुपश्रुत्य स्वयमेवोपास्थावुपस्थितः U.

५. VM. ignores उ। This stanza =YV. 25.44

६. Omitted by M. इदानीं याच्ञा क्रियते Mah.

७. शोभनं गोसमूहम्। ...गवां समूहो गव्यम्, शोभनं गव्यं सुगव्यम् Mah. शोभनेन गोसमूहेन युक्तम् Sy. शोभनगव्यम् U.

८. अश्वानां समूहोऽश्व्यम्। ...शोभनमश्व्यं स्वश्व्यम् Mah. शोभनाश्वसमूहयुक्तम् Sy. शोभनाश्वं च करोतु U.

९. ०सञ्च P.

१०. पुत्रशब्दोऽपत्यवाचक इति पुंस इति विशेषणम्। यद्वा पुंसः पुरुषार्थसाधकान्पुत्रान्करोतु Mah. पुत्रशब्दः स्त्रीपुमपत्यसाधारणोऽतः पुमपत्यानीत्यर्थः। यद्वा पुंसो वध्वादीन् पुत्रान्पुरुरक्षकानात्मजान्। स्त्र्यपत्यानि पुमपत्यानि चेत्यर्थः Sy. पुंसः पुत्रान्करोतु। दुहितरः पुत्राश्च पुत्रशब्देनोच्यन्त इत्यतो विशेषणं पुंस इति U.

११. अपि च Mah., Sy., U.

१२. पुष्णातीति पुषः। ...विश्वस्य सर्वस्य पुषस्तं सर्वजनपोषणसमर्थं धनं करोत्वित्यर्थः Mah. विश्वपोषणसमर्थं धनम् Sy. सर्वस्य पोषकम् U.

१३. देवत्वं प्राप्तोऽश्वः Mah. अश्व आलभ्यमानः Sy.

१४. अनास्त्वं P. नास्त्यागोऽपराधः पापरूपो यस्य सोऽनागास्तस्य भावोऽनागस्त्वं, दीर्घश्छान्दसः। निष्पापत्वं करोतु पापसद्भावे उक्तफलाप्राप्तेः Mah. सर्वतो निष्पापत्वं करोतु। उक्तानां फलानां न्यूनातिरेकजनितपापक्षयाभावेऽसम्भवादपापत्वं प्रार्थ्यते Sy. अनपराधम् U.

१५. अदिनः M. कीदृशोऽश्वः। अदितिर्नास्ति दितिः खण्डनं दैन्यं वा यस्य सः Mah. अदीनोऽश्वः Sy. अदितिर्देवमाता च करोतु। नैघण्टुको वाऽदितिशब्दः। ... अदीनोऽश्वः U.

१६. क्षतत्राणं, परवा (पश्वा) लम्भनाद्रक्षणं वा करोतु Mah. क्षात्रं तेजः Sy.

१७. अस्माकम् Mah., Sy., U.

प्रयच्छतु[1]। अश्वः। पर्यङ्गैर्[2]युक्तः[3]।

I. 163.

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात्।
श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन्॥१॥

यदक्रन्दः। यदा[4]। त्वं शब्दं कृतवानसि[5]। पुरा[6]। जायमानः[7]। उद्यन्[8]। अन्तरिक्षात्[9]। अपि[10]। वा। जलाद्[11]द्युचो[12]ऽन्तरिक्षाच्चाश्वो जातस्तदानीं शीघ्रं प्रादुर्भवतः[13]। श्येनस्य। पक्षावा[14]स्ताम्। हरिणस्य। बाहू[15] तत्[16]। तव। अश्व[17]! महत्[18]। जननम्[19]। उपस्तोतव्यम्[20]।

---

१. करोतु। वनतिः करोत्यर्थः Mah. सम्भजतां कुरुताम् Sy. करोत्यर्थे वनतिः करोतु U.

२. पर्यथ्यैर्यु० P. हविरस्यास्तीति हविष्मान् ...हविर्भूतावयवः । यद्वा देवत्वाप्त्या हविष्मानीवृशोऽश्वः Mah. हविर्भूतावयवोपेतः Sy. हविष्मानश्वः सर्वेऽश्वावयवा हवींषि U.

३. VM. ignores नः
This stanza=YV. 25. 45.
Ms. D. puts the figure ॥१६२॥ here to indicate the end of one hundred and sixtysecond hymn. No such number is given in P. and M.

४. यस्मात् Sy. ५. क्रन्दितवान्। हेषारवमकार्षीः Mah. महाशब्दमकरोर्यजमानमनुग्रहीतुम् Sy. ह्रेषाशब्दमकार्षीः U.

६. प्रथमम् Mah., U. पूर्वम् Sy.

७. उत्पन्नः Sy. ८. उत्पद्यमानः Mah. जायमानः Sy. उद्गच्छन् U.

९. अन्तरिक्षादुदधेर्वा Mah. अन्तरिक्षनामैतत् । उदकसमुन्दनापादानाद्यक्षगन्धर्वादिसम्मोदनाधिकरणाद् वाऽन्तरिक्षात् ...यद्वा समुद्र आदित्यः समुन्दनाद् वृष्ट्या तस्माद्वा जायमानः Sy. अन्तरिक्षलोकात्पार्थिवाद्वा समुद्रात् U.

१०. अथवा Mah., Sy.

११. पशोः सकाशात् Mah. सर्वकामानां पूरकादुदकात् Sy. अन्यस्माज्जलसङ्घात्पशोर्वा U. १२. जलायद्भुचो० P.

१३. ०त P. १४. M. repeats पक्षौ पक्षौ। पतनसाधनौ पक्षौ...तौ यथा शीघ्रपतनसाधनौ तादृशावित्यर्थः Sy. श्येनस्य पक्षौ शीघ्रतयाऽजैषीः U.

१५. M. repeats बाहू बाहू। ०हु P. हरिणस्य बाहू अनेन क्रन्दनेन जिताविति शेषः। श्येनपक्षौ शौर्येण हरिणबाहू वेगेनेत्यर्थः Mah. तव बाहू हरिणस्य बाहू इव, तौ यथा वेगवन्तौ तादृशावित्यर्थः Sy. हरिणस्य बाहू शीघ्रतयाऽजैषीरिति शेषः U.

१६. Omitted by P. D.

१७. अरणकुशलाश्व Sy. अरणाश्व U.

१८. माहात्म्यम् Mah. १९. जातम् Mah. जन्म जननम् Sy. उत्पन्नम् U.

२०. स्तोतुं योग्यम् Mah. उपेत्य सर्वैः स्तोतव्यम्।...यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म स्तुत्यमित्यर्थः Sy. उपसङ्गम्य स्तुत्यं स्तवनीयमृषिभिः U.
This stanza=YV. 29. 12.

मश्वौ । सोऽयम् । अश्विनोरश्वस्य । धुरि । उपतिष्ठतु ।

सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुंसः पुत्राँ उत विश्वापुषं रयिम् ।
अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो वनतां हविष्मान् ॥२२॥

सुगव्यं नः । शोभनगोसमूहम् । अश्वसमूहम् । पुंसश्च । पुत्रान् । उत । सर्वस्य पोषकम् । धनं च । अस्माकम् । अश्वः करोतु । अनागास्त्वं च । अदीनः । कृणोतु । बलं च । अस्मभ्यम् ।

---

१. कश्चिदश्वः Mah. कश्चित् Sy.

२. रासभस्याश्विवाहनस्य Mah. अश्विवाहनस्यैतन्नामकस्याश्वस्य Sy. अश्वसम्बन्धिनः । रासभावश्विनोरित्याविष्टं प्रयोजनम् U. ३. अश्विवाहनस्थाने Mah. स्थाने वर्तमानः Sy.

४. अवति P. उपस्थास्यति । देवत्वं प्राप्तस्य तव वहनायेन्द्रादयो निजवाहनानि प्रेषयिष्यन्तीति भावः। यद्वा तत्तद्देवभावं प्राप्तं त्वां तानि तानि वाहनानि वक्ष्यन्तीत्यर्थः Mah. उपस्थास्यति वहतीत्यर्थः। यद्वा रासभस्य भानोर्धुरि वर्त्मनि युक्तो वाजी, अश्व उपस्थास्यति देवत्वं गच्छतस्तव गमनायेन्द्रादयः स्वस्ववाहनानि प्रेषयन्तीत्यर्थः। यद्वा तत्तद्देवभावमापन्नं त्वां तानि तानि वाहनानि वहन्ति Sy. एनमुपश्रुत्य स्वयमेवोपास्थावुपस्थितः U.

५. VM. ignores उ। This stanza =YV. 25. 44

६. Omitted by M. इदानीं याच्ञा क्रियते Mah. ७. शोभनं गोसमूहम् । ... गवां समूहो गव्यम्, शोभनं गव्यं सुगव्यम् Mah. शोभनेन गोसमूहेन युक्तम् Sy. शोभनगव्यम् U.

८. अश्वानां समूहोऽश्व्यम्। ... शोभनमश्व्यं स्वश्व्यम् Mah. शोभनाश्वसमूहयुक्तम् Sy. शोभनाश्वं च करोतु U.

९. ०सञ्च P.

पुत्रशब्दोऽपत्यवाचक इति पुंस इति विशेषणम् । यद्वा पुंसः पुरुषार्थसाधकान्पुत्रान्करोतु Mah. पुत्रशब्दः स्त्रीपुमपत्यसाधारणोऽतः पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा पुंसो बभ्वादीन् पुत्रान्पुरुरक्षकानात्मजान् । स्त्र्यपत्यानि पुमपत्यानि चेत्यर्थः Sy. पुंसः पुत्रान्करोतु । दुहितरः पुत्राश्च पुत्रशब्देनोच्यन्त इत्यतो विशेषणं पुंस इति U.

११. अपि च Mah., Sy., U.

१२. पुष्णातीति पुषः । ... विश्वस्य सर्वस्य पुषस्तं सर्वजनपोषणसमर्थं धनं करोत्वित्यर्थः Mah. विश्वपोषणसमर्थं धनम् Sy. सर्वस्य पोषकम् U.

१३. देवत्वं प्राप्तोऽश्वः Mah. अश्व आलभ्यमानः Sy.

१४. अनास्त्वं P. नास्त्यागोऽपराधः पापरूपो यस्य सोऽनागास्तस्य भावोऽनागस्त्वं, दीर्घश्छान्दसः । निष्पापत्वं करोतु पापसद्भावे उक्तफलाप्राप्तेः Mah. सर्वतो निष्पापत्वं करोतु । उक्तानां फलानां न्यूनातिरेकजनितपापक्षयाभावेऽसम्भवादपापत्वं प्रार्थ्यते Sy. अनपराधम् U.

१५. अदिनः M. कीदृशोऽश्वः । अदितिर्नास्ति दितिः खण्डनं दैन्यं वा यस्य सः Mah. अदीनोऽश्वः Sy. अदितिर्देवमाता च करोतु । नैघण्टुको वाऽदितिशब्दः । ... अदीनोऽश्वः U.

१६. क्षतत्राणं, परवा (पश्वा) लम्भनाद्रक्षणं वा करोतु Mah. क्षात्रं तेजः Sy.

१७. अस्माकम् Mah., Sy., U.

प्रयच्छतु[1]। अश्वः। पर्यङ्गैर्युक्तः[2][3]।

I. 163.

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात्।
श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन् ॥१॥

यदक्रन्दः। यदा[4]। त्वं शब्दं कृतवानसि[5]। पुरा[6]। जायमानः[7]। उद्यन्[8]। अन्तरिक्षात्[9]। अपि[10]। वा। जलादद्भ्यो[11]ऽन्तरिक्षाच्चा[12]श्वो जातस्तदानीं शीघ्रं प्रादुर्भवतः[13]। श्येनस्य। पक्षावा[14]स्ताम्। हरिणस्य। बाहू[15] तत्[16]। तव। अश्व[17]! महत्[18]। जननम्[19]। उपस्तोतव्यम्[20]।

---

१. करोतु। वनतिः करोत्यर्थः Mah. सम्भजतां कुरुताम् Sy. करोत्यर्थे वनतिः करोतु U.

२. पर्यंध्यैर्यु॰ P. हविरस्यास्तीति हविष्मान् ... हविर्भूतावयवः । यद्वा देवत्वाप्त्या हविष्मानीदृशोऽश्वः Mah. हविर्भूतावयवोपेतः Sy. हविष्मानश्वः सर्वेऽश्वावयवा हवींषि U.

३. VM. ignores नः
This stanza=YV. 25. 45.
Ms. D. puts the figure ॥१६२॥ here to indicate the end of one hundred and sixtysecond hymn. No such number is given in P. and M.

४. यस्मात् Sy. ५. क्रन्दितवान्। ह्रेषारवमकार्षीः Mah. महाशब्दमकरोर्यजमानमनुग्रहीतुम् Sy. ह्रेषाशब्दमकार्षीः U.

६. प्रथमम् Mah., U. पूर्वम् Sy.

७. उत्पन्नः Sy. ८. उत्पद्यमानः Mah. जायमानः Sy. उद्गच्छन् U.

९. अन्तरिक्षादुदधेर्वा Mah. अन्तरिक्षनामैतत् । उदकसमुन्दनापादानाद्यक्षगन्धर्वादिसम्मोदनाधिकरणाद् वाऽन्तरिक्षात् ...यद्वा समुद्र आदित्यः समुन्दनाद् वृष्ट्या तस्माद्वा जायमानः Sy. अन्तरिक्षलोकात्पार्थिवाद्वा समुद्रात् U.

१०. अथवा Mah., Sy.

११. पशोः सकाशात् Mah. सर्वकामानां पूरकादुदकात् Sy. अन्यस्माज्जलसङ्घात्पशोर्वा U. १२. जलायद्भ्यो॰ P.

१३. ॰त P. १४. M. repeats पक्षौ पक्षौ। पतनसाधनौ पक्षौ...तौ यथा शीघ्रपतनसाधनौ तादृशावित्यर्थः Sy. श्येनस्य पक्षौ शीघ्रतयाऽजैषीः U.

१५. M. repeats बाहू बाहू। ॰हु P. हरिणस्य बाहू अनेन क्रन्दनेन जितावििति शेषः। श्येनपक्षौ शौर्येण हरिणबाहू वेगेनेत्यर्थः Mah. तव बाहू हरिणस्य बाहू इव, तौ यथा वेगवन्तौ तादृशावित्यर्थः Sy. हरिणस्य बाहू शीघ्रतयाऽजैषीरिति शेषः U.

१६. Omitted by P. D.

१७. अरणकुशलाश्व Sy. अरणाश्व U.

१८. माहात्म्यम् Mah. १९. जातम् Mah. जन्म जननम् Sy. उत्पन्नम् U.

२०. स्तोतुं योग्यम् Mah. उपेत्य सर्वैः स्तोतव्यम्।...यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म स्तुत्यमित्यर्थः Sy. उपसङ्क्रम्य स्तुत्यं स्तवनीयमृषिभिः U.
This stanza=YV. 29. 12.

य॒मेन॑ द॒त्तं त्रि॒त ए॑नमायुन॒गिन्द्र॑ एणं प्रथ॒मो अध्य॑तिष्ठत् ।
ग॒न्ध॒र्वो अ॑स्य रश॒नाम॑गृभ्णा॒त्सूरा॒दश्वं॑ वसवो॒ निर॑तष्ट ॥२॥

यमेन । यमेन[1] । त्रिताय दत्तम् । अश्वम् । स त्रिस्थानो वायुः[2] । आयुक्तवान्[3] । इन्द्रश्च । एनम्[4] । पूर्वं[5] जातम्[6] । अध्यतिष्ठत्[7] । गन्धर्वश्च[8] । अस्य[9] । रशनाम्[10] । अगृह्लात्[11] । तमिममश्वम्[12] । हे वसवः[13] ! सूर्यात्[14] । उत्पादितवन्तः[15] । "वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रेऽश्वमयुञ्जन्[16]" इति मन्त्रः[17] ।

---

१. नियामकेनाग्निना Sy. यमो द्युस्थान आदित्यस्तेन SKN.

२. त्रिस्थानो वायुः Mah., U. पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः स्तीर्णतमो वा वायुः Sy. त्रिस्थानो वायुर्ऋषिर्वा सः SKN.

३. आयुरायुक्त॰ P. युक्तवान् Mah. रथे योजितवान् Sy. युक्तवान् U. युक्तवान् रशनया पर्ययणेन वा... पर्याणितवान् वेत्यर्थः SKN. यत्रायं योक्तव्यस्तत्र Dur.

४. अश्वम् Mah., Sy., U., SKN.

५. आदौ Mah. प्रतमः प्रकृष्टतमः । प्रथम इति मुख्यनाम Sy. उत्कृष्टो देवानां मध्ये SKN. सर्वदेवानां मुख्यः । कोऽन्य एवमास्थातुं शक्नुयादित्यभिप्रायः Dur.

६. पूर्वज्ञतम् P.

७. अधिष्ठितवान् Mah., Sy. आरूढः SKN.

८. विश्वावसुः Mah., U. सोमः Sy.

९. अश्वस्य Sy. आह्रियमाणस्य SKN.

१०. नियमनरज्जुम् Sy. बन्धनीं रज्जुम् SKN.

११. गृहीतवान् । य ईदृशस्तं स्तुमः Mah. अग्रहीत् Sy. अगृह्लात् । य इत्थम्भूतोऽश्वस्तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः U. गृहीतवान् SKN. गृह्णाति Dur.

१२. एवंमहानुभावम् Sy.

१३. अष्टगणदेवाः Mah. वसवो रश्मयः Sy. हे वसवो यूयम् U. स्वेन स्वेन व्यापारेण सर्वस्याऽऽच्छादयितारः SKN.

१४. आदित्यमण्डलात् Mah. आदित्यात् Sy. आदित्यमण्डलात् U.

१५. उत्पा॰ P. निष्कृष्टवन्तः Mah. निश्शेषेण साधु सम्पादितवन्तः । यद्वा वसुशब्देनोक्ता एव यमादयः परामृश्यन्ते । हे वसवः ! स्वस्वव्यापारेण सर्वस्याच्छादयितारो यूयं सूरादादित्यादश्वमेनं निरतष्ट, अतक्षत । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । तक्षतिः करोतिकर्मा । स च क्रियासामान्यवचनः ! अत्रौचित्याद्धारणे वर्तते । सम्यग्धारितवन्त इत्यर्थः Sy. निष्कृष्य कृतवन्तः U. निरित्येष आ इत्येतस्य स्थाने . . . सोऽत्र सामर्थ्याद्धारणे (आह्वाने) वर्तते, आहृतवन्त इत्यर्थः SKN. निष्कृष्टवन्तः ।... एवमेतस्मिन्मन्त्रे सूर्यप्रभवोऽश्व इति स्तूयते Dur.

१६. ॰ग्ने अश्वमायु M. ॰ग्रेश्व P. D. TS. 1.7.7.2.

१७. This stanza=YV. 29.13.= N.4.17; SKN. II.227.

असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसि त्रितो गुह्येन व्रतेन ।
असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥३॥

असि यमः। देवगुह्येन[1]। कर्मणा[2] त्वम्। यमादिः[3]। भवसि तत्र मन्त्रः "अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त[4] स एतं लोकमजयत्[5]" इत्येवम्। सोमेन। सह[6]। सम्पृक्तः[7]। भवसि। तस्य[8] तव[9]। त्रीणि[10]। उत्पत्तिस्थानानि[11] सन्तीति। आहुः[12] सूर्यस्त्वष्टा प्रजापतिरिति[13]।

त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे ।
उतेव मे वरुणश्छन्त्स्यर्वन्यत्रा त आहुः परमं जनित्रम् ॥४॥

त्रीणि ते[14]। त्रीणि। ते। कथयन्ति। द्युलोके। बन्धनानि=उत्पत्तिस्थानान्येवम्[15]। अन्तरिक्षे[16] च। त्रीणि[17] स्थानानि सन्ति[18]। त्रीणि[19] च। अन्तः[20]। समुद्रे[21]। अपि।

---

१. गोप्येन Mah. गोपनीयेन दुर्निरूपेण वा Sy. गुप्तव्रतेन U. २. सर्वत्र व्याप्तिरूपेणेत्यर्थः। तेन त्रितस्त्रिषु स्थानेषु तायमानो वायुरसि 'त्रित एनमायुनक्' (RV.I.163.2.) इत्युक्तत्वात्तद्रूपत्वम्। अथवा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन कर्मणा योगादिसाधनरूपेण त्रितः, एतन्नामक ऋषिरसि Sy.

३. यमोऽसि आदित्यश्चासि त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रोऽसि Mah. नियमिताऽग्निरसि, तेन वस्तत्वात्तच्छब्दव्यपदेशः। तथा आदित्योऽसि Sy. असि यमो भवसि चादित्यः U.

४. ०नय० P. ५. VS. 23.17.

६. मध्यतः U. ७. एकीभूतोऽसि Mah. वि इत्येष समित्येतस्मिन्नर्थे। सम्पृक्तोऽसि तेन गृहीतत्वात् Sy. एताभिर्देवताभिस्तव सायुज्यं जातमित्यभिप्रायः U.

८. एवं यमादिभिः सायुज्यं प्राप्तस्य Mah.

९. दिवि नभस्यादित्यरूपेण स्थितस्य Mah. तव दिवि द्युलोक आदित्ये वा वर्तमानस्य Sy. द्युलोक आदित्यात्मनाऽऽस्थितस्य U.

१०. ऋग्यजुःसामरूपाणि मण्डलान्तरपुरुषार्चींषि ... 'यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थम्' इत्यादिश्रुतेः Mah. वसव आदित्यो द्युस्थानं चेति त्रीणि Sy. ऋग्यजुःसामलक्षणानि मण्डलान्तरपुरुषार्चींषि U.

११. स्वरूपाणि Mah. उत्पत्तिकारणानि Sy.

१२. बुधा आहुः Mah. आहुः पुराविदः Sy. आहुर्बुधाः U.

१३. VM. ignores दिवि। त्रितः। अर्वन् This stanza=YV. 29.14.

१४. Omitted by D. इदानीं स्थानत्रयेऽपि त्रीणि बन्धनानीत्याह Sy.

१५. उत्प० P. त्रीणि बन्धनानि पूर्वमन्त्रोक्तान्याहुः Mah. बन्धनानि त्रीण्याहुस्तानि पूर्वमुक्तानि Sy. १६. उदकेषु Mah. अबुपजीवितत्वाद् भूलोकोऽप्यप्शब्देनाभिधीयते, पृथिव्याम् Sy. १७. कृषिर्वृष्टिर्बीजमिति Mah., U. अन्नं स्थानं बीजमिति त्रीणि Sy. १८. Omitted by D. १९. मेघो विद्युत् स्तनयित्नुरिति Mah. त्रीणि वृष्टयुत्पत्तिनिमित्तानि मेघो विद्युत्स्तनितमिति Sy. मेघो विद्युदशनिरिति U. २०. समुद्रमध्ये Sy. मध्ये U. २१. अन्तरिक्षमध्ये Mah. समुद्द्रवणादपादानात्समुद्रमन्तरिक्षम्। तस्मिन् Sy समुद्रशब्देनान्तरिक्षमभिधीयते । अन्तरिक्षस्य

च[1]। समुद्रमध्यस्थं तव परमं जन्म समुद्राधिपनिर्वरुण[2] एव। मम[3]। शंसत्वस्मात्स्थानादस्माच्चा-[4][5][6]श्वोऽजनीति। यत्[7]। तव। वदन्ति[8]। उत्तमम्[9]। जन्मेति[10]।[11]

इमा ते वाजिन्नवमार्जनानीमा शफानां सनितुर्निधाना।
अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमृतस्य या अभिरक्षन्ति गोपाः ॥५॥

इमा ते। पिण्याकादिभिरश्वमवमृजन्ति[12] तानि[13]। इमानि[14] तथा। इमानि। शाला[15] सम्भक्तुः[16]। तव[17]। शफानाम्[18]। निधानस्थानानि[19]। अत्र[20]। तव[21]। शोभनाः[22]। पश्यामि[23]। दर्भमयीर्मौञ्जीश्च[24]। यज्ञस्य[25]। गोप्तारः[26]। या रशनाः[27][28]।

---

१. उतापि च Mah. इवशब्दश्चार्थेऽपि च Sy. अपि च U.
२. वरुणरूपस्त्वम् Mah. पापस्य वारकः फलस्यावर्जयिता वा त्वम् Sy.
३. माम् Mah. मह्यम् Sy. मम U.
४. प्रशंससि। कर्मणि षष्ठी। छन्दतिरर्चतिकर्मा। अर्चनं प्रशंसनम् Mah. कथयसि ...तादृशं प्रशस्यं जन्म यज्ञसाधनभावेन कथयसीत्यर्थः Sy. शंसति कथयति U.
५. शंसत्वस्मान् D. शंसत्वममस्मात् P.
६. अश्वाच्चा० P.
७. यत्र Mah. येषु त्रिषूक्तेषु स्थानेषु Sy. यत्र U.
८. बुधा आहुः Mah. कथयन्ति। यद्वा यत्र यस्मिन्नादित्ये परमं जनित्रमाहुः Sy.
९. ०म D. M. निरतिशयम् Sy.
१०. जनित्रम्...आदित्यरूपेण Mah. जनेरौणादिक इत्रप्रत्ययः Sy. जन्म वायुरूपेण U. ११. VM. ignores अर्वन् This stanza=YV.29.15
१२. पिण्डयाका० D. पिण्डचका० P.
१३. अवमार्ज्यते यैस्तान्यवमार्जनानि वेतसकटादीनि Mah. अङ्गसंशोधकानि स्थानानि Sy. यैस्तवावमार्जनं कृतं तान्येव मार्जनानि नूतनवेतसकटप्रभृतीनि U.
१४. उक्तानि द्युलोकादीनि Sy.
१५. ०ला D.
१६. नियन्तुः पाववासस्य Mah. यागसम्भक्तुस्तव Sy. पाववाससः U.
१७. हे वाजिन्नश्व! ते सम्बन्धीनि Sy.
१८. खुराणाम् Mah., U.
१९. निधानानि स्थानानि Mah. सञ्चारप्रदेशा इत्यर्थः Sy. निधानानि, यत्र पाववासःप्रभृतीनि धीयन्ते तानि U.
२०. पुत्र M. यज्ञे Mah. एवमुक्तस्थानेषु Sy.
२१. भव M.
२२. भद्राः कल्याणरूपाः स्तुत्याः Mah. भन्दनीयाः कल्याणाः Sy. स्तुत्याः U.
२३. दृष्टवानस्मि Sy. अहमपश्यम् U.
२४. ०र्यी M.
२५. मञ्जीश्च P. ०ञ्जीं च M.
२६. ऋतस्य ऋतं यज्ञम्...कर्मणि षष्ठी Mah. सत्यभूतस्य यज्ञसाधनस्य वाश्वस्य। कर्मणि षष्ठी। ऋतम् Sy.
२७. गोपायन्ति गोपा रक्षणकर्त्र्यः Mah. गोपयित्र्यो रशनाः Sy. गोपायितव्यान्यशून् U. गोप्त्र्यः is suggested for गोप्तारः as it qualifies रशनाः and should be in the fem. gend.
२८. मध्यबन्धनरज्जूः Mah. ग्रीवादिषु संयुक्ता रज्जूः Sy.

अभिरक्षन्ती[1]ति।[2]

आ॒त्मानं॑ ते॒ मन॑सा॒राद॑जाना॒मवो॑ दि॒वा प॒तय॑न्तं पत॒ङ्गम् ।
शिरो॑ अपश्यं प॒थिभि॑ः सु॒गेभि॑ररे॒णुभि॒र्जेह॑मानं पत॒त्रि ॥६॥

आत्मानम्। तव[3]। शरीरम्[4]। मनसा[5] चक्षुःसहितेन। समीपेन[6]। पश्यामि[7]। अधस्ता[8]त्पृथिव्यां पश्यामि। दिवा[9]। गच्छन्तम्[10]। आदित्यमादित्यवदश्वः[11] स्तूयते ततस्तमेवाधः पश्याम्यश्वरूपमिति। शिरश्च[12] तव। पश्यामि[13]। मार्गैः[14]। सुगमैः[15]। पांसुवर्जितैः[16]। गच्छन्[17]। पतन-

---

१. अभितः पालयन्ति ताः। ... यद्वा, इमा ते तवावमार्जनान्यङ्गप्रक्षालनसाधनान्युदकानि। इमानि सनितुस्तव शफानां निधानानि देवयजनभूमयः सञ्चारप्रदेशा वा। अत्रास्मिन्देवयजनस्थाने या रशना गोपास्तव पालयितारो राजपुरुषा ऋत्विजो वा ऋतस्य सम्बन्धिन्योऽभिरक्षन्ति ता अपश्यम् Sy.

२. VM. ignores वाजिन्
This stanza=YV. 29. 16.

३. एवमश्वं स्तुत्वा भविष्यत्कर्मणा स्तौति हे अश्व, ते तव Mah. एतैरधस्तनैरश्वचरित्रैरश्वमभिष्टुत्यायेदानीं भविष्यत्कर्मभिरभिष्टौति... ते तव दिव्यम् U.

४. पशुसंस्पर्शनोत्तरकालमात्मानम् U.

५. अस्मदीयेन प्रकृष्टगमनवता चेतसा Sy.

६. ०पे M. दूरे Mah. अतिदूरे स्थितम् Sy. दूरात् U.

७. जानामि Mah. अतिव्याप्तं भावयामीत्यर्थः Sy.

८. अधस्तात्प्रदेशात् Mah., U. अवस्तात्सामर्थ्याद् भूमेः। भूमिमारभ्य Sy.

९. नभोमार्गेण Mah. अन्तरिक्षेण मार्गेण Sy. दिवं प्रति U.

१०. उत्पतन्तम् Mah., U. गच्छन्तं व्याप्नुवन्तम्। यद्वा यतो दिवाऽन्तरिक्षेण मार्गेण दिवि वा पतयन्तं गच्छन्तं पतङ्गमादित्यमवः, आवो व्याप्नोषि। अतो व्याप्तं जानामि Sy.

११. Omitted by P. सूर्यं प्रति Mah. आदित्यरूपिणम् U.

१२. शिरः सूर्यरूपम् Mah.

१३. भावयामि। एवं लोकत्रयव्याप्तं भावयामीत्यर्थः। यद्वा त आत्मानमेवं भावयामि। मनसा दिवा द्योतनात्मकेनान्तरिक्षमार्गेण दिवः सकाशाद्वा, अवोऽवस्तादवाङ्मुखं पतयन्तं यागदेशं प्रति व्याप्नुवदत एव पतङ्गं पतनशीलमधःपतदादित्यसदृशं वा। एवं तव शिरो भावयामीत्यर्थः। शिरश्चैवमपश्यम्। उक्तरूपैर्देवयजनमार्गैर्जेहमानं यज्ञदेशं व्याप्नुवत्पतत्रि शीघ्रगामि शिरः पश्यामि। यद्यप्यात्मशब्देन सशिरस्कं शरीरमुक्तं तथापि देहात्पूर्वं शिरसो दृश्यमानत्वात्पृथगभिधीयते Sy.

१४. नभोमार्गैः Mah. मार्गैः। आदित्यमण्डलादप्युपरिभूतैः सत्यलोकमार्गैरित्यर्थः। तत्र प्रतिबन्धाभावान्मार्गाणामुक्तरूपत्वम्। तथाविधैस्तैः Sy. मार्गैः U.

१५. मागमैः सुगमैः M. सुगैः सुखेन गम्यते येषु ते सुगास्तैः Mah. शोभनगमनसाधनैः Sy. सुगमनैः U.

१६. वांसु० M. अरेणुभिर्नास्ति रेणुर्येषु तेऽरेणवस्तैः। उपद्रवरहितैरित्यर्थः Mah. अपापैः Sy.

१७. गच्छत् Mah. उपर्युपरि व्याप्नुवत् Sy. गच्छत् U. As पतत्रि is in the neut., the reading should be गच्छत्।

शीलमिति[1]।

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः।
यदा ते मर्तो अनु भोगमानळादिद्ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥७॥

अत्रा ते। अत्र—अश्वत्थे[2] व्रज[3] ऊर्ध्वमेकादशान्मासाद्[4] बद्धस्य। तव। उत्तमम्[5]। रूपम्। अहमपश्यम्[6]। जयशीलम्[7]। अन्नस्य[8]। पदे[9]। गन्तुः[10]। आकारः[11] सप्तम्यर्थस्य[12] स्फुटीकरणार्थः। यदा। तव[13]। मनुष्यः। भोगसाधनं घासम्[14]। अग्रतोऽनुप्रापयति[15]। अनन्तरम्[16]। एव। ग्रसितृतमो[17]-

१. पतनशीलं गन्तृ Mah. पतनवत् Sy. उत्पतनशीलम् U.
This stanza=YV. 29. 17.
२. अस्मिन् Mah. अस्मिन्यागदेशे Sy. द्युलोके U. अत्र स्थितोऽत्र वा काले SKN एतस्मिन्काले Dur.
३. प्रजा D.
४. ०मेकादशात्मा सन् D. ०शास्मान् सं P.
५. उक्तरूपेणोत्कृष्टतमम् Sy. अत्यन्तोत्कृष्टम् SKN. उत्कृष्टम् Dur.
६. पश्यामि Mah., Sy. एवं द्युलोकावस्थितस्य तवाहं रूपमपश्यम् U. दृष्टवानहम् SKN.
७. जेतुमिच्छत् Mah., U. गन्तुमिच्छन्तम् Sy. जेतमिच्छन्तं सर्वम् SKN. जेतुमिच्छमानम् Dur.
८. अन्नानि हवींषि Mah. कर्मणि षष्ठी, इषमिष्यमाणमन्नमन्नानि वा Sy. अन्नानि U. अन्नस्य हविराख्यस्य सम्बन्धिनि SKN.
९. मण्डले Mah. स्थाने देवस्थाने देवयजनप्रदेश आजिधावनस्थाने वा Sy. स्थाने वेद्याख्ये SKN. शरपथे वेद्यां वा...यज्ञेनापि ह्यन्नमेवामुष्मिँल्लोके जीयते तस्माद्वेद्यामित्येवोपपद्यते Dur.
१०. सूर्यस्य...'गौर्नादित्ये बलीवर्दे' (Keśava as quoted by Bhānuji Dikṣita in his commentary on Amara 3.3.25.) इत्यभिधानाद् गौरादित्यः Mah. भूम्याः Sy. गन्तुर्मण्डलस्य U. पृथिव्या अवयव इति शेषः SKN. भूम्याः Dur.
११. समन्तात् Mah. सर्वतः Sy. आस्थितम् U.
१२. सप्त्य० P.
१३. पृथिवीस्थितस्य...ते तव U.
१४. भोक्तव्यमन्नम् Sy. वाहनादिकम् U. वाहत (वाहन) लक्षणम् SKN.
१५. ०प्रवयन्ति P. यन्ति M. अनुव्याप्नोति, हवीरूपं भोग्यं समर्पयति Mah. नशतिर्गतिकर्मा अनुक्रमेण समीपं गमयति Sy. अनुव्याप्नोत् U. अनु इत्येतदानळित्येतेन सम्बध्यते...अनुसंव्याप्नोति तं वाहयतीत्यर्थः SKN. प्राप्नोति Dur.
१६. तदानीमेव तदनुग्रहाद्विलम्बमकृत्वा Sy. आदित्, इति पादपूरणार्थौ U. यदेति श्रुतेस्तदेत्यध्याहार्यम्। आद् अथ तदा, इत् पदपूरणः श्रान्तः सन् SKN.
१७. ग्रसत इति ग्रसिताऽतिशयेन ग्रसिता ग्रसिष्ठोऽत्यन्तं भक्षयिता Mah. महातृष्णयेव ग्रसितृतमो भक्षयितृतमः सन् Sy. ग्रसितृतमोऽतिशयेन भक्षयिता सन् U. अतिशयेन ग्रसिता भक्षयिता SKN.

ऽश्वः। ता[1] ओषधीः[2]। भक्षयसीति[3]।

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोऽनु भगः कनीनाम्।
अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥८॥

अनु त्वा रथः। रथोऽन्नमाहरति सर्वेषाम्, अथापि सः। त्वाम्। अनुभवति[4] न त्वत्सममाहरतीत्यर्थः। एवं मर्यो[5]ऽप्युदारः[6]। त्वामनुभवति[7]। तथा गावश्च[8] पयःप्रभृतेर्दात्र्यः। त्वामनुभवन्ति[9][10]। कन्यकानाम्[11]। भगः[12] सौभाग्यं च। त्वामनुभवन्ति[13] सुभगा हि कन्यका पितृणां विक्रये[14] बहु धनमावहति, अथवा सौभाग्यं पतिभ्यो धनमात्मन आहरति। अश्वरक्षिणो व्राताः[15]। तव। सख्यम्[16]। गताः[17]। तव[18]। देवाः[19]। वीर्यम्[20]। अश्व!

---

१. हवीरूपाः Mah. अन्नानि Sy.

२. 'गॄ निगरणे' गिरसि भक्षयसि Mah. महानुभावोऽपि त्वं लौकिकाश्ववत्तुच्छेन पुरुषेण दीयमानं स्वल्पं भक्ष्यमनुग्रहात्स्वीकरोषीत्यर्थः Sy. गृह्णासि गिरसि वा। अन्यो हि वाहितश्चलितुमपि न शक्नोति त्वं वीर्यवत्तरोऽसीति भावः U. अवगिरसि, अभ्यवहरसि गृह्णासि भक्षयसीत्यर्थः SKN. अन्ये हि प्राणिनः परिश्रान्ताश्चरितुमपि न शक्नुवन्ति, त्वं तु सुतरामोषधीर्भक्षयसीत्येतदधिकं तवेति Dur.

३. यदा ते मर्तो भोगमन्वापदथ ग्रसितृतम ओषधीरगारीः। जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा। गृणातिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा N.6.8. This stanza=YV. 29. 18.= SKN. II. 418.

४. अनु, वर्तत इति शेषः Mah. अनुसृत्य रथो गच्छति ततः पुरतोऽश्वस्य गमनात् Sy. अनु, इति परभावमाचष्टे ... यस्य सुकृतिनो गृहे त्वं चेष्टसे तस्य गृहे ... रथस्त्वामनु U.

५. मनुष्यः Mah. मर्त्यः। जात्येकवचनम् Sy. मनुष्यः U.

६. मर्यो ह्यु० M.

७. ०स्त्वम् P.

८. गावोऽपि Sy.

९. ०स्त्वम् P.

१०. त्वामनुगच्छन्ति Sy.

११. कन्यानाम् Mah. कन्यकानां स्त्रीणाम् Sy., U.

१२. अभ० P. D. M. भाग्यं सौन्दर्यम् Sy.

१३. यत्र त्वं तत्र रथादयः स्युरित्यर्थः Mah. त्वद्गमनु Sy. तत्रैते पदार्था भवन्तीत्यर्थः U. ० भवति is suggested for ० भवन्ति

१४. अवि० M.

१५. मनुष्यसङ्घाः Mah. व्राताः सङ्घात्मका अन्येऽश्वसमूहा वस्वादिदेवगणा वा Sy. पुरुषसङ्घा अपि U.

१६. मैत्रीम् Mah. त्वामनु, अनुसृत्य तव ... सखिभावम् Sy., U.

१७. प्रापुः Mah. गच्छन्ति Sy. अन्वीयुः U.

१८. किं बहुना, देवाः Mah. ऋत्विजो द्योतमाना देवा वा त्वामनुसृत्य Sy. किमन्यद्बहु वदामः ... देवाः U.

१९. तव वीर्यं सामर्थ्यम् Mah. वीरकर्म Sy., U.

२०. गमनशीलाश्व ! Sy.

अजानन्निति।[1]

हि॒र॑ण्यशृ॒ङ्गोऽयो॑ अस्य॒ पादा॒ मनो॑जवा॒ अव॑र॒ इन्द्र॑ आसीत्।
दे॒वा इद॑स्य हवि॒रद्य॑मायन्यो अर्व॑न्तं प्रथ॒मो अ॒ध्यति॑ष्ठत् ॥९॥

हिरण्यशृङ्गः। हिरण्मयैर्मणिभिरलङ्कृतः शिरोभागो हिरण्यशृङ्ग उच्यते हिरण्यशृङ्गो-[2]ऽयं भवति। तथा, अस्य[3]। पादाः[4]। अयोवद् दृढा[5] भवन्ति। मनोवेगः[6]। सूर्यश्च। अस्य गमनेऽवरः[7]। भवति[8] न सममनेन गच्छतीत्यर्थः। देवाः[9]। अस्य। अदनीयम्[10]। हविः। अभिगच्छन्ति[11]। यः[12]। भ्रातृव्यम्[13]। प्रथमम्[14]। अधितिष्ठति[15]।

---

१. जा० M. अनुमितवन्तः Mah. ममिरे स्तुत्या मान्ति। अतः सर्वोऽपि त्वामनुसरः (सरति)। त्वं तु सर्वस्य श्रेष्ठ इत्यर्थः Sy. अचिन्त्यशक्तिस्त्वमसीत्यभिप्रायः U.
VM. ignores अनु। अनु
This stanza=YV. 29.19.

२. कीदृश इन्द्रः? ... हिरण्यवच्छृङ्गं दीप्तिर्यस्य। शृङ्गमिति ज्वलन्नामसु पठितम् Mah. अयमश्वो हिरण्यशृङ्गो हितरमणीयशृङ्गो वोन्नतशिरस्को हृदयरमणशृङ्गस्थानीयशिरोरुहो वा Sy. हिरण्यं शृङ्गस्थानीयमस्येति हिरण्यशृङ्गः U.

३. अश्वस्य Mah., Sy. यस्य चास्य U.

४. पाद इत्यवयवानाम् U.

५. ०व P. अयो लोहं हिरण्यं वा। अयोरूपाः पादा इत्यर्थः Mah. अयोमया अयःपिण्डसदृशा इत्यर्थः Sy. अय इति सर्वेषां रजतादीनामुपलक्षणम्।... रजतादिविशिष्टा अवयवाः U.

६. कीदृशाः पादाः? ... मनोवज्जवो वेगो येषां ते Mah. मनोवेगाः। अथवा, एतदिन्द्रविशेषणम्। ईदृशस्याश्वस्य सामर्थ्यं प्रति मनोवेग इन्द्रोऽपि Sy. मनोवेगयुक्ताः U.

७. अपरः M. सोऽपीन्द्रोऽवर इन्द्रापेक्षया न्यूनः Mah. निकृष्टः Sy. यस्माच्चावरः कनिष्ठ इन्द्रः U.

८. अभवत्। वायुरूपेणाश्वस्यावस्थानात् U.

९. इवेवार्थेऽप्यर्थे च Mah. देवा इत् सर्वेऽपि देवाः Sy. देवा अपि U.

१०. देवस्यायनीयम् M. दनी० P. अत्तुं योग्यमद्यं हविश्च तवद्यं हविरद्यं हविर्लक्षणं भक्ष्यं प्रति Mah. हविषोऽदनं भक्षणं, स्वार्थिको यत्। अदनयोग्यं हविर्वाऽपेक्ष्य Sy. हविर्लक्षणमदनीयम् U.

११. आगच्छन् Mah., U. प्राप्ताः Sy.

१२. इन्द्रः Sy.

१३. अश्वम् Mah.

१४. प्रथमो मुख्यः Mah. प्रथमभावी सन् Sy.

१५. अधिष्ठितवान् Mah. स्वहविष्ट्वेन स्वकीयत्वेन वा आश्रितवानित्यर्थः Sy. स चेन्द्रो यस्य हविरद्यमागतं तं वयं स्तुम इति शेषः U.
VM. ignores इत्
This stanza=YV. 29.20.

ई॒र्मान्ता॑सः॒ सिलि॑कमध्यमासः॒ सं शूर॑णासो दि॒व्यासो॒ अत्या॑ः ।
हं॒साइ॑व श्रेणि॒शो य॑तन्ते॒ यदाक्षि॑षुर्दि॒व्यमज्म॒मश्वा॑ः ॥१०॥

ईर्मान्तासः।[1] यास्कः[2]—"समीरितान्ताः[3] पृथ्वन्ता वा।[4] संसृतमध्यमाः[5] शीर्षमध्यमा[6] वा। शिर[7] आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये[8] चोत्तिष्ठति, इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव,

---

१. सूर्याश्वरूपेणायमश्वः स्तूयते Mah. अत्राश्वसमूहस्तुतिद्वारेणायं स्तूयते Sy. आदित्यस्य रथे येऽश्वा युक्तास्तद्द्वारेणायमश्वः स्तूयते U. आदित्याश्वानामियं स्तुतिः, ते च सप्त SKN.

२. ०स्क M.

३. N. adds [सुसमीरितान्ताः] after समीरितान्ताः।
कीदृशा अश्वाः?...ईर्यत ईर्मः 'ईर प्रेरणे'...ईर्मः प्रेरितोऽन्तः शरीरप्रान्तो येषां ते पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः Mah. ईरिताः प्रेरिता अन्ता येषां ते तथोक्ता विरलान्ता इत्यर्थः Sy.
ईरितोऽन्तो येषां त ईर्मान्ता ईर्मान्ता एवेर्मान्तासः। तेषां हि सप्तानामश्वानां समीरितान्ता विक्षिप्ताः प्रान्ताः विरला इत्यर्थः। वृष्टान्ता वा। ते हि पृथूरस्काः पृथुजघनाश्चेत्यर्थः U. ईरिता प्रेरिताः SKN. तेषां सप्तानां येऽश्वाश्चत्वारस्ते समीरितान्ता विक्षिप्तान्ताः प्रसृतान्ताः प्रविरला इत्यर्थः। तेषामेवाश्वानां पृथवोऽन्ताः पृथूरस्काः पृथुजघना वेत्यर्थः Dur.

४. N. adds सिलिकमध्यमाः after वा

५. सिलिकः श्लिष्टः सँल्लग्नो मध्यमो मध्यप्रदेशो येषां ते सिलिकमध्यमाः कृशोदरा इत्यर्थः। 'श्लिष श्लेषणे' Mah. संसृताः सङ्गता मध्यप्रदेशा येषां ते तथोक्ता मध्ये निबिडा इत्यर्थः। अथवा शरीरस्यैते विशेषणे। ईर्मं ईरितः पुरतो नुन्न इत्यर्थः। तादृशः पृथुरन्तो जघनप्रदेशो येषां ते तादृशाः। पुष्टत्वात्प्रौढपृष्ठाः सँल्लग्नमध्याश्चेत्यर्थः। जघनपुरोभागावपेक्ष्य सिलिकमध्यमा इत्युक्तम् Sy. सँल्लग्नमध्यमाः कृशोदरा इत्यर्थः। सप्तानामपि संश्लिष्टा उदरप्रदेशाः। निरुदरास्तेऽश्वा इत्यर्थः U. ये तु मध्यमास्ते संसृताः सङ्गताः परःसमुच्चिता इत्यर्थः। तेन त ईर्मान्ताः सिलिकमध्यमाश्चोच्यन्ते। अथवा प्रत्येकं शरीरद्वारेणैते विशेषणे। अश्वस्यान्तरेकत उरोऽन्यतो जघनं स येषामीर्मा प्रेरितः पृथुरित्यर्थः, त ईर्मान्ताः। मध्यमप्रदेश उदरं स येषां संसृतः सङ्गतस्तनुरित्यर्थः। ते सिलिकमध्यमाः। शीर्षं प्रधानो मध्यमो येषां ते सिलिकमध्यमाः। अथवा शिर इत्यादित्य उच्यते सोऽधिष्ठातृत्वान्मध्यवर्ती येषां ते सिलिकमध्यमाः SKN. संसृतमध्यमाः संश्लिष्टमध्यमा इत्यर्थः। तेषां हि सप्तानां ये मध्यमास्त्रय इतरेतरमुत्पीड्य संश्लेषेणावस्थिताः। अथवा पृथुजघनोरस्कानां सतां मध्यमाश्शरीरप्रदेशाः सप्तानामपि संश्लिष्टाः सँल्लग्नास्तनवः। निरुदरास्तेऽश्वा इत्यर्थः। यो हि तेषां सप्तानां मध्यमः स शिरोभूतः प्रधान इत्यर्थः Dur.

६. शीर्षमा P.D.M.

७. N. adds अपि वा before शिरः

८. चैनां ति० M. चैषां ति० N.

समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति[1]। संशूरणासः[2][3] शूरश्शवतेर्गतिकर्मणः[4]। दिव्या दिविजाः[5]। अत्या अतनाः[6]। हंसा[7] हन्तेर्घ्नन्त्यध्वानम्[8]। श्रेणिश्श्रयतेः[9] समाश्रितो[10] भवति[11]। यदाक्षिषुर्यदापन्[12]। दिव्यम्। अज्ममजनीयमाजिम्[13]। अश्वाः,[14] अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्य,[15] आदित्यादश्वो[16] निरतष्ट इति

---

१. भवति P.D.M.

२. समित्ययमुपसर्गो यतन्त इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः Sy. समित्युपसर्गो यतन्त इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः SKN.

३. N. adds (दिव्यासो अत्याः) after संशूरणासः। शू शीघ्रं रणो रवो युद्धं वा येषां ते शूरणाः। यद्वा शूरणो रविस्तदीयाश्शूरणाः Mah. विक्रमशीलाः Sy. सहिताः शूरणेन भगवताऽऽदित्येन U. शूर आदित्यः स नेता येषां ते शूरनेतृकाश्शूरणासः SKN. स हि परानभिमुखो गच्छत्येव न पर्य्यावर्तते Dur.

४. ०रं P. D.

५. निवि० M. दिवि भवा दिव्याः Mah., Sy. दिविजाः U. दिवि जाताः SKN.

६. अत्याातनाः P. D. अतन्ति सततं गच्छन्ति, अत्याः सकृद्युक्ता ब्रह्माहःपर्यन्तं रविरथं वहन्ति Mah. अतनशीलाः। यद्यप्ययमश्वनाम। तथाप्यश्वशब्दस्य वक्ष्यमाणत्वादयं यौगिकोऽवगन्तव्यः। ईदृशा अश्वाः Sy. सततगमनाः। ते हि सकृद्युक्ता ब्राह्मं सहस्रयुगपर्यन्तमहर्वहन्ति। य इत्थंभूता अश्वाः U. परस्तादश्वश्रुतेः पौनरुक्त्यप्रसङ्गादत्यशब्दः सत्यप्यश्वनामत्वे क्रियायोगाद्विशेषणत्वेन द्रष्टव्यः। ... सततगामिन इत्यर्थः SKN. ते ह्यतन्त्येव मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते Dur.

७. N. adds हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते before हंसाः।
हंसा यथा गमनाय यतन्ते तथाऽश्वा अपि Mah. तत्र दृष्टान्तः।...ते यथा श्रेणीभूता ईर्मान्तास इत्याद्युक्तरूपाः सन्तोऽन्तरिक्षे गमनाय यतन्ते तद्वत् Sy. यथा हंसाः ...प्रथमगमनाद्यान्कुर्वन्ति, एवमश्वा अपीत्युपमार्थः U. हंसा इव गच्छन्ति Dur. ८. ०र्घन्त्य० P. ०र्घन्त्य० D.

९. ०णि P. D. M. श्रेणिश इति is added by N. before श्रेणिः। श्रेणीभूताःMah. एकव्यापाराणां बहूनां समूहः श्रेणिरित्युच्यते। शीघ्रधावनाय श्रेणिशः पङ्क्तीभूय Sy. श्रेणीभूता एकया रीत्या U. समूहीभूताः SKN. पङ्क्तीकृताः Dur.

१०. ता N. ११. भवन्ति N.

१२. ०पं D. M. ०यदावं P. यदा ... संयतन्ते सम्यक् प्रयत्नं कुर्वन्ति तदा ... व्याप्नुवन्ति Mah. सम्यग्यत्नं कुर्वन्ति ... यदा ... व्याप्नुवन्ति Sy. यतन्ते ... कदेत्याह यदा यस्मिन्काले ... व्याप्नुवन्ति U. सम्यग्गच्छन्ति। कदा ? उच्यते...यदा ... व्याप्नुवन्ति SKN. यस्मिन्काले, आप्नुवन्ति ... यदा त आप्नुवन्त्युदयादारभ्य यावदस्तमिति तदैव यतन्ते Dur.

१३. ०मज्जनी० D. ०यमजमजनी० M. दिव्यजन्ममजनीयमानं जिमश्वाः P. ० जनिमाजिम् N. गमनं सङ्ग्रामं वा Mah. गमनं गन्तव्यं वा मार्गम् Sy. अजनमाजिम् U. अजनं (नं) गमनमार्गम् SKN. अजनिम्। अज्यतेऽस्यां गम्यत इत्यजनिर्वाहिका। स्वर्गपथ इत्यर्थः Dur. १४. सप्त रविरथस्थाः Mah. अश्वा आदित्यस्य स्वभूताः SKN.

१५. स्यादित्यस्तुतिरश्वः स्य M. ०दित्यस्य स्तु० P.D. १६. आदित्यदित्यश्वो P.

'सूरा॒दश्वं॑ वसवो॒ निर॑तष्ट' इत्यपि निगमो भवति"। इति।

तव॒ शरी॑रं पतयि॒ष्ण्व॑र्व॒न्तव॑ चि॒त्तं वात॑इव॒ ध्रजी॑मान्।
तव॒ शृङ्गा॑णि॒ विष्ठि॑ता पुरु॒त्रार॑ण्येषु॒ जर्भु॑राणा चरन्ति ॥११॥

तव शरीरम्। तव। शरीरम्। पतनशीलम्। अर्वन्! तव। चित्तं च। वात इव। वेगवान्। तव। शृङ्गाणि। विष्ठितानि। बहुधा। अरण्येषु। शत्रूणां वीर्याणि हरमाणानि। चरन्ति।

---

१. निस्तष्टे D. RV. I. 163.2ª; VS. 29.13.

२. P. adds न before भवति

३. ईर्मान्ताः (सुसमीरितान्ताः) पृथ्वन्ता वा। सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा। अपि वा शिर आदित्यो भवति। यदनुशेते सर्वाणि भूतानि। मध्ये चैषां तिष्ठति। इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव। समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति। संशूरणासो दिव्यासोऽत्याः। शूरः शवतेर्गतिकर्मणः। दिव्या दिविजाः। अत्या अतनाः। हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते। हंसा हन्तेर्घ्नन्त्यध्वानम्। (श्रेणिश इति) श्रेणिः श्रयतेः। समाश्रिता भवन्ति। यदाक्षिषुर्यदापन्। दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वाः। अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्य। आदित्यादश्वो निरतष्ट इति। 'सूरा॒दश्वं॑ वसवो॒ निर॑तष्ट' (RV. I. 163. 2ª.) इत्यपि निगमो भवति N. 4.13; SKN. II. 226. VM. ignores इव। यतन्ते This stanza=YV. 29.21

४. शिरं D.

५. शिरं D.

६. उत्पतनशीलम् Mah. पतनशीलं व्याप्तमित्यर्थः Sy.

७. मनः Sy.

८. P. D. M. add त्वं after च।

९. शीघ्रगमनवायुरिव Sy.

१०. वेगवत्। वात इव वेगवत्सूक्ष्मार्थान्गच्छतीत्यर्थः Mah. तद्वच्छीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः Sy. गतिमद् वेगवत् सूक्ष्मानर्थान्प्रति गच्छेदित्यर्थः U.

११. दीप्तयः Mah. शिरसो निर्गताश्शृङ्गस्थानीयाः केशाः Sy. शृङ्गाणीति ज्वलन्नामसु पठितम्। तवार्चींषि U.

१२. विद्युच्चन्द्रार्काग्निषु स्थितानि Mah. विविधं स्थिताः Sy. विविधं स्थितानि ... विद्युच्चन्द्रार्काग्न्यादिषु U.

१३. विविधम् Mah. बहुषु प्रदेशेषु Sy. बहुधा U.

१४. वनेषु Mah., U.

१५. जर्भुराणानि 'जृम्भ विकसने' विकसितानि Mah. मनोहराणि पूर्यमाणानि वैवम्भूताः केशाः... यद्वा अत्राश्वस्य शृङ्गाभावात्तद्वदुन्नतानि तेजांसि परिगृह्यन्ते Sy. देदीप्यमानानि U.

१६. दावाग्निरूपेण चरन्ति प्रसरन्ति Mah., U.
This stanza=YV. 29.22.

उप॒ प्राग॒ाच्छस॑नं वा॒ज्यर्वा॑ देव॒द्रीचा॒ मन॑सा॒ दीध्या॑नः ।
अ॒जः पु॒रो नी॑यते॒ नाभि॑र॒स्यानु॑ प॒श्चात्क॒वयो॑ यन्ति रे॒भाः ॥१२॥

उप प्रागात्। उपप्रगच्छति[1]। विशसनस्थानम्[2]। बलवान्[3]। अश्वः[4]। देवानञ्चता[5]। मनसा[6]। दीप्यमानः[7]। तस्याश्वस्य[8]। बन्धुः[9]। अजो ललाटे नियुक्तः[10]। पुरः[11]। नीयते[12]। अनुनयन्ति[13] तमश्वम्। पश्चात्[14]। क्रान्तदर्शनाः[15]। स्तोतारः[16]।

उप॒ प्राग॑ात्प॒र॒मं यत्स॒धस्थ॒मर्वाँ॒ अच्छा॑ पि॒तरं॑ मा॒तरं॑ च ।
अ॒द्या दे॒वाञ्जुष्ट॑तमो॒ हि ग॒म्या अथा शा॑स्ते दा॒शुषे॒ वार्या॑णि ॥१३॥

उप प्रागात्। उप प्रागात्[17]। यत्[18] स्वर्गाख्यम्[19]। परमम्[20]। स्थानम्[21]। अर्वान्=

---

१. आगतः Mah. उपप्रैति Sy. उपप्र, अगात् U. २. विशसनम् U.
३. कीदृशोऽर्वा ? ...वजतीति वाजी गमनशीलोऽन्नवान्वा Mah. अश्वः Sy. वेजनवान् U.
४. अरणकुशलः Sy. अरणोऽश्वः U.
५. देवानां च ता D. देवान्प्रत्यञ्चति देवद्र्यक् तेन... देवान्प्रति गतेन Mah. देवान्गच्छता Sy. देवान्प्रत्यञ्चितेन U.
६. चित्तेन Mah.
७. दीधीते दीध्यानः Mah. ध्यायन्। कदा देवानस्मदवयवेनार्चामि देवत्वं प्राप्नोमीति वा मनसि ध्यायन् Sy. ध्यायन् हिरण्यगर्भपदम् U.
८. अस्य Mah., Sy., U.
९. नाभौ।...तदुक्तम् 'सौमापौष्णः श्यामो नाभ्याम्' (SB. 13.2.2.6.) इति Mah. नहनं बन्धुभूत इत्यर्थः। यद्वा। अस्य बन्धनस्थानीयोऽविमुक्तत्वात् Sy.
१०. एवम्भूतोऽजः Sy.
११. अग्रे Mah. पुरस्तात्... पुरतः Sy.
१२. स्थाप्यते Mah. प्राप्यते Sy. तदुक्तम् 'कृ॒ष्णग्री॑व आग्ने॒यो र॑रा॒टे पु॒रस्ता॑त्' (YV. 24.1.) इति U.
१३. ०ते ननुनय० D. अनुगच्छन्ति Mah. अनु अनुसृत्य, पश्चादनन्तरम्। अत्र यद्यप्युभयोः पर्यवसितोऽर्थ एक एव तथाप्यजाश्वोभयानन्तर्यत्वप्रकटनाय पदद्वयम्। यद्वा। अन्विति क्रियया सम्बध्यते... गच्छन्ति Sy. गच्छन्ति U.
१४. अनन्तरम् Sy. अनुलग्नाः पश्चात् U.
१५. ऋत्विजः Mah. अनूचानाः।...'ये वाऽनूचानास्ते कवयः' (AB.2.2.) इति श्रुतेः। यद्वा कवय इति मेधाविनाम 'कविर्मनीषी' (Ngh. 3.15.) इति तन्नामसु पठितत्वात् Sy. १६. रेभन्ते रेभाः 'रेभृ शब्दे' स्तोतार इत्यर्थः Mah. रेभ इति स्तोतृनाम। 'रेभो जरिता' (Ngh. 3.16.) इति तत्र पाठात् Sy. This stanza=YV. 29.23.
१७. Omitted by M ...उपगच्छति Sy. एवमश्वमभिष्टुत्याथेदानीं यजमानं कृतकृत्यतया सम्बोधयन्नाह...प्राप्तवान् U.
१८. यस्मात् U. १९. सुकृतिभिरेकत्र निवासयोग्यं स्वर्गाख्यं यदस्ति तत् Sy.
२०. उत्कृष्टम् Mah., Sy., U.
२१. सहस्थानम् Mah., Sy. सहस्थानं देवमनुष्याणाम् U.

गमनवान्[१]। पितरम्। मातरम्। चात्मीयौ[२]। द्रष्टुं[३] ननु न तौ मृतौ 'मातृमन्तं पितृमन्तम्' इति वचनात्, एवं तर्हि दैव्यं पितरं मातरं चाप्तुम्। अथ प्रत्यक्षः—अद्य[४]। देवान्[५]। पर्याप्ततमः[६]। गच्छ[७]। अथायम्[८]। आशास्ते[९] होता[१०]। यजमानाय[११]। वरणीयान्यायुःप्रभृतीनि[१२][१३]।

I. 164.

अ॒स्य वा॒मस्य॑ पलि॒तस्य॒ होतु॒स्तस्य॒ भ्राता॑ मध्य॒मो अ॒स्त्यश्नः॑।
तृ॒तीयो॒ भ्राता॑ घृ॒तपृ॑ष्ठो अ॒स्यात्रा॑पश्यं वि॒श्पतिं॑ स॒प्तपु॑त्रम् ॥१॥

अस्य वामस्य। अस्य[१४]। वननीयस्य[१५] सूर्यस्य[१६]। पलितस्य[१७]=रश्मिभिश्श्वेतैर्युक्तस्य[१८]।

---

१. अर्वाऽश्वः... अर्वञ्छब्दस्य नलोपाभावश्छान्दसः Mah. अरणकुशलोऽयमश्वः Sy. अर्वाऽश्वः। नकार उपजनः U.

२. द्यावापृथिव्यावभि समीपे Mah. यस्मात्पितरं मातरं च द्यावापृथिव्यौ U.

३. आभिमुख्येन प्राप्तुम् Sy. 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः' (N. 5.28.) अभ्यगात् U.

४. अश्व P. D. M. अस्मिन्काले Sy.

५. अश्व एव देवलोकं गते हे यजमान! ... अद्य त्वं देवान्... देवलोकम् Mah

६. प्रीततमः सन् Mah. प्रीततमः, स्वर्गं प्राप्नोमीति हर्षयुक्त इत्यर्थः Sy.

७. गच्छेः Mah. एवम्भूतः ... गच्छेर्देवान्। हिशब्दो यज्ञ उपयुक्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तेः 'सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः' (TS. 1.2.4.2.) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः Sy. कृतकृत्यः सन्देवान्प्राप्य गच्छेः... हिर्निश्चये U.

८. अनन्तरम् Sy. ९. यजमानः Sy.

१०. हि नूनमाशास्ते, देवगणोऽश्वो वा ददात्वित्यर्थः Mah. यद्वा पुरुषस्य व्यत्ययः। आशास्ते प्रार्थये यजमानार्थम् Sy. आशास्तेऽश्व एव U. ११. अथैवं देवत्वं गताय दाशुषे हविर्दत्तवते तुभ्यम् Mah. हविर्दत्तवते स्वस्मै Sy. एवंगताय भवते... दत्तवते हवींषि यजमानाय U.

१२. भोग्यवस्तूनि Mah. धनानि Sy.

१३. VM. ignores हि
This stanza=YV. 29. 24.
Ms. D. puts the figure ॥१६३॥ here to indicate the end of one hundred and sixtythird hymn. No such number is given in P. and M.

१४. अत्र द्वितीयपादे तच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थसम्बद्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यो योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य Sy. अस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणासन्निहितस्य परोक्षस्य At. द्वितीये पादे तच्छब्दश्रुतेर्योगा(ग्या)र्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः। योऽयं दिवि दीप्यते तस्यास्य SKN. एतस्मिन्मन्त्रे सूर्यः प्रधानः सूक्ते सूर्याधिकारात्। तस्मात् 'अ॒स्य वा॒मस्य॑' इत्येषः 'अस्य' शब्दोऽन्तोदात्तः Dur. १५. वमनी M.

१६. सम्भजनीयस्याऽऽरोग्यार्थिभिः सर्वैः सेवनीयस्य Sy. कुब्जस्य शरीरेण परिच्छिन्नस्य व्यापकस्य वा At.

१७. पतित० M.

१८. ०भिश्चैतै०M.०तैयु० D. ०भि श्वे०P. पालयितुः प्रकाशवृष्ट्यादिप्रदानेन पालकस्य Sy. पालयितुः SKN. अयं हि सर्वमेवेदं जगत्पालयति Dur.

तस्य। ह्वातव्यस्य[1]। भ्राता[2]। मध्यमो[3]ऽपि। अस्ति[4] वायुः। व्याप्तः[5]। तृतीयः[6]। भ्राता[7]। घृतपृष्ठः[8]=अग्निः। अस्य[9]। एषां[10] मध्ये। विशां[11] पतिम्। सप्तपुत्रम्[12] अमुम्[13]।

१. ह्वातव्यस्याऽऽह्वानार्हस्यादित्यस्य Sy. यो होतोद्गाता विचारकस्तस्य होतुः At. आह्वानार्हस्येत्यर्थः SKN.

२. भृता P. तादृशो भ्राता ... भ्रातृस्थानीयः ... यथा लोके भ्राता पितृधनस्य भागं हरति तद्वत्। मध्यस्थानमन्तरिक्षलोकं हरतीति वा। वृष्ट्यर्थं रश्मिभिराहृतानां भौमानां रसानां हरणाद्वा भ्रातेत्युच्यते। पित्र्येण धनेन स्वार्जितेन वा भर्तव्यो भवतीति भ्राता। मध्यमो वायुरपि वृष्ट्यर्थं रसैर्भक्तव्यो भवति Sy. जागृदवस्थायां नाम्ना विश्वस्य प्रथमस्य भ्रातुर्द्वितीयो भ्राता At. क्रियाशब्दो वा भ्रातृशब्दो हरतेर्बिभर्तेर्वृष्ट्यर्थः। रश्मिभिराहृतानां भौमानां हर्ता भर्तव्यो वा रसैः SKN. भागहर्ता भर्तव्यो वोदकेन Dur.

३. मध्यमस्थानः। मध्ये भवो वायुरुच्यते। आदित्याग्नी अपेक्ष्यास्य मध्यमत्वम् Sy. मध्ये स्वप्ने भवतीति मध्यमो नाम्ना तैजसः At. मध्यमो वायुः SKN.

४. भवति Sy., At. भवति। एकस्मात्कारणादुत्पन्नत्वात् SKN.

५. ०यु न्याप्तः P. सर्वत्र व्याप्तः। नहि वायुरहितः कश्चित्प्रदेशोऽस्ति Sy. अश्नो मेघस्य गिरेर्वा नामैतत्। तैजसो हि मेघसदृशः। निद्रया तिरोहिततेजस्त्वात्। स्वप्नाख्यगन्धर्वनगराधिष्ठातृत्वाच्च गिरिवदाश्चर्यविषयः At. अशनो व्यापी SKN. व्यापनो वायुरित्यर्थः। स हि द्युलोकावादित्येनोदकेन भ्रियते हरति चोदकं द्युलोकात् Dur.

६. त्रयाणां पूरणस्तृतीयः। उक्तोभयापेक्षया तृतीयत्वम् Sy. वायुरादित्योऽग्निरित्येवं परिसङ्ख्याय वायोस्तृतीयोऽग्निर्भवति। सर्वस्माद्धि वायुर्बलवान्। वायुरपि च ज्योतिरेव Dur.

७. भृतं P. भ्रातृत्वं प्रतिपादितप्रकारेणात्रापि द्रष्टव्यम्। रात्रौ सवितुस्तेजोभागस्य हरणाद् दिवा स्वकीयतेजसो भागस्य तदर्थमेव भक्तव्यत्वाद् वा भ्रातृत्वम् Sy. तृतीयो भ्राता सुषुप्तौ, नाम्ना प्राज्ञः At. ऐन्द्राग्ने हविषि संस्तुतौ वा हविर्भागहर्ता Dur.

८. घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य तादृशः Sy. घृतौ क्षरितौ लीनौ पृष्ठौ परिभवौ बाह्यप्रदेशसमौ जागरस्वप्नौ यस्मिन्स घृतपृष्ठः प्राज्ञः। 'घृ क्षरणदीप्त्योः' At. घृतेन वा यः स्पृष्टः स घृतपृष्ठः पार्थिवोऽग्निः सः SKN. पृथिवीस्थानः Dur.

९. Omitted by P.

१०. एषु भ्रातृषु मध्ये पुरोदेशे वा Sy. अत्र विश्वादिषु त्रिषु At. एषां च मध्ये SKN.

११. विशां प्रजानां पालयितारम् Sy. विश्वतैजसप्राज्ञानां पतिं पातारं स्वचैतन्यदानेन रक्षकम् At. विश्वस्य पातारं भौमस्य रसस्य पालयितारं वा रश्मिभी रक्षितारमित्यर्थः SKN. सर्वस्य जगतः पालयितारम् Dur.

१२. सर्पणरश्मिपुत्रोपेतम्। ऐतिहासिकपक्षे 'अदितिः पुत्रकामा' (TB.1.1.9.1.) इति प्रस्तुते मित्रावरुणादिष्वदितिपुत्रेष्वस्यादित्यस्य सप्तमपुत्रत्वम् Sy.
तुरीयं सप्तपुत्रम्। सप्त महदादयो जगत्प्रकृतयः पुत्राः कार्यभूता विकृतयो यस्य सः At. अन्यत्र सप्तपुत्रं सप्तसङ्ख्याका रश्मयः पुत्राः पुत्रस्थानीया अस्य, सप्तमो वा योऽदितेः पुत्र इतीतिहासपक्षे,। 'अदितिः पुत्रकामा' (TB.1.1.9.1.) इति प्रस्तुतस्यैव मित्रं च वरुण इत्यादिषु सप्तम इति। सर्पणा वा सततगन्तारो रश्मयः पुत्रा रसादानप्रकाशनात्पुत्रवदेनं, पुरुणस्त्रातारो यस्य स सप्तपुत्र आदित्यस्तम् SKN.

१३. ०त्रममृतम् P.

अपश्यमादित्यम्[1], सप्तादित्यरश्मय[2] इति[3] वदन्तीति[4]।

---

१. ईदृशं महानुभावमादित्यमपश्यमद्राक्षम्। भावनयाऽऽत्मत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः। 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्' इति श्रुतिः Sy. दृष्टवानस्मि At. पश्याम्यहम् SKN.

तत्रैतस्मिंस्त्रेधा विभक्ते ज्योतिषि प्रधानमेतमेवाहमपश्यम् Dur.

२. अपश्यमादित्यरश्मय P.

३. एवं वा—अस्य वामस्य विश्वस्योद्गरितुः स्रष्टुरित्यर्थः। पलितस्य पालयितुः स्वसृष्टजगत्पालनशीलस्य होतुरादातुः स्वस्मिन् संहर्तुरित्यर्थः। परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धम्। तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य भ्राता तद्भागहारी तदंशभूतः सूत्रात्मा मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति जगद्धारकत्वेन वर्तते। स चाश्नो व्यापनशीलः। 'वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संरब्धानि' (Bṛh. U. 3.7.2.) इति श्रुतेः। वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वम्। किंचास्य परमेश्वरस्य तृतीयो घृतपृष्ठः। घृतमित्युदकनाम, तेन तत्कार्यं शरीरमुच्यते। तदेव पृष्ठं स्पर्शकं वा यस्य स तादृशः। 'पृष्ठं स्पृशतेः' (N.4.3.) इति निरुक्तम्। यद्वा प्रदीप्तपृष्ठः। पृष्ठशब्दः कृत्स्नशरीरोपलक्षकः। प्रकाशितशरीराभिमानीत्यर्थः। न स्वयं सूक्ष्मशरीराभिमानिसूत्रात्मवत्स्पर्शनाविषयो भवति। अत्रैषु मध्ये विश्पतिं विशां प्रजानां पतिम्। उपलक्षणमेतत्। सर्वस्य पतिमित्यर्थः। 'सर्वस्य पतिः सर्वस्येशानः' (Cf. Bṛh. U. 4.4.15.) इति श्रुतेः। सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशं, स्वमायया सृष्टसर्वलोकमित्यर्थः। अपश्यं, पश्येयं साक्षात्करोमीत्यर्थः। अयमर्थः—स्वाधीनमायो जगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः। तत उत्पन्नौ स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानिनौ द्वौ विराट्सूत्रात्मानौ। तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारे मोक्षाभावात् सृष्ट्यादिकारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं श्रवणमननादिसाधनेन साक्षात्करोमीत्यर्थः। एवमुत्तरत्राप्यध्यात्मपरतया योजयितुं शक्यम् ... यत्र 'द्वा सुपर्णा' (RV. I. 164.20.a.) इत्यादौ स्फुटमाध्यात्मिको ह्यर्थः प्रतीयते तत्र तत्र प्रतिपादयामः Sy.

४. अस्य वामस्य वननीयस्य। पलितस्य पालयितुः। होतुर्ह्वातव्यस्य। तस्य भ्राता मध्यमोऽस्त्यशनः। भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणः। हरते भागं भर्तव्यो भवतीति वा। तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठोऽस्यायमग्निः। तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा। विश्पतिं सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा। सप्त सृप्ता सङ्ख्या। सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति N.4.26; SKN. II. 279.

स॒प्त यु॑ञ्जन्ति॒ रथ॒मेक॑चक्र॒मेको॒ अश्वो॑ वहति स॒प्तना॑मा ।
त्रि॒नाभि॑ च॒क्रम॒जर॑मन॒र्वं यत्रे॒मा विश्वा॒ भुव॒नाधि॑ त॒स्थुः ॥२॥

सप्त युञ्जन्ति । सप्तर्तवः[1] । कालरथम्[2] । संवत्सरैकचक्रम्[3] । युञ्जन्ति तम्[4] । एकः[5] । अश्वः[6] । वहत्यादित्यः[7] । सप्त[8] रश्मयो यस्मै रसानभिसन्नामयन्ति[9] । तत्[10]

---

१. सप्त, एतत्सङ्ख्याका अश्वाः Sy. वामस्येत्यनेन परिच्छिन्नस्येत्युक्तं, केन परिच्छेदः? देहेनेत्याह। तन्मात्राः पञ्च, महदहमौ च द्वावेवं सप्त At. सप्तसङ्ख्योपेताः सर्पणा वा Dur.

२. कल० P. रथं रंहणस्वभावं सूर्यस्य सम्बन्धिनम् Sy.
रथरूपकल्पितं शरीरम् At.
रंहतेर्गतिकर्मणः। रंहितारं गन्तारमादित्यम् SKN. रंहणमादित्यम्। ... रंहणश्चासौ मुहूर्तमप्यनवस्थायित्वात् Dur.

३. ०रैचक्रा P. एकरथाङ्गोपेतम्। यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते Sy. एकः कालश्चक्रवद् भ्रामको यस्य तम् At. एकमेव चरितारं दीपितारमित्यर्थः। चरितारं गन्तारमित्यर्थः। उदिते ह्यादित्ये स एवैकश्चरति वा नान्यानि ज्योतींषि तद्रश्मिभिराच्छादितत्वाददृश्यमानत्वात् SKN. एक एव ह्यसावन्तरिक्षे चरति। इतराणि ज्योतींषि नाशयत्येव स्वेन तेजसा प्रकाशेन Dur.

४. अनुबध्नन्ति, वहन्त्यहोरात्रनिर्वाहाय Sy. योजयन्त्यात्मना, उदितमात्रमेव SKN.
योजयन्त्यात्मना रश्मयः ... उद्यन्नेव ह्यसावादित्यो रश्मिभिर्युज्यते Dur.

५. एतो P. एक एवाहङ्कारः At.
स च तैर्युक्त एकः SKN.
एक एव Dur.

६. अश्वस्थानीयः At. अशनो व्यापी SKN. अशनो व्यापनः सर्वभूतानाम् Dur.

७. एक एव वायुः सप्तरूपं धृत्वा वहतीत्यर्थः। वाय्वधीनत्वादन्तरिक्षसञ्चारस्य Sy.
चेष्टयति At. गच्छति SKN., Dur.

८. किं वस्तुतः सप्त? नेत्याह...सप्तनामा, एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा Sy. सर्पयतीति सप्त, सङ्क्षिपतीति वा, नामा नामयिता स रुद्रश्चेष्टको यस्य। अहङ्कारस्य रुद्रो देवता At. सप्त रश्मयो यस्मै रसानभिसन्नामयन्ति, सप्तर्षयो वा यं प्रति स्तावकत्वेन नमन्ति स सप्तनामा SKN.
सप्तपुत्र इत्येवमाद्याः सप्तसङ्ख्यायुक्ताः स्तुतयोऽस्य। ...सप्तनामा सर्पणैः सप्तभिर्वा रश्मिभिर्युक्तः Dur.

९. ०यति P. D.

१०. त P.M.

त्रिनाभि[1]। चक्रं[2] ऋयृतुः[3] संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति नाभयः। अजरम्[4]। अनाश्रयम्[5]। यस्मिंश्चक्रे[6]। सर्वाणि। इमानि[7]। भूतानि[8]। अधितिष्ठन्ति[9]।

---

१. त्रिगाभि M. एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तत्? इत्यत आह। त्रिनाभि वलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतम् Sy.
त्रिधा नभति। 'नभ दीप्तौ' At.
उत्तरोऽर्धर्चः संवत्सरस्तुतिः। त्रिनाभि नाभित्रयं ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इत्येत ऋतवो नाभिस्थानं यस्य तत्त्रिनाभि SKN. स एवँल्लक्षण एकचारी व्यापनः ...यदा वहत्युदयादारभ्य यावदस्तमिति तदैवं वहन्किमभिनिर्वर्तयतीत्युच्यते त्रिनाभिसंयुक्तम् Dur.

२. एकचक्रमित्यत्र चक्रशब्देन यदुक्तं तत्। त्रिधा हि कालो भिद्यते। प्रकृतेः परः, प्रकृतिसन्निहितः, शुद्धब्रह्मणोऽर्वाचीनः। ईशः प्रकृतिचेष्टकः प्रथमः कालः। क्षणलवात्मा द्वितीयः। सूर्यात्मा तृतीयः। ईदृशं चक्रं चास्य रथस्य त्रिधा कालः। चक्रवद् भ्रामकत्वात् At. चक्रं संवत्सराख्यम्। परिवर्तमानसामान्यात्संवत्सरस्य चक्रव्यपदेशः SKN. कालचक्रम्। चकनधर्मि, चकनं चलनमुच्यते। चलनधर्मि क्रमणधर्मि वा Dur.

३. त्यृतु P. त्यृतुः M. एतदेवास्य त्रिनाभित्वमभिप्रेतम् Dur.

४. अमरणधर्मकम् Sy.
जरावर्जितम् SKN.
तत्संवत्सरचक्रमजरणधर्मि, नहि संवत्सरस्य जरा नाम धर्मोऽस्ति Dur.

५. अशिथिलम् Sy. अगमयितृ। स्थानान्तरं न गच्छतीत्यगन्तृ, इत्युच्यते At. अप्रतिहतमन्यत्राश्रितत्वेन पराश्रयमित्यर्थः SKN. अप्रतिगतमनाश्रितमन्यत्र क्वचिदिति Dur.

६. कालचक्रे At. यस्मिन् SKN.

७. प्रसिद्धानि Sy.

८. Omitted by P.
भूतजातानि Sy.
भुवनानि At. भूतजातानि SKN.

९. आश्रित्य तस्थुस्तिष्ठन्ति Sy. अध्यधिश्रित्य तस्थुरविमुच्य तिष्ठन्ति At. अधिशब्दः ... कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञकः पदपूरणः। उत्पत्तिप्रलयस्थितिभिरपि स्थानि? यदनपेक्ष्य न कस्यचिदुत्पत्तिः स्थितिः प्रलयो वास्तीत्यर्थः SKN. अभिसन्तिष्ठन्ते। आश्रितानि विनाशमुपयान्ति। विनाशोऽपि हि संस्थोच्यते। तदेवंलक्षणं त्रिनाभिकालचक्रमजरं य आदित्योऽभिनिर्वर्तयति यच्चेवमभिनिर्वर्त्यते कालचक्रं तदेतदुभयमप्यहं स्तौमीत्येवमस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्धर्चं आदित्यप्रधान उत्तरः संवत्सरप्रधान इति Dur.

पञ्चधा च त्रिधा चैव षोढा द्वादशधैव च ।
संवत्सरं चक्रवच्च[1] पराभिः[2] कीर्तयत्यृषिः[3] ।।इति शौनकः[4]।।[5]

---

१. ०रश्च० P. २. वरा० P.

३. ०यन्नृ० M. ०यन्त्यृ० P.

४. BD. IV. 35.

५. यद्वा। एकचक्रमेकचारिणमसाहाय्येन सञ्चरन्तं रथमादित्यमण्डलं सप्त युञ्जन्ति। सर्पणस्वभावाः सप्तसङ्ख्या वा रश्मयः सप्तप्रकारकार्या असाधारणाः परस्परविलक्षणाः षडृतवः। एकः साधारण इत्येवम्। अथवा मासद्वयात्मकाः षट्, अपरोऽधिकमासात्मक इत्येवं सप्तर्तवो युञ्जन्ति। एतस्य कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः। स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्त रसानां सन्नमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः, सप्तर्षिभिः स्तूयमानो वाऽऽदित्यो वहति धारयति भ्रमयतीत्यर्थः। किम्? त्रिनाभि चक्रम्। तिस्रो नाभिस्थानीयाः सन्ध्याः सम्बद्धा वा त्रय ऋतवो यस्य तत्तादृशम्। के ते? ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः। यद्वा भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः। तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत्पुनः पुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यं चक्रमजरं मरणरहितम्। नहि कदाचिदपि कालो म्रियते। 'अनादिनिधनः कालः' (*Tithitattva* of Raghunandana P. 1.) इति स्मृतेः। अनर्वमप्रतिहतम्। ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयमादित्यः पुनरावर्तयति। संवत्सरादर्वाचीनानां तत्रैवान्तर्भावात्। ततो युगादीनां तदावृत्तिसाध्यत्वात्संवत्सरस्य चक्रत्वेन निरूपणम्। पुनः कीदृशं तत्? यत्र यस्मिंश्चक्र इमा विश्वा भुवना, इमानि सर्वाणि भूतान्यधितस्थुराश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधीनत्वात्सर्वस्य स्थितेः। ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् Sy.

सप्त युञ्जन्ति रथम्। एकचक्रमेकचारिणम्। चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा। क्रामतेर्वा। एकोऽश्वो वहति सप्तनामादित्यः। सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति। सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा। इदमपीतरन्नामैतस्मादेव। अभिसन्नामात्। संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्चः। त्रिनाभिचक्रम्। त्र्यृतुः संवत्सरः। ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति। संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन्भूतानि। ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्रसाः। वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यः। हेमन्तो हिमवान्। हिमं पुनर्हन्तेर्वा। हिनोतेर्वा। अजरमजरणधर्माणम्। अनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन्। यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते। तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति N.4.27; SKN.II.281.

इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यश्वाः ।
सप्त स्वसारो अभि सं नवन्ते यत्र गवां निहिता सप्त नाम ॥३॥

इमं रथम्। [1]इमम्। [2]कालरथम्। [3]ये। [4]अधितिष्ठन्ति। [5]सप्तर्तवः। [6]सप्तर्तुचक्रम्। सप्त। [7]अश्वाः। [8]वहन्ति। [9]सप्त। [10]स्वसारोऽश्वाः। तस्मिन्नथेऽभिसम्पतन्ति। [11]यत्र। [12]उदकानाम्। [13]नामकानि। [14]सप्त ज्योतींषि। [15]निहितानि। [16]

---

१. उक्तस्वरूपमादित्यमण्डलाख्यं संवत्सराख्यं वा Sy. सूक्ष्मदेहमाश्रित्योक्तम्। अथ स्थूलदेहमाश्रित्योच्यते। इमं प्रत्यक्षादिसन्निहितम् At.

२. रथं स्थूलदेहम् At. ३. यानि At.

४. अभिति० P. अधिष्ठिताः। संवत्सरपक्षेऽयनर्तुमासपक्षदिवसरात्रिमुहूर्ताख्याः सप्तावयवा अधितिष्ठन्ति Sy. अधि, अधिष्ठायाश्रित्य ये तस्थुः At.

५. सप्त रश्मयः Sy. सप्ताङ्गानि वर्तन्तेAt.

६. कीदृशं तत्? सप्तचक्रं, चकनाच्चरणात्क्रमणाद्वा चक्राणि रश्मयस्ते सप्त यस्य रथस्य तादृशमुभयविधं रथम् Sy. तैरेव सप्ताङ्गैः सप्तचक्रो देहः। 'चक तृप्तौ प्रतिघाते च' सप्ताङ्गानि सप्तचक्राणीष्टप्रवर्तकानि यस्यानिष्टान्निवर्तकानीति वा सप्तचक्रस्तं सप्तचक्रम् At.

७. पूर्वोक्ता अधिष्ठिता अश्वा व्यापनशीलाः Sy. सप्ताश्वा रजस्तमःसहितानि कर्मेन्द्रियाणि At. ८. वहन्ति निर्वहन्ति च Sy. गमयन्ति चालयन्ति At.

९. असाधारणाः परस्परविलक्षणकार्याः षड्तवः सर्वसाधारण एक इति सप्तत्वम्। यद्वा। उक्तरूपा मासद्वयात्मकाः षट् त्रयोदशमासात्मकः सप्तम इति सप्तत्वम् Sy. १०. तादृशं रथं सप्त स्वसारः स्वयंसरणाः। स्वरादित्यः। तेन सारिताः परस्परं स्वसृभूता वा सप्तसङ्ख्याका रश्मय ऋतवश्च Sy. सप्त धर्माधर्मसहितानि ज्ञानेन्द्रियाणि स्वसारो भगिनीस्थानीयानि At.

११. आभिमुख्येन सङ्गच्छन्ते Sy. इतरेन्द्रियशक्तीनामभि, आभिमुख्येन संनवन्ते प्रवर्तन्ते। 'णु स्तुतौ' अनेकार्था धातवः At.

१२. यस्मिन्नथ उभयविधे Sy. यत्र विषये At.

१३. गवां वाचां स्तुतिरूपाणाम् Sy. रजस्तमःसहितानां कर्मेन्द्रियाणां तथा धर्माधर्मसहितानां ज्ञानेन्द्रियाणां च At.

१४. नमनानि सप्तस्वररूपाणि Sy. नामानि दैवतानीन्द्रियदेवताः At.

१५. सप्तविधानि Sy. सप्तसङ्ख्याकानि At.

१६. निहितानि। सप्तस्वरोपेतैः सामभिः स्तुत्यं रथमित्यर्थः। यद्वा गवामुदकानां सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि यत्र यासु स्वसृषु निहिता। स्वसारः परस्परस्वसृभूता देवनद्योऽभि संनवन्ते Sy. नितरां हितान्यनुकूलानि ... अस्यायमर्थः—मूर्धादित्रिकं, करावङ्घ्री चेति सप्ताङ्गानि चक्राख्यानि। सप्त, सप्तकमित्येव सप्त वहच्छरीरं गमयन्ति चालयन्ति। खानि, कर्मकरणानि कर्मेन्द्रियाणि रजस्तमसीत्येव सप्तैव। तथान्यानि खानि धर्माधर्मसहितानि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, एवं सप्त, आमृतेर्विषयान्सङ्ग्राहयन्ति। यत्र येषु विषयेषु खानि सुरैरिन्द्रियदेवताभिः प्रवृत्तिं प्रापितानीन्द्रियाणि तान्विषयान् संयोजयन्ति। एवं स्थूलशरीरमुक्तम् At.

को द॑दर्श प्रथ॒मं जाय॑मानमस्थ॒न्वन्तं॒ यद॑न॒स्था बिभ॑र्ति ।
भूम्या॒ असु॒रसृ॑ग॒ात्मा क्व॑ स्वि॒त्को वि॒द्वांस॒मुप॑ गा॒त्प्रष्टु॑मे॒तत् ॥४॥

को ददर्श। चक्रं स्तुत्वा[1]ऽऽदित्यमेव स्तौति—[2]कस्तम्।[3] ददर्श।[4] प्रथममेव।[5] जायमानं[6] पुरुषम्। अस्थन्वन्तम्।[7] यदि[8] कश्चिद्। अनस्था।[9] बिभर्ति।[10] भूम्याः।[11] चालकः।[12] तां भूमिमवि-सृजन्।[13] तस्या आत्मभूतः।[14] क्व।[15] स्विद्[16] वर्तते[17] तादृशः क इति। कः।[18] विद्वांसम्।[19] प्रष्टुम्। उप-

---

१. चक्रस्त्वादि ० P. स्तुत्यादि० M.

२. एवं प्रपञ्चस्य कालायत्ततां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्याविषयत्वमाह Sy.
देहात्मपक्षनिरासोऽत्र At.

३. ०स्तद् M. कः पुमान्? At.

४. द्रष्टुं शक्नुयात् Sy. पश्यति मन्यते व्याघातात् At.

५. कदा? प्रथमं सृष्टेः पूर्वम्। अव्याकृतावस्थायामित्यर्थः Sy. कारणमात्मानम् At.

६. प्रथमभावविकारमापन्नम्। उत्पद्यमानं प्रपञ्चमित्यर्थः Sy. जायमानदेहचक्रमिति At.

७. पुषमन्थन्वन्तं P. अस्थिमन्तं शरीरम्। उपलक्षणमेतत्। कार्यभावमापन्नमित्यर्थः Sy. सावयवम् At.

८. दुर्ज्ञेयत्वे हेतुमाह।...यस्मात् Sy., At.

९. अस्थिरहिताऽशरीरा साङ्ख्यप्रसिद्धा प्रकृतिर्वेदान्तप्रसिद्धा, ईश्वरायत्ता माया Sy. अस्थिरहितो निरवयवः At.

१०. गर्भवदन्तर्धारयति। अव्याकृतावस्थायामनस्थोऽशरीरः परमेश्वरो बिभर्त्ति। यदा केवलः परमेश्वरो मायाशबलितः सन्निदं जगन्निर्मितवानुत्पत्तिसमये देहादिसहितस्य कस्यचिदभावात्को ददर्श Sy. धारयेदन्यथाऽनवस्था स्यात् At.

११. तदानीं मनो नित्यमात्मा च नित्यस्तत्संयोगात्कश्चिदात्मा जानातीति चेत्सोऽपि न सम्भवतीत्यत आह। भूम्याः सम्बन्धि पार्थिवं स्थूलशरीरम् Sy. यो निरवयव आत्मा भूम्याः पार्थिवादिधातोर्देहस्य At.

१२. ०का० D. युक्ताश्वा कलंकस्तां P. असुः प्राणस्तदुपलक्षितं सूक्ष्मशरीरम् Sy. असुः क्षेप्ता प्रवर्तकः At.

१३. इवसृ० D. असृक् शोणितम्। एतत्सप्तधातूपलक्षकम्। यद्यपि शरीरं पञ्चभूतात्मकं तथापि भूतत्रयप्रत्यक्षत्वात्तदपेक्षयोक्तम् Sy. अतश्चासृक् तद्वान्देहः At.

१४. आत्मा तैः सम्बद्धश्चेतनः Sy.

१५. क्वस्मि P. तादृशो देहेन्द्रियसङ्घातरूप आत्मा तस्मिन्समये कुत्रास्ति, प्रष्टा प्रतिवक्ता चोभावपि नास्ति, (न स्तः) इत्यर्थः। 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' (Bṛh. U. 4.3.23.) इति श्रुतेः Sy.

१६. स्विच्छब्दोऽसम्भावनायाम् At.

१७. आस्ते, न कश्चिदस्तीत्यर्थः। 'नान्यत्किञ्चन मिषत्' (AA. 2.4.1.) इति श्रुतेः Sy. स्यादेव At.

१८. Omitted by P.D. कः शिष्योऽल्पमतिः Sy. नन्वमुमर्थमेतैरेव त्रिभिर्हेतुभिः सर्वे कथं न विदुः पुरुषाः? शृणु। कः पुरुषः At.

१९. जगत्कारणविषयज्ञानवन्तमन्यं गुर्वादिकमेतत्कारणं प्रष्टुम् Sy. जानन्तमेतदात्मस्वरूपम् At.

गच्छति[1] भूमिः[2]=शरीरम् 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' इत्युक्तमिति[3]।

पाकः पृच्छामि मनसाविजानन्देवानामेना निहिता पदानि ।
वत्से बष्कयेऽधि सप्त तन्तून्वि तत्निरे कवय ओतवा उ ॥५॥

पाकः पृच्छामि। पक्तव्यप्रज्ञस्तत्[4]। मनसा[5] निरूपणेऽपि। अविजानन्[6]। पृच्छामि[7]। देवानाम्[8]। एना[9]। निहितानि[10]। आवासस्थानानि[11] 'सप्तर्तवो द्वादशमासाः पञ्चर्तवस्त्रय[12] इमे लोका असावादित्य एकविंश एतावन्तो वै देवलोकाः' इति ब्राह्मणम्[13]। वत्से[14]। एकहायने[15]। अधि[16]। सप्त। दीर्घसूत्राणि[17]। तिर्यक्सूत्रैर्वातुम्[18]। कवयो[19] देवाः[20]।

---

१. उपगच्छति। ... यद्वा प्रथमं प्रथमभाविनं जगतः कारणभूतं को ददर्श कः साक्षात्करोति जायमानमस्थन्वन्तं मनुष्यमनस्थिकः परमेश्वरः सशरीरमशरीरो यद्यस्माद् बिभर्त्ति। द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वादिति भावः Sy.
२. ०मि M. (RV. I. 115.1ᵈ.)
३. VM. ignores एतत्
४. ०व्यं प्र० D. पक्तव्योऽपक्वमतिरहम् Sy. पक्वोऽबालः प्रशस्तः At.
५. असंस्कृतेन Sy. सङ्कल्पविकल्पवता मनसा हेतुना At.
६. ०णेष्वपि M. अतिगहनं तत्त्वं विशेषेण ज्ञातुमशक्नुवन् Sy. सामान्येन जानन्नपि विशेषेण न जानन् निर्विशेष आत्मनि किं ज्ञातव्यम् At.
७. प्रश्नं करोमि Sy.
८. देवानामपि Sy. देवानामिति वेदानां, वर्णव्यत्ययात् At.
९. आ P. एतानि Sy., At.
१०. गूढानीत्यर्थः। यद्वा देवानां पदानि तत्त्वानि निधिवद् गोपायित्वा स्थापितानि। अतः पृच्छामि तत्त्वज्ञानोपयोगायेति शेषः Sy. निगूढार्थानि लक्षणया प्रवृत्तानि 'तत्त्वमसि' (Cha. U.6.8.7.) इत्यादीनि पृच्छामीत्यन्वयः At.
११. सन्देहास्पदानि तत्त्वानि Sy. ब्रह्मविष्णुरुद्राणां प्रसिद्धानि पदानि 'अस्य वामस्य' (RV. 1.164.1.) इत्यत्रार्थतः प्रसिद्धानि At.
१२. ०वः स्त्र० M.
१३. ०ण M. (Cf. TB. 3.8.10.3.)
१४. सर्वस्य निवासभूते Sy. पुत्रत्वमापन्ने At.
१५. बडिति सत्यनाम। तत्कषतीति बष्कय आदित्यः। यद्वा बष्कयो नामैकहायनो वत्सः। पुनरपि वत्सशब्दस्य पृथङ् निर्देशाद् बष्कयशब्देन तत्कालमात्रं लक्ष्यते। तस्मिन्नादित्ये Sy. बष्किर्हि गत्यर्थः। सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः At.
१६. अति M. अधिकम् Sy. एवंपृष्टा गुरवो यद् ब्रूयुस्तदाह। अध्यधिकान्निष्कामान्काम्यनिषिद्धेतरान् At.
१७. तायमानान्सप्त सोमसंस्थान् Sy. सप्तधातूत्पन्नांस्तन्तून् At.
१८. जगद्रूपतिर्यक्तन्तून् Sy.
१९. वातु P.M. वेतुम् Sy. अवितुं ज्ञापयितुम्, उ अभिमतं वस्तु At.
२०. मेधाविनो यजमानाः Sy. कवयो गुरवः At.

वितेनिरे[1]। संवत्सर ऋतवो निहितास्तेषामहोरात्रैर्वानमिति

अचिकित्वाञ्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्मने न विद्वान् ।
वि यस्तस्तम्भ षळिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकम् ॥६॥

अचिकित्वान्। अजानन्[3]अहम् । विदुरः[4]। चित्[5]। अत्र[6]। कवीन्[7]। पृच्छामि। ज्ञानाय[8]। ननु[9]। विद्वान् विजिगीषया पृच्छामि[10]। यो[11] देवः। षट्[12]। इमान्[13]। ऋतून्[14]। वितस्तम्भ[15] मेथीभूतो[16] धारयति। तस्याजायमानस्य[17]। रूपे[18]। किम्[19]। अपि। स्विदस्ति, अनुवृत्तं रूपं किं स्विदस्ति। ऋतुशः[20]

---

१. वितस्नि० D. तत्नीरे P. वितन्वन्ति। यद्वा सप्त तन्तवः सप्त च्छन्दांसि, तानि वितन्वन्ति। किमर्थम्? ओतवै सप्त सोमसंस्थारूपतिर्यक्तन्तुसन्तानाय। यज्ञनिर्माणायेत्यर्थः। यज्ञानां स्थितेः सूर्याधीनत्वादिति भावः। ईदृशं तत्त्वं पृच्छामीत्यर्थः Sy.
वितताान्विस्तृतान्यज्ञान् वितत्निरे। विशेषेण तन्वन्ति At.
२. VM. ignores उ
३. देवतातत्त्वमजानन्नहम् Sy.
अजानन् At.
४. विशेषेण तत्त्वं जानतः Sy.
सम्यग्जानतः At.
५. सम्यक् At.
६. अस्मिंस्तत्त्वविषये Sy.
७. क्रान्तदर्शिनोऽधिगतपरमार्थान् Sy.
ज्ञाने प्रौढान् At.
८. वेदनाय परमार्थज्ञानाय Sy. परोक्षज्ञानाय At.
९. नैव विद्वान्। शास्त्रश्रवणादिना विद्वानिव वर्तमानोऽप्यहं परमार्थतो नैव विद्वान् At.
१०. विद्वान् न पृच्छाम्यपि त्वज्ञानादेव Sy.
११. यः परमेश्वरः Sy.
योऽहम् At.
१२. यद्यपि लोकाः सप्त तथापि सत्यलोकस्य कर्मिणां सर्वेषां साधारणत्वाभावात् षडित्युक्तम् Sy.
१३. इमानि Sy.
प्रसिद्धानि कामादीनि At.
१४. लोकानञ्जनात्मकान् Sy.
रजांसि मलानि रजोगुणकार्याणि वा युष्मत्प्रसादात् At.
लोका रजांस्युच्यन्ते N. 4.19.
१५. वीत० P. स्तम्भितवान्नियमितवान्। 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय' (Cha. U.8.4.1) इति श्रुतेः Sy. विशेषेण तस्तम्भ, स्तम्भयिष्यामि At.
१६. मेथिभू० P. मेथीभू० D. M.
१७. ननु षडेवोक्ताः सप्तमः किमिति न निर्दिष्ट इति? उच्यते। अजस्य जननादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः Sy.
अजस्य नित्यस्यात्मनः At.
१८. स्वरूपे Sy.
स्वरूपे जगति At.
१९. किं स्विदेव। तन्न केनाप्यधिगन्तुं शक्यमित्यर्थः। कैश्चिदेवोपासकैरर्चिरादिमार्गेण गन्तव्यत्वादिति भावः Sy.
किं स्विदेकमेव रूपमावरणीयमपि स्विदनेकमेव रूपमावरणीयमिति सोऽहं पृच्छामि At.
२०. ०शं P.

काल एक[1] उपलभ्यत इत्युत्तरमिति[2]।

इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।
शीर्ष्णः क्षीरं दुह्रते गावो अस्य वव्रिं वसाना उदकं पदापुः ॥७॥

इह ब्रवीतु । इह=मत्समीपे[3]। ब्रवीतु[4]। यः[5]। एनम्[6]। अङ्ग[7]। वेत्ति[8] कञ्चन सम्बोधयत्यङ्गेति। अस्य[9]। वामस्यादित्यस्य[10]। गच्छतः[11]। यत् पदम्[12]। निहितं[13] यत्रायं पदं निधत्ते[14] तद्वदतु[15] संवत्सरेऽस्य[16] पदं निहितमिति यद्वा संवत्सरः पदमस्य भवति। शिरस्तः[17]। क्षीरम्[18]। दुहन्ति[19]। गावः[20] काश्चित्।

---

१. एकं सत्यलोकाख्यं पुनरावृत्तिरहितं स्थानम् Sy.

२. ०त्युक्तार० M. यद्वा षड्जांसि विलक्षणाः षडृतवः। तान्यस्तम्भयत्तत्त्वम्। अजस्य गमनशीलस्य जन्मरहितस्य वाऽऽदित्यस्य रूपे रूप्यमाणे दृश्यमाने मण्डल एकमद्वितीयं किमपि स्वित्। यत्किञ्चिद्वाङ्मनसगम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि। 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते' (Cha. U. 1.6.6.) इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः। अथवा षडिमानि रजांसि त्रिविधान् भूलोकांश्च यस्तस्तम्भ। 'तिस्रो भूमीर्धारयन्। त्रीरुत द्यून्' (RV. II. 27.8.) इति निगमः। तस्याजस्य परब्रह्मणो रूपे नानाविकारभाजि जगति किमपि स्विदेकमेकात्मकमस्तीति प्रश्नः। अविशेषमस्ति नाममात्रमेकरूपमस्तीत्युत्तर—विवक्षया प्रश्नः। 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यम्' (Ken. U. 2.6.13.) इति श्रुतेः Sy.

३. इदानीम् Sy. गुरुलक्षणमत्र। इह ब्रह्मविद्यायाम् At.

४. वक्तु Sy.

५. Omitted by P.
वक्ता यः At.

६. एतद्वक्ष्यमाणं तत्त्वम् Sy. इदमात्मतत्त्वम् At.

७. क्षिप्रमविचारेण Sy.
असन्दिग्धम् At.

८. जानाति At.

९. कीदृशं तत्? अस्य पुरतो दृश्यमानस्य Sy. किं वेद? तत्राह। अस्य प्रत्यक्षादिप्रसिद्धस्य At.

१०. वननीयस्य Sy. कुब्जस्य परिच्छिन्नस्य जीवस्य At.

११. गन्तुरादित्यस्य Sy. तथा वेः सुपर्णस्य परमात्मनो ब्रह्मणो यत्तदिति पदं लक्षणया प्रवृत्तं वेद स इह वक्तु स एव गुरुः स्यादित्यर्थः At.

१२. सर्वैर्गन्तव्यं स्वरूपम् Sy. त्वमिति पदम् At.

१३. गूढं वर्तते Sy.
लक्षणया प्रवृत्तम् At.

१४. निदत्ते P.

१५. ०त P. ०दनु M.

१६. ०रस्य D.

१७. ०स्तद M. शिरोवदुन्नतस्य सर्वेषामुत्कृष्टस्य वा Sy. किञ्चायमाभाणकोऽपि गुरुणा भवित्रा ज्ञेय इत्याह...शिरसः सकाशात् At.

१८. क्षीरमुदकम् Sy.

१९. क्षरन्ति Sy.

२०. केचन वर्षकालीना रश्मयः Sy.

अस्य[1] स्वभूता[2] नतु जघनार्धात्[3]। आच्छादकं[4] तेजोरूपम्[5]। वसानास्ता[6] गावः। उदकम्[7]। पादेन[8]। पिबन्ति[9] न त्वास्येनेति रश्म्यभिप्रायः[10], रश्मयो हि विसृजन्त्याददते[11] चोदकमिति।

माता पितरमृत आ बभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे।
सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वन्त इदुपवाकमीयुः ॥८॥

माता पितरम्। काचिन्माता[12]। स्वपितरम्[13]। ऋतुकाले[14]। भेजे। अभिमुखम्[15]।

---

१. आदित्यस्य Sy. उक्तस्य पुरुषस्य At.
२. स्व is omitted by P. M.
३. ०नाद्धाद् M. ४. ०कः M.
५. रूपनामैतत् Sy. वरणीयं, विचित्ररूपवत्। रूपसहितं रोचनादिरागेण रञ्जितमरञ्जितरागद्वयवियुक्तं कमनीयं माञ्जिष्ठं वस्त्रम् At. ६. वा० M. आच्छादयन्तोऽतिविस्तरेण तेजसा तपन्तः केचनास्य गावो रश्मयः Sy. परिदधाना गावः At. ७. स्वसृष्टम् Sy.
८. सृष्टेनैव मार्गेण Sy. पादेन At.
९. भूमिं निरुदकां कुर्वन्तीत्यर्थः। तस्य स्वरूपं ब्रवीत्वित्यन्वयः Sy. अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्। पाथँ पाययन्ति बोधयन्ति। अयमाभाणकोऽपि भवित्रा गुरुणा ज्ञेयः। आभाणकविवृतिस्तु तस्य जीवस्य शिष्यभावं गतस्य गावो वेदाः क्षीरं सारं ब्रह्मामृतरसं शीर्ष्णं उपनिषद्भागादूर्ध्वस्थानीयाद् दुह्रते दुहन्ति स्पष्टं प्रतिपादयन्ति। कथम्भूताः? वव्रिं सत्वरजस्तमोभिश्चित्रपटसदृशं त्रिगुणात्मकप्रपञ्चं ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्तु प्रतिपादयन्त्य इव दृश्यमानाः। परमार्थतस्तु सर्वत्र ब्रह्मपरत्वाद् ब्रह्मैव प्रतिपादयन्ति वेदाः। उदकम्, कं सुखमकं दुःखं तस्मादुद्गतं सुखमयं दुःखरहितं शुद्धं ब्रह्म पदैकदेशेनोपनिषद्भागेन स्वांशेन महावाक्येन वापुः पाययन्ति बोधयन्ति। ...यद्यपि सर्वोऽपि वेदो ब्रह्मपरः। किंच, सगुणेशविषयाणां तत्पदार्थविवेचकत्वात्कर्मविषयाणां वेदानां त्वंपदार्थविवेचकत्वाद् ब्रह्मात्मैक्यपरवेदापेक्षिपदद्वयार्थप्रतिपादकत्वेनोपनिषदैकवाक्यत्वमेव। तथापि सगुणेशविषयकर्मविषयवेदमार्गेषु न स्पष्टा ब्रह्मधीरुपनिषत्सु स्पष्टा भवतीत्यभिप्रायेणोदकं पदापुरित्युक्तं न किञ्चिदप्यनुपपन्नम At.
१०. रम्यभिप्रायं P. M.
११. विव्रजन्त्याददतो P.
१२. सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी Sy. मायासम्बद्ध आक्षेपाशङ्कायामृच्युत्तरम्। नन्वाचार्योपदेशे किं भवति? जीवब्रह्मभेदिकाया मायाया निवृत्तिः। ननु सा माया स्पृष्ट्वा भिनत्त्यस्पृष्ट्वा वा? द्वितीयेऽनवस्था, अतिप्रसङ्गो वा। स्पृष्ट्वा चेत् कं स्पृशति? जीवं चेदितरेतराश्रयः। परस्पर्शोऽसम्भावितस्तं प्रति चोद्यं कार्यम्। मुखप्रतिमुखभेदके च दर्पणेऽप्येवं वाच्यम्। अत्राप्यस्पर्शेऽतिप्रसङ्गः। प्रतिबिम्बस्पर्शेऽन्योन्याश्रयः। असम्भवो बिम्बस्पर्शः। अत्रोत्तरमिदं, सन्निधिसत्तालक्षणेन सम्बन्धेन मुखं स्पृष्ट्वा प्रतिबिम्बाद्भिनत्ति दर्पणस्तर्हि प्रकृतेऽप्येवमित्यत्रोच्यते। माता सृष्टेर्जननी माया At.
१३. पालकं द्युलोकं तत्स्थं द्युलोकस्थमादित्यमित्यर्थः Sy. ईशम् At. १४. ०लैः M. ऋत उदके यज्ञे वा निमित्तभूते सति Sy. ऋते विना At. १५. आभजते Sy. संस्पृशत्यपि, आ बभाज ईषद्भजति At.

कर्मणा[1]। तस्याग्रतः[2]। श्रद्दधानेन[3] मनसा[4]। सङ्गता[5] सीताऽऽसीत्। ततोऽनन्तरं[6] गृहीतरसा[7]। पितुः-सकाशान्मिथुनीभावेन बीभत्समाना[8]। पित्रा च मैथुनानन्तरं परित्यक्ताभूत्[9] ततः। अन्नवन्तो[10] मनुष्या दरिद्रैः[11]। उपवक्तव्यताम्[12]। अगच्छन्निति[13], आदित्यः पृथिवीमभिवर्षति वर्षासु तत्रैतदुक्तमिति[14]।

युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो वृजनीष्वन्तः।
अमीमेद्वत्सो अनु गामपश्यद्विश्वरूप्यं त्रिषु योजनेषु ॥९॥

युक्ता मातासीत्। काचिन्माता[15]। दक्षिणस्याम्[16]। धुरि[17]। पुत्रेण युक्ता[18]।

---

१. केन द्वारेण ?... धीत्या कर्मणा यागादिरूपेण । स्वकीयेनाऽऽज्यसोमादिहविषा तर्पयतीत्यर्थः Sy. सन्निधिसत्तालक्षणमिथ्यासम्बन्धमनुभवन्त्यपि धीती At.

२. ०त P. ततः पूर्वं पिता च Sy. आदौ At.

३. शूरंद० P. अस्यामभिप्रायवता Sy.

४. चेतसा Sy. कार्येण At. ५. संश्लिष्टो वर्तते खलु, वृष्टिमकरोदित्यर्थः Sy. सङ्गता बभूव At. ६. ०सीता त्ततो० P.D. ०सीता स्तुतो० M. हि ततः At.

७. सा माता ... गर्भरसेन गर्भोत्पत्तिनिमित्तेन रसेन Sy. सा च माया ... गर्भरसा रसः परमात्मा 'रसो वै स रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' (T.U.1.6.1.) इति श्रुतेः । गर्भो गर्भीकृतः प्रच्छादितो रसो यया सा गर्भरसा At.

८. गर्भबन्धनेच्छावती Sy. प्रपञ्चजननद्वारा बन्धनहेतुः। जुगुप्सितसंसारहेतुरित्येके। अभयस्यात्मनो भयजननीत्यन्ये At.

९. नितरां विद्धाऽऽसीत् । यद्वा । गर्भे रस औषध्याद्युत्पादनसमर्थमुदकं यस्या सा तादृश्युदकेनात्यन्तं क्लिन्ना निविद्धा कृषीवलैर्हलमुखेन नितरां विदारिता भवति बीजवापार्थम् । अत्रायं समाधिः । या काचन योषिदपत्यार्थं स्वपतिं युवानं यौति स च तस्यामनुरागयुक्तः सङ्गतो भवति सा चान्तर्वत्नी सती पुत्राञ्जनयतीति तद्वदत्रापि Sy. नियतं विद्धं ताडनं तत्त्वज्ञानकृतं यस्याः सा निविद्धा । तत्त्वज्ञाननाश्येत्यर्थः At.

१०. भाविव्रीहिप्रियङ्ग्वाद्यन्नवन्त एव Sy. अनया च नमस्वन्तो नमनवन्तः सङ्कोचवन्तः At. ११. परिच्छिन्नमात्मानं मन्यमाना जीवा अज्ञानप्रवृत्ता एव At.

१२. ०व्या० D. उपेत्य वचनं परस्परं सम्यगभिवृद्धानि सस्यानीति वचनम् Sy. उपवाकमप्रधानवाक्यं महावाक्यादितरत्कर्मविबोधकं वाक्यम् At.

१३. ०नि० P. प्राप्नुवन्ति । यद्वा हविर्लक्षणान्नवन्त उपेत्य वचनं प्रैषादिरूपमीयुः । वृष्टौ सत्यां सस्यादिद्वारा यागमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः Sy. प्राप्नुवन्ति । तत्राधिकृतास्ते भवन्तीत्यर्थः At.

१४. VM. ignores हि । सा । इत्

१५. निर्मीयन्तेऽस्मिन्भूतानीति माता द्यौः Sy. माया निवर्तते । केन ? विद्यया । स प्रमा न वा ? न चेद्व्यर्था प्रमा । सत्या चेद् द्वैतम् । असती वृथा ... तदत्रोच्यते ... माता जगज्जननी मायाऽपि At.

१६. अभिमतपूरणसमर्थायाः पृथिव्याः Sy. प्रौढायाः संविद्रूपाया मुक्तेर्बलवत्या वोत्साहवत्या वा At. १७. निर्वहणे Sy. धूःस्थानीयान्तःकरणशोधके सत्त्वे At.

१८. योगनिरूपिणी चेत् At.

आसीदथैतेन[1][2] तस्यां मातरि। निधास्यमानो[3] गर्भः[4]। शोषिकासु कासुचिद्[5] दीप्तिषु[6]। वर्तत[7] इति दक्षिणायने वृष्ट्युन्मुखमादित्यं[8] दृष्ट्वा वदति। शब्दं[9] करोति। कश्चन वत्सः[10]। अनुपश्यति[11] च। गां मातरम्[12]। त्रिषु। योजनेषु[13] स्थिताम्। नानारूपाम्[14], 'अन्तरिक्षेण व्यवहिता भूमिरादित्यस्य त्रिषु योजनेषु भवति योजनशब्दो योगपर्यायः, यद्वाऽस्यां विश्वं भूतमधि[15] प्रजायते तेनेयं चित्रा' इति ब्राह्मणमिति[16][17]।

तिस्रो मातॄस्त्रीन्पितॄन्बिभ्रदेक ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमव ग्लापयन्ति ।
मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्य पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वाम् ॥१०॥

तिस्रो मातॄः। दिवमन्तरिक्षं भूमिं च तिस्रः। मातॄः[18]। तेषां पुत्रभूतः कश्चित्[19]।

---

१. वर्षणाय समर्थोऽभूदित्यर्थः Sy. भवति तिष्ठति । सत्त्वगुणस्था माया विद्या-मुक्तिहेतुः At.

२. ०थ ते० M. ३. ०धास्य० P.

४. गर्भस्थानीय उदकसङ्घः Sy. विद्योत्पत्तौ किं भवति ? तत्राह। ...अन्तः, आन्तरो जागरस्थविश्वादान्तरः स्वप्नस्थतैजस-स्तस्मादान्तरः सुषुप्तौ प्राज्ञस्ततोप्यान्त-रस्तुरीयो नास्मादन्य आन्तरोऽस्तीत्यन्त-र्गर्भशब्दाभ्यामुक्तः सर्वा(र्व)सर्वान्तरः। आन्तरेभ्यो विश्वतैजसप्राज्ञेभ्य आन्तर-स्तुरीयः At. ५. काचिद् P.

६. उदकवत्सु मेघपङ्क्तिष्वन्तर्मध्ये Sy. बलवतीषु तिसृष्ववस्थासु At

७. तिष्ठति Sy. गतिनिवृत्तो भवति At.

८. वृष्ट्युमु० P.

९. वर्षणसमये शब्दयति Sy. अन्वमीमेत्... अनुगच्छेदनुसरेदभ्यसेत् At.

१०. पुत्रस्थानीय उदकसङ्घः Sy. पुत्रभाव-मापन्नः शिष्यः At.

११. अनुक्रमेण पश्यति वर्षतीत्यर्थः। यद्वा त्रिषु योजनेषु सत्सु वत्सो मेघो वर्षणाय गां भूमिं प्रत्यमीमेत्। अनन्तरं सर्वो जनो-ऽनुक्रमेण विश्वरूप्यं सस्यादिभिर्नाना-रूपवतीं भूमिमपश्यत्पश्यति Sy. अन-न्तरम्...स पश्यतीति सूचितम्। युक्ता मातेति सम्बन्धः At.

१२. मातरि P. गां महावाक्यरूपिणीं वाचम् At.

१३. मेघरश्मिवायुषु संयुक्तेषु सत्सु Sy. योगेषु श्रवणमनननिदिध्यासनात्मकेषु सत्सु At.

१४. विश्वरूपवतीम् Sy. विश्वं रूपमस्येति विश्वरूप्यं सगुणं ब्रह्म तदस्मिन्नस्तीति ...प्रशस्तो विश्वरूपस्तद्वन्तं वा। विश्वा-नि तानि रूपाणि तद्वन्तं वा At.

१५. प्रभू० M.

१६. The passage beginning with अधि प्रजायते and ending with ब्राह्मणमिति is omitted by P.

१७. VM. ignores अन्तः

१८. सस्यवृष्ट्याद्युत्पादयित्रीः। क्षित्यादि-लोकत्रयमित्यर्थः Sy. अथ तुर्यः प्रपञ्च्यते, लक्ष्मीगौरीसरस्वतीः At. तासां is suggested for तेषां

१९. एकः प्रधानभूतोऽसहायो वा पुत्रस्थानीय आदित्यः संवत्सराख्यः कालो वा Sy. मुख्यत्वेन परमात्मैव At.

त्रींश्च। पितॄन्[१] सूर्यं वायुमग्निं च। धारयन्[२]। ऊर्ध्वम्[३]। तिष्ठति[४]। नच। तम्[५]। अवग्लपयन्ति[६,७] तेन[८] भ्रियमाणाः। स चायमादित्यो[९] यस्यामुष्य[१०]। पृष्ठे[११]। विश्वस्य वेदयित्रीम्[१२]। सर्वैश्चाज्ञायमान-[१३] परिमाणाम्। वाचं[१४] स्वित[१५] ? कथयन्ति[१६] 'सर्वा[१७] वागादित्ये वर्तते' इत्यृषयः कथयन्ति[१८]।

द्वाद॑शारं॒ नहि तज्जरा॑य॒ वर्व॑र्ति च॒क्रं परि॒ द्याम्ऋ॒तस्य॑ ।
आ पु॒त्रा अ॑ग्ने मिथु॒नासो॒ अत्र॑ स॒प्त श॒तानि॑ विंश॒तिश्च॑ तस्थुः ॥११॥

द्वादशारम्। द्वादशमासारम्[१९]। तच्चक्रम्[२०]। नहि[२१] कदाचित्[२२]।

---

१. जगतां पालयितॄँल्लोकत्रयाभिमानिनोऽग्निवायुसूर्याख्यान् Sy. विष्णुहरब्रह्मणः पुत्रत्वेन At. २. ध० D. बिभ्रत् सन् Sy. पुत्रत्वेन धारयन्नियमयन् At.

३. उन्नतोऽत्यन्तदीर्घः... सूर्यपक्षे सर्वेभ्य उन्नतः Sy. अवस्थात्रयात्परतस्स्थितस्तुरीयः At.

४. तिष्ठति भूतभविष्यदाद्यात्मना Sy.

५. एनम् Sy. मुक्तौ... एनं तुरीयं मुक्तम् At. ६. अवकृष्य At.

७. The passage beginning with तिस्रो मातॄः and ending with अवग्लपयन्ति is omitted by P. नच तम्। अवग्लपयन्ति is omitted by D. ग्लानिं नैव कुर्वन्ति। नहि काल आदित्यो वाऽन्येन पराभूयते Sy. अज्ञानेन न पीडयन्ति At.

८. न P. ९. ०त्यस्त० D.M.

१०. आदित्यस्य सम्बन्धिनीं मन्त्रयन्त इत्यर्थः Sy. दिवो दीव्यमानस्यामुष्य परमात्मनः At.

११. दिवः पृष्ठे द्युलोकस्योपर्यन्तरिक्षे Sy. उपरिभागे तुरीये स्थितम् At.

१२. विश्ववेदनसमर्थां विश्वैर्वेदनीयां वा Sy. विश्वं जाग्रतं पुरुषं वेत्तीति (ताम्) At.

१३. सर्वैश्वाज्ञा० P. ०ज्ञायप० M. असर्वव्यापिनीम् Sy. विश्वमिन् विश्वस्नेहस्तद्रहिताम्... 'ञिमिदा स्नेहने' व्यत्ययेन मिच्छब्दस्य मिन्वा ताम्।... मिन्वच्छब्दः प्रधानवाचीत्यन्ये। अर्थतस्त्वेक एव तिष्ठति तात्पर्यतो विश्वमेत्यपनयतीति ताम्। तुरीयरूपेणावस्थापयन्तीमित्यर्थः। तुरीये संस्कारकल्पनाकल्पनाभ्यां तुरीयतुरीयातीतयोर्योगिवेदान्तिविप्रतिपत्तिरिति सञ्ज्ञाभेदमात्रे विवादः At.

१४. गर्जितलक्षणाम् Sy. महावाक्यरूपिणीं वाचम् At.

१५. स्थित P. स्थिताम् is suggested for स्वित

१६. गुप्तं परस्परं भाषन्ते देवाः Sy. तिस्रो मातरस्त्रयश्च पितरस्तुरीयमेकमुपदिशन्तीत्याह। मन्त्रयन्ते गुप्तं भाषन्ते। एकान्त उपदिशन्ति At.

१७. सर्व P. १८. VM. ignores दिवः

१९. द्वादशसङ्ख्याकमेषादिराश्यात्मकैर्मासात्मकैर्वाऽरे रथाङ्गावयवैर्युक्तम् Sy. 'त्रिनाभि चक्रम्' (RV. I. 164.2.) इत्यत्रोक्तं त्रिषु कालेषु मध्यमकालमाह। द्वादशारं द्वादश मासा अरा यस्य At. अराः प्रत्यृता नाभौ N. 4.27.

२०. शास्त्रान्तरप्रसिद्धम् At.

२१. पुनः पुनः क्रमणशीलं मण्डलाख्यं रथचक्रं वा Sy. कालचक्रम् At.

२२. नैव खलु Sy.

जरणाय[1] भवति[2]। तदिदं चक्रम्। आदित्यस्य[3] स्वभूतम्। दिवम्[4]। परितः[5]। पुनः पुनर्वर्तते[6]। तस्मिंश्च[7] चक्रे। पुत्रस्थानीयाः[8]। अहोरात्रात्मकत्वाद्[9] मिथुनभूताः[10]। सप्त। शतानि। विंशतिः[11]। चाहोरात्राणाम्[12]। तिष्ठन्ति[13] तमिममर्थमग्ने[14][15]र्निवेदयति सिद्धार्थान्विाख्यानेषु काञ्चन देवतामपि निवेशयन्तीति[16] वक्ष्यामः[17]।

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम्।
अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षळर आहुरर्पितम् ॥१२॥

पञ्चपादम्। पञ्चर्तुपादम्[18]। पितरम्[19]।

---

१. जरायै Sy. जरणाय योग्यं रक्षयितुं शक्यम् At.

२. भव P. P. adds त्रींश्च पितॄन् सूर्यं वायुमग्निं च धारयन्नूर्ध्वस्तिष्ठति नच तमवग्लपयन्ति after भवति।

३. ऋतस्योदकस्य सत्यात्मकस्य वाऽऽदित्यस्य Sy. सत्यस्य परमात्मनः सम्बन्धिनीम् At.

४. द्युलोकस्यान्तरिक्षस्य (द्युलोकमन्तरिक्षम्) परितः Sy. द्योतमानां ब्रह्मविद्याम् At.

५. ऋते विना वर्जयित्वा At.

६. सञ्चरति Sy. वर्तते। ब्रह्मविद्याया अभाव एव कालचक्रप्रभाव इत्यर्थः At.

७. The passage beginning with तदिदम् and ending with चक्रे is omitted by M. अत्रास्मिंस्त्वदीये चक्रे Sy. अत्र कालचक्रे At. अस्मिंश्च is suggested for तस्मिंश्च

८. तेस्था० P. पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनां दुःखात्त्रातारो वा Sy. आ समन्तात् पुत्रा अवयवा अंशाः At.

९. ०त्वा P.

१०. मिथुः P. मिथः M. ०ता D. स्त्रीपुंसरूपेण परस्परं मिथुनभूताः Sy. अन्योन्यसङ्घट्टितरूपा मिथुनीभूता इव At.

११. ०तिP.M. विंशत्युत्तरसप्तशतसङ्ख्याकाः। ... षष्ट्यधिकशतत्रयसङ्ख्याकान्यहानि, तावत्य एव रात्रय इत्येवं तद्विभागः। 'सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः स एषोऽहःसम्मानः' (AA.3.2.1.) इत्यारण्यकम् Sy.

१२. अहोरात्ररूपाः Sy. रात्रिदिवसरूपाः At.

१३. निष्पद्यन्ते Sy. आतिष्ठन्ति At.

१४. तमित्थमग्ने० P. D.

१५. सर्वदा गमनयुक्तादित्य! यद्वा। अग्नेरेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वर्तमानत्वादसावप्यग्निरित्युच्यते Sy. अग्रणीः At.

१६. ०वेदय० M.

१७. VM. ignores आ। अग्ने

१८. पञ्चसङ्ख्याकर्त्वात्मकपादोपेतम्। एतद्धेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायम् Sy. अनेन प्रथमः काल उच्यते। तस्य कालस्य मूलप्रकृतिरेव देहः। तस्याः पञ्चावयवाः ... पञ्च पादा अंशा यस्य तं पञ्चपादम् At. पञ्चर्तवः पादा यस्य स पञ्चपादस्तम् SKN. ऋतवो हि संवत्सरस्य पादास्तैरसौ पतति गच्छति Dur.

१९. वितरन् M. सर्वस्य प्रीणयितारम् Sy. जगतां पितरम् At. पातारं वा सर्वस्य SKN. पालकं सर्वभूतानामुत्पादयितारं वा Dur.

द्वादशमासाकृतिम्[1]। दिवः[2]। आहुः[3]। परस्मिन्[4]। अर्धे[5] स्थितम्। उदकवन्तम्[6]। अथ[7]। इमे[8]। अन्ये[9]। दिव उपरे[10] मूले[11] स्थितम्। विद्रष्टारम्[12]। सप्तर्तुचक्रे[13]। षडृत्वरे[14]।

---

१. P. adds दिति तदिदं चक्रमादित्यस्य स्वभूतां दिवं परितः पुनः पुनर्वर्तते तस्मिंश्चक्रे पुत्ररं after द्वादशमासाकृतिम्। द्वादश मासा एवाकृतयो यस्य तादृशम् Sy. द्वादशाकारम्। सृष्टिस्थितिसंयमार्थानि चत्वारि चत्वारि रूपाणि सन्त्यस्य। विष्णुपुराणाद्युक्तानि प्रकृतिविधात्रादीनि ब्रह्मप्राणिकर्तृकानि At. द्वादश मासा आकृतिराकारो यस्य स द्वादशाकृतिस्तम् SKN. द्वादशमासप्रविभक्तविग्रहम्। 'द्वादश मासाः संवत्सरस्य' (Cf. AB. 1.28.) इति च ब्राह्मणम् Dur. २. द्युलोकस्य Sy., SKN. दिवस्तत्त्वज्ञाः At.

३. अर्पितमाहुः। एतदुत्तरत्र स्थितमत्राप्यनुषज्यते। यद्यत्रार्पितं तत्तदधीनमतः संवत्सरं सूर्यायत्तमाहुरित्यर्थः Sy. अर्पितमित्येतदनुषङ्गः स्याद्येनादित्यमाहुरर्पितं केचित् SKN. ४. तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। परस्मिन् Sy. कतिपय इतरे तत्त्वविदस्तु At. अपरे SKN.

५. अर्धेऽन्तरिक्षलक्षणेऽवस्थित आदित्य इत्यर्थस्तस्मिन् Sy. तात्स्थ्यादत्र ताच्छब्द्यम्। 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इति यथा। परस्मिन्नर्धे यः स्थित आदित्यस्तत्रेत्यर्थः SKN.

६. वृष्ट्युदकेन तद्वन्तं प्रीणयितारं वा। पुरीषमित्युदकनाम। उक्तलक्षणं संवत्सरचक्रम् Sy. उदकवन्तमब्धिशायिनं नारायणं पञ्चपादादिगुणमाहुः। 'दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम्' (RV. I. 164. 12b.) इत्यस्याल्पार्थं वदन्ति केचित्, पुरीषशब्देनाविद्यावान्तरापि च्छाया जीवाख्योच्यते, तद्वन्तं सूत्रात्मकं नारायणं दिवः स्वर्गलोकस्य पर उत्कृष्टेऽर्धे भागे वैकुण्ठाख्ये लोके At. वृष्ट्युदकेन तद्वन्तं संवत्सरमाहुः SKN. ७. अपि च Sy. अनन्तरम् At ८. इमे प्रसिद्धाः At.

९. अन्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः Sy. एक आचार्याः At. १०. उपरि M.

११. उपरमन्तेऽस्मिन्नुपरताः प्राणिनोऽत्रेति वा, उपरः संवत्सरस्तस्मिन् Sy. अद्रीत्यादिषु। निघण्ट्वादौ त्रिंशन्मेघनामसु मध्य एकोनविंशतिनामानि पर्वतस्याप्यभिहितानि भवन्तीति सम्प्रदायज्ञा आहुः। अपरे कैलासादिके सन्तम At. उपरि स्थितमिति शेषः SKN. उपर्यवस्थिताः Dur.

१२. The passage beginning with दिवः and ending with विद्रष्टारम् is omitted by P. विविधदर्शनकरमादित्यम् Sy., SKN. विचक्षणं विश्वरूपाक्षं रुद्रं तमाहुः At. विविधानां सर्वभूतकर्मणां द्रष्टारम् Dur.

१३. सप्तादित्यरश्मयस्तद्द्वारेण चक्रस्थानीया यस्य स तथोक्तः। यद्वा। अयनर्तुमासपक्षाहोरात्रिमुहूर्तानि सप्त सप्त चक्राणि पुनः पुनः क्रममाणानि यस्य तादृशे Sy. सप्तदशे महदादिसप्तपरिधौ At. चकनाच्चरणात्क्रमणाच्चक्रा रश्मयस्ते सप्त, आदित्यद्वारेण सम्बन्धिनो यस्य स सप्तचक्रस्तस्मिन् SKN. अथवा सप्तचक्र आदित्यः। स हि सप्तभी रश्मिभिश्चकते दीप्यते Dur.

१४. षवृत्वरे P. षड्ऋत्वरे M. षड् ऋतव एवारा नाभौ प्रत्यृताः सम्बद्धा यस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे Sy. षड्तुपरिधौ वर्तमानेन मध्यमेन चराचरादौ ब्रह्माण्डे At. षड्भिररभूतैर्युक्ते तस्मिन्संवत्सरचक्रे SKN.

अर्पितम्।[1] आहुः,[2] सोऽयं देवताभूतः पृथिव्याः पर्यन्ते दृश्यते ततो दिवीत्युभयथा वादः।

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्थुर्भुवनानि विश्वा।
तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥१३॥

पञ्चारे। हेमन्तशिशिरयोः समासेन पञ्चारे।[3] संवत्सरचक्रे।[4] परिवर्तमाने।[5] तस्मिन्।[6] आतिष्ठन्ति।[7] सर्वाणि।[8] भुवनानि।[9] तस्य चक्रस्य।[10]

---

१. अर्पिम् P. अधिकृतम् At. यद्यदर्पितं तदधीनं तद्भवति, अतोऽत्रार्पितत्वेनाधीनत्वं लक्ष्यते, अधीनमाहुः SKN. एवमेके संवत्सरमादित्यप्रविष्टमाहुः Dur.

२. आहुः। एतदुक्तं भवति। अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपभिन्नगतेस्तीव्रमन्दादिभावस्य च कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः। अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात्तदायत्तत्वमाहुरिति Sy. ब्रह्माणं तमाहुः At. केचित्संवत्सरमादित्यस्यायत्तमाहुः। अन्य आदित्यं संवत्सरस्य। कथम्पुनः संवत्सर आदित्यायत्तः, आदित्यो वा संवत्सरस्य ? उच्यते। संवत्सरस्तावदहोरात्रनिर्वर्त्यः। तेन स तस्यायत्तः। आदित्यस्यापि संवत्सरावयवभूतैर्ऋतुभिस्तावदस्य तीव्रत्वमन्दत्वे क्रियेते। गतेश्च कालवैषम्यं, दक्षिणोत्तरादिदिग्गमनभेदश्च। अतः सोऽपि संवत्सरायत्तः SKN. एवमेतस्यामृच्यादित्यसंवत्सरौ स्तूयेते Dur. This stanza is explained in N. 4. 27; SKN. II. 283.

३. पञ्चर्तुरूपैररैर्युक्ते Sy. एवंविधकालाख्येऽधीशानं लिङ्गदेहमाश्रितः सर्वसंसार इत्युच्यते।...कर्मेन्द्रियाणि, ज्ञानेन्द्रियाणि, तन्मात्राश्च, प्राणाश्चान्तःकरणानि चेति राशयः। एवं पञ्चावयवा अस्य (तस्मिन्)At. इत्यत्र तावत्पञ्चर्तुतया। ...ऋतवः पञ्च हेमन्तशिशिरौ (रयोः) तुल्यप्रभावत्वात्समासेनैकः। इतरे चत्वारस्तेऽरभूता यस्य तत् (सः) पञ्चारस्तस्मिन् SKN. पञ्चर्तुतया संवत्सरस्य स्तुतिः। ऋतवोऽत्रारत्वेनाभिप्रेताः Dur. इति पञ्चर्तुतया। 'पञ्चर्तवः संवत्सरस्य'(AB.1.1.14.)इति च ब्राह्मणम्। हेमन्तशिशिरयोः समासेन N.4.27.

४. सप्तव P. चक्रे संवत्सरात्मके Sy. तत्करोति चक्रम्। कृन्ताः केचित्। लिङ्गशरीरमेकमेव कर्तृ न त्वात्मा। अविवेकावात्मनि कर्तृत्वं प्रतीतम्। यद्वा चरतीति चक्रम्। रूपसिद्धिरुन्नेया। लिङ्गधारक(त्व) मेव लोकान्तरसञ्चारित्वमात्मन इत्युक्तं भवति। तस्मिन्... चक्रे At. चक्रे संवत्सराख्ये SKN. ५. संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेण पुनः पुनरावर्तमाने सति Sy. लोकान्तरं वाञ्छति सति At. परिगृह्येदं सर्वं जगद् वर्तमाने Dur.

६. कालचक्रे Sy. परोक्षे At. प्रकृतप्रतिनिर्देशोऽयम्। पूर्वस्यामृचि... यत्प्रकृतं तस्मिन् SKN. ७. वर्तन्त इत्यर्थः Sy. आधारीकृत्य तिष्ठन्ति At. आस्थितान्यारूढानीत्यर्थः SKN. अधिरूढं बम्भ्रमीति Dur. ८. D. repeats सर्वाणि सर्वाणि। सर्वमेवेदम् Dur.

९. भूतजातानि Sy., SKN. स्थूलशरीराणि तस्य च भावविकारा इति At. जगत् Dur. १०. तस्य चक्रस्य मध्ये वर्तमानः Sy. तस्य चक्राख्यस्य लिङ्गस्य At. अथैवमतिमहताऽपि सर्वभूतचक्रेणाक्रान्तस्य कालचक्रस्य Dur.

अक्षभूत[1] आदित्यः। न कदाचित्। तप्यते[2] न नमति[3]। भारमहत्त्वेऽपि[4]। न च। शीर्यते[5]। चिरात्[6]। एवारभ्य[7]। नाभिसहितो[8] लौकिकं चक्रं नाभिपरिवर्तने शीर्णं भवति[9]।

सनेमि चक्रमजरं वि वावृत उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति।
सूर्यस्य चक्षू रजसैत्यावृतं तस्मिन्नार्पिता भुवनानि विश्वा ॥१४॥

सनेमि चक्रम्। मूहूर्ता नेमयस्तद्युक्तम्[10]। जरावर्जितम्[11]। कालचक्रम्[12]। विवर्तते[13]। युक्ताः[14]।

---

१. अक्ष P. P. adds व आहुः परस्मिन्नर्थे स्थितमुवकवन्तमर्थेमे अन्ये दिव उपरे मूलं स्थितं विद्रष्टाभ्यः after अक्षभूतः। अक्षो भ्रामक आधारः प्रथमकालः। शुद्ध आत्मा प्रधानञ्चेत्येके At. अक्षभूत आदित्यः SKN. अयमक्षः संवत्सराख्यः Dur.

२. न पीडयते Sy. न भ्राम्यति न कदाचिदपि नश्यति At. नैव . . . तप्यते। न सन्तापयति। नापयास्यतीत्यर्थः Dur.

३. नुमति M.

४. सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि Sy. भूरीणां भर्ता। आधारनाशे सर्वशून्यता स्यादित्यर्थः At. बहुभारेण सर्वभूतैर्बहुभारोऽपि SKN. एवमपि बहुभारः सन् Dur.

५. न भिद्यते Sy. न नश्यति। परमार्थतो न देहत्रयधर्मेण युज्यते, जीवात्मनाशे कृतनाशाभ्यागमप्रसङ्गः At. न वा तप्तोऽपि सन् सहसैव नश्यति Dur.

६. सनातन एव Sy. सर्वदैव At. पुराण एव SKN. चिरन्तन एव सः Dur.

७. The passage beginning with आदित्यः and ending with एवारभ्य is omitted by P.

८. समाननाभिकः सर्वदैकरूपनाभिरसौ Sy. चक्रस्य लिङ्गस्य नाभावेव वर्तमानोऽपि जीवात्मा At. सह नाभ्या, नाभिस्त्रय ऋतवो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इत्येते। आदित्यमण्डलं वा SKN. अक्षः Dur.

९. यथा लौकिकरथाक्षो भारेण भग्नो भवति। अक्षघातेन च नाभिर्विवृता भवति तद्वदत्रापि नास्तीत्यर्थः Sy. This stanza occurs in N. 4. 27; SKN. II. 282.

१०. नेयमस्त० P. ०स्तद्यं M. समाननेमि। एकप्रकारबहिर्वलयमक्षीणनेमि Sy. अनेनान्यदपि जगच्चक्रमस्तीति प्रासङ्गिकं वदन्वेदः सर्वमुक्तिपक्षं निराचष्टे। . . . नेमिशब्दोऽर्धवाची। इह जगति प्रकृतिः पुरुषश्चार्द्धे विद्येते। तदंशत्वेन जडाजडप्रपञ्चौ नेमिनौ ताभ्यां सहितं कृत्स्नं जगत्सनेमि। नेमिभिर्नेतृभिः। परिच्छिन्नैः सङ्कुचद्भिर्जीवैः सह वर्तमानं जगदित्यर्थः। अन्ये त्वाहू रथनेमिरिव जडप्रपञ्चस्योपरि स्थितश्चेतनप्रपञ्चो नेमिस्तेन युक्तं जगच्चक्रम् At.

११. सदातनमपि जरारहितम् Sy. अजरमनश्वरम्। आत्मज्ञानासद्भाव इति शेषः। अनेन जगच्चक्रस्य प्रवाहनित्यतोक्ता At.

१२. ०लं च० M. चक्रं संवत्सराख्यम् Sy. जगच्चक्रम्। 'भ्रमतीति वा चरतीति वा चक्रम्' इति शाकपूणिः। पुनः पुनरुत्पत्त्यादिधर्मैर्युज्यमानमित्यर्थः At.

१३. पुनः पुनर्विशेषेण वर्तते Sy. विवर्तते विवर्तोऽयं प्रपञ्चो न परिणाम इत्यर्थः At.

१४. स्वस्वव्यापारयुक्ताः Sy. योगाः At.

[1]दश [2]दिशस्तच्चक्रम्। अस्यां [3]भूम्याम्। [4]वहन्ति। [5]सूर्यस्य। [6]दर्शनसाधनं तच्चक्रम्। [7]उदकेन। परि-[8]वृतम्। [9]एति। [10]तस्मिन्। सर्वाण्येव। [11]भुवनानि। [12]अर्पितानि, सूर्यस्तस्मिंश्च[13]क्रेऽर्पितैरहोरात्रैः सर्वाणि [14]भूतानि पश्यति।

साकंजानां सप्तर्थमाहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति।
तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥१५॥

साकञ्जानाम्। सह [15]जातानां मिथुनभूतानाम्। [16]सप्तममृतुम्। [17]एकजम्। [18]आहुः। षट्।

---

१. दशेन्द्रादयः पञ्च लोकपाला निषादपञ्चमाश्चत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णा मिलित्वा दशसङ्ख्याकाः Sy.
आत्मानुसन्धानसिद्ध्यर्थं दशसङ्ख्याकाः At.　　२. यु...द० M.

३. ऊर्ध्वतनायामीषायामुपरि विस्तृतभूम्यां वा Sy.
विवर्तनिवृत्तिहेतुं कथयति।... ऊर्ध्वं ब्रह्मविद्यायाम्। उदूर्ध्वमात्मानं तनोतीत्युत्ताना ब्रह्मविद्या। निमित्तसप्तम्येषा। अविद्यानिवर्तकब्रह्मविद्योत्पत्त्यर्थमित्यर्थः At.

४. निर्वहन्ति। कृत्स्नं जगन्निर्वहन्तीत्यर्थः। तन्निर्वाहार्थत्वात्कालस्य Sy. अनुवर्तन्ते। निर्वहणीयाऽनुवर्तनीयेत्यर्थः At.

५. आदित्यस्य Sy.　　तदा च सूर्यस्य परमात्मनः At.

६. चक्षुः ख्यानस्वभावं सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं वा मण्डलम् Sy. ज्ञापकं ज्ञानम् At. चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा N.4.3.

७. वृष्ट्युदकेन Sy.
तत्पूर्वं संशयविपर्यासाऽसम्भावनामलेन At. उदकं रज उच्यते N.4.19.

८. व्याप्तम् Sy. आवृतमाच्छादितमनुद्भूतमासीत् At.

९. गच्छति Sy.　　आगच्छति At.

१०. तादृशे मण्डले Sy.
तस्मिंश्चक्षुषि ज्ञापके ज्ञाने At.

११. भूतजातानि Sy.　　जगन्ति At.

१२. अर्पितानि, तदधीनत्वात्तेषाम् Sy. विलीनानि भवन्ति At.

१३. ०स्तद्यस्मिन् च० M. ०क्रेष्वितैर० P.

१४. भुवनानि P.

१५. ०तां P.　　एकस्मादादित्यात्सहोत्पन्नानां सप्तानामृतूनां मध्ये Sy. 'पञ्चारे' (RV.I.164.13.) इत्यत्र लिङ्गं वक्तुं प्रसक्तं, 'सनेमि' (RV.I.164.14.) इत्यत्रानुप्रसक्तं स्थूलशरीरं विविच्योच्यत इति लिङ्गमाहुः। ...देहेन्द्रियादिभिः सार्धं जायमानमिदानं ब्रह्म यस्मिन् (तत्)। नेदं षष्ठीबहुवचान्तं पदम् At.

१६. 'पथ गतौ' पलोपश्छान्दसः। सप्तापि लोकान्पथति गच्छतीति सप्तथम् At.

१७. एककम् M. एकेनोत्पन्नम्। ...चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसन्ताद्याः षडृतवो भवन्ति। अधिकमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्तुः। नच तादृशो मास एव नास्तीति मन्तव्यम् 'अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः' (TS. 6.5.3.4.) इति श्रुतेः Sy.
कारणशरीरात्परं लिङ्गं तु तेनैव जायत इत्येकजम्। द्वाभ्यां जायत इति द्विजं स्थूलशरीरम् At.

१८. आहुः कालतत्त्वविदः Sy.

एव[1]। द्वाभ्यां मासाभ्यां संयुक्ताः[2]। सर्वस्य द्रष्टारः[3]। संवत्सराद्[4] देवाज्जाताः[5]। इति[6]। तेषामृतूनां[7] सम्बन्धीनि। सर्वेषामिष्टान्यृतुलिङ्गानि[8]। स्वे स्वे काले निहितानीमानि[9]। स्थाने[10]। संवत्सराय[11] पुनः पुनरावर्तन्ते[12]। रूपशः[13]। विकृतानि[14] नानारूपाण्यृतुलिङ्गानि संवत्सरे पुनः पुनरावर्तन्त इति[15][16]।

स्त्रियः॑ स॒तीस्ताँ उ॑ मे पुं॒स आ॑हुः॒ पश्य॑दक्ष॒ण्वान्न वि चे॑तद॒न्धः ।
क॒विर्यः पु॒त्रः स ई॒मा चि॑केत॒ यस्ता वि॑जा॒नात्स पि॒तुष्पि॒तास॑त् ॥१६॥

स्त्रियः सतीः। स्त्रीपुंविभागः शरीरकृतो नात्मभूते सूर्ये स विशेषो भवतीति[17] पश्यन्[18] वदत्य-[19]

---

१. इच्छब्द एवकारार्थः Sy.

२. ऋतवो मासद्वयरूपाः Sy. अथ लिङ्गदेहावयवानाह ... ज्ञानकर्मेन्द्रियरूपेण युगलरूपाश्शब्दाद्या इन्द्रियार्थाश्च At.

३. गन्तारः Sy. ऋषयः प्राणाः। 'प्राणा वाव ऋषयः' (Cf. SB.6.1.1.1.) इति श्रुतेः At.

४. देवादादित्यात् Sy.

५. ०रा देवा ज्ञा० P.D. सप्तमाधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः। 'निःसूर्योऽधिकमासो मण्डलं तपते रवेः।' इत्यादिस्मृतेः। तस्मात् षडेव देवजा अदेवज एकः Sy. आकाशजं श्रोत्रजातं वाक्च, वायुजौ त्वक्पाणी, तेजोजं चक्षुःपादम्, अब्जं रसनोपस्थं, भूजौ घ्राणपायू, उभयेन्द्रियात्मकमनेकभूतजं मन एवमेकादशेन्द्रियाणि भवन्त्युक्तानि At.

६. एवमाहुः Sy.

७. ऋतूनां स्वरूपाणि Sy. यमादीनां लिङ्गावयवानाम् At.

८. ऋष्टा० P. सर्वलोकाभिमतानि Sy. एषणस्थानानि विषयरूपाणि गन्धादीनि At.

९. इमानि is omitted by P.D. पृथक् पृथक् स्थापितानि Sy. विधिप्रतिपादितानि चेत् At.

१०. तत्तत्स्थाने Sy. धामनि धामनि स्वर्गादिके स्थाने स्थाने, वैदिके ज्ञाने ज्ञाने वा At.

११. जगद्व्यवहाराय पुनः पुनरावर्तन्त इत्यर्थः Sy.

१२. चलन्ति Sy. उपयुज्यन्ते स्थातारमात्मानं बद्धुम् At.

१३. रूपभेदेन। ... स च रूपभेदस्तैत्तिरीयैराम्नातः। 'स रसमह वसन्ताय प्रायच्छद्यवं ग्रीष्माय' (TS. 7.2.10.1.) इत्यादि Sy. रूपं रूपमनेकदेहग्रहणमित्यर्थः At.

१४. विविधाकृतियुक्तानि Sy. तानि चेद्विकृतानि काम्यानि वा निषिद्धानि वा At.

१५. स्थात्रेऽधिष्ठात्रे तदर्थाय Sy. स्थायिने, स्थिरं स्थातारमात्मानं मोचयितुम् At.

१६. VM. ignores स्थात्रे

१७. इति is omitted by P.

१८. पश्य P.

१९. ०न्त्य० P. पूर्वजन्मनि सिद्धानां स्त्रीणामन्धादीनां चात्राधिकार उच्यते At.

नात्मविदाम्—स्त्रियः[1]। सतीः[2]। इमाः[3]। मम[4]। तत्त्वविदः[5] पुंसः[6]। आहुस्तमिममर्थम्[7]। चक्षुष्मानेव[8]। जानाति[9] प्राज्ञः[10]। न पुनः। अन्धः[11]। विजानाति[12]।

---

१. संस्त्यानवत्यो योषितः Sy. स्त्रियोऽपि At. स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरेकत्रासम्भवात्स्त्रीशब्दोऽत्र क्रियानिमित्तस्त्रातुर्वाचकः पुंशब्दोऽपि पुरुमनसः SKN. त्रायतेः पालनार्थस्यात्र स्त्रीशब्दो निरुच्यते। पालयित्र्य एवैताः सत्यः कृत्स्नस्य जगतः। एत एव रश्मयो नाडीभिराध्यात्मिकीभिरनुप्रविश्य प्राणिनां शरीराण्यन्नपक्तिं कुर्वन्ति। ततः स्थितिरुपजायते। एत एव वर्षप्रदानेन कृत्स्नं जगत्त्रायन्ते तस्मात्त्राणात्स्त्रिय एताः Dur.

२. सत्यः। योषिद्वद्वुदकरूपगर्भधारणात्स्त्रीत्वम्। एषां रश्मीनामाविष्टलिङ्गत्वात्स्त्रीलिङ्गता Sy. परमात्मनः सतीः सम्बन्धिनीरात्मविद्याप्रवणाः At. तमोऽपनयनान्नपक्त्यादिना कृत्स्नस्य जगत इत्यर्थः SKN.

३. तान् उ तान् रश्मीनेव Sy. अत्यन्तोत्कृष्टान्। उकारोऽत्र पूरणार्थः At. रश्मीन्। उ इति पदपूरणः SKN. तानेवं लक्षणान्रश्मीन्पालयितॄन्सतः Dur.

४. मदीया या दीधितयः Sy. मम ब्रह्मवित्त्वेन At. मह्यम् SKN. मम Dur.

५. त्वविo P. D. ब्रह्मविदः SKN.

६. प्रभूतवृष्ट्युदकसेक्तॄन् पुरुषानाहुः। प्रतिनिर्देशापेक्षया पुंल्लिङ्गता Sy. पुरुषान् At. पुरुमनसो बहुमनस आत्माविविषयस्य मननस्य ज्ञानस्य कारणभूतानित्यर्थः SKN. एतान्पुंसः Dur.

७. आहुः...कथम्? आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्ध्यधिदैवतं, तदवयवभूताश्च रश्मयः। तेनैते बुद्धिमधिष्ठाय ब्रह्मविदः सर्वानात्मादीनर्थान्प्रकाशयन्ति। अत उच्यते बहुनो ज्ञानस्य कारणभूतानाहुरिति SKN. एत एव रश्मयो बहुप्रज्ञाना इत्येवं ब्रह्मविद आहुः। एत एवान्नपक्त्याविनोपकारेणोपकुर्वन्तो जगत्त्रायन्ते। एत एव बुद्धेः सर्वार्थप्रकाशित्वेनोपकुर्वन्तीत्यभिप्रायः। आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्ध्यधिदेवता। तदवयवभूताश्च रश्मयः। ते नाड्यन्तर्गता अध्यात्मपुरुषस्य विज्ञानमुपाहरन्ति। अतस्तेषां बहुप्रज्ञानत्वमुपपद्यते Dur.

८. अमुमर्थमत्यन्तनिगूढम् Sy. तांश्च SKN. ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान् Dur.

९. चयुष्माo P. ज्ञानवृष्ट्युपेतः कश्चिन्महान् Sy. चक्षुष्मानेवासौ। ब्रह्मविद्यायां जात्यन्धनियमनिर्बन्धो नास्तीत्यर्थः At. अक्षशब्देनात्र ब्रह्मज्ञानमुच्यते। क्षितायुकरत्वाद् ब्रह्मज्ञानवान् SKN. योऽक्षण्वान्भवति दर्शनवान्विज्ञानवान्वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः स एव Dur.

१०. oतिनि M. एवं जात्यन्धस्यापीत्याह। ...पश्यति चेद् ब्रह्म At. पश्यन्ति SKN. पश्यन्नास्ते नित्यकालं नित्ययुक्तत्वात् Dur.

११. अतथारूपः स्थूलवृष्टिः Sy. अन्ध एवासौ At. अन्धस्तद्रहितः सन् SKN. इतरस्तु योऽन्धोऽध्यानवानश्रुतवेदोपनिषत्कः Dur. तमोऽप्यन्ध उच्यते। नास्मिन्ध्यानं भवति। न दर्शनम्। अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते। अयमपीतरोऽन्ध एतस्मादेव N.5.1.

१२. न विचेतयति न जानाति Sy. ब्रह्मविद्यां न वेत्ति चेत् At. न विजानाति SKN. स मन्दबुद्धित्वान्नैतान्याथात्म्यतः पश्यति। न विजानातीत्यर्थः Dur.

वेद्वान्[1]। यः। कस्यचित् पुत्रो[2] भवति। सः। इममर्थम्[3]। आजानाति[4]। यः[5]। तान्येतानि भूतानि। एवं[6] वेद[7]। स[8] ज्ञानातिशयेन। पितुः[9]। पिता[10]। भवति[11] न[12] तु पुत्र[13] इति।

---

१. यः कविः क्रान्तदर्शी Sy. तत्त्वज्ञो यः At. मेधावी यः SKN. यः पुनरेवमेतान्याथात्म्यतः पश्यति स एव क्रान्तदर्शनो भवति परिनिष्ठितविद्य इत्यर्थः Dur. २. स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनां पुत्रस्थानीयः, पुरु जगतां त्राता वृष्ट्युदकलक्षणोऽस्ति Sy. बहुनोंऽहस आत्मज्ञानस्य त्राता परिनिष्ठितविद्यश्चेत्यर्थः SKN. स च परिनिष्ठितविद्यत्वादेव बहुनोंऽहसस्त्राता Dur.

३. स एव पुत्रः। यद्वा। ईमेनमर्थम्। स्त्रीणां सतीनां पश्चात्पुरुषभावम् Sy. इदमात्मतत्त्वम् At. स तान्, ईमिति पदपूरणः SKN. स एवैतानेवम् Dur.

४. सर्वतो जानाति। पित्रोः स्थितिं पुत्र एव जानाति नान्यः Sy. आज्ञापयतीति स गुरुः स्यादेव। ज्ञापको हि गुरुर्ज्ञानेनैव ज्ञापयति At. जानाति नेतरः SKN. आभिमुख्येन यथावत्पश्यति नेतरो मूढः Dur. ५. यः कश्चित्...तानि Sy. पुत्रत्वात् पितरं प्रत्यनुपदेष्टृत्वमिति चेत् तत्राह यस्तावदात्मतत्त्वम् At. यश्च तान् SKN. यश्च तानेवम् Dur.

६. स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणि जानीयात् Sy. विजानाति At., SKN. पश्यति Dur.

७. सं P. ८. जाना० P.

९. पिता वृष्ट्या जगत्पालको रश्मिसमूहस्तस्यापि Sy. पितुरपि At., SKN, Dur. १०. पिता, आदित्यः सः Sy. पितृस्थानीयः पालयिता वा SKN.

११. आदित्य एव भवतीत्यर्थः। यद्वा लौकिकोक्तिरियम्। यस्तानि जानाति स एवं भवति। स्वयं पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रापेक्षया पिता च भवति। पुत्रपौत्रादिसहितश्चिरकालं जीवी भवतीत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मम्—या इदानीं स्त्रियः सतीः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहुर्लौकिकास्तान् उ तानेव मे मह्यं पुंसः पुरुषानाहुः प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः। कथमन्यस्यान्यभावः? उच्यते। एकस्यैव निरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तद्देहावस्थानमात्रेण तत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः। श्रूयते हि 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी' (Śve. U. 4.3.) इत्यादि। स्त्रीत्वं पुंस्त्वं चोभयमपि वस्तुतो नास्तीत्युक्तं भवति। श्रुतिरपि तदभावं बोधयति। 'नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः। यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स चोद्यते (युज्यते) (Śve. U. 5.10.) द्वितीयः पादः पूर्ववत्। किं च पुत्रो वयसाऽल्पोऽपि यः कविः क्रान्तप्रज्ञो ज्ञानी स्यात्, ईमिममर्थं स विचिकेत जानाति। एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनस्ता तानि स्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि यो विजानादौपाधिकानि जानीयात्स पितुः स्वोत्पादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पिता, असत्पितृवत्पूज्यो भवति। उक्तमर्थमभिप्रेत्य ताण्डकब्राह्मणम्—'शिशुर्वाऽऽङ्गिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासीत्स पितृन्पुत्रका इत्यामन्त्रयत्' इत्युपक्रम्य 'ते देवानपृच्छन्त ते देवा अब्रुवन्नेष वाव पिता यो मन्त्रकृत्' (TMB.13.3.24.) मन्त्रद्रष्टुरेव किल पितृत्वं, तत्त्ववित् पितुष्पितासदिति किमाश्चर्यमित्यभिप्रायः Sy. लौकिकं पुत्रत्वं ब्रह्मविद्याविषय आतिदेशिकेन पितृत्वेन श्रौतेन बाध्यते At. पिता भवतीत्यर्थः। स ह्याधिदैविकमात्मानमभिसम्पन्नो भवति। न हि तस्य पिता नाम कश्चित्। स एव हि सर्वेषां जनानां पिता भवतीत्यभिप्रायः Dur. १२. Omitted by M.

१३. VM. ignores उ। This stanza occurs in N. 5. 1; SKN. II. 286.

अवः परे॑ण प॒र ए॒नाव॑रेण प॒दा व॒त्सं बिभ्र॑ती॒ गौरुद॑स्थात् ।
सा क॒द्रीची॒ कं स्वि॒दर्धं॒ परा॑गा॒त्क्व॑ स्वित्सूते न॒हि यू॒थे अ॒न्तः ॥१७॥

अवः परेण[1]। परेण लोकेन[2]। अवस्तथा[3]। परश्च[4]। एनेन[5]। अवरेण लोकेन[6] द्यावापृथिव्योर्मध्यत इत्यर्थस्तत्र। काचिद् गौः[7]। पदा[8]। कं च वत्सम्[9]। बिभ्रती[10]। उदतिष्ठदहराख्यम्[11]। सा च गौः[12]। कञ्चिदर्धमहराख्यमञ्चन्ती[13] राज्याख्यम्[14]। कम्[15]। चित्। अर्धमतीत्य[16]। प्रादुरभूत्[17] सा गौस्तं वत्सम्[18]। क्व[19]। स्वित्। जनयतीति[20] प्रश्नः।

---

१. अत्राग्नौ हूयमानाऽऽहुतिर्गोरूपेण स्तूयते Sy. ननु कथमुपदेशः कर्तव्यः? किं त्वंपदार्थानुवादेन तत्पदार्थोपदेशस्तत्पदार्थानुवादेन त्वंपदार्थोपदेशो वा? अत्रेदमुत्तरम् At.

२. वतरण P. परेण पदा पादद्वयेन स्वावयवेनाकृष्य Sy. आदावनूद्य परेण ब्रह्मणा योज्य इति शेषः At.

३. अवोऽवस्तादधोदेशेSy. अवरो जीवःAt.

४. वर० P. परस्तादुपरि देशे Sy. पश्चात्परः परमात्मा ब्रह्म At.

५. अनेन Sy. अनेन जीवेन At.

६. अवरेण च पदा पादद्वयेनाकृष्य Sy. अवरेण जीवेन सह योज्यः At.

७. गोरूपा गमनशीलैषा Sy. ततो गौः श्रुतिः At.

८. आहुतिसङ्घेन पोष्यम् Sy. पादेन महावाक्यात्मनैकदेशेन At.

९. वत्सस्थानीयमग्निम् Sy. पुत्रभावमापन्नं शिष्यम् At.

१०. धारयन्ती Sy. परमात्मस्वरूपेण योजयन्ती At.

११. ०तिवह० M. सूर्यं प्रत्युत्तिष्ठति। 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' (Manu. 3. 76) इति स्मृतेः Sy. उत्तिष्ठदुत्कर्षेणास्ते श्रवणमनननिदिध्यासनरूपमुत्कर्षं प्राप्नोति। कार्यकारणभेदविवक्षाऽत्र At.

१२. अथैवं कृतवती साऽऽहुतिः Sy. सा स्वात्मानुभूता At.

१३. ०वत्थंम० D. 'रीङ् गतौ' गतिरत्र नाशः। ...कत् कुत्सितं संसारमशुभं रीयते ध्वंसते नाशयतीति परमात्मज्ञानाभ्यासः कद्री, ताम् At.

१४. ०ति P. अञ्चन्ती is omitted by M. क्व गतेत्यनिश्चयगमना। आविर्त्यं प्राप्तवतीत्यर्थः Sy. अञ्चति गच्छति पूजयति च कद्रीची, स्वात्मानुभूतित्वात् At.

१५. कं फलभाजं पुरुषं प्रति Sy. कमपि At.

१६. अर्थम० D. अर्थमार्गम्...यद्वा। अर्धमुद्धम् Sy. भागलक्षणयाऽवशेषितमशङ्कमपि जडरूपमंशम् At.

१७. आगत्य Sy. पराकृत्य At.

१८. परागच्छति Sy. गच्छत्यनुभवति At.

१९. आगत्य च क्वचित्...कुत्र प्रवेशे Sy. क्व स्थाने At.

२०. फलमुत्पादयति Sy. ननु यद्यपि भागलक्षणया स्वस्य चिदंशग्रहणेनाङ्गत्याग उक्तस्तथापि माया तं जडांशं पुनरप्यपेक्षते सूते। इति चेन्न, क्व स्थाने जडांशं सूते पुनः? न हि स्विदात्मनि। प्रणष्टत्वात्। नाप्यात्मनि, नापि कारणे। तस्य निरस्ताविद्यत्वात् At.

न[1] तावत्। गवां[2] यूथमध्ये प्रसूत[3] इत्युद्यन्तमादित्यं दृष्ट्वा वदति।

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेद पर एनावरेण।
कवीयमानः क इह प्र वोचद्देवं मनः कुतो अधि प्रजातम् ॥१८॥

अवः परेण। अस्य वत्सस्य[4]। पितरम्[5]। परस्य लोकस्य[6]। अवस्तात्स्थितम्[7]। यः। अनुवेद[8]। परस्ताच्च[9] स्थितम्[10]। अस्य। अवरस्य लोकस्य[11]। स[12] कविमात्मानं कुर्वन्[13]। कः[14]। इहागत्य[15] तत्।

---

१. नहीतरगोवद्वियम् Sy.

२. सजातीयगोमध्ये Sy. अथ कारणादियूथे तदपि नेत्याह, न हि यूथेऽन्तरिति, ईशमायाभिप्रायेणैतदुक्तं भवति न जीवमायाभिप्रायेण At.

३. साधारण्येन यत्र क्वचिन्न सूतेऽपि तु कस्मिंश्चिदनुष्ठातरि। अतः स महान्को नु खल्विति। यद्वा। आदित्यरश्मिसमूह एव गोरूपेण स्तूयते। गौः, उक्तलक्षणा रश्मिरूपा गौर्वत्सं वत्सवद्रक्षणीयं यजमानमुक्तक्रमेण बिभ्रती, उदस्थात्। अथ तथा कृत्वा सा कद्रीच्यदृश्यगमना सती कं स्विदर्धमूद्धमर्धस्थानभाजं वा कं स्वित्पुरुषमादित्यं, परागादप्रतिनिवृत्ता गता। 'तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः' (Mu. U. 1.2.5.) इति श्रुतेः। तथा कृत्वा च क्व स्वित्सूते कस्मिन्निन्द्रादिलोके जनयति न सर्वत्र Sy. जीवमायानाशे सति कुण्ठितशक्तिरीशमाया क्व संसाररूपं जडांशं सूते स्वित्। नात्मनि, नाप्यात्मदेहेन्द्रियादियूथे। जीवमायांशेन तस्या अपि निर्मूलत्वेन नष्टप्रायत्वात् At.

४. पूर्वमन्त्रोक्तव्यतिहारं जानन्नेव गुरुर्दैवतमित्युच्यतेऽनेन मन्त्रेण . . . अस्य जगतः At.

५. एतल्लोकपालमग्निम् Sy. ईश्वरम् At.

६. आदित्येन सह Sy. परमात्मना योज्य इति शेषः At.

७. अवरो जीवः At.

८. अनुक्रमेण जानाति Sy. आचार्योपदेशक्रमेण यो वेद वेत्ति At.

९. ०स्था० P. पश्चात् परः At.

१०. आदित्यमस्य पितरं पालकम्। सोऽपीममेव लोकं वृष्ट्यादिना पालयति। तादृशमादित्यम् Sy.

११. अपर० M. अनेनावरेणाग्निना सह योऽनुवेद, अग्न्यादित्यौ व्यतिहारेणोपास्ते। यद्वा, अभिभूतरजस्तमस्कावुद्बुद्धसत्त्वावत एव स्वाधीनमायावेतावेकत्वेन वाऽधिगच्छति Sy.
अनेनावरेण योज्यः At.

१२. स तादृशः पुरुषः Sy. स एव At.

१३. कविवदाचरन् क्रान्तदर्शित्वमात्मनः ख्यापयन् Sy. कवींस्तत्त्वज्ञाञ्छिष्यानात्मन इच्छन्। शानच्प्रत्ययः। स्वरस्त्वनुसर्त्तव्यः। कविमिव ब्राह्मणमिवात्मानमाचरन्। कविर्ब्रह्म स इवाचरतीति विग्रहः। आचरतीत्याचार्यः। 'आचार्यो ब्रह्मणो मूर्त्तिः' (Manu 2. 226.) इति श्रूयते At.

१४. न चैवं वाच्यमेवंविधा गुरवः सुलभा इति। यथावसरस्तूपदेशः। नात्र त्वरणीयमित्यत आह . . . को दुर्लभः कः पुरुषः At.

१५. अस्मिँल्लोके Sy. ब्रह्मविद्यायाम् At.

ब्रूयात्तस्य[1] लक्षणम्। देवनशीलम्[2]। मनः[3]। कुतः[4]। अधि[5]। प्रजातमिति[6] प्रश्नेन सूचयत्युदितादादित्याज्जायमानः[7] 'तस्मादन्तरेमौ लोकौ यन्, सर्वेषु[8] सुवर्गेषु लोकेष्वभितपन्नेति[9]' इति ब्राह्मणम्।[10]

ये अर्वाञ्चस्ताँ उ पराच आहुर्ये पराञ्चस्ताँ उ अर्वाच आहुः।
इन्द्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥१९॥

ये अर्वाञ्चः[11]। ये[12]। अर्वाञ्चो[13] रश्मयः। तान्। एव पुनः। पराचः[14]। आहुस्तथा। ये। पराञ्चः[15]। तान्। एव। अर्वाचः[16]। आहुः। इन्द्रश्च=आदित्य[17] इन्द्रः सः। च। सोमश्च[18]। यानि[19] तानि। तथा चक्रथुः[20]। तानि[21] तेजांसि। धुरा[22]।

---

१. प्रब्रवीति Sy. प्रवक्ष्यति At.
२. द्योतमानं देवविषयमलौकिकं वा Sy. तं देवं परमात्मानम् At.
३. वक्तरि लब्धे श्रोता स्यात्तथा श्रोतरि सति वक्ता स्यात्। यतः श्रोतापि दुर्लभ इत्याह मनश्चित्तम् At.
४. कस्मादवृष्टविशेषात् Sy. कुतः कारणात् At.
५. आधिक्येन Sy. अधिकं शुद्धम् At.
६. उत्पन्नम्। उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः Sy. जातं भवेत्। तत्र कारणं सत्कर्मादि तत्तु दुरनुष्ठानम्। शुद्धान्तःकरणस्यैवाध्यात्मश्रवणं निर्वहतीति श्रोतापि दुर्लभ इत्यर्थः At. ७. उदिता आदित्या जायते मनस्त० M. ०स्तस्यावन्तरमौ D.
८. Omitted by P.
९. अपि त० P. १०. TB.1.2.4.1. VM. ignores प्र
११. ०र्वं० P. ब्रह्मविद्येतरमन्त्राद्युपदिष्टानां ब्रह्मलोकप्राप्तावपि पुनरावृत्तिरित्यनेनोच्यते At.
१२. सूर्यसोमयोश्चक्रे वर्तमाना रश्मयो ग्रहादयश्च तत्परिभ्रमणवशेन Sy.
१३. अर्वागञ्चना अधोमुखाः सन्ति Sy. येऽर्वाञ्चो मनुष्या मन्त्राद्युपासकाः At.
१४. पराङ्मुखाञ्चनानूर्ध्वानाहुः कालविदः Sy. ब्रह्मलोकगामिन आहुः At.
१५. ०ञ्चः D. तथा प्रथमं ये पराञ्चः परागञ्चनाः Sy. ये पराञ्चो ब्रह्मलोकादिस्थाः At.
१६. तानर्वाचो मनुष्यानाहुः। ब्रह्मविद्याऽभावे मन्त्राद्युपदिष्टाः पुनरावर्तन्ते। मन्त्रादौ मनुष्याणामेवाधिकार इति सूचितम् At.
१७. इन्द्रः परमेश्वर इरां भूमिं (इराया भूमेः) वृष्टया धारक आदित्यः। यद्वा द्वादशादित्यानां मध्य इन्द्रोऽप्येकः 'विवस्वदिन्द्रयुताः' इत्युक्तत्वादयमपीन्द्रः Sy. ननु मर्त्यलोकस्थान्के ब्रह्मलोकं प्रापयन्ति, के वा ब्रह्मलोकस्थान्मर्त्यलोकं प्रापयन्ति। किं कर्माण्येवेत्याह। इन्द्र ईश्वरः प्रयोजककर्ता At.
१८. हे सोम त्वम् Sy. त्वञ्च भोः सुन्वन्कर्मिन् प्रयोज्यकर्तः At. सोम is in the voc. in the original. The reading सोम for सोमश्च is therefore suggested.
१९. युवां या यानि मण्डलपरिभ्रमणानि Sy. युवां या यानि कर्माणि At.
२०. कृतवन्तौ Sy. कृतवन्तौ स्थः At.
२१. तानि कर्मणि At.
२२. तत्र दृष्टान्तः.... शकटादौ धुरि Sy. अग्रेसरेण लिङ्गशरीरेण At.

युक्ता[1] अश्वाः। इव रथान्[2]। लोकान्[3]। वहन्ति,[4] आदित्यचन्द्रमसावलातचक्रवदितरेतरं[5] तेजोभिरापूरयन्तौ[6] परिवर्तेते[7] तेजोभिर्जगद्धारयन्ताविति।

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥२०॥

द्वा सुपर्णा[8]। द्वौ। सुपतनावादित्यश्च[9] सोमश्च[10]। सह लोकनिर्वहणे युञ्जानौ[11]। सखायौ[12]। एकम्। वृक्षं[13] संवत्सरम्। आश्रित्य[14]। तिष्ठतः[15]। तयोः[16]। एकः[17]। तस्य स्वादु[18]। फलम्। अत्ति[19]। अनश्नन्[20]। अन्यः[21] सोमः। तमभिविपश्यति[22] सोममत्तीन्द्र

---

१. सम्बद्धा अश्वादयो यथा धुरं वहन्ति तद्वत् Sy. युक्तानि At.

२. धुरा न युक्ता यथा रथस्य धुरा युक्ता अश्वास्तं रथं देशाद्देशान्तरं प्रापयन्ति तद्वदित्यर्थः At.

३. रञ्जनात्मकस्य लोकस्य। कर्मणि षष्ठी। लोकम् Sy.
मनुष्यलोकम् At.

४. निर्वहन्ति।...यद्वा। एतत्पूर्वार्द्धे दृष्टान्तितम्। धुरा युक्ताः। धुरि स्थितं चक्रमपि धुरशब्देनोच्यते। तत्र युक्ताः समर्पिताः पुरुषास्तत्परिभ्रमणवशेनार्वाञ्चोऽपि पराञ्चः पराञ्चोऽप्यर्वाञ्चो भवन्ति तद्वत् Sy.
ब्रह्मादिलोकं प्रापयन्ति। रजसो ब्रह्मलोकाद्वा वहन्ति मर्त्यलोकं प्रापयन्ति At.

५. ०वकात० M.

६. ०जोऽभि० M.

७. ०वर्तयेते P. D.

८. अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेन जीवपरमात्मानौ स्तूयेते Sy.
अतो ब्रह्मविद्यैवाश्रयणीया। सा चाविद्यासिद्धं जीवमनु (नू) द्य तत्पदार्थप्रतिपादनममुमर्थमभिप्रेत्य जीवपरमात्मानावाह At.

९. यथा लोके द्वौ सुपर्णौ सुपतनौ शोभनगमनौ Sy.

१०. सोम P. D.

११. सयुजा समानयोगौ Sy.
द्वौ साधूनभ्युदयनिश्श्रेयसपक्षान् बिभ्रतौ जीवपरमात्मानौ सयुजा At.

१२. समानख्यानौ Sy.
अन्योन्यममुञ्चन्तौ सखाया परस्परोपकारिणौ At.

१३. एकमेव वृक्षम् Sy. समानमेकं वृक्षं व्रश्चनीयं देहम् At.

१४. परित आलिङ्ग्य At.

१५. आश्रयतः Sy.

१६. तयोर्मध्ये At.

१७. एको जीवः At.

१८. पिप्पलं पक्वं स्वादुतरम् Sy. पिप्पलफलसमं बहुदोषयुक्तमपि कर्मफलम् At.

१९. स्वादुं कृत्वा,अत्ति स्वदिति (स्वदते) At.

२० अभुञ्जानोऽपि At.

२१. अपरः Sy. परः परमात्मा At.

२२. अभिपश्यति Sy. अभितोऽप्यर्थं प्रकाशते At.

इति।[1]

---

१. तद्वद् द्वौ सुपर्णस्थानीयौ क्षेत्रज्ञ-परमात्मानौ, सयुजा समानयोगौ योगो नाम सम्बन्धः स च तादात्म्यलक्षणः। स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपं यस्य परमात्मनः स तदात्मा। एवमन्यस्यापि स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः। एवमेकस्वरूपावित्यर्थः। अनेन भास्करमतानुसारिणोऽतिरेकिनाम्नो जीवात्मा परमात्मनो नान्यः। स च परमात्मा जीवादन्यो नानाजीवाश्रयणादिति मतं निरस्तं भवति। ननु सम्बन्धो द्विष्ठः स च पक्षिणोरेव भेदमपेक्षतेऽतः कथमैकात्म्यमिति। न। औपाधिकभेदं वास्तवाभेदं चापेक्ष्य प्रवृत्तः। अत एव सखायौ समानख्यानौ नान्यख्यानौ। नन्वेकस्य यादृशं ख्यानं तादृशमेवान्यस्येति व्युत्पत्त्या भेदः स्फुटं प्रतिभाति कथं तादात्म्यमुच्यते ? इति न वक्तव्यं, नात्र परस्परं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोऽपि तु यस्य यादृशं ख्यानं स्फुरणं परमात्मनस्तदेव ख्यानमितरस्यापि जीवात्मन इति सखायावित्युच्यते। एकरूपप्रकाशावित्यर्थः। अत उपपन्नमैकात्म्यम्। अनेन वास्तवभेदोऽपि निरस्तः। 'समानं वृक्षं परि षस्वजाते' इत्यत्र यथाऽऽश्रयान्तराभावादुभयोरेकाश्रयत्वमभ्युपगन्तव्यं तद्वत् 'सयुजा सखाया' इत्युभयत्राप्यैक्ययोगाख्याने आश्रयणीये। वृश्च्यत इति वृक्षो देहः। स चोभयोः समान एक एव। जीवस्य भोगार्थत्वात्परमात्मना सृष्टैर्महाभूतैरारब्धत्वात्तस्योपलब्धिस्थानत्वाच्चोभयोरपि समानः। तादृशं समानं वृक्षं परि षस्वजाते परिष्वजत आश्रयतः। न च जीवस्य वस्तुत ईश्वरत्वे कथं जीवबुद्ध्या संसारशोकाविति वाच्यम् ? तयोर्मोहकृतत्वात्। तथा चाथर्वणिका अमुं मन्त्रमाम्नायास्य सन्देहनिवर्तकमुत्तरं मन्त्रमेवमामनन्ति "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः"(Muṇḍak. U. 3.1.2.)इति। अस्यायमर्थः। एक एव शरीरे पूर्णः पुरुषः परमात्मा निमग्नो निगूढः सन् स्वयमपीश्वरोऽप्यनीशत्वबुद्ध्या मुह्यमानो मूढः सञ्छोचति। संसारेऽहं कर्ता सुखी दुःखीति जननमरणे अनुभवति। यदा तु जुष्टं नित्यतृप्तमन्यं संसारशोकातीतमीशं परमेश्वरं पश्यति स्वानन्यतया साक्षात्करोति, तदा वीतशोको देहाद्व्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापत्रयः सन्नस्य महिमानमिति। निरस्तसमस्तौपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वात्म्यसर्वज्ञत्वादिमहिमानमित्येति प्राप्नोति। न च तद्भावानाप्तौ तन्महिमा प्राप्यते। अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः। तस्माद्वस्तुत एक एव भेदस्तु मोहकृत इति सिद्धम्। अनुभवदशायां लौकिकबुद्ध्या भेदमभ्युपेत्योच्यते। ततोऽन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभूतमत्ति भुङ्क्ते। यस्य यदुपार्जितं तत्तस्य स्वादु भवति। अन्यः परमात्माऽनश्नन्नाप्तकामत्वेनाभुञ्जानः स्पृहाया अभावात्। 'आप्तकामस्य का स्पृहा' (Gauḍapāda's Kārikā 1.9.) इति स्मृतेः। तस्माद्वास्तवभेदमुपजीव्य तयोरन्य इत्युक्तम्। वस्तुतस्तु 'अनीशया शोचति मुह्यमानः' (Muṇḍak U. 3.1.2.) इत्युक्तत्वादभेद एव। तादृशः परमात्मा स्वात्मन्यध्यस्तं जगत् साक्षित्वेनेक्षते Sy.

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरन्ति ।
इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥२१॥

यत्रा सुपर्णा[1]। यत्र[2]। सुपतना[3] आदित्यरश्मयः[4]। अमृतस्य[5]। भागम्[6]। अनिमेषम्[7]। वेदनेन[8]। अभिप्रयच्छन्ति[9]। ईश्वरः[10]। सर्वेषाम्[11]। भूतानाम्[12]। गोपायिताऽऽदित्यः[13]। सः[14]। मा[15]।

---

१. ०वर्णाः P. कोऽयमत्रार्थस्य प्रकाशस्तत्रेदमुत्तरम् At. अधिदैवतं तावदस्या ऋचोऽर्थः SKN.

२. आदित्यमण्डले Sy. यत्रार्थे प्रकाशेऽभिव्यज्यमाने सति At. यत्रेति सप्तमीश्रुतेः स्थिता इति शेषः।...यस्मिन्नादित्यमण्डले स्थिताःSKN. यस्मिन्मण्डलेऽवस्थिताः Dur.

३. शोभनगमना रश्मयः Sy. मोक्षपक्षीया जीवाः At. सुपर्णा इति रश्मिनाम।...रश्मयः SKN. ते हि शोभनमर्थमुद्दिश्य तपोऽपघातलक्षणं पतन्ति। अथवा शोभमानाः पतन्तीति सुपर्णाः Dur.

४. वादि० P.

५. उदकस्य Sy. अमृतस्याऽऽनन्त्यस्य सुखरूपस्य ब्रह्मणः At. प्राणिनां जीवनहेतुत्वादमृतसदृशस्यामरणधर्मणो वा भौमरसलक्षणस्योदकस्य SKN. अमरधर्मिण उदकस्य Dur.

६. भजनीयमंशमादाय Sy. भजनं प्राप्तिम् At. अंशं स्वं स्वम् SKN. भजनीयमंशमादाय पृथिवीलोकात्तेनान्विताः सन्तः Dur.

७. अनवरतम् Sy. अनश्वरम् At. निमेषवर्जितम्, महताऽऽदरेण सातत्येन वेत्यर्थः SKN. अनिमिषमाणा इवादरवन्त इत्यर्थः Dur.

८. ज्ञानेन, अस्माभिरेवं कर्तव्यमिति बुद्ध्या Sy. ज्ञानेन वृत्तिलक्षणेन At. देवतामाहाभाग्यात्स्वेन केनापि विज्ञानेन SKN. स्वकर्माधिकारयुक्तेनान्विताः सन्त इदमेवास्माभिः कर्तव्यं रसादानादिलक्षणं कर्मेत्यभिस्वरन्ति Dur.

९. अभिप्रापयन्ति Sy. अभिस्वरतिर्गतौ At. 'स्वॄ शब्दोपतापयोः' आभिमुख्येनोपतापयन्ति शोषयन्तीत्यर्थः। अथवा स्वरतिरत्र गतिकर्मस्वपठितोऽपि गत्यर्थः। भागमिति द्वितीयाश्रुतेरादायेति शेषः। यस्मिन्नादित्यमण्डल उदकस्यांशं स्वं रसमादाय गच्छन्तीत्यर्थः। SKN. सर्वभूतानि... अभितपन्तीत्यर्थः। अथवा। अभिस्वरन्त्यादित्यमण्डलमभिप्रयन्ति, आभिमुख्येन रसान्गृहीत्वा प्रयान्तिDur.

१०. स्वामी Sy. ईश्वर एव At. यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। तत्र स्थितः ...ईश्वरः SKN. यत्रैतदेवंलक्षणं कर्म कुर्वन्त्यादित्यरश्मयस्तत्र किम्? इत्युच्यते...इनो ह्यसावादित्य ऐश्वर्येण भवति Dur. ११. अत्र ज्ञानमार्गे विघ्ननिरासकः परमेश्वर एव सेव्यमान इत्याह...सर्वस्य At., SKN.

१२. भूतजातस्य Sy., SKN. लोकस्य At. भूतस्य Dur.

१३. तथा तस्यैव...गोपायिता रक्षिताऽयमादित्यः Sy. ज्ञानमार्गप्रवृत्तस्य गोपा गोप्ता रक्षकः At. गोपायिता च, य इति शेषः परस्तात्तच्छब्दश्रुतेः SKN. गोपायिता भवत्यादित्यो मण्डलान्तरपुरुषो यस्तत्र मण्डलेऽवस्थितः Dur.

१४. परमेश्वरः Sy. कथं भिन्नस्वभावयोरैक्यं तत्राह स इनश्चिन्मात्रांशः At.

१५. माम् Sy., At., SKN., Dur.

धीरः[1]। पाकम्[2]। अत्र[3]। आ। विवेश[4] आदित्यः, उदकं रश्मयः[5] सम्भरन्ति स चाज्ञान्मनुष्यानात्मना-[6] ऽधितिष्ठति[7]।

---

१. धीमान् प्राण्यनुग्रहबुद्धियुक्तः सन् Sy. धीः, इराऽवशिष्यमाणा यस्य स तथा At. प्रज्ञावानादित्यः SKN. प्रति-विशिष्टया बुद्धयान्वितो बुद्धिरेव हि तस्य शरीरम् Dur.

२. पक्तव्यमपक्वप्रज्ञम् Sy. पाकं प्रशस्तं विगलितासद्द्वितीयत्वादिदोषं चिन्मात्रं सन्तम् At. अर्थित्वाद्भक्तियुक्तत्वाद-पक्वप्रज्ञत्वाच्च पक्तव्यप्रज्ञम् SKN. सम्यग्दर्शनोऽनुग्राह्यतया Dur.

३. धिर, पाक मन्त्र P. अस्मिन्स्वकीयमण्डले Sy. अत्र वेदनेऽसन्निवृत्तिलक्षणे At. अत्रादित्यमण्डले SKN.

४. प्रवेशयति। अत्रास्मदीये देहे वा नियाम-कतया प्रविष्ट इत्यधिदैवतपक्षे Sy. प्रविशति। प्रवेश औपचारिकः। चिन्मात्रयोर्जीवपरयोरैक्यं न विरुध्यत इत्यर्थः At. आवेशयतु प्रापयत्वित्यर्थः SKN. आविशतु Dur.

५. उदकाश्मयः P.

६. ०त्मताधि० P.

७. अथाध्यात्मपक्षे। यत्र यस्मिन्नात्मनि, सुपर्णा शोभनपतनानि स्वस्वविषय-ग्रहणाय गमनकुशलानीन्द्रियाणि चक्षु-रादीन्यमृतस्य भागम्। अत्र विषया-वच्छिन्नचैतन्यममृतमित्युच्यते। तस्य भागं भजनीयं स्वस्वांशमनिमेषं निमेष-रहितमनारतं, विदथा वेदनेन वृत्त्यव-च्छिन्नचैतन्येनावरुद्धान्यभिस्वरन्त्यभिप्रय-न्त्यावरणापगमनेन स्फोरयन्ति। किञ्च यस्त्विनः स्वामी, अस्य देहस्य विश्वस्य भुवनस्य गोपा गोपायिता रक्षिता। यद्वा विश्वस्य भुवनस्य भूत-जातस्य स्वामी, अस्य देहस्य गोपाः। अनेन तत्त्वंपदार्थयोरैकत्वं प्रतिपादितं भवति। स परमेश्वरो धीरः समाधि-निष्ठः सर्वदाऽविक्रियो मा मां पाकं परिपक्वमनस्कं यागदानादिनाऽपगतर-जस्तमस्कत्वेन दर्पणवदतिनिर्मलसत्त्वो-द्रिक्तमनस्कं मामाविवेश। उक्तरूपे चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरतीत्यर्थः। यद्वा। अपरिपक्वमना अहं पूर्वमज्ञानदशायां मदन्य ईश्वरोऽस्तीत्यविद्वांस्ततः पर-मस्ति कश्चित्सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्य-ज्ञानादिलक्षण इति निश्चित्य पश्चाद् गुरुशास्त्राभ्यां स एवाहमस्मीति मत्वैवं पारम्पर्येणावगत्य, असम्भावना-विपरीतभावने व्युदस्य भावनया साक्षा-त्कृत्य परिपूर्णः परमात्माऽभूवमित्यर्थः। ...नन्वनवच्छिन्नस्य परमात्मनः सर्वत्र व्याप्तत्वात्प्राप्तिरेव नोपपद्यते। सम्प्रति (सत्यम्) अत्र प्राप्तिर्द्विविधा, प्राप्तप्राप्ति-रप्राप्तप्राप्तिश्चेति। प्राप्तस्यापि कण्ठे चामीकरन्यायेनाऽऽवरणाज्ञानहानद्वारेण प्राप्तिरुपपद्यते Sy. अध्यात्मपक्षेऽस्या ऋचोऽर्थः। यत्र यस्मिञ्छरीरे स्थिता रश्मयः प्रकाशकत्वाद्रश्मिसदृशानि चक्षु-रादीनीन्द्रियाणि। अमृतस्य रूपादे-र्ज्ञेयस्य विषयस्य, भागं स्वं स्वमंशं चक्षू रूपं श्रोत्रं शब्दं घ्राणादीनि गन्धादी-न्यनिमेषं विज्ञानेनोपतापयन्ति। आ-त्मानं प्रकाशयन्तीत्यर्थः। तत्र भोक्तृ-त्वेन स्थित इन ईश्वरः सर्वस्येन्द्रिय-ग्रामस्य गोपा यः स धीरः प्रज्ञावान्। पाकं पक्तव्यप्रज्ञमत्रैवस्थितमाविशतु मम प्रकाशीभवत्वित्यर्थः। अथवा—यत्रेत्या-त्मा निर्दिश्यते न शरीरम्। भाग-मित्यत्र च पूर्ववदादायेति शेषः। स्वर-

यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे ।
तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेद ॥२२॥

यस्मिन् वृक्षे । यस्मिन्[1] । आदित्यवृक्षे[2] । मधुन उदकस्यात्तारः[3] । सुपतनाः[4] पक्षिणो रश्मयः ।

तिश्च गत्यर्थः । यस्मिन्निहितानीन्द्रियाणि विषयस्यांशं स्वमादाय विज्ञानेनोपलभ्यार्थमभिगच्छन्ति । ईश्वरो गोपायिता च स मामाविशत्विति ।... पूर्वो देवताविषयः । अयमात्मविषय इति विशेषः SKN. आध्यात्मिकमुच्यते ...यत्र यस्मिञ्छरीरे सुपतनानीन्द्रियाण्यवस्थितानि स्वेषु स्वेष्वायतनेषु कृष्णतारादिषु । किं कुर्वन्ति? इत्युच्यते, अमृतस्यामरधर्मणो ज्ञानस्य भागं भजनीयं स्वं स्वं रूपादिलक्षणमंशमादाय विदथा वेदनेन विज्ञानेन युक्तानि, अभिस्वरन्ति नहीन्द्रियाणां चैतन्यमस्तीति । तानि ह्यचेतनानि चेतनस्य पुरुषस्य कर्तुर्विज्ञानमयस्य करणानि, तदधिष्ठात्र्यस्तु देवताश्चेतनाः ।... किं कुर्वन्ति? अभिस्वरन्ति, अभिप्रयन्ति विषयविज्ञानं पुरुषस्यापि भोक्तुः पटूकुर्वन्ति । अथवाऽभिस्वरन्ति बुद्धिमाभिमुख्येन विषयविज्ञानमादाय बाह्यप्रत्ययाधानार्थं स्वरन्ति गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र किम्? इत्युच्यते । तत्र योऽवस्थित ईश्वर इनः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायिता य आत्मा स मा धीरो धीमान्...पक्तव्यप्रज्ञोऽसम्यग्दर्शिनमसर्वज्ञं विपक्वप्रज्ञः सम्यग्दर्शी सर्वज्ञः सोऽत्रैव हि देहेऽवस्थितो बुद्ध्यधिदैवतभावेन तैजसाख्यो मामाविवेश, आविशत्वनुग्राह्यतया स माममत्रैवावस्थितोऽनुगृह्णात्वित्यर्थः । तदनुग्रहाद्ध्यस्य सम्यग्दर्शनं प्रकाशते तदाशास्यत इति Dur.

यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः । 'अमृतस्य भागम्' उदकस्य । अनिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वा । ईश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायिताऽऽदित्यः । 'स मा धीरः पाकमत्रा विवेश' इति । धीरो धीमान् । पाकः पक्तव्यो भवति । 'विपक्वप्रज्ञ आदित्यः' । इत्युपनिषद्वर्णो भवतीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । यत्र सुपर्णाः सुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्य भागं ज्ञानस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वा । ईश्वरः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायितात्मा । 'स मा धीरः पाकमत्रा विवेश' इति । धीरो धीमान् । पाकः पक्तव्यो भवति । विपक्वप्रज्ञ आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे N. 3. 12; SKN. II. 154.

१. अत्र वृक्षस्वरूपकल्पना । अधिदैवमादित्यमध्यात्ममात्मानं च प्रशंसति, यस्मिन्नादित्ये Sy. एवं चेज्जीवानां मुक्तिः स्यात्कर्मफलं क्व नु । कर्मकर्तृत्वे न मुक्तिः स्यात् । प्रारब्धं तु न नश्यति । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन लिङ्गदेहस्यैव भोक्तृत्वमित्युच्यते At.

२. वृक्षवत्सर्वफलाश्रयभूते Sy. व्रश्चनीये लिङ्गशरीरे स्थिताः At.

३. ०स्य० P. मध्वित्युदकनाम । तददन्तीति मध्वद उदकस्यात्तारः Sy. कर्मफलभोक्तारः At.

४. ०ना M. रश्मयः Sy. जीवाः At.

निविशन्ते[1]। यस्माच्च, अधि[2]। विश्वे[3] सुपर्णाः। सुवते[4]। तस्य। एव वृक्षस्य[5]। आहुः[6]। पिप्पलम्[7]। स्वादुरसम्[8]। तस्याग्रे[9] [10] स्थितम्। तत्[11] पिप्पलम्। नो। व्याप्नोति[12]। यः[13]। पितरमादित्यम्[14]। न। वेद[15], इत्यनादित्यविदो[16] निन्दा।

---

१. निवेशयन्ते P. निवेश० D. प्रविशन्ति रात्रौ Sy.
लोकाल्लोकान्तरं निविशन्ते, कर्मफलं भुञ्जते At.

२. उपरि Sy. अधिकानि काम्यानि, निषिद्धात्मकानि संसारकारणानि At.

३. पश्वे M. विश्वस्य Sy. सर्वात्मका अमुक्ताश्च भवन्ति। एवं लिङ्गदेहस्थानां जीवानां त्रैविध्यमुक्तम् At.

४. स्तुवते P. पुनरुदयकाले प्रकाशं जनयन्ति च यस्मादादित्यात् Sy. ऐहिकामुष्मिकफलानि सुवते कुर्वते च At.

५. आदित्यवृक्षस्य Sy.
लिङ्गदेहस्य At.

६. Omitted by P. कथयन्ति तत्त्वविदः। यद्वा सर्वस्याधि, उपरि वर्तमानमाहुः Sy.

७. ०पलं P. पालकं फलम् Sy. परमार्थतः पिप्पलं कर्मफलम् At.

८. रसवत् Sy.
स्वदनीयम् At.

९. तेऽस्य M.

१०. उपरि, उपासनान्तरम् Sy. ननु जीवस्य चिन्मात्रतत्त्वज्ञानादेव मुक्तिरस्तु, किमन्तर्गतेन तत्पदार्थज्ञानेन प्रक्रियापरिकल्पितेन। तत्राह यतोऽग्रे At.

११. तद् ब्रह्म At.

१२. नशतिर्गतिकर्मा। तत्फलं न प्राप्नोति। वेदितारस्त्वग्रे पिप्पलमाहुरित्यर्थः Sy. उद्रुत्कृष्टं न नशद् न प्राप्नोत्येव सः At.

१३. यो नरः Sy.

१४. ईदृशं पितरं जगतः पालयितारम् Sy. जगत्कारणं तत्पदार्थमीशम् At.

१५. व M, नोपास्ते . . . इत्यधिदैवपक्षे Sy. न वेत्ति वैदिकेषु केवलयुक्तेरप्रामाण्यादिति भावः At.

१६. न वेद, इति is omitted by P. अथाध्यात्मपक्षे। यस्मिन्परमात्मनि वृक्षे वृक्षवद् गमनादिरहितेऽविक्रिये सुपर्णाः शोभनगमनानीन्द्रियाणि मध्वदो मधुनो ज्ञानस्यात्तॄणि तज्ज्ञानेन ज्ञानभाञ्जीत्यर्थः। निविशन्ते स्वापकाले स्वस्वविषयेभ्यः प्रतिनिवृत्तान्यात्मनिवृत्या लीयन्ते पुनः प्रबोधकालेऽधि विश्वे विश्वस्योपरि सुवते च, उद्यन्ति स्वस्वविषयाँल्लभन्त इत्यर्थः। तस्य परमात्मनः पिप्पलं पालकं संसारत उद्धारकं स्वादु, आस्वादनीयममृतत्वलक्षणं ज्ञानम्। यत्फलास्वादने पुनः क्षुत्तृष्णाशोकमोहजरामरणादयो न भवन्ति तद्धि स्वादुतमम्। इतरस्वर्गादिफलानि पुनर्जननाद्यापादकत्वादापातस्वादूनि। तत्फलमग्रे स्वरूपज्ञानोत्तरकालमाहुः। यः पुमान् पितरं पालकं ज्ञानफलं तत्फलाधारमात्मानं वा न वेद न जानाति गुरुशास्त्राभ्यां स तत्फलं नोन्नशत् प्राप्नोति। अत आत्मानं यो वेद स एव तन्मोक्षफलं प्राप्नोतीत्यर्थः। यद्वा 'चर्मवदाकाशम्' (Śvet. U. 6. 20.) इत्यादिश्रुतिर्ज्ञानादन्योपायस्यामृतत्वप्राप्तिं निवारयति। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (Mu.U.3. 2.9.) इत्यादिका तु ज्ञानात्प्राप्तिमाह। तस्मादीदृशं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो भूयासमित्यर्थः Sy.

यद्गा॑य॒त्रे अधि॑ गाय॒त्रमाहि॑तं॒ त्रैष्टु॑भाद्वा॒ त्रैष्टु॑भं नि॒रत॑क्षत ।
यद्वा॒ जग॒ज्जग॒त्याहि॑तं प॒दं य इत्तद्वि॒दुस्ते अ॑मृत॒त्वमा॑नशुः ॥२३॥

यद्[1] गायत्रे। यत्[2]। गायत्रे[3] छन्दसि। अधि[4]। निहितम्[5]। गायत्रं[6] यत्। वा पदम्। त्रैष्टुभाच्छ[7]-न्दसः। त्रैष्टुभम्[8]। निरतक्षत=पृथगकुर्वन्[9]। यत्। वा। जङ्गमस्वभावात्[10]। जगत्या(म्)[11]। निहितम्। ये[12]। एव। तत्[13]। पदम्[14]। विदुः। त एव। अमृतत्वम्[15]। आनशुः[16], त्रीणि वैदिकानिच्छन्दांसि तानि चामुमादित्यं वहन्ति तस्मादेवादित्यो गायत्रस्त्रैष्टुभो[17] जागतश्च भवति यद्वा गायत्रादीनि सामानि

---

१. यं D. अथ महावाक्यविषये गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यश्छन्दांसि सन्ति तान्याह At.
२. यद् ब्रह्म At.
३. प्राथम्यात्सर्वैः स्तुत्यत्वाच्च गायत्री भूस्तदीयं स्थानं गायत्रम्...तत्र Sy. गायत्रीछन्दसि At.
४. उपरि Sy. अधिकं सर्वोत्कृष्टम् At.
५. 'हि गतौ' आगतमवगतं ज्ञातं तद् ब्रह्म At.
६. आग्नेयं पदम्...प्रथमसृष्टत्वाद् गायति त्रायते चेति व्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखाद् गायत्र्या सहोत्पन्नत्वाद् भक्त्याऽग्निरपि गायत्रः। 'गायत्रोऽग्निः' (TS. 2.2.5.5.) इति श्रुतेः। भूम्यामग्निः स्थापित इति यदस्ति Sy. गायत्रं ब्रह्मेत्युच्यते। सञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वक्ष्यामः At.
७. द्वितीयत्वाद् वृष्टिपर्जन्यविद्युद्रूपत्रिस्तोभयुक्तादन्तरिक्षात् Sy. पक्षान्तरे वाशब्दः।...त्रिष्टुप्छन्दस्कान्मन्त्रात् At.
८. ०से न्त्रै० P. स्तोभयुक्तमूर्ध्वाधस्तिर्यग्लक्षणस्तोभत्रयोपेतं वायुम् Sy. त्रिष्टुभा प्रोक्तत्वात्त्रैष्टुभं ब्रह्मेत्युच्यते At.
९. साधु सम्पादितवन्तो देवा इति यदस्ति Sy. निष्कृष्य निर्णीतवन्तः। के? हिरण्यस्तूपाद्या आचार्याः At.
१०. वा, अथवा ... गमनशीलमादित्याख्यं पदम् Sy. यद् वा पक्षान्तरमिदं जगन्निरतक्षत। जागतं ब्रह्मप्रायपाठावक्षरसाम्याच्च जगत्याः पर्यायान्तरं वा, इदम् At.
११. जगति सर्वैर्गन्तव्य उद्गततमे वा तृतीयभूते द्युलोके Sy. जगत्यां छन्दसि प्रतिपाद्यत्वेन हितम् At.
१२. य एव नराः Sy.
१३. तदिदं त्रिषु स्थानेषु त्रयाणामग्न्यादीनां पदाधानम् Sy. पदं पदनीयं गम्यफलरूपम् At.
१४. जानन्ति Sy. एवं तावद् गायत्रत्रैष्टुभजागतसञ्ज्ञाभिर्ब्रह्मविषयास्त्रयः पक्षा उपन्यस्तास्तत्प्रयोजनमुत्तरत्र वदन्दीर्घतमाः स्वमतं तावदाह। य इत्तु ये तु तद् ब्रह्मच्छन्दोभिरनुपहितं निर्गुणं तत्त्वमस्यादिवाक्यलक्ष्यं निःसञ्ज्ञकं विदुरनुभवन्ति At.
१५. ०वोमृ० P. अमरणरूपं पदम् Sy. तेऽमृतत्वमिहैव मोक्षम् At.
१६. आप्नुवन्ति। इत्यधिलोकम् Sy. अश्नुवते, यद्वाऽमृतत्वं सुखरूपत्वमानशुर्भुञ्जतेऽनुभवन्ति At.
१७. ०त्रं त्रै० P.

वहन्ति तदानीं जगदिति साम्नो विशेषणादुपपन्नं लिङ्गमिति।[1]

गा॒य॒त्रेण॒ प्रति॑ मिमीते अ॒र्कम॒र्केण॒ साम॒ त्रैष्टु॑भेन वा॒कम्।
वा॒केन॑ वा॒कं द्वि॒पदा॒ चतु॑ष्पदा॒क्षरे॑ण मिमते स॒प्त वाणीः ॥२४॥

गायत्रेण। प्रसङ्गादक्षरप्रशंसा क्रियते, ऋक्संहितायां कियन्तो मन्त्रा इति जिज्ञासमानो

---

१. अथाधियज्ञम्। गायत्रे प्रातः सवनेऽधि, उपरि गायत्रं छन्दः पदमाहितमिति यत्। तथा त्रैष्टुभान्माध्यन्दिनात्सवनात्त्रैष्टुभं छन्दो निरतक्षत तत्राहितमिति यत्। वा किञ्चेत्यर्थः। जगति तृतीयसवने जगज्जागतं पदमाहितमिति यत्। तत्तादृशं सवनत्रयेषु छन्दस्त्रयसंस्थानं ये नरा विदुर्यजमाना विदुर्जानन्ति तेऽमृतत्वं ज्ञानानुष्ठानद्वारेण मोक्षमानशुराप्नुवन्ति। अथवा गायत्रे प्रातःसवने त्रिषु सवनेषु छन्दस्त्रयपरिमाणात्सवनान्यपि तत्तच्छन्दश्शब्देनोच्यन्ते। 'गायत्रं प्रातः सवनं, त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं, जागतं तृतीयसवनम्' (TS. 2.2.9.5-6) इति श्रुतेः। तादृशे प्रातःसवनेऽधि, उपरि गायत्रमष्टाक्षरात्मकमाहावप्रतिगररूपं गायत्रं पदमाहितम्। तद्यथा होता 'शोंसावोम्' इति त्र्यक्षरेण तथा 'शंसामोदैवोम्' इति पञ्चाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति, तन्मिलित्वाऽष्टाक्षरं सम्पद्यते। तच्चाष्टाक्षरं गायत्रीसदृशं, तस्या अपि पादस्याष्टाक्षरत्वात्। इदमेकं प्रातःसवनरूपे गायत्रपदप्रतिष्ठापनम्। तथा सवनान्तेऽपि शंसनानन्तरम् 'उक्थं वाचि' इति चतुरक्षरमाह (होता)। 'ओमुक्थशाः' इति चतुरक्षरमध्वर्युः। तदष्टाक्षरं सम्पद्यते। एतदेकं परं गायत्रे गायत्रस्थापनम्। तथा त्रैष्टुभान्माध्यन्दिनसवनात्त्रैष्टुभमाहावप्रतिगररूपं पदं निरतक्षत ऋत्विजः। तद्यथा माध्यन्दिनसवने होता 'अध्वर्यो शोंसावोम्' इत्याह्वयते षडक्षरेणाध्वर्युश्च 'शंसामोदैवोम्' इति पञ्चाक्षरेण प्रतिगृणाति। तन्मिलित्वैकादशाक्षरं सम्पद्यते। इदमेकं माध्यन्दिनसवनादौ त्रैष्टुभे त्रैष्टुभाधानम्। तथा सवनान्तेऽपि शंसनानन्तरम् 'उक्थं वाचि इन्द्राय' इति सप्ताक्षरमाह (होता)। अध्वर्युश्च 'ओमुक्थशाः' इति चतुरक्षरेण प्रतिगृणाति। तन्मिलित्वैकादशाक्षरं सम्पद्यते। इदमपरं त्रैष्टुभे त्रैष्टुभस्थापनम्। तथा तृतीयसवने होता 'अध्वर्यो शोंशोंसावोम्' इति सप्ताक्षरेणाह्वयते 'शंसामोदैवोम्' इति पञ्चाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति। द्वादशाक्षरं भवति। तदिदं प्रथमं जागते जागतोत्पादनम्। तथा पश्चादपि शंसनानन्तरमाह (होता)। 'उक्थं वाचि इन्द्राय देवेभ्यः' इत्येतदेकादशाक्षरं भवति। अध्वर्युश्च 'ओम्' इत्येकाक्षरेण प्रतिगृणाति। तदुभयं मिलित्वा द्वादशाक्षरं भवति। तदिदमपरं जागते जागतपदस्थापनम्। एवं त्रिषु छन्दःसु त्रिषु गायत्र्यादिसवनेषु गायत्रादिच्छन्दस्त्रयपदप्रतिष्ठापनम्। एतत्सर्वमैतरेयब्राह्मणे 'देवविशः कल्पयितव्याः' (AB.3.12.) इति खण्डे विस्पष्टमाम्नातम्। तत्तादृशं छन्दसि च्छन्दस्थापनं य इत्तद्विदुर्ये च जानन्ति त एवामृतत्वमानशुः प्राप्नुवन्त्यनुष्ठानद्वारा। एवमजानन्तोऽनुष्ठानेनापि फलं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। तस्य साकल्याभावादिति भावः Sy.

गायत्रेण[1] पादेन। मन्त्रम्[2]। परिच्छिन्द्याद्[3] बहूनि हि गायत्राणि[4] पदान्युष्णिक्ककुभोरनुष्टुभि पङ्क्त्यां च सम्भवात्[5]। साम्नः[6] परिच्छेदः। अर्केण[7] भवति संस्थितायामृचि साम च संस्थितं भवति। अथ कियन्ति च्छन्दांसीति जिज्ञासुस्त्रैष्टुभं[8] छन्दः प्रथमं प्रतिपद्येत। बहूनि त्रैष्टुभानि वाक्यानि[9] भवन्ति। ततोऽवशिष्टं[10] परिच्छिन्द्यात्। अथ सूक्तं[11] परिच्छेत्तुकामः। द्विपदा[12] त्रिपदा। चतुष्पदा[13] चर्चा परिच्छिद्य[14]

---

१. गायत्रच्छन्दसा Sy. अत्र ... गायत्र्यादिभिर्गुणैः सगुणे ब्रह्मण्यहङ्ग्रहेणोपास्यमाने फलविशेषः प्रतिप्रदर्श्यते। गायत्रेण गायत्रसञ्ज्ञकेनोपासितेन ब्रह्मणा At.

२. अर्चनसाधनं मन्त्रम् Sy. सूर्यम् At. अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्ति N.5.4.

३. प्रत्येकं परिच्छिनत्ति ... प्रतिमन्त्रं गायत्रेणच्छन्दसोपनिबद्धं करोति। उपलक्षणमेतदन्येषां छन्दसाम्। यद्वा। इतरेषां छन्दसामस्यैव चतुश्चतुरक्षराधिक्येन तत्तच्छन्दोभिः प्रतिमिमीत इत्यर्थः। यद्वा प्रतिशब्दः समित्येतस्मिन्नर्थे, छन्दोभिर्मन्त्रान्सम्मितं (सम्मितान्) करोतीत्यर्थः Sy. गच्छति। धातूनामनेकार्थत्वात् At.

४. यत्राग्नि M. ५. पदान्युन्युष्णिग्भोरनुष्टुबिव ... संभावात् M.

६. गायत्ररथन्तरसञ्ज्ञकं साम प्रतिमिमीते। ननु 'एकं साम तृचे क्रियते' इति तिसृष्वेकं साम विहितमतोऽर्कैः सामेति वक्तव्यं कथमुच्यतेऽर्केणेति? न। वस्तुत एकं साम, एकस्यामृच्यारूढम्। पश्चादन्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति, इत्यतिदेशतः प्राप्तं तिसृषु गानम्। अत एकवचनमविरुद्धम् Sy. सामाभिमानिनीं देवतां सालोक्येन गच्छति At. ७. उक्तलक्षणेन मन्त्रेण Sy. तदनन्तरमर्केण प्रयोजकेन At.

८. अत्र त्रिष्टुबुपादानमितरच्छन्दःप्रदर्शनार्थम्। अथवाऽनादेशे सर्वत्र त्रिष्टुभो ग्रहणात्प्राचुर्याभिप्रायेणेदमुक्तम्। त्रैष्टुभेन द्विवारत्रिवारावृत्तेन Sy. त्रैष्टुभसञ्ज्ञकेनोपासितेन ब्रह्मणा At.

९. द्वृचतृचरूपं वाकं वक्तव्यमेकैकं छन्दः प्रतिमिमीते Sy. वाकं वागभिमानिनीं देवतां प्रतिमिमीते At.

१०. ०विशि० D.

११. वाकं सूक्तम्। एतावद्भिस्त्रिष्टुब्भिरुपनिबद्धमिदं सूक्तमिति तादृशेन वाकेन वाकं वर्गमनुवाकं वा मिमीते Sy. वाकेन प्रयोजकेन वाकं महावाक्यमुपनिषदभिमानिनीं देवतां प्रति मिमीते At.

१२. कीदृशेन वाकेनेति स विशेष्यते। ... पादद्वयबद्धविराडादिच्छन्दोनिबद्धमन्त्ररूपेण Sy. अथ क्रमप्राप्तं जागतं ब्रह्म त्यक्त्वा त्रैष्टुभब्रह्मणा तुल्यफलत्वात्प्रासङ्गिकविद्यात्रयमेकफलमाह। द्विपदा द्विपदा मन्त्रेण प्रतिपाद्यं ब्रह्म। द्विपदा त्वेषा द्विपदी ब्रह्मविद्या। द्विपदा ब्रह्मणोपासितेन वाकं प्राप्य तेन प्रयोजकेन वाकमुपनषद्देवतां प्रतिमिमीते At.

१३. चतुष्पदा पादचतुष्टयोपेतेनानुष्टुबादिमन्त्ररूपेणेति। इयतीभिर्द्विपदाभिर्वर्ग इयतीभिश्चतुष्पदाभिरुपेतो वर्गः। इयद्द्विपदरूपैर्वाकैरियच्चतुष्पदरूपैर्वाकैश्च परिमितोऽनुवाक इति। सूक्तपक्षे, एतावद्भिः सूक्तैरयमनुवाक इति Sy. चतुष्पदाऽनुष्टुभा बृहत्या च प्रतिपाद्यं ब्रह्म सामान्यसञ्ज्ञया चतुष्पात्। विशेषसञ्ज्ञयाऽनुष्टुभं बार्हतं चोच्यते। एषा चतुष्पदी ब्रह्मविद्याऽनुष्टुभी बार्हती चोच्यते। चतुष्पदा ब्रह्मणोपासितेन वाकं प्रतिमिमीत उपासकः At.

१४. परिछिन्दद्य P.

द्वृचं तृच चतुर्ऋ[1]चमिति ब्रूयाद्, अथ किमियं गायत्री, उतोष्णिगिति परिच्छेत्तुमुप[2]क्रान्ताः। सप्त[3]। छन्दांसि[4]। अक्षरेण[5]। मिमते[6]=परिच्छिन्दन्ति[7], अष्टावक्षराणि भवन्ति तस्मादियं गायत्रीति।

जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायद्रथंतरे सूर्यं पर्यपश्यत्।
गायत्रस्य समिधस्तिस्र आहुस्ततो मह्ना प्र रिरिचे महित्वा ॥२५॥

जगता सिन्धुम्। गायत्रं प्रशंसति[8] गायत्रं[9] प्रवृद्धाक्षरं भूत्वा। अन्तरि[10]क्ष आदित्ये वा। उदकम्[11]। अस्तभायत्[12]। रथन्तरे[13] च। सूर्यम्[14]। पर्यपश्य[15]द्यथा सूर्यो[16] रथन्तरे तिष्ठति तथाऽकरोज्जागतं सामोदकं धारयति रथन्तरमादित्यमिति। गायत्रस्य[17] साम्नः। समेधिकाः[18]।

---

१. ०तुः ऋ० P. ०तू रु० र+ऋ D. ०तू ऋ० M. २. ०मुक्रा० P.

३. सप्तसङ्ख्याताः At.

४. वागधिष्ठितानि सप्तच्छन्दांसि Sy. छन्दोरूपवागभिमानिनीर्देवताः At.

५. अक्षरेणैव Sy. गायत्र्यादिषु सगुणब्रह्मप्रतिपादकेषु महावाक्येष्वनुगतो यः प्रणवस्तमाश्रित्यापरास्ति ब्रह्मविद्येति ब्रह्मविद्याप्रसक्तानुप्रसक्त्या तामप्याह। अक्षरेणेति। अक्षरमिति यत्तत्प्रतिपाद्यब्रह्माप्यक्षरमुच्यते। अक्षरसञ्ज्ञकेनोपासितेन ब्रह्मणा At. ६. मिमीते D.

७. निर्माणं कुर्वन्ति। अष्टाक्षरा गायत्री। एकादशाक्षरा त्रिष्टुब् द्वादशाक्षरा जगतीति। अक्षरैः पादाः परिमीयन्ते परिमितैः पादैश्छन्दांसि। ततः पादानां छन्दसामक्षरं मूलमिति। तथा ऋग्वर्गसूक्तानुवाकादीनां चाक्षरं मूलमित्यक्षरप्रशंसा Sy. गच्छति At.

८. प्रशंसितं D. प्रशं P. प्रकृतमवशिष्टं जागतं ब्रह्माधिकृत्योच्यते At.

९. Omitted by P. जगतीच्छन्दस्कायामृच्युत्पन्नं साम जगत् तेन ब्रह्मा सृष्टिकाले Sy. जागतेनोपासितेन ब्रह्मणा At.

१०. द्युलोके Sy. स्वर्लोके At.

११. स्यन्दनशीलमुदकस्य स्यन्दकं वाऽऽदित्यम् Sy. समुद्राभिमानिनीं देवताम् At.

१२. स्तम्भितवान्। 'जागतो वा एष य एष तपति' इति श्रुतिः Sy. वशीकरोति At.

१३. एतन्नामके साम्नि Sy. द्युस्थानप्रसङ्गाद्विद्यान्तरमाह–रथन्तरे रथन्तरसामप्रतिपाद्यं यद् ब्रह्म तद्, रथन्तरसामप्रतिपाद्यत्वं सामाभिव्यङ्ग्यत्वमात्रम्। साम्नां वर्णपदवाक्यात्मकत्वाभावात्। रथन्तरे ब्रह्मण्युपासिते सति At.

१४. स्तम्भितं सूर्यम् Sy. सूर्यं वशीकृतम् At.

१५. परिवृष्टवान्प्रजापतिः। तदाधारभूतायामृचि 'स्वर्दृशम्' (RV.VII.32.22.) इति सूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात्। 'असौ वाव स्वर्दृक्' (AB.4.10.) इति हि श्रुतिः। अत एव तत्र सूर्यदर्शनं विधीयते रथन्तरे 'प्रस्तूयमाने सम्मीलयेत् स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत' (TMB.7.7.15.) इति सामब्राह्मणेन Sy. परितः पश्यति At.

१६. सूर्ये P. D.

१७. गायत्र्यामुत्पन्नस्य साम्नः Sy. अथ गायत्र्यादीनां रथन्तरान्तानां विद्यानां फलमाह। गायत्रस्याजहल्लक्षणया गायत्रादेः सप्तकस्य गणस्य गायत्रत्रैष्टुभजागतवैपवानुष्टभबार्हतरथन्तराख्यानां विद्यानाम् At. १८. ०धिताः D. समिन्धनाः Sy. फलाभिव्यञ्जिकाः At.

तिस्रः[1]। आहुर्गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीमिति। ततः। तस्यैव[2] महत्त्वम्[3]। प्रकर्षेण रिरिचे[4], चतुर्ष छन्दःसु[5] त्रीणि गायत्रीं[6] समेधयन्ति, तां त्रिष्टुप् त्रिभिरक्षरैरुपैत्[7] सैकादशाक्षरा भूत्वा प्राजायत[8] तां[9] जगत्येकेनाक्षरेणोपैत्[10] सा द्वादशाक्षरेत्यनुष्टब्[11] गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति[12]।[13]

उप॑ ह्वये सु॒दुघां॑ धे॒नुमे॒तां सु॒हस्तो॑ गो॒धुगु॒त दो॑हदेनाम् ।
श्रेष्ठं॑ स॒वं स॑वि॒ता सा॑विषन्नो॒ऽभीद्धो॑ घ॒र्मस्तदु॒ षु प्र वो॑चम् ॥२६॥

उपह्वये[14]। माध्यमिका वाग् गोरूपा भवति तां स्तौति—उपह्वये[15]। सुदोहाम्[16]। धेनुम्[17]।

---

१. तिस्रो विभक्तीराहुः पादत्रयमाहुरित्यर्थः। अथवा तिस्र ऋच आहुः Sy. तिस्रो मूर्तयो भवन्ति। अयमर्थः—गायत्राद्युपासकान् ब्रह्मा वा विष्णुर्वा शिवो वाऽवान्तरफलभोगानन्तरमार्चिरादिमार्गेण स्वकाँल्लोकान्नयन्ति। तत्र ते तदुपासकानां तारतम्येन तेभ्यः फलविशेषान्ददति। ब्रह्मादयस्त्रयोऽपि सगुणं ब्रह्मेत्युच्यते। तेषां लोको ब्रह्मलोक इत्येवोच्यते At.

२. ततो हेतोः Sy. ततो ब्रह्मलोकभोगानन्तरम् At.

३. मह्ना बलेन महित्वा महत्त्वेन Sy. मह्ना महता विष्ण्वादिना सगुणेन ब्रह्मणा सह तदुपदिष्टसगुणोपासनं श्रुत्वा क्षणमवधार्य ...महित्वा महत्त्वेन मुक्तत्वेन हेतुना At.

४. प्ररिच्यते। अन्यानि सामानि पृथक् पृथङ् निर्मितवान्। यद्वा गायत्रशब्दश्छन्दोवाची तस्य तिस्रो मूर्तीराहुः क्रमेणाष्टाक्षरैकादशाक्षरद्वादशाक्षरैर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यात्मिकाः। यस्मादेवं ततस्तस्माद् गायत्री छन्दसां कनिष्ठा सती मह्ना बलेन महत्त्वेन प्ररिरिचे सर्वाणि च्छन्दांस्यतिक्रामति येनैव बलेन सोममाहृतवती तादृशेनैवं भवति Sy. प्रकर्षेण प्रपञ्चात् पृथग्भवन्ति At.

५. ०न्दः M.

६. ०यन्ती त्रीं M.

७. ०ष्टुतिभि० M.

८. प्रजा० P.D.

९. तारं M.

१०. ०णौ M.

११. स द्वादशाक्षरः सुरेत्यनुष्टुप् च M.

१२. पदेन पदेनानुष्टुभो भवतीति M. ०ष्टाभ० P.

१३. VM. ignores मह्ना

१४. ०न्ति M.

१५. अहं होता ... उपेत्याह्वयामि Sy. उपग्राह्यत्वेन ह्वये स्वीकरोमि At. अहं तावदुपह्वये SKN. उपगम्य मनसा ह्वय आह्वयेऽहं स्तुतिभिः Dur.

१६. सुष्ठु दोग्ध्रीम् Sy. सुष्ठु दोहिकां शुभकर्मभिर्व्यासादिभिः सूत्रप्रणयनेन दुह्यमानत्वात् At.
सुदोहनाम् SKN.
कल्याणमुदकं या दुग्धे ताम् Dur.

१७. क्षीरेण प्रीणयित्रीं गां प्रवर्ग्यार्थाम् Sy. कामधेनुस्थानीयां, धिनोति प्रीणयतीति धेनुस्ताम् At.
उक्तनिर्वचनाम् SKN.
तर्पयित्रीं सर्वलोकस्य Dur.

एताम्[१]। कल्याणहस्तः[२]। गोधुक्[३]। अपि च[४]। दोग्धि[५]। एनाम्[६]। श्रेष्ठम्[७]। सवम्[८]। सविता[९]। प्रसौतु[१०] नः=प्रेरयतु[११]। अस्मान्[१२]। अभीद्धः[१३]। अयं घर्मः[१४]। ततोऽहमित्थम्[१५]। सुप्रब्रवीमि[१६]

---

१. आगच्छन्तीम् Sy. एतां प्रसिद्धां प्रकृतां चाध्यात्मपरां श्रुतिम् At. माध्यमिकां वाचं घर्मदुहं वा SKN. माध्यमिकां वाचम् Dur.

२. शोभनहस्तो दोहनकुशलः Sy. सुखहस्तः सुखकरः शङ्कराचार्यः स गोधुक् सूत्रवाचां तात्पर्यज्ञो भाष्यकारो व्यासादिसूत्रव्याख्यानद्वारा यथा गां श्रुतिं दोग्धि तथैव तदर्थो नान्यार्थ इत्यर्थः। यद्वा। उत एव स एव दोहद्दोग्धा, एनामुपनिषदम् At. शोभनहस्तः कुशल इत्यर्थः SKN.

३. ०धुङ् M. गोदोग्धाऽध्वर्युः Sy. व्याससूत्राणां भाष्यकरणद्वारा सूत्रवाचां दोग्धा At.
गोर्माध्यमिकाया दोग्धा, इन्द्रो घर्मदुहो वाऽध्वर्युः SKN.

४. तथा At. उतशब्दोऽप्यर्थे SKN. अपि च मयैतामुपहूताम् Dur.

५. दोग्धि यस्मादेवं तस्मादुपह्वय इत्यर्थः Sy. सूत्रवाक्यतात्पर्यविवेचक एव श्रुतिं दोग्धि, तात्पर्यकथनेन श्रुत्यर्थसारं कथयति At. दोग्धु क्षारयतु SKN. प्रक्षारयतूदकानि Dur.

६. दोग्धेनां M. उक्तलक्षणां गाम् Sy. ननु श्रुतिव्याख्यानरूपाणामपि दुर्बोधत्वात् सूत्रव्याख्यातश्रुत्यर्थो दुर्बोध एव तत्राह.. एनां प्रकृतां श्रुतिं ... दोग्धि At.

७. श्रेष्ठं प्रशस्यम् Sy. नच शङ्कराचार्यो मर्त्यमात्रमित्यत आह श्रेष्ठमज्ञानलक्षणस्यान्तस्तमसो हन्ता At. किं दोग्धु? श्रेष्ठमतिशयेन प्रशस्यम् SKN. अमुना प्रकारेण ... अतिशयेन प्रशस्यमेतम् Dur.

८. वसवं M. सोमयागं क्षीरं वा Sy. जन्म At. सूयतेऽभ्यनुज्ञायत इति सव उदकलक्षणः पयोलक्षणो वा तमभ्यनुज्ञात इत्यर्थः SKN. उदकम् Dur.

९. सर्वस्यानुज्ञाता परमेश्वरः Sy. आदित्यो यजमानो वा SKN.

१०. ब्रसौ० P. ०सो० D.

११. अनुजानातु Sy.
आसादितवान् At.
सुवतु। अभ्यनुजानातु SKN. नित्यं ददातु Dur.

१२. अस्मदीयम् Sy. अस्मदर्थाम्। नृशब्दसम्बुद्धिरेष इति केचित् At. अस्माकम् SKN.

१३. तत्तादृशोऽभीद्धोऽभिदीप्तः Sy. तत्र सवितापि जीवमात्रमित्यत आह ... अध्यात्मप्रकाशितः At. कस्मात्। (यस्माद्) ... अतिदीप्तः SKN.

१४. तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः। यद्यस्माद् घर्मः प्रवर्ग्यः। 'यद् घ्रा इत्यपतत्तद् घर्मस्य घर्मत्वम्' (TA. 5.1.5.) इति तैत्तिरीयकम् Sy.
'घृ क्षरणदीप्त्योः' विगलिताविद्यः परमात्मैवात्र सूर्यपदेन विवक्षितो महापुरुष इति At.
ग्रीष्मसन्तापो महावीरो वा SKN.
मध्यस्थानो विद्युदाख्यः Dur.

१५. तदुशब्द एवकारार्थः। तस्मादेव कारणात् Sy. तद्वाच्यं ब्रह्मैव At. ततस्तस्मादहम्। उकारः पादपूरणः SKN.

१६. ०मिमि M. सुष्ठु ब्रवीमि, उपह्वय इति Sy. सुष्ठु, असंशयं प्रकर्षेणाविपर्ययेणावोचमुक्तवानस्मि At.
सुष्ठु ब्रवीमि SKN.
इति तं सुष्ठु प्रब्रूमः Dur.

दोहार्थम्[1][2]।

हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।
दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥२७॥

हिङ्कृण्वती[3]। वत्ससन्दर्शनाद्धिङ्कृण्वती[4]। वसूनां पालयित्री[5]। वत्सम्[6]। मनसा[7]। इच्छ-

---

१. दोहाय M. यद्वा । एतां पुरतो दृश्यमानां धेनुं वृष्टया प्रीणयित्रीं मेघलक्षणां धेनुमुपह्वय आह्वयामि वर्षदोहाय। किञ्चैनां धेनुं सुहस्तः शोभनदोहनकुशलहस्तोपेतो गोधुक्, गोदोग्धाऽऽदित्यो वा वायुर्वा दोहद् दोग्धि तदधीनत्वाद्वर्षणस्य। किञ्च तदर्थं सविता प्रेरकः परमेश्वरोऽस्मदर्थमस्मदुपभोगादृष्टमपेक्ष्य साविषदनुजानातु। प्रतिबन्धं मा करोत्वित्यर्थः । किमितीदमुच्यते, घर्मो ग्रीष्मोऽवर्षणजनितः सस्यशोषोऽभीद्धः प्रवृद्धः । तदु षु प्रवोचं तस्मादेव कारणाद् ब्रवीमि Sy. घर्मधुक्पक्षे—धेनुरेव धेनुस्तामुपह्वये । सुदुघां सुदोहां धेनुमेतामस्मिन्कर्मण्यङ्गभावमुपागताम्। होता ब्रवीति-मया चैवमुपहूतां सुहस्तो गोधुगध्वर्युरपि च दोग्ध्वेनां श्रेष्ठमतिशयेन प्रशस्यमेतं सवमेत्तद्यजुष्मत्पयः साविषत्सुनोतु, अभ्यनुजानातु सविता । यद्धि सवित्रा प्रसूतं क्रियते तदेव साधु भवति । अभीद्ध एष घर्मो रुचितो महावीरः । तमधिकृत्य प्रब्रूमः Dur. धेनुर्धयतेर्वा, धिनोतेर्वा। ...तस्या एषा भवति। ... उपह्वये। सुदोहनां धेनुमेतां कल्याणहस्तो गोधुगपि च दोग्ध्येनां श्रेष्ठं सवं सविता सुनोतु न इत्येष हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा पयो यजुष्मदभीद्धो घर्मस्तं सु प्रब्रवीमि। वागेषा माध्यमिका। घर्मधुगिति याज्ञिकाः N. 11.43; SKN. IV. 89.

२. VM. ignores उ

३. ०ति P. Omitted by M.श्रीशङ्कराचार्यव्याख्या ब्रह्मविद्यैव निष्कृष्यत इत्याह At.

४. ०गां M. यथाऽऽहूता गौः... वत्सं प्रति हिङ्कारं कुर्वती Sy. 'हि गतौ वृद्धौ च' हि प्रसिद्धं गतमनुभवसिद्धं च देशकालानवच्छिन्नं सर्वशास्त्रप्रसिद्धं च हिङ् ज्ञानं यस्य तद् ब्रह्म हिङ्। "पञ्चमा ज्ञानवाचकाः" इत्येकाक्षरनिघण्टुः। 'ब्रह्मैव हिङ्कारः' इति श्रुतिः। तं वत्सं हिङ्कृण्वती ब्रह्म कुर्वती ब्रह्मभावं नयन्ती At. हिङ्ङित्येवं रूपं स्तनयित्नुलक्षणं कुर्वती SKN. हिङ्ङित्येवं प्रकारं शब्दं स्तनयित्नुं कुर्वती Dur.

५. वसुपत्नी क्षीरदध्याज्यादिबहुधनानां सर्वदा पालयित्री। वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसुनः पालयितृत्वं तस्यैवाधिक्यं च प्रतिपाद्यते Sy. ब्रह्मविद्या, वसू देवौ जीवपरमात्मानौ वसनौ छादनशीलौ पती ईशौ विषयत्वेन पतनीयौ ज्ञापनीयौ यस्याः सा वसुपत्नी जीवपरावेकत्वेन प्रकाशयन्ती At. वसु धनं वृष्टयुदकाख्यं तस्याधिपतिभूता, वसूनां वसव आदित्यरश्मयो मरुतो वा तेषाम् SKN. वसूनामुदकानामीश्वरी वसूनां वाऽऽदित्यरश्मीनां मरुतां वा Dur.

६. पुनः कीदृशी ? वसूनां वत्समिच्छन्ती । वसुरिति रश्मिनाम देवतानाम च । वामदेवादीनामंशानां देवतात्वेन भावितात्मनां ब्रह्मविद्याचार्याणां वत्सं पुत्रं भावितं शिष्यमिच्छन्ती, At. रसहरणाद् वत्सं वत्सभूतमादित्यम् SKN. वत्स आदित्यो मध्यस्थानो वा रसहरणाद् वत्सस्तम् Dur.

७. 'मनो निर्वचनकर्मा' मननेन गुरुवचनेन At.

न्ती[1]। अभ्यागात्[2]। दुग्धाम्[3]। अश्विभ्याम्[4]। पयः[5]। अहन्तव्या गौः[6]। इयम्[7]। सेयमस्माकम्[8]। महते[9]। सौभाग्याय[10]। वर्धताम्[11] [12]।

---

१. ममायमस्त्विति काङ्क्षन्ती At.

२. ०ति P. ईदृशी सा... अभ्यागमत् Sy. अभि, आगादागच्छति । अत्यादरादेव निश्चितार्था भवतीति शिष्यस्यात्मसाद्भवति। श्रद्धया हृदि स्थिरा भवति At. अभ्यागच्छति SKN. या माध्यमिका वाङ् नित्यमभ्यागात् Dur.

३. दुह्यते ।...द्विकर्मको दुहिः । कर्मणि प्रत्ययः। द्वितीयाच्छान्दसी At. दोग्धि वेत्यर्थः SKN. वर्षाय... प्रक्षरताम् Dur.

४. ताभ्यामर्थाय Sy. इन्द्रियाश्विभ्यां गुरुशिष्याभ्याम् At. तादर्थ्ये चतुर्थी । अश्विनावत्र द्यावापृथिव्यौ सूर्याचन्द्रमसौ वोच्येते। कुत एतत्? कावश्विनाविति प्रकृत्यैवमाद्यर्थप्रदर्शनात् । तयोरश्विनोरर्थायेत्यर्थः SKN. द्यावापृथिवीभ्यां सूर्याचन्द्राभ्यां वा Dur.

५. फलम् P. क्षीरम् Sy. परमानन्दाख्यं पयः।...पयो ब्रह्मामृतं क्षीरञ्च At. उदकं वृष्टिलक्षणम् SKN. उदकम् Dur.

६. आह तस्या P. गोनामैतत्। अहननीया गौः Sy. गौश्चात्र श्रुतिः। अघं नयन्त्यहन्तव्या त्वनित्या, पापहन्त्री At. माध्यमिका वाक् SKN.

७. आगता Sy. उपनिषल्लक्षणा महावाक्यलक्षणा सा At. पश्चात्सा वर्धतामिति तच्छन्दश्रुतेर्यदध्याहारः, या SKN.

८. तादृशी Sy. ९. प्रवृद्धाय Sy. तत्प्रवृत्त्योदकजन्याय महते SKN.

१०. सौभाग्याय Sy. महानन्दाय, महानन्दमनुसर्तुं, यावदानन्दाविर्भावस्तावदित्यर्थः At. सुभगत्वायास्माकमित्यर्थः SKN. यथा महत्सौभाग्यं धनवत्त्वं स्यात्तथा Dur.

११. प्रवृद्धा भवतु Sy. दीर्घा भवतात् । असकृदावर्तमाना। दीर्घकालमनुवर्तते At. रूपेण विद्योतनालक्षणेन वृष्टयुदकेन वर्धताम् SKN. अमुना प्रकारेण प्रतिसंवत्सरं वर्धताम् Dur.

१२. यद्वा। अस्मै सौभगाय क्षीरं वर्धयताम् । अत्रापि वृष्टिपरत्वेन यथायोगं योज्यम् । हिङ्कृण्वती वर्षणाय शब्दयन्ती, वसूनां गोसस्यादिधनानां बहूनां वसुपत्नी तेषामेव पालयित्री, वत्सं लोकं वत्सवत्पोषणीयं, मनसा, इच्छन्ती प्रीणयितुमभ्यागादभिगच्छति मेघरूपा। सा चाघ्न्याऽहन्तव्या। प्रस्तुत्येत्यर्थः। पय उदकमश्विभ्यां व्याप्ताभ्यां स्थावरजङ्गमाभ्यामर्थाय । यद्वा। अश्विनौ वाय्वादित्यौ ताभ्यां सकाशाद् दुहां दुग्धाम्। तौ हि वृष्टेर्मोचयितारौ। शिष्टमविशिष्टम् Sy. इतरपक्षे—अघ्न्या घर्मधुक् सा हीत्येवं रूपं शब्दं कुर्वती, वसुपत्नी पय आदेर्धनस्याधिपतिभूता, वसूनां वसवो हविर्भिः स्तुतिभिर्वा देवानामाच्छादयितार ऋत्विग्यजमाना इहाभिमतास्तेषाम् । षष्ठीश्रुतेः स्वभूतं वत्समात्मीयमिच्छन्ती मनसाभिगच्छन्ती दोग्धि च प्रवर्ग्येऽश्विनामश्विभ्यो वार्थाय। किं दोग्धि? पयः। अघ्न्या घर्मधुक्। इयं गौः सर्वकर्मण्यध्वर्युणा दोहार्थमाहूयमाना पयसा वर्धताम्। महते सौभगाय सुभगत्वायास्माकमिति SKN.

VM. ignores वसूनाम्।

This stanza occurs in N. 11. 45; SKN. IV. 90

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्ङकृणोन्मातवा उ ।
सृक्वाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥२८॥

गौरमीमेत्[1] । मिषन्तम्[2] । वत्सम्[3] । प्रति[4] । गौः[5] । शब्दं करोति[6][7] ।

---

१. भिषगं P. रिषणं D. निमीलिताक्षम् Sy. 'मिष दर्शने' पश्यन्तम् । सर्वदा ज्ञानमारूढम् At. पश्यन्तं जगत्सर्वम् SKN. अव्यवहितदर्शनं सर्वदा Dur.

२. पुत्रभावमापन्नं शिष्यं ब्रह्मविद्यायामुपदिष्टम् At. रसहरणसामान्यादात्मनो वत्सं वत्सभूतमादित्यम् SKN. पुत्रम् । ...आदित्यं, स हि तस्या रसहरणाद् वत्सः Dur.

३. अनु प्राप्य Sy. अनु, उपलक्ष्य । अनेनारूढभावं प्रतिपन्ने शिष्ये प्रवृत्तिर्दर्शिता At.

४. धेनुः Sy. श्रुतिः At. मध्यस्थाना वाक् SKN. माध्यमिका वाक् Dur.

५. मीमयतिश्शब्दकर्मा । यद्वा । उक्तं वत्समन्वात्मानं प्रक्षिपति Sy. पलायते At. मीयतिः शब्दकर्मा ... स्तनयित्नुलक्षणेन शब्देनानुशब्दयति SKN. अनुशब्दयति महद्भिः स्तनयित्नुशब्दैः Dur.

६. किञ्च तस्य वत्सस्य मूर्धानं मातवै मातुं निर्मातुं लेहनेन शोधयितुम् । उशब्दोऽवधारणे । हिङ्ङकृणोद् हिङ्कारमकरोत्करोति । किञ्च सृक्वाणं वत्सस्य शब्दवदनप्रान्तं फेनस्य स्रष्टारं, घर्मं क्षीरस्य क्षरणशीलं वत्समभि, अभिलक्ष्य वावशाना भृशं कामयमाना, मायुं शब्दं, मिमाति निर्मीति करोति । तादृशी सती पयोभिः प्रभूतैः क्षीरैः, पयते प्यायत आप्यायनं करोति वत्सम् । अत्रापि मेघपरतया योजनीयम् । एवमाहूता मेघरूपा गौर्धेनुर्मिषन्तं वृष्टिरूपक्षीराभावेन निमीलिताक्षं लोकाख्यं पुत्रमनु, अनुसृत्यामीमेद् गर्जनशब्दं वर्षणचिह्नरूपं करोति । मूर्धस्थानीयां भूमिं मातवा उ निर्मातुमेव सस्यादियुक्तां कर्तुं हिङ्ङकृणोद् हिङ्काररूपं शब्दमकरोत् । प्रतिपादनभेदादपुनरुक्तिः । किंच सृक्वाणं फलस्य स्रष्टारं घर्मं दीप्तं पुत्रमभि वावशानाऽभिमुख्येन कामयमाना पयोभिरुदकैः पयते प्यायत आप्यायनं करोति Sy. अथ तदधरमनुभाविनं प्रत्याह—हिङ् ब्रह्मेदमुक्तं पूर्वमन्त्रे । मातवा उ ... अन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थः । मापयितुं ज्ञापयितुमेव पूर्वोक्तं वत्सं मूर्धानं मुख्यं प्रवर्तकं श्रुतौ स्मृतौ चोपदेष्टारमज्ञानहिंसकमकृणोत् करोति । ... अनुभवी तु लोकहितकर्ताऽऽत्मानं परं च संसारादुद्धरति । स हि ब्रह्म तत्त्वमसीति बोधयति शिष्यम् । अथ तदधरमभ्यासिनं प्रत्याह । सृक्वाणम् ... सृक्वा वदनैकदेशश्चर्वणाद्वार इति भट्टभास्करमिश्र आह । लेलिहान इत्यपरे । सृक्वाणं प्रयतमानमित्यर्थः । अभ्यस्यन्तमभ्यासिनमभि लक्षयित्वा वावशाना स्निह्यतो हितकारिणी श्रुतिरभ्यासकालवर्जं मिमाति प्रतिपादयति धर्मज्ञं धर्मं नित्यनैमित्तिकात्मकम् । अथ तदधरं मुमुक्षुं प्रत्याह— मां प्रमां प्रमितिमात्मन इच्छन्तं वत्सं जिज्ञासुं मुमुक्षुं पयते । 'अय पय गतौ' गत्यर्था ज्ञानार्थाः । अन्तर्भावितण्यर्थः । बोधयति पयोभिर्गमकैर्हेतुभिर्विचारैः At. मूर्धानं चास्य रश्म्याख्यं मध्यमस्थानमागतं प्राप्येति शेषः । हिङ्ङकृणोद् हिङ्करोति । मातवा उ उकारः पदपूरणः । मातवै मातुं मन्तुं वा ज्ञातुम् । ज्ञानायोद-

अ॒यं स शि॑ङ्क्ते॒ येन॒ गौर॒भीवृ॑ता॒ मिमा॑ति मा॒युं ध्व॒सना॒वधि॑ श्रि॒ता ।
सा चि॒त्तिभि॒र्नि हि च॒कार॒ मर्त्यं॑ वि॒द्युद्भव॑न्ती॒ प्रति॑ व॒व्रिमौ॑हत ॥२९॥

अयं[१] स[२] :—

कस्येत्यर्थः। न च सकृदनुशब्दयति किन्तर्हि? सृक्वाणं सर्तेरेतद्रूपं, घर्मं हरतेरेतद्रूपम्। हर्तारं च रसानामादित्यम्। अभि वावशानाऽत्यर्थमभिशब्दयन्ती मिमाति पुनः पुनर्मीयते। मायुं स्तनयित्नुलक्षणं शब्दम्। पयते, प्यायतेर्वृद्ध्यर्थस्यैवं रूपं प्रप्यायते प्रवर्धयते च। केन, पयोभिः स्वेन दत्तैरुदकैः। गौरन्वमीमेद् वत्सं मिषन्तमादित्यमिति पाठः। अनिमिषन्तमित्यपपाठः। प्रप्यायते पयोभिः। वागेषा माध्यमिकेति नैरुक्ताः। घर्मधुगिति याज्ञिकाः। अतस्तदभिप्रायेणान्यथा मन्त्रस्य योजना। गौर्घर्मधुक् साऽनुशब्दयति वत्सं मिषन्तं तामेव मातरं निरीक्षमाणम्। मूर्धानं चास्य जिघ्रतीति शेषः। हिङ्करोति मातवै ज्ञानायात्मनः। स एवायं मदीय उतान्य इति। सृक्वाणमित्यादि समानयोजनम्। पयते प्यायते वर्धयते च। पयोभिः प्रस्नुतपीवरस्तनी बहुक्षीरा भवन्तीत्यर्थः SKN. अपि च मूर्द्धानं शिरो रश्मीनस्य मध्यस्थानप्राप्तं प्राप्य ... हिङ्कारेणोपशब्दयति। मातवै सर्वलोकज्ञानाय। उदकानां सृक्वाणं सरणमनवस्थायिनमादित्यं, घर्मं हरणं रसानाम्। अभि वावशाना पुनः पुनर्वाश्यमाना, वाशन्ती प्रतिसंवत्सरमेव मिमाति मायुं शब्दं करोति। पयते प्रप्यायते च प्रकर्षेण वर्धते पयोभिरुदकैः। घर्मधुक्पक्षे—गौरेव गौरन्वमीमेदनुशब्दयति वत्समेव ... मिषन्तं तमेवोन्मुखं पश्यन्तम्। अपि च प्राप्य मूर्द्धानमस्योपाघ्राय हिङ्ङित्येवं शब्दं करोति। स हि गोः स्वभावः। मातवै कथं नामायं मां जानीयान्ममेयमिति। सृक्वाणं तामेव प्रत्यभिमुखं सरणं घर्मं हरणं पयसाम्। अभि वावशाना पुनः पुनर्वाश्यमाना प्रत्यहमेव शब्दं करोति। प्रप्यायते च पयोभिर्वत्समस्मांश्च या वर्धयति सा नित्यमेवमस्त्विति Dur. गौरन्वमीमेद् वत्सं निमिषन्तमनिमिषन्तमादित्यमिति वा। मूर्द्धानमस्याभि हिङ्ङकरोन्मननाय। सृक्वाणं सरणम्। घर्मं हरणम्। अभि वावशाना मिमाति मायुं प्रप्यायते पयोभिर्मायुमिवादित्यमिति वा। वागेषा माध्यमिका। घर्मधुगिति याज्ञिकाः N. 11.42; SKN. IV. 88.

७. VM. ignores मूर्धानमित्यादि

१. वत्सः Sy. विचारप्रवृत्तिरपि स्वप्रज्ञाकारिता नैव हिताय, किन्त्वाचार्यप्रवर्तितैवेति वक्तुमाचार्योपदेश उच्यते—अयं जीव एव At.

माध्यमिका वागत्र देवता सा चैश्वर्ययोगाच्छरीरेणैवोभयलिङ्गा। एतस्यामृच्युभयलिङ्गैः शब्दैराविश्यमानत्वात्। आह— ... इयं सा ... या माध्यमिकाया वाचोऽधिष्ठात्री देवता। ... अथवा 'अयं सः' इति नैव माध्यमिका वाङ् निर्दिश्यते। किन्तर्हि? मेघः। तत्स्थायां च माध्यमिकायां वाचि शिञ्जानायां स एव शिङ्क्त इत्युच्यते। यथा मञ्चस्थेषु मनुष्येषु क्रोशत्सु 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इति। अयं स मेघः शब्दं करोति SKN.

अयं स मेघः Dur.

२. स्वस्य परोक्षब्रह्म प्रतिपन्नः At.

शिङ्क्ते[1]। येन[2]। माध्यमिका वाग्[3] देवी। परिवृता[4]। शब्दम्[5]। करोति[6]। ध्वंसने=मेघे[7]। अधिश्रिता[8]। सा[9]। कर्मभिः[10]।

---

१. अव्यक्तध्वनिं करोति Sy. एकान्त उपदिशति। 'शिजि अव्यक्ते शब्दे' At. स्तनयित्नुलक्षणं शब्दं करोति SKN. शब्दमिव करोति। न च तावदसौ शब्दं करोति। अयं च तावन्माध्यमिकायां वाचि तत्स्थायां शब्दं कुर्वत्यां तत्साहचर्याद्विज्ञायते स एव मेघः शब्दं करोतीति Dur.

२. वत्सेन Sy. शिञ्जनकर्त्राऽऽचार्येण At. यया SKN.
येन मेघेन Dur.

३. गौर्माता Sy. श्रुतिः At.
वाङ्नामैतद् वाङ् माध्यमिका SKN., Dur.

४. आगत्याभितो वेष्टिता भवति Sy. अनुप्रयोगादन्वर्था कृता At.
अभिव्याप्ता, अधिष्ठितेत्यर्थः।...येन मेघेन माध्यमिका वागभीवृता, अभिव्याप्ता। अभीत्येष परीत्येतस्य स्थाने परिवृता SKN.
अभिप्रच्छादिता सती Dur.

५. किं च सा गौः ...शब्दम् Sy. मायुं प्रमितिमात्मन इच्छन्तं मायावन्तं वा। मतुपो लोपः 'मायुर्वचसि मायायाम्' इति निघण्टुः At. मायुरिति वाङ्नाम, वाचं स्तनयित्नुलक्षणाम्। अथवा मायुरादित्य उच्यते। स हि मिनोति प्रक्षिपति सर्वत्र स्वं ज्योतिरतो मायुरादित्यः। लुप्तोपमश्चात्र द्रष्टव्यः। मायुसदृशम् SKN. 'मायुः काकुत्' (Ngh. 1.11.) इति च वाङ्नामसु पठितम्। ... अथवा मायुरादित्यो भवति। सर्वभूतनिर्माता। तमिवात्मानम् Dur.

६. निर्मिमाति Sy. अध्यधिकं यथा तथा मिमाति बोधयति At.
निर्मिमीते, करोति। . . . यादृश आदित्यस्तादृशं तेजस्विनं निर्मिमीत इत्यर्थः। कम्? सामर्थ्यादात्मानम् SKN. निर्मिमीते Dur.

७. ध्वसनस्थाने गवां निवासाश्रयेऽधिष्ठिता Sy. अन्यत्र ध्वंसने शब्दे तद्देशे नासाग्रे च वर्तते यद्यपि तथापि प्रकृतानुपयोगादन्यार्थता। धुरिति मनुष्यनाम। अस्यति प्रेरयतीत्यसनः परः। द्वन्द्वसमासः। ध्वसनौ जीवपरौ At. उदकध्वंसने तस्मिन्नेव मेघे SKN. उदकध्वंसन उदकस्रंसने मेघे Dur.

८. अधिष्ठिता Sy.
विषयीकुर्वती At.
आश्रिता SKN. अयं तावदर्धर्चो मेघान्तर्वर्तिन्या वाचोऽनभिव्यक्तविद्युद्रूपाया अभिधायकः। मेघरूपत्वात्पुरुषत्वाभिप्रायः Dur.

९. सा तादृशी Sy. सा गौः At. यैवंलक्षणा वाक् कर्मस्वरूपा मेघशरीरा वा सा Dur.

१०. ज्ञानैस्तत्पूर्वकैः कर्मभिर्वा Sy. चिन्तनाभिर्विवर्तिनीभिर्युक्तिभिर्विद्युदपरोक्षरूपा भवतीति। प्रमाणजनितज्ञानस्यैवाविद्यानिवर्तकत्वादेवमुक्तम्। कार्यकारणयोर्भेदोपचारः। श्रुतिरेव प्रमाणमस्माकम्। श्रुतिजनितं ज्ञानमेव मननादिहीयमानसंशयादिदोषमपरोक्षं ज्ञानं भवति At.
स्वैश्चित्तिभिः। अपठितमपि सामर्थ्यात्कर्मनामैतत्। कर्मभिर्वृष्टिलक्षणैः SKN. कर्मभिः स्वैश्चटचटाशब्दकर्मभिः Dur.

नि[1] करोति। मर्त्यम्[2]। विद्युत्[3]। भवन्ती[4]। प्रत्यूहते[5] च। स्वम् रूपं[6] तिरोभव[7]-

---

१. नी० M. नीचैः करोति। ज्ञानविशिष्टा मनुष्या यथा बालकस्यावनस्तनपानादिस्नेहं कुर्वन्ति ततोऽप्यतिशयमियं करोतीत्यर्थः Sy. निराकरोत्। निकरो न्यक्कारः। अपरोक्षज्ञानेन मिथ्यात्वबोधमात्रं क्रियते न विनाशः। तेन वृशिव्यवहारो न लुप्यते At. हिशब्दः पदपूरणः। नियमेन करोति। उत्पादयतीत्यर्थः।...अथवा चित्तिभिर्दारुणरूपैश्चटचटाशब्दैर्भयङ्करैः कर्मभिर्विद्योतनलक्षणैर्नि चकार नीचैः करोति मर्त्यं मनुष्यम्। सर्वो हि मनुष्यो विद्युति विद्योतमानायां भीतो नीचैर्नमति तदभिप्रेत्यैतदुच्यते नि चकार मर्त्यमिति SKN. नीचैः करोति।...सर्वो हि बिभ्यत्तस्या आसीदत्यवनमति च Dur.

२. मत्या P. अनित्यप्रपञ्चम् At. मरणधर्माणं कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् SKN. मनुष्यम् Dur.

३. वि P. बहुक्षीरतया विद्योतमाना Sy. नन्वपरोक्षज्ञानाश्रितः प्रपञ्चः कथं तेन शिञ्जनकर्त्राऽऽचार्येण दृश्यते व्यवह्रियते च तत्राह विद्युद्भवन्ती सा गौः At. किं पुनः कुर्वती मिमाति मायुं नि चकार मर्त्यम् ? इत्युच्यते।...विद्युद्रूपमापद्यमाना SKN. विद्युदात्मना स्त्र्याख्येनाभिनिर्वर्तमाना। तदा हि दारुणश्चटचटाशब्दो भवतीति विशेषेण भयङ्करो न तथा विद्युद्रहितः। सैवमात्मानमाविष्कृत्य विद्युद्रूपेण विक्षिप्य सर्वासु दिक्ष्वात्मानं वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं ततो वर्षव्युपरमे Dur.

४. भवन्ति P.

५. ०हेत P. प्रकाशयति। यद्वा वत्सस्नेहातिशयस्वरूपं विद्युद्भवन्ती विद्युदिव शीघ्रप्रदर्शना, अौहत। अयमेकोऽर्थः Sy. प्रत्यूहो विघ्नो व्यहन्यत स्वयमेवोपरमति At. ऊहतिरत्र सामर्थ्यादुपसंहारार्थः प्रत्युपसंहरति SKN. अवश्यं करोतीत्यर्थः Dur.

६. स्वकीयं रूपम्। वव्रिरिति रूपनाम Sy. निवर्तकज्ञानस्य रूपम् At. रूपमुदकलक्षणम्। रसांश्च रश्मिभिः प्रत्यादत्त इत्यर्थः SKN. रूपमात्मीयम् Dur.

७. ०वन्ती० P. अर्थान्तरं च। शाकपूणिर्नाम निरुक्ताचार्यः सकलमन्त्रदेवता जानामीत्यभिमानितवान्। दुर्ज्ञेयस्य तत्त्वस्य स्वरूपमसौ जानाति किलैनं व्यामोहयामीति मनसि कृत्वा सन्दिग्धोभयलिङ्गा देवता प्रादुरासीदथ तस्य पुरतः। स च तां न बुबुधे। बुभुत्सया च तां स्वरूपं प्रदर्शयेति पप्रच्छ। सा च, 'अयं स शिङ्क्ते' इत्येषा मद्देवता तत्र प्रतीयमानं मत्स्वरूपमित्युपदिदेश (N. 2.8.) कथमत्रोभयलिङ्गत्वं, वस्तुत उभयलिङ्गत्वे कथं दैवतैक्यमित्युच्यते। अत्रोभयलिङ्गत्वमुभयथा सम्भवति स्त्रीपुंल्लिङ्गद्वयेन मध्यमोत्तमलिङ्गद्वयेन च। तत्कथम्। 'अयं स येन' इति पुंल्लिङ्गवाचिना शब्दत्रयेण मेघः प्रतीयते 'अधिश्रिता सा' इत्यादिना स्त्रीलिङ्गवाचकेन माध्यमिका वाक्। अत उभयलिङ्गत्वम्। तथा 'विद्युद्भवन्ती' इत्यन्तं मध्यमलिङ्गं तत्र मेघस्तनितयोर्माध्यमिकयोः प्रतीतेः। तथा सति 'वव्रिमौहत' इत्यत्र वर्षेण पृथिवीं प्रच्छाद्य तस्या रसं प्रत्यादत्त इत्ययमर्थो विवक्षितः। स चादित्यव्यापार इत्युत्तमलिङ्गत्वम्। तर्हि वस्तुत उभयलिङ्गत्वप्रतीतेरुभे अपि देवते 'यल्लिङ्गं सा

तीति।[१]

देवता' (KSA. 1.139.) इति न्यायात्। अतः कथमेकदेवतासिद्धिरिति। 'अयं स येन' इत्येतेषां व्यत्ययाश्रयणेन सर्वदेवतानामधिष्ठात्मिकाया एकत्वाश्रयणेन वा सर्वफलदात्रात्मन एकत्वाश्रयणेन वा देवतैक्योपपत्तेः। अनेन मध्यमोत्तमभेदेनोभयलिङ्गत्वपक्षेऽपि देवतैक्यमुक्तं भवति। अतः 'एकैव वा महानात्मा देवता' इत्युक्तत्वाद् वस्तुतो देवतैक्यमधिष्ठात्रधिष्ठानभेदेन भेदश्च न विरुध्यते। अयं स शिङ्क्ते। इयं सा माध्यमिकाया वाचोऽधिष्ठात्री देवता शिङ्क्तेऽव्यक्तध्वनिं करोति। येन गौरभीवृता। गौरिति वाङ्नाम। माध्यमिका वाग् ययाभिवृताऽभितो व्याप्ता, अधिष्ठितेत्यर्थः। सेयं शिङ्क्ते। अथवा 'अयं स शिङ्क्ते' इति नैव माध्यमिका वाङ् निर्दिश्यतेऽपि तु मेघः। तस्यां वाचि शिञ्जानायां स एव शिङ्क्त इत्युपचर्यते 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इतिवत्। अयं स मेघः शब्दं करोति येन माध्यमिका वागभिव्याप्ता। शब्दने प्रकार एवोच्यते। मिमाति मायुं स्तनितलक्षणं शब्दं करोति। अथवेयं लुप्तोपमा। मिनोति स्वतेजः सर्वत्र प्रक्षिपतीति मायुरादित्यः। तमिवातिदीप्तं करोतीत्यर्थः। अथवा सामर्थ्यादात्मानमादित्यसदृशं निर्मिमीते। कुत्र स्थिता ध्वसनावधि श्रिता। ध्वंसने मेघेऽधि श्रिता। सा, ईदृशी चित्तिभिः कर्मनामैतत्। स्वकर्मभिर्वृष्टिरूपैर्मर्त्यं मरणधर्माणं स्थावरजङ्गमरूपं कृत्स्नं जगन्नि हि चकार नीचैः करोति। मनुष्यान्प्रणतान्करोति। ओषध्यादिकं फलेनावनतं करोति। अथवा चित्तिभिर्द्योतनलक्षणैः कर्मभिः। विद्युति विद्योतमापद्यमाना (यां) प्रतिवव्रिमौहत। वव्रिरिति रूपनाम। ऊहतिरत्र सामर्थ्यादुपसंहारवाची प्रत्युपसंहरति। उदकलक्षणं रूपं पुनरादत्ते। रश्मिद्वारा वृष्टमुदकं पुनर्घर्मकाल आदत्ते। एकस्यैव ज्योतिषस्त्रेधाकरणाद् विद्युतः सूर्यरश्मिभाव उपपद्यते।...स्तनितस्य विद्युद्भावो मेघविद्युत्स्तनितानामभेदाभिप्रायेण Sy. यस्मिंस्तु पक्षे, मध्यस्थानलिङ्गा द्युस्थानलिङ्गा चेति तस्मिन्पक्षे मेघरूपत्वमविवक्षितमेव। वाचो विद्युद्रूपत्वं च। किन्त्वेतावद्विवक्षितं, मेघाश्रया शब्दवती भूत्वा माध्यमिका वाग् विद्युतात्मना स्थित्वा वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तद्वर्षमुदकरूपभूतं जलाशयेभ्यश्चादित्यात्मना स्थित्वा तत्पुनरादत्ते। विद्युदात्मना मध्यस्थाने स्थित्वा वर्षति। आदित्यात्मना द्युस्थाने स्थित्वा पुनरादत्त इत्यभिप्रायः।... सेयमेकैव देवता मध्यस्थाना विद्युद्रूपा, द्युस्थाना वाऽऽदित्यरूपा। इत्ययमेवंलक्षणो देवतातत्त्वसन्देह उपेक्षितव्यो मन्त्रदर्शनाच्च निर्वक्तव्य इत्ययं मन्त्रसङ्क्षेपार्थः Dur. अयं स शब्दायते। येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति। मायुं शब्दं करोति। मायुमिवादित्यमिति वा। वागेषा माध्यमिका। ध्वंसने मेघेऽधि श्रिता। सा चित्तिभिः(कर्मभिर्नीचैः) नि करोति मर्त्यम्। विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते वव्रिम्। वव्रिरिति रूपनाम। वृणोतीति सतः। वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत्पुनरादत्ते N. 2.9; SKN. II. 66.

१. VM. ignores अयम्। सः। शिङ्क्ते and हि

अनच्छये तुरगातु जीवमेजद्ध्रुवं मध्य आ पस्त्यानाम् ।
जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥३०॥

अनच्छये।[1] यत् प्राणिति।[2] जीवति च।[3] तूर्णगमनं भूत्वा।[4] रात्रिषु शेते।[5] तथा यदेजति तत्।[6] गृहाणाम्।[7] मध्ये। आगच्छति।[8] जीवः।[9] रात्रिषु[10] मृतस्य पुरुषस्य।[11] दिवाभुक्तैरन्नैः।[12] धार्यमाणो[13] वर्तते।[14] अमरणधर्मा।[15] मरणधर्मणा।[16] समानस्थानः शरीरेणेति रात्रिं स्तौति।[17]

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥३१॥

अपश्यं गोपाम्। तथा रात्र्यां वर्तमानायामुदितं सूर्यं स्तौति। अत्र वाजसनेयकम्—

---

१. प्राणनं कुर्वत् Sy. 'अन प्राणने' प्राणधारणक्रियायोगात् At.
२. जीवनवत् Sy. ब्रह्मैव जीव उच्यते At.
३. स्वव्यापाराय तूर्णगमनं सत् Sy. स्वप्ने तुरेण त्वरावता केवलेन मनसैव गमनशीलम्। ततो जागरे विषयवायुविक्षिप्तप्रायम् At.
४. वर्तते Sy. शिष्ये।... सुषुप्तावज्ञानमात्रोपाधिकम् At.
५. सर्वतः कम्पते। वृढमेकरूपमप्यनाद्यविद्याया ईशाश्रिताया अंशे जीवज्ञानं कारणदेहस्थितं ब्रह्म जीवः सुप्तिवदिव भवति। ततः कारणदेहकार्ये लिङ्गे स्थितं जीवान्तरं स्वप्नवदिव भवति। ततो लिङ्गकार्यस्थूलदेहे स्थितं ब्रह्म जागरवदिव भवति जीवतमः। एवं ब्रह्मैव जीवः सवाऽनादिस्थसहधर्माद्विभिश्चरति स एव देहादिगुणवानिव At.
६. पश्चात्प्राणापगमनान्तरमुक्तविलक्षणं सद् ध्रुवमविचलितं सत् पस्त्यानां गृहाणां मध्ये Sy. ननु किमयं जीवः पराङ्मुखो नेत्याह।... त्रयाणाम् ... कारणलिङ्गस्थूलानां देहानां मध्ये वर्तमानं ध्रुवमचलं नित्यम् At.
७. आशेते च स्थाणुवत्तिष्ठति। आकारः पूरणो वा Sy.
८. मृतस्य शरीरस्य सम्बन्धी जीवः Sy. अङ्गीकृतजीवभाव आत्मा At.
९. ०ति किं चासौ जीव... रा० M.
१०. नष्टस्य पूर्वपूर्वदेहस्य सम्बन्धिभिः At.
११. उक्तस्वभावो जीवः स्वधाभिः... पुत्रकृतैः स्वधाकारपूर्वकदत्तैरन्नैः Sy. 'अन्ननामैतत्' (Ngh. 2.7.) उत्तरदेहभोगसाधनैः स्वधाभिरात्मीयं भोगं वर्धद्भिर्वा धर्माधर्मसंस्कारैः At.
१२. धारय० P.
१३. विषयानुपभुङ्क्ते At.
१४. अमरणस्वभावः 'जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते' (Cha. U. 6.11.3) इति श्रुतेः Sy. देहधर्मैरपरामृष्टः At.
१५. मरण P.D. मरणधर्मकेण शरीरेण Sy. मरणादिधर्मवता देहेन्द्रियादिना सयोनिः At.
१६. पूर्वं समानोत्पत्तिस्थानः। यद्यपि जीवस्य न जन्मास्ति तथापि वपुषस्तत्सद्भावात्तत्सम्बन्धेनोपचर्यते Sy. सजन्मा, देहादिजन्मावीन्यात्मनि मन्यमानः At.
१७. VM. ignores ध्रुवम्

"अपश्यं[1] गोपामनिपद्यमानम्,[2]"[3] इत्येष वै गोपा देवानां य एष तपति। एष हीदं सर्वं गोपायति। अथो न निपद्यते[4] तस्मादाह 'अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा[5] च परा[6] च पथिभिश्चरन्तम्' इति। आ।[7] च। ह्येषः।[8] परा।[9] च। दिव्यैः पथिभिः।[10] चरति।[11] 'स[12] सध्रीचीः[13] स विषूचीर्वसानः'[14][15] इति। सध्रीचीश्च। ह्येषः।[16]

---

१. अवश्यं M. आदित्यरूपं पश्यामि Mah. याथात्म्येन पश्येयम् Sy. पश्यामि At. आदित्यात्मना घर्मस्तुतिः। यमहमपश्यम् U.

२. निवद्य० P.

३. ०न इ० M.

४. निवद्य० P.

५. कीदृशम्? गोपां गोपायतीति गोपास्तम् Mah. सर्वस्य लोकस्य वृष्टिप्रकाशादिना गोपायितारम् Sy. गोप्तारमीशम् At. गोप्तारम् U. 'एष वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपायति' (SB. 14.1.4.9.) 'अपश्यं गोपामित्याह असौ वा आदित्यो गोपा स हीमाः प्रजा गोपायति' (TA. 5.6.4.)

६. ०निवद्य० P. निपद्यते पततीति निपद्यमानो न निपद्यमानोऽनिपद्यमानस्तम्। अन्तरिक्षे गच्छन्तमपि नाधः पतन्तम् Mah. कदाचिदप्यविषण्णम् Sy. पदनं संसारस्तदाख्यायां निशब्दस्ततो निवृत्तस्तमपश्यम् At. अनालम्बनेऽन्तरिक्षे गच्छन्नासौ पतति U.

७. आचरन्तमागच्छन्तम् Mah., U. उदयप्रभृत्या मध्याह्नमागच्छन्तम् Sy. अथ जीव आचरन्तं धर्मं कुर्वाणम् At.

८. आचष्टे M.

९. परागच्छन्तं च गमनागमने कुर्वाणम् Mah. मध्याह्नप्रभृत्यासायं पराङ्मुखं गच्छन्तमेवं महानुभावमादित्यमपश्यम् Sy. पराचरन्तमधर्मं कुर्वाणम्। चकारावन्योन्यमिश्रधर्मार्थौ। यद्वा मर्त्यलोकमागच्छन्तं परलोकं च गच्छन्तं चकारादागच्छन्तं च At.

१०. देवमार्गैः Mah. विचित्रैर्मार्गैरन्तरिक्षरूपैः Sy. पुराणाद्युक्तमार्गैः। यद्वा। देवयानः पितृयानः, जायस्व म्रियस्वेत्येव तृतीयं स्थानमिति च तृतीयः पन्थास्तैः। 'आपथयः' (RV. V. 52. 10.) इत्याद्युक्तैर्वा At. देवैः सह U.

११. चरति is omitted by D.

१२. स घर्मः Mah. स आदित्यः Sy. अथान्तर्यामी स एव परमात्मा At. स एव U.

१३. सह, अञ्चन्तीति सध्रीच्यः... सहाञ्चना दिशो रश्मीन्वा Mah. सहाञ्चन्तीः Sy. सन्ध्याक्रियादौ देवताभिः सहाञ्चिताः पूजिता दिशः At. सहाञ्चना दिशो रश्मीन्वा सहत्वम् U.

१४. विषुनिपातो नानार्थः। विषु, अञ्चन्तीति विषूच्यस्ता नानाञ्चना दिशो रश्मीन्वा ...एकः सशब्दः पादपूरणः Mah. विष्वगञ्चन्ती रात्रावपि चन्द्रभौमादित्यानां प्रकाशयित्रीस्त्विषः Sy. स एव विषूचीर्विगतगतीः कोणगतावान्तरदिशश्च At. विषु, इति निपातो नानावचनः। ... नानाञ्चना दिशो नानाञ्चनान्वा रश्मीन् U.

१५. ०ची व० D. आच्छादयन् Mah, Sy, U. नियच्छन्नन्तर्यामीत्युच्यते। यस्तु वस्त्राणि वस्त आच्छादयत्यन्यस्मा अवश्यं नियमयतीति दृष्टम्। दिगुक्त्या हि जीवा नियम्या अभिप्रेताः At.

१६. ०श्चाप्येष P. M. adds स before ह्येष।

विषूचीश्च। दिशो वस्तेऽधो रश्मीन्[1]। 'आ वरीवर्ति[2] भुवनेष्वन्तः[3]' इति। पुनः पुनर्ह्येष एषु[4] लोकेषु। परिवर्त्यमानश्चरति[5]" इति[6]।

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।
स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश ॥३२॥

य ईं चकार[7]। यः[8]। एतच्छरीरम्[9]। पिता चकार[10]। न। सः[11]। अमुम्[12]। वेत्ति[13] जीवं, कुतोऽयमागच्छति[14] कीदृश इति[15]। यश्च। एतत्[16]। पश्यति[17] सङ्ख्यादि[18]?। तस्मात्।

---

१. ०श्मिन् P. २. आपरिवर्त्ति P. M. पुनः पुनरावर्तते Mah., U. उदयास्तमयं कुर्वन्पुनः पुनरावर्तते। तमपश्यमित्यर्थः Sy. अथ साक्षी... आवृणोत्यतिशयेन At.

३. भुवनेषु त्रिलोकेषु Mah. भुवनैकदेशेषु लङ्कादिप्रदेशेषु Sy. जगत्सु At. त्रिषु लोकेषु U.

४. मध्ये व्यवस्थितः Mah. U., अन्तर्मध्ये Sy. अन्तर्मध्ये यद्यत्तत्सर्वमावरणं चैतन्यादिति तत्प्रकाशकः साक्षी, उक्तः। तन्नास्त्येव यत्साक्षिणाऽप्रकाशितम्। सर्वं हि वस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एव। सर्वोपाधिविशिष्टेष्ववशेषितमुपलक्षितं चैतन्यं साक्षीत्याहुः At.

५. परी० D.

६. This stanza=YV. 37. 17.

७. अत्र गर्भवासक्लेशपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्यर्थात्प्रतिपाद्यते Sy. प्राक् प्रतिपादितात्मज्ञानादेव मोक्षो न कर्मणा नापि समुच्चयेनेति कर्मसमुच्चयनिराकरणम् At.

८. पुमान्पुत्रार्थी Sy. कामार्तः पुत्रार्थी वा SKN. ९. एनं गर्भम् Sy. इदं कर्म At. ईमिति पदपूरणः। एवं गर्भम् SKN. गर्भम् Dur.

१०. चका P. करोति विक्षिपति वा तत्कारणभूतस्य विक्षेपद्वारेण Sy. करोति At. करोतेः किरतेर्वा लिट्, करोति विक्षिपति वा तत्कारणभूतरेतोविक्षेपद्वारेण SKN. करोति Dur.

११. पुमान् Sy.

१२. सोमं for सः। अमुम M. नमुं for न। सः। अमुम् P. अस्य तत्त्वम्...कर्मणि षष्ठी वा, एनं गर्भम् Sy. अस्येममात्मानम् At. अस्य तत्त्वमिति शेषः। द्वितीयार्थे वा षष्ठी। एनं गर्भम् SKN. गर्भस्य तत्त्वम् Dur.

१३. जानाति। कथम्भूतः कथं वा केन प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः Sy. वेत्ति At. कुतो वा कथं वा केन वा प्रयोजनेनेत्येवमध्यात्मवृष्ट्या यदज्ञानं तदभिप्रायमिदं न चेद्वेवेति वचनम् SKN. केवलं त्वसौ कामार्त्तः पुत्रार्थी वा करोत्येव गर्भम् Dur.

१४. कुइतो० P. १५. ०गतः M.

१६. मातुरुदरस्थम् Sy. इममात्मानम् At. एनं मातुरुदरस्थमुदरवृद्धयाऽर्थापत्त्याऽनुमानेन वा जातं सन्तम् SKN. एनम् Dur.

१७. उदरवृद्ध्यन्यथानुपपत्त्याऽनुमानेन वा दर्शयति Sy. प्रत्यक्षेण दर्शयति SKN.

१८. सख्या० M.

अपि[1]। अयमन्तर्हितः[2]। एव[3] भवति। सोऽयं[4] जीवः। अन्तः[5]। मातुः[6]। योनौ[7]। जरायुपरिवृतः[8]। अनेकजननः[9]। कृच्छ्रम्[10]। आपद्यते[11]। यद्येनं

१. द्रष्टुः सकाशात् Sy. स पुरुषस्तस्मात्कर्मकर्तुः सकाशात् At. तस्यैवैष गर्भो याथात्म्यतः प्रत्यक्षो भवत्यध्यात्मशास्त्रदृष्ट्या, नेतरस्य गर्भकर्तुः Dur.

२. हिरुगित्यन्तर्हितनाम।...नु निश्चये, अत्यन्तमन्तर्हित एव खलु। यद्वा यः संसारावस्थायामीम्, एनं कृषिवाणिज्यवेदाध्ययनादिकं चकार सोऽस्य, एतन्न वेद लोकान्तरे जन्मान्तरे वा। तथा य ईमेनं ददर्श गिरिनदीसमुद्रबन्ध्वादिकं ददर्श जीवनसमये तस्माद् दृष्टाद् हिरुगिन्नु पृथगेव। अत्रानूभूतं सर्वं न लोकान्तरे जन्मान्तरे वाऽनुभवतीत्यर्थः Sy. पृथगेव। कर्तृकरणबुद्ध्योर्युगपदेककर्तरि विरोधात् At.
अन्तर्हितनामैतत्। अन्तर्हितो यो गर्भस्तस्मादपि। सोऽप्येनमध्यात्मज्ञानाभावान्नैव जानातीत्यर्थः SKN.
अन्तर्हितमेतस्मिञ्जठर एतस्मिञ्छरीरे वा ईं नु जन्तुम् Dur.

३. इच्छब्द एवकारार्थः Sy.

४. स तादृशः Sy. यस्त्वेते न्यायादिविरुद्धे ज्ञानकर्मणी मोक्षसमुच्चिते मन्यते स उभयभ्रष्टः At. अजानंश्च सः SKN.
स पुनरेष गर्भः Dur.

५. अन्तश्चाविद्यादिना परिवीतः At. मध्ये SKN. उदरे पुष्यति स मातुरशितपीतलीढभक्षितेन चतुर्विधाहारपरिणामेन Dur.

६. जनन्याः Sy. स्वस्या मातुः SKN.

७. गर्भे स्यात् At.
योनौ स्थितः SKN.
गर्भाशयस्थाने Dur.

८. उल्बजरायुभ्यां परितो वेष्टितः सन् Sy. सर्वगतोऽपि परिवीतो वस्त्रादिना At. जराय्वादिभिर्व्याप्त इत्यर्थः। यथाकालं जायते SKN. जरायुणा परिवेष्टितो यथाकालं जायते Dur.

९. ०जनः M. बहुजन्मभाक्। अथवोत्पन्नः सन् स्वयमप्यपत्योत्पादनेन बहुप्रजाः Sy. बहूनां प्रजाः पुत्रत्वेनानेकजन्मवान् At. बहुप्रजननः। आत्मज्ञानाभावान्मोक्षमप्राप्नुवन्संसारे पुनः पुनर्जायमान इत्यर्थः। अथवा पुत्रः प्रजा अपत्यानि। बह्वपत्यश्च प्रथमं मातुर्योनौ स्थितो जातश्च बह्वपत्यतामापन्नः सन्नित्यर्थः SKN.
बहुशः प्रजायमानः स गर्भकर्ता गर्भतत्त्वमजानानः Dur.

१०. एवं गर्भदुःखमनुभवन् निर्ऋत्यभिधानं प्रदुःखम् Sy. मृत्युम् At.
गर्भवासकृतमपत्यपोषणकृतञ्च निर्ऋत्यभिधानं प्रलयं दुःखम् SKN.
कश्चिद् बहुप्रजा बह्वपत्यो दरिद्रः पुरुषः स दुष्पोषत्वादपत्यानां व्यापन्नत्वात्कृच्छ्रं दुःखमापद्यते। सा या तस्य कृच्छ्रापत्तिः सैवैतस्यामृचि निर्ऋतिशब्देनोच्यते Dur.

११. अनुभवति यावत्स्वरूपभूतात्मज्ञानम्। अतस्तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्युक्तं भवति। एवमात्मविदामभिप्रेतोऽर्थः Sy.
आविशति At. प्राप्नोतीत्यर्थः। एष परिव्राजकानामात्मविदां दर्शने चास्या ऋचोऽर्थः SKN. आविशतीत्यर्थः। एवं गर्भतत्त्वापरिज्ञानाद्यो गर्भं करोति स दुःखमापद्यते। यस्त्वध्यात्मदृष्ट्या गर्भतत्त्वं वेद स गर्भकर्मणो निवर्तते न निर्ऋतिमापद्यते Dur.

जानाति[१] ततो मुच्यत इति।

---

१. ०न्ति P.D.M. नैरुक्तानां तु मते—य ईम् चकार मध्यस्थानो वायुर्मेघो वा, एतद्वृष्ट्युदकं करोति सोऽस्य तत्त्वमिति शेषः। अथवैतत्कर्म न जानाति। तयोरचेतनत्वाविति भावः। यस्त्वीमेतद् ददर्श पश्यति तस्मादपि हिरुगन्तर्हितः। प्राणिकर्मवशेन काले वर्षिता परमेश्वर आदित्यात्मनि गूढ इत्यर्थः। य ईं हिरुगन्तर्हितं, ईमेतद्ददर्श पश्यति स वृष्टिलक्षणः पुत्रो मातुर्निर्मातुरन्तरिक्षस्य योनौ योनिवदुत्पत्त्याधारभूतेऽन्तरिक्षे। उभयोरप्यन्तरिक्षनामत्वात्सामान्यविशेषभावो द्रष्टव्यः। अन्तरिक्षैकदेशे योन्यामन्तर्मध्ये बहुप्रजा बहुप्रजातात्मो बहुप्राण्युपकारी। अथवा जनिरत्रान्तर्भावितण्यर्थः। बहूनां धाराणां सस्यनिष्पादनद्वारेण प्राणिनां वा प्रजनयिता सन्निर्ऋतिं निरमणसाधनां भूमिमा विवेश प्रविशति प्राप्नोतीत्यर्थः Sy. नैरुक्तानान्तु—य एनं वर्षलक्षणमुदकसंस्त्यायं पूर्ववत्करोति किरति वा। न सोऽस्य वेद (वर्षस्य तत्त्वं न वेद, कुतोऽप्येतदुदकमप्यागच्छति, यन्मया विसृज्यते, किञ्चोदकस्य तत्त्वमिति, केवलं त्वसौ विसृजत एवोदकम्) कः पुनरसौ? मध्यमो वायुर्मेघो वा। मेघोऽपि हि मध्येभवत्वाद् भवति मध्यमः। यस्त्वेनं ददर्श, यदासावादित्यो न्यङ् रश्मिभिरावर्तते तदादित्येनोपहितं मेघस्योदरे स्थितमुदकसङ्घातं, हिरुगन्तर्हितमपि सन्तं, तस्मात्प्रथमार्थे पञ्चम्येषा। ददर्शेत्येतच्चानुषक्तव्यम्। य एनं मेघहननसमये प्रत्यक्षं पश्यति, अन्तर्हितमपि स पश्यतीत्यर्थः। कः पुनरसौ? इन्द्रः, स हि मेघहननकाले तत्स्थमुदकसंस्त्यायं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुभयथा पश्यति। किञ्च य उदकसंस्त्यायः पूर्वं सर्वभूतानां निर्मातुरन्तरिक्षस्यावयवभूते योनावन्तः, योनिस्थानं तस्य मध्ये परिवीतः परिगतो वायुना व्याप्तः। बहुप्रजा बहुप्रजननोऽपर्यन्तधारात्मना व्यवस्थित इत्यर्थः। अथवा जनिरन्तर्णीतण्यर्थः। बहूनां धाराणां सस्यानां वा, सस्यनिष्पादनद्वारेण प्राणिनां प्रजनयिता। निर्ऋतिं भूमिमाविवेश। आविशतीत्यर्थः SKN. अन्ये तु ब्रुवते—यः करोति गर्भं स गर्भभूतो जन्मान्तरेषु बहु प्रजायमानो जन्ममरणसन्तानानुबद्धां निर्ऋतिमाविशति। यद् रेतः सिञ्चति तद् भूयो भूयो जन्मान्तरेषु बहुशः प्रजायमानो जन्ममरणसन्तानाननुभवतीत्युक्तम्। 'वर्षकर्मेति नैरुक्ताः' (N.2.8.)—वर्षकर्मैतदुच्यते। निर्ऋतिश्चात्र भूमिरुच्यते। एवं नैरुक्ता मन्यन्ते। य ईं चकारेति यः करोति वर्षं, यो वा किरति क्षिपति। कः पुनरसौ? मेघः। स हि वर्षस्य कर्ता विक्षेप्ता वा। मेघाद्धि वर्षं प्रवर्तते। किं तस्य, न सोऽस्य वर्षस्य ... तत्त्वं वेद कुतोप्येतदुदकमप्यागच्छति यन्मया विसृज्यते। किंचोदकस्य तत्त्वमिति केवलं त्वसौ विसृजत एवोदकम्। य ईं ददर्श य एव पश्यत्येतद्वर्षं हिरुग्, ईं नु तस्मादन्तर्हितमन्तरिक्षलोके तस्मात्तस्येत्यर्थः। तस्यैव प्रत्यक्षम्। तद्यथाऽऽत्मनो वर्षं नेतरस्य घनस्य मध्यस्थानस्य। स एव ह्यस्य वर्षस्य ...तत्त्वं वेद यो ददर्श यः पश्यति। आदित्योपहितमादित्यस्य रश्म्यन्तर्गतं वर्षमनभिव्यक्तम्। कश्चासावन्तर्गतः? इन्द्रः। असावपि मध्यम एव।

द्यौर्मे॑ पि॒ता ज॑नि॒ता नाभि॒रत्र॒ बन्धु॑र्मे मा॒ता पृ॑थि॒वी म॒हीय॑म् ।
उ॒त्ता॒नयो॑श्च॒म्वो॒३॑र्योनि॑र॒न्तरत्रा॑ पि॒ता दु॑हि॒तुर्गर्भ॒माधा॑त् ॥३३॥

द्यौर्मे पिता।[1] द्यौः।[2] मे।[3] पिता।[4] जनयिता।[5] वर्षणान्मम सन्नहनकृत्।[6] शुक्रस्थं तेजो[7] दिवि भवति पार्थिवैर्धातुभिः शरीरं बध्यते। ततश्च महती।[8] इयम्। पृथिवी।[9] मम।

तत इदमुक्तम् 'न सोऽस्य वेद मध्यमः' मेघः। 'स एवास्य वेद मध्यमः' इन्द्र इति। स एव महानुदकसंस्त्याय इन्द्रः प्रत्यक्षो मध्यमो मातुरन्तरिक्षलोकस्योदकाभिव्यक्त्याशयस्थाने परिवीतः परिवेष्टितः सौर्येण रश्मिजालेन वायुना च मेघोदरान्तर्गतः प्रावृट्काले वर्षभावेनाभिव्यक्तो बहुप्रजा बहुशः प्रजायमानो निर्ऋतिं भूमिमा विशतीति समस्तार्थः Dur. 'तत्र निर्ऋतिर्निरमणाद् ऋच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा। सा पृथिव्या सन्दिह्यते। तयोर्विभागः।...तस्या एषा भवति। ... बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजकाः। वर्षकर्मेति नैरुक्ताः। य ईं चकारेति करोतिकिरती सन्दिग्धौ वर्षकर्मणा। 'न सोऽस्य वेद' मध्यमः। स एवास्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्योपहितम्। 'स मातुर्योनौ' मातान्तरिक्षम्। निर्मीयन्तेऽस्मिन्भूतानि। योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना। अयमपीतरो योनिरेतस्मादेव, परियुतो भवति। बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा N.2.8; SKN.II.61.

१. दीर्घतमा ब्रवीति Sy. सगुणब्रह्मविद्यायां तु ज्ञानकर्मसमुच्चयो युक्त एवेति वक्तुं काञ्चन सगुणविद्यामाह At. दीर्घतमा आह SKN.
२. द्युलोकः Sy. या द्यौः सैव At. उपरि स्थिता द्युलोकाख्या Dur.
३. मम Sy., At., SKN., Dur.
४. द्यौः। मे। पिता। omitted by D. पालकः Sy. एषैव मम पिता। 'द्यौरहम्' इत्येवं वैवाहिके कर्मणि द्युलोकभावेन पित्राऽऽत्मानमभिसम्पद्यमानं वृष्ट्वैवमाह मन्त्रदृग् 'द्यौर्मे पिता' इति Dur.
५. न केवलं पालकत्वमात्रमपि तु जनिता जनयितोत्पादयिता Sy. जनं कश्यपमिता जनिता। ...जनो हि कश्यपो यदजीजनज्जगत्।...यद्वा जनं कश्यपमेतीति। कर्तरि निष्ठा At. जनयिता SKN. उत्पादयितेत्यर्थः Dur.
६. नाभिभूतो भौमो रसोऽत्र तिष्ठतीति शेषः। ततश्चान्नं जायते, अन्नाद्रेतो रेतसो मनुष्य इत्येवं पारम्पर्येण जननसम्बन्धिनो हेतो रसस्यात्र सद्भावात्। अनेनैवाभिप्रायेण जनितेत्युच्यते Sy. सैव मम नाभिः सहोदरा स्वसा At. नाभिभूतो भौमो रसः। अत्र तिष्ठतीति शेषः। ततश्चान्नं जायते। अन्नाद्रेतः। रेतसो मनुष्याः। एवं पारम्पर्येण जननहेतो रसस्याधारभावाद् द्यौर्जनयिता ततश्च मम पिता SKN. नहनमेव नाभिः। अत्रैतस्मिन्द्युलोकलक्षणे पितर्युदकदानेनानुग्रहीतरि सति सन्तानोत्पत्त्यनुग्रहक्रमेणैव शुक्रात्मनोत्पत्तिरुपपद्यते Dur.
७. तो P.D.
८. मही, इयं (दं) गोर्नाम। 'या मही कामधेनुरधिदैवं सैव मम गृहे इयं गौः' (TA. 2. 6. 2.) At.
९. या पृथिवी सैव मम माता At.

बन्धुः[1]। माता[2] भवति। उत्तानयोः[3]। द्यावापृथिव्योः[4]। मध्ये। अवकाशरूप[5]मन्तरिक्षं[6] भवति। तत्र[7]। दुहितुः[8]=अद्भ्यः पृथिवी जातेति पर्जन्यस्य दुहिता पृथिवी भवति। स[9] तस्याः। गर्भम्[10]।

---

१. बन्धिका Sy. अत्र जगति यो बन्धुर्भ्राताऽग्निर्वा सोमो वा स एव ममापि बन्धुर्भ्राता At. शरीरस्य बन्धनकशरीरात्मना परिणमयित्रीत्यर्थः।...अथवा बन्धुशब्दोऽत्र जातिवचनः सञ्ज्ञातिर्म(र्मा) तेत्यनेन विशेष्यते SKN. अङ्गसम्बन्धकारणाद् बन्धुः Dur.

२. मातृस्थानीया। स्वोद्भूतौषध्यादिनिर्मात्रीत्यर्थः Sy. मातृभूता SKN. मातुर्मन्त्रेण पृथिवीत्वं सम्पद्यमानं वृष्ट्वैवमाह बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयमिति Dur.

३. ऊर्ध्वतानयोः Sy. अन्योन्याभिमुखयोः ... अध्यात्मपक्षे—ऊर्ध्वाधोदेहभागयोः। अधिदेवतापक्षे तु—ब्रह्माण्डस्योर्ध्वाधोभागयोः At. ऊर्ध्वमेव ह्येनयोरन्तरा च प्रतिधारणीयोऽन्तः प्राणस्तत इत्युत्ताने द्यावापृथिव्यौ, प्राणेन हीमे वायुना सूत्रभूतेन विधृते तिष्ठतः Dur.

४. सर्वस्यात्त्र्योर्भोगसाधनयोर्द्यावापृथिव्योः Sy. उदकं हि द्युलोकात्पतितं पार्थिवेन धातुना सम्पृक्तमोषधिभावमागम्य शरीरभावेनावतिष्ठत इत्येतदपेक्ष्य सर्वभूतानां द्यावापृथिव्यौ मातापितरावुच्येते तत्र तत्र।...तत्कृतस्य ह्युपकारस्याभावे सतीतरौ मातापितरावकिञ्चित्करावेव भवतः। तस्मादुपपद्यते द्यावापृथिव्योर्मातृपितृभावः।... किमेते द्यावापृथिव्यावन्यत्किञ्चिदनपेक्ष्यैव सर्वभूतानां मातृपितृभावं बिभृत उतान्यदपि किञ्चिदपेक्षेते इत्युच्यते, अनयोः...द्यावापृथिव्योः Dur.

५. ०शम् D.

६. अन्तर्मध्ये योनिः सर्वभूतनिर्माणाश्रयमन्तरिक्षं वर्तत इति शेषः Sy. जगदीजमीश्वरोऽस्ति।...अध्यात्मपक्षे तु हृद्युपास्यो जगद्धेतुर्देहेन्द्रियादिप्रवर्तक ईशोऽस्ति। अधिदैवपक्षे तु क्षीरसागरशायी नारायणो जगद्योनिः प्रसिद्धोऽस्ति At. स्थानमन्तरिक्षाख्यातम् SKN. एतयोर्द्यावापृथिव्योरुत्तानयोर्य एषोऽन्तरिक्षाख्यः Dur.

७. अस्मिन्नन्तरिक्षे Sy. जगद्योनावीश्वरे नारायणे At. स्थित इति शेषः SKN. एतस्मिन्नवकाशदानोपकारप्रवृत्ते सति Dur.

८. दूरे निहिताया भूम्याः Sy. स्व दुहितुः सरस्वत्या योनावन्तः At.
दूरे निहितायाः पृथिव्याः SKN.
अत्र पृथिव्येव दुहितृशब्देनोक्ता। सा हि द्युलोकाद् दूरे निहिता। अथवा सा हि द्युलोकं दोग्धीति दुहिता। सा हि द्युलोकात्पतितमुदकमुपजीवत्येवादूरे निहिता दोग्धि वा Dur.

९. पिता द्युलोकः। अधिष्ठात्रधिष्ठानयोरभेदेनादित्यो द्यौरुच्यते। स स्वरश्मिभिः। अथवेन्द्रः पर्जन्यो वा Sy.
बहिर्निर्गतरूपो जगत्पिता चतुर्मुखाख्यो ब्रह्मा जातः स च At. पिता पालयिता पर्जन्यः।...अथवा सस्यबलाया जनयितृत्वात्पितैव पर्जन्यः पृथिव्याः पृथिवी चास्य दुहिता SKN. द्युलोकाख्यः। द्यौरेव हि रसान्प्राजयति तस्मात्सैवात्र पर्जन्यशब्देन भाष्यकारेणोक्ता Dur.

१०. सर्वोत्पादनसमर्थं वृष्ट्युदकलक्षणम् Sy. वीर्यम् At.
स तस्या वृष्टिप्रदानद्वारेण सस्यनिष्पत्तिफलं गर्भम् SKN.
सर्वभूतगर्भोत्पत्तिहेतुभूतोदकम् Dur.

दधाति[1] ततः[2] शुक्रशोणितसंसर्गाज्जीवः प्रादुर्भवतीति[3]।[4]

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।
पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥३४॥

पृच्छामि त्वा। द्यौर्मे पितेति[5] प्रसङ्गात् पृथिव्या[6] अयं प्रश्नः। परमः।[7] अन्तः।[8] क्वास्याः[9] पृथिव्या[10] भवति यत्रेयं[11] सन्तिष्ठते। सर्वस्य जगतः।[12] धारकः।[13] यत्र

---

१. सर्वतः करोति Sy. आहितवान्। तस्माद्वीर्यात्सर्गविशेष इति। 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत्' (AB. 3.33.) इत्यत्र खण्डेऽर्थः स्पष्ट उक्तः At. आधत्ते SKN. आदधाति। ददातीत्यर्थः।...एवं द्यावापृथिवीभ्यामन्तरिक्षेण चावकाशदानेनानुगृह्यमाणान्येतान्यस्मदादीनि भूतान्युत्पद्यन्त इत्येतदनेन मन्त्रेण मन्त्रदृशा ख्यापितम् Dur.

२. ०क्ल० D. M.

३. The passage beginning with पार्थिवैर्धातुभिः and ending with प्रादुर्भवतीति is omitted by P. अध्यात्मपक्षे तु—अत्र हृदयस्थे देहादिप्रापके जगद्योनावीश्वरे बहिर्निर्गतरूपादिभिर्निर्गतश्चतुर्मुखस्थानीयः पिता तृतीयजन्मदातृत्वेन ममायं पितेति शिष्यैर्भावितो ब्रह्मविद्याचार्यो ब्रह्मा, अनुरूपमन्तस्तत्त्वं गर्भमधात्। अन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थः। आधापितवानधारयत्। अस्खलितमचीकरद्वा। आरोपितवान्वा।...अनेन पिण्डब्रह्माण्डयोर्जीवपरयोश्चैक्यं सूचितम्। देहोऽपि ब्रह्माण्डः At. द्यौर्मे पिता पाता वा पालयिता वा जनयिता वा। नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महतीयम्। बन्धुः सम्बन्धनात्। नाभिः सन्नहनात्। नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुः। एतस्मादेव ज्ञातीन् सनाभय इत्याचक्षते। सम्बन्धव इति च। ज्ञातिः सञ्ज्ञानात्। उत्तानयोश्चम्वोर्योनिरन्तः। उत्तान उत्ततानः। ऊर्ध्वतानो वा। तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः N.4.21; SKN. II. 260

४. VM. ignores आ and also अत्र if दिवि and तत्र are not taken as its explanation.

५. The passage beginning with पृच्छामि and ending with पितेति is omitted by P.

६. यजमानोऽध्वर्युं पृच्छति Mah. अध्वर्युं यजमानः पृच्छति U.

७. हे अध्वर्यो! पृथिव्याः...अवधिभूतम् Mah. उत्कृष्टाम् Sy. परमात्मरूपमीशम् At.

८. पर्यन्तम् Mah. काष्ठाम् Sy. निवर्तकम् At.

९. ०स्यां M.

१०. पृथिव्या देव्या महत्या मायायाः At.

११. यस्मिन्स्थले Mah. यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते तत्पृच्छामि Sy. परमात्यन्तिकं तथा पृच्छामि यत्र कारणे सति At. यत्र सर्वा पृथिवी समाप्ता BB.

१२. भूतजातस्य Mah., Sy. प्रपञ्चस्य At.

१३. नाभिः कारणं तदपि पृच्छामि Mah. सन्नाहो बन्धनम् Sy. वाहनं बन्धनमविशेषेण तत्कारणं पृच्छामि At. नहनम् U. यत्र प्रतिबद्धं सर्वं जीवति स नाभिः। 'नहो भश्च' U. 571-570. [णहो भश्च U. 4.125. Ujjvaladatta; नहो भ च 4.137. Nārāyaṇa; नहो नभ च 4.135. Śvetavanavāsin.] इतीङ्प्रत्ययः BB.

विद्यत[1] इति द्वितीयः प्रश्नः। पृच्छामि[2]। त्वा[3]। वर्षितुः[4]। कालाश्वस्य[5]। किं[6] रेत[7] इति। पृच्छामि। वाचः[8]। परमम्[9]। व्योम[10], क्वेयं सर्वा वाग् वर्तत इति।

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः।
अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥३५॥

इयं[11] वेदिः[12]। यद्यपि क्व संस्थिता भवति पृथिवी न स देशो दर्शयितुं शक्यते, मन्त्रेण[13]

---

१. यत्र सर्वं सन्नद्धं भवति तमित्यर्थः Sy. महामायायाः साधारण्याज्जगद्वैचित्र्यजनकमसाधारणं कारणं पृच्छामीत्यर्थः At. अथ तत्र प्रतिष्ठितां भुवनस्य नाभिं पृच्छामि BB.

२. अहं पृच्छामि। द्विकर्मकः Mah. हे यजमान!...प्रश्नं करोमि Sy. जीवरूपेण परमात्मदृष्टिरहं त्वा...पृच्छामि At. हे ब्रह्मंस्त्वां पृच्छामि BB.

३. त्वाम् Mah., Sy., At. भवन्तम् U. त्वाम् BB. ४. सेक्तुः Mah., U. वर्षकस्य Sy. देहेन्द्रियादिस्वामिनो जीवस्य At. वृष्णो वर्षितुः BB.

५. व्याप्तस्यादित्यस्य। 'असौ वादित्यो वृषाश्वः' (TA.5.3.5.) इति तैत्तिरीयकम् Sy. अश्व इन्द्रियम्। 'इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्' (Kath. U. 3.4.) इति श्रुतेः, तच्चेहान्तरं मनः सर्वेन्द्रियाण्यश्नुते व्याप्नोति। बलवत्त्वाच्च वेगवत्त्वाच्च। तस्याश्वस्य मनसः At. व्यापकस्य BB. ६. क P.

७. वीर्यम् Mah. तस्य रेतो रेतोवत्कारणं तत्किमिति Sy. रयणम्।...उदकनामैतत् (Ngh.1.12.) आप्यायकमश्वं स्वमनसश्चेष्टकं चेतनं पृच्छामीत्यर्थः At. हेतुं च पृच्छामि तस्य... किं रेतो यतः सर्वं जायते BB.

८. वाण्यास्त्रयीलक्षणायाः Mah. सर्वस्य वाग्जातस्य Sy. वेदात् At. अथ तच्च पृच्छामि वाचो वेदात्मिकाया अगावेस्तस्य रेतसो विधात्र्याः BB.

९. उत्कृष्टम् Mah. निरतिशयम् Sy. परमं दूरं परं ब्रह्मेति केचित् At. प्रकृष्टम् BB.

१०. स्थानं त्वां पृच्छामि Mah. स्थानं सर्वस्य वचसः कारणमेतत्प्रश्नचतुष्टयं पृच्छामि Sy. विशेषेणावितृ रक्षकं पृच्छामि। अवितृ चेत्कथं वाचः परमं निर्गुणं, वाचः परमं निर्गुणं चेत्कथमवितृ।... यतो निर्गुणशंसनं संसारापनेतृ (अतः) पृच्छामि At. व्यवनं स्थानम् U. रक्षास्थानं सर्गप्रतिसर्गनिबन्धनं व्योमेति। विपूर्वाववतेर्मन्प्रत्ययः। 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवाम्०' (pā. 6.4.20.) इत्यादिनोठि गुणः BB. This stanza= YV. 23.61; TS. 7.4.18.2.

११. अध्वर्युर्यजमानं प्रत्याह। इयम् Mah. इयं ब्रह्मवित्सु प्रसिद्धा At.

१२. उत्तरवेदिः पृथिव्याः परोऽन्तोऽवधिः। वेदेः सर्वपृथिवीरूपत्वादित्यर्थः Mah. पृथिव्याः प्रथनवत्या भूम्याः परोऽन्तः... पर्यवसानमियं वेदिः। नहि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति। 'एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः' (TS.2.6.4.) इति श्रुतेः Sy. वेदिर्ब्रह्मानुभूतिः पर आत्यन्तिकोऽन्तो निवर्तको हेतुः पृथिव्या मायायाः At. इयं वेदिः परोऽन्तः पृथिव्याः। वेदिर्हि सर्वा पृथिवीरूपा भवति U. १३. स्त्रैण P.

आजगाम[1]। ततोऽनन्तरम्[2]। एव। अस्याः[3] सर्वस्याः। वाचः[4]। भजनीयं[5] ब्रह्म। अश्नुव[6] इति ज्ञातात्मस्वरूप आहेति[7]।

अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः।
ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्यन्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम् ॥३८॥

अपाङ्[8] प्राङ्। अमरणधर्मा[9]। मरणधर्मणा[10]। समानस्थानो[11] जीवः। अन्नेन सह[12]। धार्यमाणः[13]।

१. यदा मागन्, आगमिष्यति तदा...स यदा मा मां प्राप्नोति Sy. मां प्रति... आगच्छन्तः At.
मा माम्, आगन्, आगमिष्यति ममोत्पद्यत इत्यर्थः SKN.
मामागच्छेत् Dur.

२. ०ननर० P. अव्यवधानेन Sy. तदनन्तरमेव At.
आदित् पदपूरणः SKN.

३. ऐकात्म्यप्रतिपादिकायाः Sy. प्रकृतायाः ब्रह्मविद्यारूपिण्याः At. कृत्स्नप्राज्ञतायाः Dur.

४. उपनिषद्वाचो यदिवेदमस्मीत्युक्ताया वा Sy. श्रुतेः At.
यदेतिश्रुतेस्तदेत्यध्याहार्यम्। तदा वाच ऋग्यजुःसामलक्षणायाः SKN.

५. भजनीयं शब्दब्रह्मणा व्याप्तव्यं परं ब्रह्मपदम् Sy.
उपनिषल्लक्षणं भागं भजनीयं परमात्मनः SKN.

६. अव D. प्राप्नोमि। चित्तस्य बहिर्मुखतां परित्यज्यान्तर्मुखतैव दुःसम्पादा। सा यदा स्यात्तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं सुशकं भवति पश्चाद्विलम्बाभावात्। यथा गिरिशिखरात्पतन्पाषाणोऽविलम्बेन पतति तद्वत् Sy.
प्राप्तवानस्मि At.
प्राप्स्यामि, मोक्षं वा यास्यामीत्यभिप्रायः SKN.
अहम्...अश्नुयाम्। यदियं कृत्स्ना वागभिवदति तत्सर्वमहमाप्नुयामित्यर्थः Dur.

७. आहरेति M. N. 7.3; SKN. III. 19.

८. अवाङ् P. तत्राह जीवन्मुक्तलक्षणम् At.

९. अमरणधर्माऽयमात्मा Sy. स्वयं न म्रियते कारणदेहच्छेदेपि विशीर्यमाणे लिङ्गदेहेऽपि स्थूलदेहानुवृत्तेः At.

१०. ०र्म P.D. मरणधर्मणा भूतात्मना देहेन Sy. स्थूलदेहेन At.

११. यत्र परिच्छेदको देहोऽस्ति तत्र सर्वत्र सोऽयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः। यद्वा समानोत्पत्तिः। सहवासेन स्वस्मिन्नप्युत्पत्तिरुपचर्यते। एवम्भूतः सन् Sy. ससंस्कारः संस्कारोऽपि कारणत्वाद्योनिरुक्तः। यद्वा सयोनिरिव कदाचिद् गृहस्थाश्रमसहित इव। उपलक्षणत्वाद्वर्णाश्रमधर्मवानिव At.

१२. अन्नोपलक्षिततद्भोगेन Sy. स्वधया ब्रह्मविद्यया। न ब्रह्मविद्यावतः पुण्यपापसम्बन्धः। स्वया ब्रह्मविद्यया धीयते, अथवा स्वं दधातीति स्वधः परमात्मा तं याति प्रापयति At.

१३. यद्वा स्वधाशब्देनान्नमयं शरीरं लक्ष्यते तेन गृहीतः सन् Sy.
सम्बद्धः At.

अपाङ्[1]। प्राङ्[2] च। गच्छति[3], आदित्यो भूत्वा दिवि प्राङ् जीवो भूत्वा पुरुषे[4]ऽपाङ्[5]। ताविमौ[6]। नित्यौ[7]। विष्वगञ्चनौ[8]। विविधं च देवमनुष्यादिषु गच्छन्तौ[9] भवतः। तयोरन्यमादित्यम्[10]। सर्वे निश्चिन्वन्ति[11] प्रत्यक्षं पश्यन्तः। न। निचिक्युः[12]। अन्यं प्रकृतिसंसृष्टं घृतमिव पयसि निगूढमिति।

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥३९॥

ऋचो अक्षरे। अथादित्यस्य यद् वाचकमक्षरं तत् स्तौति[13]

---

१. अवाङ् P. अशुक्लं कर्म कृत्वाऽधो गच्छति Sy. अप निकृष्टमञ्चतीति, क्वचिदपकृष्टमधर्मशील इव लक्ष्यते At.

२. ऊर्ध्वं स्वर्गादिलोकं प्राप्नोति। परमात्मैव सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन्नानाविधकर्म कृत्वा, तद्भोगाय जीवसञ्ज्ञां लब्ध्वा शरीरत्रयेण सम्बद्धो लोकान्तरेषु सञ्चरति स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिग्रहेण लोके गुणत्रयान्वितः सन् परिभ्रमति। तथा च श्रूयते 'गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता। स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः' (Śve. U. 5.7.) इति Sy. क्वचित् प्रकृष्टं धर्ममाचरन्निव लक्ष्यते At.

३. तथाप्यस्य न पुण्यपापसम्बन्ध एत्यपगच्छति AT.

४. ०षो० P.D.

५. ०वाङ् P.

६. तौ भूतात्मकर्त्रात्मानौ Sy. ननु जीवन्मुक्तस्थितिरुक्ता न जीवन्मुक्तलक्षणम्। तत्राह तानि प्रसिद्धानि At.

७. अविभागेन सर्वदा वर्तमानौ। यद्वा सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सहवास उपपद्यते स्थूलशरीरपक्षेऽपि सात्त्विकजातेस्तत्कारणानां भूतसूक्ष्माणां सद्भावात्तत्र शरीरसम्बन्ध उपपद्यते Sy.
पुनः पुनर्भवामि (नि?) छन्दसि शरीराणि At.

८. ०ञ्ज० M. इह लोके सर्वत्र गमनौ Sy. लोकगतिना At.

९. तत्तत्फलोपभोगाय सर्वत्र लोकान्तरेषु गच्छन्तौ वर्तेते Sy.
विशिष्टात्मज्ञानेन च्छेत्ता . . . एष जीवन्मुक्तः At.

१०. तत्र नरा अन्यं भूतात्मानम् Sy. कञ्चन जीवन्मुक्तम् At.

११. नितरां विशेषेण पश्यन्ति जानन्ति Sy. जना लिङ्गैर्निचिक्युरजानन् At.

१२. अपरं देहवच्छायातिरिक्तं न निचिक्युर्न जानन्ति। केचन पामरा देहव्यतिरिक्तं न जानन्ति। केचन विवेकिनः कर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतो देहातिरिक्तः कश्चिदस्तीत्यनुमिमते। न केऽपि देहत्रयव्यतिरिक्तमात्मानं जानन्ति। अतो दुर्लभमात्मज्ञानमित्यर्थः Sy. अन्यं न निचिक्युर्नाजानन् At.

१३. स्तौमि M. पूर्वमन्त्रे देहात्मजीवात्मानावुक्तौ। तयोरन्यस्य जीवात्मनः पारमार्थिकं रूपमस्ति तदत्रोच्यते Sy. किं तद्विशिष्टमात्मज्ञानं तत्रोत्तरम् At.

यस्माद[1]क्षरणस्वभावात् सर्वा ऋ[2]चो विनिर्गताः।

---

१. अक्षरेऽवृश्यादिगुणके क्षरणरहितेऽनश्वरे नित्ये सर्वत्र व्याप्ते ब्रह्मणि। अक्षरशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वम् 'एतद्वै तदक्षरस्य प्रशासने गार्गि' (Bṛh.U.3.8.) 'यया तदक्षरमधिगम्यते' (Mu. U. 1.1.5.) 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' (Mu. U. 1.2.13.) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम्। ऋगक्षरयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः। सर्वैर्वेदैः खलु ब्रह्माधिगम्यते। 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' (Bṛh.U.3.9.26.) इत्यादिश्रुतेः। ननूपनिषद्भागानां तथास्तु, इतरेषां तु कथं ब्रह्मविषयत्वमित्युच्यते। यद्यपीतरभागानां यागादिविषयत्वं तथापि बुद्धिशुद्ध्युत्पादनद्वारा वेदनसाधनत्वेन ब्रह्मविषयत्वं भविष्यति। 'वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' (Bṛh.U.4.4.22.) इत्यादिश्रुतेः। तदेव विशेष्यते। परम उत्कृष्टे निरतिशये, व्योमन् व्योमनि व्योमसदृशे। अलेपत्वनीरूपत्वव्यापित्वादिसादृश्येन व्योमेत्युक्तम्। यद्वा विशेषेण सर्वस्य रक्षके। निरधिष्ठा न कस्यचिदस्ति ? स्वाध्यस्तस्य सर्वस्याधिष्ठानत्वेन रक्षकत्वात्। तादृशे तत्त्वे सर्वमध्यस्तमित्यर्थः Sy.

अश्नुते व्याप्नोति विषयानित्यक्षरं, तस्मिन्नक्षरे जीवात्मनि। परैर्मीयत इति परमं तस्मिंस्तत्पदार्थे। व्योमन् व्यापके। वाक्यार्थे ब्रह्मात्मैक्ये, वाक्यार्थे व्यापके, असिपदार्थे इत्येके। एवं त्रिधैव वेदा इति। कर्मकाण्डविषया वेदास्त्वंपदार्थविषयाः। सगुणेशविषया वेदास्तत्पदार्थविषयाः। वेदान्तास्तु ब्रह्मात्मैक्यपरा एव। सर्वेऽपि वेदा ब्रह्मात्मैक्यविषया इति ज्ञात्वा ब्रह्मात्मैक्यावधारणं विशिष्टात्मज्ञानम् At.

एतदक्षरं, परमं चेदं व्योम स्थानम्। अग्न्यादिनानादेवतानां मन्त्राणां सर्वस्याश्च त्रय्या विद्यायास्तदध्ययनस्य चोङ्कारपूर्वकत्वात्। अथवा परमेवतः (परमेतज्जगतः)। कथम्। वि . . . मोतत्वात् (विविधं जगतामोतत्वात्)। इदं प्रणवाख्यं ब्रह्म जगतः कारणमित्युपनिषत्सु वर्णितम्। तस्य किलोमित्येतस्य ब्रह्मणः प्रथमायां मात्रायां पृथिव्यग्निर्ऋग्वेदः पृथिवीनिवासिनो जना इत्येतत्। द्वितीयायां मात्रायामन्तरिक्षं वायुर्यजूंषि, अन्तरिक्षनिवासिनो जना इत्येतत्। तृतीयायां द्यौरादित्यः सामानि द्युनिवासिनो जना इत्येतत्। तेनेदं जगतः परं व्योम। अथवा परमं व्योम मृत्योर्बिभ्यतां देवानां, तदेतत्परस्मिन् पादे वक्ष्यते। तस्मिन्नेवंरूपे परमे व्योमन्, लुक् सप्तम्याः SKN. विविधमस्मिञ्छब्दजातमोतमिति व्योम तस्मिन्। तिसृषु मात्रासु, अकारोकारमकारलक्षणासूपशान्तासु यदवशिष्यते तदक्षरं परमं व्योम। अपरमाकाशमपेक्ष्य तत्परं व्योम। शब्दसामान्यमभिव्यक्तमित्यभिप्रायः Dur.

२. अत्र ऋक्शब्देन ऋक्प्रधानभूताः साङ्गापरविद्यात्मकाश्चत्वारो वेदा उच्यन्ते। ऋगादीनामपरविद्यात्वं मुण्डके श्रूयते। 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति प्रतिज्ञाय 'तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः' (Mu.U. 1.1.5.) इत्यादिना। तस्याः सम्बन्धिनि Sy. अजहल्लक्षणयाऽत्र ऋग्वेदादयो वेदाः At. अस्यामृचि शाकपूणेस्तावन्मतेनोङ्कारं कृत्वा, ऋचामध्ययनप्रारम्भाच्छास्त्रानुवचनादिष्वृगन्ते प्रणवस्य योगादृचः सम्बन्धि SKN. ओङ्कारमृते नह्यर्चयन्ति, तस्याः Dur.

ओमिति प्रतिपद्यते(न्ते)। "एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत् परममक्षरम्।" तदेतद् ऋचाऽभ्युक्तम् 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्'" इति ब्राह्मणम्।

---

१. आमि० D.　　२. ०स्त्रियं P. D.
३. ०द्या P.　　४. TA. 2.11.1.
५. ०द्युक्तम् P.　　६. ०चोक्ष० D.

७. TA.2.11.1. अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति। ऋचः, ऋगर्चनीयमादित्यमण्डलमृगादिमयं वा। 'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देवः', (TB.3.12.9.1.) 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति तत्र ता ऋचः' (Mahānār.U.12.2.)इत्यादिश्रुतेः। तस्य सम्बन्धिन्यक्षरे परमे व्योमन्नित्युक्तलक्षणे ब्रह्मणि 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते'(Chhā. U.1.6.6.) इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपे यस्मिन् सर्वे देवा द्योतमाना रश्मयो निषेदुर्वर्तन्ते। य एतन्न वेद स केवलया ऋचा किं करिष्यति। ये जानन्ति भावयन्ति त एव विद्वांसः समासते। भूम्यां सुखेन रोगादिरहिता भोगिनः सन्तश्चिरकालं जीवन्ति। अपरे प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति। ऋचोऽक्षरे, ऋगुपलक्षितसर्ववेदसम्बन्धिन्यक्षरे प्रणवरूप ओङ्कारेऽविनाशिनि सर्ववेदेषु व्याप्ते वा। प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे श्रूयते—"तान्वेदानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति तानेकधा समभरत्तदेतदोमिति' (AB.5.32.) इति। परमे निरतिशये। नहि प्रणवादधिकं किञ्चिन्मन्त्रजातमस्ति, त्रिकालातीतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वात्। 'यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव'(Mā.U.1.) 'ओमिति ब्रह्म' (TA.7.8.) इत्यादिश्रुतेः। वेदानां प्रणवस्य स्थानप्रतिनिधिभावः सम्बन्धः। 'य ऋचोऽधीते' इत्याद्युपक्रम्य 'यः प्रणवमधीते स सर्वमधीत ओमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परममक्षरम्' (TA.2.11.4.) इत्यादिश्रुतेः। यस्मिन् विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः। प्रणवस्य सर्वमन्त्रात्मकत्वान्मन्त्रेषु सर्वदेवतानां निवासात्सर्वदेवनिवासत्वम्। ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्वा ब्रह्मणि सर्वदेवानां निवासात्। शिष्टमविशिष्टम्।...अपरे त्वपरथा वर्णयन्ति। ऋचः। ऋगर्चनीयो जीवः। तस्य सम्बन्धिन्यक्षरेऽविनाशे व्याप्ते वा परमात्मनीत्यर्थः। अत एव जीवापेक्षया परम उत्कृष्टे निरुपाधिके व्योमन् विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रक्षके व्योमसदृशे वा। यस्मिन्परमात्मनि देवा गमनवन्तो व्यवहरन्तो वेन्द्रियसञ्ज्ञका विश्वे सर्वेऽपि, अधिनिषेदुर्निषीदन्ति, आश्रित्य वर्तन्ते। यस्तन्न वेद न जानात्युपाध्यंशपरित्यागे तदेव स्वरूपमिति न पश्यति स्थूलो जनः किमृचा करिष्यति। केवलेन जीवेन जीवभावेन किं फलं प्राप्स्यति। जननमरणादिक्लेशस्यात्यागादिति भावः। ये तत्तत्त्वं विदुस्त इत्यादि सिद्धम् Sy. 'ऋचोऽक्षरे परमे व्यवने। यस्मिन् देवा अधिनिषण्णाः सर्वे। यस्तन्न वेद किं स ऋचा करिष्यति। य इत् तद्विदुः। त इमे समासते। इति विदुष उपदिशति। कतमत्तदेतदक्षरम्। ओमित्येषा वागिति शाकपूणिः। ऋचश्च ह्यक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते नानादेवतेषु च मन्त्रेषु। 'एतद्ध वा एतदक्षरं यत्सर्वां त्रयीं विद्यां प्रतिप्रति' इति च ब्राह्मणम् N.13.10; SKN. IV. 153.

८. VM. ignores परमे। व्योमन्

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।
अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥४०॥

सूयवसात्[1]। अथ सर्वस्या एव वाचः स्तुतिः, गोरूपा हि वागित्युक्तम्। शोभनस्य यवस्यात्त्री[2]। भगवती[3]। हि[4]। अभवः[5]। अथ = इदानीम्[6]। वयम्[7]। भगवन्तः[8]। स्याम[9]। अद्धि[10]। तृणम्[11]। अहन्तव्ये[12]! सर्वदा[13]। पिब[14] च। शुद्धम्[15]।

---

१. ०सान् P.

२. शोभनयवसस्य तृणादिकस्यात्त्री सती Sy. साधु यवसं सत्कर्माभिविषयीकरोतीति सूयवसत् At. शोभनं यवसं सुयवसम्। सांहितिको दीर्घः। किं तत्? रश्म्युपहृतमुदकं, तस्यात्त्री सुयवसादिनी SKN. शोभनं यवसमुदकमध्यात्मीकृत्य सूर्यात् Dur.

३. भग इति धननाम। सर्वैर्भजनीयप्रभूतक्षीरादिधनवती Sy. ततो भगवत्येव भविष्यति। ईश्वरार्पितं कर्म स्यादित्यर्थः At. भगं धनं तेनैव रश्म्युपहृतेनोदकाख्येन धनेन धनवती SKN. तेन, उदकेनोदकवती Dur.

४. हिः पूरणः प्रसिद्धौ वा। लोके यवसादिभक्षणेन क्षीरादिसमृद्धिः प्रसिद्धा Sy. हिशब्दः पदपूरणः SKN.

५. भव Sy., SKN. भो बुद्धे! अतिक्लेशात्मकतुच्छफलत्वेनात्युग्रत्वाच्च कर्म त्याज्यम्। यथा पातित्यं न भवति तथा। कर्म त्यक्तुं न शक्नोषि चेत्सत्कर्मविषयिणी भूयाः At.

६. अनन्तरमेव Sy., At., SKN. पुनरिदानीम् Dur.
The *Padapāṭha* reads अथो as a single word and does not analyse it into अथ and उ. VM. merely paraphrases it by अथ. This means VM. takes अथो as a combination of अथ and उ.

७. यजमाना अपि Sy. तेनैव त्वत्प्रवृत्तेन धनेन वयमपि SKN. त्वयि भगवत्यां वयमपि त्वदुत्सृष्टेनोदकेन Dur.

८. ०न्त P.D.M. प्रभूतेन धनेन तद्वन्तः Sy. शुद्धान्तःकरणाः At. धनवन्तः SKN., Dur. ९. भवेम SKN.

१०. द्धि P. भक्षय Sy. ईश्वररूपत्वेनाद्धि विषयीकुरु At. भक्षय च सञ्चूर्णय खादेत्यर्थः SKN. सञ्चूर्णय Dur.

११. तृणपर्यन्तं जगत् At. किम्? तृणं तर्दनीयं मेघम् SKN. मेघं, तृद्यतेऽसाविति तृणस्तम् Dur.

१२. गोनामैतत्। अहननीये हे गौः Sy. भो अघहन्त्रि, अहन्तव्ये At. माध्यमिके वाक् SKN. माध्यमिका वागुच्यते Dur.

१३. अथैकवारं पूर्वमुक्तमिदानीं सर्वदा कर्तव्यमिति प्रार्थयते।...विश्वकालं सर्वदा Sy. पशुभ्यो रात्रौ दीयमाना सांसारिकप्रकृतिका दानी भवति तत्स्थानीयां विश्वखण्डनीयाम् At. छान्दसत्वाद्विश्वशब्दादपि दानीम्। सर्वदा SKN. यथाकालम् Dur.

१४. आस्वादय At.

१५. निर्मलम् Sy. निरवद्यमुद्गतानन्दं ब्रह्मरसम् At. अकलुषम् SKN., Dur.

उदकम्[१]। इतस्ततः[२] आ[३]चरन्तीति[४]।

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी।
अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥४१॥

गौरीर्मिमाय[५]। गौरीः[६]। निर्मिमाय[७]। उदकानि[८]। कुर्वती[९]। सा। सर्वाचिदेकपदी[१०] भवति

१. 'उदकमिति सुखनाम' इति शाकपूणिः। यद्वा कं सुखमकं दुःखम्। उद्गतमकं यस्मात्तदुदकं सुखरूपं ब्रह्म। ... यद्वा काद् दुःखादुद्गतमुदकम् At. रश्म्युपहृतम्...हे अघ्न्ये घर्मधुग् विश्वदानीं सर्वदा पिब च शुद्धमकलुषितमुदकम् SKN. सूर्यरश्म्युपहृतम् Dur.

२. सर्वतो निर्गच्छन्ती Sy.
लक्षयन्ती At.
आभिमुख्येन मर्यादया वा चरन्ती गव्यूतौ SKN.
आसेवन्ती...सर्वतो मध्यस्थाने चरन्ती Dur.

३. यद्यप्यनयर्चा वाश्यमानायै होमधेनवे यवसं दीयते तथाप्यध्यात्मव्याख्यायां न सा रीतिरावर्तव्येत्यवोचाम। तद्विनियोगदशायामेव तथाविधस्योक्तत्वात् At. 'सुयवसादिनी भगवती हि भव। अथेदानीं वयं भगवन्तः स्याम। अद्धि तृणमघ्न्ये, सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती N. 11.44; SKN. IV. 90.

४. VM. ignores उ

५. नन्वनेकेषां ब्रह्मवादिनामनेकधा प्रतिपादनप्रकाराः सन्ति तत्र कीदृशः प्रामाणिकः प्रकारः कीदृशो न? इत्युच्यते। अद्वैतपर्यवसायी स सर्वोऽपि प्रामाणिक एवेत्यभिप्रेत्याह At.

६. ०री DM. गरणशीला माध्यमिका वाक् Sy. गौरं शुद्धं ब्रह्म तत्परा श्रुतिर्गौरी At. मध्यमस्थाना SKN.

७. शब्दयति Sy. प्रतिपादयति At. निर्मिमीत इत्यर्थः। किम्? सामर्थ्याज्जगत् SKN.
सर्वमिदं निर्मिमीते Dur.

८. किं कुर्वती? सलिलानि वृष्ट्युदकानि Sy. बहुनामैतत्, (Ngh.3.1.) बहूनि वस्तूनि। यद्वा सलिलानि स्वयं प्रतिपादितान्यपि सन्ति लीलानि सम्यग्ज्ञाननिवर्त्यानि। यद्वा सस्तत्पदार्थो, लिस्त्वम्पदार्थो, लम्, असिपदार्थः, तान्युदकानि तत्त्वानि At.
किं कुर्वती? उच्यते, वृष्टिलक्षणानि सलिलानि SKN.

९. ०र्वती P.D. सम्यक् सम्पादयित्री Sy. तत्कुर्वती। एकं तत्त्वं प्रमिनयन्त्येकस्मिंस्तत्त्वे विलापयन्ती सती At.
करोतिकर्मार्थं, कुर्वती ददतीत्यर्थः SKN.
कुर्वती, उदकपूर्वकत्वात्सर्वनिर्माणस्य Dur.

१०. एकपादोपेता, एकाधिष्ठाना मेघे वर्तमाना गमनसाधनेन वायुनैकपदी वा Sy. पद्यते ज्ञायत इति पादो विषयः। ... एकः पादो विषयः प्रतिपाद्यो यस्याः। एकमेव ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्यर्थः At.
पदमाश्रयो वृष्टिकर्मणि सहकारिकारणम्। एकं पदमाश्रयः सहकारिकारणमस्याः सा। केनैकेन? मध्यमेनैकपदीत्युच्यते SKN.
मध्यमेन सहैकत्वमापन्ना Dur.

लोके। द्विपदी[1] त्रिपदी।[2] चतुष्पदी[3] च। अन्ततो नवपदी।[4] सेयं[5] बह्वक्षरा।[6] भवन्ती।[7] स्वस्मिन्।[8] स्थाने[9] वर्तमाना। यास्कस्त्वाह—"एकपदी मध्यमेन। द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च।[10] चतुष्पदी दिग्भिः। अष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च। नवपदी ताभिरादित्येन[11] च बहूदका[12] परमे

---

१. मेघान्तरिक्षाख्यद्वयधिष्ठाना । आदित्यो वा द्वितीयः Sy. तत्त्वंपदार्थविषयत्वेन द्विपदीत्यपरे ।...इहारभ्य वक्ष्यमाणाः पक्षाः पूर्वपूर्वपक्षाशक्तविषयाः। एकपदी द्विपदीत्यन्ये At.
द्वाभ्यां सहकारिकारणाभ्यां मध्यमेन चादित्येन द्विपदी SKN.

२. त्रिपदीत्यन्ये । तत्त्वमसिपदार्थविषयत्वात् At.

३. पादचतुष्टयोपेता। दिक्चतुष्टयाधिष्ठाना Sy. सा गौरी चतुष्पदीत्यपरे। विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयविषयत्वात् । एकपदीति चतुष्पदीति पञ्चपदीत्यन्ये। विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयेश्वरविषयत्वात्। द्विपदी चतुष्पदी षट्पदीत्यन्ये धातुषट्कसमीक्षणात्। एकपदी द्विपदी चतुष्पदी सप्तपदीति केचित्। धातुपञ्चकजीवेश्वरविषयत्वात् At. चतसृभिर्दिग्भिः। दिशोऽप्यवकाशदानेन सहकारिकारणत्वं प्रपद्यन्ते SKN. चतुष्पदी दिग्भिरनपेक्ष्येन्द्रादित्यौ Dur.

४. अथाष्टापदी, विदिगपेक्षयाऽष्टपादोपेताऽष्टाधिष्ठाना, नवपदी, उपरिदिगपेक्षया सूर्येण वा नवदिगधिष्ठाना Sy. अष्टापदी, अष्टमूर्त्तिविषयत्वात्। नवपदी, अष्टमूर्तिनिर्गुणविषयत्वात् At. अष्टापदी दिग्भिश्च। नवपदी, आदित्यमध्यमयोरन्यतरेण SKN.

५. गौरी At.

६. अपरिमितवचनोऽयम् । अपरिमितव्याप्तियुक्ता बहुव्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः Sy. अनेन क्रमेण सहस्राक्षरा, सहस्रमर्थानां प्रतिपादकान्यक्षराणि पदानि यस्याः सा तथोक्ता, एवम्भूता श्रुतिः At.
सहस्रमिति बहुनाम, अक्षरमित्युदकनाम। बहूदकेत्यर्थः SKN.

७. ०ती M. ति P.D. एवम्भूता Sy. एवमनेकधा बभूवुषी भवति At. एकपद्यात्मना भवन्ती। यद्यद् वृष्टिकर्मणि सहकारिकारणं यदधीनं वृष्टिकर्म यत्र वा तत्सर्वमाश्रयन्तीत्यर्थः SKN.

८. उदकाश्रयत्वेनोत्कृष्टे Sy. आत्मनि At. उत्कृष्टे SKN.

९. अन्तरिक्षे Sy. व्यापके । विशेषेणाविद्याया ओतर्यपनेतरि विशेषेण रक्षके वा ब्रह्मण्येकस्मिन्नेव तात्पर्यवती कर्तव्या At. अन्तरिक्षनाम। लुक् सप्तम्याः। व्योमन्यन्तरिक्षे । सप्तमीश्रुतेः स्थितेति शेषः SKN. विभक्तानां भूतानां यत्परममवनमेकम् । सर्वभावानामविभक्त एक आत्मा । यस्तदात्मनैव भूतानां सलिलनिर्माणद्वारेण सर्वमिदं निर्मिमीते Dur.

१०. Omitted by P.M.

११. दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन N. II. 40.

१२. N. adds सहस्राक्षरा before बहूदका

उदकम्[1]। इतस्ततः[2] आचरन्तीति[3][4]।

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी।
अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥४१॥

गौरीर्मिमाय[5]। गौरीः[6]। निर्मिमाय[7]। उदकानि[8]। कुर्वती[9]। सा। क्वचिदेकपदी[10] भवति

---

१. 'उदकमिति सुखनाम' इति शाकपूणिः। यद्वा कं सुखमकं दुःखम्। उद्गतमकं यस्मात्तदुदकं सुखरूपं ब्रह्म। ... यद्वा काद् दुःखादुद्गतमुदकम् At. रश्म्युपहृतम्...हे अघ्न्ये घर्मधुग् विश्वदानीं सर्वदा पिब च शुद्धमकलुषितमुदकम् SKN. सूर्यरश्म्युपहृतम् Dur.

२. सर्वतो निर्गच्छन्ती Sy.
लक्षयन्ती At.
आभिमुख्येन मर्यादया वा चरन्ती गव्यूतौ SKN.
आसेवन्ती...सर्वतो मध्यस्थाने चरन्ती Dur.

३. यद्यप्यनयर्चा वाश्यमानायै होमधेनवे यवसं दीयते तथाप्यध्यात्मव्याख्यायां न सा रीतिरावर्तव्येत्यवोचाम। तद्विनियोगदशायामेव तथाविधस्योक्तत्वात् At. 'सुयवसादिनी भगवती हि भव। अथेदानीं वयं भगवन्तः स्याम। अद्धि तृणमघ्न्ये, सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती N. 11.44; SKN. IV. 90.

४. VM. ignores उ

५. नन्वनेकेषां ब्रह्मवादिनामनेकधा प्रतिपादनप्रकाराः सन्ति तत्र कीदृशः प्रामाणिकः प्रकारः कीदृशो न? इत्युच्यते। अद्वैतपर्यवसायी स सर्वोऽपि प्रामाणिक एवेत्यभिप्रेत्याह At.

६. ०रीDM. गरणशीला माध्यमिका वाक् Sy. गौरं शुद्धं ब्रह्म तत्परा श्रुतिर्गौरी At. मध्यमस्थाना SKN.

७. शब्दयति Sy. प्रतिपादयति At. निर्मिमीत इत्यर्थः। किम्? सामर्थ्याज्जगत् SKN.
सर्वमिदं निर्मिमीते Dur.

८. किं कुर्वती? सलिलानि वृष्ट्युदकानि Sy. बहुनामैतत्, (Ngh.3.1.) बहूनि वस्तूनि। यद्वा सलिलानि स्वयं प्रतिपादितान्यपि सन्ति लीलानि सम्यग्ज्ञाननिवर्त्यानि। यद्वा सस्तत्पदार्थो, लिस्त्वम्पदार्थो, लम्, असिपदार्थः, तान्युदकानि तत्त्वानि At.
किं कुर्वती? उच्यते, वृष्टिलक्षणानि सलिलानि SKN.

९. ०र्वती P.D. सम्यक् सम्पादयित्री Sy. तत्कुर्वती। एकं तत्त्वं प्रमिनयन्त्येकस्मिंस्तत्त्वे विलापयन्ती सती At.
करोतिकर्मार्यं, कुर्वती वदतीत्यर्थः SKN.
कुर्वती, उदकपूर्वकत्वात्सर्वनिर्माणस्य Dur.

१०. एकपादोपेता, एकाधिष्ठाना मेघे वर्तमाना गमनसाधनेन वायुनैकपदी वा Sy. पद्यते ज्ञायत इति पादो विषयः। ... एकः पादो विषयः प्रतिपाद्यो यस्याः। एकमेव ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्यर्थः At.
पदमाश्रयो वृष्टिकर्मणि सहकारिकारणम्। एकं पदमाश्रयः सहकारिकारणमस्याः सा। केनैकेन? मध्यमेनैकपदीत्युच्यते SKN.
मध्यमेन सहैकत्वमापन्ना Dur.

लोके। द्विपदी[1] त्रिपदी[2]। चतुष्पदी[3] च। अन्ततो नवपदी[4]। सेयं[5] बह्वक्षरा[6]। भवन्ती[7]। स्वस्मिन्[8]। स्थाने[9] वर्तमाना। यास्कस्त्वाह—"एकपदी मध्यमेन। द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च[10]। चतुष्पदी दिग्भिः। अष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च। नवपदी ताभिरादित्येन[11] च बहूदका[12] परमे

१. मेघान्तरिक्षाख्यद्वयधिष्ठाना । आदित्यो वा द्वितीयः Sy. तत्त्वंपदार्थविषयत्वेन द्विपदीत्यपरे ।...इहारभ्य वक्ष्यमाणाः पक्षाः पूर्वपूर्वपक्षाशक्तविषयाः। एकपदी द्विपदीत्यन्ये At.
द्वाभ्यां सहकारिकारणाभ्यां मध्यमेन चादित्येन द्विपदी SKN.

२. त्रिपदीत्यन्ये । तत्त्वमसिपदार्थविषयत्वात् At.

३. पादचतुष्टयोपेता। दिक्चतुष्टयाधिष्ठाना Sy. सा गौरी चतुष्पदीत्यपरे । विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयविषयत्वात् । एकपदीति चतुष्पदीति पञ्चपदीत्यन्ये । विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयेश्वरविषयत्वात्। द्विपदी चतुष्पदी षट्पदीत्यन्ये धातुषट्कसमीक्षणात्। एकपदी द्विपदी चतुष्पदी सप्तपदीति केचित् । धातुपञ्चकजीवेश्वरविषयत्वात् At. चतसृभिर्दिग्भिः। दिशोऽप्यवकाशदानेन सहकारिकारणत्वं प्रपद्यन्ते SKN. चतुष्पदी दिग्भिरनपेक्ष्येन्द्रावित्यौ Dur.

४. अथाष्टापदी, विदिगपेक्षयाऽष्टपादोपेताऽष्टाधिष्ठाना, नवपदी, उपरिदिगपेक्षया सूर्येण वा नवदिगधिष्ठाना Sy. अष्टापदी, अष्टमूर्त्तिविषयत्वात् । नवपदी, अष्टमूर्तिनिर्गुणविषयत्वात् At. अष्टापदी दिग्भिश्च । नवपदी, आदित्यमध्यमयोरन्यतरेण SKN.

५. गौरी At.

६. अपरिमितवचनोऽयम् । अपरिमितव्याप्तियुक्ता बहुव्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः Sy. अनेन क्रमेण सहस्राक्षरा, सहस्रमर्थानां प्रतिपादकान्यक्षराणि पदानि यस्याः सा तथोक्ता, एवम्भूता श्रुतिः At. सहस्रमिति बहुनाम, अक्षरमित्युदकनाम। बहूदकेत्यर्थः SKN.

७. ०ती M. ति P.D. एवम्भूता Sy. एवमनेकधा बभूवुषी भवति At. एकपद्यात्मना भवन्ती। यद्यद् वृष्टिकर्मणि सहकारिकारणं यदधीनं वृष्टिकर्म यत्र वा तत्सर्वमाश्रयन्तीत्यर्थः SKN.

८. उदकाश्रयत्वेनोत्कृष्टे Sy. आत्मनि At. उत्कृष्टे SKN.

९. अन्तरिक्षे Sy. व्यापके । विशेषेणाविद्याया श्रोतर्यपनेतरि विशेषेण रक्षके वा ब्रह्मण्येकस्मिन्नेव तात्पर्यवती कर्तव्या At. अन्तरिक्षनाम। लुक् सप्तम्याः। व्योमन्यन्तरिक्षे । सप्तमीश्रुतेः स्थितेति शेषः SKN. विभक्तानां भूतानां यत्परममवनमेकम् । सर्वभावानामविभक्त एक आत्मा । यस्तदात्मनैव भूतानां सलिलनिर्माणद्वारेण सर्वमिदं निर्मिमीते Dur.

१०. Omitted by P.M.

११. दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन N. 11. 40.

१२. N. adds सहस्राक्षरा before बहूदका

स्थाने[१]" इति[२]।

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।
ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति ॥४२॥

तस्याः समुद्राः[३]। तस्या वाचः[४]। उदकानि[५]। अधिविक्षरन्ति[६]। तेन[७] वृष्टेनोदकेन।

---

१. व्यवने N.
केचिदेवमाहुः। गौरीर्गरणशीला शब्दब्रह्मात्मिका वाङ् मिमाय माति। प्रसिद्धार्थे धातुः। प्रतिष्ठितानि घटादिद्रव्याणि तक्षती तत्तद्वाचकत्वेन निष्पादयन्ती। एकपदी, अव्याकृतत्वेनैकप्रतिष्ठाना, एकरूपा वाऽऽत्मना। द्विपदी सुप्तिङ्भेदेन पादद्वयवती। चतुष्पदी नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन। अष्टापदी, आमन्त्रितसहिताष्टभेदेनाष्टपदी। नवपदी, बभूवुषी साव्ययैरुक्तैरष्टभिर्नवपदी। अथवा सनाभिकेषूरःकण्ठादिषु नवसु पदेषु भवन्ती, पश्चाद् बहुविधाभिव्यक्तिमुपेयुषी परमे व्योमन्नुत्कृष्टे हृदयाकाशे मूलाधारे सहस्राक्षराऽनेकाकारेण व्याप्ताऽनेकध्वनिप्रकारा भवतीत्यर्थः Sy. गौरीर्निर्मिमाय। सलिलानि तक्षती कुर्वती। एकपदी मध्यमेन। द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च। चतुष्पदी दिग्भिः। अष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च। नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च। सहस्राक्षरा बहूदका। परमे व्यवने N.11.40; SKN. IV. 86

२. VM. ignores अष्टापदी

३. ननु सर्वासां श्रुतीनां ब्रह्मपरत्वे पुण्यपापविषयश्रुत्यभावेन पुण्यपापाभावः स्यात्। पुण्यपापाभावे तन्मूलकसंस्कारवन्मोक्षाभावः स्यात्तत्रेदमुत्तरम् At.

४. ०चं M. उक्ताया गोः सकाशात् Sy. ब्रह्मविषयाया गौर्याः सम्बन्धिन्याः At. तस्या गौर्याः। अधि, उपरि SKN. अलिङ्गो मन्त्र इति चेत्? तस्या इत्येतदेव लिङ्गमन्वाविश्यते सम्बन्धावृचोस्तस्मान्नालिङ्गः Dur.

५. वृष्टयुदकसमुन्दनाधिकरणभूता मेघाः Sy. समुद्रा अवान्तरवाचः।...'तस्याः समुद्रा इति वाचः समुद्राः' इत्यनुक्रमणिका (KSA. 1. 164.: 11. 8.) समुद्रा इति वाच इत्यर्थः। तस्या अक्षरमित्यापः। सा प्रस्तारपङ्क्तिः। तस्याः समुद्रा इति ऋगेव। समुद्रवन्त्यर्थानिति च समुद्राः। समुद्रवन्त्याप एभ्य इति च। इति वाचः। तथा मुदमानन्दं राति ददातीति मुद्रा ब्रह्मविद्येति च, तत्सहितास्तदेकवाक्यतां गता अवान्तरवाचः समुद्राः। ब्रह्मविद्यायां महातात्पर्यवती गौरी At. समुद्रेत्यन्तरिक्षनाम। तात्स्थ्याच्च ताच्छब्द्यम्। समुद्रस्थाः समुन्दनकारिणो वा मेघाः SKN. अधि सकाशात् समुद्रा मेघाः Dur.

६. अंगवि P. अधि, अधिकं प्रभूतमुदकं विक्षरन्ति विविधं क्षरन्ति Sy. ता वाचोऽधि, अधिकं धर्माधर्मात्मकं वस्तु, विधया विधिप्रतिषेधात्मकरीत्या क्षरन्त्युपलक्षयन्ति बोधयन्ति। यथा हि वत्सपायने तात्पर्यवत्योऽपि धेनवः प्रसङ्गात्स्वामिभ्योऽपि क्षीरं समर्पयन्ति तथेत्यर्थः At. विविधं क्षरन्त्युदकम् SKN. वर्षन्ति Dur.

७. उदकेन Sy. श्रुत्युपक्षिप्तधर्मादिना At. क्षरितेन SKN.

सर्वाः[1]। दिशः[2]। जीवन्ति[3]। तदेवाह—ततः[4]। क्षरति[5]। उदकम्। तत्[6]। सर्वाणि भूतानि[7]। उपजीवन्तीति[8][9]।

शकमयं धूममारादपश्यं विषूवता पर एनावरेण।
उक्षाणं पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥४३॥

शकमयम्। आदित्यः पशुरासीत् तेनायजंस्तदानीं तस्य पशोः पाकार्थमग्निं शकैर्देवाः प्राज्वालयंस्तस्याग्नेः शकमयम्[10]। धूमम्। समीपे[11]। अपश्यन्[12] मेघभूतम्। शौनकः[13]—"वाचः समुद्रा

---

१. ब्राह्मणादयश्चतस्रो जातयः। जातिमतामिह लक्षणा At.
२. प्रशब्दो वीत्यर्थः। विदिशश्चतस्रो दिशश्च। अथवा प्रकृष्टा दिशो मुख्याश्चतस्रः। तत्स्थेषु ताच्छब्द्यम्। तत्स्थाः पुरुषाः Sy.
प्रदेशितस्य विधिप्रतिषेधाद्यात्मकरीत्या शास्त्रस्य योग्याः At.
प्रकृष्टा दिशश्चतस्रः। दिङ्निवासिषु च भूतेषु जीवत्सु दिशः SKN.
दिक्प्रतिदिङ्निवासीनि भूतानि Dur.
३. जीवीभूय प्रयतन्ते। जीवा इवाचरन्ति। परमार्थतो मिथ्यात्वात् At.
जीवन्तीत्युच्यते, तेन चैतत् सकृदेव भवति SKN.
तेन जीवन्ति Dur.
४. ततः पश्चात् Sy. ब्राह्मणाद्याचरितधर्मादिः At. पुनः पुनः प्रतिसंवत्सरं तत एव Dur.
५. ०न्ति D. M. सस्यादिकमुत्पादयतीत्यर्थः Sy.
वर्षासु पतति At.
क्षरति प्रतिवर्षम् SKN.
क्षरत्युदकं मेघद्वारेण Dur.
६. सस्यादिकम् Sy.
७. विश्वं जगत् Sy.
स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् At.
सर्वं जगत् SKN.
भूतजातम् Dur.
८. उपेत्य स्वीकृत्य जीवति निर्वहति। अतो जगद्धात्री भवतीत्यर्थः At. एवं सैव सर्वोदकेशाना गौरीत्यभिप्रायः Dur.
९. तस्याः समुद्रा अधिविक्षरन्ति। वर्षन्ति मेघाः। तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि। ततः क्षरत्यक्षरमुदकम्। तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति N.11.41; SKN. IV. 87
१०. शकृन्मयं शुष्कगोमयसम्भूतम् Sy.
नानाशक्तिमयं धूमं धूमसदृशमावरकाज्ञानमैश्वरम् At.
११. नातिदूरे Sy. दूरतो गतं तद्विषये कुण्ठितशक्तिकम् At.
१२. दृष्टवानस्मि। दिवा धूमस्य दूरे दृश्यमानत्वात् स एव दर्शनविषयतयोक्तः Sy.
पश्यामि। अत्रेयं वेदान्तसम्प्रदायस्थितिः। ईशमाया, एका नित्याऽनादिर्व्यापिका च। तच्छाया जीवमूलाख्या माया अनादयोऽनन्ताश्च। ज्ञाननाश्यत्वाज्ज्ञाने सति ज्ञानिनं प्रतीशमाया कुण्ठितशक्तिर्भवति न नश्यति। सर्वमुक्तिप्रसङ्गात्सूर्यसमीपरात्र्यभाववद्रज्जुसमीपस्थसर्पाभाववच्च मुक्तं प्रति सर्वमायानामभावः At.
१३. शोभनको P.D.

अधि वि क्षरन्ति, आपोऽक्षरं मेघ एवात्र धूमः" इति। स च धूम उभयोः पार्श्वयोर्ज्वालायुक्तस्य। अवमस्य। अग्नेः। परस्ताद् भवति। तस्मिन्नग्नावुक्षाणम्। पृश्निम्। अपचन्त। देवाः। तानि। पूर्वयुगजातानि। धर्माणीति।

त्रयः केशिन ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम्।
विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥४४॥

त्रयः केशिनः। त्रयः। रश्मियुक्ताः। काले काले। अभिविपश्यन्ति धूमेनाग्निः केशी

---

१. ०न्त्या M.　२. ०क्षं P.D.
३. ०योर्ज्वा० P. व्याप्तिमता Sy. सर्वत्र प्रसृतेन ब्रह्मणा At.
४. एना अनेनावरेण निकृष्टेन धूमेन Sy. एना प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धेनानेनावरेण जीवराशिना सह स्थितं धूमं महावाक्यार्थधिया At.
५. तत्कारणभूतमग्निमपश्यम्। अहं यजमान इत्यर्थः Sy. परो विगलिताविद्योऽहम् At.　६. फलस्य सेक्तारम् Sy. गोपयसोक्षमाणं सिच्यमानम् At.
७. शुक्लवर्णम्। प्राश्नुतेऽनेन फलमिति, स्वयं प्राश्नुत इति वा पृश्निर्वल्लीरूपः सोमस्तम् Sy. ज्ञीप्साविषयं सगुणरूपं कर्म च।...अजहल्लक्षणयाऽत्र पशुपुरोडाशादेरपि ग्रहः। 'पृश्नि स्वर्गनामैतत्' (Ngh. 1. 4.) साधने साध्योपचारः। ...पृश्नि स्वर्गादिहेतुं काम्यसोमादिकम् At.
८. अत्र धात्वर्थानादरेण तिङ्प्रत्ययः करोत्यर्थः। स च क्रियासामान्यवचनोऽऔचित्यात्। अभिषवेण सम्पादितवन्त इत्यर्थः Sy. धातूनामनेकार्थत्वात् संस्कुर्वन्ति At.　९. विविधेरणकुशला ऋत्विजः Sy. वैदिका ऋग्वेदादीन्, विशेषेण ... ईरयन्ति, पठन्ति At.
१०. तत्साधनानि Sy. अत्यन्तोत्कृष्टानि। यच्छब्दाभावान्नित्यनैमित्तिकरूपाणिAt.
११. देवास्मानि पूर्य युग० P. प्रथमानि प्रतमानि प्रकृष्टानि फलपर्यवसायीनि Sy. ज्ञानस्य पूर्वसाधनानि साधारणानि At.
१२. अनुष्ठानानि . . . आसन्सम्पादितान्यभवन्। यद्वा सोम उक्षाभवत् पूर्वं तं देवाः शकृतापचन्। यज्ञार्थे तद्भूवो धूमो मेघ आसीत्तदुच्यते। तत्परत्वेन वा मन्त्रो व्याख्येयो विचक्षणैः Sy. पूर्वोक्तानि सोमादीनि धर्मसाधनानि... चासन् भवन्ति At.
१३. VM. ignores एना। आसन्
१४. अग्न्यादित्यवायवः Sy. त्रयो देवा अग्निर्वायुः सूर्यश्च At. य एते त्रयः... अग्निवायुसूर्याः Dur.
१५. केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्ताः Sy. दीप्तयः। तत्स्थानस्था देवता वा केशास्तद्वन्तो भूम्यन्तरिक्षस्वर्गस्थाः, पार्थिवाः सर्वे देवा अग्नावन्तर्भवन्तीत्यग्निरित्युच्यते। एवमन्तरिक्षस्था देवा वायौ। एवं स्वर्गस्था देवाः सूर्ये। एवमग्निवायुसूर्याः At.
१६. काले, कालनिमित्तम्।...यद्वा नाम च, एकेषामृतावृतौ क्रियमाणत्वाद्वा ऋतवो यज्ञाः। ऋतुथा यज्ञनिमित्तम् At. ऋतुशब्दः कालवचनः। थाशब्दो वीप्सायाम्। ऋतावृतौ स्वस्मिन्स्वस्मिन्काले स्वेन स्वेनोपकारेण SKN. यथाकालम् Dur.　१७. विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति Sy. दीप्यन्ते स्वकार्यं कुर्वन्ति At. जगद् वि चक्षतेऽभिपश्यन्त्यनुगृह्णन्तीत्यर्थः SKN. स्वकर्माधिकारयुक्तेनानुग्रहेण लोकमनुगृह्णन्ति Dur.

रजसा वायुः। संवत्सरे[1]। वपते[2]। एकः[3]। एषामित्यग्निः[4] पृथिवीं दहति। सर्वम्[5]। एकः[6]। विपश्यति[7]। कर्मभिरादित्यः[8]। गतिः[9]। एकस्य[10]। दृश्यते[11]। न। रूपं[12] मध्यमस्येति[13]।

---

१. संवत्सरेऽतीते सति Sy. अग्निर्ऋतुः संवत्सर इत्युक्तं संवत्सरमध्ये... ऋतुद्वयमृतुद्वयमिति च विश्लिष्टोक्तिः At. ग्रीष्मकाले पृथिव्या रोमस्थानीयानि तृणानि SKN.

२. पवते M. दाहेन केशस्थानीयौषधिवनस्पत्यादिकच्छेदनं नापितकार्यं करोति Sy. वसन्तग्रीष्मयोर्दहत्युपरि पतितं तृणादिकम्। तृणदाहदग्धा भूमिरधिकमोषध्यादिकं जनयति At. दाहेन वपते दहतीत्यर्थः। अग्नेश्च वपनं मन्त्रान्तरेऽपि प्रसिद्धम् SKN. दहतीत्यर्थः। तथा हि सा कर्मण्या सम्पद्यते Dur.

३. अग्निः Sy., At.
दावरूपोऽग्निः SKN.
पृथिवीस्थानोऽग्निः Dur.

४. एषां मध्ये Sy.
एषां त्रयाणां मध्ये At.
तेषामेषाम् SKN.

५. सम् M. सर्वं जगत् Sy. विश्वं जलात्मकम् At.

६. अन्य आदित्यः Sy. सूर्यः At. आदित्यः SKN.

७. सर्वतः पश्यति Sy. अभि, अभ्यात्ममन्तरस्थं प्रकाशते। अध्यात्मपरवाक्याभ्यासेन फलाधिक्यम्।...अथ महावाक्यस्याकर्षणेन चष्टे दर्शयति। हेमन्तशिशिरयोस्तदानीमेवौषध्यादिपरिपाकदर्शनादूष्माधिक्यापाताच्च At. अभिविपश्यत्यनुगृह्णाति SKN., Dur.

८. स्वकीयैः, प्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिः Sy. स्वव्यापारैः स्वप्रज्ञाभिर्वा देवत्रयान्वितमेतत्पदम् At. केन? शचीभिः। कर्मनामेदं, प्रकाशनरसादानादिभिः कर्मभिरित्यर्थः SKN. स्वाधिकारयुक्तैः कर्मभिः Dur.

९. प्रावृट्शरदोस्तु ध्राजिश्शब्द एव At.

१०. वायोः Sy., At., SKN.

११. दृश्यते सर्वैः Sy. न दृश्यते At. तृणपर्णधूल्यादिचालनेनानुमानेनार्थापत्त्या वा... दृश्यत उपलभ्यते SKN. रजसोद्धूतेन पार्थिवेनोदकेन वा दृश्यते Dur.

१२. न रूपमप्रत्यक्षत्वात्। स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गैर्गम्यत इति हि न्यायविदो वदन्ति Sy.
नैव रूपमस्य दृश्यते At.

१३. त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते। काले कालेऽभिविपश्यन्ति। संवत्सरे वपत एक एषाम्। इत्यग्निः पृथिवीं दहति। सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यः। गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य N.12. 27; SKN. IV. 125

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥४५॥

चत्वारि वाक्[१]। चत्वारि। वाचः[२]। परिमितानि[३]। पदानि[४] चतुर्धा बुद्ध्य[५] विभागात्[६] पदशब्दः। तानि[७] सर्वाण्येव पदानि[८]। जानन्ति। ब्राह्मणाः[९]। ये विद्वांसो[१०] वेदविदः। ततश्च गुहायाम्[११]। निहितानि[१२]। त्रीणि पदानि[१३]। न चाल यन्त्यात्मानं[१४], न प्रयुज्यन्ते[१५] लौकिकैरमनीषिभिः। तुरीयमेव[१६] पदम्[१७]। मनुष्याः[१८]

---

१. नन्वेवं देवतासद्भावे सत्युपासितप्रसन्नीकृतदैवतस्याधीतवेदस्य, श्रुतव्याकरणमीमांसाद्वयव्युत्पन्नपदपदार्थस्याचार्यं विनापि ब्रह्मज्ञानमुत्पत्स्यत इत्याचार्येणालं, तत्राह At. दीर्घतमा वाचस्तत्त्वमाह SKN.

२. वाचः कृत्स्नायाः Sy.
वाचो वेदस्य At.

३. ०ता M. लोके या वागस्ति सा चतुर्विधा विभक्तेत्यर्थः Sy.
गणितानि At.
अव्यक्तपरिमाणानि SKN.

४. पद्यन्त इति पदानि विषयाः At. इयती वाक्। तदेतद्भेदेन हि चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि न पञ्चमम्। कतमानि तानि? ओङ्कारमहाव्याहृतयश्चेत्यादीनि SKN.
न पञ्चमं पदमस्ति Dur.

५. बुध्या P. D.

६. ०न् P.

७. पदानि Sy.
तानि सर्वाणि At., SKN.

८. कात्स्न्र्येन ... विदन्ति At.

९. वेदविदः Sy.
वेदज्ञाः At.

१०. मनस ईषिणो मेधाविनः Sy.
न सर्वे ब्राह्मणाः किन्तु ये मनीषिणो, ये गुरुप्रसादजनितज्ञानवन्तः At.
मेधाविनः SKN.
किं सर्वे? ये ... मेधाविनः Dur.

११. गुरुरहितानान्तु गुहा गुहायां महापुरुषबुद्धौ At.
लुप्तसप्तम्याः। सामर्थ्याल्लुप्तोपमं चेदम्। गुहायामिव SKN.

१२. निहितस्तवानीं P. स्थापितानि Sy.
निलीनानि गुप्तानि At.

१३. तेषां मध्ये त्रीणि Sy.
यस्मात्तेषां चतुर्णां पदानाम् ... त्रीणि SKN. तेषां च पुनः पदानाम् ... त्रीणि Dur.

१४. चल० P. न चेष्टन्ते प्रकाशन्त इत्यर्थः Sy. नात्मानं प्रकाशयन्ति, नैव वा प्रकाशन्ते At.
इङ्गिर्गत्यर्थः। न गमयन्तीत्यर्थः SKN.
न प्रख्यापयन्ति Dur.

१५. प्रयुंजन्ते P. प्रयुञ्जते M.

१६. चतुर्थम् SKN.
तद्धि त्वरितमिव निर्गतं भवति त्रिभ्यः Dur.

१७. पादं M. पदम् Sy.
भागम् At.
भागम्। एकपदम् Dur.

१८. अज्ञास्तज्ज्ञाश्च Sy.
गुरुरहिताः At.

वदन्ति ।[1][2]

१. व्यक्तमुच्चारयन्ति व्यवहरन्ति Sy. प्रतिपादयन्ति । अयं भावः । तुरीयप्राज्ञतैजसविश्वाः प्रत्येकं मनसा चतुर्भागीकरणीयाः । तानि गुरुमन्तः कार्त्स्न्येन विदन्ति गुरुरहिताः प्राज्ञा अपि भागत्रयं न विदन्त्येव । तेषां स तत्र चतुर्भागमात्रं प्रकाशतेऽतो गुरुमन्त एव वेदतात्पर्यज्ञाः । अन्यस्त्वाह । तुरीयं प्राज्ञतैजसान्यं चतुर्थं मनुष्या वदन्तीति । अपर आह । परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीति । मनुष्या वैखरीमेव वदन्तीति । नामाख्यातोपसर्गनिपातेषु चतुर्थं भागं वदन्तीत्यपरे । एवं धर्मार्थकाममोक्षेष्वित्यन्ये At. परिज्ञानार्थं वदन्ति Dur.

२. कानि तानि चत्वारीत्यत्र बहवः स्वस्वमतानुरोधेन बहुधा वर्णयन्ति, सर्ववैदिकवाग्जालस्य सङ्ग्रहरूपा भूरादयस्तिस्रो व्याहृतयः प्रणव एक इति वेदत्रयसारत्वात्तासां व्याहृतीनामेव सारसङ्ग्रहभूतत्वादकाराद्यात्मकस्य प्रणवस्येति सप्रणवासु व्याहृतिषु सर्वा वाक् परिमितेति केचन वेदवादिनो वदन्ति । अपरे व्याकरणमतानुसारिणो नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । क्रियाप्रधानमाख्यातम् । द्रव्यप्रधानं नाम । प्रागुपसृज्यत आख्यातपदस्येत्युपसर्गः प्रादिः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतनान्निपातः, अपि तु चेत्यादिः । एतेष्वेव सर्वा वाक् परिमितेत्यखण्डायाः कृत्स्नाया वाचश्चतुर्धा व्याकृतत्वात् । 'वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत् तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते' (TS.6.4.7.3.) इति श्रुतेः । अन्ये तु याज्ञिका मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं, चतुर्थी लौकिकीति । याज्ञिकैः समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको वेदभागो मन्त्रः । मन्त्रविधानप्रतिपादको वेदभागः 'इति मन्त्राः कल्पोऽत ऊर्ध्वम्' (TA.1.31.2.) इत्यादिनोक्तः कल्पः । मन्त्रतात्पर्यार्थप्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणम् । भोगविषया, गामानयेत्यादिरूपा व्यावहारिकी । एष्वेव सर्वा वाङ् नियमितेति याज्ञिकाः । ऋग्यजुःसामानि, चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः । सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रसरीसृपस्य च चतुर्थी व्यावहारिकीत्यैतिहासिकाः । पशुषु तूणवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मवादिनः । अपरे मातृकाः प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति । परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीति चत्वारीति । एकैव नादात्मिका वाङ् मूलाधारादुदिता सती परेत्युच्यते । नादस्य च सूक्ष्मत्वेन दुर्निरूपत्वात् । सैव हृदयगामिनी पश्यन्तीत्युच्यते । योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते । मध्ये हृदयाख्य उदीयमानत्वान्मध्यमायाः । अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता ताल्वोष्ठादिव्यापारेण बहिर्निगच्छति तदा वैखरीत्युच्यते । एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि । मनीषिणो मनसःस्वामिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा स्वाख्यस्य शब्दब्रह्मणोऽधिगन्तारो योगिनः परादिचत्वारि पदानि विदुर्जानन्ति । तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि गुहा निहितानि हृदयान्तर्वर्त्तित्वात् । तुरीयं तु पदं वैखरीसञ्ज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति । व्याकरणप्रसिद्धनामाख्यातादिपक्षे मनीषिणो ब्राह्मणाः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागज्ञा वाग्योगविदस्तानि पदानि जानन्ति । अवाग्योगविदः पामरा वाचो वाङ्म-

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥४६॥

इन्द्रं मित्रम्। अथापि ब्राह्मणं भवति "अग्निः सर्वा देवताः।"[1] इति। तस्येयं[2] भूयसे निर्वचनाय। इन्द्रादींश्च[3]। अग्निम्[4]। आहुः[5]। अथो[6]। दिव्यः[7]। सः[8]। सुपतनः[9]।

यस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति व्यवहरन्ति। अर्थप्रकाशनाय प्रयुञ्जते Sy. 'चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि। तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनः। गुहायां त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयन्ते। गुहा गूहतेः। तुरीयं त्वरतेः। कतमानि तानि चत्वारि पदानि। ओङ्कारो महाव्याहृतयश्चेत्यार्षम्। नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः। मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः। ऋचो यजूंषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः। सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके। पशुषु तूणवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादाः। अथापि ब्राह्मणं भवति 'सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवत्। एष्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयम्। या पृथिव्यां साग्नौ सा रथन्तरे। याऽन्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये। या दिवि साऽऽदित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नौ। अथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुः। तस्माद् ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणाम्' इति N.13.9; SKN. IV. 151. VM. ignores वाचः

१. AB. 2.3; TB. 1.4.4.10.
२. तस्येदं D.M.
३. इन्द्राग्नींश्च M. अमुमादित्यमैश्वर्यविशिष्टमिन्द्रमाहुः। तथा मित्रं प्रमीतेर्मरणात् त्रातारमहरभिमानिनमेतन्नामकं देवं तमाहुः। वरुणं पापस्य निवारकं राज्यभिमानिनं देवमाहुः Sy. तर्हि द्वैतापत्तिरित्याशङ्क्याह एकैव देवता परमात्मा सर्वदेवता। एकस्यैव नानानामग्रहणीत्युच्यते . . . इन्वतीतीन्द्रः 'इदि परमैश्वर्ये' मितो हिंसायास्त्रायत इति मित्रः। एवं वृणुत इति वरुणः At. इन्द्रं मित्रं वरुणं च SKN. इत्येतैरभिधानैः Dur.
४. अङ्गनादिगुणविशिष्टमेतन्नामकमाहुः Sy. अग्निं परेशमाहुः। अग्निशब्दोऽत्र नेत्राग्निमतो रुद्रस्य वाचकः . . . अङ्गं नयतीत्यग्निः। 'अगि गतौ' 'णीञ् प्रापणे' गत्यर्था ज्ञानार्थाःAt. अग्निमाहुः SKN.
५. अग्निशब्देन ब्रुवन्तीत्यर्थः SKN. आहुस्तत्त्वविदः Dur.
६. अपि चायम् Sy. तथा At. अथशब्दश्चार्थे SKN. अपि च योऽयम् Dur.
७. दिवि भवः Sy. दिव्यः सूर्यः . . . दिवि महापुरुषबुद्धौ द्योतनवत्यां भवो दिव्यः At. परस्तात्तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः . . . यश्चायं दिव्यो दिवि भवः SKN. दिवि जायते Dur.
८. Omitted by P.D. सोऽप्ययमेव Sy. स परेशः At. द्वितीयार्थे तु प्रथमा। तं चाग्निमाहुरिति सम्बन्धः SKN. अयमपि स एवाग्निरित्याहुः Dur.
९. शोभनो मोक्षपक्षः सुपर्णः At. रश्मिनामैतत्। अन्तर्णीतमत्वर्थः। सुपर्णवानित्यर्थः। शोभनं वा पतनं गमनं यस्य स सुपतनः सुपर्ण आदित्यः SKN.

गरणवानादित्यश्च[1]। एकमेव[2]। सन्तमग्निम्। बहुशरीरपरिग्रहाद्[3] बहुधा[4]। वदन्ति[5]। अग्निमेव[6]। यमम्[7]। मातरिश्वानञ्च[8]। आहुः[9,10]।

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।
त आववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥४७॥

कृष्णं नियानम्। कृष्णम्[11]।

---

१. पक्षवान्वा। एतन्नामको यः पक्ष्यस्ति Sy. संसारमोक्षाभ्यां गरुद्भ्यां गरुत्मान् At. गरुद् गरणं, भौमानां रसानां रश्मिभिर्गरणेन तद्वान्...गरितेत्यर्थः। अथवा गुर्वात्मा सन् गरुत्मान् SKN. स्तुतिभिस्तद्वान्। रसानां वा गरिताऽऽदित्यः Dur.

२. कथमेकस्य नानात्वमित्युच्यते। अमुमेवादित्यमेकमेव वस्तुतः सन्तम् Sy. एकं सद् ब्रह्म At. परेऽर्धर्चे भिन्नं वाक्यम्। किञ्चैकं सत् कारणमात्माख्यं वस्तु SKN. किं बहुना, इममेवाग्निमेकम्...अनन्यत्वेन पश्यन्तः Dur.

३. बहुशरीर is omitted by P.

४. विप्रा मेधाविनो देवतातत्त्वविदो बहुधा Sy. ब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनो यज्ञादिसिद्धये बहुधाभिधानेन At. विप्रा मेधाविनो बहुधा बहुभिः प्रकारैः SKN. आत्मविदो बहुधा Dur.

५. तत्तत्कार्यकरणेनेन्द्राद्यात्मानं वदन्ति। 'एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्य इत्याचक्षते' इत्युक्तत्वात् Sy. इन्द्रादिरूपेणाहुः। योजनान्तरे तु विप्रा मेधाविनस्तत्त्वविदस्त्विन्द्रादिरूपे बहुधा सद् ब्रह्मैकमाहुः At. वदन्ति। अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति प्रदर्शनमात्रं चेदम्। सर्वैर्हि शब्दैस्तेन विकारात्मनाऽवस्थितः कारणात्मैवोच्यते। एवमस्या ऋचः पूर्वार्धर्चे इन्द्रादयोऽग्निशब्देनोच्यन्त इत्येतदाह SKN.

६. तमेव वृष्ट्यादिकारणं वैद्युताग्निम् Sy. रोदयतीति रुद्रः, स 'एवाग्रणीत्वादग्निः At.

७. यं M. नियन्तारम् Sy. यमयतीति यमः At.

८. अन्तरिक्षे श्वसन्तं वायुमाहुः Sy. येन रुष्टेन मातरि मायायां क्षिप्तो जीवः श्वेव भवति स मातरिश्वा At. एवमाद्यैश्चाभिधानैः Dur.

९. सूर्यस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वेन सार्वात्म्यमुक्तं भवति। अत्र ये केचित्'अग्निः सर्वा देवताः' (AB. 2.3.) इत्यादिश्रुतितोऽयमेवाग्निरुत्तरे अपि ज्योतिषी इति मत्वाऽग्नेरेव सार्वात्म्यप्रतिपादकोऽयं मन्त्र इति वदन्ति। तत्पक्षे प्रथमोऽग्निशब्द उद्देश्यः। तमग्निमुद्दिश्येन्द्राद्यात्मकत्वकथनम् Sy. इममेवाग्निं महान्तमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति। इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम्। दिव्यो दिविजः। गरुत्मान् गरणवान्। गुर्वात्मा महात्मेति वा N.7.18; SKN. III. 80.

१०. VM. ignores विप्राः

११. कृष्णवर्णम् Sy. भक्तस्वरूपादिकमाह कृष्णं विष्णुं सगुणं ब्रह्म At. कृष्णवर्णं देवतानां रात्रित्वेन स्मरणान्मेघनीलत्वाच्च SKN.

नियमनं[१] रात्रिः। आदित्यस्य हरयः सुपर्णाः=हरणा[२] आदित्यरश्मयः[३] 'यदा खलु वाऽसावादित्यो न्यङ्[४]रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति'[५], इति ब्राह्मणम्। ततश्चादित्यस्यात्मनो[६] विविधं[७] नियमनं नीचैर्गमनं वा दक्षिणायने भवतीति[८], दक्षिणायनं कृष्णं नियानमुच्यते[९] तस्य च कार्ष्ण्यं मेघान्धकारावृतत्वात्तं प्रत्यादित्यरश्मयः। अपः[१०]। वसाना[११] आत्मन्यासञ्जयन्तः[१२][१३]। दिवम्[१४]। उत्पतन्ति[१५]।

---

१. नियमेन गच्छन्तं मेघम् Sy. नियमेन भक्तैर्यातव्यम् At. नियमेन यानं प्रायणमस्मिन्त्सर्वप्राणिनामिति यानशब्दो नियमनवचनः। स दक्षिणायने द्रष्टव्यो विशेषणसम्बन्धेन कृष्णत्वेन सम्बन्धात्। प्रथमा द्वितीया वा सप्तम्यर्थे द्रष्टव्या। कृष्णेऽयने दक्षिणायन इत्यर्थः। त आववृत्रन्नित्येतेन वाऽस्य सम्बन्धः SKN. किं पुनस्तत्कृष्णम्।... निर्गतिः (निर्यान्ति) निर्गच्छन्त्येतदिति नियानं वर्त्म पन्थाः। तच्च पुनरेतत्...द्वे ह्यस्यायने, शुक्लं चोत्तरं, कृष्णं च दक्षिणं, सा हि दैवी रात्रिरभिप्रेता, ततो ब्रवीति रात्रिरादित्यस्य ज्योतिषः। स एष भगवानादित्यो यदा जगदनुग्रहाय गर्भमुदकमात्मन्याधित्सुरुत्तरायणं प्रतिपद्यते तदैते Dur.

२. उदकस्य हर्तारः Sy. हर्तारो रसानाम् SKN. रसहरणाः Dur.

३. शोभनपतना रश्मयः Sy. सुपर्णं गरुडसमानजातिकमारूढाः सुपर्णमारोहन्तीति At. रश्मयः SKN. तस्य रश्मयः Dur.

४. ०त्योऽन्यङ् M.

५. TS. 2.4.10; cf. KS. 11.10; N. 7.24.

६. तथा चादित्येस्या० D. ०दित्येस्या० M.

७. विधा D.M.

८. P. adds दक्षिणायने भवतीति after भवतीति

९. नियामन० M.

१०. उदकानि . . . अन्तर्भावितण्यर्थत्वाद् द्विकर्मकत्वम्। यद्वा कृष्णं नियानं नियमनं रात्रिः। देवानां हि रात्रिर्दक्षिणायनं, तत्प्रति। तस्मिन्वर्षकाल इत्यर्थः Sy. आप इत्यन्तरिक्षनाम (Ngh.1.3.) अन्तरिक्षसमं सूक्ष्मवस्त्रम् At. अपो वस्त्रस्थानीयाः SKN.

११. ०श्मयो वोऽव० M. वसनाः P. वासयन्तो मेघेषु। अद्भिर्मेघान्पूरयन्त इत्यर्थः Sy. परिदधानाः At. आत्मन्यासजन्तः SKN. सर्वस्मादस्माल्लोकात् ... आत्मन्याच्छादयन्त आददानाः Dur.

१२. ०नात्म० D.

१३. ०संज० D.

१४. एवं कुर्वन्तो दिवं द्युलोकं तदाश्रितमादित्यं वोद्दिश्य Sy. स्वर्गम् At. द्योतनवन्तमेतमादित्यं प्रति Dur.

१५. उत्प० P. ऊर्ध्वं गच्छन्ति Sy. त उन्मुच्य त्यक्त्वा पतन्ति पृथिवीं प्राप्नुवन्ति At. उत्पतन्ति परस्तात्तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः। ये SKN. तदुदकं निधित्समानास्तस्मिन् गर्भत्वेन स एष आदित्य उत्तरायणं मासैः षड्भिराहितोदकगर्भः सम्पद्यते Dur.

अत्र यास्कः—'ते[1] यदामुतोऽर्वाञ्चः[2] पर्यावर्तन्ते[3] सहस्थानात्।[4] उदकस्यादित्यात्।[5] अथ।[6] घृतेनोदकेन।[7] पृथिवी। व्युद्यते' इति।

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत।
तस्मिन्त्साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥४८॥

द्वादश प्रधयः। तस्मिंश्चक्रे[8] द्वादश।[9] प्रधयो[10] भवन्ति मासाः।[11] त्रीणि।[12] नभ्यफलकान्यृतवः।[13][14]

१. रश्मयः Sy., Dur. विष्णवो भूत्वा सारूप्यादिना समानतां प्राप्ताः सुपर्णास्ते विष्णवादिलोकं प्राप्ताः At.

२. आवर्तन्ते, अर्वाञ्च आगच्छन्ति Sy. आवर्तन्ते At.
ते कृष्णनियाने . . . आववर्तन्ते (आवर्तन्ते) SKN. स एष परिषिक्तोदकगर्भो दक्षिणं वर्त्म प्रतिपद्यमानो नभस्यान्मासात्प्रभृति प्रसूयते। तदिदमुच्यते त आववृत्रन् Dur.

३. सदनादुदकस्य स्थानात् Sy. लोकात् At. स्थानात् SKN.

४. आदित्यमण्डलात् Sy. तस्य ऋतस्य विष्ण्वादेः सगुणब्रह्मणः At. उदकस्य, आदित्यमण्डलादित्यर्थः SKN. अमुष्मादादित्यात् Dur.

५. अनन्तरमेव यदाऽर्वाग् गच्छन्ति तदानीमेव Sy.
आगमनसमकालमेव At.
आच्छब्दोऽथेत्यस्यार्थे, इच्चेति, अनन्तरं च SKN.
तदावृत्तिसमनन्तरमेव Dur.

६. विद्युते P. विविधं क्लिद्यते Sy. विशेषेणोद्यत आर्द्रीक्रियते। 'उन्दी क्लेदने' परस्माल्लोकाद् भुवमागच्छन्ति। मेघीभूयोदकीभूय वृष्टिरूपेण भुवमार्द्रयित्वौषधिवनस्पत्यादिरूपं प्राप्य तद्रूपेण पुरुषं प्राप्य स्त्रियो जठराज्जायन्ते At. स्विद्यत इत्यर्थः SKN. विविधमुद्यते Dur.

७. कृष्णं निरयणं रात्रिः। आदित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयः। ते यदामुतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्त्तन्ते। सहस्थानादुदकस्यादित्यात्। अथ घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते। घृतमित्युदकनाम। जिघर्तेः सिञ्चतिकर्मणः N.7.24; SKN. III. 98. VM. ignores इत्

८. कस्मिं० M. एकमद्वितीयं, चक्रं क्रमणस्वभावं संवत्सराख्यं चक्रमाश्रिताः Sy. कालचक्रं वर्णयन्ति . . . तैरारब्धमेकं संवत्सरात्मकं कालचक्रम् At.

९. एतत्सङ्ख्याकाः Sy.

१०. प्रध० P. परिधयः प्रहिता वर्तन्ते Sy. प्रधीयन्त इत्यरा मासात्मकाः At.

११. मास M. तत्स्थानीया द्वादश मासाः Sy.

१२. त्रिसङ्ख्याकानि Sy. तस्य च . . . तिस्रः At.

१३. नह्य० M. नाभ्य० P. नाभ्याश्रयाणि फलकानि तत्स्थानीयानि Sy.
नाभयः। ऋतुद्वन्द्वेन नाभिः। 'षड्तुः संवत्सरः' (SB. 1.2.5.12.) इति श्रुतेः At.

१४. ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यान्याश्रितानि। यथा सूर्यरथचक्रस्य द्वादश परिधयो नाभ्यर्हाणि त्रीणि फलकानि सन्ति तद्वत् कालचक्रस्यापि Sy.

तच्चक्रम्[1] । कः[2] । वेद[3] तस्य लक्षणम् । तस्मिन्[4] । त्रीणि शतानि[5] । षष्टिः[6] । च । प्रतिक्रमणस्वभावाः[7] । शङ्कवः[8] । अर्पिताः[9] इत्यहोरात्राभिप्रायम्[10] । समुच्चयार्थीयो नकारः[11] ।[12]

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि ।
यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥४९॥

यस्ते स्तनः । पुनरपि वाचं स्तौति—

१. तत्कालचक्रम् At.

२. कोऽपि महान् Sy. को ब्रह्मा को वा पुरुषः At.

३. जानाति Sy., At.

४. तस्मिंश्चक्रे साकं सह शङ्कवो न शङ्कव इव . . . तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे Sy. तस्मिन् कालचक्रे, साकं सहभवा अन्योन्यानुबद्धाः At.

५. त्रिशता, एतत्सङ्ख्याकाः Sy.

६. नशब्दश्चार्थे । षष्टिश्च Sy. त्रिशताः षष्टिश्चेत्येवं सङ्ख्याताः At.

७. ०णस्यभा० M. एकश्चलशब्दो द्विर्भावप्राप्तः । चलाः । चलनस्वभावानीत्यर्थः Sy.
न चला अव्यभिचारिणः At.

८. अरा अरस्थानीयान्यहानि . . . 'षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहानि' (SB. 9.1.1.43.) Sy.
सूक्ष्मा अराः शङ्कवः कीलाः At.

९. अर्पितानि Sy. अर्पिताः, कीलक इव चक्रे निखचिताः । अनेन त्रिविधं भूतपञ्चकमित्युक्तम् । माससंवत्सरकर्तृरूपं कालचक्रे प्रवर्तकत्वात्तदात्मकमित्युक्तम् । अधिभूतमेतद् भवति At.

१०. ०रात्र्यभि० M.

११. समुच्चीयो M. अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नशब्दः सामर्थ्यादुपमार्थीयः Sy.

१२. अधिदैवम्—मासा एव प्रधयः । संवत्सरश्चक्रम् । ऋतवो नाभयः । षड्विधं त्रिशतं सूक्ष्मा अरास्तु दिवसा रात्रयो वा । तत्सन्धयः पूर्वे वा परे वा । अध्यात्मन्तु—प्रधीयन्ते प्रधानानि स्वीक्रियन्त इति प्रधयो मनोबुद्धिसहितानीन्द्रियाणि द्वादशारस्थानानि । तैरारब्धं चक्रं प्राणात्मकरणात्मकमेकं लिङ्गशरीरं, सर्वयोनिषु भेदाभावादेकांशस्य चक्रसदृशत्वाच्चक्रम् । तस्य तिस्रो नाभयोऽवस्थाः । अवस्थात्रयं स्वप्ना(वयः)इत्युक्ताः । नचैतच्चक्रं भ्रमणादुपरमतीत्याह । क उ तद् ब्रह्म चिकेत वेत्ति क एव पुमान् । नच ब्रह्मज्ञानादृते तन्निवृत्तिः । ब्रह्मज्ञानं तु दुर्लभम् । तस्मिँल्लिङ्गशरीर आश्रितं साकं सहभावि स्थूलशरीरम् । तत्र च स्थूलदेहे त्रीणि शतानि षष्टिश्च शङ्कव इव स्थिता अरा अस्थिरूपा अर्पिता अन्तर्निहिता आधारस्तम्भसमानाः । तेन चञ्चला न । अतिदृढाः । अन्ये तु त्रिशतं षष्टिर्मज्जान इत्याहुः । परेऽस्थिसन्धय इत्याहुः At. इति मासानाम् । मासा मानात् । प्रधिः प्रहितो भवति N.4.27.

१३. VM. ignores एकम् । उ । साकम् । न

यः।[1] ते।[2] उरसि शिश्यानः।[3] स्तनः। यः।[4] सुखं भावयति। येन[5] च। विश्वान्येव। वरणीयानि[6] धनानि।[7] पुष्यसि। यः। वसूनि[8] लम्भयन्। रत्नान्यपि[9] प्रयच्छति।

---

१. तव Mah. तव सम्बन्धी Sy. भो वाग्रूपिणि सरस्वति वेदविद्ये तव At., U.

२. शिष्या न M. शेत इति शशयः। ... सुप्त इवास्तेऽन्यैरनुपभुक्तत्वात् Mah., U. शयानस्तव देहे वर्तमानः Sy. शयानोऽविद्यान्तो जीवः। तत्प्रधानं वाक्यमपि लक्षणया शशय इत्युच्यते At.

३. जातावेकवचनमित्यर्थः। ... स्तन इव स्तनः Mah. स्तनवच्छिशुस्थानीयानां प्राणिनामाप्यायनकारी लौकिकवैदिकसुशब्दरूपः स्तनः Sy. कुचोऽमृतस्रावकः ... शब्दात्मकः ... यत्र परमात्मानुवादेन प्रत्यगात्मैवोच्यते तद्वाक्यं सरस्वत्याः स्तनस्थानीयम् At.

४. मयः सुखं भावयति प्रापयति सर्वभूतानामिति मयोभूः Mah. रसास्वादिनां सुखस्य भावयिता Sy. यश्च तृतीयः स्तनो मयोभूः सुखरूपः परमात्मा तत्प्रधानं वाक्यमपि लक्षणया मयोभूः। यत्र जीवात्मानुवादेन परमात्मोच्यते तद्वाक्यं देवरूपं सरस्वत्या द्वितीयस्तनस्थानीयम् At. मयः सुखं भावयति सर्वभूतानाम् U.

५. स्तनेन Mah., Sy. अथ नदीरूपिणी सरस्वती। भो नदीरूपिणि सरस्वति, ते तव सम्बन्धिना स्तनेनामृतस्रावकेण येन At.

६. वरणीयानि वस्तूनि Mah. अभिमतरूपाणि धनानि Sy. वारि भवानि व्रीह्यादिधान्यानीति At.

७. त्वं पुष्यसि पुष्णासि Mah. पुष्यसि भोक्तृभ्यः Sy. पोषयसि, ... प्राणिधान्याद्युत्पत्तिहेतुः स प्रवाहो नदीरूपः सरस्वत्याः स्तनस्थानीयस्तं स्तनं धातवे धातुं ममात्मानं पालयितुं कुरु सम्पादय। एवं सरस्वत्युदकसाध्यसस्यादिसमृद्धिर्याचिता At.

८. वसु धनं विन्दति वेत्ति वा वसुवित् Mah. वसूनां वासयितॄणां धनानां वेत्ता लब्धा वेदयिता वा Sy. भो देवतारूपिणि सर्वदेवमयि सरस्वति प्रसीद। ... वसु वसनाच्छादनकर्तारौ जीवेश्वरौ वेदयति ज्ञापयति, अन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थः। विदितब्रह्मविद्याचार्यो हि देवतारूपिण्याः सर्वदेवतारूपायाः सरस्वत्याः स्तनस्थानीयः, कः परमानन्दरूपः। भो सरस्वति तं तव स्तनमिह धातवे सम्पादय At. यश्च वसु विन्दति U.

९. रत्नानि दधाति रत्नधा रमणीयानां धनानां धारयिता Mah. बहुविधरमणीयरसानां धारयिता Sy. तथा यश्च द्वितीयस्तनो रत्नधा रत्नानामुत्पादकः पालकश्च यः सरस्वत्याः प्रवाहविशेषः समुद्रप्रविष्टः समुद्रोदकेन संसृज्यमानस्त्वज्जलं प्राप्य प्रसूतः। शशयो वेदगुहाशयः तद्गम्यफलभूत इति यावत् मयोभू रत्नप्रभवः। मय इत्यन्ननाम। सर्वप्राणिभृदिति यावत्। येन विश्वा सर्वाणि वार्याणि वरणीयानि ब्रह्मादीनि पुष्यसि पालयसि। यो रत्नानि जनयति तं ते तव स्तनं धातवे सम्पादय At.

शोभनधनः। तं मेधाख्यं स्तनम्। इह। सरस्वति! पानाय।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥५०॥

यज्ञेन यज्ञम्। 'अग्निः पशुरासीत् तमालभन्त तेनायजन्त' इति ब्राह्मणम्।

---

१. सुष्ठु ददातीति सुदत्रो दाता। धनवानन्यो दातुं न शक्नोति, त्वत्स्तनस्तु धनवान् दाता चेत्यन्येभ्य आधिक्यम् Mah. यः स्तनः सुदत्रः शोभनदानः। ...अत्रा-सकृद्यच्छब्दश्रवणं स्तनस्यातिप्रशस्तत्व-ज्ञापनार्थम् Sy. सुखं ददातीति सुदद्धर्मो धर्मवान्। मतुपोऽलुक्। सुदतस्त्रायत इति सुदत्र ईश्वरः At. कल्याणदानः। धनवानपि सन् कश्चिन्नोत्सहते दातुमत एव भिक्ष्यते U. सुदत्रः कल्याणदानः N.6.14. २. आख्यं P. तं स्तनम् Mah., At., U. तं तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं सूक्तमयं स्तनम् Sy.

३. अस्मिन्स्थाने Mah. अस्मिन्कर्मणीदानीं वा Sy. इह जीवात्मनि देशे काले च At. ४. ०ती P.D.

५. पानार्थमकः कुरु। मम पानाय प्रयच्छे-त्यर्थः Mah. अस्माभिर्धातुं पातुं पानाय कः कुरु Sy. अस्मत्पोषणाय कः कुरु सम्पादय At. पानाय, अकः कुरु U.

६. VM. ignores कः

The third pāda of this stanza occurs as the second and the second as the third in the YV. 38.5. Further in the YV., the words उर्वन्तरिक्षमन्वेमि are added to the stanza of the RV.

७. देवाः प्रजापतिप्राणरूपाः, यज्ञेन यथो-क्तेन मानसेन सङ्कल्पेन Mah. देवा ध्य-वहर्तारो यजमाना यज्ञेन निर्मथ्या-ग्निना Sy. काम्यकर्मणा At. यथेन्द्रा-दयो देवा यज्ञेन ज्योतिष्टोमाख्येन U. यज्ञसाधनत्वान्निर्मन्थ्योऽग्निरुच्यते। यज्ञ-साधनभूतेन निर्मन्थ्येन ...अथवा यज्ञेनेति यज्ञसाधनत्वात्पशुभूतोऽग्नि-रुच्यते, तथा चाग्नेः पशुत्वे ब्राह्मण-वादो दर्शितः...तेन यज्ञेन यज्ञसाधन-भूतपश्वग्निना SKN. इज्यत इति यज्ञोऽग्निः। 'यजयाच०' (Pa.3.3.90) इति नङ्प्रत्ययः। तेन ... देवा ऋत्विजः BB. स्थावरजङ्गमभावमापन्नेन हविर्भू-तेन ... देवा दैवभाविनः Dur.

८. यज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् Mah. होमसाध-नमाहवनीयम् Sy. यष्टव्यमीश्वरम् At. यज्ञपुरुषं वासुदेवम् U. यज्ञसाधनभूत-मेवाग्निमाहवनीयम् ... यज्ञसाधन-मेवाग्निं देवताभूतमयजन्त, इष्टवन्तः SKN. इतरमग्निम् BB. अग्निमेव सर्वदेवताभूतमादित्याद्यग्निनाडिकया महा-न्तमात्मानम् Dur.

९. तमाय० D. पूजितवन्तः Mah. अनु-ष्ठानाय संयोजितवन्त इत्यर्थः। 'अग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नय आतिथ्यं क्रियते (TS. 6.2.1.7.) इति हि तैत्तिरीयकम् Sy. यजन्ति ते देवा भवन्ति स्वर्गे देदीप्यमानाः At. विधिनाऽयजन्त U. निर्मन्थ्यमग्निमाह-वनीये हुतवन्त इत्यर्थः SKN. यजन्ते BB.

तानि[1] । धर्माणि[2] । पूर्वयुगीयानि[3] । आसन्[4] । ते[5] । ह[6] । नाकम्[7] । महिमानः[8] । सेवन्ते[9] । यस्मिन् नाके[10] । पूर्वे ।

---

१. तस्मात्पूजनात् तानि प्रसिद्धानि Mah. तानि निष्कामत्वेनात्यन्तोत्कृष्टानि, यच्छब्दरहितस्तच्छब्दोऽत्यन्तोत्कृष्टवाची At. यतस्तानि यजनरूपाणि U.

२. जगद्रूपविकाराणां धारकाणि Mah. अग्निसाधनानि कर्माणि Sy. धर्मसाधनानि यज्ञादीनि At. कर्माणि SKN., BB. कर्माणि तथाविधज्ञानयुक्तानि Dur.

३. मुख्यानि भूतानि Mah. प्रथम इति मुख्यनाम। प्रतमानि प्रकृष्टतमानि Sy. ज्ञानस्य यज्ञस्य प्रथमानि पूर्वसाधनानि At. चिरन्तनानि SKN. मुख्यानि BB., Dur.

४. आह P. एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थ उक्तः Mah. फलप्रसवसमर्थान्यभवन्नित्यर्थः Sy. भवन्ति At. आसन्। न केनचिदिदानीमेव प्रवर्तितानि SKN. हिंसारहितान्यभावयन्। 'बहुलमन्यत्रापि०' (U. 2.25) इति णिलुक् BB. महदात्मभावापत्तये तैरपि क्रियन्त इत्यर्थः Dur.

५. अथोपासनतत्फलानुवादभागार्थः सङ्गृह्यते Mah. ते च यजमानाः Sy. ब्रह्मविद्यापि द्विधा सगुणा निर्गुणा च। अत्र निर्गुणायाः फलमिदम्। तेऽत्यन्तोत्कृष्टा ह एव At. के? देवा दातारो हविषां यजमानाः.. ..हशब्दश्चार्थे, ते च SKN. ये त्वेवं कुर्वन्ति त एव BB.

६. नकं D. तं नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ह एव Mah. नास्मिन्नकमस्तीति नाकः स्वर्गस्तम् Sy. नाकं सुखम्। अकं दुःखम्। अत्र द्वौ नञावतिशायिनं प्रकृतमर्थमाहुरिति नाकमानन्दरूपम् At. स्वर्गम् U. नाकमिति साधारणनाम, दिवश्चादित्यस्य च, तेन नाकं दिवमादित्यं वेत्यर्थः SKN. तमेव नाकं महान्तमात्मानमेकान्तसुखम् Dur.

७. तदुपासका महात्मानः Mah. माहात्म्ययुक्ताः Sy. महान्तः, उपदिष्टमहावाक्यो महच्छब्देन कथ्यत इति वचनादुपदिष्टमहावाक्याज्जीवन्मुक्ताः सन्तः At. महाभाग्ययुक्ताः U. महिमा महत्त्वम्। लुप्तमत्वर्थश्चायम्। महत्त्ववन्तो महान्त इत्यर्थः SKN. महिमवन्तः। मत्वर्थीयो लुप्यते BB. तानि कृत्वा नियमेनैवानन्यभावित्वात्तत्फलस्य महिमानस्तदानुपूर्व्येण जातमहदात्मभावाः सन्तः Dur.

८. समवयन्ति प्राप्नुवन्ति Mah. सङ्गताः Sy. तेषां समवाये समवयन्ति। परमानन्दात्मका भवन्तीत्यर्थः At. सेवितवन्तः प्राप्तवन्त इत्यर्थः SKN. तस्माद्वयमप्येतेन कर्मणा तद्धनं सचेमहीति BB. तद्भावमेव त आपेदिरे Dur.

९. यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके Mah. यस्मिन् नाके Sy. अगुणब्रह्मविद्याफलम्। यत्र ब्रह्मलोके At. यत्र यस्मिन् नाके SKN. किं त एव? नेत्युच्यते...शब्दार्थोपदेशनित्यत्वाद्यत्र Dur.

१०. पुरातनाः Mah. पूर्वतनाः Sy. पूर्वे ब्रह्मादयः सन्ति At. प्रथमे U. पूर्वे सर्वतः प्रथमे SKN. पूर्वे च पूर्वतरे च Dur.

साध्याः[1]। भवन्ति[2]। देवाः[3][4]।

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः ।
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥५१॥

समानमेतत्[5]। एकमेव[6]। इदम्[7]। उदकं पश्वोऽध्यात्मना[8] परिणतमस्माल्लोकादमुं लोकम्।

---

१. विराडुपाधिसाधकाः Mah. साधना यज्ञादिसाधनवन्तः कर्मदेवा इत्यर्थः। ते Sy. तत्र साध्या आध्यात्मसगुणध्यानेन सह वर्तमानाः सगुणब्रह्मज्ञाः At. सुराः U. नैरुक्तानां साध्या रश्मय उच्यन्ते, तदाह द्युस्थानो रश्मिर्देवगणः SKN. साधका यजमानाः। साधयतेः 'अचो यत्' (Pa. 3.9.97.) इति कर्तरि यत्, णिलोपः BB. ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः Dur.
This stanza=YV. 31. 16.= TS. 3.5.11.5.

२. तिष्ठन्ति Mah. निवसन्ति तं सचन्त। तस्मादिदानीमपि मनुष्यैरेवं कर्तव्यमित्यर्थः Sy. भवन्त्यपुनरावृत्ताः At. विद्यन्ते U. इदानीमपि तत्र विद्यन्ते BB. सन्ति, जज्ञुरित्यर्थः Dur.

३. तेजसा देदीप्यमानाः U. देवीभूताः BB.

४. यद्वा देवा इदानीं देवभागमापन्नाः पूर्वं यज्ञेनाग्निना पशुभूतेन यज्ञं यष्टव्यमग्निमयजन्त पूजितवन्तः। अग्नेरेव मूर्तिभेदेन देवत्वं च पशुत्वं च द्रष्टव्यम्। 'अग्निः पशुरासीत्तमालभन्त तेनायजन्त' इति श्रुतेः। शिष्टं पूर्ववत्। यत्र यस्मिन् स्वर्गे निमित्तभूते सति पूर्वे पूर्वतनाः साध्या देवाः साधनाश्छन्दोऽभिमानिनः। आदित्या अङ्गिरसश्च साध्या देवा उच्यन्ते। 'छन्दांसि वै साध्या देवास्तेऽग्रेऽग्निनाग्निमयजन्त ते स्वर्गं लोकमायन्नादित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च तेऽग्रेऽग्निनाग्निमयजन्त ते स्वर्गं लोकमायन्' (AB. 1.16.) इति ब्राह्मणम्। एते देवाः स्वर्गे सन्ति भवन्ति स्वर्गप्राप्ता इत्यर्थः। यद्वा यज्ञेन ज्ञानादियज्ञेन यज्ञं विष्णुमयजन्त पूजयन्ति। ते नाकं विष्णुलोकं महानुभावाः सचन्त सङ्गच्छन्ते यत्र पूर्वे साध्यादयो देवाः सन्ति तत्स्थानम् Sy. एवं योगिनोऽपि। दीपनाद् देवा यज्ञेन समाधिना नारायणाख्यं ज्ञानरूपमयजन्त। यतस्तानि समाधिरूपाणि धर्माणि प्रथमान्यासंस्ते तु नाकं सनकादीनां स्थानं गच्छन्ति। ये तु योगिनो महिमानो जन्मान्तरैर्निर्धूतगुणाश्शुद्धास्ते नारायणाख्यं पुरुषमाविशन्ति मुक्तिं गच्छन्तीत्यर्थः U. ऐतिहासिकाः पूर्वं देवयुगमिति। पूर्वोक्तदेवसमूह इत्यर्थः। तदा च ऋगेवं व्याख्येया। मानुषावस्थायां यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवत्वाय साध्याः, ते ह नाकं प्रपेदिर इत्यर्थः। यत्र तेभ्यः पूर्वे प्राप्ता अन्ये साध्या देवा इति SKN. 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः'। अग्निनाऽग्निमयजन्त देवाः। 'अग्निः पशुरासीत् तमालभन्त तेनायजन्त' इति च ब्राह्मणम्। 'तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' 'ते ह नाकं' महिमानः' समसेवन्त। 'यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः' साधनाः। द्युस्थानो देवगण इति नैरुक्ताः। पूर्वं देवयुगमित्याख्यानम् N.12.41; SKN. IV. 141

५. एकरूपमित्यर्थः Sy. देशकालादौ समानमपि At. समानमेव SKN.

६. प्रसिद्धम् Sy. एतद् ब्रह्म At.

७. उदकाद् दुःखादुद्गतमपि At. उदकत्वेनाविशिष्टम् Dur. ८. पश्वोप० M.

[1]उत्। च।[2] गच्छति।[3] तत इह स्वरूपेण गच्छति।[4] अहोरात्रैरेतदेवोक्तम्।[5] भूमिं प्रत्यक्षेणोदकेन। पराभवसतवसो[6] विद्युन्महस[7] इत्याद्याः ? सप्त पर्जन्याः।[8] प्रीणयन्ति।[9] दिवम्।[10] जिन्वन्ति।[11] अग्नयः[12] परोक्षेण हविष्ट्वमापन्नेनेति।[13]

---

१. ऊर्ध्वम् Sy., SKN., Dur. देवतादित्वम् At. २. अनुभवति At.

३. अवाङ्मुखं च गच्छति ... रश्मिनाडचैव भूमिं प्राप्नोति Sy. नीचैरपि मर्त्यं मनुष्यादिरूपमनुभवति च At. अव च शब्दावधोभावे। अध एति, पततीत्यर्थः SKN. पुनश्चाहोभिरेवावाङेति। दक्षिणोत्तरायणयोर्व्यावृत्तिभिः प्रतिसंवत्सरमहान्यभिप्रेतानि। तदेतदेकमेवोदकं पर्यायेणोत्तरायणदक्षिणायनयोर्जगद्यात्रासिद्धये तदुदेति चावैति वर्षकर्मभावेन Dur.

४. कैश्चिदहोभिर्ग्रीष्मकालीनैः Sy. अहीयमानैर्धर्मसंस्कारैरिन्द्रियैः प्राणैश्चोपहितजीवभूतं सत् At. अहभिश्छान्दसत्वाद् वर्णलोपः। तृतीया च सप्तम्यर्थे, अहस्सु। उदगयने यान्यहानि तेषूर्ध्वं गच्छति दक्षिणायने यानि तेष्वधः SKN. अहोभिर्निमित्तभूतैः Dur.

५. उदकसंस्त्यायेन सस्याद्युत्पादनद्वारा भूमिष्ठान् Sy. एवमनुभाव्य जीवो यदा मनुष्यतां प्राप्तस्तदा कर्माधिकारी जगद्यात्रां प्रवर्तयेत्। अन्यथा जगज्जननदोषः स्यादित्याह भूमिं मनुष्यादिसहिताम् At. अत्रोत्तरेणार्धर्चेन सहैकवाक्यतायै योग्यविभक्तियुक्तौ यत्तदावध्याहार्यौ। येनोदकेन वृष्टिरूपतामापन्नेन भूमिं भूलोकम् SKN.

६. पराहवस्वतवसो M. पराभवततवसो P.

७. ०न्मयस P.D.

८. प्रीणयितारो मेघाः Sy. हविषा जुष्टा इन्द्रसूर्यादयश्च ये देवास्ते At. प्रार्जयितारो रसानां माध्यमिका देवगणाः SKN. प्रार्जयितारो रसानां माध्यमिका देवगणा वर्षाममुतो मुञ्चन्तः Dur.

९. प्रीणयन्ति वृष्ट्यादिना At. प्रीणयन्तीत्यर्थः SKN. तर्पयन्त्योषध्युत्पत्तये, एवं तावदवाङेति Dur.

१०. द्युलोकस्थान्देवान् Sy. देवादिसहितं द्युलोकम् At. द्युलोकम् SKN. अथ पुनरूर्ध्वं कथमेति ? इत्यत आह...परमं सूक्ष्मं देवोपभोगयोग्यं द्यां प्रति Dur.

११. प्रीणयन्ति Sy. हविर्दानेन स्वर्गस्थान्देवांस्तर्पयन्तीत्यर्थः At. तत्परिणामत्वात्तद्रूपतामापन्नेन तेनैवोदकेन ... जिन्वन्ति प्रीणयन्त्यग्नयः। 'इतः प्रदानं देवा उपजिन्वन्त्यमुतो मनुष्याः' इति श्रुतेः SKN. यथैवामुतो वर्षेणेमां पर्जन्या जिन्वन्ति, तथैवाहुतिप्रभवेण वर्षेण दिवं जिन्वन्त्यग्नयः। आहुतयो ह्यग्नौ प्रक्षिप्तास्तेन दग्धास्ताः स्वार्चिभिः कृत्वोदकभावमापाद्य ... वर्षभावेणोन्नीयन्ते तद् (द्यु) लोकनिवासिनां तृप्तये। ततस्त इह पुनर्वर्षं प्रकल्पयन्ति Dur. जिन्वतिः प्रीतिकर्मा N. 7. 23.

१२. आहवनीयाद्याः स्वे हुत आहुत्या Sy. यजमानेन भूस्थेन समर्चिता भूस्था अग्न्यादयः At. एवं च सुतरामयमपि च वर्षवान्। आहुतिमूलत्वात्सर्वस्य वर्षस्य। ...तत्र यदभूद्वर्षकर्मभावान्मध्यम इति तदेतदवैशेषिकं मध्यमस्य वैश्वानरत्वेन लक्षणम् Dur.

१३. N. 7. 23.; SKN. III. 96.

दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमपां गर्भं दर्शतमोषधीनाम् ।
अभीपतो वृष्टिभिस्तर्पयन्तं सरस्वन्तमवसे जोहवीमि ॥५२॥

दिव्यं सुपर्णम्। अन्ते चादित्यं स्तौति—दिवि भवम्।[1] सुपतनम्।[2] आपो यत्र वसन्ति सोऽपां गर्भस्तम्।[3] दर्शयितारम्।[4] ओषधीनाम्।[5] अभिपततः सर्वानेव।[6] वृष्टिभिः।[7] प्रीणयन्तम्।[8] तं सरस्वन्तम्।[9] रक्षणाय।[10] जोहवीमि,[11] यद्वेयं सरस्वतः स्तुतिर्माध्यमिका सरस्वती सूक्ते स्तुता[12] सरस्वांश्च स्तूयत इति।[13]

I.165.

कया शुभा सवयसः सनीळाः समान्या मरुतः सं मिमिक्षुः ।
कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया ॥१॥

कया शुभा। अगस्त्यस्येन्द्रमरुतां (च) संवादः।[14]

---

१. स्वर्गिणं कर्मफलभोक्तारम् At.

२. शोभनगमनम्। वायसं गमनशीलम्। बृहन्तं महान्तम् Sy. सुपर्णमारोहयतीति, णिजन्तौ। सुपर्णवाहनाविरूढविष्ण्वादिलोकार्थं सगुणोपासकं स्वर्गिणं च कर्मविद्याभ्यां भ्रष्टं, नीचकर्मकरणेन च वायसयोनिं प्राप्तं तथा बृहन्तं ब्रह्मरूपिणमात्मानं च At.

३. ०र्भस्थं P.D. वृष्ट्युदकानां गर्भवदुत्पादकम् Sy. अप्प्रमुखसूक्ष्मभूतेन्द्रियाणामापगानां गर्भं कार्यं लिङ्गदेहिनम् At.

४. दर्शनाय। दर्शयन्तमित्यर्थः। यद्वा। ओषधीनां गर्भं दर्शतमिति पृथग् विशेषणम् Sy. दर्शनं ज्ञानं च At.

५. ओषधीः Sy. इमाः स्वामिन्यः पोषिका यस्यास्तां स्थूलां तनुं च At.

६. आनुकूल्येन Sy. सर्वत आपो यत्र गच्छन्ति सोऽभीपः समुद्रान्तःस्थितभूप्रदेशः... समीप इवाचरन्तीति क्विप्। संसाराधित्वादभीप इवाचरतोऽप्यतिसंसारिणो जीवान् At.

७. ज्ञानामृतरसवृष्टिभिः At.

८. जगत्प्रीणयन्तम्। यद्वा। अभीपतोऽभिगमनवतः सलिलाधारांस्तटाकादींस्तर्पयन्तमथवा, अभिगन्ताहम् Sy. तर्पयन्ति At.

९. उदकवन्तम्। सर इत्युदकनाम। देवं सूर्यं वा Sy. ज्ञानवन्तं गुरुम् At.

१०. पुनः पुनराह्वयामि Sy. प्रोक्तवानस्मि ...विष्ण्वादयोऽत्र सूक्ते मयोक्ता इति At.

११. यद्वेयं M.

१२. स्तस P.

१३. VM. ignores वायसम्। बृहन्तम् Ms. D. puts the figure ॥१६४॥ here to indicate the end of one hundred and sixtyfourth hymn. No Such number is given in p. and M.

१४. ०वने P. अत्रेन्द्रमरुत्संवादरूपे सर्वत्र प्राणजीवात्मपरतयापि योजनीयम् Sy.

समागच्छन्मरुद्भिस्तु चरन्[1] व्योम्नि शतक्रतुः ।
दृष्ट्वा तुष्टाव तानिन्द्रस्ते चैनं मरुतोऽब्रुवन् ॥
तेषामगस्त्यः संवादं तपसा वेद तत्त्वतः ।
स तानभिजगामाशु निरुप्यैन्द्रं[2] हविस्तदा ॥
मरुतश्चापि तुष्टाव सूक्तैस्तन्विति[3] नु त्रिभिः ॥[4] इति शौनकः ॥

केन[5]। शोभनेन[6]। समानवयस्काः। सनीडा=एकस्मिन्नन्तरिक्षे प्रादुर्भवन्तः[7]। साधारणेन[8]। मरुतः। सम्भूय[9]। मेहन्ति[10] कथं यजमानैः स्तुता[11] वर्षं[12] कुर्वन्तीत्यर्थः। तदेवाह—कया[13]। स्तुत्या[14]। कुतश्च[15]। प्रादुर्भूताः[16]। इमे[17]। स्वकीयं बलम्[18]। पूजयन्ति[19]। वर्षितारः। यजमानानां धनेच्छयेति[20]।

कस्य॑ ब्रह्मा॑णि जुजुषु॒र्युवा॑नः॒ को अ॑ध्व॒रे म॒रुत॒ आ व॑वर्त ।
श्ये॒नाँइ॑व॒ ध्रज॑तो अ॒न्तरि॑क्षे॒ केन॑ म॒हा मन॑सा रीरमाम ॥२॥

कस्य ब्रह्माणि। कस्य[21]। स्तोत्राणि[22]। सेवन्ते। तरुणाः[23]। को वा[24]। एनान्। अध्वरे[25]। आव[26]-

---

१. ०च्छ...मरुद्भिश्चरन् M.
२. ० ०रु० P. D.
३. ०स्तदिति P.D.M.
४. Cf. BD. IV. 46cd, 47, 48.
५. इन्द्रवाक्यम्। कैरपि Sy.
६. दुर्ज्ञेयया शोभया...यद्वा शुबित्युदकनाम। उक्तरूपया शुभा, उदकेन Sy.
७. ०ळा P. ०ला M. समानस्थाना एते Sy.
८. सर्वेषामेकरूपया महत्या युक्ताः Sy.
९. सम्यक् Sy.
१०. लोकम्...सिञ्चन्ति। मिहिसमानार्थो मिमिक्षतिधातुः। यद्वा मां युद्धादिषु प्रवर्तमानं सम्मिमिक्षुः Sy.
११. यजमानैः स्तुताः is missing in M.
१२. वधिकं P.
१३. अनिश्चेयया Sy.
१४. मत्या Sy.
१५. कुतो देशात् Sy.
१६. आगताः Sy.
१७. तदर्थमेते मरुतः Sy.
१८. बलं वृष्टिप्रदानजनितम् Sy.
१९. जगति कुर्वन्ति। यद्वा मम बलं वर्धयन्तीत्यर्थः। 'मरुतो हैनं नाजहुः' (AB.3.20.) इति श्रुतेः Sy.
२०. ०च्छतेति M. वसूयया...धनेच्छया। यद्वा वसवो वासयितारो वा Sy.
२१. महाभागस्य Sy.
२२. परिवृढानि हवींषि Sy.
२३. नित्यतरुणा महानुभावा मरुतः Sy.
२४. कश्च महान् Sy.
२५. स्वकीये यागे Sy.
२६. यागान्तरेभ्यो निवर्तयति Sy.

तयति। श्येनानिव शीघ्रम्। अन्तरिक्षेण। गच्छतः। केन। महता। मनसा। वयमेनान्मरुतो रमयामः।

कुतस्त्वमिन्द्र माहिनः सन्नेको यासि सत्पते किं त इत्था।
सं पृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचेस्तन्नो हरिवो यत्ते अस्मे ॥३॥

कुतस्त्वम्। इत्थमिन्द्रेणोक्ता मरुत ऊचुः—कुतो देशात्। त्वम्। इन्द्र! महान्। सन्। एक एव। गच्छसि। सतां पते! किम्। तव। इत्थमस्माभिर्विधेयम्। त्वमस्माभिः सङ्गच्छमानः। शोभनैर्वाक्यैः। सम्पृच्छसे। तत्र ब्रूहि। हरिवः! अस्माकम्। तत्। यत्। तव। अस्मासु कार्यम्।

---

१. दुर्निग्रहत्वे दृष्टान्तमाह...शंसनीयगमनानेतन्नामकान् पक्षिणः Sy.
२. ०वि P.
३. तत्प्रीतिसाधनेन Sy.
४. मननवता स्तोत्रेण Sy.
५. प...यमेनां M. ०मेनं P.
६. रमेमहि Sy.
७. इन्द्रं प्रति मरुद्वाक्यम् Mah. इन्द्रमरुत्संवादे मरुतामेतद्वाक्यम् U.
८. दे P. क्व Mah. कुतः कारणात् Sy. कस्माद्धेतोः U.
९. कीदृशस्त्वम्?...महितः पूज्यः।...यद्वा मह उत्सवोऽस्यास्तीति मही, एव माहिनः। स्वार्थेऽण् Mah. महनीयः पूजनीयः Sy. महनीयः सर्वस्य पूज्यः सन् U.
१०. असहायः Mah. असहायः सन् Sy., U.
११. यद्वा कुत्र यासि Sy. शत्रून्...यासि U.
१२. श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररताः सन्तस्तेषां पते Mah. सतां पालक Sy. श्रुतिस्मृत्यनुष्ठानरतानां पालयितः U.
१३. गमने को हेतुः किं प्रयोजनम् Mah. किं त्वमेवमेव, किं न कोऽप्यनुचरोऽस्ति Sy. किं च ते तव...प्रयोजनमस्ति येनैकाकी यासि U.
१४. इत्थम्भूतम् U.
१५. सम्यग् गच्छन् सन् Mah. अस्माभिः सङ्गच्छमानः Sy.
१६. शोभनैर्वचनैः...शोभन्ते तानि शुभानानि Mah. शोभमानैर्वचनैः Sy. शोभनैर्वचोभिः U.
१७. कतमः पन्था इति लोकान्पृच्छस्येकाकित्वात् Mah. समीचीनं पृच्छसि Sy. सम्पृच्छसे कतमः पन्था इति U.
१८. ब्रूयाः U.
१९. हरयोऽश्वा अस्य सन्तीति हरिवान्...इन्द्र! Mah. हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र! Sy. हरिवन् U.
२०. अस्मभ्यम् Sy.
२१. एकाकिगमनकारणम् Mah. तत्कारणम् U.
२२. यतो हेतोः Mah. यद् वक्तुमिष्टतममस्ति Sy. यद् व्यावृत्तिकारणम् U.
२३. त्वदीया वयमिति हेतोर्वक्तव्यमित्यर्थः Mah.
२४. वयम् Mah. अस्मासु वर्तते U.
२५. In the YV., the words महाँ इन्द्रो य ओजसा कुवाक्न स्तुरीरसि कुवा न्न प्रयुच्छसि are added to the stanza of the RV.

ब्रह्मा॑णि मे म॒तय॒ः शं सु॒तास॒ः शुष्म॑ इयर्ति॒ प्रभृ॑तो मे॒ अद्रि॑ः ।
आ शा॑सते॒ प्रति॑ हर्यन्त्यु॒क्थेमा हरी॑ वहत॒स्ता नो॒ अच्छ॑ ॥४॥

ब्रह्माणि। न किञ्चिन्ममान्येन[1] विधेयमस्तीत्यभिप्रायेणेन्द्र आह—स्तोत्रशस्त्राणि[2]। मम[3]। पूजकानि[4]। सुखकराः[5]। सोमाः[6]। मया[7]। विसृष्टः[8]। वज्रः[9]। शोषको भूत्वा[10]। गच्छति[11]। तथा मत्तः[12] सर्वेऽपेक्षितं[13] प्रार्थयन्ते[14]। कामयन्ते[15] च माम्[16]। उक्थानि[17]। हरी च[18]। इमौ। तान्युक्थानि[19]। प्रति[20]।[21]

१. ०न्येन न P. इन्द्रो मरुतः सहचरानाह Mah. अथैवं तैः पृष्टोऽनया चतुर्थ्येन्द्रः प्रत्याह Sy. इन्द्रमरुत्संवाद इन्द्रस्य द्वैतवाक्यम् U.

२. मन्त्रवाक्यात्मकानि स्तुतिवचांसि, हवींषि वा सोमाज्यादीनि Mah. सर्वाणि कर्माणि हवींषि वा Sy. स्तुतयो हवींषि वा U.

३. मम स्वभूतानि। चोदनावाक्येऽग्न्यादिदेवतान्तरसम्बन्धेन प्रतीयमानान्यपि सर्वदेवताप्राणात्मनो ममेन्द्रस्यैव तानीति भावः Mah. मम स्वभूतानि Sy.

४. मननयुक्ताः स्तुतयोऽपि Mah. स्तुतयश्च ... यद्वा मे मतयो बुद्धयस्तेष्वेव वर्तन्त इति शेषः Sy. मतीः U.

५. मम सुखोत्पादिका अतो यज्ञे गन्तव्यमिति भावः Mah. सुखकार्याः Sy. शं सुखम् U.

६. अभिषुताः सोमाः Sy., U.

७. मदीया मदर्था एवातो यज्ञं प्रति गन्तव्यमित्यर्थः Sy. मम U.

८. प्रकर्षेण धृतः Mah.
प्रभृतः सन् Sy.
प्रहृतः सोमाभिषवनिमित्तम् U.

९. अत्ति भक्षयति रिपूनित्यद्रिः Mah. शत्रूणां भक्षको वज्रः Sy.
अद्रिर्ग्रावा U.

१०. शोषयति शत्रूनिति शुष्मः। अत एव गमने राक्षसाद्युपद्रवो नास्तीत्यर्थः Mah. मध्ये राक्षसादिबाधपरिहाराय ... बलनामैतत्। बलवान् Sy. बलमिर्यति U.

११. गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति। न प्रतिहन्यत इत्यर्थः Mah. गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति नच निवर्तते Sy.
अर्पयति। उद्गमयति U.

१२. मामेव Sy.
मदीयमागमनम् U.

१३. यजमानाः Mah., Sy., U.

१४. न केवलं हविरादीनां मदीयत्वेन गन्तव्यमपि तु ... प्रार्थयन्ते Mah. न केवलं हविरादीनां मदीयत्वमेवापि तु ... प्रार्थयन्ते Sy. इच्छन्ति U.

१५. Omitted by P. 'हर्यतिः प्रेप्साकर्मा' (N.7.17) इति यास्कः Mah. मामेव शंसन्तीत्यर्थः Sy.
प्रतिकामयन्ते U.

१६. मसाम् P.

१७. यानि ... स्तोत्रशस्त्राणि Mah.
शस्त्राणि Sy.
इमानीन्द्रः शृणोत्विति U.

१८. नोऽस्माकम् ... अश्वौ Mah. नोऽस्मदीयौ ... इमावश्वौ Sy.

१९. तानि गन्तव्यानि हविरादीनि Sy. तानि स्थानानि U.

२०. ०त्थानि M.

२१. यज्ञाभिमुखम् Mah. अभिप्राप्तुम् Sy. नोऽस्मान् ... आभिमुख्येन U.

मा[1]। वहतः[2]।

अतो॑ व॒यम॑न्त॒मेभि॑र्यु॒जा॒नाः स्वक्ष॑त्रेभिस्त॒न्व१॒ः शुम्भ॑मानाः ।
महो॑भि॒रेताँ॒ उप॑ युज्महे॒ न्विन्द्र॑ स्व॒धामनु॒ हि नो॑ ब॒भूथ॑ ॥५॥

अतो[3] वयम्। अस्मादेव कारणात्[4]। वयम्[5]। अन्तिकतमैः। संयुञ्जानाः[6]। शत्रुभिः[7] स्वब-[8]लैश्च। आत्मशरीराणि[9]। अलङ्कुर्वाणाः[10]। बलैः[11]। एताञ्छत्रून्[12]। संयोजयामः। क्षिप्रम्[13]। यस्मात्। त्वमिन्द्र[14]! अस्माकम्[15]। बलम्[16]। अनुभवसि[17] बलवतामस्माकं साहाय्यं[18] करोषीति।

क्व१॒ स्या वो॑ मरुतः स्व॒धासी॒द्यन्मामेकं॑ स॒मध॑त्ताहि॒हत्ये॑ ।
अ॒हं ह्यु१॒ग्रस्त॑वि॒षस्तुवि॑ष्मा॒न्विश्व॑स्य॒ शत्रो॒रन॑मं वध॒स्नैः ॥६॥

क्व स्या वः। अमृष्यमाण इन्द्र आह—

यदा[19] यूयम्। माम्[20]। एकमेव। अहिहनने[21]। समधत्त[22]। तदानीं[23] युष्माकम्[24]। मरुतः! तत्[25]। वीर्यम्। क्व। आसीन्न[26] इदानीं दृष्टम्। अहमेव। हि[27]। उद्गूर्णः[28]। महान्[29]। बलवान्।

---

१. माम् Mah., Sy., U.

२. प्रापयतः। अत एवास्माभिर्गन्तव्यमिति भावः। यद्वार्थान्तरम् —ब्रह्माणि मतयः सुताः सोमाः, प्रहुतोऽद्रिः सोमाभिषवग्रावा, शुष्मः सुखरूप एतत्सर्वं मम शं सुखमियर्ति। अर्पयति। उद्गमयति। णिजन्तर्भूतः। समानमन्यत् Mah. अभिमतदेशं प्रापयतः। अत एव शीघ्रं गच्छामि। युष्माभिरपि तत्प्राप्तुं गन्तव्यमित्यर्थः। अतोऽसहाय इति मन्तव्यमिति भावः Sy. प्रापयतः U.

३. एवमुक्ता मरुतस्तमेवं ब्रुवते Sy.

४. त्वं यस्मादेवं करोष्यतः कारणात् Sy.

५. वयमपि Sy.　६. युक्ताः सन्तः Sy.

७. अश्वैः Sy.　८. कीदृशैः ?... स्वायत्तबलैः Sy.　९. ०भि...श्रा० M.

१०. दीपयन्तः। हर्षं प्राप्नुवाना इत्यर्थः Sy.

११. तेजोभिः।...यद्वा महोभिः स्वमहत्त्वेन युक्ता वयम् Sy.

१२. गन्तॄन् (गन्तून्) Sy.

१३. तव (त्वया) साकं हविरादि स्वीकुर्महे इत्यर्थः Sy.　१४. इन्द्राद् P. हे इन्द्र त्वमपि Sy.　१५. अस्मत्सम्बन्धि Sy.

१६. उदकं बलं वा Sy.

१७. अस्मत्सृष्टोदकजन्यं हविरनुभवसि खलु। हिशब्दः परस्परोपकार्योपकारिभावप्रसिद्धिद्योतनार्थः Sy.

१८. साहाय्यं M.

१९. या स्वधा Sy.　२०. असहायम् Sy.

२१. वृष्ट्यर्थं मेघहननकर्मणि वृत्रवधे वा Sy.

२२. सहितमभूत्। समासीदिति सम्बन्धः Sy.

२३. वानीं M. सा स्वधा Sy.

२४. युष्माकं सम्बन्धि Sy.

२५. तदुदकं बलं वा Sy.

२६. नैवासीदित्यर्थः। अस्माकमुदकं त्वमनुभवसीति ब्रूथ Sy.

२७. असहायस्य कथमिति मतं सेत्स्यतीत्यत आह। अहम्...खलु Sy.

२८. उद्गूर्णबलः Sy.

२९. महत्त्वोपेतोऽस्मि Sy.

विश्वम्[1]। शत्रुम्[2]। प्रहारैः[3]। अनामयम्[4]।

भूरिं चकर्थ युज्येभिरस्मे संमानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः।
भूरीणि हि कृणवामा शविष्ठेन्द्र क्रत्वा मरुतो यद्वशाम ॥७॥

भूरि चकर्थ। अनया मरुत[5] इन्द्रेण साम्यमापादयन्ति—बहूनि[6] कर्माणि। कृतवानसि[7]। सहायभूतैः[8]। अस्माभिः[9]। साधारणैः[10]। वृषभ[11]! वीर्यैः[12]। वयं च बहूनि[13]। कुर्मः[14]। बलवत्तम[15]! इन्द्र! कर्मणा[16]। यदि[17]। कामयामहे[18]। मरुतो[19] वयम्[20]।

---

१. यस्मादतिबलोऽहं तस्माद्विश्वस्य कृत्स्नस्य Sy. २. शत्रोर्मेघस्य। शत्रुरेवायम्। कर्मणि षष्ठी। सर्वं शत्रुसङ्घम् Sy.

३. वधरूपैश्शोधनैः। वधकौशलैरित्यर्थः। यद्वा वध इति वज्रनाम।...वज्रस्यासनैः क्षेपणप्रकारैः Sy.

४. अनामयम्। अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्। वशीकरोमीत्यर्थः Sy.

५. अथैवमुक्ता इन्द्रं पुनराहुः Sy. इन्द्रमरुत्संवाद इन्द्रं मरुत आहुः SKN. इन्द्रमरुत्संवादे मरुतामार्षम् Dur.

६. प्रभूतम् Sy. बहु वृत्रवधादिकर्म SKN. बहु कर्म तस्मिंस्तस्मिन्सङ्ग्रामे Dur.

७. कृतवानसि सत्यमेव Sy. त्वम्...कृतवान् SKN.

८. अस्माभिर्युक्तैः Sy. तत्तु...युज्यमानत्वाद् युज्याः सहाया उच्यन्ते, युज्यैः सहायैः SKN. तत्पुनरस्माभिरेव संयुक्तः। नैकाकीत्यर्थः Dur.

९. अस्माकम् Sy. युज्येभिरित्यनेन सम्बन्धाद् 'अस्मे' इत्यस्य 'अस्माभिः' इति तृतीयया विपरिणाम उपपद्यते Dur. अस्माभिरित्यर्थः N. 6.7. १०. समानैः Sy. समानैस्त्वया...केन गुणेन समानैः? उच्यते SKN. ११. ऋषभ P. ०यषभ M. वर्षितः Sy., SKN.

१२. पुंसः कर्मभिः सामर्थ्यैरेव चकर्थ। नत्वेक एवेत्यर्थः Sy. बलनामैतत्। बलैः समानबलैरस्माभिरित्यर्थः SKN.

१३. वयम्...त्वत्कृतादपि प्रभूतानि कर्माणि Sy. विनापि त्वया केवला एव बहूनि कर्माणि SKN. बहूनि कर्माणि Dur.

१४. कृतवन्तः स्म Sy. कृतवन्तः SKN.

१५. शव इति बलनाम Sy. हे अतिशयेन बलवन्निन्द्र SKN. हे बलिष्ठ Dur.

१६. क्रतुना कर्मणा Sy. कर्मणा न वाङ्मात्रेण SKN. न केवलं वाङ्मात्रेणैतद् ब्रूमः। किं तर्हि कर्मणैवैतत्सम्पादयामः Dur.

१७. यद् वृष्ट्यादिकम् Sy. व्यत्ययेनैकवचनं बहुवचनस्य स्थाने, यानि SKN. यद्यत् Dur. १८. तानि त्वत्तोऽप्यधिकानीत्यर्थः Sy. कामितवन्तो यानि नोऽरोचन्तेत्यर्थः SKN.

१९. यतो वयं मरुतः। छान्दसमनुदात्तत्वम्। एतेन स्वमहत्त्वं स्थापितं भवति।...अथवेन्द्रस्यैवं वाक्यम्। हे मरुतो यद् यस्यैव तत्तस्यैव भवतु। तर्ह्यहं च यूयं च सहैव क्रत्वा कर्मणा यद्वशाम यद् वृष्टिकर्म कामयामहे तस्मादुदकं समानमेवेत्यर्थः। एवं मरुत इति निघातस्वरस्य व्याख्यानम् Sy.; SKN. II. 412.

२०. VM. ignores हि।
N. 6.7. quotes the second pāda only.

वधीं वृत्रं मरुत इन्द्रियेण स्वेन भामेन तविषो बभूवान् ।
अहमेता मनवे विश्वश्चन्द्राः सुगा अपश्चकर वज्रबाहुः ॥८॥

वधीं वृत्रम् । समानतामप्यसहमान[1] इन्द्र आह—

मरुतः ! मदीयेनैवेन्द्रियेण भवतां[2] प्रत्यक्षमहमेव । वृत्रम् । हतवानस्मि । स्वेन । क्रोधेन[3] । महान्[4] । भूतः[5] । तथा वृत्रं हत्वा, अहम् । एताः[6] । मनुष्येभ्यः[7] । सर्वस्य ह्लादयित्रीः[8] । अपः[9] । शोभनगमनाः[10] । कृतवानस्मि[11] । वज्रबाहुः[12] ।

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ अस्ति देवता विदानः ।
न जायमानो नशते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥९॥

अनुत्तम् । मरुतः सम्प्रतिपद्यन्ते—

मघवन्[13] ! तव । अनुन्नं[14] शत्रुजातम् । न किञ्चिदस्ति[15] । आकार[16] आश्चर्ये । न । त्वत्सदृशः[17] । कश्चिदस्ति । देवतासु[18] । ज्ञायमानः[19] । नच । जायमानः[20] । जातो[21] वा ।

---

१. समानकामव्यस० M. इदानीमिन्द्र आह Sy. २. ०ता P.
३. कोपेन Sy. ४. बलवान् Sy.
५. सम्पन्नः Sy. ६. अतः P. D.
७. मनोरथाय Sy.
८. सर्वाह्लादकाः Sy.
९. अपो वृष्ट्युदकानि Sy.
१०. सुगमनाः । सर्वत्र नद्यादिषु गमनशीलाः Sy. ११. चकार Sy.
१२. हुम् M. यतोऽहं वज्रबाहुः । अनेन सहायनैरपेक्ष्यमुक्तं भवति Sy.
१३. एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः...हे मघवन्धनवन्निन्द्र Mah. इदानीं ते मरुतो हर्षेण प्रत्याहुः...हे मघवन् Sy. धनवन् U.
१४. तमानु० P. D. M. न केनापि नुत्तं नाशितं महाभाग्यमिति शेषः Mah. त्वया...अप्रेरितम् Sy. 'णुद् प्रेरणे'... अप्रच्युतस्वभावं महाभाग्यम् U.
१५. नु निश्चये । नकिर्न कोऽपि त्वन्महाभाग्यनाश इति शेषः Mah. नैवास्ति । नु निश्चये । त्वया यदुक्तं तत्सत्यमित्यर्थः Sy. न वा कश्चित्प्रच्यावको महाभागस्य U.
१६. ०रं M. आ इति स्मरणे, स्मृतवन्तो वयम् Mah., Sy. आ आस्ते U.
१७. न केवलं तवैश्वर्यमात्रं किन्तु सर्वसत्वमपीत्याह न त्वेति, वतुरत्र सादृश्ये Mah. त्वावांस्त्वत्सदृशः Sy. मतुप् सादृश्यार्थे । न त्वत्सदृशोऽस्ति U.
१८. देवो नास्ति । स्वार्थे तल् Mah. जयोपायवेदिता...देवो नास्ति Sy. देवः U.
१९. विद्वान्...विदेः ज्ञानम् । नित्यावाद्युवासः Mah. विद्वान्, व्यत्ययेन शानच् Sy. सर्वज्ञ इत्यर्थः U.
२०. तानि कर्माणि जायमानो वर्तमानः Mah. न जायमानो नशते U.
२१. जाये P. भूतपूर्वश्च देवमनुष्येषु कश्चित् Mah. जातो वा कश्चिद्देवो मर्त्यो वा Sy. न च जातस्तानि करिष्यति U.

व्याप्नोति[1]। यानि[2]। कार्याणि[3]। कुरुषे[4] त्वम्[5]। प्रवृद्धः[6]।

एकस्य चिन्मे विभ्व१स्त्वोजो या नु दधृष्वान्कृणवैं मनीषा।
अहं ह्यु१ग्रो मरुतो विदानो यानि च्यवमिन्द्र इदीश एषाम् ॥१०॥

एकस्य चित्। एकस्य चित्=असहायस्य, एव[7]। मम। अप्रतिहतम्[8]। अस्तु[9]। वीर्यम्। यानि कार्याणि[10]। क्षिप्रम्। धृष्टोऽहम्[11]। प्रज्ञया[12]। कर्तुमिच्छामि[13]। तेषु, अहम्। उद्गूर्णः[14]। मरुतः! सर्वस्य वेदिता[15]। यानि वसूनि। प्रतिगच्छामि[16]। इन्द्रोऽहम्[17]। एव। तेषाम्[18]। ईश्वरो[19] भवामि[20]।

अमन्दन्मा मरुतः स्तोमो अत्र यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र।
इन्द्राय वृष्णे सुमखाय मह्यं सख्ये सखायस्तन्वे तनूभिः ॥११॥

अमन्दन्मा[21]। मरुतः! भवदीयोऽयं स्तोमः[22]। माम्[23]। अमन्दत्[24]। अस्मिन्सङ्गमे[25]। यत्।

---

१. न नशते न व्याप्नोति। न करोतीत्यर्थः। नशतिर्व्याप्तिकर्मा Mah. तानि...न व्याप्नोति।...नान्यस्त्वच्चेष्टितानुकार्येवेत्यर्थः Sy. नशिर्व्याप्त्यर्थश्छन्दसि। व्याप्नोति U.

२. कर्माणि वृत्रवधादीनि Mah. वृत्रवधादीनि Sy.

३. न च करिष्यति। उत्पत्स्यमान इति शेषः।....कालत्रये त्वादृशो नास्तीत्यर्थः। अतो यज्ञेशस्त्वम् Mah. कर्तव्यानि Sy.

४. करोषि व्यत्ययेन लोट् Mah. करोषीति लकारव्यत्ययः U.

५. As the word प्रवृद्ध, in the vedic stanza, is in the voc., the reading प्रवृद्ध is suggested for प्रवृद्धः। प्रकर्षेण वृद्ध, पुराणपुरुष Mah. अतिबल! हे प्रवृद्ध U.

६. VM. ignores नु। न
This stanza=VS. 33.79.

७. इदानीमिन्द्र आह...एकस्यैव Sy.

८. सर्वत्र गमनशीलम् Sy.

९. बलमस्तु। यद्वा बलमेकस्यैवास्तु Sy.

१०. कर्माणि Sy.

११. धर्षितवानहम् Sy.

१२. मनीषया मनस ईषया Sy.

१३. कर्तुं शक्नुवानि? (शक्नवानि) Sy.

१४. अहं खलु, उग्र उद्गूर्णबलः Sy.

१५. वेदनावान् Sy.

१६. अवगच्छामि Sy.

१७. अहमेव...ईश्वर एव सन् Sy.

१८. ०हमेते० M.

१९. अथवा विदानोऽहं यानि च्यवं यान्युद्दिश्य गच्छेयमेषामीशे। यतोऽहमिन्द्रोऽतः शक्त इत्यर्थः Sy.

२०. VM. ignores हि

२१. इदमपीन्द्रवाक्यम् Sy.

२२. ०म P. स्तोत्रम् Sy.

२३. Omitted by P.D.

२४. मन्दद् P. मादयति मोदयते वा Sy.

२५. अस्मिन्नुदकोत्पादनविषये Sy.

मे[1]। स्तोत्रम्[2]। श्रोतव्यम्[3]। नेतारः! यूयं कृतवन्तः[4]। इन्द्राय[5]। वृष्णे[6]। शोभनयज्ञाय[7]। मह्यम्[8]। सख्ये[9]। सखायः[10]। शरीरभूताय[11]। शरीरैः[12]।

एवेदेते प्रति मा रोचमाना अनेद्यः श्रव एषो दधानाः ।
संचक्ष्या मरुतश्चन्द्रवर्णा अच्छान्त मे छदयाथा च नूनम् ॥१२॥

एवेदेते। एवम्। एव। एते[13]। माम्। प्रति। दीप्यन्तः[14]। अनिन्दनीयम्[15]। यशः[16]। अन्नानि[17]। च[18]। धारयन्तः[19]। सम्यङ् मां दृष्ट्वा[20]। मरुतः! दीप्तवर्णाः[21]। पूर्वमपि मां युद्धे प्रविष्टम्। छादितवन्तः[22]। सम्प्रति। च। आच्छादयत[23] मां परिवार्य तिष्ठत।

को न्वत्र मरुतो मामहे वः प्र यातन सखींरच्छा सखायः ।
मन्मानि चित्रा अपिवातयन्त एषां भूत नवेदा म ऋतानाम् ॥१३॥

को न्वत्र। अगस्त्यवचनम्[25]—

---

१. मम Sy.

२. परिवृढमेघधारणादिरूपम् ... स्वप्रभूतं स्तोत्रं वा। 'अनुत्तमा ते' (RV. I. 165.9ª.) इत्यादिकम् Sy.

३. ०श्रो P. सर्वैः श्रोतव्यम् Sy.

४. कृतवन्तः Sy.

५. परमैश्वर्यगुणकाय Sy.

६. अभिमतवर्षिणे Sy.

७. शोभनयागाय Sy.

८. मम Sy.

९. युष्माभिः समानख्यानाय Sy.

१०. ०य P.D.

११. ०रं भू० M. मदीयशरीरपोषाय भवतु। यद्वा तनूभिरस्मच्छरीरभूतैर्युष्माभिः कृतं मह्यमेवास्त्वित्यर्थः Sy.

१२. अनेकशरीरैरुपेताय Sy.

१३. ०त P. यूयम् Sy.

१४. मद्विषये सम्प्रीयमाणा मां ख्यापयन्तो वा Sy.

१५. अनन्तिकस्थम् Sy.

१६. कीर्तिम् Sy.

१७. अन्नानि P.

१८. आ इति चार्थे Sy.

१९. यद्वा, अनेद्य इति प्रशस्यनाम। प्रशस्यं यशोऽस्मत्तो दधाना अस्माभिर्वा धार्यमाणाः Sy.

२०. सम्यक् प्रकाश्य Sy.

२१. चन्द्रमिति हिरण्यनाम। सुवर्णवर्णा यूयम् Sy.

२२. नूनं निश्चयम्...यशोभिराच्छादितवन्तः Sy.

२३. आच्छादयथ च। मां प्रति सर्वदा रोचमाना मय्येव कीर्तिमन्नं च दधाना मत्कृतैः कर्मभिर्मामिव स्तुतेत्यर्थः Sy.

२४. ०तः M.

२५. अगस्त्यस्येन्द्रमरुतां संवादे सूक्ते कयाशुभीयेऽगस्त्यस्यार्षम् SKN. इन्द्रागस्त्यमरुतां संवादः। तत्रैव (च) मगस्त्यस्यार्षम् Dur.

क:[1]। नु[2]। अस्मिँल्लोके[3]। मरुत: ! व:[4]। पूजयितुं समर्थ:[5]। प्रतिगच्छत[6]। सखीन्[7]। प्रति[8]। सखाय:[9]। धनानि[10]। प्रतिगमयन्त:[11]। चित्रा यूयम्[12]। एषाम्। मदीयानाम्[13]। स्तोत्राणाम्[14]। ज्ञातार:[15]। भवत।

आ यद्दुवस्याद्दुवसे न कारुरस्माञ्चक्रे मान्यस्य मेधा।
ओ षु वर्त्त मरुतो विप्रमच्छेमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्चत् ॥१४॥

आ यद्दुवस्यात्[16]। योऽयमगस्त्य:[17]। दुव[18] आभिमुख्येन कर्तुमिच्छति। स्वामिपूजनाय[19]।

---

१. मर्त्य: Sy., SKN. अन्य: Dur.
२. खलु Sy. नु इति पादपूरण: SKN.
३. अत्र लोके Sy. काल आगते SKN. एतस्मिञ्जगति Dur.
४. युष्मान् Sy., SKN.
५. पूजयति Sy. 'मह पूजायाम्' अस्यार्थं पूजयति ... न कश्चिदपीत्यभिप्राय: SKN. पुन: पुन: पूजयति यथार्हम्। न कश्चिदित्यभिप्राय: Dur.
६. ०थ: M. गच्छत Sy. एतज्ज्ञात्वा... प्रेत्येष उपेत्येतस्य स्थान उपयातास्मानेव SKN. आयात Dur.
७. हविष्प्रदानेन सखिभूतान्यजमानान् Sy. सखीन् SKN., Dur.
८. आभिमुख्येन प्राप्तुम् Sy. आप्तुम् SKN. आभिमुख्येन Dur.
९. सर्वस्य सखिवत्प्रियकारिण: सन्त: Sy. मम स्तुत्येत्यर्थ: SKN. यत एवमतो मरुतो ब्रवीमि। हे सखाय: ! Dur.
१०. मननीयानि धनानि Sy. उपगम्य च... मन्यतेरर्चतिकर्मण एतद्रूपम्। मननानि स्तोत्राणि SKN. मननानि स्वानि चेतांसि Dur.
११. सम्पूर्णं प्रापयन्त: Sy. अपि धात्वर्थानुवादी, वातयतिश्च गमयतेरर्थे, गमयन्त आत्मानं प्रतिपादयन्त: स्तूयमाना अस्माभिरिति शेष: SKN. अस्मान्प्रति निगमयन्त: Dur.
१२. चायनीया यूयम् Sy. चायनीया: SKN. चित्राणि Dur.
१३. मम स्वभूतानाम् SKN.
१४. अवितथानाम् Sy. यज्ञानाम् SKN. एषां यज्ञानाम् Dur.
१५. ०रौ M. के ? उच्यते। नवेदा व्यत्ययेनात्रैकवचनं, नवेदस:। नवेदा इत्येतच्च मेधाविनामान्यत्र। इह त्वेषां भूतेत्यस्य के भवाम ? इत्येवमाकाङ्क्षत्वात्प्रत्यक्षकृतत्वाच्च मन्त्रस्य मेधाविनाम्न: सतोऽस्यामन्त्रितत्वप्रसङ्गादामन्त्रितस्य च सतो निघातप्रसङ्गान्न मेधाविनामेदम्। किं तर्हि ? तद् न, न वेत्ति वेत्येवेत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते। कुत एतत् ? निपातनात्। वैयाकरणा हि... नवेदाशब्दं न न वेत्ति, वेत्त्येवेत्येतस्मिन्नर्थे निपातयन्तीति। द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतं गमयत:। न न वेत्ति कारणम्। वेदना चानुभव:। एषां भवतामनुभवितार इत्यर्थ: SKN. प्रापयितार:... मेधाविन इत्यर्थ: Dur. N. 4.7.; SKN. II. 215.
१६. युष्मत्परिचरणार्हात् स्तोत्रात्, तेन स्तोत्रेण Sy.
१७. ययम० M. येयम० P. D.
१८. दुप P.
१९. परिचरणाय पर्याप्ता Sy.

दासादिः कारुः[1]। इव। यदा वाऽस्य मानभवस्य[2] कुम्भयोनेरगस्त्यस्य। मेधा[3]। अस्मान्[4]। आचक्र इति बुद्धिर्भवति तदानीमेव। सुष्ठु[5]। आवर्तत। हे मरुतः! मेधाविनमेनम्[6]। प्रति[7]। इमानि[8]। स्तोत्राणि[9]। युष्माकम्[10]। स्तोता[11]। उच्चारयति[12]।

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः।
एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥१५॥

एष वः। एतत्[13]। वः[14]। स्तोत्रम्। इयं च। गीरित्युक्थमाह[15]। मन्दारो मदनात्, मन्दन-कुशलः, मान्दार्यस्य[16]। मानभवस्य[17]। स्तोतुः[18]। ते यूयमागच्छत[19]। शरीराय[20]। अन्नेन[21] सह। कान्तिम्।

---

१. कर्त्री स्तुतिकुशला Sy.

२. माननीयस्य विदुषः Sy.

३. बुद्धिः Sy.

४. न इति सम्प्रत्यर्थे। इदानीन्तनान् Sy.

५. आभिमुख्येन करोति प्राप्नोतीत्यर्थः। यद्वा षष्ठीबहुवचन इदं रूपम्। दुव-स्यानां परिचरणार्हाणां दुवसे परिचरणा-येत्यर्थः Sy.

६. ओ इति निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः। आङित्याभिमुख्येन। उकारो-ऽवधारणे। आवर्तध्वमेव Sy.

७. यजमानं मामगस्त्यम् Sy.

८. आभिमुख्येन प्राप्तुम् Sy.

९. परिवृढानि कर्माण्युद्दिश्य Sy.

१०. युष्मान् Sy.

११. अर्चति। यस्मादेवं तस्मादावर्तध्व-मित्यर्थः Sy.

१२. VM. ignores उ

१३. एषः Mah., U. इदानीं क्रियमाणप्रका-रम् Sy.

१४. वै M. युष्मभ्यम्। युष्मदर्थे वर्तत इति शेषः Mah. युष्मदर्थं युष्मत्प्रीणनाय भवत्वित्यर्थः Sy. युष्माकम् U.

१५. सत्या च प्रिया च Mah. स्तुतिरूपा वागपि वो युष्मदर्थाय Sy. सत्या च U.

१६. मन्दार्यमानस्य D. किंभूतस्य कारोः?... मां ममेति स्वस्वामिसम्बन्धं वारयतीति मान्दार्यस्तस्य वीतरागस्येत्यर्थः। यद्वा मां वारयतीत्येवं यः शत्रूणां प्रत्ययमाद-धाति स मान्दार्यः। यद्वा मन्दारः कल्प-वृक्षस्तत्तुल्यो मान्दार्यस्तस्य। अथ काम-पूरस्येत्यर्थः Mah. यस्मादेवं तस्मान्मा-न्दार्यस्य स्तुतिविशेषैर्मन्दयितुः स्तुति-भिर्मदस्य प्रेरयितुर्वा Sy. मम मान्दार्य-स्यर्षेर्ममेति स्वस्वामिसम्बन्धं वृणातीति मान्दार्यः। यद्वा मां वारयति मां वातीत्येवं यः सपत्नानां प्रत्ययमादधाति स मान्दा-र्यस्तस्य मम च U.

१७. मानार्हस्य Mah. वरप्रदानादिना मान-नीयस्य Sy. मानार्हस्य U.

१८. कर्तुर्यजमानस्य Mah. स्तोतुः Sy. कर्तु-स्तं स्तोमं तां च गिरमुपश्रुत्य U.

१९. आगमयत M. यासीरन्निति वचनव्य-त्ययः U.

२०. सर्वदा शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थः। अस्मच्छ-रीरं दृढीकर्तुमिति भावः Mah. शरी-राय, तत्पोषायेत्यर्थः Sy. सशरीरस्थि-त्यर्थम् U.

२१. अन्नेन निमित्तेन Mah. इच्छया Sy. अन्नेन निमित्तभूतेनाहूयमानाः U.

आयुर्वा[1]। लभेमहि[2] वयम्। अन्नम्। बलं च। क्षिप्रदानमिति[3]।

अष्टकस्य द्वितीयस्य तृतीयं व्याकरोदिति।

अध्यायं वेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः[4]॥

॥ अथ द्वितीयेऽष्टके चतुर्थोऽध्यायः[5] ॥

अध्यायं "तन्नु वोचाम" व्याचिख्यासति माधवः।

प्रदर्शयँल्लिङो वृत्तिं बहुष्वर्थेषु लिङ्[6] स्मृतः ॥१॥

कर्त्तव्यताप्रतीतिस्तु सर्वेष्वर्थेषु विद्यते।

विध्यादयः काकुभेदात् षड् भवन्तीति पण्डिताः ॥२॥

"न दुरुक्ताय स्पृहयेत्[7]" "पृणीयात्[8]" इति चापरम्।

विधावुदाहरन्त्येतौ[9] प्रेषणं विधिरुच्यते ॥३॥

निमन्त्रणामन्त्रणयोर्भेदमाह पतञ्जलिः।

एवं तर्हि नियोगतः कर्तव्यं तन्निमन्त्रणम्[10] ॥४॥

---

१. किमर्थम्। वयां वयसाम्। आमि टिलोप आर्षः। बाल्ययौवनस्थाविराणां वयसां सम्बन्धिन्यै Mah. वयमपि Sy. वयो दृढीकर्तुम् U.

२. जीवितदातृ बलमन्नं च वयं प्राप्नुयामेति प्रार्थना Mah. एतत्सर्वं विद्याम। युष्मास्वागतेषु यज्ञसम्पूर्त्त्येष्ट्यादिद्वारा लभेमहि Sy. विद्यां लभेमहि U.

३. जीवयतीति जीरदानुस्तम् Mah. जयशीलदानम् Sy. जीवितदातृकर्म च U. This stanza=VS. 34. 48.

४. Ms. D. puts the figure ॥१६५॥ here to indicate the end of one hundred and sixtyfifth hymn. No such number is given in P. and M.

५. Omitted by P. D.

६. D. repeats लिङ् लिङ्।

७. ०ये P. D. RV. I. 41. 9[c].

८. वृणी० P. D. M. RV. X. 117.5[a].

९. विदावु M.

१०. तत् is omitted by P. D.

आमन्त्रणं[१] कामचारस्तत्र नाकुर्वतो[२] भयम्[३] ।
अधीष्टं नाम सत्कारपूर्वं[४] व्यापारणं[५] विदुः ॥५॥
दृश्यन्ते बहवोऽस्माभिः[६] प्रार्थनाविषया लिङः ।
"तयोरिदवसा वयम्[७]" "सयुज्यात[८] सनिभ्य[९] आ[१०]" ॥६॥
"विद्युर्मे[११] अस्य देवा इन्द्रो विद्यात् सह ऋषिभिः[१२]" ।
"अवैनं राजा वरुणो[१३]" "अन्तर्निहिताः केतवः स्युः[१४]" ॥७॥
विधीयते चाशिषि लिङ्[१५]ङाशीर्धर्मैः[१६] प्रयोक्तरि ।
"मयोभुवा सुप्रणीती[१७]" "भूयाम वाजदाव्नाम्[१८]" ॥८॥
हेतुहेतुमतोर्लिङ् स्याद्[१९] "यदिन्द्राहं यथे[२०]"ति सः ।
अधीष्टस्योदाहरणम् "उतो[२१] न उत्पुपूर्याः[२२]" ॥९॥
"अघा मुरीय[२३]" लिङ्[२४]द्वयं विध्यादिषु न कश्चन ।
"अप्यू[२५] नु पत्नीः[२६]" इति च[२७] दृश्यतेऽन्या विधा[२८] तथा ॥१०॥

---

१. ०णे R. omitted by P.
२. ना is missing in M.
३. भवम् M. R.
४. पूर्व्यां M.
५. ०णं M.
६. ०स्माकं M.
७. RV. I.17.6[a].
८. Omitted by P.
९. नसिभ्य M.
१०. Omitted by M. RV. VIII. 62.11[b].
११. आविद्युन्मे M. विद्युन्मे D.
१२. ०हृषि० M. RV. I.23.24[c-d].
१३. RV. I.24.13[c].
१४. RV. I.24.7[d]. I have separated the two quotations. This separation gives one syllable in the 4th pāda too many.
१५. ०ङ्का० D. M. ०ङ् आ० P.
१६. ०मः M. ०र्धर्मप्रयोक्तरि is suggested for ०र्धर्मः प्रयोक्तरि
१७. ०ति P. D. RV. V.42.18[b].
१८. ०म्नाम् M. RV. I.17.4[c].
१९. ०ङ् स्यत् P.
२०. RV. VIII.14.1[a].
२१. ०र्ण मतो M.
२२. RV. V.6.9[c]. उत्पु० P.
२३. RV. VII.104.15[a].
२४. ०ङ० M. ०ङ् द्वयं P. D.
२५. आर्प्यू M.
२६. पत्नीः P. RV. I.179.1[d].
२७. Omitted by P. D.
२८. ०न्यविधः R.

एवम्प्रकारा बह्वो लिङ्गोऽस्माभिः प्रदर्शिताः।

सन्ति चान्येऽपि बह्वः पश्येत्ताँश्चापि पण्डितः[२] ॥११॥

I.166.

तन्नु वोचाम रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य केतवे ।
ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि कर्तन ॥१॥

तन्नु वोचाम। मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुम्भे[३] रेतोऽपतत् ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेताम्[४]। अथागस्त्यार्षम्[५]। तत्। क्षिप्रम्[६]। वोचाम[७]। वेगवते[८]। मनुष्येषु जाताय[९]। प्रत्नम्[१०]। महत्त्वम्[११]। मेघस्य[१२]। लिङ्गाय[१३] मारुताय[१४] गणाय[१५]। वर्धनेनेव[१६]। हे मरुतः! गमने[१७]। बहुस्वनाः[१८]! युद्धेनेव[१९]। शक्ता योद्धारः[२०]। बलानि[२१]। कुरुथ[२२]।

नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रत उप क्रीळन्ति क्रीळा विदथेषु घृष्वयः ।
नक्षन्ति रुद्रा अवसा नमस्विनं न मर्धन्ति स्वतवसो हविष्कृतम् ॥२॥

नित्यं न सूनुम्। औरसम्[२३]। इव। पुत्रम्[२४]। उदकम्[२५]। धारयन्तः[२६]। उपक्रीडन्ति[२७]।

---

१. ०शि० P.
२. ०ताः D.
३. ०रीकु० M.
४. ०ष्ठा म(व)जा० M. ०ता D.
५. अथ is omitted by P. D.
६. तादृशं प्रसिद्धम् Sy.
७. ब्रूमः Sy.
८. वेगते P. राभस्ययुक्ताय Sy.
९. वेद्यां प्रादुर्भावाय वेद्यां सन्निधानायेत्यर्थः Sy.
१०. पूर्वं पूरकं पूर्वतनं वा Sy.
११. माहात्म्यम् Sy.
१२. फलस्य वर्षितुर्यज्ञस्य Sy.
१३. प्रज्ञानाय। वायुप्रेरणेन मेघागमनं प्रसिद्धम् Sy.
१४. म० D.
१५. Omitted by P. D.
१६. ऐधानि, एधःसम्बन्धीनि तेजांसीव Sy.
१७. हे गमने मरुतः P. यामनि यागगमने प्रस्तुते सति Sy.
१८. गमनसंरम्भेण प्रभूतध्वनियुक्ताः Sy.
१९. तत्र दृष्टान्तः।... युद्धेन तत्तद्युद्धनिमित्तं यथा तविषाणि कुरुथ तद्वत् Sy.
२०. सर्वमपि कर्तुं शक्ता यूयम् Sy.
२१. सामर्थ्यानि Sy.
२२. ०थः D. कुरुत, तत्स्तुम इत्यर्थः Sy.
२३. प्रियम् Sy.
२४. पुत्रम् Sy.
२५. ०त्रं मदकं M. मधुरं हविः Sy.
२६. ध० D. ०न्तं P. धारयन्तो मरुतः Sy.
२७. उपेत्य क्रीडन्ति विहरन्ति Sy.

क्रीडनशीलाः। यज्ञेषु[1]। वृक्षादीनां[2] घर्षणशीलाः[3]। व्याप्नुवन्ति। रुद्रपुत्राः[4]। रक्षणेन[5]। हविष्मन्तम्[6]। न। हिंसन्ति[7]। स्वभूतबलाः[8]। यजमानम्[9]।

यस्मा ऊमासो अमृता अरासत रायस्पोषं च हविषा ददाशुषे।
उक्षन्त्यस्मै मरुतो हिताइव पुरू रजांसि पयसा मयोभुवः ॥३॥

यस्मा ऊमासः। यस्मै[10]। रक्षितारः[11]। अमृताः[12]। धनस्य। पोषम्[13]। प्रायच्छन्[14]। हविषा[15]। दानं कुर्वते[16]। तस्मा एतच्च कुर्वन्तीति चकारस्यान्वयः[17]। सिञ्चन्ति[18]। अस्मै[19]। मरुतः। मित्राणीव[20]। बहूनि[21]। उदकानि[22]। उदकेन[23]। सुखस्य भावयितारः।

आ ये रजांसि तविषीभिरव्यत प्र व एवासः स्वयतासो अध्रजन्।
भयन्ते विश्वा भुवनानि हर्म्या चित्रो वो यामः प्रयतास्वृष्टिषु ॥४॥

आ ये रजांसि। ये[24]। लोकान्। स्वबलैः[25]। समगमयन्[26]। हे मरुतः! वः[27]। ते गमनशीलाः[28] प्रत्यक्षा मरुतः[29]। युष्माभिर्नियताः[30]। अन्तरिक्षे प्राध्रजन्[31]=गन्तुं प्रवृत्ता आसन्[32][33][34]। ततो बिभ्यति[35]।

---

१. यागेषु Sy.
२. रक्षःप्रभृतीनाम् Sy.
३. घर्षकाः सन्तः Sy.
४. रुद्रपुत्रा मरुतोऽपि रुद्रा उच्यन्ते जन्यजनकयोरभेदात्। मरुतां रुद्रपुत्रत्वं पुराणेषु तपसा तुष्टौ पार्वतीपरमेश्वरौ मरुतः पुत्रत्वेन स्वीचक्रतुरिति प्रसिद्धम् Sy.
५. तर्पणेन वा निमित्तभूतेन Sy.
६. नमस्कारोपलक्षितस्तोत्रोपेतम् Sy.
७. न सङ्ग्रामयन्ति न क्लेशयन्तीत्यर्थः Sy.
८. स्वायत्तबला मरुतः Sy.
९. ०नः M. हविषः कर्तारं प्रदातारं यजमानम् Sy.
१०. यजमानाय Sy. ११. अवितारः Sy.
१२. अमरणधर्माणः Sy.
१३. पुष्टिम्। चशब्दात्पश्वादिपुष्टिम् Sy.
१४. रासतिर्दानार्थः Sy.
१५. हविषा प्रीताः Sy.
१६. सोमादिहविर्वत्तवते Sy.
१७. ०स्याद्वयः M.
१८. सस्याद्युत्पत्त्यर्थम् . . . सिञ्चन्ति Sy.
१९. यजमानाय Sy.
२०. हिताचरणाः सखाय इव सन्तः Sy.
२१. प्रभूतं यथा भवति तथा Sy.
२२. लोकान् Sy.
२३. उदवकेन P.
२४. हे मरुतो युष्मत्सम्बन्धिनो य एवास एवा अश्वविशेषाः Sy.
२५. ०लेः D. स्वकीयैर्बलैर्वृष्टिप्रदानादिरूपैः Sy. २६. सर्वत आवृण्वन्ति Sy.
२७. वन्ते P. ते वो युष्माकम् Sy.
२८. एवासोऽश्वाः Sy.
२९. ०क्षपा० M.
३०. स्वयमेव सारथिना विनैव युक्ताः Sy.
३१. आध्र० P. प्राद्धजन् M.
३२. प्रकर्षेण गच्छन्ति व्याप्नुवन्ति Sy.
३३. आसते M. ३४. आ M.
३५. बिभ्यति पतनात् Sy.

सर्वाणि।[1] भूतानि।[2] गृहाश्च।[3] चित्ररूपम्। भवताम्।[4] आगमनम्।[5] उद्यतेषु।[6] भवतामायुधेषु।

यत्त्वेषयामा नदयन्त पर्वतान्दिवो वा पृष्ठं नर्या अचुच्यवुः।
विश्वो वो अज्मन्भयते वनस्पती रथीयन्तीव प्र जिहीत ओषधिः ॥५॥

यत्[7] त्वेषयामाः। यदा।[8] दीप्तगमनाः।[9] शब्दयन्ति।[10] शिलोच्चयान्[11]मेघान् वा यदा।[12] वा। दिवः।[13] पृष्ठभूतं[14] मेघम्। मनुष्यहिताः।[15] प्राच्यावयन्।[16] तदा। युष्माकम्।[17] गमने।[18] सर्वः। वनस्पतिः।[19] बिभेति। गच्छन्तं रथं गच्छन्तीव।[20] प्रगच्छति।[21] ओषधिर्यथा[22] गच्छता रथेन[23] विविक्ता भवन्ति।[24]

यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनारिष्टग्रामाः सुमतिं पिपर्तन।
यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणाति पश्वः सुधितेव बर्हणा ॥६॥

यूयं न उग्राः। यूयम्। अस्माकम्। उद्गूर्णाः![25] सुमत्या।[26] अक्षतगणाः।[27] अस्मदीयां

१. भूतजातानि Sy.
२. च is omitted by P. सर्वाणि हर्म्याणि च Sy.
३. चायनीय आश्चर्यभूत इत्यर्थः Sy.
४. युष्मदागमनात् Sy.
५. प्रकर्षेणोद्यतासु सतीषु। अथवा भीतौ दृष्टान्तः। ऋष्टिषु प्रयतासु सतीषु। लुप्तोपमेयम्। आयुधेषूद्यतेषु यथा जना बिभ्यति तद्वद्युष्मदागमनाद् बिभ्यतीत्यर्थः Sy.
६. युद्धस्थासु हेतिषु Sy.
७. य P. D. M.
८. प्रदीप्तगमनाः Sy.
९. नादयन्ति Sy.
१०. पर्ववतो गिरेर्गह्वराणि Sy.
११. पूरकान्मेघान्वा Sy.
१२. अथवा Sy.
१३. विद्योतनात्मकस्यान्तरिक्षस्य Sy.
१४. घुघुभू० P. उपरिभागम् Sy.
१५. ०हितां M. नरेभ्यो हिताः Sy.
१६. ०यं M. गच्छन्ति तदा Sy.
१७. युष्मत्सम्बन्धिनि Sy.
१८. गमने निमित्तभूते सति Sy.
१९. वनस्य पालयिता वृक्षसमूहः Sy.
२०. ०न्ति व P. ०ति इव M.
२१. ०न्ति M. प्रकर्षेण गच्छति। स्वस्थानादितस्ततश्चलतीत्यर्थः Sy.
२२. ०धीर्य० P. प्रियङ्गुव्रीह्यादिः Sy.
२३. रथे P. D.
२४. तत्र दृष्टान्तः।... रथमात्मन इच्छन्ती स्त्री। रथारूढेत्यर्थः। तादृशी स्त्रीव। सा यथा चलति तद्वत् Sy. भवति is suggested for भवन्ति
२५. उद्गूर्णबला मरुतो यूयम् Sy. अप्रसह्याः क्रूरा वा शत्रुषु मरुतः SKN. II. 495.
२६. शोभनचेतसा Sy. शोभनेन चित्तेनानुग्रहपरेण SKN. शोभनेन प्रज्ञानेन Dur.
२७. अहिंसितसङ्घाः सन्तः Sy. ग्रामाः सङ्घाता उच्यन्ते, वणिग्ग्रामादिदर्शनाद्धे अहिंसितसङ्घाताः SKN. अनुपहिंसितसङ्घाताः Dur.

भोगविषयां सुमतिम्[1]। पूरयत[2]। यदा[3]। युष्माकम्[4]। आयुधम्[5]। ककचाकारम्[6]। मेषान्[7] विलिखति[8]। यथा[9] हिंसासाधनभूता[10]। स्वधितिः[11]। पशून्[12]। हिनस्त्येवं रुदन्तीति[13]।

प्र स्कम्भदेष्णा अनवभ्रराधसोऽलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः।
अर्चन्त्यर्कं मदिरस्य पीतये विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौंस्या ॥७॥

प्र स्कम्भदेष्णाः[14][15]। प्रार्चयन्ति[16]। श्रद्दधते धारकदानाः[17]। अविभ्रंशितयजमानधनाः[18]। अल-[19]

---

१. शोभनबुद्धिम् Sy. शोभनां बुद्धिम्। मन्यतेर्वाऽर्चतिकर्मणो मतिः स्तुतिस्ताम् SKN. शोभनां मतिम् Dur.

२. पालयत पूरयत वा SKN. प्रीणयत वा Dur.

३. यत्र यस्मिन्काले Sy. केन? उच्यते। यत्र, निमित्तार्थ एषा सप्तमी, प्रयोजनस्य च निमित्तत्वेन विवक्षा। यस्मिन्निमित्ते यदर्थमित्यर्थः SKN.
केन पुनः पूरयत कुतो वा पूरयतेति, यत्र यस्मिन्मेघे Dur.

४. युष्मत्सम्बन्धिनी Sy. युष्माकं स्वभूता SKN.

५. हेतिः Sy. वज्रनामेदम्। वज्रनाम्नामायुधमात्रवचनत्वादिह शतघ्न्यां वर्तते, शतघ्नी SKN. आयुधं क्षिप्तम् ... एवमत्रार्थाविरोधादायुधं क्रिविर्दतीशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते Dur.

६. ककचारं P. D. विक्षेपणशीलवन्ती Sy. विकर्तनवन्ती SKN. विकर्तनसमर्थैर्दन्तैर्या रदति Dur. क्रिविर्दती विकर्तनदन्ती N.6.30.

७. मेघान् is suggested for मेषान्। SNP मेघसंस्त्यायम् Sy. कम्? सामर्थ्यान्मेघम् SNK. तमेव मेघम् Dur.

८. लिखति SKN. विलिखति विदारयति वा वर्षार्थम् Dur.　　९. तथा M.

१०. हिंसायां दृष्टान्तः। सुधिता सुहिता सुष्ठु प्रेरिता, बर्हणा हतिस्तत्साधना हेतिर्वा यथा रिणाति तद्वत् Sy. कथमिव? ... सुधितिरिव क्षुधिता क्षुरिका वाऽनायासेनेत्यर्थः। बर्हणा महता वधेनेति शेषः। केन निमित्तेन रदति। तेनोदकेन SKN. स्वधित्या बर्हणा परिवृढया हिंसया Dur.

११. कथं पुनर्या रदति? यथा पशोरङ्गानि स्वधित्या बर्हणा पृथक् करोति Dur.

१२. रेषति हिनस्ति। वायौ वाति सति पशवः शीर्यन्त इति प्रसिद्धम् Sy. रिणातिर्गतिकर्माऽयं गच्छति च तमनुप्रविशतीत्यर्थः SKN. निरिणाति पृथक्करोति Dur.

१३. एवं यस्मिन्मेघे विद्युदस्ता रदति, ततः प्रभ्रष्टेनोदकेन सुमतिमस्माकं पिपर्तनेति Dur. रदतीति is suggested for रुदन्तीति। N. 6. 30. quotes the third pāda only.

१४. स्तंभ० P.

१५. ०ष्णा D. M.

१६. प्रायच्छन्ति P. पूजयन्ति। स्तुत्याविना सम्भावयन्तीत्यर्थः Sy.

१७. प्रकर्षेण स्तम्भितदानाः। अविरतदाना इत्यर्थः Sy. धारितदानाः is suggested

१८. अपिभ्रं० D. अभ्रष्टहविराविधनाः। राध इति धननाम Sy.

१९. अवमा० P.

मातर्दनाः=शत्रूणामतिशयेन हिंसितारः[1]। यज्ञेषु[2]। सुष्टुताः[3]। स्तोत्रम्[4]। सोमपानाय[5]। वीरस्य[6]। पुरातनानि[7]। वीर्याणि। जानन्ति।

शतभुजिभिस्तमभिह्रुतेरघात्पूर्भी रक्षता मरुतो यमावत ।
जनं यमुग्रास्तवसो विरप्शिनः पाथना शंसात्तनयस्य पुष्टिषु ॥८॥

शतभुजिभिः। शतगुणैः[8]। भवतां शरीरैः[9]। तं यजमानम्। अभिहिंसकात्[10]। दारिद्र्यात्[11]। रक्षत[12]। मरुतः![13] यम्। रक्षतेति?[14]। यम्। जनम्। उद्गूर्णाः![15] बलवन्तः![16] महान्तः![17] रक्षथ[18]। पुत्रस्य[19]। पुष्टिनिमित्तम्[20]। स्तुतेस्तमिति[21]।

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्येव तविषाण्याहिता ।
अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयोऽक्षो वश्चक्रा समया वि वावृते ॥९॥

विश्वानि भद्रा[22]। सर्वाणि। भद्राणि[23]। मरुतः! रथेषु[24]। युष्माकं दृश्यन्ते।

---

१. ०ता M. M. adds अतः after हिंसितारः।
नकारस्य स्थाने लकारः । अनातृणास आतर्दनरहिताः। अथवा। अलं पर्याप्तमातर्दनाश्शत्रूणाम्। यद्वा। अलमत्यर्थं दातारः फलानामेवंरूपाः Sy.
२. यागेषु Sy.
३. अर्चनीयमिन्द्रं स्वसखीभूतम् Sy.
४. मादनसाधनस्य सोमस्य पीतये पानाय Sy.
५. M. adds चेन्द्रस्य after वीरस्य।
तस्येन्द्रस्य महत्त्वं कथं जानन्तीत्यत आह। ते मरुतो वीरस्य विविधं शत्रूणामीरकस्येन्द्रस्य Sy.
६. प्रतमानि मुख्यानि Sy.
७. पुंस्त्वानि वृत्रवधादिरूपाणि Sy.
८. शतमित्यपरिमितनाम । असङ्ख्यातभोगवद्भिः Sy.
९. पालनैर्जेतव्यैश्शत्रूणां नगरैर्वा Sy.
१०. ०का P. अभिभवकारणात्कुटिलस्वभावात् Sy. ११. पापात् Sy.
१२. पालयत Sy.
१३. Omitted by P. D. यूयम् Sy.
१४. P. reads रक्षथ तं for रक्षत। मरुतः! यम्।
यं जनम्...अरक्षत Sy. अरक्षत is suggested for रक्षतेति?
१५. उद्गूर्णतेजसः Sy.
१६. वेगवन्तो वा Sy.
१७. महन्नामैतत्। महान्तः। रपणीयाश्शब्दा रपाः । ते येषां ते रप्शिनः । विविधा रप्शिनः स्तोतारो येषां ते तथोक्ता हे तादृशा यूयम् Sy.
१८. पाथ रक्षथ Sy.
१९. तनयस्य। उपलक्षणमेतत् पुत्रादीनाम् Sy.
२०. पोषेषु निमित्तभूतेषु Sy.
२१. अभिशंसनात् । यमेवं कुरुथ तं रक्षतेति शेषः। पाप-क्षयाद्यनिष्टपरिहारेण पुत्रादिपोषरूपेष्टप्राप्त्या च रक्षथेत्यर्थः Sy.
२२. द्रा P.
२३. कल्याणानि भोगयोग्यानि द्रव्याणि, अस्मभ्यं प्रदेयानि फलानि वाऽऽहितानि Sy.
२४. युष्मत्सम्बन्धिरथेषु रंहणसाधनेषु Sy.

परस्परस्पर्धये[1]व भवद्भिः। बला[2]नि च। आहितानि। यथा[3] अंसेषु[4] भवन्ति[5]। वः केचित् ते च सामर्थ्यात्, ऋष्टयः। प्रगतः पन्था यैस्तेषु पत्सु[6]। चक्राका[7]राण्यायुधानि निहितानि। युष्माकम्[8]। अक्षः। चक्राणि[9]। यजमानानां समीपे[10]। वर्तयति[11][12]।

भूरीणि भद्रा नर्येषु बाहुषु वक्षःसु रुक्मा रभसासो अञ्जयः।
अंसेष्वेताः पविषु क्षुरा अधि वयो न पक्षान्व्यनु श्रियो धिरे ॥१०॥

भूरीणि भद्रा। बहूनि[13]। कल्याणानि[14]। नृहितेषु[15]। बाहुषु[16] भवतामायुधानि। वक्षस्सु[17] च। रुक्ममया[18] दीप्तत्वात्। वेगवत्य[19] इव। अञ्जयः[20]=कवचानि[21]। तथा शोधकेषु[22]। अंसेषु[23]। अधि[24]। एताः[25]। तीक्ष्णाग्रा[26] ऋष्टयो भवन्ति। पक्षिणः। इव[27]। पक्षान्[28]। एवंविधाः श्रियः[29]। मरुतो विधार[30]यन्ति[31]।

---

१. ०र्ये P. M. बलाधिक्यात्परस्परस्पर्धाविषयाणि Sy.

२. अंसेषूक्तलक्षणान्यायुधानि वाऽऽहितानि Sy.

३. तथा M.

४. तदुपलक्षितभुजेष्वपि। आकारोऽप्यर्थे Sy.

५. भवति P.

६. प्रगताः पन्थानो येषु विश्रामस्थानेषु तानि प्रपथानि तेषु Sy.

७. खाद्यानि भक्ष्याण्याहितानि। यद्वा प्रगतः पन्था यैस्तेषु पादाग्रेषु खादयः स्थिरा आभरणविशेषा आहिताः Sy.

८. युष्मत्सम्बन्धी Sy.

९. तत्रोपनिबद्धानि चक्राणि Sy.

१०. तेषां परिसरे Sy.

११. विशेषेण वर्तते। न कदाचिदपि चक्रेषु संलग्नो भवतीत्यर्थः। यस्मादेवं देवयजनगमनसाधनानि सन्ति तस्माच्छीघ्रमागच्छध्वम्? (त) इत्यभिप्रायः Sy.

१२. V. M. ignores आ। वि

१३. प्रभूतानि Sy.

१४. धनानि स्तोतृभ्यो दातुम् Sy.

१५. नरेभ्यो हितेषु Sy.

१६. भुजेषु Sy.

१७. उरःस्थलेषु Sy.

१८. रुक्ममयाः P. सुवर्णरत्नादिविनिर्मितान्याभरणानि Sy.

१९. राभस्ययुक्तानि कान्तिमन्ति वा Sy.

२०. अजयः M.

२१. व्यक्तानि Sy.

२२. वज्रसदृशेष्वायुधेषु Sy.

२३. अशेषु M. भुजमूलेषु Sy.

२४. अमधि P. अधि सप्तम्यर्थानुवादी Sy.

२५. शुक्लवर्णा मालाः Sy.

२६. क्षुरधाराः Sy.

२७. इति M.

२८. एवमेते मरुतः Sy.

२९. सर्वाङ्गेषु श्रियो लक्ष्मीरनुक्रमेण Sy.

३०. विविधं धारयन्ति Sy.

३१. V. M. ignores अनु

म॒हान्तो॑ म॒ह्ना वि॒भ्वो॒३॑ विभू॑तयो दूरे॒दृशो॒ ये दि॒व्या इ॑व॒ स्तृभिः॑ ।
म॒न्द्राः सु॑जि॒ह्वाः स्वरि॑तार आ॒सभिः॒ सम्मि॑श्ला इन्द्रे॑ म॒रुतः॑ परि॒ष्टुभः॑ ॥११॥

महान्तः।[1] महत्त्वेन।[2] महान्तः। विभोरपि।[3] विभवः।[4] तथा दूरेदृशः।[5] तथा ये।[6] दिवि भवाः सूर्यादयः।[7] इव।[8] आच्छादकैस्तेजोभिः।[9] ते मरुतः। मदनशीलाः।[10] शोभनवाचः।[11] शब्दयितारः।[12] आस्यैः। इन्द्रे च। आत्मानं संयोजयन्तः।[13] परितः[14] शब्दस्य कर्तारः।[15]

तद्वः॑ सुजाता मरुतो महित्व॒नं दी॒र्घं वो॑ दा॒त्रमदि॑तेरिव व्र॒तम् ।
इन्द्र॑श्च॒न त्यज॑सा॒ वि ह्रु॑णाति॒ तज्जना॑य॒ यस्मै॑ सु॒कृते॒ अरा॑ध्वम् ॥१२॥

तद्वः सुजाताः। तत्।[16] वः।[17] शोभनजननाः![18] मरुतः! महत्त्वम्। अविच्छिन्नम्।[19] युष्माकम्।[20] दानम्।[21] भूमेरिव च। धारणव्रतम्।[22] इन्द्रः।[23] न।[24] क्रोधेन।[25] विरुणद्धि।[26] तत्। यजमानाय।

---

१. प्रभावातिशयेन Sy.
२. माहात्म्योपेताः Sy.
३. विभवो व्याप्ताः Sy.
४. विविधैश्वर्यवन्तः Sy.
५. दूरे दृश्यमानाः प्रकाशमानाः Sy.
६. ०शस्था P.
७. ये मरुतः Sy.
८. दूरदर्शने दृष्टान्तः।... दिवि भवा देवाः Sy.
९. स्तृ, इति नक्षत्रनाम।...स्तृभिः स्वपुष्पकभूतैस्तेजपुञ्जैर्नक्षत्रैर्यथा दूरे दृश्यमाना भवन्ति तद्वत् Sy. ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणाम् N.3.20.
१०. मादनाः Sy.
११. शोभनजिह्वाः Sy.
१२. प्रियवचना इत्यर्थः। अत एव सुजिह्वा इत्युक्तम् Sy.
१३. सम्यङ् मिश्रयितारः। इन्द्रसहायिन इत्यर्थः। 'मरुतो हैनं नाजहुः, (AB. 3.20) इति श्रुतेः Sy.
१४. परिः P. परितः परितः M.
१५. परिस्तोभयुक्ताः स्तुतिभिर्युक्ताः। एवं महाभागा ये मरुतः सन्ति तेऽस्मद्यज्ञमागच्छन्तीति शेषः Sy.
१६. तादृक् खलु Sy.
१७. युष्मदीयम् Sy.
१८. ननानां D.
१९. अत्यायतमविच्छिन्नम्। प्रकृष्टोपकारीत्यर्थः Sy.
२०. वृष्ट्यादिरूपम् Sy.
२१. दीर्घत्वे दृष्टान्तः।...अदीनाया देवमातुर्भूम्या वा Sy.
२२. व्रतमिति कर्मनाम। तद्यथा दीर्घमतिविस्तृतं तद्वत् Sy.
२३. इन्द्रोऽपि Sy.
२४. चनेत्ययं यद्यपि निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातस्तथाप्यवयवविभागेन चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधेऽधिगन्तव्यः Sy.
२५. त्यागेन Sy.
२६. न विह्वरति कौटिल्यं न करोति... युष्मद्धनादित्यागमिन्द्रत्यागोऽपि नातिक्रामतीत्यर्थः। यद्वा यस्मै तद्धनमराध्वं तमिन्द्रोऽपि न कुटिलयति। न निषेधयति। किन्त्वनुमोदयतीत्यर्थः Sy.

यस्मै[1]। शोभनकृते[2]। यूयं[3] धनं[4] प्रयच्छथ[5]।

तद्वो जामित्वं मरुतः परे युगे पुरू यच्छंसममृतास आवत ।
अया धिया मनवे श्रुष्टिमाव्या साकं नरो दंसनैरा चिकित्रिरे ॥१३॥

तद्वो जामित्वम्[6]। तत्[7]। युष्माकम्। ज्ञानेयम्[8]। मरुतः! पूर्वस्मिन्[9]। काले[10]। यद्यूयम्[11]। बहु[12]। आशंसनं[13] यजमानानाम्। हे अमृताः[14]! रथाः[15]। अनेन[16]। कर्मणा[17]। मनुष्याय[18]। क्षिप्रत्वं[19] समेत्य[20]। क्षेपणादिभिः कर्मभिः। सह[21]। नेतारो[22] मरुतः। आभिमुख्येन। ज्ञायन्ते[23] प्रादुर्भवन्ति शीघ्रम्।

येन दीर्घं मरुतः शूशवाम युष्माकेन परीणसा तुरासः ।
आ यत्ततनन्वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तदभीष्टिमश्याम् ॥१४॥

येन दीर्घम्[24]। येन। चिरकालम्[25]। हे मरुतः! वर्धमहि[26]। युष्मदनेन[27]। बहुना[28] धनेन। हे

---

१. Omitted by P. D.
२. शोभनयागादिकर्त्रे यजमानाय Sy.
३. हे मरुतः!
४. यदभिमतं धनम् Sy.
५. ० च्छत P.
६. ०त्वां P.
७. तत्खलु प्रसिद्धमित्यर्थः Sy.
८. ज्ञातोऽयं M. बन्धुत्वमस्मद्विषयप्रेमाधिक्यम् Sy.
९. उत्कृष्टे महति Sy.
१०. युगशब्दः कालोपलक्षकः। ... कालेऽतीतेऽपि वर्तत इति शेषः Sy.
११. यस्मात् Sy.
१२. बाहु P. प्रभूतं यथा भवति तथा आवत रक्षथ तस्माद्युष्मत्कृतं जामित्वमविनाशीत्यर्थः Sy.
१३. अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिम् Sy.
१४. अमरणधर्माणः Sy.
१५. रथेन M.
रक्षथ is suggested for रथाः
१६. अनयाऽनुग्रहात्मिकया Sy.
१७. बुद्ध्या Sy.
१८. स्तोत्रे यष्ट्रे वाऽस्मदादये Sy.
१९. ०प्रं त्वं D.
२०. कीर्तिं स्तुतिं वा रक्षित्वा Sy.
२१. सम्भूय Sy.
२२. नेतारः सन्तः Sy.
२३. सर्वतो जानीथ Sy.
२४. येन दीर्घम् is omitted by P. D.
२५. आयतं सत्त्रादिरूपं कर्म Sy.
२६. प्रवर्धयामः Sy.
२७. युष्मत्सम्बन्धिना Sy.
२८. यद्यप्येतद्बहुनामसु पठितं तथापि यद् बहु तन्महदपि भवतीत्यत्र महदित्यर्थो गृह्यते। महता युष्मदभिगमनेनैषणेन वा Sy.

क्षिप्राः[1] ! यच्च[2] । युद्धे[3] समुपस्थिते । तदीया[4] जनाः । आतन्वन्ति[5] । तत् । एतैः[6] । यज्ञैः[7] । अभिमतम्[8] । प्राप्तवानिति[9] ।

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।
एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥१५॥

एष[10] वः[11] ।

I.167.

सहस्रं त इन्द्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्ततमाः ।
सहस्रं रायो मादयध्यै सहस्रिण उप नो यन्तु वाजाः ॥१॥

सहस्रम् । इन्द्र ! अस्मद्विषयाणि[12] । त्वदीयानि[13] । सहस्रम्[14] । रक्षणानि[15] । सहस्रं[16] च ।

---

१. वेगवन्तः ! Sy.
२. येन चाभिगमनेनैषणेन वा Sy.
३. सङ्ग्रामे Sy.　४. अस्मदीयाः Sy.
५. सर्वतो विस्तारयन्ति । स्वसामर्थ्यैः सङ्ग्रामं जयन्तीत्यर्थः Sy.
६. इदानीं क्रियमाणैः Sy.
७. स्तोत्रादिरूपैः पूजनैः Sy.
८. एषणं गमनम् Sy.
९. ० वा ... M. आभिमुख्येनाश्यां व्याप्नुयाम् Sy. प्राप्नुयामि० is suggested for प्राप्तवानि०
१०. अयं मन्त्रस्तृतीयाध्यायान्ते व्याख्यातः । सूक्तोपक्रमप्रभृति क्रियमाणां स्तुतिं मरुद्भ्यः समर्प्य स्वाभीष्टमाशास्ते । हे मरुतः ! एष स्तोम इदानीं कृतं स्तोत्रं, वो युष्माकं युष्मदर्थमित्यर्थः । तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्माकम् । कस्य सम्बन्धीदमिति तदुच्यते । मान्दार्यस्य मन्दतेरीयतेश्च मान्दार्यः स्तुतिं प्रेरयतः । मान्यस्य माननार्हस्य । कारोः स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः सम्बन्धि । यद्वा । एतत्पदत्रयमुत्तरत्र सम्बध्यते । उक्तलक्षणस्तोतुः । इषा, इच्छया कामनया । तन्वे युष्मच्छरीरवृद्ध्यै, स्तुत्या हि शरीरं वर्धते । आयासीष्ट, अभिगच्छतु स्तुतिः । वयां वयं च, इषमन्नं, वृजनं बलं, जीरदानुं चिरकालजीवनं च विद्याम लभेमहि Sy.
११. This stanza is identical with RV. I. 165.15. and has already been explained by VM. Ms. D. puts the figure ॥१६६॥ here to indicate the end of one hundred and sixtysixth hymn. No such number is given in P. and M.
१२. ०यानि P.D. अस्मभ्यम् । उपयन्त्विति सर्वत्र योज्यम् Sy.　१३. तव Sy.
१४. M. reads न्द्रास्मद्विषयाणि त्वदीयानि सहस्रम् for सहस्रम् । इन्द्र ! अस्मद्विषयाणि । त्वदीयानि ।
सहस्रम् । अपरिमिता इत्यर्थः Sy.
१५. रक्षाप्रकाराः Sy.
१६. बहूनि त्वदीयानि Sy.

अन्नानि । हरिवः ! उद्गूर्णतमानि । सहस्रम् । धनानि च । अस्मान् मादयितुम् । सहस्रसङ्ख्याकानि । बलानि । अस्मान् । उपगच्छन्तु । आर्थेन्द्री ।

आ नोऽवोभिर्मरुतो यान्त्वच्छा ज्येष्ठेभिर्वा बृहद्दिवैः सुमायाः ।
अध यदेषां नियुतः परमाः समुद्रस्य चिद्धनयन्त पारे ॥२॥

आ नोऽवोभिः । आयान्तु । अस्मान् । अभिरक्षणैः सह । मरुतः । श्रेष्ठतमैः । महादीप्तिभिः । च धनैः । सुप्रज्ञाः । अथ । यत् । एषाम् । अश्वाः । उत्तमाः । अन्तरिक्षस्य । पर्यन्ते । रमन्ते ताश्चायान्त्विति ।

मिम्यक्ष येषु सुधिता घृताची हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः ।
गुहा चरन्ती मनुषो न योषा सभावती विदथ्येव सं वाक् ॥३॥

मिम्यक्ष । सङ्गता । येषु । तीक्ष्णधारत्वात् सुष्ठु निधानयोग्या । उदकमञ्चन्ती । हिरण्य-

---

१. इष एषणीयाः Sy.
२. हरी इन्द्रस्याश्वौ, ताभ्यां तद्वन्निन्द्र ! Sy.
३. अत्यन्तं गूर्णानि Sy.
४. ०र्ण...स० M. अपरिमितानि Sy.
५. मणिमुक्तादीनि Sy.
६. अस्मान्मादयितुं यानि सन्ति तानि Sy.
७. गमनवन्तश्चतुष्पाद्रूपाः पशवोऽपि Sy.
८. समीपं प्राप्नुवन्तु Sy.
९. ०यन्तु P. आगच्छन्तु Sy.
१०. अच्छ, आभिमुख्येन...रक्षणैः सहिताः Sy.
११. ०तं M.
१२. प्रशस्यतमैः Sy.
१३. मणिमुक्तादिधनैश्च सहिताः Sy.
१४. वाशब्दः समुच्चये Sy.
१५. मायेति प्रज्ञानाम । शोभनप्रज्ञा एव मरुतः Sy.
१६. अथ P. आगमने कथमेषां सामर्थ्यमित्यत आह ।...अथ Sy.
१७. यस्मात् Sy. याः is suggested for यत्
१८. मरुताम् Sy.
१९. नियुत एतन्नामकाः...अश्वाः Sy.
२०. उत्कृष्टाः Sy.
२१. चिच्छब्दोऽप्यर्थे । समुद्रस्यापि Sy.
२२. परस्मिंस्तीरे Sy.
२३. धनधारणं बहुलं कुर्वन्ति Sy.
२४. तस्मात्रक्षणैर्धनैश्चायान्त्वित्यर्थः Sy.
२५. VM. ignores अच्छा । चित्
२६. म्यक्षतिर्गतिकर्मा । सङ्गताऽभूत् । मेघपङ्क्तिविद्युतावुभे अपि सङ्गते इत्यर्थः Sy.
२७. मरुत्सु Sy.
२८. सुष्ठु निहिता सुष्ठु हिता वा लोके Sy.
२९. ०ञ्चति M. ०ञ्चती P. D. घृतं क्षरणशीलमुदकमञ्चन्ती Sy.
३०. हितरमणीयरूपा । निर्णिगिति रूपनाम Sy.

रूपा। दृषदुपलयोः उपला[१]। इव[२]। दीर्घा ऋष्टिः[३] सेयम्। अपवरकादौ[४] च। चरन्ती। मनुष्यस्य[५]। इव[६]। स्त्री[७] दुर्धर्षा भवति। पर्षद्युक्ता[८]। यज्ञभवा[९]। वाक्। यथा[१०]। यज्ञेन सङ्गता तद्वद्वृष्टिर्मरुद्भिः सङ्गतेति।

परा॑ शु॒भ्रा अ॒यासो॑ य॒व्या सा॑धार॒ण्येव॑ म॒रुतो॑ मिमिक्षुः।
न रो॑द॒सी अप॑ नुदन्त घो॒रा जु॒षन्त॒ वृधं॑ स॒ख्याय॑ दे॒वाः ॥४॥

परा शुभ्राः। परमया[११]। शोभमानाः[१२]। गमनस्वभावाः[१३]। युवत्या वाचा[१४]। मरुतः। सङ्गच्छन्ते[१५] बहवः। यथा साधारण्या[१६] कयाचन स्त्रिया धूर्ताः[१७]। घोरा[१८] अप्येते। न। द्यावापृथिव्यौ[१९]। कदाचिदप्यपनुदन्ति[२०]। वर्धयन्तं[२१] यजमानम्। सख्याय[२२]। सेवन्ते[२३]। देवाः[२४]।

---

१. मेघमाला Sy.
२. इ P.
३. एवंरूपा ऋष्टिर्विद्युदाख्यायुधविशेषो वा Sy.
४. उप० D. मेघपङ्क्तिर्विद्युच्चोभे दृष्टान्तेन विशेष्येते। गुहा निगूढा गुहायां वाऽन्तरिक्षे Sy.
५. तत्र दृष्टान्तः। ... मनुष्यस्य परिवृढादेः Sy.
६. महिषीवत्। सा यथा सुवेषाऽन्तःपुर एव मध्ये चरति तद्वत् Sy.
७. दुर्धा M.
८. वर्ष० M. सभा जनसङ्घस्तद्वती। वर्षकाल आविर्भवन्तीत्यर्थः Sy.
९. तत्र दृष्टान्तः। ... विदथो यज्ञः। तदर्हतीति विदथ्या प्रैषस्तोत्रादिरूपा वाक्। सा यथा यज्ञसभां प्राप्याविर्भवति तद्वत्। यद्वा विदथ्या वेदनार्हा विवदमानयोर्वाक्। सा यथा सभावती तद्वत्। सैवंरूपा येषु मिम्यक्ष ते मरुतो देवयजनमागच्छन्त्वित्यर्थः Sy.
१०. यता P.
११. प्रकर्षेण Sy.
१२. शोभनालङ्काराः Sy.
१३. अभिगन्तारः Sy.
१४. मिश्रणशीलया विद्युता Sy.
१५. सिञ्चन्त्युदकसंस्त्यायम् Sy.
१६. ०णा D. यथा लोके साधारण्या स्त्रिया Sy.
१७. सङ्गता युवानो रेतो मुञ्चन्ति तद्वत् Sy.
१८. घूरा M. एवं कुर्वन्तो घोरा अतिवृष्टिप्रदानेन भयङ्करास्ते Sy.
१९. द्यावापृथिवीवचनो रोदसीशब्दः सर्वत्राद्युदात्तः। अत्र तु व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वमिति द्रष्टव्यम्। यद्वा रोदसा शब्देन रोदनस्वभावो रुद्रः। तस्य स्त्री रोदसीति केचिदाहुः। अपरे तु मरुतां स्त्रियो रोदसीति नामधेयमित्याहुः। अयमेव पक्षो युक्त उत्तरत्रैवं व्यवहारात्। तत्पक्षे रोदसी रोदस्याम्...तस्यां प्रियं धनं मुञ्चन्ति Sy.
२०. अपनोदनं वर्षणरूपं तिरस्कारं न कुर्वन्ति Sy.
२१. वर्धयन्तं P. D. वृद्धिम् Sy.
२२. सं० P. सखायं च M.
२३. द्यावापृथिवीपक्षे सख्याय जगतां सखिभावाय तयोर्वृद्धिं कुर्वन्तीत्यर्थः Sy.
२४. मोदयितारो मादयितारो वा मरुतः Sy.

जोषद्यदीमसुर्या सचध्यै विषितस्तुका रोदसी नृमणाः ।
आ सूर्येव विधतो रथं गात्त्वेषप्रतीका नभसो नेत्या ॥५॥

जोषद्वदीम्। सेवते[1]। यदा[2]। एनं मरुद्गणम्[3]। असुराणां हन्त्री[4]। मन्तितुम्[5]। विश्लिष्ट[6] जघना। रुद्रपत्नी[7]=वाङ् माध्यमिका[8]। यस्या[9] नृषु[10] मनोऽनुकम्प्यंषु सा। तदानीं सूर्येव[11] विधतः[12] सोमस्य मरुद्गणस्य। रथम्। आजगाम[13]। दीप्तावयवा[14]। आदित्यस्य[15]। इव[16]। अभिगन्त्र्या[17] दीप्तिः।

आस्थापयन्त युवतिं युवानः शुभे निमिश्लां विदथेषु पज्राम् ।
अर्को यद्वो मरुतो हविष्मान्गायद्गाथं सुतसोमो दुवस्यन् ॥६॥

आस्थापयन्त[18]। अथ तां युवतिं[19] वाचम्[20]। युवानो मरुतः[21]। आस्थापयन्त[22]। यज्ञेषु[23]। पञ्चकु[24]-

---

१. ०न्ते P. D.
२. यत् P.
३. मरुत्सङ्घम् Sy.
४. Omitted by P. D. कीदृशी सा ? ... असुराः क्षेप्तारो मरुतस्तेषां स्वभूता Sy.
५. सेवितुं M. किमर्थम् ? ... सङ्गमनार्थम् Sy.
६. विष्ट० P. पिष्ट० D. विशिष्टकेशसङ्घा विप्रकीर्णकेशसङ्घा वा सम्भोगवशेन Sy.
७. मरुत्पत्नी विद्युद्वैतन्नामिकेयमपि Sy.
८. वाक् मध्यमिका वाङ् मध्यमिका P. वाक् माध्यमिका वाङ् माध्यमिका D.
९. यस्य P. D.
१०. नृषु नेतृषु मरुत्सु मननवती मनुष्येषु वा वृष्टिप्रदानमनोयुक्ता Sy.
११. सूर्ये च P. केव ? विधतः सूर्यस्य रथं त्वेषप्रतीका ... सूर्यपत्नीव। यद्वा सूर्यस्य दुहिताऽश्विनो रथमिव सा यथाऽऽरोहति तद्वत् Sy.
१२. परिचरतो मरुत्सङ्घस्य Sy.
१३. आगच्छति व्याप्नोति । यागदेशं गन्तुं रथमारुह्य वा यज्ञमागच्छति Sy.
१४. दीप्तोपक्रमा दीप्तावयवा । ईदृशी देवी Sy.
१५. आगमने दृष्टान्तः । ... अन्तरिक्षादित्ययोः साधारणोऽयं नभश्शब्दः । 'नभ इति षट् साधारणानि' (Ngh.1.4.) इत्युक्तत्वात् । अत्रादित्यवचनस्तस्य Sy.
१६. एव M.
१७. ०न्त्र्य M. गतिरिव। सा यथा शीघ्रा तद्वत् Sy.
१८. आस्थापयन्ते P.
१९. ०तीं D. मिश्रयन्तीं नित्यतरुणीं वा विद्युद्रूपां रोदस्यां स्त्रियम् Sy.
२०. Omitted by P. D.
२१. मिश्रयन्तो नित्यतरुणा वा Sy.
२२. आस्थापयन्ति। देवतात्वेन रथे धारयन्ति Sy.
२३. यज्ञे P. D. यागेषु निमित्तभूतेषु Sy.
२४. पञ्च० P. M. पञ्चकु० D. पज्रो बलं तद्वतीम् Sy.

लजाताम्। उदके[1]। नियमेन मिश्रिताम्[2]। अथ प्रत्यक्षः—होता[3]। यत्[4]। वः[5]। मरुतः! हविष्मान्[6]। गायत्रम्[7]। गायति[8]। सुतसोमः[9]। परिचरँस्तस्मिन्नाग्निमारुते शस्त्रे तत्र हि पावीरवी[10] शस्यते।

प्र तं विवक्मि वक्म्यो य एषां मरुतां महिमा सत्यो अस्ति।
सचा यदीं वृषमणा अहंयुः स्थिरा चिज्जनीर्वहते सुभागाः ॥७॥

प्र तं विवक्मि[11]। प्रब्रवीमि[12]। तं महिमानम्। यः। एषाम्। मरुताम्। स्तोतृभिः प्रवाच्यः[13]। महिमा[14]। सत्यभूतः[15]। विद्यते। सखा। यत्[16]। एनान्[17]। रेतोवर्षणपरमनाः[18]। अहंयुर्भवेत्[19], अहमस्मीति मानादहंयुरित्युच्यते[20] सः। स्थिराणि धनानि[21]। सुभगाः[22]। च[23]। जायाः[24]। मरुतां प्रसादात् वहते[25] येन महिम्ना तमिति[26]।

पान्ति मित्रावरुणाववद्याच्चयत ईमर्यमो अप्रशस्तान्।
उत च्यवन्ते अच्युता ध्रुवाणि वावृध ईं मरुतो दातिवारः ॥८॥

पान्ति मित्रावरुणौ। रक्षन्ति मरुतः। मित्रावरुणौ[27]। अवद्याद्यथाऽहोरात्रयोर्बाधा न भवति[28]

---

१. D. adds तां before उदके।
शोभते दीप्यत इति शुबुदकम्। वृष्टचुदकार्थं, शुभे रथ इति वा योज्यम् Sy.
२. नियमेन मिश्रयन्तीम् Sy.
३. मत्वर्थो लुप्यते । अर्चनसाधनमन्त्रोपेतः स्तोता वा Sy.
४. यदा Sy.
५. युष्मान् Sy.
६. प्रदेयाज्यादिहविर्युक्तः Sy.
७. गातव्यं स्तोत्रम् Sy.
८. गायति। तदेत्यर्थः Sy.
९. होमायाभिषुतसोमोऽयं यजमानः Sy.
१०. प० P.
११. विवक्षि P.
१२. प्रवच्मि, वर्णयामि Sy.
१३. सर्वैः स्तुत्यः Sy.
१४. महत्त्वातिशयः Sy.
१५. अबाध्योऽमोघः Sy.
१६. कथमेषां महिमा प्राप्त इत्युच्यते… यस्मात् Sy.
१७. एतेषां सम्बन्धिनी रोदसी Sy.
१८. वृष्ट्यादिवर्षणमनस्का Sy.
१९. ०यु भ० P. ०युवभ० D. M.
अहङ्कारवती। जगदुपकारकर्त्री न कदाचिदस्तीत्यहङ्कारः Sy.
२०. याना० P. D. यानद० M.
२१. अत्यन्तमविनश्वरेदृशी देवी Sy.
२२. शोभनभाग्योपेताः Sy.
२३. चिदिति पूजायाम् Sy.
२४. जननशीलाः प्रजा वृष्टचुत्पत्तीर्वा Sy.
२५. यह० P. धारयति। वृष्टौ सत्यां सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं तस्मान्महिमाऽस्ति Sy.
२६. तं महिमानं स्तौमीत्यर्थः Sy.
२७. हे मरुतो युष्मत्सम्बन्धिनो देवा मित्रावरुणावहोरात्र्यभिमानिदेवौ Sy.
२८. अद्यात् P. गर्ह्यादियथानुष्ठानाज्जगत्पक्षे व्यवहारप्रतिबन्धरूपात् Sy.

तथा कुर्वन्तिः। मरुद्भिः प्रहितो[1]ऽर्यमा[2] प्रातः। इमान्[3]। राक्षसान्[4]। बाधते[5]। अपिच[6]। च्यवन्ते[7]। स्थिराणि[8]। उदकान्यन्तरिक्षात्[9]। मरुतः! यो[10] वो[11] दत्तवरणीयधनः[12]। सः[13]। वर्धते[14]।

नही नु वो मरुतो अन्त्यस्मे आरात्ताच्चिच्छवसो अन्तमापुः।
ते धृष्णुना शवसा शूशुवांसोऽर्णो न द्वेषो धृषता परि ष्ठुः ॥९॥

नही[15] नु वः। हे मरुतो। ये अस्माकम्[16]। अन्तिके दृश्यन्ते। ये वा दूराद्[17] वर्तन्त उभयेऽपि[18]। भवताम्[19]। न। बलस्य। अन्तम्[20]। अपि। गच्छन्ति[21]। तेऽमी[22]। धर्षकेण। बलेन। वर्धमानाः[23]। उदकम्[24]। इव। द्वेष्टॄञ्छत्रूनपि। तेन धृषता[25] बलेन। परितिष्ठन्ति[26][27]।

वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा वयं श्वो वोचेमहि समर्ये।
वयं पुरा महि च नो अनु द्यून्तन्न ऋभुक्षा नरामनु ष्यात् ॥१०॥

वयमद्य। व्यवहारार्थं तिष्ठन्नस्तं यन्तमादित्यमनयोर्गतिष्ठतेत्युक्तम्[28]—वयम्[29]। अद्य[30]।

---

१. प्रहियः P.
२. अर्यमा उ इति निपातसमुदायात्मकमेकं पदम्...अर्यमापि। एते अयोऽपि Sy.
३. अमुं लोकं यज्ञं वा Sy.
४. एतेषामप्रशस्तान्क्षीणानपि पदार्थान् Sy.
५. ०ते M. घातयन्ति नाशयन्ति Sy.
६. उशब्दोऽपिशब्दार्थः Sy.
७. च्यावयन्ति वैते 'अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति' इति श्रुतेः। यद्वा। अच्युतानि ध्रुवाणि धनानि च्यवन्ते Sy.
८. एतैः प्रेरितानि...अच्युतान्यस्रावीण्यत एव ध्रुवाण्यविचलानि Sy.
९. मेघस्योदकानि Sy.
१०. अयं कालः Sy. ११. युष्मदीयः Sy.
१२. प्रदेयजलः खण्डितमेघो वा Sy.
१३. सं D.
१४. यदा ववृधे वर्धते तदा मित्रादयो देवा युष्मदनुकूलव्यापारेण जगद्रक्षन्तीत्यर्थः। यद्वा दातिवारो दत्तवरणीयहविर्लक्षणधनो यजमानो हे मरुत ईमेनान्युष्मान्ववृधे वर्धयति यदा तदेत्यर्थः Sy.
१५. हि P.
१६. हे...स्मा० M. अस्मासु मध्ये Sy.
१७. दूरादपि। यद्वा। चिदिति कुत्सायाम्। अत्यन्तदूरात् Sy.
१८. एकेऽपि Sy.
१९. युष्माकं सम्बन्धिनः Sy.
२०. अवसानम् Sy.
२१. नैव खलु प्राप्नुवन्ति। सन्निधावसन्निधौ च न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः Sy.
२२. अथ परोक्षे प्राप्तबलत्वमाह। ते खलु मरुतः Sy. २३. ०न P.
२४. तत्र दृष्टान्तः... यथोदकं स्वविरोधि रजआदिकमभिभवति तद्वत्। यस्मादेवं तस्माच्छवसोऽन्तं नापुः Sy.
२५. अत एव...पराभिभावकेन सामर्थ्येन Sy.
२६. परिभवन्ति। वशीकुर्वन्ति Sy.
२७. VM. ignores नु
२८. ०ष्ठते० P. M. ०परिति० D.
२९. यष्टारः Sy.
३०. अस्मिन्दिने Sy.

इन्द्रस्य[1]। प्रियतमाः[2]। स्पर्धमाने[3] मनुष्य उत्तरमुक्तवन्तः[4]। तथा श्वश्च[5]। वोचेमहि[6]। वयम्। पुरा[7] चोक्तवन्तः। सर्वेषु[8] दिवसेषु[9]। महत्त्वम्[10]। एव। अस्माकमस्तु[11]। तद्[12] वचनम्। नेतॄणाम्[13]। अस्माकम्[14]। महानिन्द्रः[15]। अनुभवतु[16] मरुतां प्रसादादिति।

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः।
एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥११॥

एष वः स्तोमः[17]।

I.168.

यज्ञायज्ञा वः समना तुतुर्वणिर्धियंधियं वो देवया उ दधिध्वे।
आ वोऽर्वाचः सुविताय रोदस्योर्महे ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥१॥

यज्ञायज्ञा वः[18]। यज्ञे यज्ञे[19]। युष्माकम्। समानाकारा भवति[20]। त्वरणा[21], छान्दसो भूः[22] स्वः ?।

---

१. देवस्य Sy.
२. प्रियतमा भवेम। यद्वा प्रियतमा वयमिन्द्रस्य महत्त्वम् Sy.
३. सह मर्या मर्त्या ऋत्विजो यस्मिन्स समर्यो यज्ञस्तस्मिन्। सङ्ग्रामे वा Sy.
४. ०मुक्तमुवः P.
५. श्वश्व M. परस्मिन्नपि दिने Sy.
६. स्तोतुं समर्था भूयास्म Sy.
७. पूर्वस्मिन्नतीते कालेऽपि Sy.
८. M. adds. च after सर्वेषु।
९. दिवसान्, अनु प्रतिदिवसमित्यर्थः। अतीत आगामिनि च दिवसे सर्वदा वोचेमहि Sy.
१०. महद् बलम् Sy.
११. अस्मदर्थम् Sy.
१२. तस्मात् Sy. १३. मनुष्याणां मध्ये Sy.
१४. अस्मान् Sy.
१५. महन्नामैतत्। 'ऋभुक्षा उक्षा' (Ngh. 3.3.) इति तन्नामसु पाठान्महानिन्द्रः Sy.
१६. अनु is omitted by P.D. अनुकूलमभिमतप्रदो वा भवतु Sy.
१७. एष वः स्तोमः गतम् M. एकादशी व्याख्याता Sy.
This stanza is identical with RV. I. 165.15; 166.15; and has already been explained by VM. Ms. D. puts the figure ॥१६७॥ here to indicate the end of one hundred and sixtyseventh hymn. No such number is given in P. and M.
१८. Omitted by M.
१९. सर्वेष्वपि यज्ञेषु Sy.
२०. समीकृतिर्न्यूनाधिकाभावलक्षणा Sy.
२१. ०णात् M. त्वरमाणा सम्भजमाना भवति।... तत्तद्यागावसर आगत्य हविः स्वीकृत्य वैकल्यपरिहारेण समं कुरुथेत्यर्थः Sy. 'तुर्वणिस्तूर्णवणिः N.6.14.
२२. भू P.D.

सर्वाणि कर्माणि[1]। धारय[2]। यूयम्। देवकामाः[3]। युष्मान्[4]। इतोमुखान्[5]। द्यावापृथिव्योः सकाशात्। अभ्युदयार्थम्[6]। आवर्तयामि। महने। रक्षणाय[7]। स्तोत्रैः[8][9]।

वव्रासो न ये स्वजाः स्वतवस इषं स्वरभिजायन्त धूतयः।
सहस्रियासो अपां नोर्मय आसा गावो वन्द्यासो नोक्षणः ॥२॥

वव्रासो न[10]। कूपाः[11]। इव। ये। स्वस्मादेव[12] जायमाना भवन्तः[13]। गर्वम्[14]। अन्नम्[15]। अभ्यजायन्त[16]। सवृद्धयः वृक्षादीनां कम्पयितारः[17]। कूपगाम्यं वर्षणान्ते[18]। सहस्रसङ्ख्याः[19]। अपाम्[20]। ऊर्मयः। इव। श्रेणिश आगच्छन्ति। ते[21], आस्येन[22]। वन्द्याः[23]। बहुक्षीरा गावः[24]। इव[25]। सेक्तार[26] उदकानाम्।

सोमासो न ये सुतास्तृप्तांशवो हृत्सु पीतासो दुवसो नासते।
ऐषामंसेषु रम्भिणीव रारभे हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सं दधे ॥३॥

सोमासः। सोमाः[27]। इव। ये[28] मरुतः[29]। सुताः[30]। सम्पूर्णलताः[31] सुखा भवन्ति[32]। हृत्सु[33]। पीताः[34]।

---

१. Omitted by P.D. युष्मत्सम्बन्धिवृष्टिप्रदानादिरूपं सर्वं कर्म Sy.

२. धारयथ धारयध्वे वा। देवार्थहविरादुत्पादनाय वृष्टिं कुरुथेत्यर्थः Sy. धारयथ is suggested for धारय

३. देवतामाः M. देवान्प्रापयितार एव सन्तः Sy.

४. यस्मादेवं कुरुथ तस्माद्वो युष्मान् Sy.

५. ०मुख्यां M. अस्मदभिमुखान् Sy.

६. सुष्ठु व्याप्ताय Sy.

७. रक्षणाय प्रीणनाय वा Sy.

८. कैः साधनैः?...शोभनावर्जनैः स्तोत्रैः Sy.

९. VM. ignores उ

१०. वव्रासः D. वव्रासः P.

११. वव्रिरिति रूपनाम। रूपवन्त इव। ते यथा प्रकृष्टा लक्ष्यन्ते तद्वत्। यद्वा। अरूपा अपि सरूपा इव Sy.

१२. स्वयमेव स्वस्माद्वा जायमानाः। अनन्यहेतुका इत्यर्थः Sy. १३. यजमानोदका M.

१४. स्वर्गं च Sy. १५. अन्नं हविर्लक्षणमन्नसाधनं सस्यादिकं वा Sy.

१६. अभिलक्ष्य प्रादुर्भवन्ति Sy.

१७. कम्पनशीलाः सन्ति ते Sy.

१८. वर्षाणां ते D.M. १९. सहस्रसम्मिताः Sy. २०. ते वृष्ट्यात्मनुखेन धूयन्ते... उदकानाम् Sy. २१. Omitted dy P. २२. समीप एव Sy.

२३. ०र P. बहुक्षीरादिप्रदत्वेन स्तुत्याः Sy.

२४. ० व P. २५. Omitted by P.

२६. वृष्ट्युदकस्य सेक्तारः। तादृशा मरुतः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयः Sy.

२७. ० मासः P. D. यथा वल्लीरूपाः सोमा अभिषवात्पूर्वमाप्यायनेन तृप्तावयवाः सन्तः पश्चात्सुता अभिषुता रसभूताः Sy.

२८. ते P.D. २९. Omitted by P.D.

३०. अभिषुताः Sy. ३१. ०ता P. D. तर्पितावयवाः Sy. ३२. ०ति M.

३३. पातॄणां हृदयेषु Sy. ३४. पीताः सन्तः Sy.

सुरा[1]:। इव च। आसते[2]। अंसेषु। एषाम्। संरम्भिणी[3] सकामा स्त्रीव। ऋष्टिर[4]ारब्धा[5]ऽऽसीत्। हस्तेषु[6]। खादयायुधम्[7]। खङ्गः[8]। च[9]। सह[10]। निहिता[11]विति[12]।

अव॒ स्वयु॑क्ता दि॒व आ वृथा॑ ययु॒रम॑र्त्याः॒ कश॑या चोदत॒ त्मना॑ ।
अ॒रे॒णव॑स्तुविजा॒ता अ॑चुच्यवुर्दृ॒ळ्हानि॑ चिन्म॒रुतो॒ भ्राज॑दृष्टयः ॥४॥

अव स्वयुक्ताः[13]। दिवसैनैव[14] युक्ता मरुतः। अनायासेन। अधस्तात्[15]। आगताः[16]। हे अमर्त्याः! भवताम्[17], अश्वाजन्या[18]। आत्मनैव[19]। अश्वांश्चोदयत[20]। रेणुर्वर्जिताः[21]। बहुजननाः[22]। च्यावयन्ति[23]। दृढानि[24]। अपि। मरुतः। दीप्तायुधाः[25]।

को वो॒ऽन्तर्म॑रुत ऋष्टिविद्युतो॒ रेज॑ति॒ त्मना॒ हन्वे॑व जि॒ह्वया॑ ।
ध॒न्व॒च्युत॑ इ॒षां न याम॑नि पुरु॒प्रैषा॑ अह॒न्यो॒३॒ नैत॑शः ॥५॥

को वोऽन्तः। कः[26]। युष्माकम्[27]। मध्ये[28]। मरुतः! ऋष्ट्या[29] विद्योतमानाः! हन्वोरिव। जिह्वेतिच्छन्दोऽनुविधानार्थमन्यत्रापि विभक्तिव्यत्यय ऋगन्तेषु दृष्टो यथा—

"उद्रू[30]पथुरश्विना॒ वन्द॑नाय"

---

१. सुताः P. परिचरन्त इव Sy.
२. यद्वा प्राणादिरूपेण शरीरे स्थिता वृषसः परिचरन्त इव गमनादिचेष्टाः कुर्वन्त आसते Sy.
३. युवतमांसालम्बिनी योषिदिव Sy.
४. ऋषिः M. अवलम्बने सामर्थ्याच्छक्त्याख्यायुधविशेषो भुजलक्ष्मीर्वा Sy.
५. आरेभ आश्लिष्यति Sy.
६. हृषु P.
७. हस्तत्राणकः Sy.
८. कर्तनी च खङ्गलता च Sy.
९. परस्परसमुच्चयार्थश्चकाराः Sy.
१०. Omitted by P. D.
११. सन्धीयते, सम्यग्धृता भवति ।...ये मरुत उक्तरूपास्त आविर्भवन्तीत्यर्थः Sy.
१२. VM. ignores च
१३. द्युलोकात् Sy.
१४. स्वैर्युक्ताः परस्परं संयुक्ताः स्वेन धनेन वा युक्ताः सन्तः Sy.
१५. अवाङ्मुखम् Sy.
१६. आगच्छन्ति Sy.
१७. यूयम् Sy.
१८. वाङ्नामैतत् । वाचा स्तुतिरूपया Sy.
१९. स्वयमेव Sy.
२०. प्रेरयत । स्तोतुमिति शेषः Sy.
२१. ते च ... अपापाः Sy.
२२. बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूताः Sy.
२३. चालयन्ति Sy.
२४. दृढान्यपि पर्वतानि Sy.
२५. दीप्ता एवम्भूताः सन्तः Sy.
२६. पुमान् Sy.
२७. युष्मासु Sy.
२८. मध्ये स्थित्वा Sy.
२९. मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमानाः Sy.
३०. उद्रूह० D.M. उमूह० P. RV. I. 117. 5.[d]

यथा हन्वोर्मध्ये[1] जिह्वा विचलति[2] तद्वच्चवनानि[3] स नूनमिन्द्रः। अन्तरिक्षे[4] च्यवमानाः!

अश्वानाम्[5]। इव। गमनार्थं[6] गच्छत यस्मादागमनानन्तरमश्नानि प्रादुर्भवन्तीति। बहुप्रसवाः[7]!

अहनि भवः[8]। इव। श्वेतवर्ण[9] आदित्यः।

क्व॑ स्विद॒स्य रज॑सो म॒हस्परं॒ क्वाव॑रं मरुतो॒ यस्मि॑न्नाय॒य ।

यच्च्या॒वय॑थ विथु॒रेव॒ संहि॑तं॒ व्यद्रि॑णा पतथ त्वे॒षम॑र्ण॒वम् ॥६॥

कः स्विदस्य। यस्मिन्नन्तरिक्षे[10]। यूयं गच्छथ[11]। तत्र वाऽमहायानीव[12] तृणानि[13]। अनायासेन

संहृतं[14] वृक्षादिकम्[15]। च्यावयथ[16]। तत्र दीप्तम्। उदकवन्तं मेघम्। वज्रेण। पातयथ। तस्यास्य

भवतां विधेयस्य[17]। अन्तरिक्षस्य। महतः। क्व[18]। परम्पारम्[19]। क्व वा[20]। अवरम्[21]। हे मरुतः[22]!

सा॒तिर्न॒ वोऽम॑वती॒ स्व॑र्वती त्वे॒षा विपा॑का मरुतः॒ पिपि॑ष्वती ।

भ॒द्रा वो॑ रा॒तिः पृ॑ण॒तो न दक्षि॑णा पृथु॒ज्रयी॑ असु॒र्ये॑व॒ जञ्ज॑ती ॥७॥

सातिर्न वः। दानम्[23]। न[24]। युष्माकम्[25]। रोगयुक्तम्[26]। अभ्युदययुक्तम्[27]। दीप्तम्[28]। विशि-

---

१. चालने दृष्टान्तः। ... द्विवचनस्याकारः। हनू इव, तौ यथा रसनया चाल्येते तद्वत् Sy. २. वि is omitted by P.

३. चालयति प्रेरयति Sy.

४. धन्वशब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः। तेन तत्स्थमुदकं लक्ष्यते। उदकस्राविणो मेघा इव ते यथाऽऽकाङ्क्ष्यन्ते तथा युष्मानन्नादिप्राप्तये Sy.

५. यद्यप्येवं तथापि... अन्नानां तत्साधनानां सस्यानाम् Sy.

६. प्राप्तौ समुच्चयार्थम् Sy.

७. बहुविधं फलमिच्छन्यजमानः स्तोत्रैर्बहुप्रकारमाकारयतीत्यर्थः Sy.

८. अह्नि भवः Sy.

९. अश्व इव। स यथा शिक्षकेण नानाप्रकारं प्राप्यते तद्वत् Sy.

१०. उदके निमित्तभूते सति Sy.

११. आगच्छत Sy.

१२. त्र M. यत्र is suggested for तत्र

१३. विथुराणि शिथिलानि तृणानीव Sy.

१४. एकीभूतम् Sy.

१५. Missing in M. उदकम् Sy.

१६. च्याव० M. स्वस्थानाच्चालयथ तदा Sy.

१७. वृष्टयुदकस्य लोकस्य वा Sy.

१८. कुत्रास्तीति। नास्तीत्यर्थः Sy.

१९. परावरं P. अन्तम् Sy.

२०. आद्यन्तं न कोऽपि जानातीत्यर्थः Sy.

२१. अपरम् M. अवाङ्भाग आदिश्च Sy.

२२. VM. ignores स्वित् and वि

२३. सम्भक्तिः... युष्मत्सम्भजनं यथा प्रशस्तगुणं तद्वद् वो रातिर्वृष्ट्यादिविषया Sy.

२४. इव Sy. २५. युष्माकं सम्बन्धिनी Sy.

२६. अमात्यवती, इन्द्रादिसहायवती। यथा 'राजेवामवान्' (RV. IV. 4.1.) इत्यत्रामशब्दोऽमात्यवचनस्तद्वत्। यद्वा वः सातिः संविभक्तिर्नामवती रोगवती न भवति किन्तु Sy.

२७. सुखवती Sy. २८. दीप्ता Sy.

ष्टोदकम्[1]। मरुतः ! भूयो भूयः प्रादुर्भावात्पेषणवत्[2]। तदेवाह—भद्रम्[3]। वः। दानम्। प्रयच्छत[4] उदारस्य। इव। दक्षिणा[5]। पृथुवेगा[6] च। असुराणां स्वभूता[7]। सेनेव[8], जजिर्योधनकर्मा[9]।

प्रति ष्टोभन्ति सिन्धवः पविभ्यो यदभ्रियां वाचमुदीरयन्ति ।
अव स्मयन्त विद्युतः पृथिव्यां यदी घृतं मरुतः प्रुष्णुवन्ति ॥८॥

प्रति ष्टोभन्ति[10]। युष्माकमायुधेभ्यः[11]। प्रतिचलन्ति[12]। आपः[13]। यदा। अभ्र्याम्[14]। वाचम्[15]। उदीरयन्ति[16]। पृथिवीं लक्षीकृत्य[17]। विद्युतश्च[18]। अवस्मयन्त[19]=हसन्ति[20]। यदि[21]। उदकम्[22]। मरुतः। सिञ्चन्ति[23]।

असूत पृश्निर्महते रणाय त्वेषमयासां मरुतामनीकम् ।
ते सप्सरासोऽजनयन्ताभ्वमादित्स्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥९॥

असूत[24] पृश्निः[25]। मरुतां माता पृश्निः[26]। महते। रणाय[27]। दीप्तम्। गमनशीलानाम्[28]। मरु-

---

१. परिपक्वफला Sy.

२. पो० P. वेष० M. पेषणवती कृषीवलैः कर्षणवती। वृष्टौ सत्यां कर्षन्तीति प्रसिद्धम्। स्वविरोधिपेषणवती वा Sy.

३. भन्दनीया स्तुत्या Sy.

४. ०तु D. अप्र० M. दातुर्धनिकस्य Sy.

५. दक्षिणेव तद्वत्समृद्धिकरी Sy.

६. पृथुजवा शीघ्रगामिनी Sy.

७. असुरस्य स्वभूता Sy.

८. सर्वानभिभवन्ती शक्तिरिव। सा यथाऽन्येभ्योऽपहृत्यान्यस्मै दातुं समर्था तद्वदियमपि मेघस्थमुदकमपहृत्य जगतो दातुं शक्तेत्यर्थः। ईदृशी रातिरस्मभ्यमस्त्विति भावः Sy.

९. विजिर्या० M.

१०. प्रतिष्टो भवन्ति M.

११. मरुत्सम्बन्धिवज्रेभ्यः Sy.

१२. ०चवन्ति P.

१३. स्यन्दनशीला आपः Sy.

१४. अभ्यां M. अभ्रभवाम् Sy.

१५. शब्दं स्तनितलक्षणम् Sy.

१६. उच्चारयन्ति वज्राणि Sy.

१७. पृथिव्यामन्तरिक्षे। पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम। 'पृथिवी भूः' (Ngh. I.3.) इति तन्नामसूक्तत्वात्...पृथिव्यामित्येतदुत्तरत्र वा योज्यम्।...पृथिव्यां भूम्याम् Sy.

१८. ०द्य० D. विद्योतमानास्तडितः Sy.

१९. अरव P. अवाङ्मुखम् Sy.

२०. स्मयन्ते...प्रकाशन्ते Sy.

२१. यदा Sy.

२२. क्षरदुदकम् Sy.

२३. प्रुष्णन्ति सिञ्चन्ति। प्रुषेः क्र्यादिकस्य व्यत्ययेन श्नुः। यदैवं तदेत्यर्थः Sy.

२४. ०ति P.

२५. ०श्नि P.

२६. मरुन्माता नानावर्णा। 'पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः' (TS.2.2.11.4.) 'पृश्नेः पुत्रा उपमासः' (RV.V.58.5.) इत्यादिश्रुतेः। तामेवान्तरिक्षदेवतां केचिदाहुः सा देवी Sy.

२७. सङ्ग्रामाय मेघजयायेत्यर्थः Sy.

२८. गन्तॄणाम् Sy.

ताम्। सङ्घम्। असूत। ते। समानरूपाः, हिंसाकर्मा वा स्पृणोतिः। उदकम्। जनयन्ति। तदनन्तरम्। एव। मनुष्याः सर्वमेषणीयमन्नम्। पृथिव्याः परितः पश्यन्ति।

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः।
एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥१०॥

[एष वः स्तोमः।]

I.169.

महश्चित्त्वमिन्द्र यत एतान्महश्चिदसि त्यजसो वरूता।
स नो वेधो मरुतां चिकित्वान्त्सुम्ना वनुष्व तव हि प्रेष्ठा ॥१॥

महश्चित्। इन्द्र! महतो मरुतः। एतान्। त्वं नियच्छसि। महतः। असि। त्यागस्य। सम्भक्ता। सः। अस्मभ्यम्। विधातः! मरुताम्। प्राज्ञस्त्वम्। सुखानि। मे देहि

१. समूहमेकोनपञ्चाशत्सङ्ख्याकम् Sy.
२. उत्पादितवती Sy.
३. ते च मरुतः Sy. ४. समानशीलाः P.
५. पा M. हिंसका वा मेघानाम् Sy.
६. मेघम् Sy. ७. उत्पादितवन्तः Sy.
८. सर्वे जनाः Sy. ९. सर्वैरेष्टव्याम् Sy.
१०. अन्नं सस्यादिसमृद्धिलक्षणम् Sy.
११. ०व्यां D. पृथिवीं is suggested as acc. should be used with परितः
१२. परिपश्यन्ति Sy.
१३. Ms. D. puts the figure ॥१६८॥ here to indicate the end of one hundred and sixtyeighth hymn. No such number is given in P. and M.
१४. दशमी व्याख्याता Sy. This stanza is identical with RV. I. 165. 15; 166. 15; 167. 11. and is explained by VM. on P. 362. The mss. do not write the *pratika* of this stanza here and omit it altogether as it has already occurred thrice.
१५. यतः कारणात् ... महतोऽपि सामर्थ्यातिशयवत्त्वात् Sy.
१६. ०तां M. मरुतः Sy.
१७. निरपेक्षेणापि स्नेहान्न त्यजसीति शेषः Sy.
१८. अतः कारणान्महश्चिदसि। चिदिति पादपूरणः। महतोऽपि ... त्यागात्। यद्वा। एतत् क्रोधनाम। क्रोधाद्वा Sy.
१९. वरिता रक्षिता...यद्वा मरुतोऽपि त्यागाद् वृष्ट्यादिविषयाद् वारयितासि Sy.
२०. स तादृशस्त्वम् Sy.
२१. ० तं M.
२२. ० ज्ञाः P. चेतनावान्। अस्मदनुग्रहविषयज्ञानोपेतः सन् Sy.
२३. मदवायत्तानि वृष्ट्यादिरूपाणि Sy.
२४. Omitted by P.

सन्ति हि[1]। तव। प्रियतमानि सुखानि[2]।

अयुञ्जन्त इन्द्र विश्वकृष्टीर्विदानासो निष्षिधो मर्त्यत्रा ।
मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वर्मीळ्हस्य प्रधनस्य सातौ ॥२॥

अयुञ्जन्[3] ते। युक्ता आसन्[4]। मरुतः। इन्द्र! परिपूर्णकर्षणाः[5]। ज्ञातारः[6]। त्यजन्तो[7] धनानि[8]। मर्त्येषु[9]। मरुतामेषाम्। सेना। दीप्यमाना[10]। सर्वसेचनस्य[11]। युद्धस्य[12]। भजने[13][14]।

अभ्यक्सा तं इन्द्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति ।
अग्निश्चिद्धि ष्मातसे शुशुक्वानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥३॥

अभ्यक्[15] सा ते। अभ्यक्[16]। तत्[17]। तव[18]। आयुधम्[19]। अस्मदर्थं[20] त्वयि ततश्च[21] तत्साहाय्यात्[22]।

---

१. खलु।...हिशब्दः...प्रसिद्ध्यर्थः Sy.
२. VM. ignores चित्। चित्।
३. आ० M. पूर्वमन्त्रे मरुतामिन्द्रसाहाय्यमुक्तम्। अत्रेन्द्रस्य मरुत्साहाय्यमुच्यते Sy.
४. युज्यन्ते। त्वया युक्ता भवन्तीत्यर्थः Sy.
५. ०र्णकर्मणा P. कीदृशास्ते।...विश्वकृष्टयो रक्ष्यत्वेन सर्वजनवन्तः Sy.
६. जानानाः Sy.
७. निश्शेषेणोदकस्य सेक्तॄन्मेघान् Sy.
८. ० नी P.
९. मान्येषु P. मर्त्यार्थम् Sy.
१०. हासं कुर्वती हर्षयुक्ता भवति Sy.
११. सुखसेक्तुः Sy.
१२. प्रकृष्टधनवतो वृत्रादिसङ्ग्रामस्य... यद्वा सुखेन मिह्यते जलं यस्मिंस्तादृशस्य प्रधनस्य प्रकृष्टोदकाख्यधनसाधनस्य सङ्ग्रामस्य सातौ। मेघभेदनायेति यावत् Sy.
१३. लाभे जये निमित्तभूते सति Sy.
१४. येषामीदृशी सेनास्ति ते मरुतोऽयुञ्जन्निति सम्बन्धः Sy.
१५. अमक् P.
१६. प्राप्नोति मेघसमीपे Sy. तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽभ्यगित्येतत्सम्बन्धी, अध्याहार्यः। यां क्षिप्तां सतीम्...यां प्रतीयं गता यां प्रतीत्येवं सर्वत्र शत्रवो मन्यन्ते। या वा नित्यं शत्रून्प्रत्यभिगता सहभूता वा SKN. आभिमुख्येन मेघमञ्चिता त्वया क्षिप्ता भवति Dur. 'अमाक्तेति वा। अभ्यक्तेति' N. 6.15. quotes first pāda only.
१७. सा प्रसिद्धा Sy.
१८. तव स्वभूता SKN. आत्मनस्तव या स्वभूता Dur.
१९. वज्राख्यायुधविशेषः Sy. शक्तिकाऽऽयुधविशेषः SKN. एवंलक्षणां शक्तिम् Dur.
२०. अस्मद्वृष्ट्यर्थम् Sy. अस्मान् प्रति SKN.
२१. ततंश्च D. एवं च सति Sy. अथ तदा Dur.
२२. तत् is omitted by P. तदनु विवृतमेव Dur.

मरुतः[1]। पुराणम्[2]। उदकम्[3]। प्रेरयन्ति[4]। अग्निः[5]। इव[6]। अनसे[7]। शुशुक्वान्[8] ज्वालाः। आपः[9]। इव सर्वे मनुष्याः[10]। धारयन्ति[11]। अन्नानि[12][13]।

त्वं तू नं इन्द्र तं रयिं दा ओजिष्ठया दक्षिणयेव रातिम्।
स्तुतश्च यास्ते चकनन्त वायोः स्तनं न मध्वः पीपयन्त वाजैः ॥४॥

त्वं तू नः[14]। त्वं हि[15]। क्षिप्रम्। इन्द्र! अस्मभ्यम्। त्वदीयम्[16]। रयिम्[17]। देहि[18]। यथा

---

१. मरुतोऽपि Sy. मरुतश्च SKN.
२. 'सनेम्यह्नाय' (Ngh. 3.27.) इति षट् पुराणनामानीत्युक्तत्वात्सनेमीति पुराणनाम। पुराणं चिरकालं सङ्गृहीतम् Sy. पुराणनामैतत् SKN. चिरन्तनम् Dur.
३. अम्भमित्युदकनाम। वृष्ट्युदकम् SKN. बहूदकम् Dur.
४. क्षिपन्ति वर्षन्तीत्यर्थः Sy. 'जुन गतौ' सामर्थ्याच्चान्तर्णीतण्यर्थो द्रष्टव्यः। गमयन्ति SKN. इह पातव्यमिति स्वान्यायुधानि मेघविदारणाय गमयन्ति Dur.
५. वृष्ट्या सस्यादिसमृद्धौ सत्याम्.... हि स्म, इति पूरणे। अग्निरपि Sy. हिस्मौ पादपूरणौ ... यथाऽग्निः... दीप्यते SKN.
६. चिदुपमायाम् SKN.
७. सन्तते कर्मणि निमित्तभूते सति Sy. शुष्के काष्ठे SKN. काष्ठे Dur.
८. ०क्वा P. D. M. दीप्यमानो वर्तते Sy. तद्वत् त्वं शुशुक्वान् वैद्युतात्मना दीप्यसे इत्यर्थः SKN. सर्वेषामेवायुधानां मध्ये भावत्कैव शक्तिरग्निरिव काष्ठे देदीप्यमान एतस्मिन्मेघ आस्ते Dur. ९. अपः D. M. आप इव यथा च नावेया आपः SKN. यथा च नावेया आपः Dur.
१०. द्विपार्श्वस्थोदकवान्पर्वतादिर्द्वीपः। तं यथाऽऽपो धारयन्ति तद्वत्। यद्वा। आयुधमेवोच्यते। वज्राख्यायुधविशेषोऽस्तसे काष्ठसमूहे, शुशुक्वान्दीपयन्नग्निरिवत्। चिच्छब्द उपमार्थे। 'दधि चिदित्युपमार्थे' (N. 1.4.) इति यास्केनोपमार्थस्योक्तत्वात्। काष्ठे ज्वलन्नग्निरिव तद्दीप्तो वर्तते। एतदेव दीप्तत्वमपेक्ष्य सेत्युक्तम्। एवं च सत्यापो द्वीपमिव वृष्ट्युदकानि प्रयांसि सस्याद्यन्नानि दधति धारयन्ति। एतत्सर्वं महानुभावस्येन्द्रस्य वृष्टेः सामर्थ्यमितीन्द्रस्य स्तुतिः Sy. द्वीपं मध्यस्थस्थलम् SKN. द्वीपं परिवार्यात्मानं धारयन्ति Dur.
११. ददति वा यजमानाः Sy. एवं सर्वतस्त्वां परिवार्य दधति धारयन्ति SKN. एवमेतानि मेध्यानि... महत्त्वादृष्टेस्तानि मज्जयितुमशक्नुवन्ति द्वीपमिव परिवार्य धारयन्ति Dur.
१२. चरुपुरोडाशादीनि हवींषि Sy. उदकनामैतद्, उदकानि मेघहननकाले SKN. उदकानि Dur.; SKN. II. 440
१३. VM. ignores इन्द्र। हि। स्म। द्वीपम्
१४. नू P. १५. तुरवधारणे, त्वमेव Sy.
१६. त्वद्दानयोग्यम् Sy.
१७. गवादिधनम् Sy.
१८. यस्मादितरेभ्योऽपि त्वमेव बहुप्रदोऽतोऽतिमहद्धनं देहीत्यर्थः Sy.

यजमाना बलवत्तमया।[1] दक्षिणया सह।[2] धनं प्रयच्छन्ति।[3] याः।[4] स्तुतयः।[5] त्वाम्।[6] अकामयन्त।[7][8] गन्तारम्।[9] ताः स्तोतारं पयसा।[10] स्तनम्।[11] इव।[12] अन्नैः।[13] पूरयन्ति।[14][15]

त्वे राय इन्द्र तोशतमाः प्रणेतारः कस्य चिदृतायोः ।
ते षु णो मरुतो मृळयन्तु ये स्मा पुरा गातूयन्तीव देवाः ॥५॥

त्वे रायः।[16] त्वयि स्थितानि। धनानि।[17] अयजमानस्य बाधकानि भवन्ति।[18] प्रणेतारश्च।[19] कस्य।[20] चित्।[21] यज्ञमिच्छतस्तव स्वभूताः। ते। मरुतः। अस्मान्। सुष्ठु। सुखयन्तु। ये।[22] स्म।[23] देवाः। शीघ्रम्। यजमानेषु गमनमिच्छन्तीव[24] कामान्प्रदातुम्।[25]

---

१. वयं तु ... ओजस्वितमया परिक्रमणार्हया Sy.
२. समृद्धिसाधनया गवादिलक्षणया ऋत्विजमिव Sy.
३. दातारं त्वाम् Sy.
४. प्रीणयाम इति शेषः। यद्वा दक्षिणाशब्दो देयद्रव्यसामान्यवचनः। रातिशब्दो बन्धुवचनः। हिरण्यादिसारवद्द्रव्यप्रदानेन बन्धुं यथा वशीकुर्वन्ति तद्वत् त्वां वशीकुर्म इत्यर्थः Sy.
५. येऽस्मदीयाः Sy.
६. स्तोतारः Sy.
७. ते, कर्मणि षष्ठी ।... त्वाम् Sy.
८. कामयन्ते, अस्तुवन्। याः स्तुतयस्त्वामेवाकामयन्तेति वा योजना Sy.
९. ०तारः D. धौतयुवक्षेपिष्ठस्य शीघ्रवरप्रवस्य ... (कर्मणि षष्ठी) ...वायुम् Sy.
१०. तां P.
११. तत्र दृष्टान्तः। मधुरस्य स्तन्यस्य लाभाय। वाजैः सारवद्भिरन्नविशेषैः Sy.
१२. तं यथाऽऽप्याययन्ति तद्वत् Sy.
१३. ०न्नै P. हविर्लक्षणैरन्नैः Sy.
१४. वयं त्वां बहुकृतप्रदानाय स्तुत्या हविषाऽऽप्याययामः। त्वं तु दातव्यत्वेन प्रसिद्धं धनं सर्वदा देहीत्यर्थः Sy.
१५. VM. ignores च
१६. तव Sy.
१७. धनविशेषाः Sy.
१८. अतिशयेन प्रीणयितारः। तुष्यतेस्तोषः। ... यद्वा रायो रातयो बन्धवो बन्धुभूताः सखिभूता मरुतस्तोशतमाः। तोशतिर्वधकर्मा। 'नितोशयति निबर्हयति' (Ngh. 2. 19.) इति तन्नामसु पाठात्। तोशतमा हिंसितृतमा अवर्षकाणां मेघानाम् Sy.
१९. प्रकर्षेण निर्वोढारः Sy.
२०. अपि Sy.
२१. ऋतमिति यज्ञनाम ।... यज्ञेच्छोर्यजमानस्य Sy.
२२. खलु Sy.
२३. देव P. द्योतनशीला मरुतः Sy.
२४. पुरा पूर्वं ... यज्ञगमनमिच्छन्तीव त आगत्य मृळयन्तु Sy.
२५. VM. ignores इन्द्र

प्रति प्र याहीन्द्र मीळ्हुषो नॄन्महः पार्थिवे सदने यतस्व ।
अध यदेषां पृथुबुध्नास एतास्तीर्थे नार्यः पौंस्यानि तस्थुः ॥६॥

प्रति प्र याहि । कामैर्यजमानान् सेक्तॄन्[1] । मरुतः[2] । प्रति । इन्द्र ! गच्छ[3] । अथ तैः सह महां-[4]स्त्वम् । पार्थिवे[5] । लोके[6] । गच्छ[7] । यस्मात्[8] । तव गमनध्यानानन्तरमेव[9] । [10] मरुताम्[11] । पृथुमूलावबद्धा[12] नियुतश्च । एताः[13] । तव गमनाय स्वबलानि[14] । अधितिष्ठन्ति[15] । यथा । स्वामी । युद्धे[16] । बलानि[17] तद्वदिति[18] ।

प्रति घोराणामेतानामयासां मरुतां शृण्व आयतामुपब्दिः ।
ये मर्त्यं पृतनायन्तमूमैर्ऋणावानं न पतयन्त सर्गैः ॥७॥

प्रति घोराणाम् । घोररूपाणाम्[19] । एतवर्णानाम्[20] । गच्छताम्[21] । आगच्छतां च[22] । शब्दः[23] ।

---

१. उवकसेक्तॄन् Sy.

२. जगन्नेतॄन् नराकारान्वा ।...मेघानां वृत्ररूपेण नराकारस्त्वं युक्तम् Sy.

३. अभिगच्छ Sy.

४. महंस्त्वम् M.
महतो मेघान् Sy.

५. पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम Sy.

६. तत्सम्बन्धिनि स्थाने Sy.

७. प्रयत्नं कुरु । तैः सह युद्धयस्वेत्यर्थः । यद्वा हविष्प्रदातॄन्कर्मनिर्वाहिकान् महतो यजमानान्प्रति गच्छ, गत्वा च पार्थिवे सदने देवयजने यतस्व । यत्नं कुरु हविर्भोजनाय Sy.

८. यदा Sy.

९. ०नं ध्या० M.

१०. अध, अपि Sy.

११. एषां त्वत्साहाय्यकारिणां मरुतां सम्बन्धिनः Sy.

१२. ०बुद्धाः M. विस्तीर्णमूलाः Sy.

१३. ०श्चेताः P. D. M. पृषद्वर्णा गन्तारो वाऽश्वाः Sy.

१४. अरेश्शत्रोः Sy.

१५. ०ला...ति० M. तिष्ठन्ति । मेघानाक्रमन्ते । यद्वा । एषां मरुतां पृथुबुध्नासो बृहन्मूला एताः कृष्णवर्णा मेघास्तिष्ठन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अर्योऽरणीयस्य स्वामिनः पौंस्यानि बलानि तीर्थे न राजवीथ्यां यथा तिष्ठन्ति तद्वत् Sy.

१६. युद्धमार्गे Sy.

१७. स्वब० M.

१८. वदिति M.

१९. हे इन्द्र ते सम्बन्धिनां घोराणां भयानकानां शब्दायमानानां वा Sy.

२०. एकव० M.

२१. अयमानानां गमनशीलानाम् Sy.

२२. आगन्तॄणां मरुताम् Sy.

२३. उप गुर्वादिसमीपे गम्यते ज्ञायत उपपद्यत इति वोपब्दिर्वाक् Sy.

प्रतिश्रूयते[1]। मरुताम्[2]। ये[3]। मारकमिन्द्रम्। पृतनामिच्छन्तम्[4]। रक्षणैः[5]। अभिगच्छन्ति[6]। ऋणिनम्[7]। इव। अर्थविसर्गैः[8]।

त्वं मानेभ्य इन्द्र विश्वजन्या रदा मरुद्भिः शुरुधो गोअग्राः ।
स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥

त्वं मानेभ्यः। त्वम्। मानपुत्रेभ्यः[9]। इन्द्र! विश्वजनहितया[10]। विलिख[11] ऋष्ट्या[12]। मरुद्भिः सह। अपः[13]। पशुमुखाः[14]। स्तूयमानैः। मरुद्भिः[15]। त्वं स्तूयसे[16]। देवेति[17][18]।

I.170.

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् ।
अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥१॥

न नूनमस्ति। 'अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः सम्प्रदित्साञ्चकार स[19] इन्द्र एत्य परिदेवयाञ्चक्रे[20]'।

---

१. श्रूयते। कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy.

२. मरुतः Sy.

३. मारस्सह महांस्त्वं पार्थिवे लोके गच्छ यस्मात्तव गमनध्यानानन्तरमेव मरुतां प्रतिमूलावबद्धा नियुतश्चेतास्तव गमनाय स्वबलान्यधितिष्ठन्ति यथा स्वामी युद्धे बलानि तद्वदिति P. इन्द्रं रक्षणैः etc. is omitted by P.
मरणधर्माणम् Sy. ४. पृतनामात्मन इच्छन्तं वैरिणं मेघं वा Sy.

५. स्वरक्षणैः, उदकनिग(र्ग)मनसाधनैर्वा Sy. ६. पातयन्ति। तेषामेव ध्वनिः श्रूयत इत्यर्थः Sy.

७. पातने दृष्टान्तः... अधमवैरिणमिव। तं यथा पीडयित्वा तदीयं धनमपहरन्ति तद्वत्। एवं महानुभावा मरुतस्तवानुगा इतीन्द्रस्य स्तुतिः Sy. ८. सृष्टैः स्वकीयप्रहारविशेषैः Sy. ९. मानार्थम्। चित्तेनेत्यर्थः। तादर्थ्ये चतुर्थी Sy.

१०. विश्वे प्राणिन उत्पादनीया यस्य तादृशस्त्वं सर्वजनहितशक्त्या वा Sy.

११. विदारय Sy. १२. मष्टया M.

१३. अपा M. शोकस्य रोधयित्रीः शोषिकाः Sy. १४. गर्जितमुदकं वाऽग्रे पुरतो यासां ता मेघपङ्क्तीः Sy.

१५. अन्यैर्मरुदादिभिर्ऋत्विग्भिर्वा Sy.

१६. उभयत्र कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy.

१७. द्योतमान त्वम्...विद्यामेत्ययं व्याख्यातः Sy. १८. VM. ignores विद्याम etc
Ms. D. puts the figure ॥१६९॥ here to indicate the end of one hundred and sixtyninth hymn. No such number is given in P. and M.

१९. P. adds ह after सः।

२०. परिदेवनप्रकारः प्रतिपाद्यते। इन्द्र आह Sy. N. 1.5.

'नूनमिति[1] विचिकित्सितार्थः'। 'न। नूनम्। अस्त्यद्यतनम्[2]। नो[3] एव[4]। श्वस्तनम्[5]'। कः। तत्। जानाति। यत्[6]। अभूतम्=भविष्यत्[7], यद्वस्तत्स्थं[8] भवति तदेव विश्वसनीयं[9] भवति। अन्यस्य[10]। चित्तम्[11]। अभिसञ्चारि[12]। अपिच[13]। आध्यातमपि[14]। विनश्यति[15]।[16]

---

१. न्वनमिति M. नूनमत्र विचिकित्सार्थे Sy. निश्चयेन SKN.

२. नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम्। N. 1.5.
अद्यतनं यदस्ति तत्।...अत्र, अद्येति यद्यपि नास्ति तथाप्युत्तरवाक्ये श्व इति दर्शनादत्र, अद्येति गम्यते Sy.

३. नो P. नास्ति, अद्य मम हविरिति वाक्यशेषः SKN. विचार्यम्...ममैतत्तावदद्यतनं हविर्मम नास्तीति। नकारं दृष्ट्वाऽद्यतनशब्दोऽध्याहृत आचार्येण। प्रतिषेधे हि सति प्रतिषेध्येनावश्यं भवितव्यमिति। एते च मन्त्रैकदेशा एव सन्तोऽध्याहाराः पदातिरेकादध्ययनकाले नाधीयन्ते। ते त्वर्थनिर्वचनकाले प्रकाशयितव्याः Dur.

४. उशब्दोऽवधारणे Sy. नापि SKN.

५. N. 1.6. श्वस्तनमपि नैव नास्ति। अद्य यथाऽस्मदर्थं निरुप्तमस्मभ्यं नास्ति किल श्वः कथं लप्स्यत इति भावः Sy. अथापि स्याच्छ्वस्तनं भविष्यति। नो श्वः। इदं तावदस्मदर्थमेव निरुप्तं सदस्मत्तो व्यापन्नमथ श्वस्तने का प्रत्याशा Dur.

६. यदस्ति Sy.

७. अन्यस्मै निरुप्यान्यस्मै दत्तमिति...वैपरीत्यं तत्...यद्वा यदद्भुतं भावि कार्यं यदस्ति तत्को वेद। अद्य श्वो वा लभ्यत इत्याशा न कार्येत्युक्तं भवति Sy. अभूतमिवासीदित्यर्थः SKN. को हि नाम तद्वेद जानाति यदद्भुतमनुत्पन्नं कस्य भविष्यतीति मम वाऽन्यस्य वेति Dur.

८. यर्धस्तत्स्थं M.

९. विश्वजनीयं P. D. विश्वजननीयं M.

१०. अस्य M. कस्मात्? उच्यते। यस्मादन्यस्य SKN. कस्मात्पुनर्न विज्ञायते। अतो यस्मादन्यस्य Dur.

११. मानसं जानातीति शेषः Sy.

१२. सर्वतः सञ्चारि Sy. अभिसञ्चरणस्वभावकं चलमित्यर्थः SKN. सञ्चरणशीलमनवस्थितमित्यभिप्रायः Dur.

१३. आपि P. अवि M. उत शब्दोऽप्यर्थे। अधीतशब्दाच्च परो द्रष्टव्यः SKN. उत, अपि, अथेतिच्छन्दसि समानार्थाः Dur.

१४. आध्यामतपि P. चिन्तितमपि न बुध्यं किम् सकृत्स्मृतम् Sy. आध्यातमपि मयाऽद्यतनं हविः SKN. एतदद्यतनं हविराध्यातमभिप्रेतं सन्मया ममेदमित्येव Dur.

१५. 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' (Pa. 3.3.131.) इति भूते लट्। विनष्टं मह्यं न दत्तमित्यर्थः SKN. तथापि विनश्यत्येव। अन्यस्मै प्रदीयते। तत्रैवं सति श्वस्तनमस्माकं भविष्यतीति कुत एतदिति समस्तार्थः Dur.

१६. न नूनमस्त्यद्यतनम्। नो एव श्वस्तनम्। अद्यास्मिन्द्यवि। द्युरित्यह्नो नामधेयम्। द्योतत इति सतः। श्व उपाशंसनीयः कालः। ह्यो हीनः कालः। कस्तद्वेद यदद्भुतम्। कस्तद्वेद यदभूतम्। इदमपीतरदद्भुतमभूतमिव। अन्यस्य चित्तम्। अभिसञ्चरेण्यमभिसञ्चारि। अन्यो नानेयः। चित्तं चेततेः। उताधीतं विनश्यतीति। (अप्याध्यातं विनश्यति) आध्यातमभिप्रेतम् N. 1.6; SKN. I. 66

किं न॑ इन्द्र जिघांससि॒ भ्रात॑रो म॒रुत॒स्तव॑ ।
तेभिः॑ कल्पस्व साधु॒या मा नः॑ स॒मर॑णे वधीः ॥२॥

किं न इन्द्र। अगस्त्य[1] इन्द्रमाह—किम्। अस्मान्[2]। इन्द्र[3]! त्वं जिघांससि[4]। मरुतोऽस्मी[5]। भ्रातरः। तव भवन्ति[6]। तैः। त्वमेकीभव[7]। साधुना मार्गेण[8]। मा। अस्मान्। सङ्क्रमेन[9]। हिंसीः[10]। शौनकः—

किं न इत्यब्रवीदिन्द्रमगस्त्यो भ्रातरस्तव ॥
मरुद्भिः सम्प्रकल्पस्व वधीर्मा नः शतक्रतो[11][12]!

किं नो॑ भ्रातरगस्त्य॒ सखा॑ सन्नति॑ मन्यसे ।
वि॒द्मा हि ते॒ तथा॒ मनो॒ऽस्मभ्य॒मिन्न दि॑त्ससि ॥३॥

किं नो भ्रातः। इन्द्र आह[13] 'किं नः' इति निगदव्याख्यानम्[14]। 'कि नो भ्रातरिति त्वस्यामिन्द्रो मान्यमुपालभत्'[15] इति शौनकः।

अरं॑ कृण्वन्तु॒ वेदिं॑ सम॒ग्निमि॑न्धतां पु॒रः। तत्रा॒मृत॑स्य॒ चेत॑नं य॒ज्ञं ते॑ तनवावहै ॥४॥

अरं कृण्वन्तु। शौनकः—"अगस्त्यस्त्वरमित्यृग्भ्यां[16] क्रुद्धमिन्द्रं[17] प्रशामयत्" इति।

---

१. ०स्त्यम् P. इदमगस्त्यवाक्यम् Sy.
२. अनपराधिनः Sy.
३. इन्द्रं P.   ४. हन्तुमिच्छसि Sy.
५. कथमवध्यत्वमित्यत आह-मरुतस्तव भ्रातरः, त्वया भोगप्रदानेन भरणीया इत्यर्थः। अतो वयमवध्या इत्युक्तं भवति। मरुतामिन्द्रभ्रातृत्वमेकस्मिन्नेवादितिगर्भे उत्पन्नत्वात्। सा चोत्पत्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा Sy.
६. सन्तु भ्रातरस्ततश्च किमित्यत आह... तैर्मरुद्भिः सह Sy.
७. कल्पय हविर्भागं तैः सह युद्धं वा Sy.
८. साधुत्वम् Sy.   ९. सङ्ग्रामे Sy.
१०. यद्वा लुप्तो दृष्टान्तः। सङ्ग्रामे यथा विरोधिनं हंसि न तथास्मानिति Sy.
११. शत्रुक्रो P.
१२. BD. IV. 51;[c-d.] 52.[a-b.]
१३. इदमिन्द्रवाक्यम्। हे भ्रातर्हे अगस्त्य! हविष्प्रदानवरप्रदानाभ्यां परस्परोपकारकत्वाद् भ्रातृत्वम्। तादृशस्त्वं, सखा सन्नस्मद्धितकार्यपि सन्, नोऽस्मान् किमतिमन्यसे कस्मादपराधावतिक्रम्य मनुषे। अपलपसि। नायमपलापः किन्तु तथ्यमेवेति चेदुच्यते, गन्तव्यं ते तव, मनो मानसं, यथा यथावस्तु, विद्मो जानीमः। कथं जानीथेत्युच्यते, अस्मभ्यमिन्न दित्ससि, अस्मदर्थं निरुप्तमस्मभ्यं दातुं नेच्छस्येव। इदेवार्थे Sy.   १४. ०गतो व्या० P.
१५. BD. IV. 52[c-d.]
१६. इदमिन्द्रवाक्यम्। अपरेऽगस्त्यवाक्यमाहुः Sy.   १७. ०स्त्वमि त्यृ० M. ०त्यस्यां क्षुब्ध० BD. IV. 53[a-b]

शीघ्रमृत्विजः[1]। वेदिम्। अलङ्कृण्वन्तु[2]। समिन्धतां[3] च। अग्निम्। आहवनीये[4] तस्मिन्[5]। हविषश्च[6]। प्रज्ञापनं[7] भवत्यासन्नस्य। यज्ञम्। तुभ्यम्[8]। तनवावहै[9]।[10]

त्वमीशिषे वसुपते वसूनां त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्ठः।
इन्द्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्वाध प्राशान ऋतुथा हवींषि ॥५॥

त्वमीशिषे[11]। त्वम्। ईशिषे[12]। वसुपते! वसूनाम्[13]। त्वम्। मित्राणाम्[14]। मित्रपते[15]! धातृतमः[16]। इन्द्र! त्वमेव[17]। मरुद्भिः[18]। प्रथमं संवादं कुरु[19]। तदनन्तरम्[20]। काले[21]। हवींषि[22]। प्रकर्षेण भुङ्क्ष्वेति[23]।[24]

I.171.1.

प्रति व एना नमसाहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणाम्।
रराणता मरुतो वेद्याभिर्नि हेळो धत्त वि मुचध्वमश्वान् ॥१॥

प्रति व एना।

---

१. हे ऋत्विजो यूयमगस्त्योऽङ्गीकृतवांस्तस्मात् Sy.
२. सम्मार्जनपर्युक्षणाविना परिचरन्तु Sy.
३. समिद्धतं M. इध्मप्रक्षेपेण प्रज्वालयन्तु Sy.
४. पुरः पुरस्तादग्निमाहवनीयादिकम् Sy.
५. अग्नौ Sy.
६. अमरणलक्षणस्य देवत्वस्य Sy. च seems to be unnecessary.
७. प्रज्ञापकम् Sy.
८. ते त्वदीयं त्वं चाहं च Sy.
९. ०महे P.D. अगस्त्यवाक्यपक्षे शिष्टमविशिष्टम्। तत्र वेद्यामग्मूलस्य तत्साधनस्य हविषो वा चेतनं प्रज्ञापनमासादनं कुरुत। आवां पत्नीयजमानावध्वर्युयजमानौ वा हे इन्द्र ते त्वदर्थं यज्ञं तनवावहै Sy.
१०. VM. ignores पुरः
११. इदमगस्त्यवाक्यम् Sy.
१२. त्वम्। ईशिषे is omitted by M. ईश्वरो भवसि सर्वस्य Sy.
१३. प्रतिप्रभूतानां पुरोडाशाज्यादिधनानां स्वामिन् हे इन्द्र। ... बुस्यबृतिस्या बहुत्वं नित्यसम्बन्धश्च प्रतिपाद्यते। यद्वा हे वसुपते वसूनामीशिष इति योजना। द्वितीयो वसुशब्दोऽनुवादो वा Sy.
१४. इन्द्राणा P.
१५. मित्रवते P.M. अस्मदादिमित्रस्य नित्यं पालकोऽत्र Sy.
१६. धातु P. सर्वस्यातिशयेन धारकोऽसि Sy.
१७. उक्तमहिमस्? (०मा) त्वम् Sy.
१८. तैः साकम् Sy.
१९. कुरुत D. सम्यक्कृतमिति वदस्व Sy.
२०. अपि च Sy.
२१. ऋतथुतौ। उपलक्षणमेतत्कालस्य। तत्तद्यागकाले Sy.
२२. आज्यचर्वादीनि Sy.
२३. इति is omitted by M.
२४. Ms. D. puts the figure ॥१७०॥ here to indicate the end of one hundred and seventieth hymn. No such number is given in P. and M.

'प्रादात् संवननं कृत्वा तेभ्य एव च तद्धविः ॥
सुते चकार सोमे च[1] तानिन्द्रः[2][3] सोमपीथिनः[4]।
तस्माद् विद्यां[5] निपातेन ऐन्द्रेषु मरुतः स्तुतान् ॥
प्रीतात्मा पुनरेवर्षिस्तांस्तुष्टाव पुनः[6] पृथक् ।
मरुतः प्रति सूक्ताभ्यामिन्द्रं षड्भिः परैस्तु सः ॥[7]' इत्युक्तम् ।

प्रत्येमि[8]। युष्मान्। अहम्। अनेन। नमस्कारेण[9]। सुवचनेन[10]। याचे[11]। शोभमानां[12] मतिम्। शीघ्रगामिनाम्[13]। हे मरुतः! रममाणेन[14] तदर्थम्। मदीयाभिः स्तुतिभिः[15]। युष्मदीयं क्रोधम्[16]। निधत्त त्यजत[17]। अथ गमनार्थं विमुचध्वम्[18]। अश्वान्।

एष वः स्तोमो मरुतो नमस्वान्हृदा तष्टो मनसा धायि देवाः ।
उपेमा यात मनसा जुषाणा यूयं हि ष्ठा नमस इद्वृधासः ॥२॥

एष वः। एषः[19]। युष्माकम्[20]। स्तोमः। अन्नवान्[21]। मया हृदयेन[22]। अन्यूनानतिरिक्तं कृतः[23]। मया मनसा[24]। धार्यते[25]। तथा सति इमं स्तोत्रम्[26]। उपागच्छत[27]। मनसा। सेवमानाः[28]। यूयम्[29]।

---

१. Omitted by D. 5य BD.
२. तानीन्द्रः P. D.
३. ०न्द्र M.
४. ०पीथनः M.
५. विद्यान्नि० BD.
६. पृथक् BD.
७. BD. IV. 53^{c-d},54,55.
८. अभिगच्छामि Sy.
९. केन साधनेन ? नमसा नमस्कारेण हविषा वा। नम इत्यन्ननाम Sy.
१०. सव० D. शोभनवचनेन स्तुतिरूपेण Sy.
११. इन्द्रस्यैव पुनर्हविष्प्रदानादिदं याच्यते Sy.
१२. शोमानां P. शोभनमतिमनुग्रहबुद्धिम् Sy.
१३. त्वरमाणानां शत्रूणां हिंसकानां वा युष्माकम् Sy.
१४. रममाणेन मनसेत्थम्भूताः सन्तः Sy.
१५. ०ति (भिः) M. वेदितव्याभिः स्तुतिभिः Sy.
१६. क्रोधनामैतत्। क्रोधं युष्मदभिक्रमजनितम् Sy.
१७. निकृष्टं धारयत, त्यजतेत्यर्थः Sy.
१८. ०मना...वि० M. रथेभ्यो वियोजयत। क्रोधात्पुनर्गमनं मा कुरुतेत्यर्थः Sy.
१९. इदानीं क्रियमाणप्रकारः Sy.
२०. युष्मदर्थ इत्यर्थः Sy.
२१. कीदृशोऽयम् ? . . . नम इत्यन्ननाम। हविर्लक्षणान्नवान्। न केवलं स्तुतिमात्रं भक्षणाय हविरपि युष्माकमित्यर्थः Sy.
२२. युष्मन्निवेदनबुद्ध्या Sy.
२३. सम्पादितस्तादृशः स्तोमः Sy.
२४. मनसा, अस्मदनुग्रहवता चित्तेन Sy.
२५. धार्यताम् Sy.
२६. एनां स्तुतिं तद्धविश्च Sy.
२७. ०तं M. उपागच्छतैव। मा विलम्बं कुरुत Sy.
२८. आदरया बुद्ध्या Sy.
२९. ०यम M.

हि[1]। भवथ। अन्नस्य[2]। वर्धयितारः[3][4]।

स्तुतासो नो मरुतो मृळयन्तूत स्तुतो मघवा शंभविष्ठः ।
ऊर्ध्वा नः सन्तु कोम्या वनान्यहानि विश्वा मरुतो जिगीषा ॥३॥

स्तुतासः[5]। स्तुताः[6]। मरुतः। अस्मान्। सुखयन्तु। अपि च। स्तुतः। मघवा[7]। सुखस्य[8] भावयितृतमः[9]। कमिपर्यायः[10] कुमिः, ऊर्ध्वानि[11]। सन्तु[12]। अस्माकम्। कमनीयानि[13]। अरण्यानि[14]। सर्वेष्वपि[15]। अहस्सु[16]। हे मरुतः! भवतां गमनेच्छास्तु[17]।

अस्मादहं तविषादीषमाण इन्द्राद्भिया मरुतो रेजमानः ।
युष्मभ्यं हव्या निशितान्यासन्तान्यारे चकृमा मृळता नः ॥४॥

अस्मादहम्। अस्मात्[18]। प्रवृद्धात्[19]। इन्द्रात्[20]। अहम्। भयात्[21]। पलायमानः[22]। हे मरुतः![23] कम्पमानः[24]। तथा सति युष्मभ्यम्। हव्यानि[25]। प्रथमं सुसंस्कृतानि[26]। आसन्। तानि[27] वयं भीत्या[28]। दूरे। कृतवन्तः। सुखयत। अस्मानस्वाधीनान्[29]।

---

१. खलु Sy.
२. अन्नस्य हवीरूपस्य Sy.
३. अतो गन्तव्यमेव। इत् पूरणः Sy.
४. VM. ignores मरुतः। देवाः। इत्
५. Omitted by P. D.
६. स्तुताः सन्तः Sy.
७. मघमिति धननाम। अस्मद्दातव्यबहुधनेन तद्वानिन्द्रः Sy.
८. सुतस्य P.
९. सुखस्य भावयितृतमः सन्नस्मान् मृळयतु Sy.
१०. कमिवप० D.
११. उन्नतानि, उपर्युपरि श्रिया यशसा वोत्कृष्टानि Sy.
१२. जिगीषा जेतुमिष्टानि जेतव्यानि च सन्त्विति वा योज्यम्। एवं कृत्वा मरुत इन्द्रश्च सुखयन्त्वित्यर्थः Sy.
१३. काम्यानि स्पृहणीयानि Sy.
१४. सर्वैः सम्भजनीयानि Sy.
१५. सर्वाणि Sy.
१६. दिवसानि (साः) Sy.
१७. नम० M.
जिगातेर्गतिकर्मणो जिगीषा। जिगीषितव्यानि प्राप्तव्यानि, उत्तरत्रानुभूयमानानि Sy.
१८. प्रसिद्धात् Sy.
१९. बलवतः Sy.
२०. तत्सकाशात् Sy.
२१. भीत्या Sy.
२२. पुरतः स्थातुमशक्तः Sy.
२३. हे मरुतः शृणुत Sy.
२४. वेपमानश्चाभवम् Sy.
२५. यानि . . . हवींषि Sy.
२६. संस्कृतानि Sy.
२७. तान्येव Sy.
२८. इन्द्रभयात् Sy.
२९. ०नात् P. M. अतो नोऽस्माननपराधिनः Sy.

येन॒ माना॑सश्चि॒तय॑न्त उ॒स्रा व्यु॑ष्टिषु॒ शव॑सा॒ शश्व॑तीनाम् ।
स नो॑ म॒रुद्भि॑र्वृषभ॒ श्रवो॑ धा उ॒ग्र उ॒ग्रेभि॒ः स्थवि॑रः सहो॒दाः ॥५॥

येन मानासः। येनेन्द्रेण। प्रज्ञापकाः[1]। रश्मयोऽर्थान्[2]। उषसाम्[3]। व्युष्टिषु[4]। वेगेन[5]। प्रज्ञापयन्ति[6]। स[7] त्वम्। अस्मभ्यम्। मरुद्भिः सह[8]। वर्षितः[9]! अन्नम्[10]। देहि[11]। उद्गूर्णः[12]। उद्गूर्णैः[13]। स्थविरः[14]। बलस्य दाता[15]।

त्वं पा॑हीन्द्र॒ सही॑यसो॒ नॄन्भवा॑ म॒रुद्भि॒रव॑यातहेळाः ।
सु॒प्र॒के॒तेभि॑ः सास॒हिर्दधा॑नो वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥६॥

त्वं पाहीन्द्र। त्वम्। रक्ष। इन्द्र! अभिभवितॄन्[16]। नेतॄन्मरुतः[17]। भव च। मरुद्भिः सह[18]। अपगतक्रोधः[19]। शोभनप्रज्ञानैः। अभिमतानि[20] प्रयच्छन्[21]। शत्रूणामभिभविता[22]।

---

१. ०को P. D. M. मान्यास्त्वयाऽभिमानिता वा Sy.

२. ०योत्थान् D.M.

३. नित्यानां बह्वीनामुषसाम् Sy.

४. प्रकाशेषु सत्सु Sy.

५. बलभूतेन त्वयाऽनुगृहीताः Sy.

६. चेतयन्ते । प्राणिनां स्वस्वव्यवहाराय प्रज्ञापयन्ति। ऐन्द्र्यां दिशि तेनैवानुगृहीता उषसो रश्मय उद्गच्छन्तीति प्रसिद्धम् Sy.

७. तादृशः Sy.

८. सहितः Sy.

९. वर्षितरिन्द्र! Sy.

१०. ०तातोन्नं P. ०तारोन्नं D. ०तरं नं M. सर्वत्र श्रूयमाणमन्नम् Sy.

११. धेहि, स्थापय। देहीत्यर्थः Sy.

१२. उद्गूर्णबलः Sy.

१३. कीदृशैर्मरुद्भिः।...क्रूरबलैः Sy.

१४. पुरातनः Sy.

१५. पराभिभवसामर्थ्यं बलं सहस्तस्य दाता ...एवम्महानुभावोऽन्नं देहि Sy.

१६. सहस्वितमांस्त्वदनुग्रहेणातिप्रवृद्धबलान् Sy.

१७. मनुष्यानस्मान् मरुतो वा Sy.

१८. साकम् Sy.

१९. अवग० D. आग० M. अपगतमन्युर्भव । मरुत्सु वा तथा भव Sy.

२०. अभिभवितानि P.D. अस्मदभिमतस्य Sy.

२१. धारयिता भवेति शेषः Sy.

२२. VM. ignores विद्याम etc. Ms. D. puts the figure ॥१७१॥ here to indicate the end of one hundred and seventyfirst hymn. No such number is given in P. and M.

I.172.

चित्रो वो॑ऽस्तु याम॑श्चि॒त्र ऊ॒ती सु॑दानवः । मरु॑तो॒ अहि॑भानवः ॥१॥

चित्रो वः । हे सुदानाः ! वः । चित्रम् । यामंमिह । अस्तु । रक्षणार्थम् । मरुतः ! आहृत्युदीप्तयः !

आ॒रे सा वः॑ सुदानवो॒ मरु॑त ऋ॒ञ्ज॒ती शरुः॑ । आ॒रे अश्मा॒ यमस्य॑थ ॥२॥

आरे सा वः । युष्मान् । अलङ्कुर्वती । हिंसित्री ऋष्टिः । दूरे भवतु । तथा, अश्मा च । यम् । यूयं क्षिपयेति ।

तृ॒ण॒स्क॒न्दस्य॒ नु विशः॒ परि॑ वृङ्क्त सुदानवः ।
ऊ॒र्ध्वान्नः॑ कर्त जी॒वसे॑ ॥३॥

तृणस्कन्दस्य । तृणस्कन्दस्य राज्ञः । विशोऽस्मच्छत्रुभूतान् । बाधध्वम् । सुदानाः !

---

१. P. begins गायत्साम गायति साम हिंस ह ।
न केवलमागमनमेव चित्रं किन्तु हे सुदानवः शोभनदानाः Sy.

२. ०दान वः P. D. युष्माकम् Sy.

३. चायनीयः पूज्य आश्चर्यभूतो वा Sy.

४. अस्मद्यज्ञागमः Sy.

५. P. adds रक्षणास्तु after अस्तु भवतु Sy.

६. ऊत्यै रक्षणायेष्टतर्पणाय वा युष्मदीय भवतु । त्वदागमनं शीघ्रमस्तु । अभिमतप्रदं चास्त्वित्यर्थः Sy.

७. प्रहीयमानप्रकाशाः, युष्माकं सम्बन्धी चित्रः स आगमः Sy.

८. हे सुदानवः शोभनदाना मरुतो वो युष्माकं सम्बन्धिनी Sy.

९. ०न्ति P. प्रसाधयन्ती स्वतेजसा स्वात्मानमलङ्कुर्वती प्रसिद्धिं प्राप्नुवाना वा सा प्रसिद्धा Sy.

१०. हिंसिका Sy.

११. दूरनामैतत् । दूरे भवतु, मां न प्राप्नोतु । यद्वा । आरेशब्द आराच्छब्दपर्यायः । स च दूरे समीपे च वर्तते । अत्र समीपवचनः । यमस्मत्तोऽन्यमस्यथ तं वैरिणमस्माकमुपलोपमः कठिन आयुधविशेष आरे समीपं प्राप्नोतु Sy.

१२. ०श्मा (इमा) M. व्यापक आयुधविशेषः Sy.

१३. VM. ignores सा । सुदानवः । मरुतः and explains आरे once only.

१४. Omitted by P. तृणवच्चलनस्वभावस्य शुष्यमाणस्य वा मम Sy.

१५. पुत्रभृत्यादिरूपाः प्रजाः Sy.
०च्छत्रुभूताः is suggested for ०च्छत्रुभूताम्

१६. ०धत्व M. नु क्षिप्रम्...परिवर्जयत । बाधापरिहारेण रक्षत । यद्वा । उक्तलक्षणकालस्यासुरविशेषस्य वा प्रजाः परिवर्जयत Sy.

१७. शोभनदानाः Sy.

ऊर्ध्वान्। अस्मान्। कुरुत। जीवनाय[1][2]।

I.173.

गायत्साम॑ नभ॒न्यं॑१ यथा॒ वेरर्चा॑म॒ तद्वा॑वृधा॒नं स्व॑र्वत् ।
गावो॑ धे॒नवो॑ ब॒र्हिष्यद॑ब्धा॒ आ यत्स॒द्मानं॑ दि॒व्यं विवा॑सान् ॥१॥

गायत् साम। गायति[3]। साम[4]। हिंसनसाधनम्[5]। 'साम वै रक्षोहा' इति ब्राह्मणम्[6]। यथा[7]। जानात्युद्गाता[8] वयं[9] च[10]। तदनुशंसने[11] नाम। वर्धमानम्। शोभनयुक्तम्[12]। गावः। प्रीणयित्र्यः[13]। यज्ञे[14]। अनुपहिंसिता[15] हविष्प्रदानेन। यदा। दिवि भवम्[16]। सद्मानमिन्द्रं[17], सीदन्ति यस्मिन्देवास्तम्[18]। परिचरन्ति[19] तदानीं गायन्तीति[20][21]।

---

१. चिरजीवनाय Sy.

२. VM. ignores नु। परि
Ms. D. puts the figure ॥१७२॥ here to indicate the end of one hundred and seventysecond hymn. No such number is given in P. and M.

३. गायत्युद्गाता Sy.

४. गायत् साम। गायति। साम is omitted by P. तादृशं साम Sy.

५. नसा० P. नभन्यं नभस्यं नभसि भवं नभोव्यापिनं, हिंसकं वा राक्षसादिकस्य। नभतिर्वधकर्मा। 'नभते, अर्दयति' (Ngh.2.19.) इति वधकर्मसु गणनात् Sy.

६. सामक्षणो वेति P. ०क्षोवेति D. TA. 5.9.4.

७. येन प्रकारेण Sy.

८. वेत्सि Sy.

९. जातात्स्रुगतां P. जातात्यु ० D.

१०. तथाऽर्चाम पूजयाम शंसामेत्यर्थः। स्तुतमनुशंसतीति न्यायात्। यद्वा तदुक्तलक्षणं साम वावृधानं सर्वत्र यथा भवति तथाऽर्चाम Sy.

११. दनु० P. तस्माद्यतः स्तौति ततः कारणात् Sy. ०शंसनम् is suggested for ०शंसने

१२. फलभूतेन स्वर्गेण तद्वच्छस्त्रम् Sy.

१३. दोग्ध्र्यः Sy.

१४. यजे P. यज्ञैः M.

१५. अपहिं० M. अहिंसिताः Sy.

१६. इन्द्रं त्वाम् Sy.

१७. सम्मानमि० P. D. समानमि० M.

१८. सीदन्तम् Sy.

१९. विवासतिः परिचरणकर्मा। आगत्य परिचरन्ति क्षीरं दुहन्ति तथाऽर्चाम Sy.

२०. गायती० is suggested for गायन्ती०

२१. VM. ignores अर्चाम। आ।

अर्चद्वृषा वृषभिः स्वेदुहव्यैर्मृगो नाश्नो अति यज्जुगुर्यात् ।
प्र मन्दयुर्मनां गूर्त होता भरते मर्यो मिथुना यजत्रः ॥२॥

अर्चद् वृषा। अर्चति[1]। इन्द्रः[2]। मर्गाङ्कुः[3]। स्वभूतगांमर्हविर्भ्कैः[4]। मृगः[5]। इव। अशनपरः[6]। यदि[7]। अत्यन्तम्[8]। उद्युक्तो[9] भवेत्। प्रभरते[10] च[11]। मर्दागिना[12]। स्तुतीनाम्[13]। ह[14] उद्गूर्णे[15]! होता[16]। मिथुनानि[17] याज्यां[18] चानुवाक्यां च। यजनकुशलः[19]। मनुष्यः।

नक्षद्धोता परि सद्म मिता यन्भरद्गर्भमा शरदः पृथिव्याः ।
क्रन्ददश्वो नयमानो रुवद्गौरन्तर्दूतो न रोदसी चरद्वाक् ॥३॥

नक्षद्धोता। परितः[20]। व्याप्नोति। होता[21]। सम्मितानि[22]। देवयजनानि[23], यत्र यत्र कार्यं[24] तत्र[25] गच्छन्। अथेन्द्रः शरदः[26]। गर्भमुदकम्[27]। पृथिव्याः[28]। आहरति[29]।

---

१. अर्चित P. अर्चन्ति D. अर्चयतीन्द्रम् । यद्वा वृषा फलस्य वर्षिताऽयमिन्द्र उक्तलक्षणैरश्वर्व्यादिभिरर्च्यते Sy.
२. हविषां वर्षिताऽयं यजमानः Sy.
३. वर्षकैर्हविष्प्रदातृभिरध्वर्य्वादिभिर्विशिष्टः सन् Sy.
४. ०कैः P. स्वायत्तेर्हव्यैः। यद्वा स्वयम्प्राप्तेन्धकं हव्यं येषां तादृशैः Sy.
५. हरिणादिरिवायमिन्द्रोऽश्नोऽशनशीलः सन् Sy.
६. अशान० P. व्यापकः पानाद्यर्थं धावन् Sy.
७. यत् D. यस्मादेवं तस्मादर्चति। यद्वा। अयमिन्द्रो यद् यथाऽश्नो मृग इवाति जुगुर्याद् भक्षयेत्तथाऽर्चतीत्यर्थः Sy.
८. अत्यर्थम् Sy.
९. उद्युङ्क्ते हविर्भक्षणाय। यथा मृगः क्षुत्पिपासार्दितः शीघ्रमुद्युङ्क्ते तथाऽयमिन्द्रोऽपि Sy.
१०. प्रकर्षेण सम्पादयति, तस्मादर्चतीत्यर्थः Sy.
११. ०तैव M.
१२. स्तुतियुक्तः Sy.
१३. मननं स्तोत्रमिच्छतां देवानाम् Sy.
१४. ह M.
१५. उद्गूर्णं M.
१६. एतन्नामक ऋत्विक् Sy.
१७. युग्मरूपाणि याज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिथुनौ वा जायापतिरूपः सन् Sy.
१८. यु० P.
१९. यागनिष्पादकः सन् Sy.
२०. परि यन् परितो गच्छन् Sy.
२१. होमनिष्पादकोऽयमग्निः Sy.
२२. ०ता P. परिमितानि Sy.
२३. ०यजमानानि M. सदनानि गार्हपत्यादिस्थानानि Sy.
२४. कार्यः D.
२५. P. adds तत्र कार्यं before तत्र।
२६. शदः P. व्याप्य च ... संवत्सरसम्बन्धिनम् Sy.
२७. गर्भस्थानीयमन्नं हविर्लक्षणम् Sy.
२८. भूम्याश्च सम्बन्धिनम् Sy.
२९. स्वीकरोति। सम्भरति वा। संवत्सरपर्यन्तं वर्धितं भूम्यामुत्पन्नमित्यर्थः। यद्वा संवत्सरसम्बन्धिनं वसन्तादिकाले ज्योतिष्टोमादिषु दीयमानं पार्थिवं हविर्भरत्। 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति श्रुतेः Sy.

शब्दायन्[1]। अश्वः[2]। नीयमानः[3]। रुवन्निव च। गौरिन्द्रः[4] शब्दं कुर्वन् भवति[5]। तस्य वाक्[6]। द्यावापृथिव्योः[7]। अन्तः[8]। दूतः[9]। इव। चरति[10] गर्जितलक्षणा।

ता कर्मार्षतरास्मै प्र च्यौत्नानि देवयन्तो भरन्ते।
जुजोषदिन्द्रो दस्मवर्चा नासत्येव सुग्म्यो रथेष्ठाः ॥४॥

ता कर्म[11]। तानि। कुर्मः[12]। अभिलषिततराणि[13]। इन्द्राय[14]। प्रभरन्ते[15]। बलकराणि[16]। ऋत्विजो[17] हवींषि[18]। सेवतामुभयान्यपि। इन्द्रः। दर्शनीयवर्चाः[19]। अश्विनाविव[20]। रथे तिष्ठन्[21]। सुखकरः[22]।

तमु ष्टुहीन्द्रं यो ह सत्वा यः शूरो मघवा यो रथेष्ठाः।
प्रतीचश्चिद्योधीयान्वृषण्वान्ववव्रुषश्चित्तमसो विहन्ता ॥५॥

तमु ष्टुहि। तम्। एव। स्तुहि[23]। इन्द्रम्। यः।[24]युद्धेषु गच्छति। यश्च। शृणाति[25] शत्रुम्। धनवान्[26]। यश्च। रथे तिष्ठति[27]। यश्च, अभिमुखान्[28]। अपि। शत्रून्[29] अत्यन्तं युद्धयति(ते)[30]।

---

१. शब्दायमानः is suggested. लुप्तोपममेतत्। अश्व इव क्रन्दति हर्षातिशयात् Sy. २. ईशः P.
३. नियº P. नयन्निन्द्राय हविर्भरम् Sy.
४. नीय...गौº M. गन्ता, उद्वृत्तो वृष इव Sy.
५. रौति, शब्दायते Sy.
६. वाभ्या P. वा M. स्तूयमानः स्तुवन्वा देवान् Sy.
७. श्यावाº M. रोदस्योः Sy.
८. मध्ये, रोदस्योरन्तरा Sy.
९. वार्ताहरो दूत इव Sy.
१०. चरति गच्छति। हविःस्वीकाराय पृथिवीं तत्प्रापणाय द्युलोकं च परिभ्रमतीत्यर्थः Sy. ११. कर्मा P.
१२. सम्पादयामः Sy.
१३. अर्षतराणि व्याप्ततराणि वा हवींषि Sy.
१४. इन्द्रया P. इन्द्राय तदर्थम् Sy.
१५. प्रकर्षेण सम्पादयन्ति। तद्वद्वयमपि सम्पादयाम इत्यर्थः Sy.
१६. च्यावयितॄणि दृढानि स्तोत्राणि कर्माणि स्वकीयानि सामर्थ्यानि वा Sy.
१७. ऋत्विजः P. देवानात्मन इच्छन्तो यजमानाः Sy.
१८. अस्मत्कृतं स्तोत्रादि कर्म Sy.
१९. ०यमच्चा M. दर्शनीयतेजाः शत्रूपक्षयणबलो वा Sy.
२०. नासत्याविव...तौ हि द्यावापृथिव्यात्मानौ, ताविव Sy.
२१. रथे वर्तमान एवम्भूतः सन् Sy.
२२. सुगम्यः सुखेन गन्तुं शक्यः Sy.
२३. हे होतः स्तुतिं कुरु Sy.
२४. यः खलु सत्वाऽतिप्रभूतबलः। यद्वा सत्वा सादकः शत्रूणाम् Sy.
२५. शौर्योपेतः Sy.
२६. बलवानन्नवान्वा Sy.
२७. रथे वर्तमानः Sy.
२८. प्रत्यभिमुखम् Sy.
२९. योद्धुरपि Sy.
३०. योद्धृतमः Sy.

वर्षणवान्। वारकस्य। अपि। तमसः। वारयिता।

प्र यदि॒त्था म॑हि॒ना नृभ्यो॒ अस्त्यरं॒ रोद॑सी क॒क्ष्ये॑ नास्मै॑ ।
सं वि॑व्य॒ इन्द्रो॑ वृ॒जनं॒ न भूमा॒ भर्ति॑ स्व॒धावाँ॑ ओप॒शमि॑व॒ द्याम् ॥६॥

प्र यदित्था। प्रकर्षेण। विद्यते। यत्। इत्थम्। महत्त्वेन। मनुष्येभ्यस्तेजः। तस्मै तेजसे। द्यावापृथिवी। सञ्चरणस्थाने। न। आलम्बनः? तेन तेजमिन्द्रः। भूमिम्। आच्छादयति। यथा। बलं सेनालक्षणं निष्क्रान्तम्। बिभर्ति। अन्नवानिन्द्रः। संदंशः? इव। दिवम्, स्थूणा वोपशः।

स॒मत्सु॑ त्वा शूर स॒ताम्॑ उरा॒णं प्र॑प॒थिन्त॑मं परितंस॒यध्यै॑ ।
स॒जोष॑स॒ इन्द्रं॒ मदे॑ क्षो॒णीः सू॒रिं चि॒द्ये अ॑नु॒मद॑न्ति॒ वाजैः॑ ॥७॥

समत्सु त्वा। समत्सु। त्वा। शूर! सताम्। बहुकुर्वाणम्। अतिशयेन प्रकृष्टमार्गं

---

१. घर्ष० M. वृषाणो वर्षितारो वज्रावय-स्तद्वान्। 'वृषा॑ ते॒ वज्र॑ उ॒त ते॒ वृषा॒ रथः॑' (RV. II.16.6.) इति हि निगमः Sy.

२. आवरकस्यापि Sy.

३. मेघादेः Sy.

४. ०तः M. विशेषेण घातकः। यस्मादेवं महानुभावस्तस्मात्स्तुहि Sy.

५. VM. ignores ह।

६. प्रभवति। ईष्टे स्वर्गादिप्रदानेन रक्षि-तुम् Sy.

७. M. adds इदम् after यत्; य इन्द्रः Sy.　८. स्वैश्वर्येण Sy.

९. नेतृभ्यः कर्मनिर्वाहकेभ्यो यजमानेभ्यः Sy.

१०. अस्मै रक्षकायेन्द्राय Sy.

११. द्यावापृथिव्यौ Sy.

१२. कक्ष्यते सती सञ्चाराय Sy.

१३. अलम्भवतः is suggested. नालं न पर्याप्ते। जगतोऽधीशस्येन्द्रस्य सञ्चा-रायाल्पत्वाद् द्यावापृथिव्यौ न पर्याप्ते इत्यर्थः। सृष्टावपि स्रष्टुर्महिम्नोऽधिक-त्वादिति भावः Sy.

१४. भूमि भूतानि वा Sy.

१५. तद्यथाऽऽवृणोति तथाऽयमपि स्वतेजसा सं विव्ये सम्यगावृणोति लोकत्रयम् Sy.

१६. लक्षणं is omitted by P. वृजेः वर्तनार्थस्यैवं रूपम्। तदिव Sy.

१७. वृष्टिलक्षणोदकवान्वा Sy.

१८. संवशः D. ईषदुपशेत इत्योपशं शृङ्गं तद्वृषभ इव। यद्वा परस्परं समीपे वर्तमानं क्षित्यन्तरि-क्षाख्यं लोकद्वयमोपशं तदिव द्यां बिभर्ति। लोकत्रयमपि बिभर्तीत्यर्थः Sy.

१९. ०णाद्योवशः P.

२०. सङ्ग्रामेषु Sy.

२१. त्वामेवाश्रित्य वर्तमानानाम् Sy.

२२. शौर्योपेतेन्द्र! Sy.

२३. प्राणिनाम् Sy.

२४. उरूण्यतिप्रभूतानि बलादीनि कुर्वाणम् Sy.

२५. प्रकृष्टमार्गतमं सुकृतिनामुत्तममार्गभूतम् Sy.

जिगमिषुम्[1]। शत्रूणां परितंसनाय=परिपेषणाय[2]। सोमेन मदयितुम्[3]। ईश्वरम्। प्रजाः[4]। ऐकमत्यं गता[5] भवन्ति। य[6] एनम्। प्राज्ञम्[6]। अन्नैः[7]। च। तर्पयन्ति[8] तांश्चानुमन्यते[9]?।

एवा हि ते शं सवना समुद्र आपो यत्त आसु मदन्ति देवीः।
विश्वा ते अनु जोष्या भूद्गौः सूरींश्चिद्यदि धिषा वेषि जनान् ॥८॥

एवा[10] हि[11] ते[12]। समुन्दने सति। त्रीण्यपि सवनानि[13]। एवम्। प्रजानां[14] शङ्कराणि[15] भवन्ति। यत्[16]। त्वदीयाः। इमा[17] आपः। देव्यस्त्वया विसृष्टाः[18]। आसु नदीषु[19]। मदन्ति[20]। स त्वं यदि। प्राज्ञान्[21]। अस्मान्। प्रज्ञया[22]। गच्छसि[23]। ततः सर्वा। ते[24]। वाक्[25]। सेव्या[26]। अनन्तरमेव[27]। भवति[28]।

---

१. ०षुः P. इन्द्रं शत्रूणां दारकम् Sy.
२. परिवेष० P. परिषवणाय M. अवतंसीकर्तुं भूषणीकर्तुम्। भूषयितुं वा निमित्तेऽर्थे Sy.
३. तव मदार्थं च Sy.
४. क्षोण्यो विशः परिजना मरुतः प्रयतन्ते Sy.
५. शता D. सह सेवमानाः समानप्रीतयो वा Sy.
६. प्रज्ञाम् M.
७. बलैः Sy.
८. अनुकूलं मादयन्ति सङ्ग्रामे मरुतस्तमेव स्वामिनं कृत्वा मादयन्ति हर्षयन्तीत्यर्थः। यद्वा ये यजमाना वाजैर्हविर्भिर्मादयन्ति ते समानप्रीतियुक्तास्तव मनुष्यभूता ऋत्विजो यजमानभूताः प्रजाः समत्सु सहमादनस्थानेषु यागेषूक्तलक्षणविशिष्टं त्वामेव पूजयितुं तव मा(म)दाय च प्रयतन्ते Sy.
९. ०नुमन्यते P.
१०. एवं हि सति Sy.
११. तव सम्बन्धीनि Sy.
१२. उदकसमुद्रवणापादानभूतेऽन्तरिक्षे Sy.
१३. सूयते सोमोऽत्रेति सवनानि सोमयागाः Sy.
१४. व्रजा ० P.
१५. सुखकरा भवन्ति Sy.
१६. य D. यदि Sy.
१७. इव M.D.
१८. द्योतमानाः Sy.
१९. प्रजासु निमित्तभूतासु Sy.
२०. ते त्वां मदन्ति मादयन्ति। अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्। यदा प्राण्युपकारार्थं वर्षणाय त्वां प्रेरयन्ति वृष्ट्युदकानि तदा खलु तव सोमयागाः सुखकरा भवन्ति। यज्ञसाधनवृष्टिप्रदानेन यागान्निर्वर्तयेत्यर्थः Sy.
२१. स्तोत्रादिप्रेरयितॄन् स्तोतृजनानपि Sy.
२२. धिषणया प्रज्ञया वृष्टिप्रदानरूपेण कर्मणा वा Sy.
२३. कामयसे तदा सर्वापि स्तुतिस्त्वदर्था भवति Sy.
२४. त्वाम् Sy.
२५. वात् P. स्तोत्रशस्त्ररूपा वाक् Sy.
२६. जोषणार्हा प्रीणयित्री Sy.
२७. अनुक्रमेण Sy.
२८. VM. ignores हि। ते। चित्

असा॑म॒ यथा॑ सुष॒खाय॑ एन स्वभि॒ष्टयो॑ न॒रां न शंसैः॑ ।
अस॒द्यथा॑ न॒ इन्द्रो॑ वन्दने॒ष्ठास्तु॒रो न कर्म॒ नय॑मान उ॒क्था ॥९॥

असाम। अनेनेन्द्रेण[1] वयम्। यथा। शोभनसखाय[2]। भवेम[3]। यथा वा शोभनाभीष्टाः[4] नराणाम्। इव। उदाराणां[5] स्तोत्रैरिन्द्रा[6][7]। यथा। भवेत्। इन्द्रः। अस्माकम्[8]। वन्दनेष्ठाः[9] क्षिप्रकारीव[10] पुरुषः। लौकिकं कर्म। उक्थानि[11]। प्रापयन्नात्मानमुत्तरत्र[12] सम्बन्धः।

विष्प॑र्धसो न॒रां न शंसै॑र॒स्माका॑स॒दिन्द्रो॒ वज्र॑हस्तः ।
मि॒त्रा॒युवो॒ न पू॒र्पतिं॒ सुशि॑ष्टौ मध्या॒युव॒ उप॑ शिक्षन्ति य॒ज्ञैः ॥१०॥

विष्पर्धसः। यथा। नराम्[13]। स्तुतिभिः। नरोऽन्यो[14] ऽन्यतस्पर्धी भवति। एवमस्माकं[15] विस्पर्धः[16]। भवतु[17]। इन्द्रः। वज्रहस्तः[18]। यथा। रक्षकं मित्रमिच्छन्तः[19]। पुरां पालयितारं राजा-[20]नम्। असाधूनां शासनार्थमिच्छन्ति[21][22]। एवं मध्यकामा[23] इन्द्रं प्रत्यात्मानम्। उपशिक्षन्ति वशी-कुर्वन्ति[24]। यज्ञैः[25]। मध्यो मदनाद् रक्षकमिच्छन्त इति।

---

१. इन, ईश्वर, इन्द्र ! Sy.
२. शोभनसखरूपसहायवन्तः Sy.
३. भूयास्म Sy.
४. शोभनाभ्येषणाः Sy.
५. राजादीनाम् Sy.
६. शंसनैरिव। स्तुतिभिर्यथा मनुष्याः शोभनाभीष्टा भवन्ति तद्वत् Sy.
७. ०त्रैरिन्द्रः P.D.
८. इदानीं परोक्षेणाह। नोऽस्मभ्यम् Sy.
९. ०ष्ठाः P.M. अस्मत्स्तुतौ वर्तमानः सन् Sy.
१०. त्वरमाण इव Sy.
११. उत्था० M. उक्थैः शस्त्रैः Sy.
१२. फलं प्रापयन्, स्तुत्या तुष्टः सन्नस्मदीयेन कर्मणा फलप्रापयिता ... हे ऋत्विजस्तथा कुरुतेति शेषः Sy.
१३. ०रा M. नेतॄणां मध्ये सस्पर्धाकारान् Sy.
१४. यथा विस्पर्धसः कुर्वन्ति सखिभूतास्तद्वत् Sy.
१५. ०क P. सखायो वयं तं तथा कुर्मः Sy.
१६. विविस्पर्धा M. ०र्धा D. P. विस्पर्धम् Sy.
१७. अनुकूलो भवतु Sy.
१८. विरोधिशिक्षणाय सर्वदा वज्रधारी Sy.
१९. मित्रेच्छवो हितैषिण इव Sy.
२०. पुरः स्वामिनम् Sy.
२१. सुशासने वर्तमानम् Sy.
२२. यथाऽभिमतदानेन पूजयन्ति तथा Sy.
२३. अस्माकं श्रियां यशसां च मध्येऽवस्थितिं कामयमाना अध्वर्य्वादयः Sy.
२४. उपेत्य यजन्ते। शिक्षतिर्दानकर्मा Sy.
२५. यज्ञसाधनैर्हविःस्तोत्रादिभिः Sy.

य॒ज्ञो हि ष्मेन्द्रं॒ कश्चि॑दृ॒न्धञ्जु॑हुरा॒णश्चि॒न्मन॑सा परि॒यन् ।
ती॒र्थे नाच्छा॑ तातृषा॒णमोको॑ दी॒र्घो न सि॒ध्रमा कृ॑णो॒त्यध्वा॑ ॥११॥

यज्ञो हि। श्रद्धयाऽनुष्ठीयमानः कः। चित्। एव। यज्ञो[1] भवति। इन्द्रम्। वर्धयन्[2]। पुनः पुनराह्वयन्[3]। अपि। मनसा[4]। परिचरन्नपि[5] कश्चिदेव वर्धयतीन्द्रम्। तीर्थस्थितम्[6]। आत्मीयं गृहम्[7]। प्राप्तुम्[8]। ततृषाणं[9] दूरस्थम्। दीर्घः[10]। अध्वा[11]। यथा। न। आक्रुणोति। एवं साधयितार-मिन्द्रं[13] न कश्चिदप्यभिमुखं करोति[14] यः कश्चिदेव भाग्ययुक्त[15] आकरोति यथा गमने प्रवृत्तो यः कश्चि-देव गृहं गच्छति तद्वदिति। तीर्थशब्दः[16] स्वावासवचनः। प्रथमो नकार उपमार्थीयः[17]।

मो षू ण॑ इन्द्रा॒त्र पृ॒त्सु दे॒वैरस्ति॒ हि ष्मा॑ ते शुष्मिन्नव॒याः ।
म॒हश्चि॒द्यस्य॑ मी॒ळ्हुषो॑ य॒व्या ह॒विष्म॑तो म॒रुतो॒ वन्द॑ते॒ गीः ॥१२॥

मो[18] षू णः। इन्द्र[19]! अस्माकम्[20]। एषु[21]। सङ्ग्रामेषु[22]। अन्यैर्देवैः[23]।

---

१. यज्ञवान्, यज्ञानुष्ठायी Sy.
२. इन्द्रं यज्ञेन वर्धयतीत्यर्थः Sy.
३. कुटिलगतिस्तु कश्चित् Sy.
४. मनसा केवलेन Sy.
५. परितो गच्छँल्लौकिकविषयादिकं ध्याय-न्वर्तते। यद्वा परि(:) वर्जनार्थः। वर्जयित्वा गच्छन्निदं प्राप्नोति Sy.
६. तत्र दृष्टान्तः। तीर्थे प्रसिद्धे मार्गे Sy.
७. पानीयादिकं सदनम् Sy.
८. आभिमुख्येन समीपे वर्तमानम् Sy.
९. ततृणां P. Missing in M. पिपासायुक्तं यथाऽविलम्बेन प्रीणाति स यथा तत्सदनमागच्छतीत्यर्थः। तद्वद्यज्ञेन कश्चित्पुमानिन्द्रमभिगच्छतीति Sy.
१०. कुटिलस्य दृष्टान्तः ।....वक्रत्वेनाति-दूरः Sy. ११. मार्ग इव। स यथा Sy.
१२. फलं पानीयादिरूपं फलार्थिनं वा पुरुषम् Sy. १३. ०न्द्र M.
१४. अर्वाक्करोति, नीचैः करोति । वर्जयती-त्यर्थः । तस्माद्यज्ञमार्गमजानानो वक्रो दूरे परिभ्रमति नेन्द्रं तर्पयति। तद्विलक्षण-स्तु वर्जयत्येव Sy.
१५. The Passage beginning with न कश्चिदप्यभिमुखं and ending with भाग्ययुक्तः is missing in M.
१६. ० शब्द P.
१७. VM. ignores स्म।
१८. मो इति निषेधार्थः Mah. मो इत्ययं निपातः प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादाख्यातस्य भवति। यस्यार्थं प्रतिषेधयति। नचाख्यातं विद्यते, अतः श्रुत्युक्तमध्याह्रियते U. मो इति प्रतिषेधे। निपातसमुदायो वा। सामर्थ्याल्लभ्या क्रिया; तस्या एव निषेध-सम्भवात् । अस्त्विति वक्ष्यमाणत्वाच्च BB. १९. देवनादिगुणक! BB.
२०. नोऽस्मान्, मे (मा) विनाशयेति शेषः Mah. अस्मान् Sy. अस्माकं प्रजाः U. अस्मान् BB. २१. एषूपस्थितेषु Sy.
२२. सङ्ग्रामेषु वर्तमानः Mah., U. वृष्ट्यर्थं मेघजयेषु Sy. सङ्ग्रामेषु प्रवृत्तिः BB.
२३. त्वया सह सख्यं प्राप्तैर्मरुन्नामकैर्देवैः सहि-तस्त्वम् Mah. मरुदादिभिः सह Sy. मरुद्भिः सहितः U.

शोभनम्[१]। मा भूत्[२]। अस्ति[३]। हि[४]। ते[५]। बलवन्[६]! शत्रूणामवयजनं[७] नाशनम्[८]। महतः[९]। मीढुषः[१०]। यव्या[११]=मिश्रयित्री[१२]। हविष्मतः[१३]। मरुतश्च[१४]। स्तौमि[१५]। अस्माकं[१६] वाग्[१७]गति[१८]।

---

१. सुशब्दो विनाशभावस्य सौष्ठवं ब्रूते Mah. सु इत्यनर्थकः U. सु सुष्ठु समीचीनमेव। सुष्ठु मा भूदिति वा।... शोभनमेतदिति BB.

२. तथा सति विनाशलेशो मा भूदित्यर्थः सम्पद्यते Mah. मो षु मैव त्याक्षीरिति शेषः। मरुत्सहितो युध्यस्वेत्यर्थः Sy. मा विमन्थीः, मा हिंसीः U. पृत्सु मा कार्षीः। ...'सुञः' इति सोष्यत्वम्। 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम्। 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति नसो णत्वम् BB.

३. विद्यत एव Mah. क उपकार इति चेत्। उपकृत्य हि प्रत्युपकारः प्रार्थ्यते। अस्ति हि...स्मेत्यनर्थकः U. पादादित्वाद-स्तीति न निहन्यते BB.

४. खलु Mah., Sy. यस्मात् U.

५. तव Mah., Sy. तव विषये U. तव प्रसादात् BB.

६. 'शुष्ममिति बलनाम' (Ngh. 2. 9.) Mah., U., BB.

७. अपयानं P. अवयानं D. अवयुतो यागः पृथग्भागोऽस्ति।...अवपूर्वस्य यजतेरे-तद्रूपम् Mah. अवयुज्य पृथक्कृत्य यजनं हविर्भागोऽस्ति। मरुद्भ्यः पृथगप्यस्ति हविर्भागः। केवलं मरुद्भ्य एव दीयते नास्मभ्यमतः कथं योत्स्यामीति न मन्तव्य-मित्यर्थः Sy. अवयुतो यागः पृथग्भागस्त-द्योगी U. करम्भपात्रयागोऽस्तु। अवयज-नमवयाः। 'अवेर्यजः' इति ण्विः। छान्द-सोऽन्त्यविकारः। सोर्वा डादेशः BB.

८. यद्वा, अवयाः शत्रूणां वर्जनाय गन्ता वज्रोऽस्ति ते Sy. वरुणपाशानामवयजनं विनाशहेतुरस्त्विति यावत् BB.

९. महश्चित् पूजा खलु। तस्य यथोक्तपूजो-पेतस्य तवास्मासु कृपालुत्वं युक्तमिति भावः Mah. महतोऽपि Sy. महतश्चित् U.

१०. 'मिह् सेचने' धातुः। वृष्टिप्रदत्वेन सेक्तुः Mah. हविष्प्रदातुः Sy. सेक्तुर्वरुणस्य वर्षयितुर्वा U. सेक्तुः सम्बन्धिनीय-मिष्टिः।...दाश्वानादौ मीढ्वानिति निपातितः BB.

११. यस्य M. यस्माद्यव्या यवमात्रसदृशी, अतिस्वल्पेति यावत्। शाखादित्वादिवार्थे यः BB.

१२. यवमयैः करम्भपात्रैर्निष्पन्ना होमक्रिया Mah. यस्य मम यव्या फलेनेङ्ग्रेण वा सह मिश्रयन्ती Sy. यद्वा इयमेवेष्टिस्तव प्रसादान्महती यव्या यावयित्री वरुण-पाशानां पृथक्करणसमर्थेति यावत्। छान्दसो यः BB.

१३. हविर्योग्यस्य तव Mah. प्रदेयहविर्युक्त-स्य Sy. यज्वतो मम BB.

१४. भवतः सखीन् Mah. यद्वा, एतत्पदद्वयं मरुतां विशेषणम्।...मीढुषः सेक्तॄन् हविष्मतो बलहविषा लब्धतो मरुतः Sy. तव स्वभूताः सञ्जातास्त्वदनुग्रहात् U.

१५. नमस्करोति। नमो मरुद्भ्य इत्येवमाका-रायाः स्तुतेर्नमस्काररूपत्वात्। मरु-द्विषयनमस्कारेणापि तुष्टस्य तव कृपैव युक्तेत्यर्थः Mah. 'वदि अभिवादनस्तु-त्योः,' स्तौति U.

१६. अस्मदीया Mah..

१७. स्तुतिरूपा वाक् Mah. स्तुतिशस्त्रादि-रूपा वाक् Sy. वाक् स्तोतृणाम् U.

१८. VM. ignores उ। स्म। चित्। यस्य

This stanza=YV. 3.46.
=TS. 1.8.3.1.

एष स्तोम॑ इन्द्र॒ तुभ्य॑म॒स्मे ए॒तेन॑ गा॒तुं ह॑रिवो वि॒दो नः ।
आ नो॑ ववृत्याः सुवि॒ताय॑ देव वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥१३॥

एष स्तोमः । एषः[1] । स्तोमः[2] । इन्द्र[3] ! त्वत्प्रीत्यर्थम्[4] । अस्माभिः कृतः । एतेन स्तोत्रेण[5] । अस्मान्[6] । मार्गम्[7] । लम्भय[8] । आवर्तय[9] । अस्मान् । पुनः पुनरभ्युदयार्थम्[10][11] ।

I.174.

त्वं रा॑जेन्द्र॒ ये च॑ दे॒वा रक्षा॒ नॄन्पा॒ह्य॑सुर॒ त्वम॒स्मान् ।
त्वं सत्प॑तिर्म॒घवा॑ न॒स्तरु॑त्र॒स्त्वं स॒त्यो वस॑वानः सहो॒दाः ॥१॥

त्वं राजेन्द्र । ये मनुष्याणामधिपतयः । देवाः[12] । तेषामपि त्वम् । इन्द्र ! राजा[13] भवसि रक्ष[14] । मानुषान्[15] । अस्मांश्च[16] । पाहि[17] । बलवन्[18] ! त्वम् । सतां पाता[19] । धनवान् । अस्माकम् । तारकः[20] । त्वम् । सत्यकर्मा[21] । आच्छादयिता तेजसा[22] । वीर्यस्य च दाता[23][24] ।

---

१. इदानीङ्कारितप्रकारः Sy.
२. स्तोत्रविशेषः Sy.
३. हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र ! Sy.
४. त्वदर्थम् Sy. ५. गमनेन वा Sy.
६. अस्मदीयम् Sy.
७. देवयजनमार्गम् Sy.
८. ०यत P. विदस्व Sy.
९. विदित्वा च...आवर्तस्व । अस्मद्यागं प्रत्यागच्छ Sy.
१०. सुहिताय शोभनगमनाय वा Sy.
११. VM. ignores हरिवः । देव । and विद्याम etc.
Ms. D. puts the figure ॥१७३॥ here to indicate the end of one hundred and seventythird hymn. No such number is given in P. and M.
१२. ये देवा मरुदादयः सन्ति तेषामपि विशेषेण Sy.
१३. अधिपतिः सर्वस्य जगतः Sy.
१४. पालय Sy. १५. मनुष्यान् M.
१६. कर्मनेतॄन् यजमानान् Sy.
१७. विशेषतोऽस्मानपि रक्ष Sy.
१८. शत्रूणां निरसितः Sy.
१९. सतां सतः कर्मफलस्य वा पाता Sy.
२०. तारयिता पापात् Sy.
२१. सत्योऽबाध्यः सत्यफलो वा Sy.
२२. स्वतेजसा सर्वं छादयन्, वसूनि वा कुर्वन् स्तोतृभ्यः Sy.
२३. सहसो बलस्य दाता भवेति शेषः Sy.
२४. VM. ignores one त्वम्

दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दर्त् ।
ऋणोरपो अनवद्यार्णा यूने वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः ॥२॥

दनो विशः । शरन्नाम्नोऽसुरस्य[1] । यदा[2] । सप्त[3] । पुरः[4] । दारितवानसि[5] । जगतः शर्मणे[6] । तदानीं तदीयान्[7] मृध्रवाचः[8] परुषवचनान्[9] । मनुष्यान्[10] । खण्डितवानसि[11] । हे अनवद्य[12] ! नदीः[13] । अपः[14] । त्वमृणोः[15] । यूने[16] । भवद्भजनाय पुरुकुत्साय[17] । शत्रुम्[18] ।

---

१. वशाशा॰ P. शारदीः प्रत्यग्राः । यद्वा । एतत्संवत्सरलक्षणकम् । संवत्सरपर्यन्तं दृढीकृता अपि Sy. शरदि भवाः SKN. शरत्कालोत्थाः संवत्सरोत्था वा । संवत्सरोऽपि हि शरदित्युच्यते 'स जीव शरदः शतम्' इति लिङ्गात् Dur.

२. व्यत्ययेन नपुंसकं पुंल्लिङ्गस्थाने यस्मादर्थे वा यत् । यस्माद्वा SKN. यस्मात्त्वम् Dur.

३. एतत्सङ्ख्याकाः Sy. सप्तसङ्ख्याकामेवं, (का एवम्) SKN. सुप्ताः Dur.

४. पुरीः Sy. मेघपुरः Dur.

५. अदारयः । पुरुषव्यत्ययः Sy. दृणातेश्छान्दसमेतद्रूपम् । दारितवानसि दारयसि वा SKN. त्वं दारयसि Dur.

६. सुखं यथा भवति तथा Sy. शर्म सुखं, (अ) क्लेशेन ये(या इ)त्यर्थः SKN. सुखमिच्छज्जनानाम् Dur.

७. ॰या P. M. तदीयाः Sy.

८. मृध्रा॰ P. मृद्ध॰ M. हे इन्द्र त्वं वृत्रसम्बन्ध्यसुराणां पुरभेदनसमये ... मर्षणवचनाः Sy. मृध्रशब्दो मृदुवचनः । मृदुवचश्च मृदुवाग् वचनात् क्विबिति शेषः SKN. मृदुवाचः Dur.

९. पुरुषवचानान् P.

१०. प्रजाः Sy. अस्माकं विशो मनुष्यान् SKN.

११. अदमयः । दमेरिदं रूपम् । यद्वा वर्णव्यत्ययः । नदः । अनदोऽशब्दयोऽसुरप्रजाः, अतिभयङ्करशब्दमकरोः Sy. दानमनसः सामर्थ्यादस्य भाष्यकारः, (उदा)जहार SKN. दानमनस एवैतानस्मभ्यम् Dur. 'दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु' N. 6.31.

१२. तथा कृत्वा हे अनवद्य कातरत्वानिन्दावन् हे इन्द्र Sy. अनवद्याः प्रशस्याः SKN. अनवद्यार्णा अनवद्योदकास्ताः पुरःDur.

१३. नदीः P. अरणशीलाः Sy. अर्णा नदीनामैतत् । नदीं प्रति SKN.

१४. अवस्त्वम् P. M. तदीयदुर्गस्थानान्युदकाश्रयाणि तटाकादीन् Sy. वृष्टिलक्षणाः SKN.

१५. अगमयः प्रावर्तयः । भग्नान्यकरोः Sy. विदार्य च ऋणोः, ऋणातेर्गतिकर्मणोऽर्वा रूपं गमयसि प्रापयसि SKN. अपगमितवानसीमं लोकं प्रति ।... स्वभाव एवैष तव लोकाननुग्रहीतुमित्यभिप्रायः Dur.

१६. नित्यतरुणाय, तदर्थम् Sy. 'यु मिश्रणे' मिश्रयित्रे च हविर्भिः स्तुतिभिश्च देवानाम् SKN. यौतिः स्तुत्यर्थः स्तोत्रे यजमानाय Dur.

१७. पुरुकु॰ P. एवमुपद्रुत्य ... एतन्नाम्ने राज्ञे Sy. कर्ता स्तोमानां कुत्ससम्बन्धः, (कुत्ससम्बन्धी) बह्वीनां स्तुतीनां कर्त्रे यजमानाय SKN. बहुस्तुतिकर्त्रे Dur.

१८. वृत्रमेतन्नामकमसुरम् Sy. धननामैवम् SKN. धनम् Dur.

वशमनयः[1]। "दानमनसो[2] नो[3] मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुर्वन्ति[4]" इति यास्कः[5]।

अजा वृतं इन्द्र शूरपत्नीद्याँ च येभिः पुरुहूत नूनम् ।
रक्षो अग्निमशुषं तूर्वयाणं सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः ॥३॥

अजा वृतः। गच्छ[6]। परिवृतः[7]। इन्द्र! दासपत्नीः=अपः[8]। द्याम्। च गच्छ[9]। येभिर्गच्छद्भिर्मरुद्भिः[10] सह[11]। पुरुहूत[12]! सम्प्रति। स त्वं वृष्ट्युत्पादनेन[13] रक्ष[14]। दवाग्निम्[15]। शोषरहितम्[16]। तूर्णगमनम्। यथा। सिंहस्तूर्णं[17] गच्छत्येवमग्निश्च। यजमानगृहे[18]। देवानां कर्माणि[19]। वासयितुमिति[20][21]।

---

१. असाधयः। अहनः। अयमैतिहासिकः पक्षः Sy. 'राध साध संसिद्धौ'। संराधयसि ददासीत्यर्थः SKN. सम्पादितवानसीत्यर्थः। यत एवमुपकारे प्रवृत्तो भवान् स्तोतॄणामन्येषां च जनानां, तस्माद् ब्रूमोऽस्माकमप्येतान्मृदुवाचः कुरु मनुष्यानिति Dur.

२. निरुक्तरूढ्या तु हे इन्द्र मृध्रवाचो विशो मर्षणध्वनियुक्ता वृष्टिरूपाः प्रजा दनोऽदमयः। अशब्दयो वा। अवर्षय इत्यर्थः। कदा, यद्यदा सप्त पुरः शारदीर्दर्त् सर्पणस्वभावान्प्रत्यग्रान् वृष्ट्या जगत्पूरकान्मेघानदारयस्तदेत्यर्थः, तथा कृत्वा हे अनवद्य, अर्णा अरणस्वभावा अप ऋणोरगमयः प्रावर्तयः कुल्यादिरूपेण। अनन्तरं यूने पुरुकुत्साय वृत्रं मुख्यं मेघं रन्धीरसाधयोऽहनः Sy.

३. एवमत्र 'दनः' इत्यस्मिन्पदे दकारे 'दानमनसः' इत्येतान्यक्षराण्यध्याहृतानि भाष्यकारेण। 'न' कारश्चास्मद्योगे विभज्योदाहृतः। तथार्थोपपत्तिदर्शनात् Dur.

४. N. reads कुरु instead of कुर्वन्ति; SKN. II. 498.

५. VM. ignores इन्द्र

६. गच्छ जेतुम् Sy.

७. वर्तन्त आस्विति वृतोऽसुरपुरीः। यद्वा। शूरा यजमानास्तैः पालिता वृतो वेदिभूमीः Sy.

८. अप M. शूरैः रक्षोभिः पालिताः Sy.

९. नूनमवश्यमज Sy.

१०. एभिः M. किं त्वमेक एव। न।...मरुदादिभिरनुगतोऽसि तैः सहितः सन् Sy.

११. सत्र M..

१२. बहुभिर्बहुधा वाऽऽहूतेन्द्र !

१३. ०ल्पा० P.

१४. रक्षस्वैव Sy.

१५. वैद्युतं होमाधारं वाऽग्निम् Sy.

१६. आशोषयितारमशान्तं वा Sy.

१७. रक्षणे दृष्टान्तः। सिंह इव, स यथा स्वाश्रयभूतं वनं गजाद्युपद्रवपरिहारेण रक्षति तद्वत्। असुरपुरभङ्गगमने वा दृष्टान्तः। सिंहो यथा निर्भयो विरोधिमृगान्हन्तुं धावति तद्वत् Sy.

१८. गृहे Sy.

१९. कर्माणि कुर्वन् Sy.

२०. वस्तुम्। यद्वा वासयितुं स्थापयितुं, कारयितुमित्यर्थः। यज्ञद्विट्सु हतेष्वग्नौ सुस्थिरे सति यागाद्यनुष्ठानपरः स्थास्यामीत्यर्थः Sy.

२१. VM. ignores उ।

शेषन्नु त इन्द्र सस्मिन्योनौ प्रशस्तये पवीरवस्य मह्ना ।
सृजदर्णांस्यव यद्युधा गास्तिष्ठद्धरी धृषता मृष्ट वाजान् ॥४॥

शेषन्[1] नु। शीघ्नाम्[2]। क्षिप्रम्। इन्द्र! स्वकीये[3]। स्थाने[4]। अभ्युदयार्थम्[5]। तव[6]। आयुधस्य[7]। महत्त्वेन[8]। अवासृजन्[9]। यत्[10]। अगन्तॄणि[11], उदकानि[12]। युद्धेनेन्द्रस्तदा[13]। अश्वौ[14]। अधितिष्ठति[15]। तथा[16] स्वबलेन[17] प्रगल्भेन[18]। शत्रुबलानि[19]। परिमार्ष्टि[20]।

वह कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन्त्स्यूमन्यू ऋज्रा वातस्याश्वा ।
प्र सूरश्चक्रं वृहतादभीकेऽभि स्पृधो यासिषद्वज्रबाहुः ॥५॥

वह कुत्सम्[21]। वह[22]। कुत्सं प्राप्ति[23]। इन्द्र[24]! यस्मिन्[25]। कामयसे[26] गन्तुम्। सन्ततगमनमिच्छन्ती[27]। ऋजु गच्छतः[28]?। तवाश्वौ[29]। सूर्यस्य[30]। रथचक्रम्[31]। प्रवृहतात्[32]। सङ्ग्रामे[33], इन्द्रः। अभियातु च

---

१. शेषं M. २. व्यत्ययेन परस्मैपदम् Sy.
३. सर्वस्मिन् समाने वा Sy.
४. स्वकीये स्थानेऽन्तरिक्षे वा। योनिरन्तरिक्षम् Sy.
५. किमर्थम्? ... प्रशंसनाय त्वत्स्तुतये। त्वन्महिमज्ञापनायेत्यर्थः Sy.
६. ते शत्रवः Sy.
७. किं सेवनादिसाधनेन, इत्याह। ... कुलिशस्य कुलिशशब्दस्य वा Sy.
८. महिम्ना। त्ववृवज्रप्रहारेण हता मेघाः शत्रवो वा तत्रैव शेरते, निपातेन पलायन्त इत्यर्थः Sy.
९. अवासृजः। अवाङ्मुखमपातयः। पुरुषव्यत्ययः Sy. १०. यदा Sy.
११. गाः, गच्छसि Sy.
१२. ०अगन्तृज्जुदकानि M.
१३. प्रहरणसाधनेनायुधेन युद्धेन वा Sy.
१४. तवर्थं हरी अश्वौ Sy.
१५. इधि० P. अध्यतिष्ठः। अत्रापि पुरुषव्यत्ययः। यद्वा। यदा हरी अधितिष्ठसि तदाऽवासृजः Sy. १६. यथा P.
१७. धर्षकेण सामर्थ्येन Sy.
१८. प्रगवृभेन P.D.
१९. अर्पणं कृत्वा वाजानन्नानि सत्यादिलक्षणानि Sy.
२०. शोधय प्रवर्षयेत्यर्थः Sy.
२१. वह कुत्सम् is omitted by M.
२२. प्रस्थापय Sy.
२३. एतन्नामानमृषिं प्राप्तम् Sy.
२४. वति M.
२५. यस्मिन् हविषि निमित्तभूते सति Sy.
२६. कुत्सम् ... तर्पयसे वा हविरादिकम् Sy.
२७. सन्ततगम० P. 'स्यूमकम्' (Ngh. 3.6.) इति सुखनाम, तदिच्छन्तौ सततगामिनौ वा Sy.
२८. ऋज्जे ग० P. ऋजू ग० D. ऋजुगामिनौ Sy. गच्छन्तौ is suggested for गच्छतः
२९. वातस्य वायोः समानवेगौ ... तदीयाश्वौ Sy.
३०. तवर्थं सूरः प्रेरकः सूर्यः Sy.
३१. स्वमण्डलं स्वरथचक्रं वा Sy.
३२. वृहता P. ऊर्ध्वं गमयतु प्रकाशयतु Sy.
३३. आसन्ने देशे Sy.

शत्रून् स्पर्धमानान्[1]। इन्द्रो वज्रबाहुः[2][3]।

जघन्वाँ इन्द्र मित्रेरूञ्चोदप्रवृद्धो हरिवो अदाशून् ।
प्र ये पश्यन्नर्यमणं सचायोस्त्वया शूर्ता वहमाना अपत्यम् ॥६॥

जघन्वान्। हतवानसि। इन्द्र! आत्मनो मित्राणां प्रेरयितॄन्[4]। प्रवृद्धचोदनस्त्वम्[5][6]। हरिवः![7] अदानशीलानयजमानान्[8]। ये। प्रपश्यन्ति[9]। पुत्रपौत्रैः सह। अन्नस्य[10]। प्रेरयितारम्[11]। त्वया[12]। धनाप्रदानेन हिंसिताः[13]। पुत्रपौत्रान्[14]। वहमानाः[15]। "यः खलु वै ददाति सोऽर्यमा" इति ब्राह्मणम्। एतदेव[16] तेषां हननम्[17]।

रपत्कविरिन्द्रार्कसातौ क्षां दासायोपबर्हणीं कः ।
करत्तिस्रो मघवा दानुचित्रा नि दुर्योणे कुयवाचं मृधि श्रेत् ॥७॥

रपत्[18] कविः।[19] अस्तौत् त्वाम्। उशनाः[20]। अन्नभजननिमित्तम्[21]। तस्मै क्षीणाय[22] त्वम्।

---

१. सङ्ग्रामं कुर्वतः शत्रून् Sy.
२. ०हुम् M.
अयमिन्द्रः Sy.
३. VM. ignores वातस्य
४. मित्राणां यजमानानामीरयितॄन्बाधकान्, तद्वैरिणां मित्रत्वं गच्छतो वा Sy.
५. चोदनैः स्तोत्रैः प्रवृद्धः सन् Sy.
६. M.adds प्रवृद्धनोदनः before त्वम्।
७. हरिभ्यां तद्वंस्त्वम् Sy.
८. अदन० D.
अदातॄन् Sy.
९. पश्यन्ति ते नराः Sy.
१०. अस्य P.D.
मनुष्यस्याध्वर्युर्विर्हविर्लक्षणान्नस्य वा Sy.
११. दातारं त्वाम् Sy.
१२. M. adds उदारं before त्वया।
१३. ०नेन . . .सिताः M. क्षिप्रा हविष्प्रदाने Sy.
१४. कुलस्यापातयितारं पुत्रम् Sy.
१५. ये सन्ति ते प्र पश्यन्। यद्वा। येऽर्यमणं त्वां पश्यन्ति त एवं भवन्ति। यद्वा। ये नरा अर्यमणं यं कञ्चिद्दातारं पश्यन् पश्यन्तस्त्वामयजन्त, आयोर्मनुष्यस्य सचा सहायभूतास्त्वया शूर्ताः क्षिप्ता वर्जिता अपत्यं पुत्रं वहमाना ये सन्ति ताञ्जघन्वान् भवेत्यर्थः Sy.
१६. एतत् is omitted by P.
१७. हनन P.
१८. रवत् P.
१९. रपत् कविः। अस्तौत् is omitted by M.
स्तौति। यद्वा। एतन्नामर्षी रपदस्तौदन्नार्थम्। तस्यातिप्रभूतमन्नं प्रादा इत्यर्थः Sy.
२०. क्रान्तदर्शी, अनूचानो वा होता Sy.
२१. अर्चनीयस्यान्नस्य लाभे निमित्तभूते सति Sy.
२२. प्राण्युपक्षपयित्रेऽसुराय Sy.

पृथिवीम्[1]। वर्धयित्रीम्[2]। कृतवानसि[3]। तथा निम्नां भूमीः[4]। चित्रदानाः[5]। करोति[6]। तथा[7] दुर्योणाख्ये[8] देशे। कुयवाचनामानमसुरम्[9]। युद्धे[10]। हिंसितवान्[11]। इन्द्रः[12]।

सना ता त इन्द्र नव्या आगुः सहो नभोऽविरणाय पूर्वीः ।
भिनत्पुरो न भिदो अदेवीर्ननमो वधरदेवस्य पीयोः ॥८॥

सना ता ते। इन्द्र! ते[13]। सनातनानि[14]। तानि धनानि[15]। नूतनाः स्तोतारः[16]। प्राप्नुवन्ति[17]। सोढवानसि[18]। अविरणस्य[19]। बह्वीः[20]। हिंसाः[21], नभोतिहिंसाकर्मा[22]। असुरपुराणि[23]। इव[24]। आसुरीः[25]। हिंसाः। भिन्नवान्[26]। तथा हिंसकस्य[27]। असुरस्य[28] वधार्थम्[29]। आत्मीयमायुधमत्यन्तं नमितवानसि[30]।

---

१. भूमिम् Sy.
२. शम्याम् Sy.
३. अकरोः। हत्वा भूमाववपातय इत्यर्थः Sy.
४. वार्षिकपाशुकसौमिकरूपा भूमीः क्षित्यन्तरिक्षद्युरूपा वा भूमीः Sy.
५. दानेन देयैर्धनैर्वा चायनीयाः Sy.
६. यद्वा तिस्रोऽयोरजतहिरण्यमयाः पुरीर्वानुचित्राः खण्डनेन चित्रा अकरोत् Sy.
७. (त)था M.
८. दुष्टयोनौ स्थाने । एतन्नामकस्य राज्ञः प्रीत्यर्थं वा Sy.
९. कुत्सितं शब्दायन्तमेतन्नामानमसुरम् Sy.
१०. सङ्ग्रामे Sy.
११. धनवानयमिन्द्रः Sy.
१२. VM. ignores इन्द्र
१३. तव सम्बन्धीनि Sy.
१४. सदातनानि नित्यानि Sy.
१५. शौर्याणि Sy.
१६. ०रं M. नवतरा इदानीन्तना ऋषयः Sy.
१७. आगच्छन्ति स्तुतिव्याजेन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः Sy.
१८. अभ्यभवः Sy.
१९. अविगतरणाय सङ्ग्रामनाशनाय Sy.
२०. बह्वी M.
२१. नभोंहिंसार्थात्क्विप् । तदन्तस्यैवं रूपम् । ता हिंसाः Sy.
२२. न भवति हि० M.
२३. तदर्थं भिदो भेत्तुर्घातिकाः, अदेवीरासुरीः पुरो न पुरीरिव Sy.
२४. नशात्मकस्यार्थे Sy.
२५. ०री M.
२६. विदारितवानसि । पुरुषव्यत्ययः Sy.
२७. हिंसकस्यासुरस्य Sy.
२८. अस्तुत्यस्य Sy.
२९. वज्रम् Sy.
३०. अनुकूलमकरोः। यद्वा। हे इन्द्र सना नित्यं तत्तत्काले ते तव सम्बन्धिन्यस्ता तानि। लिङ्गव्यत्ययः। ताः पूर्वीः पुरातन्य आपो नव्या नूत्नाः स्तुत्याः सत्य आगुराग़च्छन्ति। किमर्थम्? अविरणाय, अविरमणाय प्राणिनामविनाशाय। तदर्थं नभो हिंसकान् बन्धकान्वा मेघान्सहः मर्षणमकरोः। किञ्चादेवीः पुरोऽवर्षणेनादेवनशीलानुदकपुटबन्धान् भिनद् भिन्नानकरोः। तथाऽदेवस्यादेवनशीलस्य पीयोः प्रतिकूलस्य वृत्रस्य वधर्वज्रं ननमोऽनमयः Sy.

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्ऋणोरपः सीरा न स्रवन्तीः
प्र यत्समुद्रमति शूर पर्षि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥९॥

त्वं धुनिः । त्वम् । कम्पयिता[1] । कम्पयित्रीः[2] । अपः । मेघेभ्यो विद्रवानसि[3] । नद्यः[4] । इव । निर्गच्छन्तीः[5] । यदा त्वम् । तुर्वशम् । यदुं च समुद्रमध्यस्थौ[6] । समुद्रम् । प्रकर्षेण । अतिनयसि[7] तदा नौ[8] । अविनाशेन[9] । पारयेति[10][11] ।

त्वमस्माकमिन्द्र विश्वधं स्या अवृकतमो नरां नृपाता ।
स नो विश्वासां स्पृधां सहोदा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥१०॥

त्वमस्माकम् । त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र ! सर्वकालम्[12] । अस्तेनतमः[13] । नृणां[14] च । पाता[15] । भव । स त्वम् । विश्वासाम्[16] । स्पर्धमानानां[17] सेनानाम् । बलस्य खण्डयिता[18] भव[19] ।

---

१. कम्पयिता शत्रूणामसि Sy.

२. कम्पनोपेततरङ्गवतीः । अथवा धुनिर्नाम जलप्रतिरोधकार्यसुरः । स एव प्रतिबन्धकतया यासां तादृशीः Sy.

३. अगमयः । भूमावपातयः Sy.

४. तत्र दृष्टान्तः । ...नदीनामैतत् । सरणवतीर्नदीरिव तद्वत्सन्तता इत्यर्थः Sy. नदीः is suggested

५. ०च्छति P. ०च्छती D.
प्रवहन्तीः Sy.

६. ०स्थो P. उभावपि राजर्षी Sy.

७. अतिक्रम्य पूरयस्युदकं तदानीम् Sy.

८. तौ is suggested for नौ ।

९. अविनाशम् Sy.

१०. वारयेति P. अपालयः सम्पूर्णजलवर्षणेन Sy.

११. VM. ignores इन्द्र । शूर

१२. विश्वस्मिन्नपि काले विश्वप्रकारैर्वा Sy.

१३. यद्वा दातृतम इत्यर्थः Sy.

१४. नृ० P. अस्मदीयानां पुत्रभृत्यादिरूपाणां बहूनां मनुष्याणाम् । ... अपरो नृशब्दोऽनुवादः Sy.

१५. वानां M.
सर्वदा रक्षको भव Sy.

१६. सर्वासाम् Sy.

१७. स्पर्धानिमित्तानामस्मत्सेनानाम् Sy.

१८. तासामर्थाय बलस्य दाता भव Sy.

१९. VM. ignores नः and विद्याम etc.
Ms. D. puts the figure ॥१७४॥ here to indicate the end of one hundred and seventyfourth hymn. No such number is given in P and M.

I.175.

मत्स्यपायि ते महः पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।
वृषा ते वृष्ण इन्दुर्वाजी सहस्रसातमः ॥१॥

मत्स्यपायि[1]। माद्यस्व[2]। पीतः[3]। त्वया[4]। महान्[5]। मदः[6] – सोमः[7]। मधुपानपात्रस्य[8] सम्बन्धी[9]। हरिवः[10]! मत्सरः[11] सुरादिवरसः[12]?। पुमान्[13]। त्वया[14]। पुंसा[15]। सोमः[16]। बलवान्[17]। बहूनां वीराणामतिशयेन सम्भक्ता[18]।[19]

आ नस्ते गन्तु मत्सरो वृषा मदो वरेण्यः ।
सहावाँ इन्द्र सानसिः पृतनाषाळमर्त्यः ॥२॥

आ नस्ते। अस्माकमयं[20] सोमः। त्वं[21] आगच्छतु। तर्पयिता[22]। वर्षिता[23]। सोमः[24]। वरणीयः। शत्रूणां सहनवान्[25]। इन्द्र! सम्भजनशीलः[26]। सेनानां सोढा[27]। अमरणधर्मा[28]।

---

१. मत्सपायी P. मत्स्यपायी D.
२. माद्यस्व M. यतः पिबस्यतो मत्सि माद्यसि मादयस्व वा। पात्रे यथा सोमः पूर्यते तथाऽप्यधिकं पिब पीत्वा च मादयस्वेत्यर्थः Sy.
३. पीयते । आशंसाया विवक्षितत्वाद्भूतवत्प्रयोगः Sy.
४. स्वयं M. तृतीयार्थे षष्ठी । यद्वा पात्रस्येव ते तव स्वभूतो महो महान्सोम इति वा योजना Sy.
५. महान् पूज्योऽयं सोमः Sy.
६. महान् (मदयिता वर्षिता सोमो वरणीयः शत्रूणां सहनवानिन्द्र संभजनशीलस्सेनानां सोढा मरणधर्मा) मदः P.
७. तर्पयिता Sy.
८. तत्पात्रेणेव सोमपात्रेण यथा धार्यते सोमस्तत्सदृशेन Sy. ९. ०न्धि P.
१०. हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र ! Sy.
११. ०राः M. मदसाधनः Sy.
१२. ०वसः P. सुदिरिवरसं M. सुरादिरसः is suggested.
१३. वर्षिता Sy.
१४. तुभ्यम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी Sy.
१५. अभिमतवर्षित्रे Sy.
१६. क्लेदयिता, आह्लादकारीत्यर्थः Sy.
१७. अन्नवान् । अन्नवा (का)र्यतृप्तिसद्भावादन्नवानित्युच्यते Sy.
१८. ०क्ताः M. अपरिमितदातृतमः । सहस्रपुरुषसम्भजनपर्याप्तशक्त्यतिशयो वा, एवम्महानुभावः सोमः सम्पादितः । तं पिबेत्यर्थः Sy.
१९. VM. ignores इव
२०. अस्मदीयः Sy. २१. त्वाम् Sy.
२२. मदसाधनः Sy. २३. कीदृशोऽयम्? वृषा वर्षकः Sy. २४. तर्पयिता Sy.
२५. सहायवान् सहसा बलेन तद्वान्वा Sy.
२६. सम्भजनीयः Sy.
२७. शत्रुसेनाया अभिभविता Sy.
२८. अविनाशी । ईदृशः सोमस्त्वामागच्छतु । यद्वा । उत्तरार्द्धं इन्द्रपरतया व्याख्येयः । हे इन्द्र सहावान्, अस्मद्दत्तसोमसहायवान् बलवान्वा । सानसिरस्माभिः सम्भजनीयः पृतनाषाळमर्त्यश्च भवसि Sy.

त्वं हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथम् ।
सहावान्दस्युमव्रतमोषः पात्रं न शोचिषा ॥३॥

त्वं हि शूरः । त्वम् । हि[1] । शूरः[2] । सङ्ग्रामं सम्भक्ता[3] । चोदितवानसि[4] । मनोः[5] पुरः । रथम्[6] । सङ्ग्रामे सहनवान्[7] । अयजमानम्[8] । तं स्वशत्रुम्[9] । दग्धवानसि[10] । ग्राममिव । पात्रम्[11] । अग्निना[12] ।

मुषाय सूर्यं कवे चक्रमीशान ओजसा । वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥४॥

मुषाय । द्विकर्मको मुष्णातिः[13], बलेन[14] । सूर्यं देवम्[15] । सर्वेश्वरस्त्वम्[16] । रथचक्रम्[17] । अमुष्णाः[18] । प्रापय[19] । शुष्णवधार्थम्[20] । आत्मीयं वज्रम् । तथा कुत्समृषिं प्रति[21] । वातसमैः[22] । अश्वैर्गच्छ[23][24] ।

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युम्निन्तम उत क्रतुः ।
वृत्रघ्ना वरिवोविदा मंसीष्ठा अश्वसातमः ॥५॥

शुष्मिन्तमः[25] । शत्रूणां शोषयितृतमः[26] । तव । मदः[27] । अतिशयेन[28] धनयुक्तम्[29] । च[30] । कर्म[31] ।

---

१. खलु Sy. २. शौर्योपेतः Sy.
३. दातासि Sy.
४. मोदि० P. प्रेरय Sy.
५. अतो मनुषो मनुष्यस्य मे Sy.
६. रंहणं स्पन्दनं मनोरथं वा स्वर्गगमन-साधनं यज्ञाख्यं रथं वा Sy.
७. ०नवाद् M. सोमसहायवान् बलवान्वा भूत्वा Sy.
८. अकर्माणमननुष्ठायिनम् Sy.
९. उपक्षपयितारम् Sy.
१०. दह।...यागाधिकारी सन् यो न यजते तं दहेत्यर्थः Sy.
११. किमिव? ...अग्निः...स्वाधारं पात्र-विशेषमिव Sy.
१२. दीप्त्या ज्वालया Sy.
१३. ०ष्णतिः M. १४. हे कवे क्रान्त-दर्शिन्निन्द्र...सामर्थ्यातिशयेन Sy.
१५. सूर्यस्य...षष्ठ्येकवचनस्य द्वितीयैक-वचनादेशः । तत्सम्बन्धि Sy.
१६. समर्थः सन् Sy. १७. चक्रमेकम् Sy.
१८. पूर्वं सूर्यरथस्य चक्रद्वयमस्ति (मासीत्) एकमिन्द्रो मुमुष इतीतिहासः Sy.
१९. अवहः शुष्णं हन्तुं वज्रमधारयः । यद्वा शुष्णवधाय वज्रमवहः Sy.
२०. एतन्नामकायासुराय तद्वधार्थम् । द्विती-यार्थे वा चतुर्थी । शुष्णं हन्तुमित्यर्थः Sy.
२१. कर्तनसाधनम् ।...कुत्सं महर्षिमगमः शुष्णासुरधनं कुत्सायादा इत्यर्थः...'त्वं कुत्सं शुष्णहत्येष्वाविथ' (RV.I.51.6.) 'कुत्साय शुष्णमशुषम्' (RV. IV. 16. 12.) इत्यादीति Sy.
२२. वायुवेगैर्वाश्वैर्युक्तः सन्...तं च हत्वा तदीयैर्वायुवेगैः Sy.
२३. अश्वैस्तदुपलक्षितैस्तदीयैर्धनैः Sy.
२४. VM. ignores कवे
२५. ०न्तः P. २६. बलवत्तमः Sy.
२७. सोमपानजनितः Sy.
२८. मतोऽति० M. मतोदाति० P.
२९. अतिशयेनान्नवान्यशोवान्वा Sy.
३०. अपिच Sy. ३१. व्यापारोऽस्मदर्थः Sy.

तावियौ, भवन्तो ? हन्तारौ। धनस्य सम्भयितारौ। पूजयंस्त्वम्। अध्वयोः सम्भक्तुतमः।

यथा पूर्वेभ्यो जरितृभ्यं इन्द्र मयंइवापो न तृष्यंते बभूथं।
तामनुं त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥

यथा पूर्वेभ्यः। यथा। मधुम्लदन्द्र प्रभृतिभ्यः। स्तोतृभ्यः। त्वमिन्द्र! तृष्यते जनाय। सुखकरमन्नमिव। उदकानि। इव च। त्वं बभूविथ। तादृशीं मदीयाम्। वाचम्। प्रति। त्वाम्। अत्यन्तमाह्वयामि।

I.176.

मत्सि नो वस्यंइष्टय इन्द्रमिन्दो वृषा विंश।
ऋघायमाण इन्वसि शत्रुमन्ति न विन्दसि ॥१॥

मत्सि। माद्य। अस्माकम्। अभ्युदयार्थमिन्द्र! त्वं च सोम! इन्द्रम्। आविश।

---

१. वृत्रघातिनौ Sy. वृत्रस्य is suggested for भवन्तो:

२. धनस्य परिचरणस्य वा सेवयितारौ सम्भयितारौ तव भवन्तू Sy.

३. अनुज्ञातवानसि। शत्रुघातिनौ धनदातारौ च स्यातामित्यनुग्रहमकरोरित्यर्थः Sy.

४. अश्वोपलक्षितबहुधनदास्त्वम् Sy.

५. VM. ignores हि

६. पुरातनेभ्यः Sy.

७. तत्र दृष्टान्तः।...तृषार्तस्य Sy.

८. मयः सुखम्। सुखस्वरूपमिव Sy.

९. उदकानि यथा सुखकराणीति तद्वत् Sy.

१०. बहुथ P. बभूथ M. अभवः। तद्वत् स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं सुखो भव Sy.

११. तस्मात्ताम् Sy.

१२. त्वत्प्रीतिकरीं प्रसिद्धां स्तुतिम् Sy.

१३. तुभ्यम् Sy.

१४. पुनः पुनः करोमि। यद्वा। तां निविदमनु 'तृतीयार्थे' (P. 1.4.85.) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्। तया स्तुत्या त्वां जोहवीमि पुनः पुनराह्वयामि Sy.

१५. VM. ignores विद्याम etc. Ms. D. puts the figure ॥१७५॥ here to indicate the end of one hundred and seventyfifth hymn. No such number is given in P. and M.

१६. मादयस्व Sy.

१७. वसीयसो धनस्य प्राप्तये उत्तमलक्षणाय यागाय वा Sy.

१८. तदर्थं त्वमेव...वृषा कामानां वर्षिता Sy.

१९. क्लेदयितः सोम! Sy.

सपत्नान्[1] बाधमानः[2]। गच्छसि[3]। शत्रुं[4] च। अन्तिके। न। लभसे[5] कञ्चन[6]।[7]

तस्मिन्ना वेशया गिरो य एकश्चर्षणीनाम् ।
अनु स्वधा यमुप्यते यवं न चर्कृषद्वृषा ॥२॥

तस्मिन्ना वेशय। तस्मिन्[8]। स्तुतीः[9]। आवेशय[10]। प्रधानः[11]। मनुष्याणाम्[12]। यम्[13]। लक्षीकृत्य[14]। वर्षत्ययमिति बुद्ध्वा[15]। अन्नम्[16]। उप्यते[17]। स यवम्[18]। इव। पुनः[19] पुनरकृषन्[20]। बलीवर्दो[21] भवति, बलीवर्दे हि सति बीजान्यावपन्ति[22]।

यस्य विश्वानि हस्तयोः पञ्च क्षितीनां वसु ।
स्पाशयस्व यो अस्मध्रुग्दिव्येवाशनिर्जहि ॥३॥

यस्य विश्वानि। यस्य[23]। विश्वानि[24]। धनानि[25]। हस्तयोर्निवसन्ति[26]। पञ्चानाम्[27]।

---

१. सोमेन्द्र...सप० M. अथ तथा पीतः सन् ...शत्रून् Sy.
२. हिंसयन् Sy. ३. व्याप्नोषि Sy.
४. शत्रून् P.
५. यतः शत्रवस्त्वत्सामर्थ्येन पलायिता अतो न विन्दसि। यद्वा, उत्तरार्धं इन्द्रपरतया व्याख्येयः। हे इन्द्र त्वं तं सोमं पीत्वा ऋघायमाणः सन्निन्वसि। अन्तिके शत्रुं न विन्दसि Sy.
६. कञ्चन is missing in M.
७. VM. ignores वृषा
८. हे अन्तरात्मन् होतर्वा तस्मिन्प्रसिद्ध इन्द्रे Sy. ९. स्तुतिरूपा वाचः Sy.
१०. स्थापय। तं स्तुहीत्यर्थः Sy.
११. The passage beginning with तस्मिन्नावेशय and ending with प्रधानः is missing in M. एक एव स्थानीयः Sy
१२. य इन्द्रः...ज्ञानवतां मनुष्याणाम् Sy.
१३. य M. १४. यमेवेन्द्रमनु Sy.
१५. स चेन्द्रो वृषा वर्षकः सन् Sy.
१६. हविर्लक्षणमन्नम् Sy.
१७. दीयत इत्यर्थः Sy.
१८. यवमिव पक्वं यवं यथा Sy.
१९. अन्नमपि...पुनः M.
२०. ०नरवृषन् M. पुनः कृषन् is suggested. क्रमेणाददते कर्षकास्तद्वदादत्ते। यद्वा। अनु स्वधाऽन्नसाधनं व्रीह्यादिकमुप्यते भूमौ। यस्येन्द्रस्य वृष्टिरूपमनुग्रहमपेक्ष्योप्यत इत्यर्थः। स च वृषा वृष्टेर्वर्षिता स इन्द्रो यवं न यवमिव सर्वबीजमपि चर्कृषत् पुनः पुनः करोत्यङ्कुरयति। हविःसाधनत्वप्राशस्त्यमपेक्ष्य यवशब्दः प्रयुक्तः। एवम्महानुभाव इन्द्रे गिर आ वेशयेति Sy.
२१. बलीवर्दो भवे P.
२२. VM. ignores यः
२३. इन्द्रस्य Sy.
२४. यस्य। विश्वानि is omitted by M. सर्वाणि Sy.
२५. वसूनि Sy. २६. धृतानि भवन्ति Sy.
२७. देवा मनुष्याः पितरः पशवः पक्षिणश्चेति पञ्चजनाः। चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः पञ्चजना इत्यन्ये Sy.

क्षितीनामर्याय स त्वम्। यः। अस्मभ्यं द्रोग्धा। तं बुध्यस्व बुद्ध्वा च। दिवि भवा। अशनिरिव। तं जहि।

असुन्वन्तं समं जहि दूणाशं यो न ते मयः।
अस्मभ्यमस्य वेदनं दद्धि सूरिश्चिदोहते ॥४॥

असुन्वन्तम्। अयजमानम्। सर्वं जगत्। नाशय। नाशयितुमशक्यम्। यः। न। ते। सुखं करोति। अस्मभ्यम्। अरय। धनम्। देहि। तव स्तोता। हि। वहते धनम्।

आवो यस्य द्विबर्हसोऽर्केषु सानुषगसत्।
आजाविन्द्रस्येन्दो प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥५॥

आवो यस्य। यस्येन्द्रस्य। द्विगुणवर्हणस्य बलवतः। स्तोत्रेषु। यः सानुषक्। भवति तम्। इन्दो! त्वं रक्षसि। तथाऽस्येन्द्रस्य। यो हविष्मान् भवति तम्। युद्धे। बलेषु।

---

१. क्षियन्ति निवसन्ति गच्छन्ति वा क्षितयो मनुष्याः पञ्चानां मनुष्याणां प्रीणयितृणि Sy.
२. बोधि M. बुह्यति Sy.
३. Omitted by M.
४. बायस्व Sy.
५. बुध्वा P. D.
६. नविवि M. ७. अशनिर्भूत्वा Sy.
८. अस्मद्द्वेष्टन् Sy.
९. सोमाभिषवमकुर्वाणम्। स्वामयजन्तमित्यर्थः Sy.
१०. अयं सर्वानुवासः सर्वशब्दपर्यायः। अयष्टॄन्सर्वान्। यद्वा। सममेकोद्योगेनाविशेषेण वा जहि Sy.
११. जनं M.
१२. दुःखेन नाशनीयम् Sy.
१३. ये P. D. M.
१४. न भवति Sy.
१५. तव सुखहेतुः Sy.
१६. मय इति सुखनाम Sy.
१७. यो होमेन स्तुत्या वा न प्रीणाति तं जहि Sy.
१८. 'वह् दाने' इत्यस्माद् व्यत्ययेन परस्मैपदम्। छान्दसः शपो लुक् Sy.
१९. विवेकार्थे Sy.
२०. वहते P. प्राप्नोति Sy.
२१. आपो P.
२२. इन्दो सोम! तव यस्य Sy.
२३. स्तोत्रहवीरूपद्विविधपरिवृढकर्मवतो यजमानस्य Sy.
२४. मन्त्रेषु Sy. २५. सातत्यम् Sy.
२६. भवेत् Sy.
२७. यजमानम् Sy. २८. इन्द्रो M.
२९. तर्पयसि वा। यद्वा कर्मणि षष्ठी। यं द्वयोः स्थानयोः परिवृढं यमिन्द्रं हे इन्दो यवार्केषु सानुषगसद् भवेस्तवावोऽरक्षः, अतर्पयो वा Sy. ३०. तस्यैव Sy.
३१. तथाप्यवन्तं तमिन्द्रम् Sy.
३२. सङ्ग्रामे Sy.
३३. अन्नेषु वा निमित्तभूतेषु Sy.

र्षेण रक्षसि[1]।

था पूर्वेभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मयइवापो न तृष्यते बभूथ ।
मनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥[2]

I.177.

ा चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः ।
तः श्रवस्यन्नवसोप मद्रिग्युक्त्वा हरी वृषणा याह्यर्वाङ् ॥१॥

आ चर्षणिप्राः। मनुष्याणां पूरयिता[3]। वर्षिता च[4]। तेषाम्[5]। राजा च[6]। पुरुहूतः[7]। द्रः[8]। स्तुतः सन्[9]। अन्नमिच्छन्[10]। अन्नेन सह[11]। मदभिमुखम्[12]। उपायाहि[13]। वृषणौ[14]। अश्वौ। स्वरथे क्त्वा[15]। इतोमुखः[16][17]।

ते वृषणो वृषभास इन्द्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः ।
आ तिष्ठ तेभिरा याह्यर्वाङ् हवामहे त्वा सुत इन्द्र सोमे ॥२॥

ये ते वृषणः[18]। ये[19]। तव। इन्द्र! वर्षितारः[20]। वर्षितुः[21]। मन्त्रेण[22] रथे[23] युज्यमानाः[24]। कामानां

---

१. प्रकर्षेणारक्षः । पानसमये तर्पयित्वा सङ्ग्रामसमये बलवर्धनेन जयप्राप्तशत्रुधनतर्पणेन वाऽरक्ष इत्यर्थः Sy. Ms. D. puts the figure ॥१७६॥ here to indicate the end of one hundred and seventy-sixth hymn. No such number is given in P. and M.

२. This stanza is identical with RV. I. 175. 6. As it has already been explained, it is left uncommented here by VM.

३. अयमिन्द्रः... चर्षणयो मनुष्याः । तेषां धनादिना प्रीणयिता Sy.

४. Omitted by P. D. कामानां वर्षिता Sy. ५. जनानां सर्वेषाम्... तथा कृष्टीनाम् । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणाम् Sy. ६. स्वामी Sy.

७. बहुभिराहूतः Sy. ८. ईदृश इन्द्रोऽस्मानाजानात्वागच्छतु वा Sy.

९. उत्तरार्धः परोक्षवादः। हे इन्द्र स्तुतोऽस्माभिः Sy.

१०. हविर्लक्षणान्नमिच्छन् Sy.

११. अस्मद्रक्षणेन तर्पणेन वा युक्तः सन् Sy.

१२. मदमुख P. मदभिमुखमञ्चन् Sy.

१३. ०पया० D. आगच्छ Sy.

१४. वर्षकौ युवानौ Sy.

१५. योजयित्वा Sy.

१६. अस्मदभिमुखम् Sy.

१७. VM. ignores कृष्टीनाम्

१८. ये सन्ति Sy. १९. तव सम्बन्धिनः Sy.

२०. ०रौ M. वर्षका युवानो वर्षणवन्तो वा Sy. २१. ०तुं P. श्रेष्ठाः Sy.

२२. परिवृढेन मन्त्रेण Sy.

२३. रथेन P. रथैः M. २४. ०ना D.

वर्षितूरथा:[१]। अश्वा:[२]। शिष्टं स्पष्टम्[३]।

आ तिष्ठ रथं वृषणं वृषा ते सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।
युक्त्वा वृषभ्यां वृषभ क्षितीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोप मद्रिक् ॥३॥

आ तिष्ठ[४]। परिषिक्तानि[५]। मधूनि मधुसदृशा:[६] सुतस्य सोमस्य ग्रहा:[७]। परित: प सिक्ता इति। प्रवान् मार्ग:[८] प्रवण:[९], शिष्टं स्पष्टम्[१०]।

अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इमा ब्रह्माण्ययमिन्द्र सोमः ।
स्तीर्णं बर्हिरा तु शक्र प्र याहि पिबा निषद्य वि मुचा हरी इह ॥४॥

अयं यज्ञ:। त्वदर्थं तायमान:[११]। यज्ञ:। देवान् प्रति गच्छन्[१२]। अयम्[१३]। तथा पशु:[१४], एवमुत्तरत्रापि[१५]। इदं च[१६] विस्तीर्णमस्माभि:[१७]। बर्हि:[१८]।[१९]

---

१. वर्षणरथवन्त:। तत्र नियुक्ता इत्यर्थ: Sy.

२. ईदृशा:...अश्वा: Sy.

३. तानातिष्ठ, आश्रय, आरोह । तैभिस्तै-र्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि, आगच्छ । वयं च हे इन्द्र सोमे सुते सति त्वा त्वां हवामह आह्वयाम: Sy.

४. हे इन्द्र त्वं रथमातिष्ठ, आश्रय यज्ञगमनार्थम् । कीदृशं रथम्? वृषणं वर्षकं कामानाम् । किमर्थमिति चेदुच्यते । ते त्वदर्थं वृषा वर्षक: सोम: सुतोऽभिषुत: Sy.

५. परित: सिक्तानि सम्पादितानि । यद्वा मधूनि मधुरा: सोमरसाश्चमसेषु पूरिता: Sy. ६. मधुराणि घृतक्षीरादीनि Sy.

७. गृहा: M. संग्रहा: P. आगमनप्रकार उच्यते । हे वृषभ वर्षकेन्द्र ! वृषभ्यां वर्षकाभ्यां हरिभ्यां युक्त्वा रथं योजयित्वा क्षितीनां कर्मसु निवसतां यजमानानामस्माकमनुग्रहाय । क्षितीनां वृषभेति वा योज्यम् Sy.

८. प्रवता वेगवता रथेन Sy.

९. ०ण P.

१०. मद्रिक् मदभिमुखमञ्चन्मदाभिमुख्येनोपयाहि Sy.

११. ताय० P.

१२. अहर्गणेषु मध्येष्वहस्सु हारियोजनग्रहस्य याज्या 'अग्निष्टोमोऽस्यग्निष्टोम:' इति खण्डे सूत्रितम् । 'अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इतीतरेषु' (ASSS. 6.11.) इति । हे इन्द्र ! अयं यज्ञो देवया देवान् गच्छन् भवति Sy.

१३. M. adds अयं after तथा।

१४. तथाऽयं यज्ञो मियेध: । मेध: पशु: । 'पशुर्वै मेध:' (AB. II.6.) इति हि श्रुति: Sy.

१५. ०रेव (शिष्टं स्पष्टं) मुत्तर० P. इमा, इमानि ब्रह्माणि मन्त्रा: । अयं सुत: सोम: Sy. १६. आसनायास्तृता: Sy.

१७. दर्भा: । एते पदार्थास्त्वदुचिता एवं (व) सम्पादिता: Sy.

१८. हे शक्र, इन्द्र तु पुन: किमित्युक्ते, आ प्र याहि प्रकर्षेण शीघ्रमागच्छ । आगत्य च निषद्य बर्हिष्युपविश्य पिब सोमम् । तदर्थमिहास्मिन्देवयजने हरी अश्वौ विमुच वियोजय । छान्दसो मुमभाव: Sy.

१९. VM. ignores आ तु etc.

ओ सुष्टुत इन्द्र याह्यर्वाङुप ब्रह्माणि मान्यस्य कारोः।
विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥५॥

ओ सुष्टुतः। इन्द्र! सुष्ठु मया स्तुतस्त्वम्[१]। मान्यस्य[२]। कारोः[३]। इमानि ब्रह्माणि[४]। उपयाहि[५] रक्षणार्थम्[६]। इन्द्रं स्तुवन्तो[७] वयम्। वासम्[८]। लभेमहि[९]।

I.178.

यद्ध स्या त इन्द्र श्रुष्टिरस्ति यया बभूथ जरितृभ्य ऊती।
मा नः कामं महयन्तमा धग्विश्वा ते अश्यां पर्याप आयोः ॥१॥

यद्ध स्या। इन्द्र! यत्[१०]। खलु[११]। ते[१२]। क्षिप्रता[१३]। इयम्[१४]। विद्यते। यया[१५]। भवसि[१६]। स्तोतृभ्यः। रक्षायै[१७]। तस्मात्[१८] त्वम्, अस्माकम्। कामम्[१९]। वर्धमानम्[२०]। मा। आधाक्षीः। विश्वानि[२१]। त्वदीयानि[२२]। कर्माणि[२३]। पर्यश्यामहम्[२४]। गन्तुः[२५], आप[२६] इति दीर्घश्छान्दसः[२७]।

---

१. ०त त्व P. स्तत्र त्वम् M. अस्माभिः सम्यक् स्तुतः सन्नर्वाङस्मदभिमुखम् Sy.
२. मन्यस्य P. किमुद्दिश्य ... माननीयस्य Sy.
३. तारोरि० M. स्तोतुर्होतुः कर्तुर्यजमानस्य वा Sy.
४. मन्त्रान् Sy.
५. उपलक्ष्य Sy.
६. आयाहि, आगच्छैव। मा विलम्बय Sy.
७. स्तुवन्तोऽभिमतं शब्दयन्तो वा वयम्। अवसा त्वद्रक्षणेन रक्षिताः सन्तः Sy.
८. वस्तुं सुखेन संस्थातुमहनि वा सर्वेष्वहस्सु, अन्नादिकम् Sy.
९. VM. ignores ओ। अर्वाङ्। अवसा। विद्याम etc. Ms. D. puts the figure ॥१७७॥ here to indicate the end of one hundred and seventyseventh hymn. No such number is given in P. and M.
१०. या Sy. या is suggested for यत्
११. प्रसिद्धा Sy.
१२. तव Sy.
१३. सर्वत्र श्रूयमाणा समृद्धिः Sy.
१४. असौ Sy.
१५. ययौ M.
१६. समर्थो भवसि Sy.
१७. ऊत्यै रक्षणाय Sy.
१८. तस्मा P.
१९. अभीष्टम् Sy.
२०. अस्मान्महतः कुर्वाणम् Sy.
२१. सर्वाणि भोगजातानि Sy.
२२. तव सम्बन्धीनि Sy.
२३. आप्तव्यानि। यद्वा विश्वाः सर्वा आप आप्ताः श्रुतयः Sy.
२४. पश्याम्य० D. परितो व्याप्नुयाम् Sy.
२५. मनुष्यस्योचिताः Sy.
२६. आव P.M.
२७. M. repeats दीर्घः दीर्घः।

न घा राजेन्द्र आ दंभन्नो या नु स्वसारा कृणवन्त योनौ ।
आपश्चिदस्मै सुतुका अवेषन्गमन्न इन्द्रः सख्या वयश्च ॥२॥

न घा राजा । राजा[1] सन् । इन्द्रः । अस्माकं[2] तानि । न । आभिमुख्येन[3] । हिनस्तु[4] स्वस्यानागमनेन । यानि कर्माणि[5] । द्यां[6] च पृथिवीं च । स्थाने[7] । कृण्वन्ति[8], कर्मभिर्हि[9] द्यावापृथिव्यो[10]र्धारणं भवति । वसतीवरीलक्षणा[11] आपः[12] । च । अस्मै[13] प्रीतये । शोभनसोमापत्याः[14] । व्याप्नुवन्तु[15] । सोऽयमिन्द्रः । अस्माकम्[16] । सख्यानि । गच्छतु[17] । हविर्लक्षणमन्नम्[18] । च ।[19]

जेता नृभिरिन्द्रः पृत्सु शूरः श्रोता हवं नाधमानस्य कारोः ।
प्रभर्ता रथं दाशुष उपाक उद्यन्ता गिरो यदि च त्मना भूत् ॥३॥

जेता । मरुद्भिः[20] सह । इन्द्रः[21] । शूरः[22] । युद्धेषु[23] । शत्रूञ्[24]जयति[25] । याचमानस्य[26] । स्तोतुः । आह्वानं च । शृणोति[27] । स रथम् । यजमानस्य[28] । समीपे[29] । प्रभर्ता[30] । अस्य । स्तुतीश्च[31] । उद्यच्छति[32] । यदि[33] । चे[34]दिन्द्रः[35] । स्वयमेव[36] । इह भवति[37] ।

---

१. अयं राजा राजमान ईश्वरो वा Sy.
२. अस्मदीयानि कर्माणि Sy.
३. सर्वतः Sy.   ४. हिंस्यात् Sy.
५. वृष्ट्यादिरूपाणि Sy.
६. परस्परं स्वसृभूते स्वयंसरणभूते अहोरात्रे । नुः पूरणः Sy.
७. स्वकीये स्थाने Sy.
८. द्विवचनस्थाने बहुवचनम् । कुरुतः 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । ...तानीन्द्रोऽप्यनुजानात्वित्यर्थः । स्वसृभूतावध्वर्युयजमानौ वा कुरुतः । यद्वा स्वसारोऽङ्गुलयो योनौ फलोत्पादनस्थाने यज्ञे यानि कृतवन्तस्तानीति योज्यम् Sy.
९. ०भिर्वि M.
१०. व्यो P.   ११. वसन्तीपरी० M.
१२. अप्कार्याणि हवींषि Sy.
१३. इन्द्राय Sy. अस्य प्रीतये or प्रीत्यै is suggested for अस्मै प्रीतये
१४. शोभनबलहेतूनि Sy.
१५. व्याप्नुवन्ति Sy.
१६. अस्मभ्यम् Sy.   १७. गमयतु Sy.
१८. अभूतमन्नं च Sy.
१९. VM. ignores च । नु
२०. सङ्ग्रामनेतृभिर्मरुद्भिः सहितः सन् Sy.
२१. इन्द्र M. अयमिन्द्रः Sy.
२२. विक्रान्तः सन् Sy.
२३. सङ्ग्रामेषु Sy.   २४. शत्रुं M.
२५. जयशीलः शत्रूणाम् Sy.
२६. त्वदनुग्रहं याचमानस्य Sy.
२७. श्रोता भवति Sy.
२८. हविर्लक्षणवतो यजमानस्य Sy.
२९. समीपनामैतत् । समीप एव यागदेशे Sy.
३०. सम्यक् प्रभरन् भवति...यदा स्तुतिं श्रोतुमिच्छति तदा स्वयमेव शीघ्रं रथं धावयित्वा यागं प्राप्नोतीत्यर्थः Sy.
३१. स्तुतिरूपाणि वचांसि स्तोतृभ्यः Sy.
३२. उच्छ्रायिता Sy.   ३३. यदा Sy.
३४. च P.   ३५. इन्द्र P.
३६. ०मेवह P. आत्मना, अनन्यप्रेरित एव Sy.
३७. भवेत् Sy.

एवा नृभिरिन्द्रः सुश्रवस्या प्रखादः पृक्षो अभि मित्रिणो भूत् ।
समर्य इषः स्तवते विवाचि सत्राकरो यजमानस्य शंसः ॥४॥

एवा नृभिः। एवम्[1]। मरुद्भिः सह[2]। इन्द्रः[3]। शोभनस्य यशस इच्छया[4]। सोमलक्षणस्यान्नस्य[5]। प्रकर्षेण खादिता। मैत्रीं कुर्वतः[6] शत्रून्[7]। अभिभवति[8]। विविधवाचि[9]। सङ्ग्रामे[10]। शत्रूणामेषणशीलः[11] सन्। वीरैः[12] स्तूयते[13]। सत्यस्य कर्मणः कर्ता[14]। यजमानस्य। शंसनीयः[15]।

त्वया वयं मघवन्निन्द्र शत्रूनभि ष्याम महतो मन्यमानान् ।
त्वं त्राता त्वमु नो वृधे भूर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥५॥

त्वा वयम्। त्वया[16]। वयम्[17]। मघवन्[18]! इन्द्र! शत्रून्[19]। महतः[20]। अभिमन्यमानान्[21]। अभिभवेम[22]। त्वं[23] रक्षकः[24]। त्वम्। एव। अस्माकम्। वर्धनाय[25]। भव[26]।

I. 179.

पूर्वीरहं शरदः शश्रमाणा दोषा वस्तोरुषसो जरयन्तीः ।
मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामप्यू नु पत्नीर्वृषणो जगम्युः ॥१॥

पूर्वीः। शौनकः—

---

१. M. adds अयं after एवम्। एवमेव पूर्वं यथा तथैव Sy.
२. कर्मनिर्वाहकैर्यजमानैर्दत्तम् Sy.
३. अयमिन्द्रः Sy.
४. शोभनान्नेच्छया, अन्नेच्छुर्वा Sy.
५. हविर्लक्षणमन्नम् Sy.
६. सहायवतोऽपि यजमानस्य शत्रून् Sy.
७. शत्रू P.
८. Omitted by P. यद्वा नृभिर्वृष्टिनेतृभिर्मरुद्भिः सहितोऽयमिन्द्रः सुश्रवस्या प्रखादः सन्नेवमेव मित्रिण ऋत्विग्रूपमित्रवतो यजमानस्यार्थे तदभिमतायाभि भूत्। अभीत्यनर्थकः। भवति। आभिमुख्येन वा भवति, तस्य हविः स्वीकृत्य तदभिमताय भवतीत्यर्थः Sy.
९. विविधवावाची P. अथ तथाभूतः सन् विवाचि विविधपरस्पराह्वानध्वनियुक्ते Sy.
१०. विविधस्तोत्रशस्त्रध्वनियुक्ते समर्ये मर्त्ययुक्ते यज्ञे वा तन्निमित्तम् Sy.
११. शत्रुणाम् M.
१२. हविर्लक्षणमन्नं च Sy.
१३. स्तौति Sy.
१४. फलानां सत्यकारी Sy.
१५. शंसकः सन् Sy.
१६. सहायेन Sy.
१७. यजमानाः Sy.
१८. धनवन्! Sy.
१९. शत्रू P.
२०. अतिबलान् Sy.
२१. अवध्यान् मन्यमानान् Sy.
२२. अभिभवितारो भवेम Sy.
२३. त्वमेव Sy.
२४. अस्माकं रक्षकः Sy.
२५. ०ना D. धनादिवर्धनाय Sy.
२६. VM. ignores विद्याम etc.

प्रेषिता[1]। समुद्रमध्यादुत्तारयन्ति[2]।

कः स्विद्वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसो यं तौग्र्यो नाधितः पर्यषस्वजत्।
पर्णा मृगस्य पतरोरिवारभ उदश्विना ऊहथुः श्रोमताय कम्॥७॥

कः[3] स्विद्[4] वृक्षः[5]। उदकस्य। मध्ये। कः स[6]। वृक्षः। निष्ठितः[7]। यं वृक्षम्। भुज्युः[8]। अश्विनौ स्तुवन्[9]। परिष्वक्तवानिति[10] नावमभिप्रेत्याह। अवसन्नः स भुज्युस्तदानीमेव यस्या नावः पर्णानि[11]। आरभ्यमाणान्[12]। शीघ्रं गच्छतः[13]। मृगस्येव[14] लोमानि। तमथ, अश्विनौ! उदूहथुः[15]। श्रोमत-कुलजाताय[16] पित्रे[17]।

तद्वां नरा नासत्यावनु ष्याद्यद्वां मानास उचथमवोचन्।
अस्मादद्य सदसः सोम्यादा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम्॥८॥

तद्वां नरा। हे नेतारौ[18]! नासत्यौ[19]! तत्[20]। युवयोः[21]। सन्निधाने[22]। भवतु। यत्। स्तोत्रम्। वाम्[23]। कुम्भभवाः[24]। उक्तवन्तः[25]। अद्य[26]। सोमार्हात्[27]। यज्ञादुत्थितं[28] तद्वा

---

१. ० ता D. अश्विभ्यामिषिताः Sy.
२. उत्पा० P. उत्तारयन्ति प्रापयन्ति Sy.
३. क P. D. M.
४. कश्चिदनुग्राहकः Sy.
५. वृक्षविकारो रथः। विकारे प्रकृतिशब्दः। यद्वा। संस्तवाभिप्रायमेतत्। स्तोत्राख्यो वृक्ष इत्यर्थः Sy.
६. कीदृशो रथः ? ... निश्चलं वर्तमानः Sy.
७. ०ब M.
८. तुग्रपुत्रो भुज्युः Sy.
९. स्तुन्वन् P. D. M. याचमानः Sy.
१०. परिष्वङ्गमकरोत् Sy.
११. पर्णानीव, तानि यथाऽऽलम्बनाय प्रभवन्ति तद्वत् Sy.
१२. आलम्बनाय Sy.
१३. आलम्बने दृष्टान्तः। पतरोः पतनशीलस्य Sy.
१४. मार्जयितुः शोधयितुर्हिंसादेः Sy.
१५. ०थु P. उद् ऊहथुरूर्ध्वं प्रापयथः। स्तुतिपक्षे स्तोत्राख्यं वृक्षमाश्रितवन्तं तमूहथुरित्यर्थः Sy.
१६. श्रोत्रमयकुल० M. कीर्तिमत्त्वाय Sy.
१७. VM. ignores स्वित्। कम्
१८. नेतारौ कर्मणो नराकारौ वा Sy.
१९. असत्यरहितौ सत्यफलौ वा Sy.
२०. तादृशं स्तोत्रम् Sy.
२१. युवाम् Sy.
२२. अनुकूलं भवतु, अनुभवतु वा वाम् Sy.
२३. वां प्रति Sy.
२४. पूजावन्तोऽस्मदीया होत्रादयः Sy.
२५. अकुर्वंस्तद् वामनु ष्यात् Sy.
२६. हे अश्विनौ, अद्यास्मिन् प्रयाणयागदिने Sy.
२७. ०र्हत् P. अस्माद्, अस्माभिः क्रियमाणात् ...सोमयागसम्पादकात् Sy.
२८. यज्ञात् P. सदसः सम्बन्धिनः Sy.

मनुष्यादिति[1] ।[2]

I.183.

तं युञ्जाथां मनसो यो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा यस्त्रिचक्रः ।
येनोपयाथः सुकृतो दुरोणं त्रिधातुना पतथो विर्न पर्णैः ॥१॥

तं युञ्जाथाम् । तं[3] रथम् । युञ्जाथाम्[4] । मनसोऽपि[5] । यः[6] । जववान्[7] । त्रिफलकासङ्घाटः[8] । वर्षितारौ[9] ! त्रिचक्रः[10] । येन[11] । उपगच्छथः । यजमानगृहम्[12] । तेन त्रिफलकेन[13] । यज्ञेषु पतथः[14] । पक्षी[15] । इव । पर्णैः[16][17] ।

सुवृद्रथो वर्तते यन्नभि क्षां यत्तिष्ठथः क्रतुमन्तानु पृक्षे ।
वपुर्वपुष्या सचतामियं गीर्दिवो दुहित्रोषसा सचेथे ॥२॥

सुवृद्रथः । सुवर्तनः[18] । रथः[19] । वर्तते[20] । गच्छन् । पृथिवीम्[21] । प्रति । यदा[22] । कर्मवन्तौ[23] युवाम् ।

---

१. ०ष्यादि M. आ इत्यप्यर्थे । अस्माभिर्यजमानैरद्य क्रियमाणादपि स्तोत्रात् प्रीणयतमिति Sy.

२. VM. ignores अस्मात् and आ etc.
Ms. D. puts the figure ॥१८२॥ here to indicate the end of one hundred and eightysecond hymn. No such number is given in P. and M.

३. वक्ष्यमाणगुणविशिष्टम् Sy.

४. ०थाः M.　　योजयतम् Sy.

५. ०वि M.

६. रथः Sy.　　७. जवतः M.

८. त्रिप्रकारसारथिस्थानः । बन्धुरं रथिनः स्थानमित्याहुः । 'आ याह्यर्वाङुप वन्धुरेष्ठाः' (RV. 3.43.1.) इत्यादिमन्त्रान्तरात् Sy.

९. वर्षकौ कामानां युवाम् Sy.

१०. चक्रत्रितयोपेतः Sy.

११. रथेन Sy.

१२. शोभनसोमाख्यकर्मवतो यजमानस्य दुरोणम्, गृहनामैतत् । यागगृहम् Sy.

१३. त्रिप्रकारस्थानोपेतेन सुवर्णरजतताम्रधातुत्रयोपेतेन वा रथेन Sy.

१४. ०कोनषूपतमः M.
पतथो गच्छथः Sy.

१५. गमने दृष्टान्तः ।...पक्षी पक्षैर्यथा शीघ्रमप्रयत्नेन गच्छति तद्वदुक्तलक्षणेन रथेन Sy.

१६. पर्णैः D. वर्णैः M.

१७. VM. ignores यः

१८. शोभनवर्तनः शोभनचक्रपरिभ्रमणः Sy.

१९. हे अश्विनौ युवयो रथः Sy.

२०. गच्छति Sy.

२१. देवयजनभूमिम् Sy.

२२. यं रथम् Sy.

२३. कर्मन्तौ M.　सङ्कल्पवन्तौ वा Sy.

समधितिष्ठथ[1] । अन्नेन[2] । अनुगच्छन्तं[3] । युवयोः[4] । वपुषि हिता[5] । इयम्[6] । स्तुतिः[7] । सेवताम् । युवां दिवः[8] । दुहित्रा[9] । उषसा सह प्रादुर्भवन्त्या[10] । गच्छथः यजमानम्[11] ।

आ तिष्ठतं सुवृतं यो रथो वामनु व्रतानि वर्तते हविष्मान् ।
येन नरा नासत्येषयध्यै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥३॥

आ तिष्ठतम् । आतिष्ठतम्[12] । शोभनावर्तनम्[13] । यः[14] । वाम्[15] । रथः । कर्माणि[16] । अनुवर्तते[17] ? यजमानवतोर्हविर्भिर्युक्तान्[18] । येन[19] । नासत्यौ![20] अन्नं कर्तुम्[21] । मार्गम्[22] । याथः[23] । पुत्राय[24] । पित्रे[25] । च[26] ।

मा वां वृको मा वृकीरा दधर्षीन्मा परि वर्क्तमुत माति धक्तम् ।
अयं वां भागो निहित इयं गीर्दस्राविमे वां निधयो मधूनाम् ॥४॥

मा वां वृकः । मत्समीपं गच्छन्तौ वृकः[27] वृकी[28] च, आदित्यरूपोपायेन[29] । मा । अभूदयथा[30]

---

१. आश्रयथः । तादृशो रथो देवयजनं प्रत्यागत इत्यर्थः Sy.

२. अन्ननामैतत् । हविषि निमित्तभूते सति Sy.

३. अनु अधीत्यर्थे Sy.

४. Omitted by P. D.

५. ०षो P. युष्मद्वपुषि हिता शरीरवर्धनी Sy.

६. इदानीं क्रियमाणप्रकारा Sy.

७. स्तुतिरूपा वाक् Sy.

८. द्युलोकस्याऽऽदित्यस्य वा Sy.

९. दुहितृस्थानीयया Sy.

१०. उषोदेवतया Sy.

११. सचेते M. यज्ञं सङ्गच्छेथे । उषस्याश्विनयोः समानकालत्वादिति भावः Sy.

१२. आश्रयतम् Sy.

१३. शोभनावर्तनम् M. शोभनवर्तनं रथम् Sy.

१४. ये P.D.

१५. युवाम् Sy.

१६. कर्मणि P.D.

१७. ०त्ते M.

१८. षष्ठ्यर्थे प्रथमा । हविष्मतो यजमानस्य । ...यद्वा यजमानाय दत्तहविषा तद्वान् Sy.

१९. रथेन Sy.

२०. हे नरा नेतारौ वा हे नासत्या असत्यरहितौ युवाम् Sy.

२१. यज्ञं प्राप्तुमिच्छतमिति शेषः Sy.

२२. मार्गां P. तेन रथेन वर्तिः गृहनामैतत् । यजमानस्य यज्ञगृहम् Sy.

२३. यथा M.

२४. पुत्रलाभाय Sy.

२५. आत्मने आत्महिताय च Sy.

२६. VM. ignores नरा

२७. ०कौ D. वां युवयोरनुग्रहाविति शेषः । वृको हिंसकोऽरण्यचवादिः Sy.

२८. वृक्यौ हिंसिका अन्या अपि Sy.

२९. ०था M.

३०. वचनव्यत्ययः । धर्षणं मा कार्षुः । युवामेव वा मा धर्षीविति वा योज्यम् Sy. अभिभूताम् is suggested for अभूत

लौकिकावेव वृकौ। तथा सति मा।[1] अस्मान्[2] परिवर्जयतम्।[3] मा। च।[4] अतीत्य अस्मान्, अन्यस्मै दत्तम्। अयम्।[5] युवयोः।[6] भागः। निहितः। इयं च। युवयोः[7] स्तुतिः। हे दर्शनीयौ![8] इमे।[9] वाम्।[10] सोमानाम्।[11] पात्राणि।[12][13]

यु॒वां गोत॑मः पुरुमी॒ळ्हो अत्रि॒र्दस्रा॒ हव॑ते॒ऽव॑से ह॒विष्मा॑न् ।
दिशं॒ न दि॒ष्टामृ॑जू॒येव॒ यन्ता॒ मे॒ हवं॒ नास॒त्योप॑ यातम् ॥५॥

युवां गोतमः।[14] हे दस्रौ! गोतमः। यजमानः। रक्षणार्थम्।[15] युवामेव। ह्वते।[16] तथा पुरु-[17]मीळ्हः। अत्रिश्च।[18] तौ युवाम्, उपदिष्टाम्। दिशम्।[19] इव। अकुटिलेन मार्गेण।[20] सारथिः।[21] मदीयम्।[22] आह्वानम्।[23] उपागच्छतम्।[24][25]

अता॑रिष्म॒ तम॑सस्पा॒रम॒स्य प्रति॑ वां॒ स्तोमो॑ अश्विनावधायि ।
एह या॑तं प॒थिभि॑र्देव॒यानै॑र्वि॒द्याम॒षं॑ वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥६॥

अतारिष्म। रात्रिकृतस्य।[26] तमसः।[27] पारम्।[28] वयमतारिष्म, व्युष्टा रात्रिरित्यर्थः। तथा

---

१. माम् Sy.
२. परितो मा वर्जयतम् Sy.
३. अपि च Sy.
४. अतिक्रम्य Sy.
५. युवयोरर्थाय Sy.
६. भजनीयो हविरंशः Sy.
७. स्तुतिरूपा वागपि निहितेति शेषः Sy.
८. शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ ! Sy.
९. इमानि is suggested for इमे। इमानि Sy.
१०. युवाभ्याम् Sy.
११. सोमरसानाम् Sy.
१२. निधानानि स्थापितानि Sy.
१३. VM. ignores वाम्
१४. ० वा P.
१५. रक्षणाय युष्मत्तर्पणाय वा Sy.
१६. आह्वयति। एवमहमप्याह्वयामि Sy.
१७. वुरुमी० P.
१८. महर्षयश्च, एतेष्वेकैको हविष्मान् सन् Sy.
१९. फलसाधनाह्वाने दृष्टान्तः... गन्तव्यामभिमतां दिशम्प्रति यथा तथा वामपि। यथाऽध्वगामी स्वगन्तव्यस्य शीघ्रगमनाय मार्गज्ञमृजुगामिनमाह्वयति तद्वत्। यद्वा। ऋजूयेव। इवशब्द एवार्थे। गन्ता ऋजुनैव मार्गेणेष्टां दिशमिव तथा युष्मत्प्रीणनेन मार्गेण स्वाभिमतं फलं प्राप्नोति Sy.
२०. कु० P.D. द्वितीयाया आकारः। ऋजुगामिनं मार्गज्ञम् Sy.
२१. ०थि P.M. उपगन्ता, उपगन्तुकामः Sy.
२२. मम Sy.
२३. ०नाम् P. आह्वानमालक्ष्य Sy.
२४. उपगच्छतम् Sy.
२५. VM. ignores नासत्या
२६. तमनहेतोः श्रेयःप्रतिबन्धरूपस्य दुःखस्य Sy.
२७. पर्यन्तभूमिम् Sy.
२८. ० यं करिष्म M. उत्तीर्णाः स्मः Sy.

समर्पितात्मने[1] । अश्वेन[2] । अनुवेशेन[3] । युवाभ्याम्[4] । अनेन मार्गेण[5] । इयम्[6] । स्तुतिः[7] । सेवताम् । युवां दिव[8] । दुहिता[9] । उषसा सह प्रादुर्भवन्त्या[10] । सचेथ[11] यजमानम् ।

आ तिष्ठतं सुवृतं यो रथो वामनु व्रतानि वर्तते हविष्मान् ।
येन नरा नासत्येषयध्यै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥३॥

आ तिष्ठतम् । आस्थितम्[12] । शोभनावर्तनम्[13] । यः[14] । वाम्[15] । रथः । कर्माणि[16] । अनुवर्तते[17] ते ? यजमानवत्तैर्हविर्भिरन्नवान्[18] । येन[19] । नासत्यौ[20] ! अन्नं कर्तुम्[21] । मार्गम्[22] । याथः[23] । पुत्राय[24] । पित्रे[25] । च[26] ।

मा वां वृको मा वृकीरा दधर्षीन्मा परि वर्क्तमुत माति धक्तम् ।
अयं वां भागो निहित इयं गीर्दस्राविमे वां निधयो मधूनाम् ॥४॥

मा वां वृकः । मत्समीपं गच्छन्तौ वृका[27] वृकी[28] च, धार्षित्यधर्षणाय च[29] । मा । अभूदथवा[30]

---

१. आश्रयथः । तादृशो रथो देवयजनं प्रत्यागत इत्यर्थः Sy.
२. अश्वनामैतत् । हविषि निमित्तभूते सति Sy.
३. अनु अधीत्यर्थे Sy.
४. Omitted by P. D.
५. ०थो P. युष्मद्वपुषि हिता शरीरवर्धनी Sy.
६. इदानीं क्रियमाणप्रकारा Sy.
७. स्तुतिरूपा वाक् Sy.
८. द्युलोकस्याऽऽदित्यस्य वा Sy.
९. दुहितृस्थानीयया Sy.
१०. उषोदेवतया Sy.
११. सचेते M. सर्वं सहगच्छेथे । उषस्याश्विनयोः समानकालत्वादिति भावः Sy.
१२. आश्रयतम् Sy.
१३. शोभनावसनम् M. शोभनवर्तनं रथम् Sy.
१४. ये P.D.
१५. युवाम् Sy.
१६. कर्मणि P.D.
१७. ०त्ते M.
१८. षष्ठ्यर्थे प्रथमा । हविष्मतो यजमानस्य । . . .यद्वा यजमानाय दत्तहविषा तद्वान् Sy.
१९. रथेन Sy.
२०. हे नरा नेतारौ वा हे नासत्या असत्यरहितौ युवाम् Sy.
२१. यज्ञं प्राप्तुमिच्छतमिति शेषः Sy.
२२. मार्गा P. तेन रथेन वर्तिः गृहनामैतत् । यजमानस्य यज्ञगृहम् Sy.
२३. यथा M.
२४. पुत्रलाभाय Sy.
२५. आत्मन आत्महिताय च Sy.
२६. VM. ignores नरा
२७. ०की D. वां युवयोरनुग्रहादिति शेषः । वृको हिंसकोऽरण्यश्वादिः Sy.
२८. वृक्यो हिंसिका अन्या अपि Sy.
२९. ०था M.
३०. वचनव्यत्ययः । धर्षणं मा कार्षुः । युवामेव वा मा धर्षीदिति वा योज्यम् Sy. अभिभूताम् is suggested for अभूत

लौकिकावेव वृकौ। तथा सति मा। अस्मान्[१] परिवर्जयतम्[२]। मा[३]। च। अतीत्य[४] अस्मान्, अन्यस्मै दत्तम्। अयम्। युवयोः[५]। भागः[६]। निहितः। इयं च। युवयोः स्तुतिः[७]। हे दर्शनीयौ[८]! इमे[९]। वाम्[१०]। सोमानाम्[११]। पात्राणि[१२][१३]।

युवां गोतमः पुरुमीळ्हो अत्रिर्दस्रा हवतेऽवसे हविष्मान्।
दिशं न दिष्टामृजूयेव यन्ता मे हवं नासत्योप यातम् ॥५॥

युवां[१४] गोतमः। हे दस्रौ! गोतमः। यजमानः। रक्षणार्थम्[१५]। युवामेव। हवते[१६]। तथा पुरु-[१७]मीळ्हः। अत्रिश्च[१८]। तौ युवाम्, उपदिष्टाम्। दिशम्[१९]। इव। अकुटिलेन[२०] मार्गेण। सारथिः[२१]। मदीयम्[२२]। आह्वानम्[२३]। उपागच्छतम्[२४][२५]।

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि।
एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥

अतारिष्म। रात्रिकृतस्य। तमसः[२६]। पारम्[२७]। वयमतारिष्म[२८], व्युष्टा रात्रिरित्यर्थः। तथा

---

१. माम् Sy.
२. परितो मा वर्जयतम् Sy.
३. अपि च Sy.
४. अतिक्रम्य Sy.
५. युवयोरर्थाय Sy.
६. भजनीयो हविरंशः Sy.
७. स्तुतिरूपा वागपि निहितेति शेषः Sy.
८. शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ! Sy.
९. इमानि is suggested for इमे। इमानि Sy.
१०. युवाभ्याम् Sy.
११. सोमरसानाम् Sy.
१२. निधानानि स्थापितानि Sy.
१३. VM. ignores वाम्
१४. ० वा P.
१५. रक्षणाय युष्मत्तर्पणाय वा Sy.
१६. आह्वयति। एवमहमप्याह्वयामि Sy.
१७. वुरुमी० P.
१८. महर्षयश्च, एतेष्वेकैको हविष्मान् सन् Sy.
१९. फलसाधनाह्वाने दृष्टान्तः... गन्तव्यामभिमतां दिशम्प्रति यथा तथा वामपि। यथाऽध्वगामी स्वगन्तव्यस्य शीघ्रगमनाय मार्गज्ञमृजुगामिनमाह्वयति तद्वत्। यद्वा। ऋजूयेव। इवशब्द एवार्थे। गन्ता ऋजुनैव मार्गेणेष्टां दिशमिव तथा युष्मत्प्रीणनेन मार्गेण स्वाभिमतं फलं प्राप्नोति Sy.
२०. कु० P.D. द्वितीयाया आकारः। ऋजुगामिनं मार्गज्ञम् Sy.
२१. ०थि P.M. उपगन्ता, उपगन्तुकामः Sy.
२२. मम Sy.
२३. ०नाम् P. आह्वानमालक्ष्य Sy.
२४. उपगच्छतम् Sy.
२५. VM. ignores नासत्या
२६. तमनहेतोः श्रेयःप्रतिबन्धरूपस्य दुःखस्य Sy.
२७. पर्यन्तभूमिम् Sy.
२८. ० यं करिष्म M. उत्तीर्णाः स्मः Sy.

युवयोः[1]। स्तोमः[2]। काले प्रत्यधायि[3]। ततः, आयातम्[4]। इह[5]। पथिभिः[6]। देवयानैः[7]।

व्याख्यत्पौत्र[8]श्चिन्तयन्[9]त्यास्सुरीयं माधवाह्वयः।

अध्यायं वेङ्कट[10]सुतो द्वितीयाष्टकगोचरम्[11]॥

अथ द्वितीयेऽष्टके पञ्चमोऽध्यायः[12]

"ता वा॑मद्य ताव॑परं"[13] व्याचिख्यासति माधवः।

लोटः प्रदर्शयन्[14] वृत्तिं लेटश्च तदनन्तरम्[15]॥

लोड्लेटा[16]वपि विध्यादौ स्मृतौ यत्र लिङो विधिः।

"ऋजीते[17] परि॑ वृङ्धि[18] नो॑"[19] विधिराशीश्च याचनम्[20]॥

"नाहमतो॒ निर॑या"[21] इति लोटः[22] सर्वे विधायकाः।

वचनव्यक्तिभेदस्तु वाक्यसंयोगतः कृतः॥

"समुच्चयेऽन्यतरस्याम्"[23] स्यादाहरणं विदुः।

"प्रेह्यभीहि[24] धृष्णुही[25]"ति शत्रुष्वित्यं करोति सः॥

---

१. युवयोः प्रसादात् Sy.
२. ० म M. स्तोत्रम् Sy.
३. अकारीत्यर्थः Sy.
४. युवाम्...आगच्छतम् Sy.
५. अस्मद्यज्ञे Sy. ६. मार्गैः Sy.
७. देवगन्तव्यैः Sy. VM. ignores अश्विना। विप्रास etc.
८. व्याख्यातं पुत्र ० P.
९. ० श्चित ० P. १०. वं ० P.
११. Ms. D. puts the figure ॥१८३॥ here to indicate the end of one hundred and eightythird hymn. No such number is given in P. and M.
१२. Omitted by P. D.
१३. RV. I. 184.1ᵃ.
१४. ० यद् P. १५. लोत्वतनं तमं P.
१६. लोड्लोटा ० P. लेड्लोटा ० M.
१७. ० जि ० M.
१८. वृद्धि D. वृद्धी M. वृग्धि R.
१९. RV. VI. 75.12ᵃ.
२०. ० याचन P.
२१. RV. IV. 18.2ᵃ.
२२. लोकः D.M. लेटकः P.
२३. ० मन्योवा ० P. D. Pᵃ. 3.4.3.
२४. प्रेह्याजिहि D. २५. सृण्णुही ० D. सृण्णुवीति P. RV. I. 80.3ᵃ.

दृश्यन्ते बह्वो लेटः प्रार्थनाविषया इह ।
"स देवाँ[1] एह व॑क्षति[2]" "यक्षं[3]च्च प्रिप्रयं[4]च्च नः[5]"
त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम्[6]" अयं[7] लेट् स्याद्[8]विधायकः[9] ।
अथापि वर्तमानेर्थे "यो यजाति यजात इत्[10]" ॥
"अग्निना र॒यिम॑[11]श्नवत्[12]"बह्वः सन्ति तादृशाः ।
"आ घा गमद्यदि श्रवत्[13]"हेतुहेतुमतोरिमौ ॥
वाक्यार्थानुगुणं लोटो लेटश्चार्थं प्रदर्शयेत् ।
व्युत्पत्त्यर्थमिमाः काश्चिदृचोऽस्माभिः प्रदर्शिताः ॥इति॥

I.184.

ता वा॒मद्य ताव॑प॒रं हु॑वेमो॒च्छन्त्या॑मु॒षसि॒ वह्नि॑रु॒क्थैः ।
नास॑त्या॒ कुह॑ चि॒त्सन्ता॑व॒र्यो दि॒वो नपा॑ता सु॒दास्त॑राय ॥१॥

ता वामद्य । अगस्त्यः, तौ[14] । युवाम् । वयम्, अद्य[15] । आह्वयामः[16] । तावेव[17] । श्वश्च[18] । व्युच्छ-

---

१. ए D. P.

२. RV. I. 1.2[c].

३. यक्षम्य P. D.

४. विप्र ० M. ० यच्छ P.

५. RV. VIII. 39.9[c].

६. RV. I. 146. 1[a].

७. ० रश्मयः ० रश्मय ....

८. स्यद् D.

९. लेट् स्याद् विधायकः is missing in M.

१०. यो यजा जात उत् M. RV. VIII. 31.1[a].

११. ०मश्नुवन् P. मश्नवत् D. RV.I.1.3[a].

१२. P. adds समन्वयो नासत्यौ before बह्वः ।

१३. आधानमत्यति श्र० D. The passage beginning with अग्निना and ending with श्रवत् is omitted by M. RV.I. 30.8[a].

१४. तौ रक्षकत्वेन प्रसिद्धौ Sy.

१५. अस्मिन् यागदिने Sy.

१६. आह्वयाम इत्याशीः Sy.

१७. तौ युवां हुवेम Sy.

१८. श्वश्व P.M. अपरस्मिन्नपि दिने ।... अपरमित्येतदपरस्मिन्नित्यर्थे समभिव्याहारात्। 'अद्या च॑ नो मृळयतापरं च॑' (RV. II. 29.2.) इत्यादिमन्त्रान्तरे तथा दर्शनाच्च। अपरयागं प्रत्यपीति वा Sy.

स्याम्[1]। उषसि[2]। भवतोः काले बोद्धा[3]। स्तोत्रैः[4], एकवचनबहुवचनयोः[5] पादभेदात्[6] समन्वयः। नासत्यौ[7]! क्व[8]। अपि गूढदेशे[9]। वर्तमानौ[10]। स्तोमानां स्वामी[11]। दिवः[12]। पुत्रौ[13]। शोभनदानाय[14] यजमानाय।

अस्मे ऊ षु वृंषणा मादयेथामुत्पणीँर्हतमूर्म्या मदंन्ता ।
श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचेतारा च कर्णैः ॥२॥

अस्मे[15] ऊ षु। अस्मासु। एव। हे वृषणौ[16]! सुष्ठु। मादयेथाम्[17]। असुरांश्च[18]। उद्धतम्[19]। सोमोर्म्या[20]। माद्यन्तौ[21]। स्तोत्राणामभिमुखवचनैः[22]। मयाभिर्भाषितम्[23]। शृणुतम्। हे नरौ[24]। युवाम्। स्तुतीनाम्[25]। एष्टारौ[26]। कर्मणश्च तासां निचेतारौ[27]। श्रुत्कर्णौ[28]।[29]

१. तमो विवासयन्त्यां सत्याम् Sy.
२. उषोदेवतायाम्। . . . उषःकाले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे प्रयुज्येते। उषसि काले Sy.
३. ०ढाः P.D.M. वह्निः स्तुतेर्वोढा Sy.
४. शस्त्रैर्हुवेमेति सम्बन्धः। अत्राख्यातं पदमेकवचनतया नेतव्यम्। बहुपर्यशब्दौ वा बहुवचनत्वेन नेतव्यौ। अथवा वाक्यद्वयम्। यस्माद् वह्निरर्यो होता, उक्तगुणकौ युवां शंसति तस्माद्वयं यजमानास्तौ युवामाह्वयाम इति Sy.
५. ०नाय बहु० P.
६. पाठ० D. वाद M.
७. असत्यरहितौ Sy. ८. कुत्रचित् Sy.
९. देशे Sy. १०. वर्तमानौ युवाम् Sy.
११. ईरयिता स्तुतेरीश्वरो वा, ईदृशोऽहं होता Sy. १२. द्युलोकस्य Sy.
१३. नपातयितारौ नप्तृस्थानीयौ वा Sy.
१४. अत्यर्थं शोभनहविर्दात्रे यजमानाय तदर्थं तौ युवाम् Sy. १५. अस्म D. अस्मा P.
१६. ०णा M. कामानां वर्षकावश्विनौ युवाम् Sy.
१७. तृप्यतम्। अस्मभ्यं तर्पयतमभिमतम् Sy.
१८. वणिजो लुब्धकानयष्टॄन् Sy.
१९. उन्मूल्य हतं नाशयतम् Sy.
२०. ०र्म्या P. कीदृशौ युवाम्? ऊर्म्या, रात्रिनामैतत्। रात्रौ, भवन्तौ माद्यन्तौ। यद्वा। ऊर्मिरिति सोमनाम। 'ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ' (RV. IX.64.11.) इत्यादिषु तथा प्रयोगात् Sy.
२१. माद्यंन्तौ P. मा M. अस्मदीयेन सोमेन मदन्तौ तादृशौ युवाम् Sy.
२२. ० भै P. आभिमुख्यकरैर्निर्मलवेदवाक्यैः रचिताः Sy.
२३. मयाभि० P. मम Sy.
२४. नेतारौ युवां अत्र Sy.
२५. कर्मणि षष्ठी। मननसाधनाः स्तुतीः Sy.
२६. ०तौ रेष्टा० P. ०तौ रेष्टा D. अन्वेष्टारावस्मत्स्तुतीनाम् Sy.
२७. कर्णश्च तास्ताभिमेतारौ P. सख्यानां तासां सञ्चयकर्तारौ। निरित्येव समित्येतस्य स्थाने। यस्मादेवंविधौ तस्माच्छृणुतमिति Sy.
२८. The passage beginning with स्तोत्राणां and ending with श्रुत्कर्णौ is omitted by M. कर्णैराकर्णनसाधनैः श्रोत्रैः Sy.
२९. VM. ignores च

श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः ।
वच्यन्ते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेव वरुणस्य भूरेः ॥३॥

श्रिये पूषन्[1]। पूषंस्त्वया[2]। सूर्यायाः[3]। वहतुम्[4]। सोमं राजानं प्रति श्रयितुम्[5]। इमौ देवौ[6][7]। इषुरिव कृतौ शीघ्रगामिनाम्[8]। उच्यन्ते[9]। वाम्[10]। स्तुतयः[11]। अन्तरिक्षविषये[12]। जाताः, तत्रत्यैर्हि[13] कर्मभिरेतयोः स्तुतिर्भवति। युगानि=क्षणानि[14]। जीर्णानीव[15]। रात्रेः[16]। भूरेः, व्युच्छति न वेति हि[17] सन्देहः[18], अश्विनोः स्तुतिः[19][20]।

---

१. सविता सूर्यो दुहितरं सूर्याख्यां प्रदातुमना देवानाहूय सामर्थ्यसमीक्षणायाऽऽजिं परिकल्प्य य इमं जेष्यति स एतां कन्यकामृक्सहस्रक्लृप्तं स्तोत्रं च लभत इत्यकल्पयत् । तमग्निः प्रथममजयत् । तमनु, अश्विनावपि जित्वाऽग्निं प्रधृष्य ऋक्सहस्रं कन्यकां चालभेताम् । तत इन्द्र उषाश्चाजयताम् । तौ च तैरग्न्यादिभिः प्रार्थितौ स्वशस्त्रस्य कञ्चित् कञ्चिद्भागं तेभ्यः परिकल्प्य सूर्यां स्वरथेऽधारयतामित्ययमितिहासो ब्राह्मणे 'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे' (AB.4.7.) इत्यत्राम्नातोऽस्माभिः प्रथमाष्टमे 'आ वां पतित्वं सख्याय' (RV.I.119.5.) इत्यत्र प्रपञ्चितः Sy.

२. हे पूषन् पोषक सूर्य । एतच्चन्द्रस्याप्युपलक्षणं सूर्याचन्द्रमसोरेवाश्विवत्वात् । 'सूर्याचन्द्रमसावित्येके' (N.12.1.) इति यास्केनोक्तत्वात् । अतः पूषन्नित्युक्ते हे पोषकावश्विनावित्युक्तं भवति । हे पोषकौ हे नासत्या असत्यरहितौ Sy.

३. एतन्नामिकायाः सवितुः पुत्र्याः । कर्मणि षष्ठी । सूर्याम् Sy.

४. The passage beginning with श्रिये and ending with वहतुं is omitted by M. रथे धारयितुम् । आजिमुदजयतामित्यर्थः Sy.

५. सोमां M.

६. श्रिये श्रेयसे शस्त्रस्य कन्यायाश्च लाभायेत्यर्थः Sy.

७. देवौ युवाम् Sy.

८. इष्टुरि० M. इवशब्द एवार्थे । आजिधावनाय, इषुवच्छीघ्रमृजुगामिनौ कृतावेव सन्तौ Sy.

९. वच्यन्ते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमन्त्रैर्यागकाले च स्तुवन्तीत्यर्थः Sy.

१०. वां प्रति Sy.

११. ककुहाः शस्त्ररूपाः स्तुतयः Sy.

१२. यस्मादेवं तस्मादप्सु ... कर्मसु Sy.

१३. सम्पादिताः Sy.

१४. जीर्णानि युगानीव । इवशब्दः सम्प्रत्यर्थः । पुरातना यागकाला यथा तद्वदद्यतना अपीत्यर्थः । पूर्वकाले यथा युवामेव स्तुवन्ति तद्वदिदानीमपीति तात्पर्यम् Sy.

१५. ०त्रे M. वरुणस्य फलप्रतिबन्धकपापनिवारकस्य यागस्य सिद्ध्यर्थं तत्सम्बन्धिन्यः Sy.

१६. दूरे D. अविच्छिन्नप्रवाहस्य Sy.

१७. व्यूच्छति D.

१८. ०हे P. D.

१९. Omitted by D.

२०. VM. ignores नासत्या

अस्मे सा वां माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य कारोः ।
अनु यद्वां श्रवस्या सुदानू सुवीर्याय चर्षणयो मदन्ति ॥४॥

अस्मे सा वाम्[1]। अस्माकम्[2]। सा[3]। वाम्[4]। हे मधोर्यानागे[5]! माध्वी दानम्। अस्तु[6]। स्तोमं[7] प्रति। आगच्छताम्[8]। मान्यस्य[9]। स्तोतुः[10]। अस्मात्। वाम्[11]। श्रवस्यया[12]। हे शोभनदानौ[13]! सुवीर्याय[14] च। अमी मनुष्याः[15]। अनुमदन्ति[16]। स्पष्टान्तरव्याख्या, अन्तिमा[17][18]।

एष वां स्तोमो अश्विनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृक्ति ।
यातं वर्तिस्तनयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मदन्ता ॥५॥

एष वां स्तोमः[19]।

१. सेवां M.
२. अस्माकम् Sy.
३. प्रसिद्धा Sy.
४. सेवां M. अस्मासु। सा। वाम् is omitted by P. युवयोः सम्बन्धिनी Sy.
५. मधुपूर्णपात्रयुक्तावश्विनौ ! Sy.
६. भवतु Sy.
७. स्तुतिम् Sy.
८. प्रीणयतम् Sy.
९. तदर्थं मान्यस्य माननीयस्य Sy.
१०. स्तोतुरगस्त्यस्य Sy.
११. युवाम् Sy.
१२. कीर्तेरन्नस्य वेच्छया Sy.
१३. शोभनफलदानौ ! Sy.
१४. यजमानाय शोभनबलाय वा Sy.
१५. ऋत्विग्रूपाः Sy.
१६. अनुक्रमेण माद्यन्ति युवाभ्यां सह स्वयं वा Sy.
१७. स्पष्टोन्तरव्याख्यान्तिमा D. स्पष्टा अन्तरव्याख्या अन्तिमा M.
१८. Ms. D. puts the figure ॥१८४॥ here to indicate the end of one hundred and eightyfourth hymn. No such number is given in P. and M.
१९. Stanza no. 5 has not been previously explained as it occurs here for the first time.
The remark of VM. स्पष्टोत्तरव्याख्या seems to refer to this stanza and shows that in his opinion it did not stand in need of any explanation.
हे अश्विनौ हे मघवाना हविर्लक्षणाधनवन्तौ । वां युवाभ्याम् । एष स्तोमः स्तोत्रम् । सुवृक्ति सुष्ठु पापवर्जनं यथा भवति तथा यद्वा सुसमाप्ति, अकारि कृतः। कीदृशोऽयम्? मानेभिर्मानैर्हविष्प्रदानरूपैः सहितः, हे नासत्या असत्यरहितौ युवाम्। अगस्त्य एतन्नाम्नि महर्षौ मयि। मदन्ता माद्यन्तौ सन्तौ। वर्तिर्गृहं यज्ञसम्बन्धि यातं प्राप्नुतम्। किमर्थम्? तनयाय पुत्राविलाभाय त्मने, आत्मने च हिताय Sy.

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।
एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥

I.185.

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि वेद ।
विश्वं त्मना बिभृतो यद्ध नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव ॥१॥

कतरा । कतरा[२] । पूर्वा[३] । कतरा । अपरा[४] । अनयोर्द्यावापृथिव्योः[५] । कथं वा[६] । जाते[७] । हे मेधाविनः[८] ! एते जानाति[९] । सर्वम्[१०] । आत्मनैव[११] । धारयतः[१२] । यत्[१३] । ह[१४] । नाम[१५] किञ्चिदस्ति[१६] ।

१. The stanza is identical with RV. I. 183.6. and has already been explained. See also VM.'s remark :—स्पष्टा ... अन्तिमा २. अगस्त्यस्यार्षम् । स हि पूर्वमेव संसाररूपे दृष्टैवमवोचत् SKN. स्वयमेव तावद्वितर्कयन्नुत्पन्नसंशयो मन्त्रदृग् ब्रवीति Dur.

३. पूर्वमुत्पन्ना Sy. पूर्वकाला SKN.

४. पश्चाद्भाविनी । एवम्पौर्वापर्यप्रश्नः Sy. अपरकाला SKN.

५. अवरायो० P. एनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये ... उभयोरविनाभावेन सहैव वर्तमानत्वादिति भावः Sy. अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये SKN. नहि पौर्वापर्यमनयोः स्फुटं लक्षयितुं शक्यते Dur.

६. केन हेतुना Sy. केन प्रकारेण Dur.

७. किमनयोरुत्पादनमित्यर्थः Sy. कथं वा जाते एवं महापरिमाणे SKN. एते जाते स्याताम् । किं पौर्वापर्येण, उत युगपद् भवेताम् Dur.

८. क्रान्तदर्शिनोऽतीन्द्रियज्ञाः । यूयं वदत Sy. मेधाविन ऋषयः SKN.

९. जानति M. को विवेद पौर्वापर्यं कारणं च विशेषेण विविच्य वा जानाति । न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः Sy. क एतद्विवेद वेत्ति जानाति, अहं तावत्तं जानामीत्यभिप्रायः SKN. कश्चिदपि विस्पष्टं न जानाति । अहन्त्वेतावच्छक्नुयामागमाद् वक्तुम्—"तस्मादुद्भूतस्य हिरण्मयस्याण्डस्यैते शकले" इति । एवमाह "ते अण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् । तद्यद् रजतं सेयं पृथिवी, यत्सुवर्णं सा द्यौः" (Chā. U. 3.19.1,2.) इति तेन ज्ञायते युगपदेवैते उत्पन्ने स्यातामिति Dur.

१०. कृत्स्नमपि जगदविशेषेण Sy. सर्वं प्राणिजातम् SKN.

११. अन्यनैरपेक्ष्येणैव Sy. आत्मना SKN. आत्मनैव Dur.

१२. ०ते P. एते ... धारयतः SKN.

१३. यस्मात् ... हेतोः Sy. तादर्थ्यायाश्चतुर्थ्या लुग्भवति पदपूरणः । यस्मै प्रयोजनायेति शेषः SKN. यदर्थम् Dur.

१४. खलु Sy.

१५. प्रसिद्धम् Sy. एनयोर्नाम ... उत्पत्तिः । यदर्थमेते उत्पन्ने इत्यर्थः SKN. अनयोर्नाम नमनम् । यस्माद् भूतग्रामधारणार्थमेते नते विपरिणामत्वेन, तत्सर्वमेते बिभृतः Dur.

१६. यद्वा । यद्ध नाम यत्किञ्चित्पदार्थजातमस्ति विश्वं तत्सर्वमात्मना बिभृतः । अनेन यत्कारणं ब्रूमस्तदप्याभ्यामेव भ्रियत इति कारणाभावः प्रतिपादितः Sy.

विवतते वै, अनयोर्मध्ये। अहोरात्रे। चक्रयुक्ते। इवं।

भूरिं द्वे अचरन्ती चरन्तं पद्वन्तं गर्भमपदी दधाते ।
नित्यं न सूनुं पित्रोरुपस्थे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥२॥

भूरि द्वे। पृथुम्। द्यावापृथिवी। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। स्वयमपदी। धारयतः। [illegible]। इव। पुत्रम्। पित्रोः। [illegible]। द्यावापृथिवी। अस्मान्। महतो भयात्। रक्षतम्।

अनेहो दात्रमदितेरनर्वं हुवे स्वर्वदवधं नमस्वत् ।
तद्रोदसी जनयतं जरित्रे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥३॥

अनेहः। अनुपद्रवम्। दानम्। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]।

---

१. विविधं वर्तेते SKN. विपर्ययेण वर्तेते Dur. २. अयो० P. एतयोर्मध्य इति शेषः SKN. एतयोरेवान्तर्भूते Dur.

३. उत्तरेण पौर्वापर्याभाव उच्यते। अहनी एते द्यावापृथिव्यौ Sy.

४. ०युक्त P. चक्रे इत्यर्थः। चक्रे च ते युक्ते च चक्रयुक्ते च। परिवर्तमानसामान्यादहोरात्रे उच्येते SKN. चक्रयुगलामवावियोगेन संयुक्ते। सम्बद्धे इत्यर्थः Dur.

५. इ D. M. अनेन मन्त्रेण द्यावापृथिव्योर्महिमानं महाभाग्यं मन्त्रदृगाचष्टे Dur. कतरा पूर्वा कतरा परैनयोः। कथं जाते। कवयः क एने विजानाति। सर्वमात्मना बिभृतो यद्ध। एनयोः कर्म। विवर्तेते चैनयोः। अहनी अहोरात्रे। चक्रिणेव चक्रयुक्ते इवेति। द्यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्ट आचष्टे N.3.22; SKN. II.193. VM. ignores कः। वि

६. बहुतरम् Sy. ७. द्वे एवैते द्यावापृथिव्यौ Sy. ८. अविचलन्ते Sy.

९. गर्भवदाश्रितं कृत्स्नं प्राणिजातम् Sy.

१०. स्वयं पादरहिते Sy.

११. अनयोर्मध्ये जन्तुजातं जगद्रूपेण वर्तते Sy.

१२ धारयं पुष्टामन्।...नित्यं ध्रुवमात्मजम् Sy. १३. पुत्रमिव यथा स्नेहेन वर्धयन्ती धारयन्ती मातापितरौ तद्वत् Sy.

१४. मातापित्रोः Sy.

१५. उत्सङ्गे वर्तमानम् Sy.

१६. अथ प्रत्यक्षेणाह। हे . द्यावापृथिव्यौ। द्वन्द्वेऽनयापेक्षया द्विवचनम्भयोः Sy.

१७. अस्मा P. १८. भयहेतोः पापात्।...यद्वा। अभ्वात्, अभ्वं महत्। भयं तस्मादित्यर्थः। अभ्वमिति महन्नाम Sy.

१९. पालयतम् Sy. २०. अपापं दुःखरहितं सुखात्मकम् Sy. २१. धनम् Sy.

२२. अदितेः M. एतदर्थमदित्याख्याया भूम्याः। अखण्डनीयायाः पृथिव्यास्तात्पर्यस्यान्तरिक्षस्य च सम्बन्धि Sy.

२३. अप्रस्तुतितम् P. अप्रस्तुतितम् D. अनरणम्। अशीर्णमित्यर्थः Sy.

२४. आह्वयामि स्पृहयामीत्यर्थः Sy.

२५. सर्वतः व्याप्तभूतेन स्वर्गेण सहत् Sy.

हिंसारहितम्[1]। अप्रयुक्तम्[2]। तद् दानम्[3]। द्यावापृथिव्यौ[4]! स्तोत्रे[5]। प्रादुर्भावयतम्[6]।

अतप्यमाने अवसावन्ती अनु ष्याम रोदसी देवपुत्रे।
उभे देवानामुभयेभिरह्नां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥४॥

अतप्यमाने। केनचिदप्यबाध्यमाने[8]। रक्षणेन[9]। सर्वान् रक्षन्त्यौ[10]। वयमनु स्याम[11]। द्यावापृथिव्यौ[12]। ययोः[13] सर्वे देवा एव[14] पुत्रास्ते अपि[15]। अह्नाम्[16]। उभे। उभयैभिरहोरात्रैः[17]। देवानां[18] भोगसाधने भवत[19] इति[20]।

संगच्छमाने युवती समन्ते स्वसारा जामी पित्रोरुपस्थे।
अभिजिघ्रन्ती भुवनस्य नाभिं द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥५॥

सङ्गच्छमाने। परस्परं सङ्गच्छमाने[21]।

---

१. अहिंसितम् Sy. २. अप्रयत्। ईदृशं धनं दुग्धे Sy. ३. Omitted by D.

४. अस्माभिः काङ्क्षितमुक्तलक्षणं धनम् Sy. ५. स्तोत्रे यजमानाय Sy.

६. ०र्भावयतम् M. उत्पादयतम् Sy.

७. VM. ignores द्यावा etc.

८. अप्रयच्छमाने P. ०मान M. अतप्यमाने अनीश्वरे। तपेरैश्वर्यकर्मण इदं रूपम्। यद्वा, अतप्यमाने अन्यैरपीड्यमाने Sy.

९. स्वतोऽधिकेन केनचित्कृतेनावनेन समुद्रपा ... अवसा, अन्नेन Sy.

१०. तर्पयन्त्यौ Sy.

११. वयं मनुष्या मा P. ०वयं मनुष्याम D. तदर्थं युवामनु स्याम, अनुभवेम Sy.

१२. आयुवासस्तु 'अतप्यमाने अवसावन्ती अनु ष्याम रोदसी देवपुत्रे' इत्यादौ सर्वत्र द्यावापृथिवीवचनः। अस्याद्युवामत्वाद् द्यावापृथिवीवचन एव न रुद्रपत्नीवचनः। तथा च पदकारेण द्विवचनत्वं प्रदर्शितमिति। कर्मणा वा दानेन प्रशस्यनाऽस्य दर्शितेति। भाष्यकारस्तु देवपत्नीप्रकरणानुविधानेन पदकारमनवेक्ष्य रोदसी-शब्दं रुद्रपत्नीवचनमुदाजहार N. 12. 46; SKN. IV. 146.

१३. यो यः P. D. १४. हि P.D.

१५. ०स्तो० P. देवा व्यवहर्तारो मनुष्याः पुत्रस्थानीया ययोस्तादृश्यौ। लोकद्वयस्था मनुष्याश्च देवाश्च तदुपजीव्यत्वात्पुत्रा इत्युच्यन्ते, ईदृश्यौ Sy. १६. ०स्तेम व्यह्नाम् M. एतद्रात्रेरप्युपलक्षणम्। ...अह्नां रात्रीणां च सम्बन्धिभिः Sy.

१७. यैभि० D. उभयैतिर० M. उभयविधैः शीतोष्णादिरूपैर्विलक्षणैर्धर्मैर्निमित्तभूतैः, तेषां लाभायेत्यर्थः Sy.

१८. द्योतमानानाम् Sy. १९. भव P.

२०. VM. ignores द्यावा etc.

२१. परस्परमुपकारित्वेन सह युज्यमाने। वृष्टिहविर्योगोऽत्र परस्परमुपकार्योपकारकभावः। यद्वा पूर्वं संसृष्टे एव सत्यौ पश्चाद्वियुज्य वृष्टिहविषी प्रकुर्वन्त्यौ पश्चात्स्वमनुष्यैः प्रार्थितैर्देवैर्विवाहिते सत्यौ सङ्गते अभूतामित्याहुः। अयमर्थः 'द्यावापृथिवी सहास्ताम्' (TB. I. 1.3.2.) इत्यादिब्राह्मणे समाम्नातः Sy.

युवती[1]। सङ्गतान्ते[2]। मातापित्रोः[3]। उत्सङ्गे[4] वर्तमाने। स्वसारौ[5]। बन्धके[6]। भुवनस्य[7]। नाभिमादित्यम्[8]। अभिजिघ्रन्ती[9][10]।

उर्वी सद्मनी बृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनित्री ।
दधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥६॥

उर्वी सद्मनी[11]। विस्तीर्णे। स्थानभूते[12]। महत्यौ[13]। यज्ञेन[14]। हुवे[15]। देवानाम्[16]। अवसा[17]। जनयित्र्यौ[18]। धारयतः[19]। ये। उदकम्। शोभनाङ्गम्[20][21]।

उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेअन्ते उप ब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन् ।
दधाते ये सुभगे सुप्रतूर्ती द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥७॥

उर्वी पृथ्वी। महती[22]। विस्तीर्णे[23]। बहुले पर्याप्ते[24]। दूरे ययोः पर्यन्तः अन्ते[25]। अहमुपगम्य ब्रवीमि[26]।

---

१. ०ति P.D. नित्यतरुण्यौ मिश्रयन्त्यौ वा सर्वेषु भावेषु Sy.
२. ०तान्ते P.D.M. समानान्तिके समानपर्यन्ते वा Sy.
३. सर्वस्य पितृस्थानीययोः पालकयोस्तयोः Sy.
४. उपसंगे P. उत्सङ्गे स्थितम् Sy.
५. स्वरामौ P. परस्परं स्वसृभूते Sy.
६. जामी बन्धुभूते । प्रजापतेः सकाशात् सहोत्पन्नत्वात्परस्परं जामित्वम् । तथा च निगमौ—'दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः' (RV. X.190.3.) 'यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः' (RV. X.31.7.) इति Sy.
७. भूतजातस्य Sy.
८. बन्धकमुदकम् Sy.
९. अभिजानन्ती D.M. अभिजानन्ति P. अभिघ्राणं कुर्वन्त्यौ स्पृशन्त्यौ । 'समानमेतदुदकम्' (RV. I.164.51.) इत्यादिमन्त्रवर्णादुभयोरुदकप्रदत्वं प्रसिद्धम् । ईदृश्यौ नो रक्षतम् Sy.
१०. VM. ignores द्यावा etc.
११. त्नि D.
१२. सदनाधारभूते Sy.
१३. ०त P.D.M. महत्यौ महानुभावे Sy.
१४. यज्ञेन च निमित्तभूतेन Sy.
१५. जुवे P.D. आह्वयामि । देवानां हविरर्थम् । अन्नलाभायेत्यर्थः Sy.
१६. उपलक्षणमेतत् । देवमनुष्यादीनाम् Sy.
१७. अवसे P. अवसा प्रीत्या निमित्तेन ... वृष्ट्यादैर्देवानामवसा तर्पणेन निमित्तेन Sy.
१८. वृष्टिसस्ययोर्जनित्र्यौ Sy.
१९. ते युवामाह्वयामि Sy.
२०. ०नाग P.D.M. शोभनरूपे Sy. शोभनाङ्गे is suggested for शोभनाङ्गम्
२१. VM. ignores द्यावा etc.
२२. महत्यौ Sy. महत्यौ is suggested for महती
२३. पृथिव्यौ Sy.
२४. अनेकप्रकारेण प्रथमाने, बह्वाकारे Sy.
२५. ०न्तर्ये P. विप्रकृष्टान्तदेशे अपारे इत्यर्थः Sy.
२६. उपेत्य ब्रवीमि स्तौमीत्यर्थः Sy.

हविषा । अस्मिन् । यज्ञे । धारयेते । ये मनुष्यान् । सुधने । शोभनप्रतरणे ।

देवान्वा यच्चकृमा कच्चिदागः सखायं वा सदमिज्जास्पतिं वा ।
इयं धीर्भूया अवयानमेषां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥८॥

देवान् वा यत् । यज्ञाननुष्ठानादनृतवचनाच्च[6] देवान्[7] । वा[8] । यद् अगम् । कत् । चित् । आगः[9] । कृतवन्तः । सखायम्[10] । वा मनुष्यम्[11] । सदा[12] । एव । जामातरम्[13] । वा । एतत्[14] । स्तोत्रलक्षणं[15] कर्माकुर्माम । एषाम्[16] । अवयानम्[17] । भवतु[18][19] ।

उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामूती अवसा सचेताम् ।
भूरि चिदर्यः सुदास्तरायेषा मदन्त इषयेम देवाः ॥९॥

उभा शंसा[20] । मनुष्यभवौ[21] । प्रत्यक्षशंसाशंसौ[22] । माम् । रक्षताम्[23] । उभयपक्षस्थौ । मार्गौ[24] च । माम् । अवतम्[25] । सचताम्[26] । बहु । अभिधनम्[27] । ... [28] । ...

१. नमःसाधनेन स्तोत्रेण Sy.
२. यथाते विश्वं जगत् ते युवामुप बुवे स्तौमि Sy.
३. सुधाने M. शोभनभाग्ये Sy.
४. ०प्रकरणे P. शोभनदाने Sy.
५. VM. ignores द्यावा etc.
६. ०यनुष्ठानामनृत० P.M. ०यनुष्ठा० D अयागलक्षणम् Sy. ७. देवान्प्रति Sy.
८. येषाब् P. याव D. यया M.
९. अपराधं तमयागकाले Sy.
१०. प्रियं मित्रं वा प्रति Sy.
११. ०य को P.   १२. सर्वदा Sy.
१३. जाः पुष्यस्तासां पतिं जामातरं वा जायापतिं प्रति दोषारोपणकलहोत्पादनादिकर्षं यत्सर्वमेव चकृम Sy.
१४. बाह हि तत् P. D. युष्मत्स्तुतिरूपमिदं कर्म Sy.   १५. ०णक० P.
१६. ०मेषाम् P. D. M. उक्तरूपाणां पापानामपगमं कर्तुम् Sy.
१७. अपयापनम् P.M. अवयावनम् D.
१८. भूयात्, भवतु । . . . अत्र सर्वत्र प्रकारान्तरेण . . . रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोर्निश्वस्याविश्वसनेन सम्भवादुचितमेव । तस्मात्स्वस्थान एव स्थिते अनुकूले भवतमित्येवं प्राच्यते Sy.
१९. VM. ignores द्यावा etc.
२०. ०सौ P.   २१. नरेभ्यो हितौ Sy.
२२. द्यावापृथिव्योरुभयोर्विषयौ, उभावपि शंसौ . . . ईदृश्यावुभयाश्रये स्तुती Sy.
२३. अविष्टां रक्षताम् . . . यद्वा द्यावापृथिव्यभिमानिदेवयोरेव शंसशब्देनाभिधानात् पुंल्लिङ्गता Sy.   २४. ऊती रक्षके द्यावापृथिव्यौ Sy.   २५. रक्षणेन Sy.
२६. सेवताम् P. यद्वा प्राणेभ्यो हितकरौ, उभावैहिकामुष्मिकविषयौ शंसौ मामविष्टां प्राप्नुताम् । तथा, उभे अपि, ऊती तयोः सम्बन्धिन्योरभिमानिदेवतयोरवसा, अस्मत्तर्पणेन निमित्तेन सचेताम् Sy.
२७. चित् पूजायाम् । अभिपूजितम् Sy.
२८. स्तोतारो वयम् Sy.

युवती[1]। सङ्गतान्ते[2]। मातापित्रोः[3]। उत्सङ्गे[4] वर्तमाने। स्वसारौ[5]। [illegible][6]। भुवनस्य[7]।
नाभिमादित्यम्[8]। अभिजिघ्रन्ती[9,10]।

उर्वी सद्मनी बृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनित्री ।
दधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥६॥

उर्वी सद्मनी[11]। विस्तीर्णे[12]। स्थानभूते[13]। [illegible][14]। स्तोत्रेण[15]। हुवे[16]। देवानाम्। अन्नेन[17]।
जनयित्र्यौ[18]। धारयतः[19]। ये। उदकम्। शोभनाङ्गम्[20,21]।

उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेअन्ते उप ब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन् ।
दधाते ये सुभगे सुप्रतूर्ती द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥७॥

उर्वी पृथ्वी। महती[22,23]। विस्तीर्णे[24]। बहुना पर्याप्ते। दूरे ययोः पर्यन्तमन्ते[25]। अहमुपब्रवीमि[26]।

---

१. ०ति P.D. नित्यतरुण्यौ मिश्रयन्त्यौ वा सर्वेषु भावेषु Sy.

२. ०तास्ते P.D.M. समानान्तिके समानपर्यन्ते वा Sy. ३. सर्वस्य पितृस्थानीययोः पालकयोस्तयोः Sy.

४. उपसंगे P. उत्सङ्गे स्थितम् Sy.

५. स्वरामौ P. परस्परं स्वसृभूते Sy.

६. जामी बन्धुभूते । प्रजापतेः सकाशात् सहोत्पन्नत्वात्परस्परं जामित्वम् । तथा च निगमौ—'दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः' (RV. X.190.3.) 'यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः' (RV. X.31.7.) इति Sy.

७. भूतजातस्य Sy.

८. बन्धकमुदकम् Sy.

९. अभिजघ्नन्ती D.M. अभिजघ्नन्ति P. अभिघ्राणं कुर्वन्त्यौ स्पृशन्त्यौ। 'समानमेतदुदकम्' (RV. I.164.51.) इत्यादिमन्त्रवर्णादुभयोरुदकप्रदत्वं प्रसिद्धम् । ईदृश्यौ नो रक्षतम् Sy.

१०. VM. ignores द्यावा etc.

११. नि D.

१२. सदनाधारभूते Sy.

१३. ०त P.D.M. महत्यौ महानुभावे Sy.

१४. यज्ञेन च निमित्तभूतेन Sy.

१५. जुवे P.D. आह्वयामि । देवानां हविर्दानम् । अस्मदर्थमायेत्यर्थः Sy.

१६. उपलक्षणमेतत् । देवमनुष्यादीनाम् Sy.

१७. अवसे P. अवसा प्रीत्या निमित्तेन... वृष्ट्यादिदेवानामवसा तर्पणेन निमित्तेन Sy.

१८. वृष्टिसस्ययोर्जनित्र्यौ Sy.

१९. ते युवामाह्वयामि Sy.

२०. ०नाग P.D.M. शोभनरूपे Sy. शोभनाङ्गे is suggested for शोभनाङ्गम्

२१. VM. ignores द्यावा etc.

२२. महत्यौ Sy. महत्यौ is suggested for महती

२३. पृथिव्यौ Sy.

२४. अनेकप्रकारेण प्रथमाने, बह्वाकारे Sy.

२५. ०न्तवे P. विप्रकृष्टान्तदेशे अपारे इत्यर्थः Sy.

२६. उपेत्य ब्रवीमि स्तौमीत्यर्थः Sy.

हविषा। अस्मिन्। यज्ञे। धारयेते। ये मनुष्यान्। सुधने। शोभनप्रतरणे।

देवान्वा यच्चकृमा कच्चिदागः सखायं वा सदमिज्जास्पतिं वा ।
इयं धीर्भूया अवयानमेषां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥८॥

देवान् वा यत्। यज्ञाननुष्ठानादनृतवचनाच्च देवान्। वा। यद् वयम्। कत्। चित्। आगः। कृतवन्तः। सखायम्। वा मनुष्यम्। सदा। एव। जामातरम्। वा। एतत्। स्तोत्रलक्षणं कर्माङ्गमाम। एषाम्। अवयानम्। भवतु।

उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामूती अवसा सचेताम् ।
भूरि चिदर्यः सुदास्तरायेषा मदन्त इषयेम देवाः ॥९॥

उभा शंसा। मनुष्यभवौ। प्रत्यक्षाप्रत्यक्षशंसौ। माम्। रक्षताम्। [illegible]। माम्। अवसा। सचेताम्। बहु। अपि धनम्। [illegible]। अभिमतेन [illegible] हविः

१. नमःसाधनेन स्तोत्रेण Sy.
२. यथाते विश्वं जगत् ते युवामुप ब्रुवे स्तौमि Sy.
३. सुधाने M. शोभनभाग्ये Sy.
४. ०प्रकरणे P. शोभनदाने Sy.
५. VM. ignores द्यावा etc.
६. ०यज्ञानुष्ठानाननृत० P. M. ०यज्ञनुष्ठा० D अपराधलक्षणम् Sy. ७. देवान्प्रति Sy.
८. वंयाव् P. वाव D. वया M.
९. अपराधं तत्प्रयागकाले Sy.
१०. प्रियं मित्रं वा प्रति Sy.
११. ०ष्य को P. १२. सर्वदा Sy.
१३. जाः पुत्र्यस्तासां पतिं जामातरं वा जायापतिं प्रति दोषारोपणकलहोत्पादनादिकं यत्सर्वदैव चकृम Sy.
१४. आह हि तत् P. D. युष्मत्स्तुतिरूपमिदं कर्म Sy. १५. ०णक० P.
१६. ०मेषाम् P. D. M. उक्तरूपाणां पापानामपगमं कर्तुम् Sy.
१७. अपयापनम् P.M. अवयावनम् D.
१८. भूयाद्, भवतु।...अत्र सर्वत्र प्रकारान्तरेण...रक्षणं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोर्विश्वव्याविवक्षनेन सम्भवायुचितमेव। तस्मात्स्वरक्षाण एव स्थिते अनुकूले भवतमित्येवं प्रार्थ्यते Sy.
१९. VM. ignores द्यावा etc.
२०. ०सौ P. २१. नरेभ्यो हितौ Sy.
२२. द्यावापृथिव्योरुभयोर्द्वयोः, उभावपि शंसौ, ईदृश्यावुभयाश्रये स्तुती Sy.
२३. अविष्टां रक्षताम्...यद्वा द्यावापृथिव्यभिमानिदेवयोरेव शंसशब्देनाभिधानात् पुंल्लिङ्गता Sy. २४. ऊती रक्षके द्यावापृथिव्यौ Sy. २५. रक्षणेन Sy.
२६. सेवताम् P. यद्वा प्राणिभ्यो हितकरौ, उभावैहिकामुष्मिकाश्रयौ शंसौ मामविष्टां प्राप्नुताम्। तथा, उभे अपि, ऊती तयोः सम्बन्धिन्यौ अभिमानिदेवतयोरवसा, अस्मत्तर्पणेन निमित्तेन सचेताम् Sy.
२७. चित् पूजायाम्। अभिपूजितम् Sy.
२८. स्तोतारो वयम् Sy.

प्रयच्छते वयम्। अन्नेन। मदन्तः। दरिद्राणामिदं कुर्वीमहि द्यावापृथिव्योः प्रसादेन। देवाः!

ऋतं दिवे तदवोचं पृथिव्या अभिश्रावाय प्रथमं सुमेधाः।
पातामवद्याद्दुरितादभीके पिता माता च रक्षतामवोभिः ॥१०॥

ऋतं दिवे। द्यावापृथिव्योः। अभिश्रवणार्थम्। तदिदम्। सुमेधाः। स्तोत्रम्। प्रयोगम्। पूर्वमेव। ते मां पाताम्। अवद्यात्। दुरिताच्च। मद्धामे। पिता द्यौः। माता। च पृथिवी। रक्षतां माम्। रक्षणैः।

इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितर्मातर्यदिहोपब्रुवे वाम्।
भूतं देवानामवमे अवोभिर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥११॥

इदं द्यावापृथिवी। हे द्यावापृथिवी! इदम्। सत्यम्। अस्तु। पितः! मातश्च। यत्। इह। वाम्। अहं याचे। भवतं च। देवानाम्। आसन्ने। रक्षणैः।

---

१. अतिशयेन शोभनदातृत्वाय।...यद्वा। अर्यं इति षष्ठ्या रूपम्। ईश्वराद्राजादेरपि सुदातृतरायेत्यर्थः Sy.
२. अन्नेन सोमलक्षणेन Sy.
३. मादयन्तः सन्तः Sy.
४. इच्छेम Sy.
५. द्यावापृथिव्योरन्तर्भूताः सर्वेऽपि देवाः Sy.
६. ०वो M. ७. दिवे द्युदेवतायै, पृथिव्यै पृथिवीदेवतायै Sy.
८. अभितः सर्वतः श्रवणाय Sy.
९. तत्प्रीतिकरम् Sy. १०. तदिदं P.
११. शोभनप्रज्ञोऽहम् Sy. १२. ब्रवीमि Sy.
१३. प्रथमं, मुख्यनामैतत्। प्रतमं प्रकृष्टतमम् Sy. १४. रक्षताम् Sy.
१५. ०द्या M. निन्दिताद् दुःखप्रापकात् Sy.
१६. ०ता D.M. अंहसः सकाशात् Sy.
१७. Omitted by P. D.
१८. अन्तिकनामैतत्। समीप एव Sy.
१९. पालको द्युलोकः Sy.
२०. Omitted by P. D.
२१. सर्वस्यादेर्निर्मात्री पृथिवी Sy.
२२. पालयताम् Sy. २३. अभिमतरर्पणैः Sy. २४. द्यावापृथिव्यौ! Sy.
२५. अस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रम् Sy.
२६. अवितथम् Sy.
२७. भवतु। फलवद् भवत्वित्यर्थः Sy.
२८. द्यौः! Sy. २९. हे मातः पृथिवि! Sy. ३०. स्तोत्रम् Sy.
३१. अस्मिन् यज्ञे Sy. ३२. युवां प्रति Sy.
३३. उपेत्य ब्रवीमि तत्सत्यमस्तु Sy.
३४. स्तोतॄणामस्माकम् Sy.
३५. ०मे P.D. अन्तिकनामैतत्। नित्यसन्निहिते युवाम् Sy.
३६. तर्पणैर्युक्ते Sy.
३७. VM. ignores विद्याम etc. Ms. D. puts the figure ॥१८५॥ here to indicate the end of one hundred and eighty-fifth hymn. No such number is given in P. and M.

I.186.

आ न॒ इळा॑भिर्वि॒दथे॑ सुश॒स्ति वि॒श्वान॑रः सवि॒ता दे॒व ए॑तु ।
अपि॒ यथा॑ युवानो॒ मत्स॑था नो॒ विश्वं॒ जग॑दभिपि॒त्वे म॑नी॒षा ॥१॥

आ[1] न[2] इळाभिः। आगच्छ[3] त्वम्। अस्मान्[4]। अन्नैः[5]। यज्ञे[6]। शोभनशंसनम्[7]। यथा विश्वे[8] यस्य प्रेष्या नरा विश्वान्[9] वा[10] यः प्रत्युतः। सविता[11]। देवः। अपि[12] च। यथा[13] प्रेरयिता वैश्वानरः। हे युवानः[14]। अस्मान्[15]। यूयं च मादयथ[16]। विश्वम्[17]। जगत्[18]। अभिप्राप्तौ[19]। प्रज्ञया[20] तथा गच्छथ[21]।

---

१. न D.

२. इला० D. इडा० P.

३. आगच्छतु Mah., Sy. आ एतु U.

४. अस्माकम् Mah. अस्मदीयं Sy.

५. P. adds च after अन्नैः। यथा सर्वे, इडां भक्षयन्ति तथा एत्वित्यर्थः Mah. अवेद्यैः स्तनैः सह। यद्वा इडाभिः। तदा-भिनेय् ताभ्यन्नम्। भूमिस्थानाभिर्देव-ताभिः सह Sy.
इडाभिः करणभूताभिः U.

६. यज्ञगृहे Mah.

७. कथम्। इडाभिः सुशस्ति यथा स्यात्तथा, इडाभक्षणेन शोभना शस्तिः शंसनं प्र-शंसा यस्यां क्रियायां तथा... यद्वा सुशस्ति, विभक्तिलोपः। कीदृशे यज्ञगृहे सुशस्ति सुशस्तौ, इडाभिः शोभनप्रशंसा-युक्ते Mah. सुपो लुक्। सुशस्तिभिः शोभनशंसनैः स्तुतिभिः Sy. अविभक्ति-को निर्देशः। सुशस्तिभिश्च शोभनैः शंसनैश्च करणभूतैः U.

८. विश्वनरहितकारी Mah. सर्वप्राणि-हितकार्यग्निः Sy.

९. विविश्वान् P.

१०. च P. D.

११. प्रेरक आदित्यश्च देवः Sy. सविता च देवः U.

१२. अपि निश्चितम् Mah. अपिः सम्भाव-नायाम्। अपि अस्मान् Sy. अपि तथा तेन प्रकारेण मादयत यथेष्टम् U.

१३. येन प्रकारेण Mah., U.

१४. एवं गुर्वमुक्त्वा देवानाह हे युवानो जरा-रहिता देवाः। Mah. नित्यतरुणा यज्ञस्य मिश्रयितारो वा यूयम् Sy. युवानः सर्व-कर्मक्षमा अविपरिणामिनो वा U.

१५. नोऽस्माकम् Mah. नोऽस्मान् Sy. अस्माकं गृहे U.

१६. 'मद तृप्तौ' तृप्यथ... मत्सथ। अन्तर्भू-तण्यर्थः। तर्पयथ। यथा भवद्भिस्तृप्तिः क्रियते तथाऽस्मत्प्रजास्तर्पणीया इत्यर्थः Mah. मादयथ Sy. मादयथ तृप्यथ U.

१७. सर्वम् Mah.

१८. जगद् गन्तृ जङ्गमं पुत्रगवादिकम् Mah. जगत्। एतत्स्थावरस्याप्युपलक्षणम्। यद्वा कृत्स्नं प्रपञ्चं मत्सथ तथाऽस्मा-नपि। यद्वा जगच्छब्दो यजमानरूप-मनुष्यवाची। सर्वानपि यजमानान् यथा मत्सथ तथेत्यर्थः Sy. विश्वं जगदुद्धराम इति कृत्वा U.

१९. अभिपतन आगमनकाले Mah. अभि-पतनीयेऽस्मद्यज्ञे Sy. अभिपतनकाले प्राप्ते U.

२०. मनीषया बुद्ध्या Mah. मनस ईशितृत्वेन स्वेच्छयेत्यर्थः Sy. मनीषयेति विभक्ति-व्यत्ययः। मनस इच्छया U.

२१. गच्छतं P. D.

This stanza = YV. 33.34.

आ नो॒ विश्व॒ आस्क्रा॑ गमन्तु दे॒वा मि॒त्रो अ॑र्य॒मा वरु॑णः स॒जोषाः॑ ।
भुव॒न्यथा॑ नो॒ विश्वे॑ वृ॒धासः॒ कर॑न्त्सु॒षाहा॑ विथु॒रं न शवः॑ ॥२॥

आ नो विश्वे । आगच्छन्तु । अस्मान्[1] । विश्वे[2] । देवाः । शत्रूणामाक्रमितारः[3] । मित्रादयः[4] । सङ्गताः[5] । न इमं यथा । अस्माकम् । अभवन्[6] । विश्व । सर्वेऽपि । यथास्माकं[7] शत्रूणां[8] बलम्[9] । असहायम्[10] । इव[11] । पराभूताः[12] । कुर्वन्तु[13] ।

प्रेष्ठं॑ वो॒ अति॑थिं गृणीषे॒ऽग्निं श॒स्तिभि॑स्तु॒र्वणिः॑ स॒जोषाः॑ ।
अस॒द्यथा॑ नो॒ वरु॑णः सुकी॒र्तिरिष॑श्च पर्ष॒दरि॒गूर्तः॑ सू॒रिः ॥३॥

प्रेष्ठं वः । प्रियतमम्[14] । त्वाम्[15] । अतिथिम् । स्तौमि[16] । अग्निम् । स्तुतिभिः[17] । तूर्णं सम्भजनः[18] । पुत्रपौत्रयुक्तः[19] । भवति । यथा[20] । अस्माकम् । वरुणः[21] । शोभनकीर्तनः[22] । तथा च कुरु[23] स्तुहि ? अन्नानि च । अस्मानतिनयति[24] । अरीणामाह्वाता[25] । वरुणः[26] प्राज्ञः[27] ।

---

१. अस्माकं यज्ञम् Sy.
२. सर्वे Sy.
३. अस्क० M.
आक्रमितारो वा Sy.
४. मित्राय P. मित्रोऽर्यमा वरुणश्च त्रयोऽपि Sy.
५. स्वं गताः P.
समानप्रीतयः सन्तः Sy.
६. अभवं P.D.M. भवेयुः Sy.
७. अस्मदीयम् Sy.
८. सुष्ठु शत्रूणामभिभवेन Sy.
९. बलम् Sy.
१०. हीनं यथा Sy.
११. ०कं...मिव M.
१२. ०ता P.D. पराभूतं is suggested for पराभूताः ।
१३. यथा न कुर्युस्तथाऽऽगच्छन्तु Sy.
१४. सर्वेषामाह्वातृत्वाद्धविर्वहनाच्चाग्निर्देवानां प्रियतमस्तम् Sy.
१५. त्वम् D. वो युष्माकम् Sy.
१६. स्तौषि M.D. गृणे स्तौमि । व्यत्ययेन मध्यमः Sy.
१७. शंसनैः स्तुतिभिः Sy.
१८. प्रियतम...भजनः M. शीघ्रं सम्भक्ता Sy.
१९. युष्माभिः सह प्रीयमाणः । यद्वा । एते अग्निविशेषणे । यस्तुर्वणिः शीघ्रं यज्ञस्य सम्भक्ता सजोषा युष्माभिः सह प्रीयमाणस्तमग्निं गृणीषे Sy.
२०. येन प्रकारेण Sy.
२१. एतन्नामको देवः Sy.
२२. शोभनकीर्तिमान् ।...'सुकी॒र्ति भि॑क्षे॒ वरु॑णस्य॒ भूरेः॑' (RV. II. 1. 28.) इत्यादिमन्त्रवर्णेषु वरुणात् सुकीर्तिरेषणीया Sy.
२३. कुरुतं च M. कुरुष्व P.D.
२४. पूरयेत् तथा तमपि स्तुम इत्यर्थः Sy.
२५. अरिष्वपातृषु सदा शक्तितः । अरीणां हननायोद्युक्तो वा Sy.
२६. अयं वरुणः Sy.
२७. प्रेरयिता Sy.

उप॑ व॒ एषे॒ नम॑सा जिगी॒षोषासा॒नक्ता॑ सु॒दुघे॑व धे॒नुः ।
स॒मा॒ने अह॑न्वि॒मिमा॑नो अ॒र्कं विषु॑रूपे॒ पय॑सि॒ सस्मि॒न्नूध॑न् ॥४॥

उप व एषे[1] । हे देवा युष्मान्[2] । शत्रुविजिगीषयाऽहम्[3] । अन्नेन[4] । उपगच्छामि[5] । अहोरात्रे[6] । शोभनदोहना[7] । धेनुः[8] । इव भवतः । एकस्मिन् । अहनि[9] । विविधरूपम्[10] । अन्नम्[11] । उत्पादयन्[12] । नानारूपं[13] । उदके । समाने । ऊधनि[14] मेघे देवस्तोत्रेणोत्पादयन्[15] ।

उ॒त नो॑ऽहि॑र्बु॒ध्न्यो॒३॒॑ मय॑स्कः॒ शिशुं॒ न पि॒प्युषी॑व वेति॒ सिन्धुः॑ ।
येन॒ नपा॑तम॒पां जु॒नाम॑ मनो॒जुवो॒ वृष॑णो॒ यं वह॑न्ति ॥५॥

उत नः । अपि च[16] । अस्माकम्[17] । अन्तरिक्षभवः[18] । मेघः । सुखम् । करोतु । शिशुम्[19] । इव[20] । आप्याययन्ती माता[21] । गच्छती[22] । अस्मानागच्छति[23] । यस्माद् वयम्[24] । अपाम् । नपातं देवम्[25] ।

1. Omitted by P.
2. युष्माकम् Sy.
3. पापानां जिगीषया Sy.
4. हविषा नमस्कारेण वा Sy.
5. उप उपेत्य . . . एषे, इच्छामि । 'इष गतौ' इत्यस्य वा, ईषतेर्वा गत्यार्थस्य लिटि, उत्तमैकवचन इदं रूपम् । भजामि Sy.
6. अहनि रात्रौ च । यद्वा । अहोरात्रदेवते अपि अभिगच्छामि Sy.
7. ०हा M.
8. गतौ दृष्टान्तः । . . . सुदोग्ध्री धेनुर्यथा दोहाय दोग्धुर्गृहमागच्छति तद्वत् Sy.
9. षष्ठेऽहनि । एकस्मिन्नेवाहनि सर्वदैव इत्यर्थः । एकस्मिन्नेवाहनि समान ऊधस्युत्पन्ने नानारूपे पयसि स्वकर्म हविर्मिमान उपगच्छामीत्यर्थः । यद्वा सस्मिन् सर्वस्मिन्नूधनि फलाख्यक्षीरोत्पादके यज्ञे निमित्तभूते सति विषुरूपे पयसि नानारूपं सोमलक्षणोदकेऽर्कमन्नसाधनं स्तोत्रं विमिमानोऽहं युष्मानभिगच्छामि Sy.
10. ०ध रू० P. D
11. अर्चनीयमन्नं चरुपुरोडाशादिकम् Sy.
12. उत्पा० P. विविधं मिमानः Sy.
13. पयसि क्षीरघृतादिके Sy.
14. ऊधस्युत्पन्ने Sy.
15. ०णोत्पा० P.
16. अथ P.
17. स एव बुध्न्यः । बुध्नं बन्धकमन्तरिक्षम् । तदर्हतीति बुध्न्योऽन्तरिक्षचारी, एतन्नामको देवः Sy.
18. अहिः, अन्तरिक्षगामी अहन्ता वाऽहीनो वा, अहन्यमानो वैतन्नामको देवः Sy.
19. शिशिम् P.
20. इवशब्द एवार्थः पूरणो वा Sy.
21. ० प्यायन्ति P. ०प्याययन्ति D. तत्र दृष्टान्तः । यथा शिशुं प्याययन्ती गौर्गच्छति तद्वत् Sy.
22. सिन्धुर्नाम नदी Sy.
23. अस्मान् रसेनाऽऽप्याययन्ती Sy.
24. आगच्छ M. आगच्छतु Sy.
25. उदकानामपांनपातारं वर्षकमेतन्नामकं यद्वा, उदकानां नप्तारं तृतीयं पुत्रम् । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयस्तेभ्योऽग्निरिति नप्तृत्वम् । तादृशमग्निम् Sy.

अभिगच्छाम: । मनोवेगा । अश्वा. । यम् । वहन्ति ।

उत न ईं त्वष्टा गन्त्वच्छा स्मत्सूरिभिरभिपित्वे सजोषाः ।
आ वृत्रहेन्द्रश्चर्षणिप्रास्तुविष्टमो नरां न इह गम्याः ॥६॥

उत न ईम् । अपिच । अस्मान् । त्वष्टा । अभ्यागच्छतु । शोभनम् । देवै. । प्राज्ञै । सहितः । वृत्रहा । इन्द्रश्च । पूरयिता मनुष्याणाम् । बहुतमः । नराम् । अस्माकम् । इह । आगच्छतु ।

उत न ईं मतयोऽश्वयोगाः शिशुं न गावस्तरुणं रिहन्ति ।
तमीं गिरो जनयो न पत्नीः सुरभिष्टमं नरां नसन्त ॥७॥

उत न ईम् । अपिच । अस्माकम् । स्तुतयः । व्याप्तयोजनाः । वत्सम् । इव । गावः । तरुणमिन्द्रम् । लिहन्ति, आश्रयन्ते । तम् । एनम् । स्तुतयः । जनयित्र्यः । पत्न्यः । इव पतिम् । नेतॄणां स्तुतयः । जिघ्रन्ति । अत्यन्तसुगन्धम् ।

---

१. स्तुतिभिः सङ्गच्छेम (हि) । नु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः Sy. २. वर्धका मेधा अश्वाः Sy. ३. वेवम् Sy.
४. वहन्ति स सुखं करोतु Sy.
५. Omitted by P. ईम्, इदानीमिमं यज्ञं वा Sy. ६. त्वष्टा देवोऽपि Sy.
७. ०च्छत M. अच्छ अभिप्राप्तुम्...आ गच्छतु Sy.
८. स्मत् सहार्थे प्राशस्त्ये वा वर्तते । अत्र प्रशंसायाम् । प्रशस्तं यथा तथा Sy.
९. स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिः Sy.
१०. वृतः D. अभिगन्तव्ये यज्ञे निमित्तभूते सति Sy.
११. समानप्रीतिर्भवत्विति शेषः Sy.
१२. वृत्रघाती Sy.
१३. कामैस्तेषां पूरकः Sy.
१४. चर्षणयो मनुष्या यजमानाः Sy.
१५. बहुतमो महत्तमः Sy.
१६. नरा(णा)म् M. नृणाम् Sy.
१७. अस्मिन्कर्मणि Sy.
१८. उक्तगुणोपेतः सन्...आगच्छतु Sy.
१९. VM. ignores ईम्
२०. ई P. ईम् एनम् Sy.
२१. अस्मद्बुद्धयः Sy.
२२. अश्वसमानप्राप्तयः Sy.
२३. तत्र दृष्टान्तः...शिशुं न शिशुमिव वत्समिव तं यथा लिहन्ति तद्वत् Sy.
२४. धेनवो धेनवः Sy.
२५. नित्ययुवानमिन्द्रम् Sy.
२६. आस्वादयन्ति Sy.
२७. स्तुवन्तीत्यर्थः Sy.
२८. तमेव Sy. २९. एन P.
३०. फलस्योत्पादयित्र्यः Sy.
३१. तत्र दृष्टान्तः । जनयो न, उत्पादयित्र्यः पत्नीः पत्न्यः पतिमिव Sy.
३२. पति M.
३३. नराणां यजमानानाम् Sy.
३४. व्याप्नुवन्ति । नसतिर्व्याप्तिकर्मा Sy.
३५. ०सुगन्धम् P. प्रतिशयेन सुरभिम् Sy. प्रतिसुगन्धिम् is suggested for अत्यन्तसुगन्धम्
३६. VM. ignores ईम्

उत न ईं मरुतो वृद्धसेनाः स्मद्रोदसी समनसः सदन्तु ।
पृषदश्वासोऽवनयो न रथा रिशादसो मित्रयुजो न देवाः ॥८॥

उत न ईम्[1] । अपि च । अस्माकम्[2] । मरुतः । प्रवृद्धसेनाः[3] । शोभनम्[4] । द्यावापृथिवी[5] । समनसः[6] सन्तः । अधितिष्ठन्तु[7] । पृषद्वर्णाश्वाः[8] । गन्तारः[9] । इव । रथाः[10] । हिंसितॄणामसितारः[11] । मित्रयुक्ताः[12] । इवेतरेतरं सङ्गमनात् । मरुतो[13] देवाः[14] ।

प्र नु यदेषां महिना चिकित्रे प्र युञ्जते प्रयुजस्ते सुवृक्ति ।
अध यदेषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं प्रुषायन्त सेनाः ॥९॥

प्र नु यदेषाम् । प्रज्ञायते[15] । यदा[16] । मरुताम् । महिमा[17] । क्षिप्रम्[18] । अथ[19] प्रयुञ्जते[20] । स्तुतीः[21] । शोभनप्रवृत्ता[22] । यथा नदिना ? सुदिने[23][24] । इव । मेघः[25] । सर्वम्[26] पार्थिवम्, हरिणम्[27] । वर्षणेन, आदहन्ति[28]

१. ई P. इदानीम् । एनं यागं वा Sy.
२. अस्मदीयम् Sy. ३. प्रवृद्धबलाः Sy.
४. स्मत्, सह अपि Sy.
५. रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः सकाशात् । यद्वा रोदस्यावपि गच्छताम् Sy.
६. समनः M. समानः P. समानमनस्का Sy.
७. अधितिष्ठन्तु D. सन्तो धितिष्ठन्तु P. सदन्तु गच्छन्तु Sy.
८. ० र्णा श्व० P. D. 'पृषत्यो मरुताम्' (Ngh. 1.15.) इति यास्कः Sy.
९. यथैव नमनस्वभावाः Sy.
१०. रथा रंहणस्वभावा रथवन्तो वा । मत्वर्थो लुप्यते । यद्वा । अवनयो रक्षका रथा इव क्षिप्रगाः Sy.
११. रिशाः शत्रवस्तेषामसितारः Sy.
१२. मैत्रीयुक्ताः Sy.
१३. व्यवहर्तार ऋत्विज इव । यद्वा । मैत्रीयुक्ता अन्ये देवा यथा गच्छन्ति तद्वत् Sy.
१४. VM. ignores ईम्
१५. यद्वा । एषां महत्त्वेन युक्ता नराश्चिकित्रे ज्ञानस्यानुष्ठेयम् Sy.
१६. यस्मात् Sy.
१७. महिमा वृष्टिलक्षणः Sy.
१८. नु इति पूरणः Sy.
१९. ० प्र P. D.
२०. ततस्ते ज्ञातारः.... प्रयुञ्जते Sy.
२१. ० ति P. D. प्रयोगान् Sy.
२२. शोभप्र० D. सुवृक्ति, सुपो लुक् । सुष्टुतीनाम् Sy.
२३. यथायदेना P. यथाय यथेना M. अथ । यदा । एषाम् । suggested for यथातदेना
२४. तत्र दृष्टान्तः । सुदिने मेघावरणादिरहिते दिने Sy.
२५. शरुः, अन्धकारहिंसकः प्रकाश इव । स यथा सर्वमावृणोति तथा मरुत्सेनाऽवृष्टया सर्वमूषरं करोति । यद्वा । मरुन्महिमा वृष्टिर्भवति । तदा सस्यादिसमृद्धौ सत्यां प्रयोगं कुर्वन्ति यदा गर्जन्ति तदा मरुत्सेनाः सर्वां महीमुन्दन्तीत्येवं महानुभावा मरुत इति तेषां स्तुतिः Sy.
२६. अथ, अथ प्रयोगानन्तरं, यद् यस्मात्... विश्वं सर्वं भुवनम् Sy.
२७. इवरीण D. इवरिण P. ऊषरप्रदेशान् Sy.
२८. यथा तथा सर्वतः... उत्पादयन्ति Sy.

सेनास्तथा च प्रयुज्यन्त इति ।

प्रो अश्विनाववसे कृणुध्वं प्र पूषणं स्वतवसो हि सन्ति ।
अद्वेषो विष्णुर्वात ऋभुक्षा अच्छा सुम्नाय ववृतीय देवान् ॥१०॥

प्रो अश्विनौ । मनुष्या यूयम्, अश्विनौ । युष्माकं रक्षणाय । प्रकृणुध्वम् । प्र च । पूषणम् । स्वबला मरुतः । च । सन्ति तानपि प्रकृणुध्वम् । अद्वेषः । विष्णुः । वातः । महाँश्चेन्द्रश्च । तानिमान् सर्वान् देवान् । सुखार्थम् । आवर्तयामः ।

इयं सा वो अस्मे दीधितिर्यजत्रा अपिप्राणी च सदनी च भूयाः ।
नि या देवेषु यतते वसूयुर्विदामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥११॥

इयं सा वः । हे यष्टव्या देवाः ! युष्माकम् । अस्मासु । इदं स्तुतिलक्षणं कर्म । सा । इयम् । अपिपूरणी, अस्माकम् । भूयात् । सादनी । च । येयम् । देवेषु । आभिमुख्येन । गच्छति । वसूयुः ।

---

१. वृष्टयुत्पादकाः Sy.
२. VM. ignores तै
३. ० ना P.D.
४. हे ऋत्विजः ! Sy.
५. एतन्नामकौ देवावुद्दिश्य Sy.
६. अस्मद्रक्षणाय Sy.
७. स्तुतिं प्रकर्षेण कुरुध्वम् Sy.
८. पोषकमेतन्नामकं देवमप्यवसे प्रकर्षेण स्तुतिं कुरुध्वम् Sy.
९. ०लान् P. स्वायत्तबलाः Sy.
१०. तावन्ति नपि P.D.
११. चकृ० D. चकृ० P.
१२. के ते ? अद्वेषो द्वेषरहितः ।... प्रथमम-नाहूतोऽपि न कुप्यतीति वस्तुमद्वेष इत्युक्तम् Sy
१३. व्याप्त एतन्नामको देवः Sy.
१४. सर्वत्र सञ्चारी वायुः Sy.
१५. पतिरिन्द्रश्च । एतानपि प्र कृणुध्वम् Sy.
१६. अतोऽहं स्वायत्तबलान् सर्वानपि Sy.
१७. सुखाय Sy. १८. अच्छ, आभिमुख्येन ...स्तोत्रैरभिवर्तयेयम् Sy.
१९. VM. ignores च
२०. ० श्च P. D.
२१. युष्मत्सम्बन्धिनी Sy.
२२. अस्माकम् Sy.
२३. अस्मास्विदं P. इयं प्रसिद्धा Sy.
२४. दीप्तिः Sy.
२५. कर्मपू० M. सर्वदा चेष्टयित्री Sy.
२६. भूयात् P. भवतु Sy.
२७. निवासवती Sy.
२८. या दीधितिः Sy.
२९. अभि० D. नियमेन प्रयत्नं करोति । तानपि प्रकाशयितुं सैव भूयात् Sy.
३०. ०यु P.D. वस्तूयुः M. वसुमती Sy.
३१. VM. ignores च and विदाम etc.

Ms. D. puts the figure ॥१८६॥ here to indicate the end of one hundred and eightysixth hymn. No such number is given in P. and M.

I.187.

पि॒तुं नु स्तो॑षं म॒हो ध॒र्माणं॒ तवि॑षीम् ।
यस्य॑ त्रि॒तो व्योज॑सा वृ॒त्रं विप॑र्वम॒र्दय॑त् ॥१॥

पितुं[1] नु[2] । अन्नस्तुतिः—अन्नम्[3] । स्तौमि[4] । महतः[5] । धारयितारम्[6] । बलस्य[7] । यस्य[8] । बलेन[9] । त्रितः[10]=त्रिस्थान इन्द्रः[11] । वृत्रम्[12] । विपर्वाणम्[13] । व्यावर्तयत्[14][15] ।

१. पितुः D. धार० P.

२. क्षिप्रम् Sy., SKN. नुरनर्थकः U.

३. पालकमन्नम् Sy. परस्ताच्चकुब्बश्रुतेस्त- च्छब्दाध्याहारः । तं पितुमन्नम् SKN. अन्नमहम् Dur.

४. को हि नाम तस्य स्तूयाद्यस्मावृते त्रिलो- काधिपतिरपीन्द्रः किञ्चिदप्यशक्तः कर्तु- मित्यभिप्रायः Dur.

५. महान्तम् Sy., SKN.

६. सर्वस्य धारकम् । . . . यद्वा महतो लोकस्य धारकम् Sy.

७. तविष्या बलस्य . . . तविषीति बलनाम । विभक्तिव्यत्ययः । अन्नेनैव बलोत्पत्तेः Mah. बलात्मकम् Sy. तवतेर्वृद्धि- कर्मणः, बलस्य U. बलनामैतत् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया . . . तवतेर्वृद्ध्यर्थस्य तवस्तविष इति महन्नामनी SKN. तद्धि सर्ववस्तु- भ्यो ज्यायः Dur.

८. पितोः Mah. अन्नस्य Sy. यस्ये- त्यन्नस्यापदेशमन्वन्धलक्षणा च षष्ठी । यस्यान्नस्य सम्बन्धिना SKN.

९. सामर्थ्येन Sy.
बलेन यत्कृतेनेत्यर्थः SKN.
बलेन बलाधिपतिरपीन्द्रः Dur.

१०. ०र्त D.

११. ०र्त D. विस्तीर्णतमः प्रख्यातकीर्तिस्त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानोऽपीन्द्रः Sy. त्रिस्थानत्वं च वाय्वात्मना बलकृतिरूपेण वा सवनसम्बन्धेन वा SKN. त्रिषु स्थानेष्वप्रतिहतप्रभावः Dur.

१२. वैत्यम् Mah. शत्रुं मेघं वा SKN. मेघम् Dur.

१३. विपर्याणम् M. गतसन्धिबन्धनं कृत्वा . . . विगतानि पर्वाणि यस्य तम् Mah. विच्छिन्नसन्धिकम् Sy. विगतपर्वाणं विश्लिष्टावयवसम्बन्धनं, कृत्वेति शेषः SKN. विगतसन्धिबन्धनं कृत्वा Dur.

१४. ०र्तयत् P. व्यर्तयत् D. विविधमर्दित- वान् । इन्द्रेण वृत्रोऽत्र बलेनैव हत इत्यर्थः Mah. हिंसितवान् Sy. विविधं मर्दित- वान् U. पूर्वो विशब्दोऽर्दयतिना बध- कर्मणा सम्बद्ध्यते . . . विविधं हतवान् हन्ति वा SKN. विविधमर्दयत्यपुनरा- वृत्तये Dur.

१५. पितुरित्यन्ननाम । पातेर्वा । पिबतेर्वा । प्यायतेर्वा । तस्यैषा भवति . . तं पितुं स्तौमि महतो धारयितारं बलस्य । तवि- षीति बलनाम । तवतेः (वा) वृद्धिकर्मणः । यस्य त्रित ओजसा बलेन । त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रो वृत्रं विपर्वाणं व्यर्दयति N.9.25; SKN.III.164. VM. ignores नु This stanza= YV.34.7.

स्वादो॑ पितो॒ मधो॑ पितो व॒यं त्वा॑ ववृमहे । अ॒स्माक॑मवि॒ता भ॑व ॥२॥

स्वादो पितो[1] ।

उप॑ नः पित॒वा च॑र शि॒वः शि॒वाभि॑रू॒तिभिः॑ ।
म॒यो॒भुर॑द्विषे॒ण्यः सखा॑ सु॒शेवो॒ अद्व॑याः ॥३॥

उप नः पितो[2] । हे पितो[3]! अस्मान् । उपागच्छ[4] । शिवकर[5] । कल्याणी[6] । रक्षणी । सुखस्य भावयिता । द्वेष्यजनवर्जितः[7] । सखा[8] । सुसुखः[9] । अमायावी[10] ।

तव॒ त्ये पि॑तो॒ रसा॒ रजां॒स्यनु॒ विष्ठि॑ताः । दि॒वि वाता॑इव श्रि॒ताः ॥४॥

तव त्ये । तव[11] । ते[12] । अन्न ! रसान्[13] ? । अनुतिष्ठन्ति[14] । यथा । अन्तरिक्षे[15] । वाता[16] । तिष्ठन्ति[17] व्याप्ताः[18] ।[19]

---

१. हे स्वादो, आस्वादनीय ! पितो पालक ! मधो माधुर्योपेत ! पितो हे पानसाधनान्न ! वयं त्वा त्वां ववृमहे सेवामहे । अत्र सर्वत्रानानुदात्तानां पूर्वस्यासामान्यवचनत्वेनानिघातत्वम् । अनुदात्तानां तु विशेषवचनत्वान्निघातत्वम् । असकृत्पितुशब्दश्रवणं तस्य प्राशस्त्यज्ञापनार्थम् । हे पितो ! अस्माकमविता तर्पयिता भव Sy. This stanza is not commented on by VM. The commentary of Sy. is therefore added here in full for facility of interpretation.

२. ०तोः P. D. Omitted by M.

३. ०तः M.

४. आगच्छ Sy.

५. यतस्त्वं शिवो मङ्गलः Sy.

६. अतः शिवाभिर्मङ्गलयुक्ताभिः Sy.

७. अद्वेष्यरसः प्रियरस इत्यर्थः Sy.

८. सुखा D. सखिवत्प्रियकारी Sy.

९. अत एव सुष्ठु सुखकरः Sy.

१०. ०वीं D. द्वयरहित उक्तगुण एव, न तु तद्विपरीतो भवेत्यर्थः । अथवा दृष्टान्तवाचोऽयम् । सुशेवोऽद्वया मनःकर्मविसंवादरहितः सखा मयोभुरद्वेष्यश्च भवति तद्वत्त्वमपि भवेत्यर्थः Sy.

११. त्वत्सम्बन्धिनः Sy.

१२. ते स्वाद्वन्नादि वद् Sy.

१३. रजांसि लोकाल्लोकस्यानानार्थान् Sy. रसाः । लोकान् is suggested for रसान्

१४. आनुकूल्येन Sy.

१५. विविधं स्थिताः Sy.

१६. विविधस्थिती दृष्टान्तः । . . . द्युलोके Sy.

१७. पाताः D. वायवः Sy.

१८. ०प्तां D. प्ता P. ते यथा व्याप्तास्तद्वत् Sy.

१९. VM. ignores वि

तव॒ त्ये पि॑तो॒ दद॑त॒स्तव॑ स्वादिष्ठ॒ ते पि॑तो।
प्र स्वा॒द्मानो॒ रसा॑नां तुवि॒ग्रीवा॑इवेरते ॥५॥

तव त्ये पितो[1]। हे स्वादुतम![2] अमी[3]। त्वाम्[3]। ददतो[4] भवन्ति, पूरणभूयिष्ठो द्वितीयः पादः। तथा रसानाम्[5]। स्वदितारः[6]। अनेककण्ठाः[7]। इव[8]। वल्लीर्वाचः प्रेरयन्त्येककण्ठा[9] अपि च[10][11]।

त्वे पि॑तो म॒हानां॑ दे॒वानां॒ मनो॑ हि॒तम्।
अका॑रि॒ चारु॑ के॒तुना॒ तवाहि॒मव॑सावधीत् ॥६॥

त्वे पितो[12]। हे पितो[13]! त्वयि। महतामपि[14]। देवानाम्[15]। मनः[16]। निहितम्[17]। अकारि[18]। चारु[19]। प्रज्ञानेन[20]। तव। रक्षणेन। इन्द्रश्च, अहिम्[21]। अवधीत्[22]।

---

१. ०तोः D. Omitted by M. हे पितो पालकान्न!
२. ते स्वर्गिणो नरास्तव भोक्तारो भवन्तीति शेषः Sy.
३. तव त्वदनुग्रहात् ते त्वाम् (तुभ्यम्) Sy.
४. वतः M. प्रयच्छन्तो भवन्ति। यद्वा ते पितो इत्यादरार्थम्। अभ्यासे 'हि भूयांसमर्थं मन्यन्ते' Sy.
५. सनां P. D. M. स्वाद्वम्लादीनां षण्णाम् Sy.
६. स्वेदिता D. स्वेदितार P. स्वादयितारो भक्षयितार एव Sy.
७. तुवीति बहुनाम। प्रवृद्धग्रीवा एव Sy.
८. इवशब्द एवकारार्थः पूरणो वा Sy.
९. प्रकर्षेण गच्छन्ति सञ्चरन्ति ... भूलोकेऽस्तार एव वृक्षाङ्कुरा भवन्तीति प्रसिद्धम्। अन्नपाने हि ग्रीवा अधो लम्बन्ते। यद्वा तव रसानामत्तारोऽसङ्ख्यातग्रीवा इव भवन्ति रसानां बाहुल्यादिति भावः। एवं बहुरसोपेतमन्नमिति तस्य स्तुतिः Sy.
१०. अपि अपि च D.
११. VM. ignores तव। पितो
१२. ० तः M.
१३. ० तः M.
१४. पूज्यानां महतां वा Sy.
१५. इन्द्रादीनाम् Sy.
१६. अन्न: P. 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' (Chā. U. 6.5.4.) इति श्रुतेः Sy.
१७. नितम् P.
१८. कृतम्। अमृतमपि विहाय त्वय्येव वर्तते Sy.
१९. समीचीनेन Sy.
२०. त्वत्कृतेन प्रज्ञानलक्षणेन ... अथवा त्वत्केतुना जगद्रक्षणेन निमित्तेनेति योज्यम् Sy.
२१. मेघं वृत्रं वा Sy.
२२. हतवानिन्द्रः। ... जगद्रक्षणार्थं हीन्द्रेणाहिर्भिद्यते Sy.

यद॒दो पि॑तो॒ अजं॑गन्वि॒वस्व॒ पर्व॑तानाम् ।
अत्रा॑ चिन्नो मधो पि॒तोऽरं॑ भ॒क्षाय॑ गम्याः ॥७॥

यदद: । हे पीयमानसोमात्र ! यदि । इदम् । त्वामितो गच्छामि । यदि च पर्वतानाम् । विवासनमाच्छादनं करोमि तथापि । अत्र । च । अस्माकम् । मादयित ! भक्षणाय । अरं यथा । तथा गम्याः, सर्वथा गन्तव्यमित्यर्थः ।

यद॒पामोष॑धीनां परिं॒शमा॑रि॒शाम॑हे । वाता॑पे॒ पीव॒ इद्भ॑व ॥८॥

यदपाम् । अद्भ्य: । ओषधीभ्यश्च । य: सार: । परिशेषे त—त्वाम् । यदा वयमाश्वादया-म: । तदा हे अन्न ! त्वमस्माकमाप्यायकम् । एव । भव, असुरस्य वा भक्षितस्याजरत्वकरण-मित्वलभ्राहु: ।

यत्ते॑ सोम॒ गवा॑शिरो॒ यवा॑शिरो॒ भजा॑महे । वाता॑पे॒ पीव॒ इद्भ॑व ॥९॥

यत् ते सोम । हे सोम ! यस्मात् । तव । पयोमिश्रितं वा तत् । भजामहे ।

---

१. पीय० M. हे पितो अन्न त्वाम् Sy.
२. सोमो न M. ३. यदा Sy.
४. प्रसिद्धं तदुदकम् Sy.
५. ०मिद: P. ६. अगमद् गच्छेम् Sy.
७. मेघानां सम्बन्धि Sy.
८. ०माप्नुतं P. विवस्व, सुपो लुक् । अन्त्य-लोपश्छान्दस: । विवासनवतां विद्युद्रूप-प्रकाशनवतां, विवोधनमुदकलक्षणम् । धनवतां वा Sy.
९. अस्मिन्काले Sy. १०. अस्माकम् Sy.
११. ०ता P. मादुर्योपेतान्न !
१२. भक्षण P. D. M.
१३. त्वं नोऽलङ्कारम्, अलं सम्पूर्णम् Sy.
१४. गच्छ सन्निहितो भव Sy.
१५. VM. ignores पितो
१६. अपामोषधीनां सम्बन्धि Sy.
१७. येन Sy.
१८. परिलेशं परित: सुखकरमन्नम् Sy.
१९. त्वा P. D. २०. भक्षयाम: Sy.
२१. तेनाशोदकसारेण Sy.
२२. हे वातापे ! वातेन प्राणेनाप्नोति स्वनि-र्वाहर्मिति वातेनाप्यायत इति वा वातापि शरीरम् । हे शरीर, त्वम् Sy.
२३. अप्या० D. आप्यायित एव Sy.
२४. अन्नोदकाभ्यां शरीरवृद्धि: प्रसिद्धा । यद्वा यदप्यपामोषधीनां परिशं भोजनमास्वादया-मस्तथापि हे वातापे वातवत्सर्वव्यापक पितो त्वमन्नमपि पीव: पीवानेव भव Sy.
२५. ०मित्यलम्भा० P. २६. ०म: P. D.
२७. यै M. पूर्वमन्नसामान्येन स्तुत्वेदानीं सोमलक्षणमन्नं स्तौति Sy.
२८. P. and D. read सोमयस्मात् for सोम यस्मात्, यज्ञांशम् Sy.
२९. गोविकारक्षीराद्याश्रयणद्रव्यं, यवाशिरो यवविकाराश्रयणद्रव्यम् Sy.
३०. सेवामहे । तेन हे वातापे शरीर ! पीवो भव Sy. ३१. VM. ignores यवाशिर: । वातापे etc.

करम्भ ओषधे भव पीवो वृक्क उदारथिः । वाताप पीव इद्भव ॥१०॥

करम्भः । मन्थं संयुत[1] करम्भ इत्याचक्षते । स[2] त्वमोषधे ! भवास्माकमेवम्[3] । अस्थ्यन्तर्गतमज्जा पीवः[4] । पिण्डाकारो वृक्कः[5] । उदारथिरवगन्तव्यः[6] ।

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम ।
देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादम् ॥११॥

तं त्वा वयम् । तम्[8] । त्वा[9] । वयम् । अन्न[10] ! स्वादुतमैर्वचोभिः[11] स्तुवन्तः[12] । गावः[13] । इव । हव्यानि स्वादुतमानि स्तोत्राणि । प्रेरितवन्तः[14] । देवानां प्रीत्यर्थम्[15] । त्वाम् । तैः सह मादयन्तम्[16] । अस्मभ्यं[17] च । त्वा । सधमादम्[18] ।

I.188.

समिद्धो अद्य राजसि देवो देवैः सहस्रजित् । दूतो हव्या कविर्वह ॥१॥

समिद्धः[19] । स्पष्टम्[20] ।

---

१. मन्थसंयुतं M.
२. सा D. यः करम्भादिरूपः सक्तुपिण्डोऽस्ति तदात्मक हे ओषधे ! Sy.
३. °स्मामेवम् P. °स्मास्वेवम् D.
४. अस्थ्यन्तर्गता म° M. अस्थ्यन्तर्गं वा मजा P. अस्थ्यन्तर्गता मजा D. पीवः स्थौल्यवान् Sy.
५. व्याधेर्वर्जयिता Sy. ६. ऊर्ध्वगमनसाधनः । इन्द्रियाणामुद्दीपयिता भव Sy.
७. VM. ignores वाताप etc.
८. तादृशं स्तुतम् Sy. ९. त्वां महानुभावम् Sy. १०. सोमरूप ! Sy.
११. स्व दुतं म्मैः P. १२. स्तुतिवाग्भिः Sy. १३. तत्र दृष्टान्तः । गावो न हव्या, गाव इव हवींष्युत्पादयन्ति तथा त्वत्सकाशात्सोमं सुषूदिम Sy.
१४. क्षारयामो रसान् Sy. १५. किमर्थं कीदृशं चेति तदुच्यते । देवेभ्य इन्द्रादिभ्यस्तदर्थम् Sy. १६. तं स्व महात्मनः P. तेषां (तैः) सह मादयितारम् Sy.
१७. तुभ्यं P. D. अस्मदर्थमपि Sy.
१८. न केवलं देवेभ्य एव किन्तु सधमादम्, अस्माभिः सह मादयितारं हृतशोकरूपम् Sy.
१९. P. adds अग्ने after समिद्धः । हे अग्ने ! देवैर्व्यवहर्तृभिर्ऋत्विग्भिः समिद्धः सम्यग्दीपितो, देवोऽत एव देदीप्यमानः । समिद्धैर्वा देवैः सहितः समिद्धः सन्, अद्यास्मिन्यागदिने, राजसि, ईशिषे । हे सहस्रजित् सहस्रस्य धनस्यैतत्सङ्ख्याकानां शत्रूणां वा जेतः ! दूतो देवानां दूतस्तद्यज्ञादिवार्ताहर आह्वाता वा । 'अग्निर्देवानां दूत आसीत्' (TS.2.5.8.5.) इति श्रुतेः । कविः क्रान्तदर्शी । ईदृशस्त्वं, हव्या अस्मदीयानि हवींषि । वह देवेभ्यः प्रापय Sy. समिद्धो अद्य राजसि is quoted and described: (एषा ऋक् तनूनपाद्वती) वसिष्ठादिव्यतिरिक्तानां तनूनपाद्याजिनाम् । सर्वेषु प्रत्यृचमेता देवताः । तथा चाह 'सर्वत्र प्रथिताभ्यः स्वस्य' इत्यादि सिद्धम् SKN.III.142 २०. °ष्ट: D. P.

तनूनपादृतं यते मध्वा यज्ञः समज्यते । दधत्सहस्रिणीरिषः ॥२॥

तनूनपात् । हे तनूनपात् । यज्ञम् । गच्छते त्वया । मधुना । हविः । समज्यते । प्रयच्छन् । सहस्रसंख्याकानि । अन्नानि च त्वम् ।

आजुह्वानो न ईड्यो देवाँ आ वक्षि यज्ञियान् ।
अग्ने सहस्रसा असि ॥३॥

आजुह्वानः । आहूयमानः । अस्माकम् । स्तोतव्य । देवान् । आवह । यज्ञार्हान् । अग्ने त्वम् । सहस्राणां दाता । भवसि ।

प्राचीनं बर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् । यत्रादित्या विराजथ ॥४॥

प्राचीनम् । प्रागग्रम् । बर्हिः । बलेनानेन । तदेव वीरयुक्तम् । अस्तृणन् । यस्मिन् । देवा यूयम् । विराजथ ।

विराट् सम्राड्विभ्वीः प्रभ्वीर्बह्वीश्च भूयसीश्च याः । दुरो घृतान्यक्षरन् ॥५॥

विराट् । नानाजातीयमनुष्यादिव्याप्तानि द्वाराणि भवन्ति तत्र यथास्यात् विराड्ढानि ।

---

१. यज्ञशरीरस्य नपात्पालयिता । यद्वा । आपोऽत्र तन्व उच्यन्त इत्युक्तत्वादपां नपात्पालयिता तासां नप्ता वा । अद्भ्य ओषधय ओषधीभ्योऽग्निरिति नप्तृत्वम् Sy.
२. सत्यं यज्ञम् Sy.
३. अनुतिष्ठते यजमानाय तदभिमतार्थम् Sy.
४. मधुना P. मधुनैव D. मधुरेणाज्यसोमादिद्रव्येण Sy.
५. यज्ञः पूज्यः । यज्ञनिर्वाहकत्वाद्वा यज्ञ इत्युक्तोऽग्निः Sy.
६. यजमानेभ्यो धारयन् Sy.
७. सहस्रसहस्रसं० M. एतत्संख्याकान् Sy.
८. अन्नम् M.
९. अस्माभिराहूयमानः सन् Sy.
१०. अस्मदर्थम् Sy.
११. अस्माभिः स्तुत्य इध्मनामकस्त्वम् Sy.
१२. ०नां वह M.
१३. यज्ञार्हं P. D. यज्ञभाजः Sy.
१४. स्वनं P. वंन D.
१५. च्य P.
१६. अपरिमितधनस्य दातासि Sy.
१७. प्रागह् P.
१८. बर्हिः D.
१९. प्रागग्रत्वलक्षणेनोपेता ऋत्विजः Sy.
२०. ०नानेकवेन M.
२१. सहस्रसंख्याका वीराः शत्रूणां विशेषेणेरयितारो देवा यस्य तत्तादृक् । यद्वा । अपरिमितवीराः पुत्रादयो येन तादृक् Sy.
२२. आच्छादयन् Sy.
२३. यस्मिन्बर्हिषि Sy.
२४. अदितेः पुत्रा यूयम् Sy.
२५. विविधं राजथ्वे तद् बर्हिरस्तृणन् Sy.
२६. वीरा D. विरा P.
२७. ०जातिकयमनुष्य० P.
२८. विशेषेण राजन्त इति व्युत्पत्त्यैकवचनम् Sy.

सम्राडुच्यते राजद्वारम्। एवं बह्वीरित्यादिष्वपि द्रष्टव्यम्। बह्वीः। भूयसीरिति मनुष्यपरिवृता उच्यन्ते। एवंविधा द्वारः। अस्माकमुदकानि। क्षरन्तु।

सुरुक्मे हि सुपेशसाधि श्रिया विराजतः। उपासावेह सीदताम् ॥६॥

सुरुक्मे। शोभनरुक्माभरणे। हि। मांसले। उपासानक्ते। शोभया। अधिविराजतः। ते इह। आसीदताम्।

प्रथमा हि सुवाचसा होतारा दैव्या कवी। यज्ञं नो यक्षतामिमम् ॥७॥

प्रथमा। पूर्वौ। हि। सुवचसौ। दैव्यौ। होतारौ। कवी भवतः। तथा सति, इमम्। यज्ञम्। यक्षताम्।

भारतीळे सरस्वति या वः सर्वा उपब्रुवे। ता नश्चोदयत श्रिये ॥८॥

भारती। इळा। सरस्वती।

१. सम्यग्गिति पूज्यतरं राजमानाः। अत्रापि व्यत्ययेनैकवचनम् Sy.

२. बिभ्यो विविधं भविष्यः। प्रभ्वीः प्रभ्वयः प्रकर्षेण भविष्यः बह्वीर्बहुत्वः Sy.

३. लोकप्रसिद्धमङ्ख्याभिश्च भूयस्यश्च Sy.

४. द्वूरः P.D. यज्ञगृहद्वारः सन्ति ताः Sy.

५. Omitted by P.D. ०धा... मुदकानि M. ...प्राण्युपकारार्थम् Sy.

६. रक्षन्तु P. D. क्षरन्ति। यद्वा। बह्वीर्भूयसीरित्येते सङ्ख्यावचने। शिष्टानि तासां नामधेयानि Sy. ७. ०क्म P.

८. ०रुग्मा० D. शोभनदीप्ताभरणे प्रसिद्धे Sy. ९. हियोगावर्निपातः Sy.

१०. मांस P. शोभनरूपे ईवृश्यावहोरात्रदेवते Sy ११ तावृग्रपावुषसौ, एतन्नात्रेरप्युपलक्षणम्। उषःशब्दो दिवसस्योपलक्षकः Sy. १२. सौन्दर्येण Sy.

१३. शोभयासि वि० M. अधिकम् Sy.

१४. विशेषेण दीप्येते Sy.

१५. M. reads ततश्च ते उषासानक्ते for ते। रात्रिरुषाश्चोभे Sy.

१६. त इ० P. D. अस्मिन्निते Sy.

१७. आगत्य तिष्ठतामागच्छतां वा Sy.

१८. प्रथमः P. प्रथमाः D. M. adds हि after प्रथमा।

१९. मुख्यनामैतत्। प्रतमौ प्रकृष्टतमौ Sy.

२०. हिः प्रसिद्धौ Sy. २१. प्रियवचनौ Sy.

२२. देवार्हौ Sy. २३. देवानामाह्वातारौ होमनिष्पादकौ वा Sy. २४. मेधाविनावेतौ Sy. २५. भतः D. २६. नोऽस्मदीयमिमम् Sy. २७. यजतां गच्छतां वा Sy. २८. V.M. ignores नः

२९. हे भारति! भरत आदित्यः। तस्य सम्बन्धिनी भारती तादृशि द्युलोकदेवते हे इळे भूदेवि। हे सरस्वति, सरो वायुरुदकं वा तद्वति, अन्तरिक्षदेवते तादृशि देवि! एताः तिस्रो देवताः। एतास्तिस्र आदित्यप्रभावविशेषरूपा इत्याहुः। यास्तिस्रः सर्वा वो युष्मानुपब्रुव उपेत्य स्तौमि। ता यूयं नोऽस्मान् श्रिये सम्पदे चोदयत प्रेरयत Sy.

त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः पशून्विश्वान्त्समानजे । तेषां नः स्फातिमा यज ॥९॥

त्वष्टा रूपाणि । त्वष्टा । रूपाणि । हि । प्रभुः । [illegible] । [illegible] । समीक-रोति । त्वष्टः ! तेषां पशूनाम् । वृद्धिम् । [illegible] । देहि ।

उप त्मन्या वनस्पते पाथो देवेभ्यः सृज । अग्निर्हव्यानि सिष्वदत् ॥१०॥

उप त्मन्या । उपसृज । वनस्पते । [illegible] । अन्नम् । देवेभ्यः । अग्निः । हव्यानि । स्वादूनि कृतवान् ।

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण समज्यते । स्वाहाकृतीषु रोचते ॥११॥

पुरोगाः । पुरो गन्ता । अग्निः । देवानाम् । गायत्रसाम्ना । [illegible] । स्वाहाकृतीषु । रोचते ।

---

१. यज्ञसाधनपात्राभिमानी देवः Sy.
२. योनौ सृष्टानि रेतांसि रूपाणि कर्तुम् Sy.
३. हिशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । 'प्रा-जापत्यो वै रेतसः सिक्तस्य', 'त्वष्टा रूपाणि विकरोति' (TS. 1. 5. 9. 1 2.) इति श्रुतेः Sy.
४. ०भु D. स देवः Sy.
५. ०वान्पुरु० D. सर्वानपि Sy.
६. अस्मदीयान् गवादिकान् Sy.
७. सम्यगानक्ति व्यक्तीकरोति Sy.
८. ०ष्टा P. D.
९. यज प्रत्यक्षः । तेषामस्मदीयानाम् Sy.
१०. अस्मत्स्वर्थम् Sy.
११. सर्वतः पूजय प्रापयेत्यर्थः Sy.
    VM. ignores आ
१२. उत्पादय । यूपाभावे पशुनियोजनाभावेन हविषोऽभावात् Sy.
१३. यूपाभिमानिदेव ! Sy.
१४. पशुरूपमन्नम् Sy.
१५. अग्न्यादिभ्यः Sy.
१६. त्वयि, एवं कृतवति सति . . . हवींषि Sy.
१७. स्वदयतु स्वादूकरोतु Sy.
१८. मनुष्ययज्ञं प्रति पुरोगामी । यद्वा देवानां मध्ये यज्ञं प्रति, अग्निरेव पुरोगामी । अत एवाग्रणीत्वादग्निशब्दो निष्पन्नः Sy. 'अग्निः कस्मात् । अग्रणीर्भवति' N. 7. 14.
१९. तादृशोऽयम् Sy.
२०. एतदुपलक्षितेन मन्त्रेण Sy.
२१. ०न्नो प्रा० P. सम्यग् व्यज्यते Sy.
२२. ० ति० D. स्वाहाकारेषु सत्सु हविष्षु दीयमानेषु Sy.
२३. अत्यर्थं दीप्यते । एताः प्रयाजदेवता यज्ञावयवाभिमानिन्यः । तद्द्वारा यज्ञ एव स्तूयत इति केषांचिन्मतम् । अग्नेरेव नामान्तरमित्यपरे Sy.
    Ms. D. puts the figure ॥१८८॥ here to indicate the end of one hundred and eightyeighth hymn. No such number is given in P. and M.

I.189.

अग्ने॒ नय॑ सु॒पथा॑ रा॒ये अ॒स्मान्विश्वा॑नि देव व॒युना॑नि वि॒द्वान् ।
यु॒यो॒ध्य१॒॑स्मज्जु॑हुरा॒णमेनो॒ भूयि॑ष्ठां ते॒ नम॑उक्तिं विधेम ॥१॥

अग्ने नय। अग्ने[1]! नय[2]। शोभनेन मार्गेण[3]। धनाय[4]। अस्मान्[5]। विश्वानि[6]। देव[7]! प्रज्ञानानि[8]। जानन्[9]। पृथक् कुरु[10]। अस्मत्त[11]। कुटिलत्वमाचरत्[12]। एनः[13]। भूयिष्ठम्[14]। नमोवचनम्[15]।

१. प्रज्ञानादिगुणविशिष्ट ! Sy. हे भगवन्नग्ने ! U. २. अग्ने। नय is omitted by P. प्रापय Mah., U.

३. शोभमानेन मार्गेण Mah., U. शास्त्राविरुद्धेन। 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इति तु न भवति। अन्तोदात्तत्वात्पथिन्शब्दस्य। ऋत्वादिर्वा द्रष्टव्यः। 'न पूजनात्' इति समासान्तप्रतिषेधः। ईदृशेन मार्गेणास्मानाश्रय BB.

४. यज्ञफलाय Mah., U. गन्तव्याय स्वर्गादिधनाय। द्वितीयार्थे वा चतुर्थी। प्रापणीयं रयिं प्रति Sy. हविर्लक्षणाय। तदीयहविस्सम्पादनयोग्या यथा वयं भवामस्तथा कुर्वित्यर्थः BB.

५. अनुष्ठातॄन् Mah. यतो विद्वानतस्त्वमस्मान् Sy.

६. सर्वाणि Mah., Sy., U.

७. द्योतमान ! Sy. दानादिगुणयुक्त U.

८. मार्गान् ज्ञानानि वा Mah. प्रज्ञानानि। अनेनैतदनुष्ठितमिदं प्रापणीयम् Sy. प्रकृष्टज्ञानानि U. ज्ञानान्यभिप्रायान्। 'अजिवृरीभ्यो निच्च' इत्यजेरुनन्प्रत्ययः। 'अजेर्व्यघञपोः' इति वीभावश्च BB.

९. जानानस्त्वम् Mah. यदेतज्ज्ञानमस्ति तद्विद्वानित्यर्थः Sy. नहि ते विज्ञानशक्तीनां प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः U.

१०. पृथक् कुर्वन् P. पृथु कुर्वन् D. 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' Mah. 'यु पृथग्भावे' U. अपनय। यौतिः पृथग्भावे। लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः। 'वा छन्दसि' इत्यपित्त्वाभावेनाङित्त्वात् 'अङितश्च' इति धिभावः BB.

११. अनुष्ठातृभ्यः Mah. मत्तः U.

१२. ह्वर्तिरिच्छन्तुं कुटिलीकर्तुमिच्छतीति जुहुराणम्। अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धकमित्यर्थः Mah. कुटिलकारि Sy. ह्वर्तिरिच्छन्तुमिच्छति U. कुटिलस्वभावम्। 'हृ्वृ कौटिल्ये' इत्यस्मात् 'हृ्वच्छन्दसि लुक् सुगागमश्च' इत्यानच्प्रत्ययः। ह्वर्तिरिच्छन्तुमिच्छति जुहुराणम्। यद्वा 'हृ प्रसह्यकरणे' जुहोत्यादिकः, तस्मात्ताच्छीलिके चानशि शपः श्लुः। 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्वम् BB. ॰माचरत् is suggested for ॰माचत्

१३. प्राचलेनः M. पापम् Mah. पापं फलप्रतिबन्धरूपम् Sy. अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धि यत्पापम् U. पापं दर्शपूर्णमासातिपत्तिलक्षणम् BB.

१४. बहुतमाम् Mah. अतिप्रवृद्धाम् Sy. बहुतमाम् U. १५. हविषां वचनं, याज्यापुरोनुवाक्यालक्षणाम्...नम इत्यन्नाम। यद्वा। नमस्कारविषयामुक्तिं सम्पादयाम Mah. नमस्कारोक्तिं स्तुतिम् Sy. 'वच परिभाषणे' अस्य स्त्रियां क्तिन्। उक्तिर्भणनम्। नमसा हविर्लक्षणेन। पुरोनुवाक्यायाज्यावचनं नमउक्तिस्तां नमउक्तिम् U. नमस्कारोक्तिम्। नमस आद्युदात्तत्वम् BB.

तव । कुर्मः ।

अग्ने॒ त्वं पा॑रया॒ नव्यो॑ अ॒स्मान्त्स्व॒स्तिभि॒रति॑ दु॒र्गाणि॒ विश्वा॑ ।
पूश्च॑ पृ॒थ्वी ब॑हु॒ला न॑ उ॒र्वी भवा॑ तो॒काय॒ तन॑याय॒ शं योः ॥२॥

अग्ने त्वम् । पारय । त्वम् । पारय । स्तुत्य । अस्मान् । स्वस्तिभिः । दुर्गाणि । अतिपारय ।
सर्वाणि । स्वस्तिभिरस्मानपि । विस्तीर्णम् । पुरम् । भव । विस्तीर्णा । च । पृथिवी भव च । पुत्राय

१. युष्मम् BB.
२. करवाम Mah. परिचरेम, कुर्मः Sy. यथाति: करोत्यर्थः । करवाम U. विधा-स्म । 'विध विधाने' BB.
This stanza = YV. 5.36.; TS. 1.1.14.3.
३. अग्ने । त्वम् is omitted by P.
४. कर्म समापय्यातिपारय, अतिक्रामय Sy. 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घ-त्वम् BB.
५. स्तुत्यः is suggested for स्तुतयः । नव्यो नवतरः स्तुत्यो वा त्वम् Sy. नव एव नव्यः 'यस्वपगोककविश्वभवकोन-क्रेवलोक्यजनपूर्वनवमूरमनंर्घाद्भ्यस्य-न्यति स्वार्थे यद्वक्तव्यः' इति स्वार्थे यत्प्र-त्ययः । 'यतो नाव' इत्याद्युदात्तत्वम् । नव्यो अस्मानिति 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' इति प्रकृतिभावः BB.
६. यागानुष्ठानुम् Sy.
७. क्षेम साधनेन । स्वस्तिभिः, अविनाशिभि-र्पूजितः । सुखकः शोभनवचनः । अत्यन्तं पूजितैर्यज्ञादिसाधनैः Sy. शोभनैर्मार्गैः, दुर्गातिक्रमणोपायभूतैः । 'अस गतौ' 'तितुत्रथ्य गतौ च सन्तायाम्' इति क्तिच् । 'तितुत्र०' इतीट्प्रतिषेधः । कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वम् BB.
८. दुर्गमनानि पापानि । अनतिक्रमणीयानि दुरिताख्यानि Sy. दुःखेन गच्छन्ति येषु तानि दुर्गाणि, विघ्नपराभवकराणि पा-पानि । 'सुदुरोरधिकरणे' इति गमेर्डः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् BB.
९. तान्यतिक्रम्यास्मान्पारय । ...'पार तीर कर्मसमाप्तौ' । अविकलकर्मणः कुरु BB.
१०. विश्वानि । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति लोपः BB. ११. अस्माकं तव बलनाम् Sy.
१२. पृथुतरा Sy. विस्तीर्णा महावकाशा, अविकलकर्मकर्मफलोपभोगयोग्या भवत्विति शेषः । पृथुशब्दः कृप्रच्ययान्तस्वारस्तो-दात्तः । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष्, 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति नद्या उदात्त-त्वम् BB.
१३. पूर्नी अपि ।...पूर्णनि आत्मेकवचनम् Sy. नगरी निवासस्थानम् BB.
१४. भवत्विति शेषः । ...पुराण्यपि भवन्त्व-त्यर्थः Sy.
१५. बहुतरा भवतु Sy. बहुला भवतु, बहु-भिर्धनधान्यपश्वादिभिर्महती भवतु । सिध्मादिलक्षणो लच् । यद्वा बहूनामर्थानां लात्री, आदात्री, उत्पादयित्री भवतु, लातेः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः BB.
१६. चशब्दो वक्ष्यमाणेन सह समुच्चयार्थः Sy.
१७. पृथ्वी, अपि Sy. मेदिनी । स एव स्वरः BB. १८. च is unnecessary.
१९. तोकायापत्याय । ... तोकशब्दोऽपत्यसा-मान्यवचनः Sy.
अस्मदीयायापत्याय BB.

च । तत्पुत्राय च । शं च । योश्च ।

अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवा अनग्नित्रा अभ्यमन्त कृष्टीः ।
पुनरस्मभ्यं सुवितार्य देव क्षां विश्वेभिरमृतेभिर्यजत्र ॥३॥

अग्ने त्वमस्मत् । अग्ने । त्वम् । अस्मत्तः । रोगान् । पृथक् कुरु रक्षसो वा । यज्ञिनिना मनुष्या न रक्ष्यन्ते । ते रोगैः अभिभूता भवन्ति । पुनरपि मुमूर्षुभ्यः । अस्मभ्यम् । अभ्युदयाय । देव ! सर्वैः । देवैः सह । इमा पृथिवीम् । कुरु । यष्टव्य !

पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरुत प्रिये सदन आ शुशुक्वान् ।
मा ते भयं जरितारं यविष्ठ नूनं विदन्मापरं सहस्वः ॥४॥

पाहि नः । रक्ष । अस्मान् । अग्ने ! तेजोभिः । अजस्रैः । अपि च । प्रियायाम् । उत्तर-

१. तनयाय पुत्राय ।...तनयशब्दः पुत्रवचनः Sy. तस्मात्तयायास्मत्पौत्राय BB
२. शं सुखम् Sy. शमयिता रोगाणां भव । शमेर्ण्यन्तात्क्विप् । मितां ह्रस्वः, 'गेरनिटि' इति णिलोपः BB.
३. योश्च D. योः, मिश्रयिता भव । यद्वा रोगाणां शमनं भयानां यावनं च भव कुर्वित्यर्थः Sy. यापयिता पृथक्कर्ताऽऽगामिनां भयानामस्मदीयजनसकाशादपनेता च भव । यौतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । 'ओतो णित्' इति बहुलवचनान्न भवति । 'तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्या' इति वा 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति वा चतुर्थ्यौ । तोकं तनयं च रक्षितुं शं योश्च भव । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायामस्य दीर्घत्वम् BB.
This stanza =TS.1.1.14.4.
४. ०स्मन् D.
५. व्यावर्तय Sy.
६. याः Sy.
७. येगिना D.
८. प्रजाः Sy.
९. क्षन्ते P. D. अग्नाग्निनाः Sy.
१०. अभिभिमतेऽस्मान् । यच्छब्दाध्याहारादनिघातः । ता युयोधि । यद्वा ता अनग्नित्राः पापिन्यः कृष्टयः प्रजा अभ्यमन्त । त्वयाऽभ्यमितुमभितो रोगैः प्रापयितुमर्हन्ति । वयन्तु न तादृशा अतोऽस्मत्तो वियोजयेत्यर्थः Sy.
११. न केवलं वियोगमात्रमपि तु पुनः पुनरिदं कर्तव्यम् Sy.
१२. मुमूर्षुभ्यां P.
१३. अस्मदर्थम् Sy.
१४. शोभनफलाय Sy.
१५. द्योतमानाग्ने ! Sy.
१६. अमरणधर्मभिरन्यैर्यष्टव्यैर्देवैः सह Sy.
१७. देवयजनलक्षणाम् Sy.
१८. आगच्छतेति शेषः Sy.
१९. ०व्यः P. D. ०व्य M.
२०. पालय Sy.
२१. पालनप्रकारैः Sy.
२२. अनवरतैरविच्छिन्नैः Sy.
२३. प्रियाम् P.D. M. तव प्रियभूते Sy.
२४. यागगृहे Sy.

वेषाम् । दीप्ते । गव । स्तोतारम् । पुत्रम ' मा । भवम् । गच्छतु । पश्च च । रक्षस्व । बलवन् !

मा नो॑ अग्ने॒ऽव॑ सृजो अ॒घाया॑वि॒ष्यवे॑ रि॒पवे॑ दु॒च्छुना॑यै ।
मा द॒त्वते॒ दश॑ते॒ माद॑ते नो॒ मा रिष॑ते सहसाव॒न्परा॑ दाः ॥५॥

मा नो अग्ने । मा । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न मुञ्चसि
मोऽविष्यु, विक्षेपणात् रिपु, दुर्बुद्धिर्दुच्छुना, तस्यै । दन्तयुक्ताय । दंशनं कुर्वते । मा । परा
दाः । मा च । भक्षणं कुर्वते । हिंसते च । बलवन् ।

वि घ॑ त्वावाँ॑ ऋतजात यंसद्गृणा॒नो अ॑ग्ने त॒न्वे॒३॒॑ वरू॑थम् ।
विश्वा॑द्रिरि॒क्षोरु॒त वा॑ निनि॒त्सोर॑भि॒ह्रुता॒मसि॒ हि दे॑व विष्पट् ॥६॥

वि च त्वावान् ।

---

१. आ सर्वतः शुशुक्वान् दीप्यमानो भवेति शेषः Sy.
२. मा लभतां, माऽऽप्नोतु Sy.
३. पश्चात् D. अपरस्मिन्काले ।... अपरं भवन्तं वा मा विदन् Sy.
४. बलवान् P.M.
५. VM. ignores मा । मा
६. प्रेक्षस्व M. मा त्याक्षीः । तदधीनं मा कुर्वित्यर्थः Sy.
७. हिंसकाय Sy.
८. ०ध्वान्यागतानपि P.
९. सा विक्षेपुर्विक्षेपणाद्रिपुर्दुर्बुद्धिर्दुच्छुना तस्मा D. सो विक्षेपुर्विक्षेपण .... बुद्धिर्दुच्छुना तस्मात् M. अविष्यवे, अविष्यतिरत्तिकर्मा । अत्तुमिच्छवे । दुच्छुनायै, शुनं सुखम् । दुष्टसुखकारिणे, दुःखकारिण इत्यर्थः । तस्मै रिपवे Sy.
१०. वत P. D. तथा मोऽस्मान् ... दन्तवते Sy.
११. ग्रावते सर्पादये माऽवसृजः Sy.
१२. पि P.
१३. पराभूतं मा देहि सर्वथा न देहीत्यर्थः Sy.
१४. क्षणं P.D. अदन्तकाय भृङ्गादिविज्ञा-निने Sy.
१५. रिषते हिंसकाय तस्कराद्याक्रमायवे Sy.
१६. ०वान् P. महिवन् Sy.
१७. VM. ignores नः
१८. VM. does not comment on this stanza, although it has not been explained before. हे ऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्नाग्ने । वरूथं वरणीयं त्वां, तन्वे शरीरपोषाय गृणानः स्तुवन् । त्वावान्, त्वया देवतया तद्वान् जनो वि घ यंसत् नियच्छति कल्याणम् । कस्मात्तस्कराणात् ? रिरिक्षोः हिंसितुमिच्छोश्चोरादेः सकाशात् । उत वाऽथवा निनित्सोर्निन्दितुमिच्छतः । हे देव । अभिह्रुतामाभिमुख्येन कुटिलं कुर्वतां हिंसां, विष्पट् विशेषेण बाधको-ऽसि हि । अतस्त्वदनुग्रहाद्वयं जनो वि यंसत् Sy.

त्वं ताँ अग्न उभयान्वि विद्वान्वेषि प्रपित्वे मनुषो यजत्र ।
अभिपित्वे मनवे शास्यो भूर्मर्मृजेन्यं उशिग्भिर्नाक्रः ॥७॥

त्वं तान्[1]। मायाविनोऽमायाविनश्च[2]। जानन्। विविच्य। अभिगच्छसि[3]। प्राप्तौ[4]। यष्टव्य[5]! यजमानस्य[6]। तथा त्वम्, अभिप्राप्तौ[7]। यजमानाय[8]। हविर्वहनायानुशासनीयः[9][10]। भवसि[11]। परिस्तरणीयः[12]। ऋत्विग्भिरसुरैश्च[13][14]। न[15]। आक्रान्तः[16]।

अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः सहसाने अग्नौ ।
वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥

अवोचाम। अग्नेर्गाम्भीर्याणि[17] धनाख्यानि[18] स्तोत्रवचनानि। वयमवोचाम[19]। अग्नौ[20]। कुम्भसूनुः[21]। शत्रुषु[22] सहस्कुर्वाति[23]। अग्नौ स्तोत्रमुवाच। वयम्, दुष्यमानैर्मन्त्रैः[24][25]। धनमसहस्रम्[26]। लभेमहि[27], अग्नेर्वा[28] तेजोभिः[29]।

---

१. तान् यष्टून् Sy.
२. P. and D. read मायाविनश्च for मायाविनोऽमायाविनश्च। अयष्टूंश्च Sy.
३. कामयसे यष्टून् Sy.
४. सन्निहित एव काले Sy.
५. ० व्यं M. ० व्या D.
६. मनुष्यान् Sy.
७. अभिप्राप्तकालेऽभिगमनवति यज्ञे वा Sy.
८. मनवे, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। मनुष्यस्य यजमानस्य Sy.
९. ० नाम D.M. हविर्वहनास P.
१०. शिक्षणीयः Sy.
११. भव। इदं कुरु, इदं कुर्विति विधेयो भव Sy.
१२. ०णीयः D.M. शोधयिता यजमानः Sy.
१३. कामयमानैर्ऋत्विग्भिः Sy.
१४. इव Sy.
१५. आक्रमिता त्वम् Sy.
१६. VM. ignores त्वम्। तान्। अग्ने
१७. ०र्भि० P.
१८. नियमपूर्वकाणि वचांसि स्तोत्ररूपाणि Sy.
१९. ब्रूमः Sy.
२०. अनाग्नौ P.
२१. कंभ० D. मीयत इति मानो मन्त्रः। तस्य सूनुरग्निः मन्त्रेणोत्पाद्यमानत्वात्। सप्तम्यर्थे प्रथमा। मानस्य सूनौ Sy.
२२. शत्रु० D.
२३. शत्रूणामभिभवतरि Sy.
२४. एभिः Sy.
२५. अतीन्द्रियार्थप्रकाशकैर्मन्त्रैः साधनैः Sy.
२६. अपरिमितं धनम् Sy.
२७. सम्भजेमहि Sy.
२८. ०महाद्धनमित्येवमध्वर्यूणां हविष उद्यतिमनुज्ञानाति होतश्च श्लोकं यच्छति स्नेर्वा M.
२९. VM. ignores विद्याम etc. Ms. D. puts the figure ॥१८९॥ here to indicate the end of one hundred and eightyninth hymn. No such number is given in P. and M.

अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः ।
गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्ताः ॥१॥

अनर्वाणम् । [illegible] । वृषभम् । मन्द्रजिह्वम् । बृहस्पतिम् । वर्धय । स्तुत्यम् । अर्कैः । सुरुचः । यस्य बृहस्पतेः । देवाः । गाथानां प्रणेतारः । मनुष्याश्च । आशृण्वन्ति । स्तुवमानस्य,

१. अगन्तारम् । स्तोतृभ्योऽभिगन्तव्यमित्यर्थः Sy. अगतमन्यं प्रत्यागन्तमप्रत्यागमयितेत्यर्थः SKN. स्तोत्र महिम्ना युक्तम् । अप्रतिगतं कश्चिदन्यं प्रत्यपीनत्वेन Dur.
२. ०भ M. अपां कामानां वर्षितारम् Sy. वर्षितारम् SKN., Dur.
३. ०ह्व M. मादकवाचम् Sy. मन्द्रयतिरर्चतिकर्मा । जिह्वेति वाङ्नाम । मन्द्रा जिह्वा वागस्य स मन्द्रजिह्वस्तं स्तुत्यवाचमित्यर्थः । मोदनवाचं वा । सर्वे हि बृहस्पतेः स्तनयित्नुलक्षणां वाचमुपश्रुत्य मोदयन्ते SKN. हर्षकरो हि तस्य जनानां स्तनयित्नुघोषः । 'जिह्वा घोषः' (Ngh. 1.11.) इति हि वाङ्नामसु पठितम् Dur.
४. मन्त्रस्य पालयितारमेतन्नामकं देवम् Sy. अत एवंगुणं बृहस्पतिम् SKN.
५. अवर्ध० P. D. प्रवृद्धं कुरु Sy. स्तुहि, अन्तरात्मन् SKN.
६. स्तुत्यं P. D. नुत्यं M. नवतरं स्तुत्यं वा तम् Sy. कीदृशं बृहस्पतिम् ? ... नवनीयं स्तुत्यम् SKN.
७. अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः Sy. स्तुतिकर्मैः SKN.
८. सुरोच P. शोभनदीप्तेः Sy. विद्युद्रूपतया सुदीप्तः SKN. सुदीप्तिमन्तः Dur.
९. ०ते P. कर्मणि षष्ठ्यः । रोचमानं स्तूयमानम् Sy.
१०. व्यवहर्तारः Sy.
११. गाथानां P. D. गाथानां M. गाथेति वाङ्नाम । स्तुतिवचसो नेतारः Sy. यस्य बृहस्पतेः किमुच्यते । ... गाथेति वाङ्नाम तां वाचं तामध्यात् स्तनयित्नुलक्षणां, तां वर्धयन्ति प्रेरयन्ति गाथान्यः स्तनित इत्यर्थः ... अथवा गाथाः स्तुतयस्तासां नेता बृहस्पतिर्गाथानीः कुत एतत् ? पुरोहितत्वात् । 'बृहस्पतिर्ह (०र्ह वै AB.) देवानां पुरोहित (AB. does not read आसीत्) आसीत्' (AB. 8.26.) इति श्रुतेः । तस्य गाथान्यः SKN.
स्तुतिप्रापणाः Dur.
१२. कारां P. D. करा M.
१३. मनुष्या होतारः । यद्वा नवमानस्य स्तुवानस्य यजमानस्य सम्बन्धिनस्ते ..., पुरा तं बृहस्पतिं वर्धय Sy. न च केवलं मनुष्या देवा मनुष्याश्च SKN.
१४. आश्रावयन्ति Sy. आभिमुख्येनाकर्णयन्ति SKN. आभिमुख्येन स्थित्वा शृण्वन्त्यादरेण Dur.
१५. कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy. नमतेः शब्दकर्मणश्छान्दसमेतद्रूपम् । स्तनयित्नुलक्षणं शब्दं कुर्वतः । ... नवमानस्य स्तुवत इत्येवमितिहासवर्णनेन व्याख्येयम् SKN. नवो हि मानस्तस्य, अहन्यहन्यनया स्तुत्या स्तुत्यस्य भवति तेनासौ नवमानस्तस्य । अथवा नवमानस्य प्रभासत इत्यर्थः Dur.

अन्येषु तु[1] देवेषु स्तूयमानेषु न देवाः शृण्वन्ति[2]।

तमृत्विया उप वाचः सचन्ते सर्गो न यो देवयतामसर्जि ।
बृहस्पतिः स ह्यञ्जो वरांसि विभ्वाभवत्समृते मातरिश्वा ॥२॥

तमृत्विया[3]। बृहस्पतिरुद्गातॄणाम् ।

उपस्तुतिं नमस उद्यतिं च श्लोकं यंसत्सवितेव प्र बाहू ।
अस्य क्रत्वाहन्यो३ यो अस्ति मृगो न भीमो अरक्षसस्तुविष्मान् ॥३॥

उपस्तुतिम्। प्रयच्छति[4] स्तुत्वमित्येवमध्वर्यूणाम्[5]। हविषः[6]। उद्यतिमनुज्ञानानि[7]। होतुश्च[8]।

१. Omitted by P.

२. अथवाऽयमन्यो मन्त्रार्थः स्यार्वैनिदानिक-पक्षेण—मन्द्रजिह्वः, हर्षकरी हि जिह्वा तस्य स्तुतिः। गाथानीः स एव पौरोहि-त्येन गाथाः स्तुतीर्नयति देवान्प्रति। स एव च सुरोचनः। तस्यैव च नयमानस्य स्तुवतो देवा आशृण्वन्ति मर्त्यादि Dur. अनर्वमप्रत्यृतमग्र्यास्मिन्। वृषभं मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा। बृहस्पतिं वर्धय नव्यमर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रैः N. 6.23; SKN. II. 474.

३. VM. does not comment on this stanza although it has not been explained before. तं बृहस्पतिमृत्विया वर्तमृत्व्यन्यो वाचो माध्यमिका उपसचन्ते समीपे सेवन्ते। यः सर्गो न उदकस्य स्रष्टापि। नशब्दोऽप्यर्थे। देवयतां देवानिच्छतां यजमानानामसर्जि फलम्। यद्वा देवं तमिच्छतां मनुष्याणामसर्जि सृष्टवान्वृष्ट्युदकम्। यद्वा, ऋत्विया: प्राप्तकालीना वाचो होत्रादिप्रेरिता वाच उपसचन्ते तं यः सर्गो न उदकमुत्सृष्टमिव। सः, स एव बृहस्पतिः। अञ्जो हि व्यञ्जकः खलु। तस्मिन्वर्षति सर्वे व्यक्ता भवन्ति। अत एव विभ्वा विभुरग्निर्वा मातरिश्वा वृष्टिनिर्मातयन्त-रिक्षे चेष्टमानो वायुर्वशो वा। वरांसि वरणीयानि वृष्ट्यादिफलानि सम्पादयन्। ऋते, उदके निमित्तभूते सति समभवत् सम्भूतः। अथवा। अञ्जो यज्ञियानां पदार्थानां व्यञ्जको मातरिश्वा फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिता वर्तमानः स बृहस्पतिरृते यज्ञे निमित्तभूते सति वरांसि वरणीयानि हवींष्युच्छन् विभ्वा विभुः समभवत् Sy.

४. प्रयच्छ is suggested for प्रयच्छति

५. सुर्द्धम० P. स्नुद्धम० D.

६. ०षा P. अयं बृहस्पतिरुपस्तुतिं यजमाने-नोपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं, नमसो हवि-र्लक्षणस्यान्नस्य Sy.

७. उद्यतम् P. उद्यारं च Sy.

८. होतश्च P.

श्लोकम् । यच्छति । सविनेव बोधन् प्रगवाय । बाहू । प्रेरयति । योऽसिमन्नाके । तपूणामहन्तव्यः । भवति स । अस्य । प्रज्ञानेन तथा भवति, साऽ्तम् । मृग । इव । भयङ्कुर । राक्षसवर्जित. । शृङ्गमान् ।

अस्य श्लोको दिवीयते पृथिव्यामत्यो न यंसद्यक्षभृद्विचेताः ।
मृगाणां न हेतयो यन्ति चेमा बृहस्पतेरहिमायाँ अभि द्यून् ॥४॥

अस्य श्लोकः । अस्य । स्तोत्रम् । दिवेषु । यन्ते । पृथिव्यां च । सा:पम्, यसंत । इव । आपुष्य प्रयच्छति । यामाया ? भर्ता स्तातार विभर्तीति वा । विविधप्रज्ञान । मृगाणां हननाय । व्याधानाम्, इव । आयुधानि । गच्छेमा साथ.। बृहस्पते । अहन्तव्यमायान् । द्योतमानान् राक्षसान् । अभियन्ति ।

१. अत्यो यो अत्यविशेषोऽस्ति तं च Sy.

२. प्रकर्षेण यतते स्वीकर्तुम् । यजमानो वा तत्सर्वं प्रयच्छतयत्स्वी Sy.

३. तत्र दृष्टान्तः । सवितेव सूर्य इव, स यथा स्तोत्रादिकं स्वीकरोति तद्वत् । यजमानप्रदानपक्षे सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्य इव । स यथा बाहुभ्यः प्रकाशादि प्रयच्छति तद्वत् Sy.

४. ०बात् D. M.

५. वा बाहू P. बाहुभ्यां यजमानोऽपीत्यर्थः Sy.

६. या P. यः सूर्यः Sy.

७. अस्ति D. M.

८. अहि साधुः Sy.

९. बृहस्पतेः Sy.

१०. कर्मणा सामर्थ्येन Sy.

११. मृग इव ... सिंहादिरिव Sy.

१२. भयजनकः ... भीमो भयहेतुः Sy.

१३. स्वविरोधिरक्षोरहितस्य Sy.

१४. बलवान् परिभ्रमतीति शेषः । यस्य माहात्म्येन मन्त्राभिमानिनो बृहस्पतेः सामर्थ्यान्मिन्वेहाद्यसुराञ्जित्वाऽतितेजस्वी भवति । तादृशो महानुभावो यजमानदत्तं हविरादिकं स्वीकरोतीत्यर्थः Sy.

१५. बृहस्पतेः Sy.

१६. स्तुत्यात्मिका कीर्तिर्विस्तृताख्या Sy.

१७. द्योतमाने द्युलोके Sy.

१८. गच्छति व्याप्नोति Sy.

१९. सोमयदश P. यो बृहस्पतिरत्यो न, सततगामि सादित्य इव Sy.

२०. नियच्छति फलम् Sy.

२१. पूर्णत्वं हविरादिकं दधानः Sy.

२२. विचमः प्रज्ञानः P. यविचय० M. विविधं चेतयिता प्राणिनो विशिष्टप्रज्ञायुक्तो वा Sy.

२३. मृगाणां हन्तुमभिव्यक्ताम् Sy.

२४. आयुधानीव Sy.

२५. P. D. read चेमाः for यस्य । इमाः ।

२६. हिंसात्यायुधानि यन्ति गच्छन्ति च Sy.

२७. ० मानान् P. आगत्य हन्त्योऽन्तरितचारिण्यो वा माया येषां वृत्रादीनां तानसुरान् Sy.

२८. दिवसान् Sy.

२९. तान्यायुधानि, अभिलक्ष्य यन्ति च । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः Sy.

३०. VM. ignores च

ये त्वा॑ देवोस्रि॒कं मन्य॑मानाः पा॒पा भ॒द्रमु॑प॒जीव॑न्ति प॒ज्राः ।
न दू॒ढ्ये॑ अनु॑ ददासि वा॒मं बृह॑स्पते॒ चय॑स॒ इत्पिया॑रुम् ॥५॥

ये त्वा । ये । त्वा । देव ! अजवान्मिव । मन्यमानाः । साधुम् । पापाः । जनमुपजीवन्ति । बलिनः । न । दुर्बुद्धिभ्यस्तेभ्यः । धनं तत् । अनुक्रमेण । ददासि । किन्तु तं हिंसकम् । चयसे । एव,

१. यजमानाः Dur.
२. त्वां M. त्वाम् Sy., Dur.
३. Omitted by P. बृहस्पते ! Sy. दानादिगुणयुक्त ! Dur.
४. अजपाल० D. अजपाल० is suggested for अजवान० उस्रियेति गोनाम । कुत्सितामल्पक्षीरोत्पादिणीं गां जीर्णमनड्वाहं वा Sy. उस्रादिगणं भोगानाम् । ...अथवा ...उस्रियाशब्दो गोनाम । छान्दसोऽयं यकारस्य ककारादेशः । गौणश्चायमत्र गौर्वाहीक इति यथा । उस्रिकं गां गोसदृशं मूर्खं मन्यमाना इत्यर्थः SKN.
५. ऋजुरयं वराको न मुधैव भागान्ददातीत्येवं मन्यमाना इत्यर्थः SKN. दातैव केवलं भोगानामयमार्जवेन, न प्रत्युपकारार्थीत्येवं मन्यमानाः Dur.
६. कल्याणम् Sy. भजनीयं स्तुत्यम् Dur.
७. पापा P. पापबुद्धयोऽल्पाः Sy. अप्रत्युपचिकीर्षवः Dur. ८. धनम् P. D.
९. उपेत्य प्राणन्ति, धनं याचन्त इत्यर्थः Sy. उपजीवन्त्येव केवलं न यजन्ते न स्तुतिं वदन्ति च SKN. उपजीवन्त्येव केवलं न क्रियया प्रत्युपकारं कुर्वन्ति Dur.
१०. हविर्लक्षणान्नवन्तः पापेन जीर्णा वा नराः Sy. प्रार्जितधना ईश्वराः सन्त इत्यर्थः SKN. प्रार्जितधनाः सन्तो न दरिद्राः Dur. ११. दुर्धिये । वचनव्यत्ययः । दुर्बुद्धिभ्यः Sy. व्यत्ययेनात्रैकवचनम् । पापबुद्धिभ्यः SKN. दुर्धीभ्यः पापबुद्धिभ्यः स्वार्थप्रधानेभ्यः Dur.
१२. ०द्धिभ्यः P. यच्छब्दवश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तेभ्यः SKN. तेभ्य एवंलक्षणेभ्यः Dur. १३. वामं वननीयं धनम् Sy. प्रशस्यं धनम् SKN., Dur.
१४. अनुकूलम् Sy. आनुपूर्व्येण SKN.
१५. न वितरसि Sy. ददासि त्वम् SKN.
१६. कियन्तु P. त्रि (कि)न्तु M. किं तर्हि SKN. किं तर्हि यस्तावृशो जनः Dur.
१७. सोमपानशीलं सोमेन यष्टारं महाफलरिप्सुम् Sy. पीयतिर्हिंसतिकर्मा । अत्रापि व्यत्ययेनैकवचनम् । पियारं देवानां हिंसकान् हिंस्यान्वा । पीयतिर्हिंसार्थः 'पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति' (RV. I.147.2.) इति यथा SKN. देवहिंसिता स्वभोगप्रधानो न यष्टा देवानां तम् Dur.
१८. चसे P. गच्छस्येवानुगृहीतुम् । 'चय गतौ' इत्यस्येदं रूपम् । यद्वा । हे बृहस्पते पियारं हिंसकम् । पीयतेर्हिंसाकर्मण इदं रूपम् । तं प्राणिहिंसकं चयस इत् । हंस्येव Sy. घातयसि त्वं तान् SKN. नाशयसि । य एव श्रद्दधानो यष्टा, तस्मै देवान्यजतेऽनुददासि वामं, यस्मात्त्वमेवं करोषि, तस्मात्त्र ते पापबुद्धयस्त्वां सम्यक् पश्यन्तीत्यभिप्रायः । यो हि दुर्बुद्धिर्देवपियारुस्तस्य किमन्यद्घातनादृते स्यात् । घात्य एवासौ । तस्मात् 'चयसे' इत्येव शब्दः 'घातयतिर्नाशने' इत्येवमवस्थापिते नाशनार्थो भवतीत्युपपद्यते । ...लोकेऽपि च प्रसिद्धं देशादुच्चानित इति Dur.
१९. इदिति पूरणः SKN.

चर्यानिबंधकर्मा ।

सुप्रैतुः सूयवसो न पन्था दुर्नियन्तुः परिप्रीतो न मित्रः ।
अनर्वाणो अभि ये चक्षते नोऽपीवृता अपोर्णुवन्तो अस्थुः ॥६॥

सुप्रैतुः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इव । मार्गः । दुर्नियमश्च [illegible] । [illegible] । इव । मित्रं । [illegible] । ये । अस्मान् । अभिपश्यन्ति न [illegible] निरुद्धाः, [illegible] । तथा, [illegible] । अपोर्णुवन्तो [illegible] । 'कीत सोम गोर्ण' इत्यादि ब्राह्मणम् ।

सं यं स्तुभोऽवनयो न यन्ति समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः ।
स विद्वाँ उभयं चष्टे अन्तर्बृहस्पतिस्तर आपश्च गृध्रः ॥७॥

सं यन्ति । यम् । स्तुभः । यामिव । मार्गाः । संयन्ति । समुद्रम् । इव च । स्रवन्त्य ।

---

१. चरति च० P.D.M. बृहस्पते यच्चात-यसि देवपोयुम् । चीर्यात्तिगमाकर्मा N. 4.25; SKN. II. 271
२. VM. ignores बृहस्पते
३. ०हु P. D.
४. दुर्नियः P. D. सुष्ठु गन्तुमंतुष्यस्य Sy.
५. शोभनयवस्य Sy.
६. सुष्ठु यज्ञमार्गगामिनः सूयवसः पन्था इव सुखकारी भवेत्यर्थः Sy.
७. दुःखेन नियमितुं रात्रः Sy.
८. सर्वप्रकारेण सन्तुष्टो द्वेषादिरहितः Sy.
९. एव M.
१०. सुहृन्मन्त्रीव । स यथा दुर्नयान्निवर्तयति तद्वत् त्वमपि तथाऽस्मान् कुर्वित्यर्थः । सत्पिच्छमार्गान्निवर्त्य मार्गे यथाविकल्पे योजयित्वा तत्रापि फलप्रदो भवेत्यर्थः Sy.
११. नराः Sy.
१२. आभिमुख्येन पश्यते बोधयन्ति ते Sy.
१३. तेनश्चा M. केनश्चा P. ऽनश्चाः is suggested for नश्चा
१४. अनर्वाणोऽप्रापाः Sy.
१५. अवगुण्ठता० is suggested for अवकुण्ठता० अनभिगताभूता अपि S..
१६. अकुण्ठनाऽऽवरम् P. ०नाऽऽवरम् D.
१७. गृवाणवाम्न: P. अपाणपन्न: D. अपोऽनं-वन्तः M. अपगतावरणवन्तो ज्ञानवन्तः Sy.
१८. यद्वा । अनर्वाणमस्थानप्राप्नुवन्तो येऽस्मद्-द्विरोधिनो नोऽस्मानभि चक्षतेऽभिवदन्ति निन्दन्ति तेऽपीवृता आच्छादिता रक्षिता अपि, अपोर्णुवन्तोऽपगतरक्षका भवन्ति Sy. १९. पीते P.
२०. पीर्णे M. सोमे राजनि कीते AB. 1.27; 6.3.
२१. व P. D.
२२. य P. D. बृहस्पतिम् Sy.
२३. ०ये M. स्तोत्राणि Sy.
२४. यथा स्वामिनं कर्म प्रति वा Sy.
२५. सर्वा अवनयो भूमयो मनुष्याः Sy.
२६. सङ्गच्छन्ति(न्ते) तद्वत् Sy.

नद्यः । सः । प्राज्ञः । द्यावापृथिव्योरन्तर्वर्तमानः । उभयम् । पश्यति । बृहस्पतिः । तरति । च । उदकानि । काङ्क्षिता शत्रुधनानाम् ।

एवा मुहस्तुविजातस्तुविष्मान्बृहस्पतिर्वृषभो धायि देवः ।
स नः स्तुतो वीरवद्धातु गोमद्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥

एवा महः । एवम् । महान् । बहुजननः । वृद्धिमान् । बृहस्पतिः । वृषभः । अन्तरिक्षे निहितः । देवः । सः । नः । स्तुतः । वीरवान् । गोमच्च धनम् । प्रयच्छतु ।

I.191.

कङ्कतो न कङ्कतोऽथो सतीनकङ्कतः ।
द्वाविति प्लुषी इति न्यदृष्टा अलिप्सत ॥१॥

कङ्कतः । शौनक --

[illegible]
[illegible]

१. रोचयन्त्या नदीनामेतत् । रोचनशीलानि उदकानि यासु तास्ताभ्यः कूलं कषमाणा वा, अवतः अवमस्यो नद्यो यथा यन्ति तद्वत् सर्वा अपि स्तुतयो यमेव प्राप्नुवन्ति Sy.
२. बृहस्पतिः Sy.
३. वक्ष्यमाणाभिज्ञः Sy.
४. मध्ये स्थितया Sy.
५. ० नम् P.D.
६. करोमीत्यर्थः Sy.
७. तरणं जलाभिवृद्धिम् Sy.
८. गर्जनशीलो वृष्टिमाकाङ्क्षमाणः Sy.
९. एव P.D.
१०. महा P.D.
११. एवं स्तुतिप्रकारेण Sy.
१२. महत् P.
१३. बहुधर्ममुत्पन्नः Sy.
१४. बलवान् Sy.
१५. ०ति P.
१६. वृद्धि ... वृ० M. अपां वर्षिता Sy.
१७. ०ते P. धीयते स्तूयत इत्यर्थः Sy.
१८. अस्माकम् Sy.
१९. पुत्राद्युपेतम् Sy.
२०. गोभिर्युक्तं फलम् Sy.
२१. गोमच्च धन P.
२२. करोत्वित्यर्थः Sy.
२३. VM. ignores विद्याम etc. Ms. D. puts the figure ॥१९०॥ here to indicate the end of one hundred and nintieth hymn. No such number is given in P. and M.
२४. ०रयर्वाणं D. ०रर्वाणं M.
२५. तुनां P. तु० D.
२६. Missing in M.

[illegible] हि विषस्य [illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] अहीनां [illegible]

[illegible] ।

[illegible] एव ।

[illegible] ।

अदृष्टान्हन्त्यायत्यथो हन्ति परायती ।

अथो अवघ्नती हन्त्यथो पिनष्टि पिंषती ॥२॥

अदृष्टान् । [illegible] । हन्ति । [illegible] । [illegible] । इष्ट-
शरीरे [illegible] मध्यमा । अथो । [illegible] । हन्ति । [illegible] । [illegible] ।

---

१. [illegible] P. २. [illegible] P.D.M.
३. [illegible] M. ४. BD. IV. 93, 64.
५. [illegible] M. TB. 2.7.13.7.
६. M. adds [illegible] after [illegible] ।
७. [illegible] Sy.
८. [illegible] M. ९. Omitted by M.
१०. [illegible] । [illegible] इति [illegible] भवति Sy.
११. ०[illegible] P. [illegible] । '[illegible] गहनम्' (Ngh.1.12.) इति [illegible] पाठात् । [illegible], [illegible] Sy.
१२. [illegible] P. M.
१३. [illegible] P. M. १४. [illegible] Sy. १५. [illegible] । [illegible] प्रतिपादनाय, [illegible] Sy. १६. [illegible] M.
१७. [illegible] ये सन्ति ते [illegible] Sy. १८. [illegible] P.
१९. [illegible] P. [illegible] ... [illegible] । [illegible] । [illegible] इति भावः Sy.
२०. [illegible] D. [illegible] P.
२१. ०[illegible] M. ०[illegible] P.
२२. [illegible] Sy.
२३. [illegible] Sy.
२४. [illegible] Sy. २५. [illegible] Sy.
२६. [illegible] D. ०[illegible]० M. [illegible]० P.
२७. [illegible]० P. [illegible] Sy.
२८. ०[illegible] P. [illegible] । हन्ति [illegible] Sy.
२९. [illegible] Sy. ३०. ०[illegible] P. D.
३१. [illegible] is suggested for [illegible] । [illegible], [illegible] Sy.
३२. हन्ति [illegible] । [illegible] Sy. ३३. ०[illegible] P.

शारीरं पिष्यमाणा[1]। विषं[2] पिनष्टि[3] ।[4]

शरासः कुशरासो दर्भासः सैर्या उत ।
मौञ्जा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥३॥

शरासः[5]। शरादयस्तीक्ष्णपत्रा[6] ओषधिविशेषाः[7]। अदृष्टाः[8] सर्पाः। त[9] इमे सर्वे[10]। सह[11]। मा न्यलिप्सतेति[12] दाहातिशयादाह[13] ।

नि गावो गोष्ठे असदन्नि मृगासो अविक्षत ।
नि केतवो जनानां न्यदृष्टा अलिप्सत ॥४॥

नि गावः[14]। प्रदोषवेलायां स्वापार्थं गावः। गोष्ठे। न्यषदन्[15]। तथा मृगाश्च। न्यविक्षत[16]। तथा सुषुप्सूनां[17] जनानाम्[18]। प्रज्ञानानि[19] चोपरमन्ति। अस्यां वेलायां[20] सर्पाः[21]। बिलादुत्थाय विषेण[22] मार्मलिम्पन्[23] ।

१. पेषणकर्त्री चूर्णत्पिष्यमाणा वोषधिः Sy.
२. विषम् P.
३. चूर्णीकरोत्यल्पविषान् । अथवा सर्वेषु वाक्येष्वविशेषेण सर्वविषकारिणां नाश उक्तः Sy.
४. VM. ignores इन्ति
५. अन्यांश्च विषहेतूनाह—शरासः शरा वेणुवत्सदृशा अन्तश्छिद्रास्तृणविशेषाः । कुशरासः कुत्सितशरा अन्तश्छिद्राः शरसदृशास्तृणविशेषाः । दर्भासो दर्भाः कुशाः । सैर्यास्तटाकादिप्रान्तोद्भवास्तृणविशेषा अश्ववाला इति प्रसिद्धाः । मौञ्जा मुञ्जाः प्रसिद्धाः । वैरिणा वीरणप्रकाराः । एतेषु वर्तमानाः Sy.
६. तीक्ष्णवर्तीक्षणपत्राः P. ०पात्रा M.
७. ओष० D.
८. उक्तरूपाः Sy.
९. सर्वान्त M.
१०. विषधराः Sy.
११. साकं मिलित्वा Sy.
१२. निलिम्पन्ति स्म Sy.
१३. न्यलप्सन्त कि दाहातिशयावाहः P. ० शयाः यदाह D. ० प्सतेति शया बाह M.
१४. गाहः P.
१५. निषीदन्ति Sy.
१६. निविष्टाः । स्वस्वस्थान उपरताः Sy.
१७. सुष्ठुप्सूनां M.
१८. प्राणिनाम् Sy.
१९. उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । नीचान्यभवन् Sy.
२०. एतेऽस्मिन्समये Sy.
२१. अदृश्यमानरूपाः सन्तः Sy.
२२. बलादु० D.
२३. निलिम्पन्ति विशेषेण Sy.

एत उ त्ये प्रत्यदृश्रन्प्रदोषं तस्कराइव ।
अदृष्टा विश्वदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥५॥

एते उ त्ये । प्रति । अदृश्रन् । प्रतिभूत्र प्रदो । तस्कराः । चोरा इव । ते.मी । सर्वदृष्टा ।
स्वयं गृह्यमाण अदृष्टा दृष्टिनिवशना मूर्त प्रतिबुद्ध । अभं ।

द्यौर्वः पिता पृथिवी माता सोमो भ्रातादितिः स्वसा ।
अदृष्टा विश्वदृष्टास्तिष्ठतेलयता सु कम् ॥६॥

द्यौर्व. । ये वृश्ची गोसुन दिवो मे पु पृथिव्यं इतिमपु । नेत्यं सुर्णिम्यो नर्म इति मन्त्र. ।
मूलभेदविधाभिजननी. । यथामुखम् । तिष्ठथ । गच्छत च । सोभनम् ।

---

१. इ M.

२. अभि D.
एते ते सर्पाः Sy.

३. रात्रिषु मुख्यं D.
रात्रिमुखं P.

४. प्रतिबुध्यन्ते रात्रौ स्वामार्गनिर्गमेन । मह्ना । ते रात्रौ तस्कराः इव एते प्रतिबुध्यन्ते Sy.

५. तत्र दृष्टान्तः । ... रात्रिर्दोषा । रात्रिं प्रति तमसाभिभूतासु रात्रिषु तस्करा इव हिंसकाश्चौरा दृश्यन्ते यथा तद्वत् Sy.

६. कीदृशास्ते ? अदृष्टा अपरिदृश्यमानाः Sy.

७. विश्वं दृष्टं यैस्ते तादृशाः प्रतिबुध्यन्ते Sy.

८. यतो हे नराः ! Sy.

९. स्थः P. D. भवत Sy.

१०. Omitted by P. यतः परं विषचिकित्सा Sy.

११. ये वा रो० P. य वा रो० D. यो वो राव० M.

१२. सर्वेभ्यो D.

१३. VS.13.6.

१४. तत्र तावत् हे सर्पा वो युष्माकं द्यौः पिता, पृथिवी माता, सोमो भ्राता, अदितिर्देवमाता स्वसा । एवम्महानुभावा महोरगा अदृष्टा अन्यैरदृश्यरूपाः, स्वयन्तु विश्वदृष्टाः सर्वस्य द्रष्टारो यूयम् Sy.

१५. ० मिर्ज ० M.

१६. सु सुतरां कं सुखं यथा तथा Sy.

१७. तिष्ठत स्वस्वस्थाने । मां प्रति मा गच्छत Sy. तिष्ठत is suggested for तिष्ठथ

१८. गच्छत P. D. ईरयत गच्छत । सोमशब्देन सोमाधारो द्युलोक उच्यते । पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानस्थाः सर्पाः स्वस्वस्थानं प्राप्नुत । अस्मदीयां मा कुरुत स्पर्शः Sy.

१९. Omitted by P. D.

ये अंस्या ये अङ्ग्याः सूचीका ये प्रकङ्कताः ।
अदृष्टाः किं चनेह वः सर्वे साकं नि जंस्यत ॥७॥

ये अंस्याः[1] । ये । अंगेन प्रहरन्ति[2] । ये च । अङ्गैः[3] । ये[4] वा । पुच्छाग्रैः[5] । ये वा । दन्तैः[6] प्रक्रन्तन्ति[7] । तेषां सर्वेषां किम्[8] । अस्मिन्[9] मनुष्ये कार्यम् । शीघ्रमस्मान्[10] । साकम्[11] । नितराम्[12] । उपक्षीणा भवत[13] ।

उत्पुरस्तात्सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा ।
अदृष्टान्त्सर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्यः ॥८॥

उत्पुरस्तात् । गर्भिमन्त्रैर्विभीषिका[14] क्रियते[15]—हे सर्पाः ! असौ सूर्यः । पुरस्तात्[16] । उदेति । दृष्टगर्वजनः[17] । सर्पाणां हन्ता[18] । गर्वानेव । सर्पान्[19] । विनाशयन्[20] । सर्वाः । च । रात्रौ वर्तमाना हिमानिलयभूता[21] यातुधानजातीः[22] ।

१. अंसौ D.
२. वहन्ति P. अंस्या अंसार्हा अंसगा अंसे भवा अंसाभ्यां क्रामन्तो वा Sy.
३. अग्नी P. अङ्गा अङ्गेन शरीरेण हन्तारो वा लूतिकादयः Sy.
४. यैः M.
५. सूचीसदृशपुच्छरोमाणो वृश्चिकाद्याः Sy.
६. दन्तैः P. M.
७. प्रहन्ति P. D. M. प्रकृष्टविषाः प्रकृष्टगामिनो वा महोरगाः । अदृष्टा अदृश्यमानाः Sy.
८. यत्किञ्चित्सर्पजातमस्ति Sy.
९. अस्मिन् समीपे Sy.
१०. युष्माकं किमस्ति Sy.
११. अतो यूयं सर्वे साकं सह Sy
१२. नितरोमुपक्षीणा P. मुञ्चतास्मान् । 'असु मोक्षणे' वैयाकिकः Sy.
१३. VM. ignores अदृष्टाः । चन । सर्वे
१४. एवं P.D.
१५. ०यित P. ०काः D.
१६. पूर्वस्यां दिशि Sy.
१७. ०जन M.' कीदृशः सः ? ... विश्वे द्रष्टव्या यस्य स तादृशः Sy.
१८. अदृष्टा विषविशेषा विषधरविशेषा वा तेषां हन्ता । यद्वा । अदृष्टमदर्शनमज्ञानमन्धकारस्तस्य हन्ता । सूर्य उदिते सर्वे विषधरा विषाणि वा पलायन्ते Sy.
१९. सर्वान् P. किं कुर्वन्नुदेतीति चेदुच्यते, सर्वान्. . .अद्रष्टव्यान्विषराक्षसादीन् Sy.
२०. हिंसयन् Sy.
२१. ०निय० D.
२२. यतुधन० P. यातवो यातनास्तीव्रवेदनास्तासां धात्रीरुत्पादयित्रीर्महोरगी राक्षसीर्वा जम्भयन्पुरस्तादुदेति । अतोऽस्मत्तो नि जस्यतेति सम्बन्धः Sy.

उदपप्तदसौ सूर्यः पुरु विश्वानि जूर्वन् ।
आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥९॥

उदपप्तत् । [illegible] । असौ । [illegible] । पुरु । [illegible] । [illegible] । [illegible] । हिमम् । आदित्य ।
उदपारंतरम् ।

सूर्ये विषमा सजामि दृतिं सुरावतो गृहे ।
सो चिन्नु न मराति नो वयं मरामारे
अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥१०॥

सूर्ये विषम् । सूर्यमण्डले । [illegible] विषम् । आसजामि । यथा सुरावती दृतिम् । सुराकारगृहे
आसंजयन्ति । स च सूर्यः । कदाचित् । अपि [illegible] । न । म्रियते । तथैव वयमपि । न ।
म्रियेमहि । दूरे । विषस्य । योजनम् । [illegible] करोतु । मधुना सूर्यः [illegible] मधुकल्या च

१. उदपप्तत् D. २. ऊर्ध्वं गच्छति । पततेर्लुङि पुषादित्वादङ् Sy.

३. पुरुत्वात् पूर्यमाणः Sy.

४. सर्वस्य प्रेरक आदित्यः Sy.

५. प्रभूतम् Sy.

६. बहूनि विषाणि Sy.

७. विषोत्पादकानामवगन्तीनः । विश्वदृष्टो विश्वं दृष्टं येन तादृशः । अदृष्टहा, अदृष्टानां विषविशेषाणां हन्ता । एवमनुग्रहणायः सूर्यं ऊर्ध्वमारोहति । अतो विषशङ्का न कार्या Sy.

८. ०पर्वतेभ्यः P. पर्वतरूपः प्राणिभ्यस्ते- षामुपकाराय Sy.

९. VM. ignores विश्वदृष्टः । अदृष्टहा

१०. आदित्यमण्डले चतुर्भिरङ्गुलिभिः विष- मात्राय मधुकृत्य योजयित्वा निर्विषो भवेत्' इति मधेतद्विषविद्यायामुक्तं तदि- दमनोच्यते Sy. ११. सर्वस्य प्रेरयितरि मधुविद्याकृते सूर्यमण्डले Sy.

१२. विद्याकृतोऽगस्त्यः Sy.

१३. सूर्ये तमेतत् P.

१४. विषवत् M. आकृष्य वर्तमानम् Sy.

१५. सूर्ये ...आसक्तं करोमि Sy.

१६. तत्र दृष्टान्तः । ...चर्ममयं सुरापात्रमिव । यथा तत्कर्तुर्न दोषाय भवति तद्विषमा- विषस्य न बाधकमित्यर्थः Sy.

१७. सुरावतीदृतिमनुराकारगृहे P. सुरा स्ती- दतिमनुराकारगृहे D. सुराणिनामिग्रहणे Sy. १८. ०तवैव P.

१९. पुरुषः स सूर्यः अतु Sy.

२०. अतः P. २१. चित् पूजायाम् । नुः क्षिप्रमिति Sy. २२. मर्मेति P.

२३ तदनुग्रहात्तस्यैव विषस्य योजितत्वात् वय- मपि न म्रियामहे Sy

२४. दूर P. D. २५. प्रापणं चकार Sy.

२६. उभयोरमरणे कारणमाह—हरिष्ठाः । हरयोऽश्वाः । तेषु स्थित आदित्यः Sy.

२७. मधुना P. D. एवैव मधुला मधुवाची निर्विषीकर्त्री मधुविद्या । मधेतदादित्यस्य विषयोजनं तेन चामृतीकरणं भवति, एषा मधुविद्या Sy.

२८. Omitted by P. D.

चन्द्रमसमाप्याययन्ती। विष ! त्वा[1]। मधु। चकार[2]।

इयत्तिका शंकुन्तिका सका जंघास ते विषम्।
सो चिन्नु न मराति नो वयं मरामारे
अस्य योजनं हरिष्ठा मधुं त्वा मधुला चंकार ॥११॥

इयत्तिका[3]। इयत्त्वेना[4] भवतीति। प्रादेशमात्रपरिमाणां शकुन्तिकां[5] निर्दिशति[6] पिण्डमात्रं वा ताम्रवर्णां[7] गोपालिनीम्। जघ्वा सा[8]। तव[9]। सोऽपिगरम्[10]। भवति[11]।

त्रिः सप्त विष्पुलिङ्गका विषस्य पुष्प्यमक्षन्।
ताश्चिन्नु न मरन्ति नो वयं मरामारे
अस्य योजनं हरिष्ठा मधुं त्वा मधुला चंकार ॥१२॥

त्रिः सप्त। पञ्च ज्वालिकानां भोगानिप्रकारः[12], विषवालिका[13] विष्पुलिङ्गकाः[14] संघटीभूत्वा[15] सर्वाभिर्निष्ठन्ति[16], [17] एकविंशतिविष्पुलिङ्गकाः[18]। विषस्य[19]। प्रथम्[20]। भक्षन्ति[21]।[22]

1. त्वाम् Sy. 2. अमृतं चकार। विषस्य विषभावं दूरेऽपनीयामृतीचकारेति Sy.
3. इत्तिका P.
4. त seems to be unnecessary in इयतत्त्वेवा। इयत्तां कुर्वाणा, इयत्तावती वा। बालेत्यर्थः Sy.
5. शशकु० M. शकुन्तः शकुनस्तस्य स्त्री, तां कपिञ्जलीमाहुः Sy.
6. ०न्ति M. निर्मिशन्ति P. 7. ०वर्णा P.
8. सा P. सा विषहन्त्रीति प्रसिद्धा Sy.
9. मव P. If सर्पं is construed in the voc., the meaning will be improved 'O serpent! thy poison,' instead of 'thy serpent poison'
10. भवति M. भक्षितवती।...सो चित्। सा उ इति निपातसमुदाय एकं पदम्। सापि शकुन्तिका न म्रियते नित्यप्रतिपक्षत्वाद्विषस्य। शिष्टं व्याख्यातचरम्। अनेन विद्यायां यद्देहाधृतं विषं तस्य शकुनेभ्य प्राबिल्याय च प्रदानमस्तीत्युक्तं भवति Sy.
11. V.M. ignores सो। चित् etc.
12. वर्णितप्र० P. 13. विषचभिका: M.
14. हविःष्कुलि० M. विष्कुलि० P.D. विविधा विष्पुलिङ्गकाः Sy.
15. संघटिभूताः P. संघटीभूता D. ०भूताः is suggested for ०भूत्वा
16. न D. 17. वर्तिष्ठन्ति P.
18. एकविंशतिविष्फुलि० P. कोविंशतिविष्फुलि० D. ०ष्फुलि० M. त्रिगुणिताः सप्तसङ्ख्याकाः।...सप्तसु जिह्वासु लोहितशुक्लकृष्णभेदैरेकविंशतिर्यासां ताः। यद्वा त्रिः सप्त, एकविंशतिभेदा विष्पुलिङ्गकाः मुक्तमघटिकका विषप्रतिपक्षभूताः Sy. 19. अस्मदावरकस्य Sy.
20. विषं प्राप्य P. विषप्राप्यम् D. विषप्राप्यम् M. पुष्पं पोषम् Sy.
21. भक्षन्तु नाशयन्तु। ताश्च न मरन्ति न वयमपि। शिष्टमविशिष्टम् Sy.
22. V.M. ignores ताः etc.

नघानां नैचनीनां विषस्य रोपुषीणाम् ।
सर्वासामग्रभं नामारे अस्य यो अर्नं हरिष्ठा मधुं त्वा मधुला चकार ॥१३॥

नद्यानाम् । [illegible] । [illegible] । नामा सर्वा-
सामग्राहम् । [illegible] । [illegible] ।

त्रिः सप्त मयूर्यः सप्त स्वसारो अग्रुवः ।
तास्ते विषं वि जभ्रिर उदकं कुम्भिनीरिव ॥१४॥

त्रिः सप्त । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । ता । ते ।
[illegible] । विविधम् । [illegible] । यथा । उदकम् । कुम्भिन्य [illegible] ।

इयत्तकः कुषुम्भकस्तकं भिनद्म्यश्मना ।
ततो विषं प्र वावृते पराचीरनु संवतः ॥१५॥

इयत्तकः । इयत्प्रमाणः । नकुलः, स वेदानीं यदि तव विषं हन्ति ततः । तकम् — [illegible]

१. न्याघानां P.
२. ०र्वै ग्रा० M. नद्याधिकानां नदीनिगह्-
 व्याकानां नदीनाम् Sy.
३. पुनः कीदृशीनाम्? विषस्यात्मदृष्यापकस्य
 सर्वस्य विषस्य रोपुषीणां लोपयित्रीणां
 छेदनीनाम् Sy.
४. चवि० M. चविच्छे० P. चविच्छे० D.
५. जलतानां गङ्गादिनदीनाम् Sy.
६. गृह्णामि सङ्गृह्णामि Sy.
७. ०क्षमानिवति P. ० नस्मी० D. इयमेव
 [illegible] भवति इयमेव [illegible] M.
८. VM. ignores आरे etc.
९. एकविंशतिसङ्ख्याकाः Sy.
१०. मयूरस्त्रियः। ता विषकारिसर्पद्वेषिण्य
 इति प्रसिद्धाः, नागद्वेषिगरुडपक्षादुत्पन्न-
 त्वात् Sy.
११. एतत्सङ्ख्याकाः सर्पणस्वभावाः Sy.
१२. सरस्वत्यो P. D. M. स्वयमेव
 [illegible]: Sy.
१३. [illegible] M. नदीनामेतत् । [illegible]
 प्रसिद्धाः सप्त नद्यः सन्ति ताः Sy.
१४. [illegible]: D. Omitted by P.
१५. हे देव तव Sy.
१६. विशेषेण हरन्तु Sy.
१७. तत्र दृष्टान्तः । . . . कुम्भिन्यः कुम्भवत्यः
 कुम्भेन जलाहारिण्य इव । ता यथा तड़ा-
 गादि तड़ागादौ मयूर्यक्सारितमुदकं हरन्तु
 Sy. १८. ० स्य विषः P.
१९. इय० P. कुत्सितेयत्तोऽल्पप्रमाण
 इत्यर्थः Sy.
२०. कुं पृथ्वीं सुम्भति विभिनत्तीति सर्पाणां
 कुत्सितं सुम्भयिता निग्रहीता वा
 कुषुम्भको नकुलः । स ते विषं हरत्विति
 शेषः Sy.
२१. यदि न तथा स करोति Sy.
२२. तं (कं?)म् D.

कार्ष्णिम्[1]। अहम्, अश्मना। भिनद्मि[2] ततश्च भीतः स इहाऽऽगच्छति[3]। ततश्च। विषं हन्तुम्। उद्युक्तो[4] भवति। दूरगाः[5]। भूमीः[6]। प्रति[7]।

कुषुम्भकस्तदब्रवीद्गिरेः प्रवर्तमानकः।
वृश्चिकस्यारसं विषमरसं वृश्चिक ते विषम् ॥१६॥

कुषुम्भकः[9]। गिरेः[10]। चरणार्थं प्रवर्तमानः[11]। नकुलः। तदिदं वचनम्[12]। अब्रवीत्[13]। वृश्चिकस्य। विषम्[14]। अरसं भवति[15]। अरसम्। वृश्चिक! ते। विषमिति[16]।

१. कुत्सितं तं नकुलम् Sy.

२. विदारयामि। विषनिर्हरणप्रयोगे मावद्रिपापगमं तं पाषाणानुघातमनुतिष्ठन्ति तद्विदः। तद्विवमत्रोक्तम् Sy.

३. एवं प्रयोगे सति Sy.

४. ग० P. D. विषावृत्ताद्देहाद्विषं प्रवसंते निर्गच्छतु Sy.

५. ०क्तं P. D. M.

६. मूर० P. D. काः प्रति? उच्यते। पराचीः पराङ्मुखनवतीरतिदूरगाः Sy.

७. भूमिः P. D. M. संविभागवतीर्दिशः Sy.

८. अनु मां शीकृत्य दिगन्तं प्रति गच्छतु न मां प्रति गच्छत्वित्यर्थः Sy.

९. कुष्ठकंभकः D. P. एवं महानुभावेनागस्त्यमहर्षिणा, उच्यमाने सति Sy.

१०. गिरेः सकाशात् Sy.

११. प्रवृत्त० D. प्रतिशीघ्रमभिगच्छन् Sy.

१२. वचनम् is omitted by M. तद्वाक्यम् Sy.

१३. प्राचख्यौ Sy.

१४. विम् P. D. एतद्विषम् Sy.

१५. असारं, बाधकं न भवतीत्यर्थः। तथा लोकेऽपि सर्पवत्स्टमपि कृम्याविदंशनमेव, अतो न बाध इति हि वदन्ति। एवमभिवचनेन सोऽपि निर्विषोऽभवत् Sy.

१६. ० कस्य D. ० कि P. अथ तं वृश्चिकम्प्रति नकुल आह। हे वृश्चिक! ते विषमरसम्, अनस्तम्पुषि किं करिष्यति तस्मात्परिहरेति। एवंवमवादीत्तदाप्रभृति वृश्चिकविषमसारमभवत् Sy.

Ms. D. puts the figure ॥१९१॥ here to indicate the end of one hundred and nintyfirst hymn. No such number is given in P. and M.

मुद्रक—पी० टोला, इलाहाबाद लॉ जर्नल प्रेस, इलाहाबाद
प्रकाशक—मोतीलाल बनारसीदास, पञ्जाब संस्कृत बुक डिपो, लाहौर

APPENDIX I

The commentary of the Satapatha-Brāhmaṇa on such stanzas of the first *maṇḍala* of the Ṛgveda as occur in the Suklayajurveda.

RV.१.१.७ =YV. ३.२२ SB. २.३.४.२८

अथ गार्हपत्यमभ्यैति । स गार्हपत्यमुपतिष्ठतऽउप त्वाग्ने दिवे-दिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसीति नम एवास्माऽएतत्करोति यथैनं न हिꣳस्यात् ।

RV. १.१.८; ४५.४ YV. ३.२३ SB. २.३.४.२९

राजन्तमध्वराणाम् । गोपामृतस्य दीदिवम् । वर्धमानꣳस्वे दमऽइति स्वं वै तऽइदं यन्मम तन्नो भूयो-भूय एव कुर्वित्येवैतदाह ॥

RV. १.१.९ YV. ३.२४ SB. २.३.४.३०

स नः पितेव सूनवे । अग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तयऽइति यथा पिता पुत्राय सूपचरो नैवैनं केन चन हिनस्त्येवं नः सूपचर एधि मैव त्वा केन चन हिꣳसिष्मेत्येवैतदाह ॥

RV. १.२.४ YV. ७.८ SB. ४.१.३.१९

अथापगृह्य पुनरानयति । इन्द्रवायूऽइमे सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्दवो वामुशन्ति हि । उपयामगृहीतोऽसि वायवऽइन्द्रवायुभ्यां त्वैष ते योनिः सजोषोभ्यां त्वेति सादयति स यदाह सजोषोभ्यां त्वेति यो वै वायुः स इन्द्रो य इन्द्रः स वायुस्तस्मादाहैष ते योनिः सजोषोभ्यां त्वेति ।

RV. १.३.७ YV. ७.३३; ३३.४७ SB. ४.३.१.२७

अथातो गृह्णात्येव । ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत । दाश्वाꣳसो दाशुषः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयति विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति ।

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तमिति । असौ वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुषोऽमुमेवास्मा आदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥

RV १.१०.३ YV ८.३४ SB ४.५.३.१०

अनया वा । युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन इति ॥

RV. १.१०.१२ YV ५.२९ SB ३.६.१.२४

तत्परिश्रयन्ति । परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः । वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय इतीन्द्रो वै गिर्वा विशो गिरो विशैवैतत्क्षत्रं परिबृꣳहति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृतम् ॥

RV. १.११.१=YV. १२.५६; १५.६१; १७.६१ SB ८.७.३.७; ९.२.३.२०

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति । इन्द्रꣳ हि सर्वाणि भूतानि वर्धयन्ति समुद्रव्यचसं गिर इति महिमानमस्यैतदाह रथीतमꣳ रथीनामिति रथितमो ह्येष रथिनां वाजानाꣳ सत्पतिं पतिमित्यन्नं वै वाजा अन्नानाꣳ सत्पतिं पतिमित्येतदैन्द्र्यानुष्टुभा निवपत्यैन्द्रꣳ हि पुरीषं तदेतदर्धमग्नेर्यत्पुरीषमर्धमैष्टकम् ।

अथोपायन्ति । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति तस्योक्तो बन्धुर्देवन्नु यज्ञ आ च वक्षत्सुम्नन्नुर्यज्ञ आ च वक्षदिति देवन्नु ह्येष यज्ञः सुम्नन्नुश्च यदग्निर्दैवो देवाँ २॥ ऽआ च वक्षदिति स ह्येवाग्निर्दैवो देवाना च वहत्वित्येतत् ।

RV. १.१२.१०=YV. १७.९=SB. ९.१.२.१०

अभ्यात्मं पक्षपुच्छानि विकर्षति । अभ्यात्ममेव तच्छान्तिं धत्ते परस्तादर्वाक्परस्तादेव तदर्वाचीꣳ शान्तिं धत्तेऽग्ने पावक रोचिषेति दक्षिणं पक्षꣳ स नः पावक दीदिव इति पुच्छं पावकया यश्चितयन्त्या कृपेत्युत्तरं पावकं पावकमिति यद्वै शिवꣳ शान्तं तत्पावकꣳ शमयत्येवैनमेतत् ।

RV. १.१८.१,२,३ = YV. ३.२८,२९,३० = SB. २.३.४.३५

अथान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च। प्राङ्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणो जपति सोमानꣳ स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते। कक्षीवन्तं य औशिजः॥ यो रेवान्योऽअमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः। स नः सिषक्तु यस्तुरः॥ मा नः शꣳसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य। रक्षा णो ब्रह्मणस्पतऽइति।

RV. १.२२.३ = YV. ७.११ SB. ४.१.५.१७

अथातो गृह्णात्येव। या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती। तया यज्ञं मिमिक्षतम्। उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वेति सादयति तं वै मधुमत्यर्चा गृह्णाति माध्वीभ्यां त्वेति सादयति तद्यन्मधुमत्यर्चा गृह्णाति माध्वीभ्यां त्वेति सादयति।

RV. १.२२.७ YV. ३०.४ SB. १०.२.६.६

तदेतदृचाभ्युक्तम्। विभक्तारꣳ हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः सवितारं नृचक्षसमिति तदेतत्सर्वमायुर्दीर्घमनन्तꣳ हि तद्यदिदमाहुर्दीर्घं तऽआयुरस्तु सर्वमायुरिहीत्येष ते लोक एतत्तेऽस्त्विति हैवैतत्।

RV. १.२२.१३ YV. ८.३२; १३.३२ SB. ४.५.२.१८; ७.५.१.१०

अथाङ्गारैरभिसमूहति। मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम्। पिपृतां नो भरीमभिरिति॥

मही द्यौः पृथिवी च न इति। महती द्यौः पृथिवी च न इत्येतदिमं यज्ञं मिमिक्षतामितीमं यज्ञमवतामित्येतत्पिपृतां नो भरीमभिरिति बिभृतां नो भरीमभिरित्येतद्द्यावापृथिवीभ्यामोत्तमयोपदधाति द्यावापृथिव्यो हि कूर्मः॥

RV. १.२२.१७ YV. ५.१५ SB. ३.५.३.१३; १२.४.१.४; ५

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा। उपनिष्क्रामति दक्षिणया द्वारा पत्नीं निष्क्रामयन्ति स दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणायां वर्तन्याꣳ हिरण्यं निधाय जुहोतीदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढमस्य पाꣳसुरे स्वाहेति सꣳस्रवं पत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य संतापमुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतमिति प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे स्रुचं चाज्यविलापनीं च पर्यायन्ति पत्नीमुभौ जघनेनाग्नी॥

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तमिति । असौ वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुषोऽमुमेवास्मा आदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥

RV. १.१०.३ YV ८.३४ SB ४.५.३.१०

अनुष्टुभा । युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन इति ॥

RV. १.१०.१२ YV ५.२९ SB ३.६.१.२४

तत्परिश्रयन्ति । परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः । वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय इतीन्द्रो वै गिर्वा विशो गिरो विशैवैनं तत्क्षत्रं परिबृंहति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढम् ॥

RV. १.११.१ = YV. १२.५६; १५.६१; १७.६१ SB ८.७.३.७; ९.२.३.२०

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति । इन्द्रो ह्येतानि सर्वाणि भूतान्यवर्धयन्त समुद्रव्यचसं गिर इति महिमानमस्यैतदाह रथीतमं रथीनामिति रथितमो ह्येष रथिनां वाजानां सत्पतिं पतिमित्यन्नं वै वाजा अन्नानां सत्पतिं पतिमित्येतदैन्द्र्यानुष्टुभा निवपत्यैन्द्रो हि पुरीषं तदेतदर्धमग्नेर्यत्पुरीषमर्धमैष्टकम् ।

अथोपायन्ति । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति तस्योक्तो बन्धुर्देवान्यक्ष आ च वक्षत्सुम्नानि यक्ष आ च वक्षदिति देवानेवैष यक्षः सुम्नानि च यक्षदग्निर्देवो देवाँ२॥ आ च वक्षदिति यक्षच्चैवाग्निर्देवो देवानां च वहत्वित्येतत् ।

RV. १.१८.१,२,३=YV. ३.२८,२९,३०=SB. २.३.४.३५

अथान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च। प्राङ्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणो जपति सोमानꣳ स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते। कक्षीवन्तं य औशिजः॥ यो रेवान्योऽअमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः। स नः सिषक्तु यस्तुरः॥ मा नः शꣳसो ऽअररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य। रक्षा णो ब्रह्मणस्पतऽइति।

RV. १.२२.३ YV. ७.११ SB. ४.१.५.१७

अथातो गृह्णात्येव। या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती। तया यज्ञं मिमिक्षतम्। उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वेति सादयति तं वै मधुमत्यर्चा गृह्णाति माध्वीभ्यां त्वेति सादयति तद्यन्मधुमत्यर्चा गृह्णाति माध्वीभ्यां त्वेति सादयति।

RV. १.२२.७ YV. ३०.४ SB. १०.२.६.६

तदेतदृचाभ्युक्तम्। विभक्तारꣳ हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः सवितारं नृचक्षसमिति तदेतत्सर्वमायुर्दीर्घमनन्तꣳ हि तद्यदिदमाहुर्दीर्घं तऽआयुरस्तु सर्वमायुरिहास्त्वेष ते लोक एतत्तेऽस्त्विति हैवैतत्।

RV. १.२२.१३ YV. ८.३२; १३.३२ SB. ४.५.२.१८; ७.५.१.१०

अथाङ्गारैरभिसमूहति। मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम्। पिपृतां नो भरीमभिरिति॥

मही द्यौः पृथिवी च न इति। महती द्यौः पृथिवी च न इत्येतदिमं यज्ञं मिमिक्षतामितीमं यज्ञमवतामित्येतत्पिपृतां नो भरीमभिरिति बिभृतां नो भरीमभिरित्येतद्द्यावापृथिवीभ्यां यत्तमयोपदधाति द्यावापृथिव्यो हि कूर्मः॥

RV. १.२२.१७ YV. ५.१५ SB. ३.५.३.१३; १२.८.१.४; ५

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा। उपनिष्क्रामति दक्षिणया द्वारा पत्नीं निष्क्रामयन्ति स दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणायां वर्तन्याꣳ हिरण्यं निधाय जुहोतीदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढमस्य पाꣳसुरे स्वाहेति सꣳ स्रवं पत्न्यै पाणावानयति सा तस्य संतापमुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतमिति प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे स्रुचं चाज्यविलापनीं च पर्याणयन्ति पत्नीमुभौ जघनेनाग्नी॥

RV. १.२३.१६ YV. ६.६. SB. ५.१.४.६

सोऽभ्युक्षति । अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत वाजिन इत्यनेनापि देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः ककुन्मान्वाजसास्तेनायं वाजꣳ सेदित्यन्नं वै वाजस्तेनायमन्नमुज्जयत्वित्येवैतदाह ।

RV. १.२४.८ YV. ८.२३ SB. ४.४.५.४

अथ वाचयति । उरुꣳ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ इति यथायमुरुरभयोऽनाष्ट्रः सूर्याय पन्था एवं मेऽयमुरुरभयोऽनाष्ट्रः पन्था अस्त्वित्येवैतदाह ॥

RV. १.२४.११ YV. १८.४६; २१.२ SB. ६.४.२.१७

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति । तत्त्वा याचे ब्रह्मणा वन्दमान इत्येतत्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिरिति तदग्रमाशास्ते यजमानो हविर्भिरित्येतदहेडमानो वरुणेह बोध्यन्युक्रुशꣳस मा न आयुः प्रमोषीरित्यात्मनः परिदां वदते ॥

RV. १.२४.१५ YV. १२.१२ SB. ६.७.३.८

अथ शिक्यपाशं च रुक्मपाशं चोन्मुञ्चते । वारुणो वै पाशो वरुणपाशादेव तत्प्रमुच्यते वारुण्यर्चा स्वेनैव तदात्मना स्वया देवतया वरुणपाशात्प्रमुच्यत उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमꣳ श्रथायेति यथैव यजुस्तथा बन्धुरथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्यामेतीयं वा अदितिरनागसस्तुभ्यं चास्यै च स्यामेत्येतत् ॥

RV. १.२५.१० YV. १०.२७; २०.२ SB. ५.४.४.५; १२.८.३.१०

अथान्तराꣳसेऽभिमृश्य जपति । निषसाद धृतव्रत इति धृतव्रतो वै राजा न वा एष सर्वस्मा इव वदनाय न सर्वस्मा इव कर्मणे यदेव साधु वदेद्यत्साधु कुर्यात्तस्मै वा एष च श्रोत्रियश्चैतौ ह वै द्वौ मनुष्येषु धृतव्रतौ तस्मादाह निषसाद धृतव्रत इति वरुणः पस्त्यास्वेति विशो वै पस्त्या विक्ष्वेत्येवैतदाह साम्राज्याय सुक्रतुरिति राज्यायेत्येवैतदाह यदाह साम्राज्याय सुक्रतुरिति ॥

भूयो ह त्वाव पशवोऽमेध्याः । दुर्वगाह ऐरकः स्वा तेषां यद्यग्निश्चिते-ग्निहोत्रेऽन्तरेण कश्चित्संचरेत्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्धैके गार्हपत्याद्भस्मोपहत्याहवनीयादभिवपन्तो यन्तीदं विष्णुर्विचक्रम इत्येतयर्चा यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसंतन्मो भस्मनाऽस्य पदमपिवपाम इति वदन्त स्तदु तथा न कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादामास्वावयं यजमानस्यावार्प्सीत्क्षिप्रे परमासानावप्स्यते ज्येष्ठगृह्यꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ।

इत्थमेव कुर्यात् । उदकधारां वैवोदकमण्डलुं वादाय गार्हपत्यादग्र-आहवनीयादभिनुपरिषिञ्चेदिदं विष्णुर्विचक्रम इत्येतयैवर्चा यज्ञो वै विष्णु-स्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसंतनोति यद्वै यज्ञस्य रिष्टं यदशान्तमापो वै तस्य सर्वस्य शान्तिरद्भिरेवैनतच्छान्त्या शमयत्येतदु तत्र कर्म ॥

RV. १.२२.१९ YV ६.४, १३.३३ SB ३.७.१.१७, १४.१.२४

अथैनमभिपद्य वाचयति । विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखेति वज्रं वा एष प्राहार्षीद्यो यूपमुदश्रिश्रिय-द्विष्णोर्विजितिं पश्यतेत्येवैतदाह यदाह विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैष्णवो यूपस्तꣳ सेन्द्रं करोति तस्मादाहेन्द्रस्य युज्यः सखेति ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यतेति । वीर्यं वै कर्म विष्णोर्वीर्याणि पश्यतेत्ये-वैतद्यतो व्रतानि पस्पश इत्युभयं वै व्रतं यतोऽस्य स्याद्यद्याचक इत्येतदिन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रस्य ह्येष युज्यः सखा द्विदेवत्यमुपदधाति द्वे उलूखलमुसले सकृत्सादयति समानं तत्करोति समानꣳ ह्येतदुभयमेव सादयित्वा सदसाहसा-भिवदति तस्योक्तो बन्धुः ।

RV. १.२२.२०=YV. ६.५. SB. ३.७.१.१८

अथ चषालमुदीक्षते । तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततमिति वज्रं वा एष प्राहार्षीद्यो यूपमुदशिश्रियत्तां विष्णो-र्विजितिं पश्यतेत्येवैतदाह यदाह तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततमिति ॥

RV. १.२३.१९ YV. ६.६. SB. ५.१.४.६

सोऽभ्युक्षति । अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत वाजिन इत्यनेनापि देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः ककुन्मान्वाजसास्तेनायं वाजꣳ सेदित्यन्नं वै वाजस्तेनायमन्नमुज्जयत्वित्येवैतदाह ।

RV. १.२४.८ YV. ८.२३ SB. ४.४.५.४

अथ वाचयति । उरुꣳ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवाऽउ इति यथायमुरुरभयोऽनाष्ट्रः सूर्याय पन्था एवं मेऽयमुरुरभयोऽनाष्ट्रः पन्था अस्त्वित्येवैतदाह ॥

RV. १.२४.११ YV. १८.४९; २१.२ SB. ९.४.२.१७

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति । तत्त्वा याचे ब्रह्मणा वन्दमान इत्येतत्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिरिति तदयमाशास्ते यजमानो हविर्भिरित्येतदहेडमानो वरुणेह बोधीत्यक्रुध्यन्नो वरुणेह बोधीत्येतदुरुशꣳस मा न आयुः प्रमोषीरित्यात्मनः परिदां वदते ॥

RV. १.२४.१५ YV. १२.१२ SB. ६.७.३.८

अथ शिक्यपाशं च रुक्मपाशं चोन्मुञ्चते । वारुणो वै पाशो वरुणपाशादेव तत्प्रमुच्यते वारुण्यर्चा स्वेनैव तदात्मना स्वया देवतया वरुणपाशात्प्रमुच्यतऽउदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमꣳ श्रथायेति यथैव यजुस्तथा बन्धुरथा वयमादित्य व्रते तवानागसोऽअदितये स्यामेतीयं वाऽअदितिरनागसस्तुभ्यं चास्यै च स्यामेत्येतत् ॥

RV. १.२५.१० YV. १०.२७; २०.२ SB. ५.४.४.५; १२.८.३.१०

अथान्तराꣳसेऽभिमृश्य जपति । निषसाद धृतव्रत इति धृतव्रतो वै राजा न वाऽएष सर्वस्माऽइव वदनाय न सर्वस्माऽइव कर्मणे यदेव साधु वदेद्यत्साधु कुर्यात्तस्मै वाऽएष च श्रोत्रियश्चैतौ ह वै द्वौ मनुष्येषु धृतव्रतौ तस्मादाह निषसाद धृतव्रत इति वरुणः पस्त्यास्वेति विशो वै पस्त्या इत्येवैतदाह साम्राज्याय सुक्रतुरिति राज्यायेत्येवैतदाह यदाह साम्राज्याय सुक्रतुरिति ॥

अथाधिरोहति । वारुण्यर्चा वरुणो वै देवानाᳪं राजा स्वयैवैनमेतद्देवतयाभिषिञ्चति निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा साम्राज्याय सुक्रतुरिति ॥

RV. १.२५.१० YV. १०.२७ SB. ५.४.४.५

स यद्यग्निष्टोमः स्यात् । यदि प्रस्तरायाᳪं सᳪंस्रवः परिशिष्टः स्यात्तᳪं होमाय स्यात्तं जुहुयाद्यद्यु नालᳪं होमाय स्यादुपरं पतुगृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः स्वाहेत्याग्नेय्या जुहोत्यग्निर्वाऽअग्निष्टोमस्तदग्नावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति मर्त्यवत्या पुरुषसंमितो वाऽअग्निष्टोम एवं जुहुयाद्यद्यग्निष्टोमः स्यात् ।

RV. १.३०.७ YV. ११.१४ SB. ६.३.२.४

अथाजम् । योगे-योगे तवस्तरं वाजे-वाजे हवामह इत्यन्नं वै वाजः कर्मणि-कर्मणि तवस्तरमन्नेऽन्ने हवामहऽइत्येतत्सखाय इन्द्रमूतयऽइतीन्द्रियवन्तमूतयऽइत्येतत्तदजे वीर्यं दधाति ।

RV. १.३६.९ YV. ११.३७ SB. ६.४.४.१ १४.१.३.१४

सᳪंसीदस्व महाँ२॥ऽअसीति । इदुमेवैतद्रेतः सिक्तᳪं सᳪंसादयति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तᳪं सᳪंसीदति शोचस्व देववीतम इति दीप्यस्व देववीतम इत्येतद्वि धूममग्नेऽअरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतमिति यदा वा एष समिध्यतेऽथैष धूममरुषं विसृजते दर्शतमिति दर्शतऽइव ह्येषः ।

स यन्नेताᳪं होतान्वाह । सᳪंसीदस्व महाँ २॥ऽअसीति तत्पुमयनः आर्दामा मौञ्जाः प्रलवा भवन्ति तानुपास्य तेषु प्रयुनक्ति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्त एता ओषधयो जज्ञिरे तेनैवैनमेतद्रसेन समर्धयति कृत्स्नं करोति ।

RV. १.३६.१३=YV. ११.४२ SB. ६.४.३.१०

अथैनमित ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति । असौ वाऽआदित्य एषोऽग्निरमुं तदादित्यमित ऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इत ऊर्ध्वः प्राङ् धीयतऽऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सवितेति यथैव यजुस्तथा बन्धुरूर्ध्वो वाजस्य सनितेत्यूर्ध्वो वाऽएष तिष्ठन् वाजमन्नᳪं सनोति यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहऽइति रश्मयो वाऽएतस्याञ्जयो वाघतस्तानेतदाह परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु ह्येष इतोऽथैनमुपावहरति तमुपावहृत्योपरिनाभि धारयति तस्योपरि बन्धुः ॥

RV. १.४०.३=YV. ३३.८९=SB. १४.१.२.१५; १४.२.२.१

अथोत्तरतः परिश्रितं भवति । तदभिप्रयन्तो जपन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्पति-रित्येष वै ब्रह्मणस्पतिर्य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तद्देवतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति प्र देव्येतु सूनृतेति देवी ह्येषा सूनृताच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसमित्युपस्तौत्येवैनमेतन्महयत्येव देवा यज्ञं नयन्तु न इति सर्वानेवास्मा एतद्देवानभिगोप्तॄन्करोति ।

स यत्रैताᳪ होतान्वाह । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृतेति तदध्वर्युः प्राङुदायन्वातनामानि जुहोत्येतद्ध देवा अबिभयुर्यद्वै न इममन्तरा रक्षाᳪसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तमेतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेणाजुहवुस्तᳪ हुतमेव सन्तमग्नावजुहवुस्तथो एवैनमेष एतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेण जुहोति तᳪ हुतमेव सन्तमग्नौ जुहोति ।

RV. १.५०.१ YV. ७.४१; ८.४१; ३३.३१ SB. ४.३.४.९; ४.६.२.२

स जुहोति । उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यᳪ स्वाहेत्येतया गायत्र्या गायत्री वा इयं पृथिवी सेयं प्रतिष्ठा तदस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ।

अथातो गृह्णात्येव । उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजायेति ।

RV. १.५०.२ YV. ८.४० SB. ४.५.४.११

¹ (अथातो गृह्णात्येव ।) अदृश्रमस्य केतवः । वि रश्मयो जनाँ२॥ अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजायेति ॥

¹ The sentence within bracket occurs in the beginning of the ninth *mantra*, after which two *mantras*, i.e., the tenth and the eleventh, are continuously cited, without a break. Thus this sentence seems to have a connection with the eleventh *mantra* also.

RV. १.५०.१०= YV. २०.२१;२७.१०;३५.१४;३८.२४ SB. १२.९.२.८;१३.८.४.७;१४.३.१.२८

उद्वयं तमसस्परीति । पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहते स्वः पश्यन्त उत्तरमित्ययं वै लोकोऽस्मा उत्तरोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति स्वर्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमं स्वर्ग एव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमेत्याहवनीयमुपतिष्ठते ।

उद्वयं तमसस्परीति । एतामृचं जपन्तो यन्ति तमसः पितृलोकादादित्यं ज्योतिरभ्यायन्ति तेभ्य आगतेभ्य आञ्जनाभ्यञ्जने प्रयच्छन्त्येष ह मानुषोऽलङ्कारस्तेनैव तं मृत्युमन्तर्दधते ।

अथ प्राङ्वोदङ्ङुत्क्रामति । उद्वयं तमसस्परीति पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहते स्वः पश्यन्त उत्तरमित्ययं वै लोकोऽस्मा उत्तरोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति स्वर्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमं स्वर्ग एव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याशिषमेवैतयाशास्ते ॥

RV. १.७४.१ YV. ३.११ SB. २.३.४.१०

स आह । उपप्रयन्तोऽअध्वरमित्यध्वरो वै यज्ञ उपप्रयन्तो यज्ञमित्येवैतदाह मन्त्रं वोचेमाग्नयऽइति मन्त्रमु ह्यस्मा एतद्वक्ष्यन्भवत्यारेऽअस्मे च शृण्वतऽइति यद्यप्यस्मदारकादस्यथ न एतच्छृण्वन्नेवमेवैतन्मन्यस्वेत्येवैतदाह ॥

RV. १.८२.२,३=YV. ३.५१,५२= SB. २.६.१.३८

ऐन्द्रीभ्यामाहवनीयमुपतिष्ठन्ते । इन्द्रो ह्याहवनीयोऽक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत । अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ सुसंदृशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि । प्र नूनं पूर्णबन्धुर स्तुतो यासि वशाँ२॥ऽअनु योजा न्विन्द्र ते हरीऽइति ।

RV. १.८४.३=YV. ८. ३३=SB. ४.५. ३.९

अथातो गृह्णात्येव । आतिष्ठ वृत्रहन्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी । अर्वाचीन॰ सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिनऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनऽइति ।

RV. १.८४.१९=YV. ६.३७=SB. ३.९.४.२४

तत्रेतामपि वाचमुवाद । त्वमङ्ग प्रश॰सिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वच इति मर्त्यो हैवैतद्ब्रुवन्नुवाच त्वमेवेतो जनयितास्मि नान्यस्त्वदिति ॥

RV. १.८६.१=YV. ८.३१=SB. ४.५.२.१७

स हुत्वैव समिष्टयजू॰षि । प्रथमावशान्तेष्वङ्गारेष्वेत॰ सोष्णीषं गर्भमादत्ते तं प्राङ् निष्ठन्जुहोति मारुत्यऽर्चा मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः स सुगोपातमो जन इति न स्वाहाकरोत्यहुतादो वै देवानां मरुतो विडहुतमिवैतद्यदस्वाहाकृतं देवानां वै मरुतस्तदेनं मरुत्स्वेव प्रतिष्ठापयति ।

RV. १.८९.९=YV. २५.२२=SB. २.३.३.६

तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्त॰ शतमिन्नु शरदोऽअन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोरिति पुत्रो ह्येष सन्त्स पुनः पिता भवत्येतन्नु तद्यस्मादग्नीऽआदधीत ॥

RV. १.९०.६=YV. १३.२७=SB. ७.५.१.४; १४. ९.३.११

मधु वाता ऋतायतऽइति । यां वै देवतामृगभ्यनूक्ता यां यजुः सैव देवता स ऽर्क्सो देवता तद्यजुस्तद्धैतन्मध्वेवैष त्रिचो रसो वै मधु रसमेवास्मिन्नेतद्दधाति गायत्रीभिस्तिसृभिस्तस्योक्तो बन्धुः ॥

अथैनमाचामति । तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः भूः स्वाहा ॥

RV. १.९०.७=YV. १३.२८=SB. १४.९.३.१२

भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिव॰ रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा ।

RV. १.९०.८ YV. १३.२९ SB १४.९.३.११

धियो यो नः प्रचोदयात् । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ२॥ अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः स्वः स्वाहेति सर्वां च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीः सर्वाश्च स्वाहान्तारहमेवेदꣳ सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य प्रक्षाल्य पाणी जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति ।

RV. १.९१.१६,१८; ९.३१.४ YV. १२.११२,११३ SB ७.३.१.४६

आप्यायस्व समेतु ते । विश्वतः सोम वृष्ण्यमिति रसो वै वृष्ण्यमाप्यायस्व समेतु ते सर्वतः सोम रेत इत्येतद्भवा वाजस्य संगथ इत्यन्नं वै वाजो भवान्नस्य संगथ इत्येतत्सं ते पयाꣳसि समु यन्तु वाजा इति रसो वै पयोऽन्नं वाजाः सं ते रसाः समु यन्त्वन्नानीत्येतत्सं वृष्ण्यान्यभिमातिषाह इति सꣳहर्ताऽसि पाप्मन इत्येतदाप्यायमानो अमृताय सोमेति प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृता दिवि श्रवाꣳस्युत्तमानि धिष्वेति चन्द्रमा वाऽअस्य दिवि श्रव उत्तमꣳ स ह्येनममुष्मिंल्लोके श्रावयति द्वाभ्यामाप्याययति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः ।

RV. १.९१.१९ YV. ४.३७ SB. ३.३.४.३०

अथैनꣳ शालां प्रपादयति । स प्रपादयन्वाचयति या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्यानिति गृहा वै दुर्या गृहान्नः शिवः शान्तोऽपापकृत्प्रचरेत्येवैतदाह ॥

RV. १.९८.२=YV. १८.७३=SB. ९.५.२.६.

वैश्वानरो न ऊतये । पृष्टो दिवि पृष्टोऽअग्निः पृथिव्यामिति वैश्वानराभ्यां तृतीयाभ्यामेतद्वै देवा वैश्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वापहतपाप्मान एतत्कर्माकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वैश्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वापहतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ।

RV. १.१०७.१=YV. ८.४; ३३.६८=SB. ४.३.५.१५

स गृह्णाति । यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्यादꣳहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासदित्यादित्येभ्यस्त्वेति ।

RV. १.११२.२४=YV. ३४.२६=SB. १४.१.३.३३

स यत्रैताꣳ होतान्वाह । अप्नस्वतीमश्विना वाचमस्मेऽइति तदध्वर्युरुपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो घर्म इति स यदि रुचितः स्याच्छ्रेयान्यजमानो भविष्यतीति विद्यादथ यद्यरुचितः पापीयान्भविष्यतीति विद्यादथ यदि नैव रुचितो नारुचितो नैव श्रेयान्न पापीयान्भविष्यतीति विद्याद्यथा न्वेव रुचितः स्यात्तथा धवितव्यः ॥

RV. १.११५.१ YV. ७.४२; १३.४६ SB. ४.३.४.१०; ७.५.२.२७

अथ द्वितीयां जुहोति । चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षꣳ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च स्वाहेत्येतया त्रिष्टुभा लोकमेवैतयोपप्रैति ।

RV. १.१३९.११ YV. ७.१९ SB. ४.२.२.८

अथातो गृह्णात्येव । ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ । अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ।

RV. १.१४७.२ YV. १२.४२ SB. ६.८.२.६

बोधा मेऽअस्य वचसो यविष्ठेति । बोध मेऽस्य वचसो यविष्ठेत्येतन्मꣳहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधाव इति भूयिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधाव इत्येतत्पीयति त्वोऽअनु त्वो गृणातीति पीयत्येकोऽन्वेको गृणाति वन्दारुष्टे तन्वं वन्देऽअग्नऽइति वन्दिता तेऽहं तन्वं वन्देऽग्नऽइत्येतत्

RV. १.१५४.१ YV. ५.१८ SB. ३.५.३.२१

अथोत्तरेण पर्येत्याध्वर्युः । दक्षिणꣳ हविर्धानमुपस्तभ्नाति विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजाꣳसि । योऽअस्कभायदुत्तरꣳ सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो विष्णवे त्वेति मेथीमुपनिहन्तीतरतस्ततो युद्ध्व मानुषे ॥

RV. १.१५४.२=YV. ५.२०=SB. ३.५.३.२३

अथ मध्यम छदिरुपस्पृश्य वाचयति । प्र तद्विष्णु स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि

विश्वेतीदꣳ ह्येवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिदमुपरिष्टाद्धीव स्येनत्त्वियन्त्यन्यानि शीर्षकपालानि तस्मादाशाधिषियन्तीति ॥

RV. १.१६२.१,१८ YV. २५.२८,४१ SB. १३.५.१.१८

[1]एतेऽउद्धृत्य । मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरित्येतेन न्यक्कमभिगावावपति चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोरित्यु हैक उपनताः वङ्क्रीणां पुरस्ताद्दधति नेदनायतने प्रणवं दधामेत्यथो नेदेकवचनेन बहुवचनं व्यवायामेति न तथा कुर्यात्साधु मेऽप्यकमावपेदुप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वेति प्रागात्परमं यत्सधस्थमिति ॥

RV. १.१६२.२१ YV. २५.४४[2] SB. १३.२.७.१२

न वाऽउ एतन्म्रियसे न रिष्यसीति । प्रज्ञापयत्येवैनं सदेवां२॥ ऽइदेषि पथिभिः सुगेभिरिति देवयानानेवैनं पथो दर्शयति यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुरिति सुकृद्भिरेवैनꣳ सलोकं करोति तत्र त्वा देवः सविता दधात्विति सवितैवैनꣳ स्वर्गे लोके दधाति प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्युपाꣳशु प्रथोपगृह्णाति ॥

RV. १.१६३.१ YV. २९.१२ SB. १३.५.१.१७

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति । त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमया ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते तद्वै यजमानायैव वज्रः प्रदीयते योऽस्य स्तृत्यस्तꣳ स्तृतवैऽउप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वेति प्रागात्परमं यत्सधस्थमिति ॥

RV. १.१६३.१२,१३[3]=YV. २९.२३,२४ SB. १३.५.१.१७;१८

---

[1] This is the explanation of four stanzas, i.e. YV. २५.२८,४१; २९.२३,२४

[2] The first hemistich of this stanza occurs twice in the YV., i.e., 23.16; 25.44. In the ŚB., the stanza 23.16. *in toto* is explained.

[3] The commentary of the Śatapatha-Brāhmaṇa on these two stanzas of the Ṛgveda has already been quoted above, on this page, Lines 16-19, and 4-8 respectively.

APPENDIX II

Extracts from the commentaries of Uvaṭa and Mahīdhara on such stanzas of the first one hundred and twenty-one hymns of the first *Maṇḍala* of the RV. as occur in the *Mādhyandinī* recension of the *Śuklayajurveda*.

[1] RV.1.1.7 YV.3.22

उपेत्ययमुपसर्ग एमसीत्यनेनाख्यातपदेन सह सम्बध्यते । इमसीति सिद्धे छन्दसि वर्तमानार्थे मस् । लिटि 'इदन्तोमसि' (पा० ७।१।४६) इति रूपम् । उपेम उपयाम उपगच्छामः त्वाम् । हे अग्ने ! अहन्यहनि । हे दोषा-वस्तः ! दोषेति रात्रिनाम । 'वस निवासे' रात्र्यां वसनशीलो दोषावस्ता तस्य सम्बोधनं हे दोषावस्तः ! 'अग्नौ ह वै देवाः' इत्युपक्रम्य 'तां सङ्गृह्य रात्रिं प्रविवेश' इति यदनेनेतिहासेनोच्यते तदयं मन्त्रो दृष्ट्वाह दोषावस्तरिति । बुद्ध्या प्रोक्तम् । यतमनस्काः श्रद्दधाना वयम् । नमोभरन्तः । नम इत्यन्न-नाम । अन्नं बिभ्रतः उप आ इमसीत्याख्यातपदं व्याख्यातमेव । U.

'गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उप त्वेतीति' (का० ४।१२।७) तिस्रो गायत्र्य आग्नेय्यो मधुमच्छन्दोदृष्टाः । हे दोषावस्तः ! हे अग्ने ! दोषा रात्रिस्तस्यामपि वसति अजस्रं धार्यमाणत्वान्नोपशाम्यतीति दोषावस्ता । यद्वा अग्नौ हे देवाः ! इत्युपक्रम्य तैः सङ्गृह्य रात्रिं प्रविवेशेतीतिहासेन अग्ने रात्रौ प्रवेश उक्तस्तमयं मन्त्र आह । हे दोषावस्तः ! रात्रौ वसनशील ! गार्हपत्य ! प्रतिदिनं वयं यजमानाः, त्वां प्रत्यागच्छामः । इदन्तोमसि (पा० ७।१।४६) । किम्भूता वयम् ? श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या नमस्कारं सम्पादयन्तः । यद्वा नम इत्यन्ननाम (निघ० २।७।२१) । अन्नं हविर्बिभ्रतः । Mah.

[1] Yajurveda adds the words सꣳहितासि विश्वरूप्यूर्जामाविश गौपत्येन in the beginning, to the stanza of the RV.

RV.1.1.8; 45.4 YV.3.23

अस्मिन्मन्त्रे आख्यातं नाख्यातमतोऽनन्तरमन्त्रे यदाख्यातं तदनुवर्तते । दीप्यमानम् । यज्ञानां गोप्तारम् । सत्यस्य दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदति तदभिप्रायमेतत् । वर्धमानं चातुर्मास्यपशुसोमैः । स्वकीये यज्ञगृहे । दम इति गृहनाम । दाम्यन्ति हि गृहस्थाः । उप आ इमसीत्यनुवर्तते ।। Uv.

क्रियापदमनुवर्तते । वयमीदृशमग्निमुपैमः । कीदृशम् ? दीप्यमानम् । अध्वराणां गोपां गोपायतीति गोपास्तं यज्ञानां गोप्तारम् । सत्यवचनलक्षणस्य व्रतस्य दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्याशयः । अस्मदीये गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपश्वादिभिरभिवृद्धिं गच्छन्तम् । दाम्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो गृहम् । दिवेः क्विप्रत्ययो बाहुलकात् । निरवकाशत्वात् द्वित्वम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः । देवयतीति दीदिविः । Mah.

RV.1.1.9 YV.3.24

यस्त्वमुक्तगुणः सोऽस्माकं पिता इव पुत्राय हे भगवन्नग्ने ! सुखोपगमनो भव । किञ्च सेवस्व अस्मान् स्वस्तये अविनाशाय ।। Uv.

हे अग्ने ! गार्हपत्य ! स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वम्, अस्माकं सूपायनो भव । सुखेनोपैतुं शक्यः सूपायनः । सुखेनोपप्राप्तुं शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः । यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः । किञ्च नोऽस्माकं क्षेमाय अनेन कर्मणा समवेतो भव । 'षच समवाये' इति धातुः । यद्वा सेवस्व । 'षच सेवने' । Mah.

[1] RV.1.2.4 YV.7.8; 33.56

द्वितीया पुरोरुक् । इन्द्रवायू । वायवी, गायत्री । हे इन्द्रवायू ! इमे अभिषुताः सोमा अतः कारणात् उप प्रयोभिरागतम् । उपेत्ययमुपसर्ग आगतमित्यनेन सम्बध्यते । उपगच्छतम् । प्रयःशब्दः 'इण् गतौ' इत्यस्य

---

[1] The YV. adds in both places उपयामगृहीतोसि वायवे इन्द्रवायुभ्यां त्वा । एष ते योनिः सजोषोभ्यां त्वा । to the stanza of the RV.

धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य रूपम्। 'इणो यण्' (पा० ६।४।८१) इति यणादेशः। भिस्। ततस्तकारस्य छान्दसः सकारः। ततो रुत्वादि, ततः प्रपूर्वस्य प्रयोभिरिति सिध्यति। प्रयद्भिरश्वैः शीघ्रैरागच्छतम्। किञ्च। इन्दवो वामुशन्ति हि। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मात्सोमा युवाम् उशन्ति। 'वश कान्तौ'। कामयन्ते। U.

'अपगृह्य पुनरिन्द्रवायू इतीति' (का० ९।६।६) एकवारमर्धमादाय पृथक्कृत्य पुनरैन्द्रवायवं गृह्णाति। ऐन्द्रवायवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा। उप यामेति यजुःसहितो मन्त्रः। हे इन्द्रवायू! युष्मदर्थे इमे सोमा अभिषुताः। प्रय इत्यन्ननाम। प्रयोभिः एतैः सोमरसरूपैरन्नैर्निर्मितैरुप समीपे युवामागच्छतम्। यद्वा प्रयःशब्द 'इण् गतौ' इति धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य रूपम्। प्रैतीति प्रयन्। 'इणो यण्' (पा० ६।४।८१) तस्य भिसि-परे तकारस्य छान्दसः सकारः, तस्य रुत्वादौ प्रयोभिरिति सिध्यति। प्रयोभिः प्रयद्भिः शीघ्रैरश्वैरागच्छतम्। हि यस्मादिन्दवः सोमा युवां कामयन्ते तस्मादागच्छतम् इत्यर्थः। Mah.

RV.1.2.7 YV.33.57

द्वे गायत्र्यौ मित्रमाह्वयामि। पूतस्य शुद्धस्य प्राणिन उद्धरणे दक्षं सोमम्। वरुणञ्च। हिंसकादिविनाशने शक्तिं कुर्वाणं हुवे। कीदृशः? धियं कर्म। घृताचीं येन कर्मणा घृतमच्यते हूयते तत्कर्म। साधयन्तौ। नहि देवतामन्तरेण कर्मसिद्धिः। U.

द्वे मधुच्छन्दोदृष्टे गायत्र्यौ, आद्या लिङ्गोक्तदेवत्या। मित्रं वरुणं चाहम्, आह्वयामि। कीदृशम्? पूतदक्षं पूतं पवित्रं सदाचारं दक्षयति धनपुत्रादिभिर्वर्धयति तम्। 'दक्ष कम्यृद्ध्योः' (दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च धातुपाठः) इत्यस्माण्णिजन्तात्कर्मण्यण्। रिशादसम्। रिशन्ति हिंसन्ति रिशा दुष्टाः तान् समन्तादसति नाशयति तम्। 'रिश हिंसायाम्' 'दस उपक्षये'। द्वयोर्विशेषणे। कीदृशावुभौ? धियं कर्म साधयन्तौ। कीदृशीं धियम्? घृताचीम् घृतमच्यते हूयते यत्र ताम्। Mah.

[1]RV.1.3.3 YV.33.58

द्वयोरश्विनोरेकस्य दस्र इति नाम अपरस्य नासत्य इति। तत्रायं

[1] The YV. adds तं प्रत्नथायं वेनः at the end, to the stanza of the RV.

विभक्त्यर्थे आकारो विरूपैकशेषे वर्तते। 'गुणो यङ्लुकोः' (पा० ७।४।८२) इति च पाणिनिर्दर्शयति। हे दस्रा ! दर्शनीयौ ! हे नासत्यौ ! न असत्यौ सत्यावेव ! 'न भ्राण्नपात्' (पा० ६।३।७५) इति प्रकृतिभावः। युवाकवः युवां कामयमानाः अहमहमिकया मां पिबतं मां पिबतमिति। युता अभि-युताः। प्रस्तीर्णबर्हिषः। यतः अतो ब्रवीमि आगच्छतम्। हे रुद्रवर्तनी ! रुद्रस्येव वर्तनिर्ययोस्तौ तथोक्तौ रुद्रपन्थानौ।।

आश्विनी द्वयोरश्विनोरेकस्य दस्र इति नामापरस्य नासत्य इति। हे दस्रौ ! दर्शनीयौ ! हे नासत्यौ ! न असत्यौ !। सत्यवादिनावित्यर्थः। युवामागच्छतम्। यतः अभिषुताः सोमा इति शेषः। कीदृशाः सोमाः ? युवां कामयन्ते ते युवाकवः मां पिबतमितीच्छन्तः। यद्वा युवन्ति अपो मिश्रीभवन्ति युवाकवः 'कटिकुषिभ्यां काकुः' (उणा० ३।७६) इति बहुलग्रहणात्काकुप्रत्ययः। वृक्तबर्हिषः वृक्तं बर्हिर्यत्र ते। कीदृशौ युवाम् ? रुद्रस्येव वर्तनिः पन्था ययोस्तौ रुद्रवद्गमनशीलौ। Mah.

RV.1.3.4 YV 20.87

हे इन्द्र ! आगच्छ, हे चित्रदीप्ते ! किं कारणम् ? अभिषुताः इमे सोमाः। त्वायवः त्वां कामयमानाः। 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इति त्वायव इति सिद्धम्। न चाभिषुता एव केवलम्। किन्तर्हि ? अण्वीभिः तना पूतासः। अण्व्य इत्यङ्गुलिनाम। अङ्गुलीभिः तना च धनदानेन च पूताः पवित्रीकृताः। यद्वा तनाशब्देन दशापवित्रमभिधाय अङ्गुलीभिर्दशापवित्रेण च पूता इत्यर्थः। U.

मधुच्छन्दोदृष्टा इन्द्रदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः। चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो यस्य स चित्रभानुः। हे चित्रभानो ! इन्द्र ! त्वमायाहि आगच्छ। किमिति ? इमे सोमा अभिषुताः। कीदृशा इमे ? त्वां कामयन्ते त्वायवः। 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इत्युप्रत्ययः। तथा अण्वीभिः अण्वीत्यङ्गुलिनाम। अङ्गुलीभिस्तना दशापवित्रेण च पूतासः पूताः शोधिताः। तनाशब्दो दशापवित्रवाची। तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः। शोधिताः सोमा इन्द्रोऽस्मान् पिबत्विति कामयन्ते। अतोऽत्रायाहीत्यर्थः। Mah.

RV.1.3.5 YV.20.88

हे इन्द्र ! आगच्छ । स्वकीयया बुद्धया प्रेषितः । अनन्यप्रेषित इत्यभिप्रायः । विप्रजूतः जूतिर्ग्रन्थिः प्रीतिर्वा । मेधाव्यनुगतः । अभिषुतवतो यजमानस्य यज्ञम् । किमित्यागन्तव्यमिति चेत् ? उप समीपे ब्रह्माणि हवींषि वर्तन्ते । उपपुरोडाशानृत्विजो वर्तन्त इत्यर्थः । वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् । U.

हे इन्द्र ! स्वबुद्ध्या प्रेरितः सन्नायाहि । अनन्यप्रेरित आगच्छेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् ? विप्रजूतः । 'जु गतौ' विप्रैर्मेधाविभिरनुगतः सेवितः । किमित्यागन्तव्यमिति चेत् ? सुतावतः । छान्दसो दीर्घः । सोममभिषुतवतो यजमानस्य ब्रह्माणि हवींषि उप हविषां समीपे वाघतः ऋत्विजो वर्तन्त इति शेषः । वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् । ऋत्विजो हविरादाय स्थिता वर्तन्त इत्यायाहीत्यर्थः । Mah.

RV.1.3.6 YV.20.89

हे इन्द्र ! आगच्छ । तूतुजानः । तूतुजान इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं त्वरमाणः । कुत्र आगच्छ इति ? उपब्रह्माणि हवींषि । हे हरिवः ! हरी अश्वौ तद्वन् इन्द्र ! 'मतुवसो रुःसम्बुद्धौ' (पा० ८।३।१) इति रुत्वम् । एत्य च अभिषुते सोमे उदरेण धारयस्व । अस्माकं स्वभूतं चनः अन्नलक्षणम् । U.

हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् । 'मतुवसो रुःसम्बुद्धौ छन्दसि' (पा० ८।३।१) इति रुत्वम् । हे हरिवः ! अश्ववन् ! हे इन्द्र ! तूतुजानः त्वरमाणः सन् त्वं हवींषि प्रति आयाहि । तूतुजान इति क्षिप्रनाम । आगत्य सोमे अभिषुते सति अस्माकम् अन्नं सोमरूपं हविः उदरे धारय । 'धि धारणे' व्यत्ययेन शपो लुकि द्वित्वं जुहोत्यादित्वादभ्यासस्यात्वं छान्दसम् । चन इत्यन्ननाम । Mah.

[1] RV.1.3.7 YV.7.33; 33.47

वैश्वदेवं गृह्णाति । ओमासः वैश्वदेवी गायत्री । हे ओमासः ! अवितारः !

[1] In 7.33. YV. adds उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः। at the end, to the stanza of the RV. A fragment ओमासश्चर्षणीधृतो of the Ṛgvedic stanza is borrowed by YV. 33.47.

RV.1.3.11 YV.20.85

प्रेरयित्री। शोभनानामृतां वचसाम्। त्रयीलक्षणस्य वाग्विभवस्य चोदयित्रीत्यर्थः। चेतयमाना शोभनमतीनाम्। यज्ञं धारयति सरस्वती। U.

सरस्वती यज्ञं धारयति। कीदृशी? प्रियं सत्यं सूनृतम्। प्रियसत्यवचनानां वेदत्रयीशब्दानां प्रेरयित्री। 'चुद प्रेरणे' णिजन्तात्तृच् ततो ङीप्। शोभनानां बुद्धीनां चेतयन्ती प्रकटयन्ती। सुमतिदात्रीत्यर्थः। 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११७) इति शपोऽप्यार्धधातुकत्वाण्णिचो लोपः। Mah.

RV.1.3.12 YV.20.86

या महत् अर्णः महान्तमुदकमित्यर्थः। सरस्वती प्रज्ञापयति। केन हेतुना? कर्मणा प्रज्ञया वा। मध्यस्थाना नदी वा। धियो बुद्धीः। सर्वाः सर्वप्राणिष्ववस्थिताः। विराजति। राजतिर्दीप्त्यर्थः, अन्तर्भावितण्यर्थश्च द्रष्टव्यः। विविधं दीपयति प्रकाशयति। तां वयं स्तुम इति शेषः। U.

सरस्वती कर्मणा प्रज्ञया वा महदुदकं प्रज्ञापयति प्रेरयति। सर्वस्यां भूमौ वृष्टिं कारयतीत्यर्थः। किञ्च सर्वाः धियः सर्वप्राणिस्थाः बुद्धीः। विराजयति दीपयति। सर्वजन्तुबुद्धीः प्रकाशयति तां स्तुमः। Mah.

RV.1.6.1 YV.23.5

अश्वं युनक्ति। युञ्जन्ति ब्रध्नम्। अश्वोऽत्रादित्यवत् स्तूयते उत्तरोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते। यस्य भासा रोचन्ते देदीप्यन्ते रोचनाः रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि। दिवि द्युलोके। तं रथे बध्नन्ति। कथम्भूतम्? ब्रध्नम् परिवृढम् आदित्यम्। अरोपणम्। गच्छन्तं वैदिककर्मसिद्ध्यर्थम्। के युञ्जन्ति? परितस्थुषः सर्वतः स्थिता ऋत्विग्यजमानाः। U.

'युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति' (का० २०।५।११) अश्वं रथे युनक्ति। मधुच्छन्दोदृष्टा आदित्यदेवत्या गायत्री। तस्थुषः। विभक्तेर्व्यत्ययः। तस्थिवांसः कर्मार्थं स्थिता ऋत्विजः ब्रध्नमादित्यं रथे योजयन्ति। अश्व आदित्यत्वेन स्तूयते। 'असौ वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुपोऽमुमेवास्मा आदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै' (१३।२।६।१) इति श्रुतेः। किम्भूतं ब्रध्नम्? अरुषम् रोषति क्रुध्यति रुषः 'इगुपध-' (पा० ३।१।१३५) इति कः। न रुषः अरुषः तं क्रोधरहितम्। परिचरन्तं वैदिककर्मसिद्ध्यर्थं सर्वत्र गच्छन्तम्। यस्य

अभ्रस्य रोचना। विभक्तिलोपः। दीप्यन्ते दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते। यद्वा रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहनागकादीनि अभ्रस्य भागा रोचन्ते 'तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलकाः' इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः।

RV.1.6.2 YV.23.6

इतराश्वं युनक्ति। गायत्री। युञ्जन्ति रथे अस्याश्वमेधिकस्याश्वस्य काम्यौ कामसम्पादिनौ। न ह्येको रथं वोढुं शक्तः। हरी हरितवर्णावश्वौ हरिणौ वा वेगवन्तौ। विविधाः पक्षसः पक्षा ययोस्तौ विविधपक्षावस्थितौ। यद्वा विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणः। वेः शकुनेरिव पक्षौ ययोस्तौ। शोणौ। शोणशब्दोऽत्र वर्णवचनः। रक्तो वर्णो धूम्रभासः शोण इत्युच्यते। प्रसहनौ। नृणां मनुष्याणां वोढारौ।

'इतरांश्च युञ्जन्त्यस्यैनि' (का० २०।४।११) इतरान् त्रीन् अश्वान् रथे युनक्ति। गायत्री अश्वस्तुतिः। ऋत्विजो हरी अश्वौ रथे युञ्जन्ति। कीदृशौ? अस्याश्वमेधिकाश्वस्य काम्यौ काम्यते तौ काम्यौ कामसम्पादिनौ न त्वेको वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ। विपक्षसा-'पक्ष परिग्रहे' असुन्प्रत्ययः। पक्षयन्ति शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः पक्षा विविधाः पक्षसः पक्षा ययोस्तौ विपक्षसौ। यद्वा विरिति शकुनिनाम "वेतेर्गतिकर्मणः" (निरु० २।६) इति यास्कः। वेः पक्षिण इव पक्षसो ययोस्तौ। शोणौ रक्तौ। धृष्णू प्रगल्भौ 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' क्नुप्रत्ययः। नृवाहसा नॄन् वहतस्तौ। वहेरसुन्प्रत्ययः। सर्वत्र विभक्तेराकारः। नृणां वोढारौ। Mah.

RV.1.6.3 YV.29.37

इत उत्तरमश्वरक्षिणो योद्धारः युद्धोपकरणानि च स्तूयन्ते प्राणाग्नेय इति श्रुतेः। आग्नेयी गायत्री अनिरुक्ता। प्रज्ञानं कुर्वन्। न विद्यते केतु प्रज्ञानं यस्य तस्मै अकेतवे। पेशः सुवर्णं रूप्यं वा। मर्याः मर्यायेति विभक्तिव्यत्ययः मनुष्याय। अपेशसे न विद्यते पेशः यस्य तस्मै अविद्यमानसुवर्णाय। अविद्यमानरूप्याय वा पेशः कुर्वन्। समुषद्भिरजायथाः हे अग्ने! उषद्भिः। 'उष दाहे' अग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वद्भिः। जायमानः सन् जन्मना जातेर्वा। वसतेर्वा कृतसम्प्रसारणस्यैतद्रूपम्। उषद्भिः अग्निं प्रति निवसद्भिः जायमानः सन् समजायथाः उत्पद्यसे। U.

अग्निदेवत्या गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा निरुक्ता। हे अग्ने! त्वमुषद्भिः कृत्वा अजायथाः उत्पन्नोऽसि। जनेर्लङि रूपम्। 'उष दाहे' उषन्ति हविर्दहन्ति ते उषन्तोऽग्निहोमकर्तारो यजमानाः। कीदृशस्त्वम्? अज्ञानाय मर्याय मनुष्याय ज्ञानं कुर्वन्। विभक्तिव्यत्ययः। नास्ति पेशः सुवर्णं यस्य स अपेशाः तस्मै अपेशसे मर्याय पेशः सुवर्णं कुर्वन्। Mah.

RV.1.9.1 YV.33.25

हे इन्द्र! आ इहि आगच्छ। एत्य च मत्सि, तृप्तिं कुरु, अध्यानीयस्य सोमलक्षणस्यान्नस्य स्वेनांशेन। ततोऽपि सर्वैः सोमयागकालैर्निमित्तभूतैः। आ इहि। यद्वा सर्वसवनगतैः सोमांशुभिः निमित्तभूतैः। कस्मात्पुनस्त्वमेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे? इत्यत आह। यतो महानसि। अभ्येषणशीलश्च शत्रूणामभियष्टव्यो वा। ओजसा स्वकीयेन बलेन। U.

मधुच्छन्दोदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् ओमास इत्यस्याः (७।३३) स्थाने। इन्द्र आ इहि। 'ओमाङोश्च' (पा० ६।१।९५) इति पररूपम्। हे इन्द्र! आगच्छ। आगत्य अन्धसान्नेन हविर्लक्षणेन। विश्वैः सर्वैः सोमांशुभिश्च। त्वं मत्सि तृप्यस्व। 'मद तृप्तौ' शपो लुक्। कीदृशः त्वम्? तेजसा महान् श्रेष्ठः। अभिष्टिः अभीज्यत इत्यभिष्टिः अभियष्टव्यः। पृषोदरादिः। Mah.

[1]RV.1.10.3 YV.8.34

द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः। युक्ष्वा हि। 'युजिर् योगे' युङ्ग्धि। हि यस्मात् प्रलम्बकेसरौ हरितवर्णावश्वौ वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ। कक्ष्या अश्वस्य संनाहरज्जुः। 'प्रा पूरणे' कक्ष्यां यावापूरयतः तावेवमुच्येते। तौ युक्त्वा रथे तमास्थाय। अथ समनन्तरमेव अस्माकं हे इन्द्र! सोमपानशीलः। स्तुतिलक्षणां वाचमुपश्रुत्य आगच्छास्मद्गृहम्। U.

द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः। इन्द्रदेवत्यानुष्टुब् मधुच्छन्दोदृष्टा। हे इन्द्र! हि निश्चितं हरिवर्णौ त्वदीयावश्वौ रथेन संयोजय। कीदृशौ हरी? प्रलम्बकेसरौ तथा वृषणौ 'वृष सेचने' वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ। 'वा षपूर्वस्य निगमे'

---

[1] YV. adds उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने। at the end, to the stanza of the RV.

(पा० ६।४।६) इति दीर्घाभावः । तथा कक्ष्ये भवः कक्ष्यः अथवा आहरज्जुः, कक्ष्यं मध्यबन्धनं प्रातः पूरयतस्तौ कक्ष्यप्रौ स्थूलावयवावित्यर्थः । अथानन्तरं रथारोहणानन्तरं हे इन्द्र ! सोमपानं कुर्वन् अस्मदीयानामृग्यजुःसामलक्षणानां वाचामुपश्रवणं गच्छ प्राप्नुहि । अस्मद्गिरः शृण्वित्यर्थः । वाचं श्रत्वास्मद्गृहमागच्छेत्यर्थः । Mah.

RV.1.10.12 YV.5.29

परिश्रयति । परि त्वा अनुष्टुबैन्द्री अनिरुक्ता । परिगृह्णन्तु त्वां हे गिर्वणः ! 'इन्द्रो वै गिर्वा' इति श्रुतिः । वाचः इमा ऋग्यजुःसामलक्षणाः । सर्वतः । कथम्भूतं त्वां परिगृह्णन्तु ? वृद्धा आयवो मनुष्या ऊरुलक्षणा यस्य स तथोक्तः । यद्वा वृद्धायुरिति समानाधिकरणः । वृद्धश्चायुश्च महामनुष्य इत्यर्थः । सवनक्रमेणानुवृद्धा वाचः । किञ्च जुष्टा भवन्तु त्वां परिगृह्णानाः त्वया परिसेविता भवन्तु । प्रीतिकरा जुष्टयः । U.

'परि त्वेति परिवार्यन्ति' (का० ८।६।१२) परितः कुड्यवदावरणं कृत्वेति सूत्रार्थः । ऐन्द्र्यनुष्टबनिरुक्ता मधुच्छन्दोदृष्टा । गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीयो गीर्वण इन्द्रः सदोऽभिमानी । हे इन्द्र ! स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः त्वां सर्वतः कटरूपेण परिगृह्णन्तु । किम्भूतं त्वाम् ? वृद्धायुं वृद्धा आयवो मनुष्या यजमानादयो मरुतो वा यस्य तम् । यद्वा वृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं महामनुष्यम् । किम्भूता गिरः ? अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः शनैः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तारस्वरेण तृतीयं सवनमिति क्रमः । किञ्च जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तवजुष्टाः प्रियाः भवन्तु । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' अोषणं जुष्टिः । Mah.

RV.1.11.1 YV.12.56; 15.61

पुरीषं निवपति । इन्द्रं विश्वाः । ऐन्द्र्यनुष्टुप् । इन्द्रं सर्वाः स्तुतयः ऋग्यजुःसामलक्षणाः वर्धयन्ति । समुद्रमिव विविधायनं नानागतिम् अक्षोभ्यबलं वा । सर्वेषां रथिनां मध्ये युद्धलब्धातिशयम् । अन्नानां पतिं सतां च पतिम् । श्रुतिस्मृतिकर्मानुष्ठातारः सन्तः उक्ताः । U.

'चात्वालदेशात्पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति' (का० १७।१।१८) चात्वालस्थानात् मृदमानीय गार्हपत्यचितेरुपरि क्षिपति । इन्द्रदेवत्या मधुच्छन्दसुतजेतृदृष्टानुष्टुप् । सर्वाः स्तुतय ऋग्यजुःसामरूपा इन्द्रं वर्धयन्ति ।

कीदृशमिन्द्रम्? समुद्रवद् व्यचो व्याप्तिर्यस्य तं समुद्रवद्व्यापकम्। विविधाञ्चनं नानागतिमित्यर्थः। अक्षोभ्यगतिं वा। रथयुक्तानां सर्वेषां मध्ये अत्यन्तं रथयुतं युद्धे लब्धातिशयमित्यर्थः। 'ईद्रथिनः' (पा० ८।२।१७) इति घे परे रथिन ईदादेशः। तथाऽन्नानां स्वामिनं स्वधर्मवर्त्तिनां च प्रतिपालकम्। Mah.

RV.1.11.1 YV.17.61

निधार्यैनमतिक्रामन्ति चतसृभिः। इन्द्रं विश्वा इति व्याख्यातम्। U.

'निधार्यैनमतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा इति' (का० १८।३।२१) एनं पृश्न्यश्मानं क्वचिद् गुप्ते देशे स्थापयित्वा सर्वे चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं विश्वा इत्याद्यृक्चतुष्टयेनेत्यर्थः। व्याख्याता (अ० १२। क० ५६)। Mah.

[1] RV.1.12.10 YV.17.9

यस्त्वमुक्ताधिकारः सोऽस्माकं हे पावयितः! दीप्तिमन्! अग्ने! देवान् इहावह। यज्ञस्य समीपम्। ततोऽनन्तरं हविश्च नः सम्बन्धि देवान् प्रापयेति शेषः। U.

गायत्र्याग्नेयी मेधातिथिदृष्टा। हे पावयितः! हे दीदिवः! दीदेवेति दीदिवान् तत्सम्बुद्धौ हे दीदिवः! दीप्तिमन्! 'दिवु क्रीडादिषु' क्वसुप्रत्ययः, द्वित्वम् 'तुजादीनाम्' (पा० ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः। 'लोपो व्योर्वलि' (पा० ६।१।६६) इति वलोपः। हे अग्ने! देवानिह अस्माकं यज्ञे आनय। यज्ञसमीपे अस्माकं हविश्च देवान् प्रापय। Mah.

RV.1.14.3; 10.41.4 YV.33.45

तिस्रो गायत्र्यः। इन्द्रवायू बृहस्पतिम्। मित्रा मित्रमिति प्राप्ते आकारः। मित्रमग्निं पूषणं भगम्। आदित्यान् मारुतं च गणम् आह्वयामीति शेषः। U.

मेधातिथिदृष्टे द्वे गायत्र्यौ। आद्या ऐन्द्रवायवस्य पुनर्ग्रहणे, द्वितीया मैत्रावरुणग्रहणे। इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्रा। विभक्तेराकारः। अग्निं पूषणं भगम् आदित्यान् मरुत्सम्बन्धिनं गणम् एतानाह्वयामि। Mah.

[1] The words अग्ने देवाँ इहा वह of RV. 1.12.3. occur in YV. 17.9 :—स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह। उप यज्ञं हविश्च नः॥

RV.1.14.10 YV.33.10

वैश्वदेवस्य । विश्वेभिः सोम्यम्, गायत्री । देवैः सह सोमसम्बन्धि मधु हे अग्ने ! इन्द्रेण च सह वायुना च सह पिब । मित्रस्य नामभिः स्तुतः सन् । तदुक्तं 'त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि दस्म ईड्यः इति । U.

गायत्री मेधातिथिदृष्टा वैश्वदेवग्रहपुरोरुक् आग्रामअश्पतीन्यस्याः (७।३३) स्थाने । हे अग्ने ! विश्वदेवैः इन्द्रेण वायुना च सह सोममयं मधु पिब । कीदृशस्त्वम् ? मित्रस्य नामभिः स्तुत इति शेषः । 'त्वमग्ने वरुणो जायसे यस्त्वं मित्रो भवसि दस्म ईड्यः' इति श्रुतेः । Mah

RV.1.15.3 YV.26.21

द्वे गायत्र्यौ ऋतुग्रहाणां याज्ये । नेष्टा स्वकीयामधिष्ठात्रीं देवतां ब्रवीति । स्तुहि यज्ञमस्मत्सम्बन्धिनम् । हे ग्रावः ! ग्राः पत्न्यः ता विद्यन्तेऽस्य स ग्रावान् तत्सम्बोधनं हे ग्रावः ! 'मतुवसो रुःसम्बुद्धौ छन्दसि' (पा० ८।३।१) इति रुत्वम् । हे नेष्टः ! पिब च कालेन सह । कस्मात्त्वमेवमुच्यसे इति चेत्तत्राह । त्वं हि रत्नधा असि, यस्मात्त्वमेव रमणीयानां धनानां दातासि । U.

द्वे ऋतुदेवते गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे ऋतुयागे नेष्टुर्याज्ये । ग्राः पत्न्योऽस्य सन्तीति ग्रावान् । 'तदस्यास्ति' (पा० ५।२।९४) इति मतुप् । 'मादुपधायाः'- (पा० ८।२।९) इति वत्वम् । तस्य सम्बोधनं हे ग्रावः ! पत्नीवन् ! हे नेष्टः ! अस्माकं यज्ञं स्तुहि । 'गॄ शब्दे' क्र्यादित्वात् श्ना, 'ई हल्यघोः' (पा० ६।४।११३) इति तस्येकारः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' (पा० ७।३।८०) इति धातोर्ह्रस्वः । किञ्च देवेन सह पिब सोममिति शेषः । हि यस्मात् त्वं रत्नधा असि, रत्नानि दधाति ददाति रत्नधाः रमणीयधनानां दातासि । Mah.

[1]RV.1.15.9 YV.26.22

ऋत्विज उच्यन्ते । अयमग्निर्धनस्य बलस्य वा दाता । पिपीषति पातुमिच्छति । पिबतेः[2] सनीकारः । सोममिति शेषः । एवञ्चेदतो ब्रवीमि । हे

---

[1] The words अश्विना पिबतं (पिबतो YV.) मधु of RV. 1. 15. 11. ccur in YV. 20. 90.

[2] नेदं पिबतेः रूपम् तस्य तु पिपासतीति भूयस्त्वात् ।

ऋत्विजः ! जुहुत च प्रतिष्ठत च कर्मसु । किञ्च नेष्ट्रियात् धृष्ण्यात् कालैः सह सोमं पुनःपुनः पिबत । U.

द्रविणस्शब्दः सान्तो धनवाची । द्रविणो धनं ददातीति द्रविणोदाः धनदाताग्निः । पिपीषति पातुमिच्छति सोममिति शेषः । 'पीङ् पाने' अस्माद्दैवादिकात्सन् प्रत्ययः । अतो हे ऋत्विजः ! यूयं जुहुत च प्रतिष्ठत च । 'तप्तनप्—' (पा० ७।१।४५) इति तबादेशः । कर्मसूद्युक्ता भवतेति शेषः । किञ्च नेष्टुरिदं नेष्ट्रम् । वृद्ध्यभाव आर्षः । नेष्टुर्धिष्ण्याद् देवैः सह सोमं प्रति गच्छत । 'इष् गतौ' दिवादित्वाच्छ्यन् लोट् । Mah.

RV.1.18.1 YV.3.28

अग्निमीक्षमाणो जपति । सोमानं स्वरणम् । ब्रह्मणस्पत्यो गायत्रस्तृचः बृहस्पतिरेव ब्रह्मणस्पतिः । हे ब्रह्मणस्पते ! सोमानम् । 'षूङ् अभिषवे' (प्राणिप्रसवे) (षुञ् अभिषवे) आतो मनिन्क्वनिब् वनिपः । 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति मनिन् । सोतारं पातारमिति पर्यायाः । केषां सोतारम् ? सामर्थ्यात्सोमानाम् । स्वरणम् । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' । शब्दयितारं सोतारं च सोमानां स्तोतारञ्च देवानाम् । कुरु धनप्रदानैः । कमिव ? कक्षीवन्तम् लुप्तोपममेतत्, कक्षीवन्तमिव ऋषिं दीर्घतमसः पुत्रम् । यः उशिजः पुत्रः, उशिक् माता अस्यासीत् । U.

'सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत्' (का० ४।१२।१०) । व्रतेत्यपरेणाहवनीयं प्राङ् तिष्ठन्नवर्चं जपतीति सूत्रार्थः । सोमानं स्वरणं तृचो गायत्रो ब्रह्मणस्पतिदेवत्यस्तेनैव दृष्टः । अग्निमीक्षमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः । हे वेदस्य पालक ! सोमानामभिषोतारम् । स्वरणं 'स्वृ शब्दोपतापयोः' शब्दयितारम् । कुरु । मामिति शेषः । सुनोतीति सोमा तम् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति मनिन् । स्वरतीति स्वरणः नन्द्यादित्वात् ल्युः । सोमयागकर्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तं च धनप्रदानैर्मां कुर्वित्यर्थः । तत्रोपमानमुच्यते । कक्षीवन्नामकमृषिं दीर्घतमःपुत्रं यथा सोमयागयुक्तं स्तुतियुक्तञ्च कृतवानसि तथा मां कुरु । उपमानद्योतक इवशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । कोऽसौ कक्षीवान् ? यः औशिजः उशिजः पुत्रः, उशिक् कक्षीवतो माता । Mah.

RV.1.18.2 YV.3.29

रै इति धननाम । यो ब्रह्मणस्पतिर्धनवान् । यश्च अमीवहा । अमीवा व्याधिः । व्याधेर्हन्ता । वसुनो धनस्य मार्गमार्गनां वेत्ति विदित्वा च यथायोग्यं स्तोतृभ्यो ददाति । पुष्टिवर्द्धनः । 'पुष पुष्टौ' पुष्टेः पोषस्य वर्धयिता । स नः सिषक्तु । 'सिषक्ति सचते इति सेवमानस्य' । माऽस्मान् सेवताम् । यस्त्वरणः अविलम्बकारी । यद्वा पुत्रः प्रार्थ्यते । हे ब्रह्मणस्पते ! यः पुत्रः धनवान् यश्च व्याधेर्हन्ता । ज्योतिःशास्त्राभिप्रायमेतत् । धनस्य च लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता । सोऽस्मान् पुत्रः सेवताम् । यः शीघ्रकारी । कालातिक्रमो हि प्रत्यग्रं कार्यरसं पिबतीत्याहुः । U.

यो ब्रह्मणस्पतिः धनवान् । यश्चामीवस्य रोगस्य हन्ता । 'अम रोगे' । 'अमेरीवः' । वसु धनं वेत्तीति वसुवित् । यश्च पोषणस्य वर्धयिता । यश्च तुरः 'तुर वेगे' 'इगुपधस्य' (पा० ३।१।१३५) इति कः । वेगवान् अविलम्बितकारी । स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु सेवताम् । 'सिषक्ति सचते इति सेवमानस्य' (निरु० ३।२१) अथवा अनयर्चा पुत्रः प्रार्थ्यते । यः पुत्रो धनवान् यश्च व्याधेर्हन्ता जपादिना यो धनस्य लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता यः शीघ्रकारी तादृशः पुत्रोऽग्नेः प्रसादान्नोऽस्मान् सेवताम् । Mah.

RV.1.18.3 YV.3.30

मा इत्यव्ययं प्रणगित्याख्यातेन सम्बध्यते । प्रपूर्वकस्य नशेर्व्याप्त्यर्थस्यैतद्रूपम् । मा व्याप्नोतु नः अस्मान् । शंसनं शंसोऽनिष्टचिन्तनम् । कस्य सम्बन्धि ? अररुषः । 'रा दाने' अस्य क्वसौ षष्ठ्यां ररुष इति भवति, तच्चत्रा प्रतिषिध्यते अररुषः अदातुः । अनुपभोग्यस्य शत्रोरित्यर्थः । धूर्तिः-हिंसा । ध्वरति धूर्वति इति वधकर्मसु पठितम्, मरणधर्मिणो मनुष्यस्य । मास्मान् व्याप्नोतु अररुषो मर्त्यस्य सम्बन्धि शंसनं धूर्तिश्चेति वाक्यार्थः । किञ्च रक्षा णः रक्ष नः गोपायास्मान् । हे ब्रह्मणस्पते ! U.

'रा दाने' इति धातोः क्वसुवन्तस्य षष्ठ्येकवचने ररुष इति रूपम् । ररौ इति ररिवांस्तस्य ररुषः । दानं कृतवत इत्यर्थः । तस्य निषेधादररुष इति कदाचिदपि हविर्दानमकृतवत इत्यर्थः । तादृशस्य मनुष्यस्य शंसो धूर्तिश्च अस्मान् मा प्रणक् प्रकर्षेण व्याप्नोतु । नशिर्व्याप्त्यर्थः । यद्वा 'णश अदर्शने' मा प्रकर्षेण नाशयतु । शंसनं शंसोऽनिष्टचिन्तनम्' धूर्ति-

हिंसा । 'ध्वरति धूर्वति' (निघ० २।१९) इति वधकर्मसु पठितत्वात् । शत्रुकृतमनिष्टचिन्तनं शत्रुकृता हिंसा चास्मान् मा व्याप्नोत्वित्यर्थः । किञ्च हे ब्रह्मणस्पते ! वेदस्य पालकाग्ने ! अस्मान् रक्ष । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः । णत्वं पूर्ववत् । Mah.

RV.1.18.6 YV.32.13

इत उत्तरं तिसृभिः कण्डिकाभिर्मेधा याच्यते श्रीश्च चतुर्थ्या । सदसस्पतिम् सदसस्पतिर्देवता सदो यज्ञगृहं, तस्य पतिः तम् । अद्भुतं महान्तं अचिन्त्यशक्तिम् । प्रियमिन्द्रस्य कामसम्पत्करं कमनीयं वा धनमेधार्थिभिः । सनिं धनं मेधाम् अयासिषं याचे । द्विकर्मा चायं धातुः । U.

इत उत्तरमृक्त्रये मेधा याच्यते । चतुर्थ्या श्रीर्याच्यते । प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदेवता । अग्निं द्रव्यदानं बुद्धिं च याचे । द्विकर्मकः । कीदृशमग्निम् ? सदसो यज्ञगृहस्य पालकम् अचिन्त्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रियं मित्रं कमनीयं धनमेधार्थिभिः । Mah.

¹ RV.1.22.3 YV.7.11

आश्विनस्य पुरोरुक् । या वां कशा । गायत्री आश्विनी । हे आश्विनौ ! या वां युवयोः कशा । कशेति वाङ्नाम । सा प्रकाशयति अर्थान् । मधुब्राह्मणोपनिषत् प्रशंसायुक्ता । सूनृतावती शोभना प्रिया ऋतावती सत्यवती च या वाक् सा सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् । 'मिह सेचने' सिञ्चतम् । अश्विनौ हि यज्ञे अध्वर्यू अत एवमुच्यते । U.

'आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति' (का० ९।७।८) यजमानेऽन्वारब्धे वाश्विनं ग्रहं गृह्णाति । आश्विनी गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । हे अश्विना ! अश्विदेवौ ! युवयोर्या कशा, कशेति वाङ्नामसु पठितम् । काशयति प्रकाशयति वाङ्मयमिति कशा वाक् । किम्भूता ? मधुमती मधु ब्रह्म तद्वती मधुब्राह्मणोपनिषत्प्रशंसायुता । तथा सूनृतावती प्रियं सत्यं वचः सूनृतं तद्वती सत्यप्रियवचनोपेता । हे अश्विनौ ! तया वाचास्मदीयं यज्ञं मिमिक्षतम् । 'मिह सेचने' सन्नन्तः । सेक्तुमिच्छतम् । निष्पादयतमित्यर्थः । Mah.

RV.1.22.5 YV.22.1

हिरण्यपाणिमूतये हिरण्मयौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः तम् । अवनाय । सवितारमाह्वयामि । किम्भूतम् ? यतः स सविता सर्वार्थदः । महती च देवता स्थानं च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणाम् । U.

मेधातिथिदृष्टा । अहं सवितारमाह्वयामि । किमर्थम् ? अवनाय । कीदृशं सवितारम् ? हिरण्यपाणिं हिरण्मयौ पाणी यस्य तम् । यतः स सविता चेतयिता सर्वज्ञः । देवता । स्थानं ज्ञानिनाम् । Mah.

RV.1.22.7 YV.30.4

कर्मानुरूपेण विभक्तारम् । आह्वयामः । वामस्य । वननीयस्य । धनस्य आयुषश्च । सवितारम् । नृणां द्रष्टारम् । ये नरा यथा द्रष्टव्यास्तांस्तथा पश्यति । U.

वयं सवितारमाह्वयामः । किम्भूतम् ? वामस्य नानाविधस्य धनस्य विभज्य दातारम् । नृणां द्रष्टारम् यथायोग्यम् । Mah.

RV.1.22.9 YV.26.20

इत उत्तरं पञ्च नेष्टुर्याज्याः । आद्या गायत्री । देवानां पत्न्यः त्वष्टा च देवता । हे अग्ने ! देवानां पत्नीः इह अस्मिन् यज्ञे आगमय । कथम्भूताः ? कामयमाना अस्मान् । त्वष्टारञ्च उपावह । किमर्थम् ? सोमपानाय । U.

अग्निदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । इतः पञ्च ऋचोऽग्निष्टोमे नेष्टुर्याज्याः । आद्या प्रातःसवने नेष्टृचमसयागे याज्या । हे अग्ने ! देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वमागमय । कीदृशीः पत्नीः ? हविः कामयमानाः । वशेः शत्रन्तात् 'उगितश्च' (पा० ४।१।६) इति ङीप् । किञ्च सोमपानाय त्वष्टारं देवं चोपावह । Mah.

RV.1.22.13 YV.8.32; 13.32

अङ्गारैरभिसमूहति मही द्यौः द्यावापृथिव्यौ गायत्री । महती द्यौः पृथिवी च अस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षताम् । 'मिह सेचने' । सिञ्चतु स्वैः स्वैर्भागैः । बिभृताम् अस्मान् । भरीमभिः हिरण्यपशुधान्यादिभिः । U.

'मही द्यौरित्यङ्गारैरभ्यूहतीति' (का० २५।१०।१८) आमिक्षे स्थितं गर्भमङ्गारैश्छादयेत् । द्यावापृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । मही

महती द्यौः द्युलोकः पृथिवी भूलोकश्च अस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षताम् 'मिह सेचने' सन्नन्तः। सेक्तुमिच्छताम्। स्वैः स्वैर्भागैः पूरयतामित्यर्थः। भरणैर्हिरण्यपशुधान्यादिभिः स्वैः स्वैर्भागैः अस्मदीयं गृहं पूरयताम्। Mah.

[1]RV.1.22.15 · YV.35.21; 36.13

पार्थिवी गायत्री। सुखरूपा। हे पृथिवि! अस्माकं भव अनृक्षरा च ऋक्षरः कण्टकः। अनृक्षरा अकण्टका। निवेशनी च साधुप्रतिष्ठाना। किञ्च प्रयच्छ च अस्माकं शरणम्। सर्वतः पृथुः। U.

पृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता। अस्या अपि श्रौते विनियोगो नास्ति स्मार्ते स्रस्तरारोहणे शयने विनियोगः। तथाहि 'स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वे प्राक्शिरसः संविशन्तीति' (पार० ३।२) हे पृथिवि! त्वम् अस्माकं सुखरूपा भव। किम्भूता त्वम्? ऋक्षरः कण्टकः। 'ऋच्छतेः कण्टकः कन्तपो वा कण्टतेर्वा कृन्ततेर्वा स्याद् गतिकर्मणः' (निरु० ९।३२) इति यास्कः। तद्ग्रहणं चौरदायादादिदुःखनिवृत्त्यर्थम्। न सन्ति ऋक्षराः कण्टका दुःखदायिनो यस्यां सा अनृक्षरा। तथा निवेशनी। निविशन्ति जना यस्यां सा निवेशनी साधुप्रतिष्ठाना। 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० ३।३।११७) इति ल्युट्। तथा सप्रथाः प्रथनं प्रथः विस्तारः प्रथसा सह वर्त्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः। किञ्च अस्मभ्यं शर्म शरणं देहि। Mah.

RV.1.22.17 YV.5.15

दक्षिणे वर्त्मनि हिरण्यं निधाय जुहोति। इदं विष्णुः। गायत्री वैष्णवी। इदं जगत् विष्णुर्विचक्रमे विक्रान्तवान्। सर्वप्राणिनो हि भूतेन्द्रियमनोजीवभावेन आविशतीति विष्णुः। किञ्च त्रेधा निदधे पदम्, पद्यते ज्ञायतेऽनेनेति पदम्। भूम्यन्तरिक्षद्युलोकेषु अग्निवायुसूर्यरूपेण त्रिधा निहितवान् पदम्। किञ्च समूढमस्य पांसुरे। अस्यैव विष्णोरन्यत्पदान्तरं विज्ञानघनानन्दमजमद्वैतमक्षरमित्येवंलक्षणम्, समूढमन्तर्हितमविज्ञातमकृतात्मभिः। पांसुरे।

लुप्तोपममेतत् । पांसुल इव प्रदेशे निहितं न दृश्यते तत्समूढमिति दृष्टव्यमिति वाक्यशेषः । तदुक्तम्-'तद् विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम्' इति । U.

'दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायाभिजुहोतीदं विष्णुरिति' (का० ८।३।३१) दक्षिणशकटसम्बन्धिदक्षिणचक्रमार्गे हिरण्यं निधाय तत्रैव होमः । विष्णुदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । विष्णुः त्रिविक्रमावतारं कृत्वा इदं विश्वं विचक्रमे विभज्य क्रमते स्म । तदेवाह । त्रेधा पदं निदधे भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति क्रमादग्निवायुसूर्यरूपेणेत्यर्थः । पांसवो भूम्यादिलोकरूपा विद्यन्ते यस्य तत्पांसुरं तस्मिन् पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समूढं सम्यगन्तर्भूतं विश्वमिति शेषः । यद्वायमर्थः । अस्य विष्णोः पदं पद्यते ज्ञायत इति पदमद्वैताख्यं स्वरूपं समूढमन्तर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः । कैरिमर्त्यैरिव ? पांसुरे इव, लुप्तोपमानम् । पांसुले रजस्वले प्रदेशे निहितं यथा न ज्ञायते तद्वत् । तदुक्तम् 'तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः' । (अध्या० ६।५) इति' । Mah.

RV.1.22.18; 8.12.27 YV.34.43

वैष्णव्यौ गायत्र्यौ द्वाभ्यामेकवाक्यम् । यः विष्णुः यज्ञः त्रीणि पदानि, विचक्रमे क्रान्तवान्, अग्निवाय्वादित्याख्यानि । गोपाः गोपायिता समस्तस्य जगतः । अदाभ्यः अनुपहिंस्यः । अतः अस्मादेव पदत्रयात्, धर्माणि । धर्मशब्द उभयलिङ्गः अर्धर्चादौ गणे पठितः । धर्मान् धारयन् । कर्मपर्यायो वा । अतः एभ्यः पदेभ्यः कर्माणि धारयन् U.

वैष्णव्यौ गायत्र्यौ । द्वयोर्ऋचोरेकवाक्यम् । यो विष्णुः यज्ञः त्रीणि पदानि विचक्रमे विक्रान्तवान् । अग्निवाय्वादित्याख्यानि पदानि व्याप्तवान् । किम्भूतो विष्णुः ? गोपाः जगतो रक्षकः । अदाभ्यः अहिंस्यः । किं कुर्वन् ? अतः अस्मादेव पदत्रयात्, धर्माणि पुण्यानि कर्माणि धारयन् । धर्ममस्त्रियाम् । Mah.

RV.1.22.19 YV.6.4; 13.33

वाचयति । विष्णोः कर्माणि । द्वे गायत्र्यौ वैष्णव्यौ । हे ऋत्विजः !

YV. adds the word स्वाहा to the stanza of the RV.

विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत । यतः । तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानं वक्तव्यम् । यतो यैर्वीर्यैः । व्रतानि । व्रतमिति कर्मनाम । आधानपशुसोमप्रभृतीनि कर्माणि । आत्मनि पस्पशे-'स्पश बन्धने' बद्धवान् । विष्णुर्हि अधिष्ठात्री देवता यज्ञानाम् । यद्वा विष्णोर्वीर्याणि पश्यत । यैर्वीर्यैस्तानि व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां स्वानि स्वान्यप्रमत्ताः एतानि कुरुतेत्येवं पस्पशे निबद्धवान् । किञ्च यश्च विष्णुः इन्द्रस्य सखा वृत्रवधादिषु कर्मसु । कथम्भूतः ? युज्यः 'युजिर् योगे' । योगार्हः अनुरूप इत्यर्थः । U.

'विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति' (का० ६।३।१२) यूपं स्पृष्टवन्तं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । द्वे वैष्णव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे । हे ऋत्विजः ! विष्णोः यज्ञाधिष्ठातुः कर्माणि सृष्टिसंहारादिचरितानि यूयं पश्यत । यतो यैः कर्मभिः व्रतानि भवदीयानि लौकिकवैदिककर्माणि पस्पशे बद्धवान् निर्मितवानित्यर्थः । 'स्पश बन्धने' । स विष्णुरिन्द्रस्य युज्यः वृत्रवधादिकर्मसु योज्योऽनुरूपः सखा मित्रम् । यद्वा विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यैर्वीर्यैः व्रतानि आधानपशुसोमादीनि कर्माणि पस्पशे आत्मनि बद्धवान् । यद्वा यैर्वीर्यैर्व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां स्वानि स्वानि एतान्यप्रमत्ताः कुरुतेत्येवं पस्पशे निबद्धवान् । शिष्टं समानम् । Mah.

RV.1.22.19 YV.13.33

उलूखलमुसले उपदधाति । विष्णोः कर्माणि । व्याख्यातम् । U.

'उलूखलमुसले स्वयमातृण्णामुत्तरेणारत्निमात्रे औदुम्बरं प्रादेशमात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं वृत्तं दक्षिणमुलूखलाद्विष्णोः कर्माणीति' (का० १७।५।३) चतुष्कोणं सङ्कुचितं खातहीनमुदुम्बरतरुजमूर्ध्वमुलूखलं वृत्तं मुसलं ते उभे स्वयमातृण्णोत्तरे देशे तन्मध्याद्धस्तमात्रे तृतीये लोके विष्णोरिति मन्त्रेण-सहैवोपदधातीति सूत्रार्थः । व्याख्याता (६।४) । Mah.

RV.1.22.20 YV.6.5

चषालमुदीक्षते । तद्विष्णोः । तदः प्रतियोगिनात्र पूर्वं यद्वृत्तेन भवितव्यम् । यद्विज्ञानघनबहुलमानन्दस्वभावश्च तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः पण्डिताः वेदान्तज्ञानरहस्यविवृतसम्पुटाः । कथम्भूतं पदं पश्यन्ति ? दिवीव द्युलोकमध्यगतमिव । चक्षुः आदित्यमण्डलम् । आततं

विततं विस्तारितम् । चक्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते । 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' 'तच्चक्षुर्देवहितम्' इति च । यद्वा श्रुतसम्बन्धो द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमः क्रियते । परमपदशब्देनादित्य उच्यते । इवश्चानर्थकः । तदिदं चक्षुरादित्याख्यं विततं तद्विष्णोः परमं पदं तुरीयं सदा पश्यन्ति पण्डिताः अधियज्ञविदः । । .

'तद्विष्णोरिति चषालमोक्षमाणमभिमन्त्रयते' (का० ६।३।१३) यूपकटकं प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारगा विष्णोः तत्परमं पदं स्वरूपं सदा पश्यन्ति । कीदृशम् ? दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरिवाततं यद्वा यद् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डलमाततं विस्तारितम् । इवोऽनर्थकः । चक्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य' (अ० ७ क० ४२) 'तच्चक्षुर्देवहितम्' (अ० ३६ क० २४) । Mah.

RV.1.22.21 YV.34.44

तद्विप्रासः तस्य विष्णोर्यज्ञस्य यत् परमं पदं ब्रह्मलक्षणम् । तत् विप्रासः ब्राह्मणाः विपन्यवो मेधाविनः । जागृवांसः अप्रसुप्ताः अप्रमत्ताः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः । समिन्धते सन्दीपयन्ति । उपासनेनाभिर्मलीकुर्वन्ति । U.

तस्य विष्णोः यज्ञस्य यत्परमं पदं ब्रह्मलक्षणं तद्विप्रासः विप्राः ब्राह्मणाः समिन्धते । णिचो लोपः । समिन्धयन्ति दीपयन्ति उपासते इत्यर्थः । किम्भूताः विप्राः ? विपन्यवः विगतः पन्युः संसारव्यवहारो येभ्यः निष्कामाः । जागृवांसः जागरणशीलाः अप्रमत्ताः । ज्ञानकर्मसु समुच्चयकारिणः इत्यर्थः । Mah.

RV.1.23.6 YV.33.46

वरुणः प्राविता । वरुणः प्राविता प्रकर्षेण अविता रक्षकः भुवन् भवतु । मित्रश्च । विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः अवनैः पालनैः । किञ्च करतां कुरुतां च नः अस्मान् सुराधसः शोभनधनान् । U.

वरुणः मित्रश्च सर्वाभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षणप्रकारैः प्राविता प्रकर्षेण रक्षको भुवत् भवतु । भवतेर्व्यत्ययेन तुदादित्वात् शप्रत्ययः 'इतश्च लोपः' (पा० ३।४।९७) इति तिप इलोपः धातोरुवङ् । किञ्च मित्रावरुणौ नोऽस्मान् सुराधसः शोभनधनान् करतां कुरुताम् । शोभनं राधो येषाम् । Mah.

[1]RV.1.23.19=YV.9.6.

अश्वानद्भिरभ्युक्षति। अप्स्वन्तः। अनवसाना पुरउष्णिक् अश्वदेवत्या। अप्सु अन्तरवस्थितममृतम् अप्सु च भेषजम्। तत्र हे अश्वाः! यूयं भवत वाजिनः। वाज इत्यन्ननाम। तद्येषु विद्यते ते वाजिनः। अन्नवन्तो यूयं तत्र भवतेत्यर्थः। अपामुत प्रशस्तिषु। उत अपिच अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु पवित्रेषु भागेषु भवतेत्यनुषज्यते। U.

'अश्वान् प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् स्नातान् वागतान् अप्स्वन्तरिति देवीराप इति वा समुच्चयो वेति' (का० १४।३।३।५) स्नानार्थमपो नीयमानान् स्नात्वागतान्वाश्वानप्स्वन्तरिति देवीराप इति मन्त्रेण चोभाभ्यां वा प्रोक्षेत्। अश्वदेवत्यावसानरहिता पुरउष्णिक्। अस्याः पाद आद्यो द्वादशाक्षरो द्वावष्टाक्षरौ। अप्सु उदकेषु अन्तर्मध्ये अमृतमवस्थितमप्सु भेषजमारोग्यपुष्टिकरमौषधं चावस्थितम्। हे अश्वाः! यूयं तत्रामृतभेषजयुतास्वप्सु वाजिनोऽन्नवन्तो भवत। उतापिच अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु यूयं भवत। Mah.

[2]RV.1.23.22; 10.9.8 YV.6.17.

स्नात्वाले मार्जयन्ते इदमापः। त्र्यवसाना महापङ्क्तिरब्देवत्या पावमानश्चान्त्यः पादः। हे आपः! इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत अपनयत। किञ्च अवद्यं च अवदनीयञ्च यद् अभिशापादि मलं च यत्। यच्च मलं शरीरसंलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत। यच्चाभिदुद्रोहानृतम्। 'द्रुह जिघांसायाम्'। यदपि चाभिद्रुग्धवानस्मि असत्यमुच्चार्य। यच्च शेपे अभीरुणम्। आक्रोशेन यच्च शपितवानस्मि अभीरुणमनपराधिनम्। अनपराधी हि न बिभेति। यद्वा अभिलुनाति छिनत्ति कर्माणि यदुच्चरितं सत् तदभीरुणम्। आपो

---

[1] YV. reads प्रशस्तिष्वश्वाः for प्रशस्तये देवाः of the RV. and adds देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः ककुन्मान्वाजसास्तेनायं वाजं सेत्। at the end, to the stanza of the RV.

[2] YV. reads इदमापः प्रवहतावद्यं च मलं च यत्। यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेपे अभीरुणम्। आपो मा तस्मादेनसः पवमानश्च मुञ्चतु। for इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि। यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम्। of the RV.

मां तस्मादेनसः पापात् पवमानश्च मुञ्चतु । पवमानः सोमो वायुर्वा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु । U.

'चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति' (का० ६।६।२६)। सर्वे ऋत्विजश्चात्वालसमीपं गत्वात्मानमभ्युक्षन्तीति सूत्रार्थः । अब्देवत्या त्र्यवसाना महापङ्क्तिः पावमानश्चान्त्यः पादः । यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महापङ्क्तिः । हे आपः ! इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत । किञ्च यच्चावद्यमवदनीयमभिशापादि यच्च मलं शरीरगतं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत अपनयत । किञ्च यदहमनृतमसत्यमुक्त्वाभिदुद्रोह द्रुग्धवानस्मि । 'द्रुह जिघांसायाम्' । यच्चाहमभीरुणं बिभेतीति भीरुः न भीरुरभीरुस्तमभीरुणमनपराधिनम् । अपराधी हि बिभेति । एवंविधं शेपे शपितवानस्मि । अनपराधिनं प्रति यन्मयाभिशापो दत्तः । आपः तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु ? (मुञ्चन्तु) पृथक्कुर्वन्तु पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात्पापान्मां मुञ्चतु । Mah.

[1]RV.1.24.8 YV.8.23.

आपोऽवक्रमयन् वाचयति । उरुं हि । वारुणी त्रिष्टुप् । एकं तावत् उरुं विस्तीर्णं हि अतिशयेन राजा वरुणः चकार कृतवान् । सूर्याय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सूर्यस्य पन्थानम् । अन्वेतवा उ अन्वेतवान् अन्वहमागमनाय । अपरम् । अपदे पादा प्रतिधातवेऽकः । यत्र पदं दत्तं प्रतिमुक्तान्यायेन नोपलक्ष्यते तस्मिन् पदे पथि अन्तरिक्षलोके पादा पादानाम् । षष्ठी-बहुवचनस्थाने आकारः । प्रतिधातवे प्रतिनिधाय अकः कृतवान् आलम्बनमिति शेषः । सूर्यस्यैव । उतापवक्ता हृदयाविधश्चित् । उत अपि च । अपवक्ता अपवदिता आक्षेप्ता । हृदयाविधश्चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । हृदयं यो विध्यति मर्माण्युच्चार्योच्चार्य पिशुनः तस्याप्यपवदिता-किमुतान्येषामत्युक्तकारिणामिति । य इत्थम्भूतो वरुणः सोऽवभृथाय तीर्थं ददात्विति शेषः । U.

'उरुꣳ हीति वाचयतीति' (का० १०।८।१५) अवभृथाय जिगमिषुरध्वर्युश्चात्वालसमीपस्थं प्राङ्मुखं यजमानं वाचयेत् । वरुणदेवत्या त्रिष्टुप्

[1] In YV. the words शतं ते राजन्भिषजः सहस्रम् are added at the beginning and the words नमो वरुणायाभिष्ठितो वरुणस्य पाशः at the end of the Ṛgvedic stanza.

शुनःशेपदृष्टा । उशब्दोऽवधारणे । वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सूर्यस्यान्वेतुमनुक्रमेणान्वहं गन्तुं हि यस्माद् उरुं विस्तीर्णं पन्थां पन्थानं मार्गं चकार । क्व ? अपदे नास्ति पदं यस्मिन्, यत्र दत्तं पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिन्नन्तरिक्षे मार्गं कृतवानित्यर्थः । तस्मादस्माकमपि अपदे अन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ निक्षेप्तुम् । विभक्तेराकारः । मार्गं कः करोतु, स्वर्गगमनाय मार्गं करोत्वित्यर्थः । करोतेरदादित्वेन लङि शपो लुक् अडभाव आर्षः । किञ्च यो वरुणः उतापिच हृदयाविधश्चिदपवक्ता हृदयं विध्यति मर्मोच्चारणेन पीडयति हृदयविद् 'नहिवृतिवृषि-' (पा० ६।३।११६) इत्यादिना क्विबन्ते व्यधौ परे हृदयस्य दीर्घः । तस्य हृदयाविधः पिशुनस्यापि अपवदिता, चिच्छब्दोऽप्यर्थे । निन्दकस्यापि तिरस्कर्ता किमुतान्येषां पापकारिणामित्यर्थः । ईदृशो वरुणोऽवभृथाय मार्गं ददात्वित्यर्थः । अन्वेतवै प्रतिधातवे । अनुपूर्वादिणः प्रतिपूर्वाद्धातेश्च 'तुमर्थे सेसे-' (पा० ३।४।९) इत्यादिना क्रमात्तवैतवे-प्रत्ययौ । Mah.

RV.1.24.11 YV.18.49; 21.2.

वारुण्या त्रिष्टुभा जुहोति । तत्त्वा । तदाशास्त इति तदः श्रवणादिह यदः प्रयोगः । यत्प्रयोजनं त्वां यामि याचामि ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वन्दमानः स्तुवन् । तदीयं यजमान आशास्ते हविर्भिरभ्युद्यतैः । अतः अहेडमानः अक्रुध्यन् हे वरुण ! इह कर्मणि वर्तमान ! अस्माकं कं ? (किं) प्रयोजनं यज्ञसमाप्तिलक्षणं बोधि बुध्यस्व । बुद्ध्वा च हे उरुशंस ! बहुसंस्तव्यमान ! आयुः मा प्रमोषीः मा अस्माकमायुः खण्डय । U.

वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा । अत्र द्वौ तच्छब्दौ वर्तेते तत्रैकस्य यच्छब्दपरिणामः कार्यः । हे वरुण ! यजमानः हविर्भिः दत्तैः यद्धनपुत्रादिकमाशास्ते इच्छति, यत्कामस्तुभ्यं हविर्दत्ते तद् यजमानेष्टं त्वा त्वामहं यामि याचामि । तत्त्वया यजमानाय दीयतामित्यर्थः । यामीति याच्ञाकर्मसु पठितः । अथापि वर्णलोपो भवति । तत्त्वा यामीति (नि० २.१) यास्कोक्तेराकारलोपः । कीदृशोऽहम् ? ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वेदेन वन्दमानः त्वां स्तुवानः । किञ्च हे उरुशंस ! शंसनं शंसः स्तुतिः 'शंसु स्तुतौ' उरुर्महान् शंसः स्तुतिर्यस्य स उरुशंसः तत्सम्बुद्धौ हे बहुस्तुते ! इहास्मिन् स्थाने अहेडमानः, हेडने क्रुध्यति हेडमानः न हेडमानोऽहेडमानः अक्रुध्यन् सन् त्वं बोधि बुध्यस्व त्वम् । मत्प्रार्थनां

जानीहीत्यर्थः। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (वा छन्दसि) (पा० ३।४।८८) इति हेरपित्त्वाद्गुणः धलोपश्छान्दसः। किञ्च नोऽस्माकमायुर्जीवनं मा प्रमोषीः मा चोरय। 'मुष स्तेये' लुङ् 'न माङ्योगे' (पा० ६।४।७४) इत्यडभावः। पूर्णमायुश्च देहीत्यर्थः। Mah.

RV.1.24.15 YV.12.12.

पाशान् विमुञ्चति। उदुत्तमं वारुणी त्रिष्टुप्। उदित्ययमुपसर्गः श्रथा-येत्यनेन सम्बध्यते। हे वरुण! उत्तमं पाशम् उच्छ्रथय। 'श्रथ शैथिल्ये'। श्लथीकृत्योर्ध्वं नय। अस्मत् अस्मत्तः अवाधमम् अधमं च पाशम् अवाचीनं श्लथय। विमध्यमं स्थानस्थितमेव विश्लथय मध्यमम्। अथैवं कृते सति वयं हे आदित्य! अदितेः पुत्र! व्रते तव कर्मणि वर्तमानाः अनागसः अनपराधाः अदितये अदीनतायै स्याम भवेम। U.

'पाश उन्मुच्योदुत्तममिति' (का० १६।५।१७)। रुक्मपाशशिक्यपाशौ गलादूर्ध्वमार्गेण निष्कासयतीति सूत्रार्थः। वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा। उदित्युपसर्गोऽव वि एतावपि श्रथयेत्यनेन सम्बध्यन्ते। हे वरुण! उत्तम-मुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उत् श्रथय उत्कृष्य विनाशय। अधममधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं त्वत्पाशमवश्रथय अवकृष्य अस्मत्तो विनाशय। मध्यमं मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं विश्रथय विच्छेदय। 'श्रथ बन्धे' मित्त्वाण्णिचि ह्रस्वः, लोटि मध्यमैकवचने रूपम्। श्रथायेति संहितायां दीर्घश्छान्दसः। यद्वा श्रथ क्र्यादिः लोटि मध्यमैक-वचने 'छन्दसि शायजपि' (पा० ३।१।८४) इति श्नाप्रत्ययस्य स्थाने शाय-जादेशे श्रथायेति रूपम्। अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य! अदि-तिपुत्र! वरुण! अनागसः अनपराधा निष्पापास्तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः सन्तो वयमदितये अदीनतायै स्याम अखण्डितत्वाय योग्या भवेम। अथा इत्यत्र 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति दीर्घः। Mah.

RV.1.25.10 = YV.10.27; 20.2.

यजमानस्य उरोऽभिमृश्य जपति। निषसाद धृतव्रतः। वारुणी गायत्री। अधियज्ञं यजमानो वरुणः निषसाद निषण्णः। धृतव्रतः धृतं व्रतं कर्म येन स तथोक्तः। 'धृतव्रतो वै राजा न वा एष सर्वस्मा इव वदनाय न सर्वस्मा इव कर्मणे यदेव साधु वदेद् यत्साधु कुर्यात् तस्मै वा एष श्रोत्रियश्च' इति श्रुतिः।

पस्त्यासु प्रजासु आधिपत्येनेत्युपसर्गादर्थपरिपूर्तिः। साम्राज्याय 'सम्राड्भावाय राज्याय' इति श्रुतिः। सुक्रतुः सुकर्मा। शोभनप्रज्ञो वा। U.

'निषसादेत्युरोऽस्यालभत इति' (का० १७।४।७)। अध्वर्युर्यजमानहृदयं स्पृशति। वरुणदेवत्या गायत्री शुनःशेपदृष्टा अष्टषट्सप्तवर्णपादत्वाद्वर्धमाना गायत्री। असौ यजमानः पस्त्यासु विक्षु प्रजासु आ निषसाद। 'विशो वै पस्त्याः' (श० ५।४।४।५) इति श्रुतेः। आधिपत्येनोपविवेश। यदासन्द्यां निषण्णः स प्रजास्वेव निषण्ण इत्यर्थः। 'व्यवहिताश्च' (पा० १।४।८२) इति आङ उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यवस्थानम्। किम्भूतो यजमानः? धृतव्रतो धृतं व्रतं यज्ञलक्षणं कर्म येन स्वीकृतयज्ञः। वरुणः वारयत्यनिष्टमिति वरुणः। तथा सुक्रतुः शोभनसंकल्पः शोभनप्रज्ञो वा। किमर्थं निषसाद? साम्राज्याय सम्राजो भावः साम्राज्यम् 'सम्राड्भावाय राज्याय' इति श्रुतेः। Mah.

[1]आसन्द्यामुपविशति। निषसादेति व्याख्यातम्। U.

'तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति' (का० १९।४।१९)। यजमानः कृष्णाजिने उपविशेत्। व्याख्याता (अ० १०। क० २७) Mah.

RV. 1.25.19 YV.21.1.

इमं मे। इमं मेनानुवाकेनैष्टिकं हौत्रम्। वारुणी गायत्री वारुणस्य हविषो याज्या। हे वरुण! त्वं मे मम इममाह्वानं श्रुधि शृणु च। अपरम् अद्य मृडय सुखय कालविलम्बनं मा कृथाः। यतः अहम् अवस्युः आत्मनोऽवनं पालनमिच्छन् त्वाम् आचके। आचक इति कान्तिकर्मा। कामये। U.

'इमं मे तत्त्वेत्येककपालस्य' (का० १९।७।१३) अवभृथेष्टौ वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यमित्यर्थः। वरुणदेवत्या गायत्री शुनःशेपदृष्टा। हे वरुण! त्वं मम इममाह्वानं श्रुधि शृणु। 'श्रुशृणु' (पा० ६।४।१०२) इति हेर्धिः। संहितायां दीर्घः। च पुनः अद्य दिने मृडयास्मान् सुखय। यतोऽहं त्वां कामये। आचक इति कान्तिकर्मा। कीदृशोऽहम्? अवस्युः अवनमवः पालनम्। अवतेरसुन् तदिच्छति अवस्युः 'सुप आत्मनः

[1] In YV. 20. 2, the words मृत्योः पाहि विद्योत्पाहि are added at the end of the Ṛgvedic stanza.

क्यच्' (पा० ३।१।८) 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इत्युप्रत्ययः। आत्मनो रक्षणमिच्छन् त्वामिच्छामीत्यर्थः। M.

RV.1.27.7 YV.6.29

गायत्र्याग्नेयी। हे अग्ने! यं मनुष्यं सङ्ग्रामेषु अवाः अवसि, अवने रक्षणार्थस्यैतद्रूपम्। रक्षसि। वाजेषु। वाज इत्यन्ननाम। हविर्लक्षणेष्वन्नेषु अभ्युद्यतेषु। यं च पुरुषं जुनाः। जुनातिर्गत्यर्थः। अभिगच्छसि। स पुरुषो यन्ता जिनात्यन्नम्। तृजन्तमेतत्, आद्युदात्तत्वात्। लब्धा सततं भवति। शाश्वतिकाः। अन्नानि। U.

'प्रचरणीस॰ सवमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्ने' (का० ६।३।१६) इति अग्निष्टोमसंस्थे क्रतौ प्रचरण्यांपात्रलिप्तमाज्यशेषं जुहुयात् शेषाज्यस्य होमपर्याप्त्यभावे चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः। आग्नेयी गायत्री। मधुच्छन्दोदृष्टा। हे अग्ने! संग्रामेषु यं मनुष्यं त्वमवसि रक्षसि। अवतेः 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति सिप इकारलोपे 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्याडागमे वा इति रूपम्। किञ्च। वाज इत्यन्ननाम। हविर्लक्षणेष्वन्नेषु अन्ननिमित्तं यं पुरुषं त्वं जुनाः गच्छसि। हवींषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः। 'जु गतौ' आप्रत्ययः 'इतश्च लोपः'-(पा० ३।४।९७) इतीकारलोपे रूपं जुना इति। स मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण नित्यान्यन्नानि धनरूपाणि यन्ता नियस्यति प्राप्स्यतीत्यर्थः। लुट्। स्वाहा सुहुतमस्तु। उक्थसंस्थे यमग्ने इति मन्त्रेणाग्यं परिधिं स्पृशेत्। षोडशिसंस्थे रराटीं स्पृशेत्। अतिरात्रे छदिः स्पृशेत्। अन्यसंस्थासु हविर्धानं प्रविशेत्। M.

RV.1.30.7 YV.11.14.

अजमभिमन्त्रयते। गायत्री। योगेयोगे तवस्तरम्। तव इति बलनाम कर्मणि कर्मणि बलिनमुत्साहवन्तमेतमजम्। अन्ने अन्ने दातव्ये देवानां मनुष्याणाञ्चाह्वयामः। हे सखायः! ऋत्विग्यजमानाः! इन्द्रियवन्तं वीर्यवन्तम्। ऊतये अवनाय। आह्वयाम इति सम्बन्धः। U.

अजदेवत्या गायत्री शुनःशेपदृष्टा। अजं मन्त्रयते। सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता ऋत्विग्यजमानाः, वयमिन्द्रियवन्तं वीर्यवन्तमिन्द्रियप्रदं वा अजमवनाय रक्षणाय आह्वयामः। हुः शपि सम्प्रसारणम्। क सति? वाजे मनुष्याणां देवानां च दातव्ये सति वाजेऽन्नप्राप्तिनिमित्तं वा। किम्भूतमजम्?

युज्यतेऽनुष्ठीयते इति योगः कर्म तस्मिन्। तत्तत्कर्मणि तवस्तरं बलवत्तरमुत्सा-हवन्तम्। तव इति बलनाम। तवो बलमस्यास्तीति तवस्वी। 'असाया'-(पा० ५।२।१२१) इत्यादिना विन्। अत्यन्तं तवस्वी तवस्तरस्तम्। अतिशये तरप् 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५।३।६५) इति तरपि विनो लुक्। Mah.

RV.1.31.1 YV.34.12.

आग्नेयी जगती। हे अग्ने! त्वमाद्यः अङ्गिरा ऋषिः अभवः। त्वञ्च प्रथमः देवः देवानामभवः। कल्याणः। समानख्यानः। किञ्च तव कर्मणि वर्तमानाः क्रान्तदर्शनाः। विद्मना अपसः। अप इति कर्मनाम। विदितकर्माणः। संवृत्ता मरुतः। भ्राजन्त्य ऋष्टयः खड्गा येषां ते भ्राजदृष्टयः। यो हि शत्रून् जयति भ्राजन्ते तस्यायुधानि। U.

आग्नेयी जगती। हे अग्ने! त्वं देवानां प्रथमः सखा अभवः भूतोऽसि। आद्यो मित्रभूतो देवानां त्वमेवेत्यर्थः। किम्भूतस्त्वम्? अङ्गिराः अङ्गानां रसः। यद्वा अङ्गिभ्य आत्मभ्यो यजमानेभ्यो राति सुखमित्यङ्गिराः। ऋषिर्द्रष्टा। द्योतमानः। कल्याणः। किञ्च तव व्रते कर्मणि वर्तमाने मरुतः ईदृशा अजायन्त। कीदृशाः? क्रान्तदर्शिनः। विद्मनापसः। अप इति कर्मनाम। विद्मना विदितानि अपांसि कर्माणि यैस्ते विदितकर्माणः। भ्राजदृष्टयः भ्राजन्त्यः शोभमानाः ऋष्टयः आयुधानि येषां ते तथा। शत्रुघातकत्वात्। विद्मनेति वेत्तेः कर्मणि मनिन्प्रत्ययः बहुलग्रहणात्ततो विभक्तेराकारः तस्य चालुक्। विद्मनापसः अजायन्त। जनेर्लङ् जादेशश्च श्यन्। Mah.

RV.1.31.12 YV.34.13.

आग्नेयी जगती। विषमोऽयं मन्त्रः साध्याहारः। त्वमस्माकम्, हे अग्ने! आश्रय इति शेषः। अथैवं सति तव हे देव! पालनैः धैर्यावलम्बिभिः पालिताः सन्तः आस्महे। किञ्च धनानि रक्ष। शरीराणि च रक्ष। हे वन्दि-तव्य! कस्मात्पुनस्त्वमेवमुच्यसे? यतः स्वभावत एव त्राता पुत्रस्य, तन-यस्य पौत्रस्य च गवां च असि। कथम्? प्रमादमकुर्वन् रक्षमाणः। एवञ्चेन् मृदुहृदयतमोऽसि। तव कर्मणि वयं स्याम। अन्या देवताः परित्यज्य त्वामेव परिचराम इत्यभिप्रायः। U.

रक्षणार्थो मन्त्रः। हे अग्ने! हे देव! द्योतमान! हे स्तुत्य! तव कर्मणि वर्तमानान् धनवतो यजमानान् पालय। अस्माकं शरीराणि च रक्ष। कैः?

तव त्वदीयैः पालनैः । यतस्त्वं सावधानं पालयन् सन् पुत्रस्य तनये । विभक्तिव्यत्ययः । तनयस्य पौत्रस्य गवां च रक्षकोऽसि । Mah.

RV.1.34.11 YV.34.47.

आश्विनी जगती । आगच्छतम्, हे अश्विनौ ! त्रयस्त्रिंशद्भिर्देवैः सहितौ भूत्वा । तदुक्तम् अष्टौ वसव इत्यादि । इह । मधुः सोमः । सोमपानं प्रति । एत्य च प्रतारिष्टं प्रवर्धयतम् आयुः । 'मृजूष् शुद्धौ' । रपः पापमुच्यते । निःशोधयतं नाशयतम् । पापानि । सेधतं द्वेषः । 'षिधु गत्याम्' । गमयतं दौर्भाग्यम् । भवतञ्च सहभुवौ सर्वकार्येषु संयुक्तौ ।[1]

जगती अश्विदेवत्या । हे नासत्यौ ! हे अश्विनौ ! त्रिगुणैरेकादशभिः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैः देवैः इह स्थाने सोमपानं प्रति आगच्छतम् । मधुः सोमस्तस्य पेयं पानम् । किञ्च । आयुः प्रतारिष्टम् । तरतिर्वृद्ध्यर्थः प्रवर्द्धयतम् । पापानि निःशेषं शोधयतम् । नाशयतमित्यर्थः । दौर्भाग्यं सेधतम् । 'षिधु गत्याम्' गमयतं नाशयतमित्यर्थः । सचा इत्यव्ययं सहार्थे । सचा सह भवतस्तौ सचाभुवौ क्विप् । कार्येषु संयुक्तौ भवतम् । अष्टौ वसव इत्यादिना त्रयस्त्रिंशद्देवता गणिताः । तारिष्टम् । तरतेर्लुङि मध्यमद्विवचनं 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यडभावः । मृक्षतम् 'मृजूष् शुद्धौ' 'लेटोऽडाटौ' 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) इति सिप् 'तस्थस्थमिपाम्' (पा० ३।४।१०१) इति व्यत्ययेन थसस्तमादेशः । Mah.

RV.1.35.2 YV.33.43; 34.31.

पुनः पुनर्भ्रमणं कुर्वन् । कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह । स्वेषु स्वेषु प्रदेशेषु स्थापयन् देवादिकं मनुष्यादिकञ्च । हिरण्मयेन सविता रथेन । आयाति दानादिगुणयुक्तः भूतजातानि पश्यन् । कानि कानि साधु कुर्वन्ति कानि कानि वा असाध्विति स्वरूपानुवादः । U.

हिरण्यस्तूपदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रपुरोरुक् । सविता देवः हिरण्मयेन रथेन आगच्छति । किं कुर्वन् ? कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह पुनर्भ्रमणं

---

[1] According to the rule of Amarakośa—'त्रिवर्गस्त्रयाः सर्वेकार्थे' sing. number should have been used. The reading in that case should be त्रयस्त्रिंशता

कुर्वन् देवादिकं मनुष्यादिकञ्च स्वस्वप्रदेशेषु स्थापयन् भुवनानि पश्यन्। कानि साधु कुर्वन्ति कान्यसाध्विति विचारयन्। Mah.

RV.1.35.8=YV.34.24.

चतस्रः साविच्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः। यः अष्टौ प्रकाशितवान् दिशः। चतस्रो दिशः चतस्रोऽवान्तरदिशः। पृथिव्याः सम्बन्धिनीः। त्रीणि धन्वानीति शब्दसमाधिः। धन्व इत्यन्तरिक्षनाम तदुपलक्षिताबितरावपि लोकौ गृह्येते छत्रिणो यान्तीति यथा। यश्च त्रीन् लोकान् व्यख्यत्। यश्च योजनान् योजनगव्यूतिक्रोशादीन् मानविशेषान् व्यख्यत्। यश्च सप्तसिन्धून् सप्तसमुद्रान्. व्यख्यत्। सोऽयं हिरण्याक्षः हिरण्यसदृशाक्षः अमृतदृष्टिर्वा सविता देव आगच्छतु। किं कुर्वन्? इत्यत आह—स्थापयन् रत्नमयानि धनानि। हवींषि दत्तवते यजमानाय। वरणीयानि। U.

चतस्रः साविच्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः हिरण्यस्तूपदृष्टाः। स सविता देव आगच्छतु। 'इणो गा लुङि' (पा० २।४।४५) इतीणो गादेशः। किं कुर्वन्? हवींषि दत्तवते यजमानाय वरणीयानि रत्नानि ददत् स्थापयन् वा। कीदृशः? हिरण्यमिव कान्तियुक्ते अक्षिणी यस्य स हिरण्याक्षः अमृतदृष्टिर्वा। स कः? यः सविता पृथिव्याः सम्बन्धिनीः अष्टौ दिशः व्यख्यत् प्रकाशितवान्। यश्च त्रीणि धन्वानि लोकान् व्यख्यत्। धन्वेत्यन्तरिक्षनाम। तेन तदुपलक्षितावितरावपि लोकौ लक्ष्येते। छत्रिणो गच्छन्तीतिवत्। यश्च योजनानि योजनगव्यूतिक्रोशादीनध्वपरिमाणविशेषान् व्यख्यत्। यश्च सप्त समुद्रान् क्षीरोदाद्यान् व्यख्यत्। उपलक्षणमेतत्। सर्वजगत्प्रकाशकः सविता रत्नानि ददान आयात्वित्यर्थः। अख्यत् 'ख्या प्रकथने' 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३।१।५२) इति च्लेरङ् आलोपश्च धातूनामनेकार्थत्वादत्र प्रकाशनार्थो ग्राह्यः। त्री योजना 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घो विभक्तेः। धन्व सुपो लुक्। रत्ना सुप आकारः। दाशुषे 'दाश्वान्साह्वान्' (पा० ६।१।१२) इति निपातः। वार्याणि 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा० ३।१।१२४) इति वृणोतेर्ण्यत्। Mah.

RV.1.35.9 YV.34.25

सुवर्णपाणिः सविता। विविधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः उभे द्यावापृथिवी अन्तः। अधिकरणश्रुतेर्योग्यक्रियाया अध्याहारः। मध्ये स्थितः ईयते एति यदा। अथ तदा अपामीवां बाधते। अमीवा व्याधिम्। वेति विगतिकर्मा। गच्छति सूर्यरूपमवस्थाय। ततोऽस्तमनकाले। अभिकृष्णेन रजसा द्यामृणोति। अभिमृणोति अभिव्याप्नोति। कृष्णेन रजसा तमोलक्षणेन। द्यां द्युलोकम्। U.

प्रसविता सूर्यं सूर्यः विभक्तिव्यत्ययः। उभयोः द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये आगच्छति यदा तदा व्याधिमपबाधते अन्धकारलक्षणं रोगं निवर्तयति। अथ यदा वेति अस्तमयममयं गच्छति तदा कृष्णेन रजसा अन्धकारलक्षणेन द्युलोकमभिव्याप्नोति। कीदृशः सूर्यः ? हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः। विविधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः। उभे द्यावापृथिवी सप्तम्यर्थे द्वितीया। अन्तर्योगे वा। ईयते 'ईङ् गतौ' दिवादिः। Mah.

RV.1.35.10 YV.34.26.

द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते सामर्थ्यात्। यः अपगमयन् रक्षसः यातुधानांश्च असुखकारकान्। उदस्थात्। श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखानां यावन्तो दोषास्तावतः स्तुवन् उच्चारयन् गणयन् उपभोगार्थमित्यभिप्रायः। सोऽयं सविता हिरण्यहस्तः। हिरण्यदानार्थं हस्तौ यस्य स तथोक्तः। रूपेण वा स्तुतिः। असुरः 'रा दाने' असून् प्राणान्ददातीत्यसुरः। नीथा स्तुतिः। कल्याणस्तुतिः। साधु सुखयिता। स्ववान्। आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः। यातु आयातु। अर्वाङ्गच्छनः अस्मानभिमुखः। U.

यो देवो रविः राक्षसान् असुखकरांश्च अपगमयन् सन् उदस्थात् तदेति स देवः अर्वाङ्गच्छनः अस्मदभिमुखः आयात्वित्यर्थः। कीदृशो देवः ? हिरण्यहस्तः हिरण्यं दानार्थं हस्ते यस्य स तथोक्तः। रूपेण वा स्तुतिः। असून् प्राणान् राति ददातीत्यसुरः। नीथा स्तुतिः कल्याणस्तुतिः। साधु सुखयिता। स्ववान्स्ववान्। प्रतिजनं यो दोषः प्रतिदोषः तम्। श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखानां यावन्तो दोषास्तावतः उच्चारयन् उपभोगार्थमित्यभिप्रायः। स्ववान् यातु इत्यत्र 'दीर्घादटि समानपादे' (पा० ८।३।६) इति नस्य

रुत्वे भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि (पा० ८।३।१७) तस्य रोर्यादेशे 'हलि सर्वेषाम्' (पा० ८।३।२२) तस्य लोपः। रक्षस्शब्दस्य व्यत्ययेनाक्लीबत्वम्। Mah.

RV.1.35.11 -YV.34.27.

ये तव पन्थानः। वचनव्यत्ययः। हे सवितः! पूर्वेष्वपि कालेषु भवाः। अपांसुलाः साधुकृता धात्रा अन्तरिक्षे। तैः अस्मान् अद्य नयेति शेषः। पथिभिः साधुगमनैः अन्नपानप्रभूतैर्गच्छतः रक्ष च अस्मान्। अङ्गीकृत्य च ब्रूहि। यथा एते अस्मदीया इति। यद्वा यदस्माकं हितं पथ्यं तदुपदिश। हे दानादिगुणयुक्त! U.

हे सवितः! हे देव! पन्थानो मार्गा अन्तरिक्षे साधुकृता धात्रा वर्तन्ते। कीदृशास्ते? पूर्वेषु कालेषु भवाः पूर्व्याः। अरेणवः नास्ति रेणुर्यत्र अपांसुलाः। तैः पथिभिः मार्गैः अस्मान् अद्य नयेति शेषः। च पुनः गच्छतोऽस्मान् रक्ष पालय। अङ्गीकृत्य ब्रूहि एते मदीया इति। यद्वा उपदिशास्माकं यद्धितं पथ्यं तत्। यद्वा अधिकान् वद एते महायाज्ञिका दातार इत्यादि। किम्भूतैः पथिभिः? सुगैः सुखेन गम्यते येषु तैः अन्नपानप्रभूतैरित्यर्थः। अधिकरणे गच्छतेर्डप्रत्ययः। पूर्वैः कृताः पूर्व्यासः 'पूर्वैः कृतमिनियौ च' (पा० ४।४।१३३) इति यप्रत्ययः। Mah.

RV.1.36.9 =YV.11.37.

हे अग्ने! सङ्गत्य सीदस्व। यतः त्वं महानसि। दीप्यस्व। यतस्त्वम् अतिशयेन देवानामाप्यायिता। विसृज च विधूमम् अरोचनम्। मियेध्य। थमेध्य इति प्राप्ते छान्दसोऽपकर्षः। हे प्रशस्तलक्षण! दर्शनीयमाहुतिपरिणामभूतम्। 'इतो वा अयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भवति' इति श्रुतिः। U.

आग्नेयी बृहती प्रस्कण्वदृष्टा। तृतीयो द्वादशार्णोऽन्येऽष्टार्णाः। मेध्यशब्दस्य छान्दसो विप्रकर्षः। हे मियेध्य! हे मेध्य! यज्ञिय! यज्ञार्ह! हे प्रशस्त! उत्कृष्ट! अग्ने! त्वं संसीदस्व पुष्करपर्णे सम्यगुपविश। यस्त्वं महानसि अनेकक्रतुहेतुत्वात्। स त्वं शोचस्व 'शुच दीप्तौ' दीप्यस्व। कीदृशस्त्वम्? देवान् वेति तर्पयति देववीः 'वी कान्त्यादौ' क्विप्। अतिशयेन देववीः देववीतमः। किञ्च दर्शनीयमरोचनं धूमं विसृज। वीत्युपसर्गः सृजेत्यनेन सम्बध्यते। 'इतो वा अयमूर्ध्वꣳ रेतः सिञ्चति धूमꣳ सामुत्र वृष्टिर्भवति' इति श्रुतिः। Mah.

RV.1.36.13 YV.11.42

अथैनमित ऊर्ध्वं प्राश्रं गृह्णाति । ऊर्ध्व ऊ षु ण बृहती आग्नेयी । ऊर्ध्व-स्तिष्ठ । ऊ षु पादपूरणे । अस्माकमवनाय । कथमूर्ध्वस्तिष्ठ ? देवो न सविता-नकार उपमार्थीयः । देव इव सविता ऊर्ध्वः स्थितः अन्नस्य सम्भक्ता । भविष्यसीति शेषः । यस्माद् व्यञ्जकैर्द्रव्याणां रश्मिभिः । हविषां वोढृभिः सहितं विविधमाह्वयामः । तदूर्ध्वस्तिष्ठेति सम्बन्धः । ।

'ऊर्ध्वबाहुः प्राश्रं प्रगृह्णात्यूर्ध्व ऊ षु ण इति' (का० १६।३।८) प्रसारितबाहुः प्राश्रं पिण्डं गृह्णाति । अग्निदेवत्योपरिष्टाद्बृहती कण्वदृष्टा । चतुर्थः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः सोपरिष्टाद्बृहती । हे अग्ने ! अस्माकं रक्षणाय ऊर्ध्व एव सुतरामवस्थितो भव । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३। १३५) इति दीर्घस्तिष्ठा इत्यत्र । 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' (पा० ८।४।२७) इति न इत्यत्र णत्वम् । क इव ? देवो न सविता । न इवार्थे । सविता देव इव । यथा सविता देव ऊर्ध्वः सन्नस्मानवति तद्वत् । स त्वमूर्ध्वः सन् देव ! अन्नस्य दाता भवेति शेषः । 'वनु दाने' । यद्यस्मात्कारणाद् मन्त्राभिव्यञ्जकैः हव्यवाहकैर्ऋत्विग्भिः सह त्वा विविधमाह्वयामः । तस्मादूर्ध्व एव तिष्ठेति पूर्वत्रान्वयः । अञ्जन्ति व्यक्तीकुर्वन्तीत्यञ्जिनस्तैः । यद्वा अञ्जिभिर्द्रव्याणां व्यञ्जकं रश्मिभिः सहितं त्वा विह्वयामहे । कीदृशैरञ्जिभिः ? वाघद्भिः हविषां वोढृभिः । Mah.

RV.1.40.1 YV.34.56

ब्राह्मणस्पती बृहती । हे ब्रह्मणस्पते ! ऊर्ध्वो भव । आरब्धकार्यो भव । यस्माद् देवान् कामयमानाः यजमानाः त्वां भवन्तं याचामहे आगच्छेति । भवन्तमागच्छन्तमुपसङ्क्रम्य आगच्छन्तु । मरुतः कल्याणदानाः । त्वं च हे इन्द्र ! प्रकर्षेण शीघ्रो भव सहगमनाय । U.

ब्राह्मणस्पतिदेवत्या बृहती । हे ब्रह्मणो देवस्य ! (वेदस्य) पते ! पालक ! ऊर्ध्वः आरब्धकार्यो भव । यतो वयं देवान् कामयमानाः त्वां याचामहे, आगच्छेति । मरुतः भवन्तमागच्छन्तमुप समीपे आगच्छन्तु । किम्भूताः मरुतः ? मनं ददति ते सुदानवः । हे इन्द्र ! त्वमपि सहगमनाय प्रकर्षेण शीघ्रो भव । ान् कामयन्ते देवयन्ति ततः शतृप्रत्ययः 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।-८) 'न छन्दस्यपुत्रस्य' (पा० ७।४।३५) इति निषेधात् 'क्यचि च'

(पा० ७।४।३३) इतीत्वाभावः, 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७।४।३७) इत्यश्वाघयोरेवाकारविधानात् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' (पा० ७।४।२५) इति दीर्घोऽपि न स्यात् ? ईमहे याच्ञतिकर्मसु पठितः। 'ई गतौ' दिवादित्वादागतस्य श्यनश्छान्दसो लोपः। सुदानवः, 'दाभाभ्यां नुः' (उणा० ३।३२) प्राशूः आशुशब्दे दीर्घश्छान्दसः। भवा संहितायां 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति दीर्घः। Mah.

RV.1.40.3=YV.33.89.

अस्मदीयं यज्ञं प्रति आगच्छतु। बृहस्पतिः। प्रैतु च देवी वाक्। शोभना सत्यवती त्रयीलक्षणा। कं प्रत्यागच्छतु ? इत्यत आह। अभि पुत्रं महावीरं वा। नृभ्यो हितमनुग्राहकम्। ब्रह्मपङ्क्तिसाधकम्। पङ्क्तिपावनमित्यर्थः। किञ्च देवा यज्ञं नयन्तु अस्माकम्। U.

कण्वदृष्टा वैश्वदेवी। ब्रह्मणो वेदस्य पतिः हिरण्यगर्भः अस्माकं यज्ञमच्छ यज्ञाभिमुखं प्रकर्षेणागच्छतु। ब्रह्मणस्पतिः 'ब्रह्मणः पाता पालयिता वा' (निरु० १०।१२) इति यास्कः। तथा देवी देवतात्मा प्रियसत्यस्वरूपा तस्यैव वाक् त्रयीरूपा यज्ञं प्रैतु। किञ्च देवा यष्टव्या अस्मान् यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु। यज्ञं कारयन्त्वित्यर्थः। कीदृशं यज्ञम् ? विशेषेणेरयति वीरस्तं शत्रूणां विशेषोन्मूलयितारम्। 'वीरो वीरयत्यमित्रान्' (निरु० १।७) इति यास्कः। नर्यं नृभ्यो मनुष्येभ्यो हितम् 'उगवादिभ्यः' (पा० ५।१।२) इति यत्। इन्द्रस्य पुरोडाशः, हर्योर्धानाः, पूष्णः करम्भः, सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या एषा हविःपङ्क्तिः। द्विनाराशंसं प्रातःसवनम् द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयं सवनम्, एषा नाराशंसपङ्क्तिः। त्रीणि सवनानि पशुरुपवसथ्यः पशुरनुबन्ध्यः एषा सवनपङ्क्तिः। एताभिः पङ्क्तिभी राधः समृद्धिर्यस्य पङ्क्तयो राध्यन्ते साध्यन्ते यत्रेति वा पङ्क्तिराधाः तम्। ब्रह्मणस्पत्यादयः ईदृशं यज्ञमस्माभिः कारयन्त्विति सर्वार्थः। Mah.

RV.1.40.5=YV.34.57.

नूनमिति पादपूरणः। प्रोच्चारयति। ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रमुक्थ्यम्। उक्थ्यमिति शस्त्रमुच्यते तत्र सञ्जमन् मन्त्र उक्थ्यः। कथम्भूतोऽसौ मन्त्रः ?

यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रश्च वरुणश्च अर्यमा च अन्ये देवाश्च ओकांसि । ओक इति निवासनाम । निवासानि[1] चक्रिरे कृतवन्तः । ।

ब्रह्मणस्पतिः नूनं निश्चितमुक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं प्रकर्षेणोच्चारयति । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रः, वरुणः, मित्रः, अर्यमा अन्ये च देवाः निवासान् कृतवन्तः । सर्वदेवाधारभूतं शस्त्रं पठनीयं मन्त्रवदित्यर्थः । Mah

RV 1.44.13 YV 33.15

हे अग्ने ! श्रुधि शृणु । 'श्रुशृणु' इत्यादिना धिभावः । मत्वरं यज्ञमाग्नेयम् । हे श्रुत्कर्ण ! शृण्वतः कर्णावर्थिनां वचांसि यस्य स तथोक्त ! त्वयि श्रुतवति वोढृभिर्देवैः । सयावभिः । 'या प्रापणे' वनिप् । समानप्राप्तिभिः सहिताः । आसीदन्तु बर्हिषि । मित्रः अर्यमा च अन्ये च । प्रातर्यावाणः प्रातरेव हविः प्राप्तिर्येषां ते तथोक्ताः । ।

शृण्वतः इति श्रुतौ अर्थिवचः श्रोतारौ कर्णौ यस्य स श्रुत्कर्णः । हे श्रुत्कर्ण ! देवैः सह त्वं यज्ञं शृणु । कीदृशैर्देवैः ? हवींषि वहन्ति ते वह्नयस्तैः । सह यान्ति ते सयावानः तैः । किञ्च मित्रः अर्यमा प्रातर्यावाणश्च देवाः बर्हिषि आसीदन्तु उपविशन्तु । प्रातर्यान्ति हविः प्राप्नुवन्ति प्रातःसवने येषां हविःप्राप्तिस्ते । Mah

RV.1.45.6 YV.33.11.

हे अग्ने ! चित्रश्रवस्तम ! चित्रं नानारूपं श्रवो धनमतिशयेन यस्य स चित्रश्रवस्तमः तस्य सम्बोधनं हे चित्रश्रवस्तम ! त्वाम् आह्वयन्ति मनुष्येषु मध्ये व्यवस्थितम्, मनुष्याः । कथम्भूतम् ? शोचिष्केशम्-शोचन्ति दीप्यन्ते ज्वालाः केशस्थानीयाः अस्येति शोचिष्केशः । हे पुरुप्रिय ! बहवो यजमानाः प्रिया अस्य । बहूनां यजमानानां वा प्रियः । बहु वा हविः प्रियमस्येति समासविशेषाः । तस्य सम्बोधनं हे पुरुप्रिय ! किमर्थमाह्वयन्ति ? हव्याय वोढवे हवींषि वोढुं परिणामः[2] U.

---

[1] निवास is in the masculine gender and the reading should therefore be निवासान्

[2] परिणामः does not give any sense. The reading in the original is हव्याय वोढवे. The commentator means to say that the accusative should have been used: हवींषि वोढुम् so I suggest विभक्तिविपरिणामः for परिणामः ।

चित्रं नानाविधं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवाः, अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमस्तत्सम्बुद्धिः। पुरुप्रिय! पुरूणां बहूनां यजमानानां प्रियः। यद्वा पुरवः प्रिया यस्य, पुरु बहु हविः प्रियं यस्येति वा हे पुरुप्रिय! हे अग्ने! प्रजासु ऋत्विग्यजमानाः त्वाम् आह्वयन्ति। 'ह्वेञ् आह्वाने' 'ह्वः सम्प्रसारणम्' (पा० ६।१।३२) इति शपि सम्प्रसारणं गुणश्च। किं कर्तुम्? हव्यं वोढुं प्राप्तुम्। विभक्तिव्यत्ययः। 'तुमर्थे सेसेन्' (पा० ३।४।६) इति तुमर्थे तवेप्रत्ययः। Mah.

RV.1.46.15 - YV.34.28.

आश्विनी गायत्री। उभौ सोमं पिबतं हे अश्विनौ! पीत्वा च सोममुभावपि अस्मभ्यं शरणं दत्तम्। किञ्च अविद्रियाभिः 'दृ विदारणे' अविदीर्णाभिः अनवखण्डिताभिरूतिभिरवनैः रक्षतमिति शेषः। U.

आश्विनी गायत्री। हे अश्विनौ! उभौ द्वावपि युवां पिबतम्। सोममिति शेषः। द्वौ युवाम् अस्मभ्यं शरणं सुखं वा यच्छतम्। काभिः सह? अविदीर्णाभिः अखण्डिताभिरूतिभिः, अवनैः पालनैः सह। सुखं दत्तं पालयतं चेत्यर्थः। उभा अश्विना विभक्तेराकारः। विदीर्यन्ती?(न्त इ)ति विद्रियाः 'दृ विदारणे' औणादिक इयक् प्रत्ययः। Mah.

[1]RV.1.50.1 YV.7.41; 8.41; 33.31.

दाक्षिणानि जुहोति। सौरी गायत्री। उदित्ययमुपसर्गो वहन्तीत्यनेन सम्बध्यते। उद्वहन्ति। कम्? तं सूर्यम्। जातप्रज्ञानम्। दातारं द्युस्थानं वा। रश्मयः। किमर्थमुद्वहन्ति? दर्शनाय। विश्वाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। विश्वस्य जगतः। U.

'शालाद्वार्ये दाक्षिणहोमो वासः प्रबद्धꣳ हिरण्यꣳ हवन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति' (का० १०।२।४।५) वस्त्रबद्धं स्वर्णं जुह्वां निधाय शालाद्वार्येऽग्नौ चतुर्गृहीताज्येन दाक्षिणसंज्ञो होमः कार्यः। सौरी गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा। तृतीयः पादः सप्तार्णः। उनिपातः पादपूरणः। त्यमिति

[1] In 7.41 and 33.31 YV. adds the word स्वाहा to the stanza of the RV. In 8.41 YV. adds उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय at the end, to the stanza of the RV.

स्यच्छन्दश्छान्दसः तच्छब्दार्थे । रश्मयः तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुद्वहन्ति । 'देवो दानाद् द्योतनाद्वा' (निरु० ७।२०) इति यास्कः। किम्भूतं सूर्यम् ? जातवेदसं जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् । किमर्थमुद्वहन्ति ? विश्वाय दृशे। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। विश्वस्य दर्शनाय जगत् द्रष्टुम् इत्यर्थः। 'दृशे विख्ये च' (पा० ३।४।११) इति तुमर्थे निपातः तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु । Mah.

YV.8.41

विषुवति ग्रहं गृह्णाति। उदुत्यं जातवेदसम्। व्याख्यातम्। देवार्थे तु । U.

'उदुत्यमिति ग्रहग्रहणमिति' (का० १३।२।११) गवामयनाख्यस्य संवत्सरसत्रस्य विषुवन्नामके मध्यमेऽहनि सौर्यपशूपालम्भात्प्राग्मनिग्राह्य-ग्रहणं कार्यम्। सौरी गायत्री। देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते (अ ७। क० ४१) तं प्रसिद्धं जातानां प्रजानां ज्ञातारं जातप्रज्ञं वा देवनशीलं सूर्यं केतवः प्रज्ञाहेतवः किरणा उ आशु उदयाचलादुद्गमयन्ति । किमर्थम् ? विश्वाय। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। विश्वस्य दर्शनाय सर्वं जगद्द्रष्टुमित्यर्थः। Mah.

[1] RV.1.50.3 YV.8.40

'दृशिर् प्रेक्षणे' अस्य कर्मणि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने छान्दसं रूप-मदृश्रमिति। दृश्यन्ते अस्य सूर्यस्य प्रज्ञानकृतत्वात् केतवो रश्मयः। केतु-रिति प्रज्ञानामसु पठितम्। वि इत्यनर्थको निपातः। अथवा व्यदृश्रमिति सम्बन्धः जनान् अनु अनुगताः। भ्राजन्तो देदीप्यमानाः। कथम्भूता दृश्यन्ते ? अग्नय इव । U.

अतिग्राह्यमन्त्रः। सूर्यदेवत्या गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा यजुरन्ता। दृशेर्लुङि 'इरितो वा' (पा० ३।१।५७) इति च्लेरङादेशे 'ऋदृशोऽङि गुणः' (पा० ७।४।१६) इति उत्तमैकवचने अदर्शमिति प्राप्ते 'लोपस्त आत्मनेपदेषु', 'शीङो रुट्, वेत्तेर्वि-भाषा', 'बहुलं छन्दसि, (पा० ७।१।६-७-८), इति दृशेरुत्तरस्य मिथादेश-

---

[1] YV. adds उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय। सूर्य भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् at the end, to the stanza of the RV.

स्यामो रुडागमो धातोर्गुणाभावश्छान्दसः। अदृश्रमिति रूपम्। कर्मणि लुङि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने द्रष्टव्यमदृश्यन्तेत्यर्थे। वीत्युपसर्गोऽदृश्रमित्यनेन सम्बध्यते। केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम्। अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञाहेतवः सर्वपदार्थज्ञानकृतो रश्मयः किरणाः। जनाननु सर्वप्राणिनोऽनुगताः। वि अदृश्रम् विशेषेणादृश्यन्त। सूर्यकराः सर्वजनानुगता व्यापका दृश्यन्त इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः, भ्राजन्तो ज्वलन्तोऽग्नयो वह्नयो यथा जनानुगता दृश्यन्ते तद्वत्। Mah.

RV.1.50.4 YV.33.36.

यस्त्वं तरणिरसि। तूर्णं वर्तसे। सर्वदर्शनीयश्चासि। ज्योतिषश्च कर्तासि। हे सूर्य! तं त्वां प्रति तथा ब्रूमः त्वमेव विश्वं सर्वम् आभासि दीपयसि। रोचनं दीप्तम् अग्निविद्युद्ग्रहतारकारूपं त्वदीयमेवैकं ज्योतिः सर्वत्राभातीत्यर्थः। U.

प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक्। हे सूर्य! त्वं तेजसः कर्तासि। विश्वं प्रकाशयसि च। अग्निविद्युन्नक्षत्रचन्द्रग्रहतारकादिषु त्वदीयं तेज इत्यर्थः। कीदृशं विश्वम्? दीप्यमानं स्वप्रकाशेनेति भावः। कीदृशस्त्वम्? तरणिः तरत्यतिक्रामति नभोवर्त्मेति तरणिः। 'अर्त्यवितृभ्योऽनिः (उणा० २।६८) इति तरतेरनिप्रत्ययः। विश्वदर्शतः विश्वस्य दर्शनीयः। दृशेरतच्। Mah.

RV.1.50.6 YV.33.32.

गायत्री। सर्वमेधाग्निश्चीयते। तेन रूपेण आत्मानं सम्पाद्य क्षिप्रं यजमानो मोक्षं प्राप्नोति तदिह प्रार्थ्यते। येन हे पावक! पावयितः! येन दर्शनेन। भुरण्यन्तं जनान् अनु। शकुनिः क्षिप्रपाती भुरण्युरित्यभिधीयते। सर्वमेधायाजिनो जनान् अनुभुरण्यन्तं पक्षिरूपेणात्मानं सम्पाद्य क्षिप्रं गच्छन्तमित्यर्थः। त्वं हे वरुण! सूर्य! पश्यसि। तदोऽध्याहारेण वाक्यपरिपूर्तिः। येन जनान् अनुभुरण्यतः पश्येति। U.

प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणपुरोरुक्। सर्वमेधे पक्ष्याकारेणाग्निश्चीयते। तद्रूपमात्मानं सम्पाद्य मुक्तिमाप्नोति तदत्र प्रार्थ्यते। हे पावक! शोधक! येन दर्शनेन त्वं भुरण्यन्तमनुपश्यसि। क्षिप्रपाती पक्षी भुरण्युः। भुरण्युमात्मानं करोति भुरण्यति, भुरण्यतीति भुरण्यन् तम्। क्विबन्तात् शतृप्रत्ययः। सर्वमेधयाजिनं भुरण्युपक्षिरूपमात्मानं कृत्वा स्वर्गच्छन्तं येन

चक्षमानूपश्यसीत्यर्थः । तेन चक्षसा जनानस्मानपि अनुग्रयतः हे वरुण ! त्वं पश्य । वरुणः सूर्यः ।

उत्तरमिति । उद्वयमनुष्टुप् सौरी । उदः अगन्मेत्याख्यातेन सम्बन्धः । उद्गताः स्म वयं तमसो ऽपि तमोबहुलादस्माल्लोकात् । स्वर्गं लोकं पश्यन्तः । उद्गततरमस्माल्लोकात् । ततोऽपि देवं सूर्यम् । देवेषु । उदगन्म । ज्योतिः उत्तमं सर्वेभ्यो ज्योतिर्भ्यः । ।

'सोमवद्युत्क्रमणमागमनं च' (का० १६।५।१७) सोमवदिति उद्वयमिति मन्त्रेण जलान्निष्क्रमणम् । 'अपाम सोममसृता अभूम' इति जपतां सर्वेषां त्रिपद्युदकसमागमनमिति सूत्रार्थः । सूर्यदेवत्यानुष्टुप् प्रस्कण्वदृष्टा । वयं तमसः सकाशात्तमोबहुलादस्माल्लोकात् उद्गताः निर्गताः । गमेर्लङि शपि लुप्ते मस्य नः । कीदृशा वयम् ? उत्कृष्टतरं स्वर्गम् ईक्षमाणाः । किञ्च देवलोके सूर्यं देवं पश्यन्तः सन्त उत्तमं ज्योतिर्ब्रह्मरूपं प्राप्ताः ।

RV.1.62.1 YV 34.16

ऐन्द्री त्रिष्टुप् । प्रजानीमः । बलमाविष्कुर्वते । बलम् । आपाद्यं स्तोमम् । देवाय । कथमिव ? अङ्गिरसा तुल्यप्रज्ञानाय च । शुश्रूकाभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः । स्तुवते स्तुवन्तीति विभक्तिव्यत्ययः सामर्थ्यात् । ऋग्मियाय स्तुतिमयाय, अर्चनीयाय च । वयमुच्चारयामः । मन्त्रम् । नृरूपाय । शौर्यबलदानादिलक्षणख्यातये । ।

ऐन्द्री त्रिष्टुप् । वयम् इन्द्राय इन्द्रार्थं स्तोमं त्रिवृदादिकं जानीमः । किम्भूतं स्तोमम् ? बलहेतुम् । मन्त्रञ्च । उच्चारयाम । धातूनामनेकार्थत्वादर्चतिरुच्चारणार्थः । अङ्गिरस इव । तद्यथा स्तोमो ज्ञातो मन्त्रश्च पठितस्तस्मै तद्वत् । किम्भूतायेन्द्राय ? शवमानाय शवो बलमात्मन इच्छति शवस्यति शवस्यतीति शवसानः तस्मै । बलमभिलषमाणाय । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) इति क्यच् तदन्ताच्छानच् शप् 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।२७) इति तस्य लुक् 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११७) इति तस्य शानचोऽप्यार्धधातुकत्वात् 'क्यस्य विभाषा' (पा० ६।४।५०) इति क्यचो लोपः शवसान इति सिध्यति । पुनः कीदृशाय ? गिर्वणसे गिरा स्तुत्या वनयति सम्भाजयति आत्मानमभिलषितदानात्स्तोतृभ्य इति

गिर्वणाः । गोःशब्दोपपदाद् वनोतेर्ण्यन्तादसुनि वनेर्घटादित्वेन मित्सं-ज्ञत्वात् ह्रस्वत्वं णिचो लोपः । गीर्वणा इति प्राप्ते दीर्घाभावश्छान्दसः । यद्वा स्वार्थे णिच् । गीर्भिरेनं देवा भजन्तीति गिर्वणाः तस्मै । गीर्वाणशब्देन समानार्थो गिर्वणःशब्दः । पुनः किम्भूताय ? शोभनाभिः स्तुतिभिः । स्तुवते स्तौतीति स्तुवन् तस्मै । यजमानानिति शेषः । तदुक्तं 'त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम्' (YV. ६।३७) इति । पुनः कीदृशाय ? ऋङ्मयाय वेदमयाय । मयडर्थे छान्दसो मियट् । यद्वा 'ऋच् स्तुतौ' इत्यस्माद्भावे औणादिको मक् कुत्वं जश्त्वम् । ऋङ्मः स्तुतिः । तमर्हति ऋङ्मियः अर्हार्थे घच् । स्तुति-योग्याय । पुनः कीदृशाय ? नरे नररूपाय । नृशब्दस्य ङे परे छान्दसो गुणः । पुनः कीदृशाय ? शौर्यदानबलादिभिर्लब्धख्यातये । Mah.

RV.1.62.2. YV.34.17.

ऐन्द्री त्रिष्टुप् । सामर्थ्याद् द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते । येन साम्ना । अस्माकम् । पूर्वे । पितरः । आत्मसत्तत्त्ववेदिनः । स्तुवन्तः । अङ्गिरसः ऋषयः । आदित्यरश्मीन् । लब्धवन्तः । स हि साम्नां लोकः । तत्साम । प्रभरध्वमाहरध्वम् । वः यूयम्, प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने व आदेशः । हे पुत्रपौत्रप्रपौत्राः ! महते इन्द्राय । महत्त्वम् । अन्नम् । आङ्गूष्यं स्तोमस्य च हितं साम । प्रभरध्वम् । बलमभिलषमाणाय । U.

महते । बलमभिलषमाणाय । इन्द्राय । महत् । अन्नम् । यूयम् । प्रहरत समर्पयत । यूयमित्यर्थे व इत्यव्ययम् । मुनीनां पुत्रादीन् प्रति वचः । अङ्गूषाय हितं साम । उच्चारयत । अस्माकम् । पूर्वे । पितरः अङ्गिरसः । येनान्नेन । साम्ना च । स्तुवन्तः सन्तः । सूर्यकिरणान् । लेभिरे । स हि साम्नां लोकः । तत्साम प्रभरध्वम् । कीदृशा अङ्गिरसः ? पदमात्मस्वरूपं जानन्तीति पदज्ञाः । Mah.

RV.1.71.8 YV.33.11.

मरुत्वतीया त्रिष्टुप् । व्यवहितपदप्रायः । आहुतिपरिणामवादिनी । आ उपसर्गः आनट् इत्यनेनाख्यातेन सम्बध्यते । यदा । अन्नाय । नितरां गिरतः देवतादेशेन क्षिप्रम् । मन्त्रैः संस्कृतम् । जगदुत्पत्तिबीजम् । अग्निम् । आनट् अश्नोतेरिदं रूपम्, व्याप्नोति । ततोऽपि रेतो मध्य-

स्थानं व्याप्नोति विपन्नलक्षणं तेजः । यौरपि तस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्य निकट एव । वर्तते । तत् । घर्मिः । धनं तस्य हेतुभूतम् । प्रशस्यम् । परिपक्वं रसम् । मुहुः ध्यातीयम् । सर्वोऽपि वृष्टिमभिलषति । जनयति अष्टभिर्मासैः । सूदयन्न । 'षूद क्षरणे' निष्पन्नमुदकं चतुर्भिर्मासैः क्षरति च वृष्टिद्वारेण । ।

त्रिष्टुप् परोऽग्रदृष्टा मरुत्वतीयग्रहपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व इत्यस्याः (YV. ७।३५) स्थाने । आ उपसर्गः आनडित्यनेन सम्बध्यते । यदा । तेजसो हेतुभूतं हविः । नृपतिं नुर्यजमानस्य पालकमग्निम् । अश्नुते, व्याप्नोति । यदाग्नौ हविर्हूयत इत्यर्थः । तदाग्निः । जगतोऽग्रभूतं जलम् । पौरमीके । प्रथमा षष्ठ्यर्थे । दिवः समीपे । अन्तरिक्षे । जनयति । मेघरूपेण च पुनः सूदयति क्षरति वृष्टिद्वारेण । 'षूद क्षरणे' । कीदृशं तेजः ? वृष्णः । देवतोद्देशेनाग्नौ सिक्तं हुतम् । मन्त्रसंस्कृतम् । कीदृशं रेतः ? बलहेतुभूतम् । निर्दोषम् । 'अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु' (पा० ३।१।१०१) इति गर्ह्येऽवद्यमिति निपातः । न अवद्यमनवद्यमगर्ह्यं प्रशस्यम् । पुत्रतुल्यं परिपक्वरसम् दृढमित्यर्थः । मुहुः आ समन्तात् ध्यायते चिन्त्यत इति ध्याय्यं चिन्तनीयम् । सर्वो वृष्टिमिच्छति । हविषा तर्पितोऽग्निरष्टमासैर्जलं निष्पाद्य वर्षासु वर्षतीत्यर्थः । व्यवहितपदो मन्त्रः । Mah.

RV 1.74.1 YV 3.11

अथ यजमानाग्न्युपस्थानम् । उपप्रयन्तो अध्वरं सुपोषः पोषैरित्यन्तं देवानामार्षम् । आग्नेयी गायत्री । उपगच्छन्तः । यज्ञम् । आपम् । ब्रूयाम । अग्नये । दूरेऽपि स्थिताय । अस्माकञ्च मन्त्रम् । शृण्वते । अस्मन्मन्त्रश्रवणादभिमुखायेत्यर्थः । U.

'सायमाहुत्याᳪ हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेण न वा तिसृभिरुपप्रयन्तो ११ अस्य प्रत्ना १६ परिते ३६ चित्रावसविति १८ चेति' (का० ४।१२।१-२) आहवनीयगार्हपत्यावग्नी उपप्रयन्तो अध्वरमित्यारभ्य सुपोषः पोषैरित्यन्तं २७ बृहदुपस्थानं देवदृष्टम् । आग्नेयी गायत्री गोतमेनापि दृष्टा । आहवनीयोपस्थानमन्त्रा आदौ । वयमनुष्ठातारोऽग्नयेऽमुयं मन्त्रं मननेन त्राणकरं शब्दसमूहमुच्याम । किम्भूता वयम् ? यज्ञमुपगच्छन्तः । किम्भूतायाग्नये ? दूरे । अस्माकम् । समीपे इति शेषः । दूरे समीपे

त्वास्मदीयं वाक्यं श्रोतुमुद्युक्ताय। वोचेमेति वक्तेराशीर्लिङि परस्मैपदोत्त-मबहुवचने परे 'लिङ्याशिष्यङ्' (पा० ३।१।८६) इत्यङ्। यासुट् 'अतो येयः' (पा० ७।२।८०) 'वच उम्' (पा० ७।४।२०) 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११७) इति सार्वधातुकत्वात् 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' (पा० ७।२।७९) इति सलोपः। यलोपः। वोचेम। अस्मे 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति शेआदेश आमः। Mah.

RV.1.75.5 YV.33.3.

मैत्रावरुणी गायत्री। यज। अस्माकम्। मित्रावरुणौ। यज च। देवान्। यज च। यज्ञम्। महान्तम्। हे अग्ने! यज च। स्वकीयं, गृहम्। U.

गायत्री गोतमदृष्टा मैत्रावरुणस्य पुरोरुक्। अयं वामित्यस्याः (YV.७।९) स्थाने। हे अग्ने! अस्माकम्। मित्रावरुणौ। यज। यज देवान्। यज महद् यज्ञम्। स्वं गृहं यज। Mah.

RV.1.79.4 YV.15.35.

उष्णिक्। हे अग्ने! यस्त्वम्। अन्नस्य। गोभिः संयुक्तस्य। ईश्वरः। हे बलस्य पुत्र! सह इति बलनाम। यहुरिति पुत्रस्य नाम। मथ्यमानो जायते तस्मादेवमाह सहसस्पुत्रमित्यादि। स त्वम्। अस्मभ्यम्। देहि। हे जात-वेदः! महत्। अन्नलक्षणं धनं गोभिः संयुक्तम्। U.

'अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽग्ने वाजस्येति' (का० १७।१२।१३) गायत्रीभ्योऽपरास्तिस्रः उष्णिक्संज्ञा इष्टका अग्न इति ऋक्त्रयेणोपद-धातीति सूत्रार्थः। उष्णिहस्तिस्रः। हे अग्ने! बलस्य पुत्र! सह इति बल-नाम, यहुरिति पुत्रनाम। मन्थनाज्जायमानत्वाद्बलस्य पुत्रत्वम्। सहसस्पुत्र-मित्युक्तश्च। हे उत्पन्नज्ञान! अस्मभ्यम्। महत्। धनम्। देहि। कीदृशस्त्वम्? धेनुयुक्तस्य, अन्नस्य, ईश्वरः। अत एव धनं गाश्च देहीत्यर्थः। Mah.

RV.1.79.5 YV.15.36.

स उक्तगुणः। दीप्यमानः। उपकारभूतः वासयिता वा। मेधावी। अग्निः। स्तुत्यः। वाचा त्रयीलक्षणया। तत्रार्थवादः प्रत्यक्षकृतः ततो भिन्नं वाक्यं नेयम्। धनवत्। अस्मदर्थम्। हे बहुमुख! अनीकं मुखम्। पुरु बहु-नाम। 'यतो ह्येव कुतश्चाग्नावभ्यादधाति तत एव प्रदहति' इति श्रुतिः।

दीप्यस्व । एकं वाक्यं कृत्वा व्याख्यायते यत्तदोर्व्यत्ययेन । वसु धनं ताप-पाकप्रकाशादिरूपकारकः । क्रान्तदर्शनः । अग्निः । स्तुत्यः ऋषिभिः । वाचा । तं त्वां मर्यामि । धनवन् । अस्मदर्थम । पूर्वशोक ! दीप्यस्व ।

हे पूर्वशोक ! पूरु बहु शोकः सत्त्वं यस्य तत्सम्बुद्धिः । सर्वदाहकत्वात् । 'यतो ह्येव कुतश्चाप्रावश्यादभाति तत एव प्रदहति' इति श्रुतेः । हे बहु-मुख्याग्ने ! अस्मदर्थं रयिवत् धनवत् यथा तथा स त्वं दीप्यस्व । दिवेः शपः श्लुः द्वित्वम् 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः । 'लोपो व्योर्वलि' (पा० ६।१।६६) इति वलोपः । रयिर्विद्यते यत्र कर्मणि रेवत् 'रयेर्मतौ' (पा० ६।१।३७) इति सम्प्रसारणम् । तथा त्वया हवि-र्दीयं यथास्माकं धनाभिवर्धनं स्यात् । स पूर्वोक्तः । कीदृशस्त्वम ? दीप्य-मानः । निवासहेतुः । क्रान्तदर्शी । अग्निः अग्रे नयतीत्यग्रणीः । प्रथमं यज्ञ-प्रवर्तक इति भावः । ऋषीलक्षणया वाचा ईडितुं योग्यः स्तुत्यः । औणादिक एन्यः । Mah.

RV.1.79.6 YV.11.[illegible]

यस्त्वं क्षपयिता । हे राजन् ! रक्षसाम । स्वात्मनैव स्वभावत एव । हे अग्ने ! वस्तोः सह सम्बन्धिनां रक्षसाम् । उत अपि । उषसः सम्बन्धिनां सः । हे वज्रदंष्ट्र ! तिग्ममिति वज्रनाम । जम्भेति दंष्ट्रानाम । रक्षसः । दह । प्रत्येकम् । U.

हे दीप्यमान ! हे तिग्मजम्भ ! तिग्मा तीक्ष्णा जम्भा दंष्ट्रा यस्य । यद्वा तिग्ममिति वज्रनाम । हे वज्रदंष्ट्र ! अग्ने ! वस्तोः अयःसम्बन्धिनः उतापि उषःकालसम्बन्धिनो राक्षसान् स त्वं प्रतिदह प्रत्येकं भस्मीकुरु । लिङ्गव्यत्य-येन रक्षःशब्दस्य पुंस्त्वम् । 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १।४।८१) इति प्रत्युपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वम् । कीदृशस्त्वम् ? आत्मनापि स्वभावतोऽपि । क्षपः क्षपयतीति क्षपः 'क्षप क्षेपे' चुरादिः पचाद्यच् । स्वभावतो रक्षसां क्षप-यिता । 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' (पा० ६।४।१४१) इत्यात्मन आकारलोप-स्तृतीयैकवचने । Mah.

RV.1.82.2 YV.3.51.

आहवनीयमुपतिष्ठते । ऐन्द्री पङ्क्तिः । पितृयज्ञे पितर उच्यन्ते । अक्षन् अदेर्लुङि घस्लादेशः । अदितवन्तः भुक्तवन्तः पितरः । कथं ज्ञायत

इति चेत् ? अमीमदन्त हि 'मद तृप्तौ' हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मात्तृप्तास्तस्माद् भुक्तवन्त इत्यनुमानम्। तृप्तिविशेषणान्युत्तराणि। अवाचीनमक्षविक्षिप्रियाः ? अन्नभक्तीरुपस्मृत्य अधूषत। 'धूञ् कम्पने' धुनन्ति गात्राणि। किञ्च अस्तोषत स्वभानवः। प्रियाः अन्नभक्तीरुपस्मृत्य दातृन् स्तुवन्ति। अहो दत्तमहो दत्तं स्वाद्वन्नं बहु इति। स्वभानवः स्वयंदीप्ताः अन्नविस्मयात्। प्राप्तप्रज्ञाः मेधाविनः। नवतमया अपूर्वया मत्या स्तुवन्तीत्यनुवर्तते। एवं पितॄनुपलभ्यार्थेन्द्रमाह। योजयामि क्षिप्रम्। नु क्षिप्रनाम। हे इन्द्र ! तव हरितवर्णौ अश्वौ स्वभूतौ। तवापि गमनकालः प्राप्तः। U.

ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्मणि आहवनीयोपस्थानम्। यस्या अष्टाक्षराः पञ्चपादाः सा पङ्क्तिः। 'यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदञ्चोऽक्षन्नमीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्यामिति (का० ५।६।२१) पितृयज्ञाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविःस्वरूपमन्नमक्षन् भक्षितवन्तः। कथमेतदवगम्यते ? हि यस्माद् हर्षं प्राप्ताः। अस्मदीयां भक्तिमवगम्य प्रीतियुक्ताः सन्तः स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः। यद्वा प्रियास्तनूरवाधूषत। किञ्च स्वयंदीप्तियुक्ताः मेधाविनः सन्तः नवतमया मत्या बुद्धया युक्ताः स्तुतिं कृतवन्तः। अहो स्वाद्वन्नं बहु दत्तमहो भक्तिरित्याद्यभिधानं स्तुतिः। अतो हे इन्द्र ! क्षिप्रं तव हरी एतन्नामकौ हरितवर्णावश्वौ गमनाय रथे योजय। तवाभीष्टायाः पितृतृप्तेः सम्पन्नत्वात्तैः पितृभिः सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थः। अक्षन्-अदेर्लुङि 'लुङ्सनोर्घस्लृ' (पा० २।४।३७) इति घस्लादेशः। 'मन्त्रे घस—' (पा० २।४।८०) इत्यादिना च्लेर्लुक्। 'गमहन् ' (पा० ६।४।९८) इत्युपधालोपः। 'खरि च' (पा० ८।४।५५) इति चर्त्वम्। 'शासिवसि' (पा० ८।३।६०) इति षत्वम्। अडागमः। अमीमदन्त 'मद तृप्तियोगे' चुरादिरात्मनेपदी लुङि णिलोपादौ रूपम्। अधूषत 'धूञ् कम्पने' लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः। मती 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति तृतीयाया पूर्वसवर्णदीर्घः। योज 'युजिर् योगे' ण्यन्ताल्लोटि 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' (पा० ६।४।५१) इति णिलोपः। 'द्व्यचोतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः। Mah.

RV.1.82.3;10.158.5 YV.3.52.

शोभनदर्शनम्। त्वाम्। वयम्। हे धनवन् ! वन्दिषीमहि 'वदि अभि-

वादनस्तुत्योः' अभिवादयामः। अभिवादनमाह। प्रयामि। निश्चयेन। पूर्णरथ नीडः सन्। बन्धुरशब्दो रथनीडवचनः। स्तनश्च स्तोतृभिः। वशान 'वश कान्तौ' कामान्। अनुप्रयामि। यत एवमतो योजयामि क्षिप्रम्। इन्द्र ! ते हरी।।

हे मघवन् ! वयम्। त्वाम्। स्तनिकनोति भूयाम्सस्याशाम्यते। किम्भूतं त्वाम्? सुष्ठु सम्यक् पश्यति सुसंदृक् तं शोभनदर्शनम्। अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारम्। इत्थमस्माभिः स्तुतः त्वम्। कामयमानान् यजमानान्। लक्षीकृत्य। अवश्यम्। गच्छसि। किम्भूतः? पूर्णबन्धुरः। बन्धुरशब्दो रथनीडवाची। स्तोतृभ्यो देयधनैः सम्पूर्णरथनीडोपेतो भूत्वा गच्छसि। हे इन्द्र ! स त्वं ते हरी योजेति पूर्ववत्। Ma

[1] RV 1.82.3 VS 3.52

तृतीयो मन्त्रविकल्पः। इत्थमुच्च एवार्थे। इन्द्रमेव। हरितवर्णा-वश्वौ। प्रापयतः। अत्र 'ऋक्सामे वै हरी' इति श्रुतेः द्विवचनान्तहरिशब्दस्य ऋक्सामवाचकत्वाद्धरितवर्णावश्वाविन्द्रमेतं वहतमिति व्याख्यानं न घटते। हरितवर्णयोरश्वयोः सर्वत्र सुलभत्वात्। इन्द्राश्वयोर्हरितवर्णत्वमप्रसिद्धम् 'मयूररोमभिः पृषती अभूताम्' इत्यादिश्रुतेर्दर्शनात्। 'पशवो वै देवानां छन्दांसि' इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया नानावर्णच्छन्दोमये ऋक्सामे एवेन्द्रं वहत इति युक्तं नतु हरितवर्णावश्वौ। कथम्भूतमिन्द्रम्? अप्रतिधृष्ट-शवसम्, न प्रतिधर्षयितुं शक्यते शवो बलं यस्य स अप्रतिधृष्टशवाः तमप्रति-धृष्टशवसम्। क्व वहत? इत्याह। ऋषीणाञ्च वसिष्ठप्रभृतीनां च स्तुतीः उप समीपे। यज्ञं च मनुष्याणां यजमानानां समीपे वहत इति वर्तते। Ma

षोडशिग्रहे तृतीयो मन्त्रविकल्पः। 'आग्रयणाद्धेन्द्रमिद्धरी इति गृहीत्वेति' कठसूत्रोक्तेः। इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् गोतमदृष्टा। इत् एवार्थे। हरितवर्णा-वश्वौ वसिष्ठादीनां मुनीनां स्तुतिसमीपे इन्द्रमेव प्रापयतः। पुनः मानुषाणां यजमानानां यज्ञसमीपे च हरी इन्द्रं वहतः। किम्भूतमिन्द्रम्? अप्रतिधृष्ट-शवसम्-प्रतिधर्षयितुं परामवितुं शक्यं प्रतिधृष्टं न प्रतिधृष्टमप्रतिधृष्टं शवो बलं यस्य सोऽप्रतिधृष्टशवास्तम्। Mah.

RV.1.84.3=YV.8.33.

अथ षोडशी अग्ने पवस्वेत्येतस्मात् प्राक् । ऐन्द्री अनुष्टुप् । अधितिष्ठ आरोह । हे वृत्रस्य हन्तः ! रथम् । युक्तौ । तव । ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन । इन्द्रागच्छेत्यादिना । हरितवर्णावश्वौ । तौ हि आह्वानानीन्द्रस्योपश्रुत्य, प्राप्त आवयोर्नियोजनकाल इति मन्यमानौ स्वयमेवात्मानं रथे युञ्जाते । अत एवमाह युक्ता ते ब्रह्मणा हरी इति । अथेदानीं रथारूढस्य । अस्मदभिमुखम् । साधु । तव । मनः । हे इन्द्र ! ग्रावा सोमाभिषवकारी करोतु वग्नुना वग्नुरिति (निघ० १।११) वाङ्नामसु पठितम् । सोमाभिषवध्वनिना । U.

अथ षोडशी 'अग्ने पवस्व' (क० ३७) इत्यस्मात्प्राक् 'प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा षोडशिनं खादिरेण चतुःस्रक्तिनातिष्ठ युक्ष्वा हीति वेति' (का० १२।५।२) प्रातःसवने आग्रयणग्रहणानन्तरमाग्नेयमतिग्राह्यमादाय चतुःकोणेन खादिरोलूखलेनातिष्ठ युक्ष्वा हीति मन्त्रयोरन्यतरेण सोपयामेन षोडशिग्रहं गृह्णीयात् । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् गोतमदृष्टा । हे वृत्रहन्निन्द्र ! तव । हरितवर्णावश्वौ ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्यादिमन्त्रेण । युक्ता रथे संयुक्तौ । अतस्त्वं रथमारोह । इन्द्राह्वानं श्रुत्वास्मन्नियोजनकालः प्राप्त इति मत्वाश्वौ स्वयमेव रथे युञ्जाते इति युक्ता इत्युक्तम् । किञ्च सोमाभिषवपाषाणः । तव रथारूढस्य । मनः । अस्मद्यज्ञाभिमुखं सुतरां करोतु । केन ? वग्नुना । वग्नुरिति (निघ० १।११) वाङ्नामसु पठितम् । वाचा श्रवणीयेन सोमाभिषवशब्देन । Mah.

RV.1.84.19 YV.6.37.

हे इन्द्र ! यतः । त्वम् । अङ्गेति क्षिप्रनाम क्षिप्रम् । प्रशंससि । देवः सन् । हे बलिष्ठ ! मनुष्यं यजमानम् । अतः कारणात् । न । त्वत्तः । अन्यः । हे धनवन् ! विद्यते । मर्डिता 'मृड सुखने' सुखयिता यजमानानाम् । इन्द्र ! ब्रवीमि । अत्यद्भुतम् । तव सम्बन्धि । वचनमार्पम् । U.

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती गोतमदृष्टा । अङ्गेति क्षिप्रनाम । हे अतिशयेन बलवन् ! इन्द्र ! दीप्यमानस्त्वं मनुष्यं यजमानं प्रशंससि स्तौषि । समीचीनोऽयं

---

* YV. adds उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने at the end, to the stanza of the RV.

यजमानो होता श्रद्धावानन्यादृस्तुति करोत्यन्यथः । 'ष्टुंमु हिंमास्तुत्योः' लडर्थे लेट्, मध्यमैकवचने सिबादेशः 'सिब्बहुलं लेटि' (का० ३।१।३४) सिप्प्रत्ययः। तस्य 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' (पा० ७।२।३५) इति इडागमः। 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इति सिपोऽडागमः। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति सिप इकारलोपः। तस्य रुत्वविसर्गौ षत्वम्। प्रशंसिष इति रूपम्। 'तिङ्ङतिङः' (पा० ८।१।२८) इति सर्वानुदात्तत्वम्। किञ्च हे मघवन् ! धनवन् ! इन्द्र ! मर्डिता 'मृड सुखने' मृडतीति मर्डिता यजमानस्य सुखयिता त्वदन्यो नास्ति न विद्यते । अतो हे इन्द्र ! तव वचः त्वमेव सुखयितेत्येवंरूपं त्वदीयं वचनमहं वदामि । Mah.

RV.1.86.1 = YV.8.31.

जुहोति । मारुती गायत्री । मरुतः । यस्य । निवासगृहे । 'क्षयो निवास' इत्याद्युदात्तः । पाथ 'पा पाने' सुपां लुक् ?(क्)। पिबथ पानादीन् कुरुथ । हे दिवोविमहसः ! द्युलोकस्य महयितारः ! पूजयितारः ! स सुगोपातमो यजमानजनः । युष्मद्गुप्तानां न भयमस्तीत्यभिप्रायः । U

'शमिष्टयजुरन्ते शामित्र एव जुहुयाद्गर्भं यस्य मरुतः इत्यस्वाहाकृत्वेति (का० २५।१०।१८) शमिष्टयजुर्होमान्ते शामित्राग्नावेव स्वाहान्तेन मन्त्रेणोष्णीषवेष्टितं गर्भं जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकारमनुच्चार्य जुहुयादित्यर्थः। मरुद्देवत्या गायत्री गोतमदृष्टा । हे दिवोविमहसः ! विशिष्टं महो येषां ते द्युलोकसम्बन्धिना विशिष्टेन महसा तेजसा युक्ताः । यद्वा विशिष्टं महन्ति पूजयन्ति ते विमहसः द्युलोकस्य पूजयितारो हे मरुतः ! यस्य यजमानस्य यज्ञगृहे यूयं सोमपानं कुरुथ । 'पा पाने' सुपां लुक् पिबादेशाभावश्च छान्दसः । संहितायां दीर्घः 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति सूत्रेण । हि निश्चितं स जनः यजमानाख्यः; सुगोपातमः, गोपायतीति गोपाः रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गोपा यस्य स सुगोपातमः । युष्मद्गुप्तानां भयं नास्तीत्यर्थः । Mah.

RV.1.89.1 = YV.25.14.

वैश्वदेवानां पशूनां याज्यानुवाक्या दश । पञ्चम्याः सप्तमी च जगत्यः त्रिष्टुभोऽन्याः । आगच्छन्तु । अस्माकम् । मन्दनीयाः स्तुत्याः ।

यज्ञाः सङ्कल्पा वा। सर्वतः। अनुपहिंसिताः अपरिज्ञाताः केनचित्। उद्भेत्तारोऽन्येषां यज्ञक्रतूनां कल्पानां वा। किञ्च। देवाः। अस्माकम्। सदा। इच्छब्द एवार्थे। सदाकाल एव। वर्धनाय। स्युः भूयासुः। कथम्भूताः? अप्रमाद्यन्तः रक्षितारश्च। अहन्यहनि। तथा भूयादिति वाक्यशेषः। U.

वैश्वदेवपशुवपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या दश ऋचो विश्वदेव-देवत्या गोतमदृष्टाः। तत्रादौ पञ्च जगत्यः। यज्ञाः सङ्कल्पा वा। अस्मान् प्रति आगच्छन्तु। यज्ञकर्तारो वयं भवेमेत्यर्थः। कीदृशाः क्रतवः? भन्द-नीयाः 'भदि कल्याणे' कल्याणकारिणः। तथा सर्वतोऽनुपहिंसिताः। निर्विघ्ना इत्यर्थः। न परीता अपरीताः अपरिगता अज्ञाताः केनचित्। फलानुमेया इत्यर्थः। उद्भिदः उद्भिन्दन्ति प्रकटयन्ति उद्भिदः उद्भेत्तारः। यज्ञान्तराणां प्रकटीकर्तार इत्यर्थः। किञ्च। येन प्रकारेण। देवाः। अस्माकम्। सदैव। वृद्ध्यै। भवन्ति। तथा क्रतव आयान्त्वित्यर्थः। सदमिदित्यव्ययं सदार्थे। कीदृशा देवाः? प्रकर्षेणायुवन्ति प्रमाद्यन्ति ते प्रायुवः। यौतेः क्विप् तुगभाव आर्षः। न प्रायुवः अप्रायुवः अनलसाः अस्माकं वृद्ध्यै भवन्त्वित्यर्थः। तथा अहन्यहनि प्रत्यहं पालकाः। Mah.

RV.1.89.2 YV.25.15.

देवानाम्। भन्दनीया। कल्याणी मतिः। अभि नो निवर्ततामित्य-नुषङ्गः। अस्मान् प्रत्यभिमुखीभवतु। कथम्भूतानां दवानाम्? ऋजुगा-मिनाम्। यद्वा ऋजुकामिनाम्। ऋजुं प्रगुणं यजमानं कर्तुं कामयन्ते ते तथोक्ताः। किञ्च देवानाम्। दानम्। अस्मान् प्रति निवर्तताम्। ततो लब्धदानाः सन्तः। देवानाम्। सखिभावं यजमानाः सन्तः। प्राप्नुयाम। वयम्। ततो देवाः। अस्माकं भक्तानाम्। आयुः। प्रवर्धयन्तु। किमर्थम्? चिरं जीवनाय। U.

कल्याणकारिणी। देवानाम्। शोभना बुद्धिः। अस्मदभिमुखीभवतु। कीदृशानां दवानाम्? ऋजु अवक्रं यन्ति गच्छन्ति ऋजुयन्तस्तेषाम्-इणः शतृप्रत्ययः। अवक्रगामिनाम्। यद्वा ऋजुमवक्रं साधुं यजमानं कामयन्ते ते ऋजूयन्ति 'सुप आत्मनः क्यच्' ऋजूयन्ति ते ऋजूयन्तस्तेषाम्। क्यजन्ताच्छतृ। साधुं यजमानं कामयमानानामित्यर्थः। किञ्च देवानाम्।

दानम् । अस्मानभिनिवर्तताम्, देवा अस्मभ्यं ददन्त्वित्यर्थः । देवेभ्यो लब्धदाना वयम् । देवानाम् । मैत्रीम् । प्राप्नुयाम । मदेर्लिङि उत्तमबहुत्वे रूपम् । संहितायां दीर्घः । देवाः । अस्माकं मर्त्यानाम् । आयुः । जीवितुम् । प्रवर्धयन्तु । Mah.

तान् देवान् । अकृत्रिमया स्वयम्भुवा । निविदा निविच्छब्दो वाग्वचनः । आह्वयामः । वयम् । तान् कान्? इत्यत आह-भगम्, मित्रम्, अदितिम्, दक्षम्, अस्रिधम्, अच्युतसद्भावम्, दक्षस्यैतद् विशेषणम्; अर्यमणम्, वरुणम्, सोमम्, अश्विनौ च । यैः सहिता । सरस्वती । सुभगा । अस्माकम् । सुखम् । करोत्विति । U.

प्राचीनया अकृत्रिमया स्वयम्भुवा । वाचा वेदरूपया । वयम्, तान् प्रसिद्धान् देवान् । आह्वयामः । निविच्छब्दो वाग्वाचकः । तान् कान्? तत्राह भगम्, मित्रम्, देवमातरम्, प्रजापतिम्, अर्यमणम्, वरुणम्, सोमम्, अश्विनौ । अस्रिधमिति भगादीनां विशेषणम् । न स्रेधनं च्योतनं यस्मिन् । तमच्युतसद्भावम् । किञ्च शोभनं भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा भजनीया सरस्वती भगादिसहिता । अस्माकम् । सुखम् । करोतु । Mah.

RV 1.89.4 YV 25.17

तत् । भेषजम् । सुखस्य भावयितृ । अस्माकम् । वातः । वातु अनुगृह्णातु । तच्च भेषजं माता पृथिवी अनुगृह्णातु । तच्च पिता द्यौः अनुगृह्णातु । तच्च ग्रावाणः । सोमसुतः सोमाभिषवकारिणः । सुखस्य भावयितारः । अनुगृह्णन्तु । तच्च हे अश्विनौ ! धारयितारौ । युवामपि । शृणुतम् । श्रुत्वा च अनुगृह्णीतम् । U.

पवनः । अस्माकम् । औषधम् । हितं यथा तथा वातु, 'वा गतिगन्धनयोः' लोट् प्रवातु । अनुगृह्णात्वित्यर्थः । ददात्विति यावत् । कीदृशं हितम्? मयः सुखं भवति यस्मात्तन्मयोभु सुखोत्पादकं हितं ददातु । जगन्निर्मात्री पृथिवी । तत् हितम् । वातु । पालकः स्वर्गः । तत् हितं वातु । सोमं सुन्वन्ति सोमसुतः सोमाभिषवकारिणः । दृषदः । तत् भेषजम् । वान्तु ददतु । कीदृशा ग्रावाणः? मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः

सुखस्य दातारः। हे अश्विनौ ! युवाम्। तद् वातादिभ्यो भेषजप्रार्थनं शृणुतम्। युवामपि हितं दत्तमित्यर्थः। कीदृशौ युवाम्? धृष्ण्यौ गृहवद्धारयितारौ। Mah.

RV.1.89.5=YV.25.18.

तम्। रुद्रम्। कथम्भूतम्? जङ्गमस्य। स्थावरस्य। पतिमिव पतिम्। धिया बुद्ध्या सङ्कल्पमात्रेण जिन्वति प्रीणातीति तं धियंजिन्वम्। यद्वा धिया कर्मणा जिन्वति प्रीणातीति धियंजिन्वम्। अवनाय तर्पणाय। आह्वयामः। वयम्। किञ्च पूषा। अस्माकम्। धनानाम्। भूयात्। वर्धनाय। रक्षिता च। वायुः। पाता च। अनुपहिंसितश्चान्येन केनचित्। अविनाशाय। तथा हूमहे आह्वयामो वयमित्यनुषङ्गः। U.

वयम्। तं प्रसिद्धम्। रुद्रम्। आह्वयामः। कीदृशं तम्? जङ्गमस्य। स्थावरस्य च। भूतजातस्य। पालकम्। धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियंजिन्वसनम्। अलुक्। बुद्धिसन्तोषकारकम्। जिन्वतिः प्रीणनार्थः। किमर्थं हूमहे? अवितुं तर्पयितुम्। तुमर्थे असेप्रत्ययः। यथा येन प्रकारेण पूषा। अस्माकम्। वृद्धये। कल्याणाय च। भवतु। तथा हूमहे इत्यर्थः। कीदृशः पूषा? धनानां ज्ञानानां वा रक्षकः। पालकः पुत्रादीनाम्। अनुपहिंसितः। Mah.

RV.1.89.6 YV.25.19.

स्वस्त्ययनम्। अस्माकम्। इन्द्रः। स्थापयतु। कथम्भूतः? प्रभूतधनः। महाशब्दो महाकीर्तिर्वा। स्वस्ति। अस्माकम्। पूषा। दधातु। कथम्भूतः? विश्ववेदाः सर्वज्ञो वा। स्वस्ति नः तार्क्ष्यो दधातु। कथम्भूतः? अनुपहिंसितासुः। स्वस्ति। अस्माकम्। बृहस्पतिश्च। दधातु। U.

विराट्स्थाना। आद्यौ पादौ नववर्णौ तृतीयो दशकः तुर्यो व्यूहेनैकादशकः। 'नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च' इति वचनात्। इन्द्रः। अस्मभ्यम्। अविनाशं शुभम्। ददातु। कीदृशः? वृद्धश्रवाः वृद्धं महत् श्रवः कीर्तिर्यस्य सः। पूषा। नः। स्वस्ति। ददातु। कीदृशः? विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः। रथो गरुडो वा। नः। स्वस्ति। ददातु। कीदृशः? अरिष्टनेमिः अरिष्टा अनुपहिंसिता नेमिश्चक्रधारा पक्षो वा यस्य सः। गुरुः। अस्मभ्यम्। स्वस्ति। ददातु। Mah.

पृषन्तः शबला अश्वा येषां ते पृषदश्वाः। पृश्निः द्यौर्माता येषां त एवमुच्यन्ते। शुभं कर्तुं जनान् प्रति ये यान्ति ते शुभंयावानः। 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति वनिप्। यज्ञेषु। गमनशीलाः। 'आदृगमहन' इति किः। य इत्थम्भूता मरुतस्ते। अवसेन हविर्लक्षणेन आहुताः सन्तः। आगमन आगच्छन्तु इहेत्यनुषङ्गः। ये च अग्निमुखवाहुनादा इत्यर्थः। मनवः चतुर्दश। ते च अवसा गमन्निह। ये च आदित्यदर्शनाः विश्वेदेवाः ते च। अस्माकम्। अवसा गमन्निह यज्ञे। U.

जगती। देवाः। अवसेन हविर्लक्षणेन हेतुना। इह यज्ञे। आगच्छन्तु। कीदृशा मरुतः? पृषत्यः पृषतीसंज्ञा अश्वा वडवा वाहनं येषां ते पृषदश्वाः। पुंवद्भावः। 'पृषत्यो मरुताम्' इति(१.१५)निघण्टुवचनात्। यद्वा पृषन्तः शबलाः अश्वाः येषां ते। पृश्निः द्यौर्गौर्दितिर्वा जननी येषां ते पृश्निमातरः। शुभं कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति वा शुभंयावानः 'आतो मनिन्' (पा० ३।२।७४) इति वनिप्प्रत्ययः। यज्ञगृहेषु। गमनशीलाः। 'आदृगमहन' (पा० ३।२।१७१) इति किः। अग्निजिह्वा भोजनसाधनं येषां ते 'अग्निमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः। हुताद इत्यर्थः। मन्यन्ते जानन्ति मनवः मर्वज्ञाः। सूरः सूर्यश्चक्षुः चक्षुर्येषां ते, स्वयं चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसः। किञ्च न केवलं मरुतः, विश्वे सर्वे देवाः च अस्माकं यज्ञे आगच्छन्तु। Mah.

[1] RV.1.89.8 YV.25.21

अनुकूलम्। कर्णाभ्याम्। शृणुयाम हे देवाः! भद्रम्। पश्येम। अक्षिभ्याम्। हे यजनीयाः! किञ्च अशिथिलैः। अङ्गैः। देवान् स्तुवन्तः। भार्यापुत्रपौत्रादिकाभिः तनूभिः सहिताः। व्यश्नुवीमहि। देवैर्यत् स्थापितम्। मनुष्याणामायुः। तद् व्यश्नुवीमहि। U

त्रिष्टुप्छन्दः। हे देवाः! कर्णैः। कल्याणमनुकूलम्। वयं शृणुयाम। हे यजत्राः! यजन्तं त्रायन्ते रक्षन्ति यजत्राः! यजमानपालकाः! नेत्रैः भद्रम्। वयम्। पश्येम। 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७।१।७६) इति हलादौ अक्षिशब्दस्यानङादेशः। किञ्च देवैः स्थापितं, देवानां हितं, देवोपासनयोग्यं

वा यदायुः जीवनम् । तद्वयम् । व्यश्नुवीमहि । प्राप्नुयाम । कीदृशा वयम् ? दृढैः । अवयवैः करचरणादिभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युताः । भवतः स्तुतवन्तः सन्तः । Mah.

RV.1.89.9 YV.25.22.

शतमपि । शरदः । अन्तिके समीपे भवथ । हे देवाः ! आकल्पकालमित्यभिप्रायः । ऋषिभिरुदितमेतत् । यस्मिन् शरदां शते । अस्माकम् । यूयं कृतवन्तः । जराम् । तनूनाम् । जरानिमित्तां शक्तिमित्यभिप्रायः । किञ्च पुत्रा अग्नयः । यत्र शरदां शते । यजमानस्य जनितारो भवन्ति । तदुक्तम् 'तत्र वै प्रजापतिः प्रजाः ससृजे' इत्युपक्रम्य 'तस्माज्जनयित्वा बिभृही' ति । यत्र पितरो भवन्ति । एतदप्युक्तमेव । 'स यत्र म्रियते यत्रैनमग्नावभ्यादधाति तदेषोऽग्नेरधिजायते स एष पुत्रः सन् पिता भवति अथवा पुत्रा एव पितॄणामौर्ध्वदेहिकं कुर्वाणाः पितरो यत्र सम्पद्यन्ते तदपि शरदां शतमन्तिक एवेति' । यत एवमतो ब्रूमः । मा हिंसिष्ट । अस्माकम् । मध्ये, अकाल एव । आयुः । गन्तु गमनशीलम् । उक्तं च 'सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिक्ता इव चर्मबन्धाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्ति' इति । U.

हे देवाः ! शतम् । अपि । वर्षाणि । शतवर्षपर्यन्तं यूयम् । अन्तिके समीपे । भवतेति शेषः । यत्र शरच्छते । अस्माकम् । शरीराणाम् । यूयम् । जराम् । कुरुथ । करोतेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति चक्रेत्यत्र संहितायां दीर्घः । 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति यत्रेत्यत्र दीर्घः । वार्धकावधि यूयं समीपे भवतेत्यर्थः । यत्रास्माकं जरायाम् । अस्मत्पुत्राः । पुत्रवन्तः । भवन्ति । यावदस्माकं पौत्रा भवन्तीत्यर्थः । तावद् मध्ये । अस्माकम् । आयुः । मा हिंसिष्ट । रिषतेर्हिंसार्थस्य णिजन्तस्य चङि रूपम् । कीदृशमायुः ? गमनशीलम् । तदुक्तम् 'सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिक्ता इव चर्मदण्डाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्ति' । Mah.

RV.1.89.10 = Y.V.25.23.

सर्वात्मकत्वेनादितिं मन्त्रदृक् स्तौति । अदितिश्च द्यौः अदितिश्च अन्तरिक्षम् । अदितिश्च माता । स च पिता । स च पुत्रः । स इति छान्दसो

लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे च देवाः, मनुष्याश्च अदितिः । किं बहुनोक्तेन, अदितिरेव भूतम् । अदितिरेव जनिष्यमाणम् । अथवा नैवादितिरनेनोच्यते किम्पुनः ? एतान्येव द्यौःप्रभृतीनि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानीति ॥

मन्त्रदृक् सर्वात्मकत्वेनादितिं स्तौति । स्वर्गोऽदितिः तदधिष्ठातृत्वात् । एवमग्रेऽपि अन्तरिक्षमदितिर्माता पिता च स सादितिरेव । लिङ्गव्यत्ययः । सर्वे देवा अदितिः । मनुष्या अप्यदितिः । किम्बहुना उत्पन्नं प्राणिजातं जनिष्यमाणञ्च सर्वमदितिरेव । यद्वादितिमन्त्रेण नोच्यते द्यौरित्यादीनि सर्वाणि अनित्वान्तानि अदितीनि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि सन्तु । Mah.

RV.1.90.6 YV.13.27.

मधु । दधिमधुघृतैरभ्यनक्ति । गायत्र्यस्तृचो वैश्वदेव्यः । मधुमन्तो वा रसवन्तः । वाताः । वान्त्विति शेषः । कस्मै ? यज्ञमिच्छते । उदकम् । क्षरन्तु । स्यन्दमाना नद्यः । मधुमत्यः । अस्माकम् । भवन्तु । ओषधयः । ।

'कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधु वाता इति' (का० १७।४।२७) मिश्रितैर्दधिमधुघृतैस्त्रिकृत्त्रयेण कूर्मरूपमनक्ति । गोतमदृष्टा विश्वदेवदेवत्या-स्तिस्रो गायत्र्यः । ऋतं यज्ञमिच्छतीति ऋतयन् तस्मै ऋतयते यजमानाय । वायवः । मधुमन्तो रसवन्तो वान्त्विति शेषः । ऋतयतीत्यत्र 'क्यचि च' (पा० ७।४।३३) इति प्राप्तस्येत्वस्य 'न छन्दस्यपुत्रस्य' (पा० ७।४।३५) इत्यभावः । 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७।४।३७) इत्यश्वाघयोरेव क्यच्यात्व-विधानात् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' (पा० ७।४।२५) इत्यात्वमपि न । संहि-तायां तु छान्दसो दीर्घः । मधु मधुमान् इत्यग्रे मतुप्प्रत्ययदर्शनात्सर्वत्र मधुशब्दाग्रे मतुब् ज्ञेयः । सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः समुद्रा वा । मधुमत् रसवत् उदकम् । स्रवन्त्वित्यर्थः । ओषधयः । अस्माकम् । मधुररसोपेताः सन्तु । Mah.

RV.1.90.7 YV.13.28.

मधुमत् । रात्रिः । अस्तु । अपि च । उषसः । मधुमत्यः । सन्तु । रसवत् । पार्थिवम् । लोकः । अस्तु । मातृभूतः । मधुमदित्ययं मतुप् सर्वेषां मधुशब्दानामनुषक्तो द्रष्टव्यः साकाङ्क्षत्वात् । मधुमती । द्यौरस्तु । अस्माकं पितृभूता । U.

रात्रिः । अस्माकम् । मधुमत् मधुररसोपेतमानन्दकरमस्तु । अपि च । दिवसा अपि । मधुमन्तः सन्तु । पृथिवीलोको मातृभूतो मधुररसोपेतमस्तु । पितृभूतः । द्युलोकः । मधुमान् मधुररसोपेतोऽस्तु । Mah.

RV.1.90.8 YV.13.29.

रसमान् । अस्माकम् । वनस्पतिर्यज्ञस्य साधनभूतोऽस्तु । सोमो वा वनस्पतिः । मधुमान् अस्तु सूर्यः यज्ञसाधनभूतः । मधुमत्यो रसवत्यः । गावः यज्ञसाधनभूताः पशवो रश्मयो वा । भवन्तु । अस्माकम् । 'रसो वै मधु' इति श्रुतिः । वाय्वादीनि रसवन्त्यस्माकं भोग्यानि सन्त्विति समस्तार्थः । U.

वनस्पतिरश्वत्थादिः । अस्माकम् । रसवान् यज्ञसाधनभूतोऽस्तु । सूर्यो मधुमान् सन्तापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतोऽस्तु । गावः यज्ञसाधनभूता रश्मयः नोऽस्माकं मधुमत्यो रसवत्यो भवन्तु । 'रसो वै मधु' (श० ७।५।१।४) इति श्रुतेः । वातादीनि रसवन्त्यस्माकं भोग्यानि भवन्त्विति सर्वोऽर्थः । Mah.

RV.1.90.9 · YV.36.9.

अनुष्टुप् । महावीरप्रसादादादौ च । सुखरूपः । अस्माकम् । भवतु मित्रः । शञ्च । नः । वरुणः । भवतु । शञ्च । नः । भवतु । अर्यमा । शञ्च । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शञ्च । नः । विष्णुः । उरुर्विस्तीर्णः क्रमो यस्य स उरुक्रमः । शेषं दर्शितया (दिशा) व्याख्येयम् । U.

अनुष्टुप् । मित्रवरुणादयो देवताः । मित्रो देवोऽस्माकं सुखरूपो भवतु महावीरप्रसादात् । मेद्यति भक्तेषु स्निह्यतीति मित्रः । वरुणः सुखरूपो भवतु । वृणोत्यङ्गीकरोति भक्तमिति वरुणः । अर्यमास्माकं शम्भवतु । इयर्ति गच्छति भक्तं प्रतीत्यर्यमा । इन्द्रो देवेशोऽस्माकं शं भवतु । देवगुरुरस्माकं शं भवतु । बृहतां देवानां पतिः पालकः । उरुर्विस्तीर्णः क्रमः पादन्यासो यस्य स विष्णुः अस्माकं शं भवतु। वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः । Mah.

RV.1.91.1 YV.19.52.

हे सोम ! चिकित्वान् प्रकर्षेण चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुक्तस्त्वम् । मनीषा । मनस इच्छा विशिष्टतरा भवति यज्वनाम् । यद्वा हे सोम ! त्वम् । प्रचिकितः । 'कित ज्ञाने' प्रकर्षेण ज्ञातासि । यावत् ज्ञातव्यम् मनीषया

त्वया प्रज्ञया । त्वं च । ऋजुतरम् देवयानाख्यम् । अनुनयसि । पन्थानम् । किञ्च । तव । प्रणयनेन, अभ्यनुज्ञानेन । पितरः । अस्माकम् । हे इन्दो । देवेषु मध्ये । रमणीयं यज्ञफलम् । अभजन्त । धीमन्तः । १

त्वं मनीषया स्वप्रज्ञया ऋजुतमं देवयानं पन्थानमनुनयसि प्रापयसि । मनीषा तृतीयैकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । अन्यन्नमृजुः रजिष्ठः । 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (पा० ५।३।५५) 'विभाषर्जोश्छन्दसि' (पा० ६।४।१६२) इत्यृकारस्य र इष्ठादिषु । पन्थाम् 'अयस्मयादीनि छन्दसि' (पा० १।४।२०) इति सर्वनामस्थानेऽपि पदसंज्ञायां 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (पा० ८।२।७) नलोपे सवर्णदीर्घे पन्थामिति रूपम् । अनुनेषि -नयतेः शपि लुप्ते गुणे लटि रूपम् । कीदृशस्त्वम् ? प्रचिकितः 'कित ज्ञाने' प्रकर्षेण चिकितः चेतनावान् विशिष्टज्ञानयुतः । किञ्च हे इन्दो ! सोम ! अस्माकम् । पितरः । तव । प्रणीत्या प्रणयनेनाभ्यनुज्ञानेन देवेषु विषये । रमणीयं यज्ञफलम् । सिषेविरे । सोमयागेनैव स्वर्गाप्तेः । कीदृशाः पितरः ? धीमन्तः, यज्ञज्ञानवन्तः । Mah.

RV.1.91.16; 9.31.4 YV.12.112.

सिकता अभिमृशति । तिस्रः सौम्याः 'गायत्रीत्रिष्टुबुष्णिहः वा गायत्र्यः द्वाभ्यां विनियोगः । आत्मानमभिवर्धय । कथं कृत्वा ? समागच्छतु । तव । सर्वतः । हे सोम ! वृष्ण्यं सर्वभूतबीजम् । ततस्त्वं सर्वभूतोत्पत्तिना वृष्ण्येन भव । अन्नस्य । सङ्गमने । अन्नमायं प्रापुहि अन्नं वा प्रापुहि । U.

'आप्यायस्वेति सिकतालम्भनमृग्भ्याम्' (का० १७।३।१६) आत्मनि विस्तारिताः सिकताः स्पृशति ऋग्द्वयेन । गोतमदृष्टाः सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्रीत्रिष्टुबुष्णिकछन्दस्काः 'आप्यायस्व मदिन्तम' (YV. १२.११४) इति तृतीयस्या विनियोगः सूत्रे नास्ति । हे सोम ! सर्वस्मात् । वीर्यं सर्वभूतोत्पत्तिकृद्बीजम् । तव । समागच्छतु । तेन च वीर्येण त्वम् । सर्वतः । वर्धस्व । किञ्च । अन्नस्य । सङ्गमननिमित्तम् । भव । अन्नमस्मासु सङ्गमयेत्यर्थः । Mah.

---

¹ The metres of stanzas in the RV. are Gāyatri, Uṣṇik, and Triṣṭubh whereas in the YV. the metres are as stated by U. and Mah.

RV.1.91.17 YV.12.114.

हे सोम ! त्वम् । आत्मानमाप्यायस्व । मदयितृतम ! यद्वा मदोऽस्यास्तीति मदी अतिशयेन मदी मदिन्तमः । 'नाद्घस्य' इति नुट् । सर्वैः । अंशुभिः । ततः समर्थः सन् । भव । अस्माकम् । सर्वतः प्रथयितृतमः । सखा । वर्धनाय । U.

हे मदिन्तम ! मदयति तर्पयति मदी ग्रहादित्वाण्णिनिप्रत्ययः (पा० ३।१।१३४) यद्वा मदस्तृप्तिरस्यास्तीति मदी 'अत इनिठनौ' (पा० ५।२।११५) इतीन्, अतिशयेन मदी मदिन्तमः 'नाद्घस्य' (पा० ८।२।१७) इति नान्तात्परस्य तमपो नुडागमः । ईदृश ! हे सोम ! विश्वैः सर्वैः । सूक्ष्मांशैः । प्रवृद्धो भव, वृद्धः सन् । अस्माकम् । वर्धनाय । सहायः । भव । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः । कीदृशस्त्वम् ? अत्यन्तं सप्रथाः सकीर्तिः सप्रथस्तमः । Mah.

RV.1.91.18 YV.12.113.

संयन्तु । तव । रसाः । सारभूताः । संयन्तु च । अन्नानि । संयन्तु च रेतांसि । पाप्मनोऽभिभवतु सोमस्य । ततस्तैः पयोऽन्नवृष्ण्यैः आप्यायमानः । अमृताय । भव । प्रजात्यै अमरणधर्मिण्यै भव । 'प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृता' इति श्रुतिः । हे सोम ! ततो द्युलोके । श्रवांसि चन्द्रपाणि । उत्तमानि आहुतिपरिणामजनितानि । धारयस्व । U.

हे सोम ! पातव्या रसाः । तव । सङ्गच्छन्ताम् । अपि च अन्नानि संयन्तु । रेतांसि ते संयन्तु । कीदृशस्य ते ? अभिमातिषाहः अभिमातिं पाप्मानं सहतेऽभिभवतीत्यभिमातिसाट् तस्याभिमातिसाहः । पत्वं छान्दसम् । हे सोम ! पयोऽमृतवृष्ण्यैः वर्धमानः सन् अमरणधर्मिण्यै प्रजात्यै पुत्रादिवृद्ध्यै यजमानस्य भवेति शेषः । अमृतशब्देन श्रुत्या प्रजातिर्व्याख्याता । तथा च श्रुतिः 'प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृतेति' (श. ७।३।१।४६) किञ्च । द्युलोके । उत्कृष्टानि । अन्नानि । आहुतिपरिणामजनितानि, धारय सम्पादय । लोकद्वयभोगं सम्पादयेत्यर्थः । 'धि धारणे' तुदादिः विकरणव्यत्ययः । आत्मनेपदञ्च छान्दसम् । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इत्युक्ते 'सुधितवसुधित' (पा० ७।४।४५) इति सूत्रेण दधातेर्निपातो वा धत्स्वेत्यर्थे । Mah.

सोमं प्रवेशयन् वाचयति । सौमी त्रिष्टुप् । हे सोम ! या ते धामानि 'धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति' । यानि । तव सम्बन्धीनि । धामानि नामानि । हविषा । यजन्ति । यष्टारः । तानि । तव । सर्वाणि । परिभूः, नपुंसकबहुवचनस्थाने पुंल्लिङ्गैकवचनम् । परिभूणि सर्वतो भवितॄणि । अस्तु, एतदपि बहुवचनं वाच्यसंयोगात् । सन्तु । यज्ञं सर्वतः । गृह्णे भवन्त्वित्यर्थः । यद्वा यज्ञशब्देन प्रथमान्तानि च धामानि तव विश्वानि नामानि यज्ञः परिभूः भवतु । यज्ञः परिगृह्य वर्ततामित्यर्थः । त्वं च । गृहस्य पुत्रपशुभूहिरण्यादिभिर्वर्धयिता । प्रतरन्ति येनापदः स प्रतरणः । शोभनवीरः । अहन्ता वीराणाम् । इत्थम्भूतस्त्वं परिभ्रम । सोम ! गृहानस्मदीयान् । U.

'या त इति वाचयतीति' (का० ७।८।३२) सोमदेवत्या त्रिष्टुप् गोतमदृष्टा । हे सोम ! तव । यानि । प्रातःसवनादीनि स्थानानि । प्राप्येति शेषः । त्वदीयरसरूपेण यजन्ति ऋत्विजो यागङ्कुर्वन्ति । यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः । तव । तानि । सर्वाणि । स्थानानि । परिभूः । अस्तु । परितो भवति प्राप्नोतीति परिभूः । 'भू प्राप्तौ' । भवान् परितः प्राप्तवान् भवतु । ऋत्विजो येषु स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः । यद्वा ऋत्विजो यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि तव यज्ञं परिभूरस्तु यज्ञं परितो भवितॄणि यज्ञव्यापकानि सन्तु । नपुंसकबहुवचनस्थाने पुंल्लिङ्गैकवचनमार्षम् । किञ्च हे सोम ! त्वं दुर्यान् गृहान् प्राप्नुहि । दुर्या इति गृहनाम । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१२५) इति संहितायां प्रचरेति दीर्घः । किम्भूतस्त्वम् ? गयस्फानः, गय इति गृहनाम । (निघ० ३।४।१) 'स्फायी वृद्धौ' । गयान् स्फाययतीति गयस्फानः गृहाभिवर्धकः । प्रकर्षेण तरन्त्यापदो येन स प्रतरणः । यद्वा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रतरणः । सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसादल्लब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः । न वीरान् हन्तीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः । Mah.

RV.1.91.20 - YV.34.21.

सोमः । धेनुम् । ददाति । सोम एव । अश्वम् । शीघ्रगतिम् । ददाति । सोम एव । पुत्रम् । कर्मसु साधुम् । ददाति । तमेव विशिनष्टि सदने साधुम् ।

विदथे यज्ञे साधुम् । सभामर्हति सभेयस्तम् । पितुरनुशासने स्थितम्, विनीत-मित्यर्थः । यः यजमानः । ददाशत् । सोमाय । हविः ! तस्मै सोमो धेन्वा-दीन् ददाति इति सम्बन्धः । U.

यो यजमानः । अस्मै सोमाय । ददाति हविः । तस्मै सोमः । धेनुम् । ददाति । शीघ्रम् । अश्वञ्च । सोमः । ददाति । सोमश्च तस्मै । पुत्रं ददाति कीदृशं वीरम् ? कर्मणि साधुम् । सदने गृहे साधुम् । विदथो यज्ञस्तत्र साधुम् । सभामर्हति सभेयस्तम् । पितरं शृणोति पितृश्रवणः पित्राज्ञाका-रिणं विनीतमित्यर्थः । कर्मण्यमित्यादौ 'तत्र साधुः' (पा० ४।४।९८) इति यत् । सभेयं 'ढश्छन्दसि' (पा० ४।४।१०६) इति सभायाः साध्वर्थे ढप्रत्ययः । तस्येयादेशः 'आयनेयी-' (पा०. ७।१।२) ददाशत्-'दाशृ दाने' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति शपः श्लुः द्वित्वम् । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति तिप इलोपः । 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्यडागमः । Mah.

RV.1.91.21 YV.34.20.

असोढम् । युद्धेषु सैन्येषु । पप्रिम्-'पॄ पालनपूरणयोः' इत्यस्यैतद्रूपम् नतु 'प्रा पूरणे' इत्यस्य । पालनशीलम् । स्वर्षां स्वर्दिवं सनोति स तथा तम् । अप्साम्-अपः सनोति सम्भजते स तथा तम् । बलस्य । गोप्तारम् । भरेषुजाम्, जयतेरेतद्रूपम् नतु जानातेः, संग्रामेषु जेतारम् । सुनिवासम् । कल्याणकर्म-कारित्वेन प्रसिद्धम् । परसैन्यानि जयन्तम् । त्वां दृष्ट्वा । उत्साद्यन्ते तद् दृष्ट्वा । मदेर्मोदनार्थस्य ग्रहणम् । प्रहृष्टाः स्याम । हे सोम ! U.

सोमदेवत्या त्रिष्टुप् । हे सोम ! त्वाम् । उत्कर्षेण वर्तमानम् अनु । वयं मदेम हृष्टाः स्याम । किम्भूतं त्वाम् ? युद्धेषु । असहनमनभिभूतम् । पुनः कीदृशम् ? सेनासु । पालयितारम् । स्वर्दिवं सनोति सम्भजते स स्वर्षाः तम् । अपो जलानि सनोतीत्यप्साः तम् । बलस्य । रक्षकम् । संग्रामेषु जेतारम् । सुनिवासम् । शोभनं श्रवः कीर्तिर्यस्य स सुश्रवाः तम् । असाढम्-सह्यतेऽसौ साढः न साढः असाढस्तम् । सहेः क्तः ढत्वम् । 'हो ढः' (पा० ८।२।३१) 'झषस्तथोः-' (पा० ८।२।४०) धत्वम् 'ष्टुना ष्टुः' (पा० ८।४।४१) 'ढो ढे लोपः' (पा० ८।३।१३) 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (पा० ६।३।१११) बाहुलकात् 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (पा० ६।३।११२) इत्यस्याप्रवृत्तिः ।

षत्वं छान्दसम्। पप्रिम्' पॄ पालनपूरणयोः' 'आदृगमहन-' (पा० ३।२।१७१) इति किः द्वित्वादिः। स्वर्षाम् स्वःपूर्वात्सनोतेर्विट् 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा० ६।४।४१) एवमप्साम्। गोपायतीति गोपाः — क्विप् अतो लोपः। यलोपः। भरेषुजाम् भरेषु संग्रामेषु जयति शत्रूनिति भरेषुजाः 'हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्' (पा० ६।३।९) इति अलुक्। जयतेर्गमादिको डप्रत्ययः। मदेम 'मदी हर्षे' लिङ् व्यत्ययेन शप्। M.

RV 1.91.22 YV 34.22

हे सोम! त्वम् इमाः। ओषधीः। सर्वाः। अजनितवानसि। त्वम्। अपः। अजनयः। त्वञ्च। गाः। अजनयः। त्वम्। आततवानसि। विस्तीर्णम्। अन्तरिक्षम्। त्वम्। ज्योतिषा। विवृणोषि। तमः। त्वमेवादित्यात्मना तमोऽपनयसि। सर्वात्मत्वेन स्तुतिः। U.

हे सोम! त्वम्। इमाः। सर्वाः। ओषधीः। जलानि। धेनूः। जनितवानसि। त्वम्। विस्तीर्णम्। अन्तरिक्षम्। विस्तारितवानसि। त्वञ्च। तेजसा। अन्धकारम्। विवृणोषि। आदित्यात्मना सर्वं तमोऽपनयसीति सर्वात्मत्वमित्यर्थः। 'बभूथाततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे' (पा० ७।२। ६४) इति निपातः। Mah.

RV 1.91.23 YV 34.23

दैवेनेति प्राप्ते तद्धितलोपश्छान्दसः। दैवेन। मनसा सह। अस्मभ्यम्। धनस्य। भागम्। सहःशब्दो बलवचनः सान्तः। तत्र अकारागमश्छान्दसः। हे सहस्वन्! अभियुध्य। युध्यतिर्गत्यर्थानां मध्ये पठ्यते। अन्तर्भावितण्यर्थश्च गृह्यते। अभिगमय देहीत्यर्थः। एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित्प्रतिबध्नीयादित्यत आह। मा च। त्वाम्। आतनत्। तनोतिः प्रतिबन्धार्थः। प्रतिबध्नातु। कुतस्त्वमेवमुच्यसे? इति चेत्, ईशिषे वीर्यस्य यतस्त्वं स्वकीयस्य वीरकर्मणः ईशिषे ईश्वरो यतस्त्वमित्यभिप्रायः। किञ्च उभयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं व्याध्यपगमं कुर्वित्यभिप्रायः। गविष्टौ, गोशब्देनात्र द्युलोकोऽभिप्रेतः। स्वर्गैषणायाञ्च विषयभूतायाम् अस्मान् प्रचिकित्स। दैवं मनः प्राप्य लब्धधना अरोगाश्च यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः। U.

हे देव ! सोम ! हे सहसावन् ! बलवन् ! देवसम्बन्धिना मनसा सह। धनस्य। भागम्। अस्मभ्यम्। अभियुध्य। युध्यतिर्गतिकर्मा अन्तर्भावितण्यर्थश्च। अभिगमय देहीत्यर्थः। एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चिन्मा आतनोतु प्रतिबध्नातु। तनोतिः प्रतिबन्धार्थः। कुतस्त्वमेवमुच्यसे ? इति चेत्, यतस्त्वं वीरकर्मण ईश्वरो भवसि। 'अधीगर्थ' (पा० २।३।५२) इति कर्मणि षष्ठी। किञ्च गोः स्वर्गस्य इष्टौ इच्छायां स्वर्गैषणायां विषयभूतायां सत्याम्। उभयलोकप्राप्त्यर्थं चिकित्सां कुरु। व्याध्यपगमं कुरु। उभयलोकप्रतिबन्धकं विघ्नं निवर्तयेत्यर्थः। दैवं मनः प्राप्य लब्धधना अरोगाश्च सत्कर्म कुर्वाणाः यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः। दैवेन देवानामिदं दैवम्, तद्धितप्रत्ययलोपः। सहसावन्, प्रथमार्थे तृतीया। सहसा सहो बलमस्यास्तीति सहसावान् अलुक्। तनत्, तनोतेः परस्य लेटोऽडागम इलोपश्च। चिकित्सा 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' (पा० ३।१।५) 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा ६।३।१३७) इति दीर्घः। Mah.

RV.1.92.13 YV.34.33.

उषोदेवत्या पुरोष्णिक् ? पुरउष्णिक्। हे उषः ! तत्। चायनीयं महनीयं धनम्। आहर। अस्मभ्यम्। हे अश्ववति ! येन धनेन। पुत्रम्। पौत्रं च। दध्महे। U.

उषोदेवत्या पुरोष्णिक् ? पुरउष्णिक्। हे उषः ! हे अश्ववति ! अस्मभ्यम्। तत् प्रसिद्धम्। चायनीयमाश्चर्यकारि महनीयं धनम्। आहर देहि। येन धनेन। वयम्। पुत्रम्। पौत्रश्च। सर्वं सन्तानवर्गम्। दध्महे पुष्णीमः। धामहे दधातेः शपो लुकि रूपम्। Mah.

RV.1.95.1 YV.33.5.

त्रिष्टुप् शुक्रस्य। द्वे रात्र्यहनी। नानारूपे। कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः चरतः आदित्येन सहाहश्चरति इतरत्र अग्निना तु रात्रिः। शोभनार्थे। अन्या एका रात्रिः एकमग्निरूपं वत्सम्, अन्या एकमहः एकमादित्यरूपं वत्सम् उप धापयेते, रात्रिरग्निदेवत्यमग्निहोत्रम्, अहः सूर्यदेवत्यमग्निहोत्रं वत्समित्याशयः। किञ्च हरितवर्णोऽग्निः। अन्यस्यां रात्रौ। अन्नवान्—उपभोग्यः। तापपाकप्रकाशैर्भवति। शुक्लवर्ण आदित्यः। अन्यस्यामहनि दृश्यते। सुतेजाः। यद्वा द्वे द्यावापृथिव्यौ नानारूपे परस्परापेक्षया चरतः।

कल्याणप्रयोजने । अन्या पृथिवी अग्निं वत्सम् अन्या द्यौः आदित्यं वत्सम् । पोषयतः । किञ्च हरिरग्निः । अन्यस्याम् । पृथिव्याम् । स्वधावान् । भवति । शुक्र आदित्यश्च अन्यस्यां दिवि । दृश्यते । सुतेजाः ॥

शुक्रग्रहपुरोरुक् कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् । ते प्रवर्धेत्यस्याः स्थाने । द्वे रात्र्यहनी । निरन्तरं प्रवर्तेते । कीदृशे ? विरूपे विविधं रूपं ययोस्ते । कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः । स्वर्थे शोभनोऽर्थो ययोस्ते कल्याणप्रयोजने । अन्या च अन्या च । वत्सं क्षीरं पाययतः । अन्या एका रात्रिः वत्समग्निमुपधापयते रात्रावग्निदेवत्यमग्निहोत्रम् । अन्या दिवसरूपा वत्समादित्यमुपधापयते अह्नि सूर्यदेवत्यमग्निहोत्रम् । किञ्च तदेवाह अन्यस्यां रात्रौ । हरित-वर्णोऽग्निः स्वधावान् भवति अन्यस्यामहनि शुक्लः आदित्यः शोभनतेजा ददृशे दृश्यते । यद्वा द्यावापृथिव्यौ । अग्निर्भूमौ स्वधावान् रविर्दिवि सुवर्चाः दृश्यते । Mah.

[1] RV.1.98.1 YV.26.7

द्वितीयः पादः पूर्वं व्याख्यायते । यः वैश्वानरः । दीप्तः । इतश्चिदिति निपातसमाहारोऽनर्थकः । यश्च वैश्वानरः । भूतजातानाम् । सम्याश्रयणीयः सर्वोपकारसामर्थ्यात् । यश्च । अरणितः कृतभिदा । उत्पन्नः सन् । सर्व-मिदम् । अभिविपश्यति । यथा द्रष्टव्यं कर्मानुरूपेण । यश्च वैश्वानरः । स्पर्धते । सूर्येण सह स्वकीयदीप्त्या । तस्य वैश्वानरस्य । कल्याणमतौ । वयं स्यामे-ति प्रार्थना । U.

त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरस्य । शोभनबुद्धौ । वयं स्याम भवेम । कं निपातः पादपूरणः । हि यस्माद्धेतोः वैश्वानरः । अरणितः । उत्पन्नः सन् । इदं सर्वम् । कर्मानुरूपं पश्यति । सूर्येण सह स्पर्धते च । सूर्यसमतेजा इत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः ? राजते दीप्यते राजा । भूतजातानाम् । आश्रयणीयः । अभि समन्तात् श्रीयते सेव्यतेऽभिश्रीः । कर्मणि क्विप् । Mah.

RV.1.98.2 = YV.18.73.

योऽग्निर्वैश्वानरः पृष्टः कोऽयमिति ? दिवि आदित्यात्मना व्यवस्थितो

मुमुक्षुभिः । तत्र ह्येवं श्रूयते । 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिः स ब्रह्म' इति । यश्च वैश्वानरोऽग्निर्विद्युदात्मना प्रावृषि स्थितः पृथिव्याम् अन्तरिक्षे लोके । पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । उदकार्थिभिः कोऽयं नाम द्विपदचतुष्पदजीवनहेतुः ? यश्चाग्निर्वैश्वानरोऽस्मिन् लोके व्यवस्थितः पृष्टोऽग्निहोतृभिर्होतृपर्यन्तैः कोऽयं तापपाकप्रकाशैरुपकृत्य विश्वा ओषधीः आविष्टः ? यश्च वैश्वानरोऽग्निः बलेन मथ्यमानोऽध्वर्युणा 'कोऽयं निर्ममन्थ' ? इति पृष्टो दिदृक्षुभिः सः । अस्मान् । अहनि । रक्षतु । स नः । रात्रौ । पातु । विनाशात् । रिषतिर्हिंसाकर्मा । दिवा नक्तमिति सन्ततार्थं वचनम् । U.

वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरः सर्वनरेभ्यो हितोऽग्निः । दिवसे । अस्मान् । रक्षतु । स च । रात्रौ नः पातु । सर्वदास्मान् रक्षत्वित्यर्थः । स कः ? योग्निः । द्युलोके । कोऽयमादित्यात्मना तपतीति मुमुक्षुभिः पृष्टः । अन्तरिक्षे 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद् ब्रह्म' इति श्रुतेः । यश्चाग्निः पृथिव्यामन्तरिक्षलोके कोऽयं विद्युदात्मना स्थितः ? इति जलार्थिभिः पृष्टः । अन्तरिक्षनामसु पृथिवीति पठितम् । यश्च । सर्वाः । व्रीह्याद्योषधीः प्रविष्टः सन् पृष्टः कोऽयं प्रजानां जीवनहेतुस्तापपाकप्रकाशैरुपकरोति ? यश्च बलेनाध्वर्युणा मथ्यमानः सन् पृष्टः कोऽयं मथ्यत इति ? सोऽयमग्निर्दिवानक्तं रिषो वधात् पातु । रिषतिर्हिंसाकर्मा । मास्मान्नाशयत्वित्यर्थः । Mah.

RV.1.102.1 YV.33.29.

हे इन्द्र ! इमाम् । तव । स्तुतिम् । प्रहरामि शपयामि । कथम्भूतस्य ते ? महतः । कथम्भूतां धियम् ? महतीम् । अस्य यज्ञस्य । स्तोत्रे । वाक् । यस्मात् । तव । स्वभूतान् गुणान् । अभिव्यनक्ति । ऐन्द्रमेव यज्ञं प्रकाशयति । किञ्च तमेवेन्द्रम् । अभ्युदये च । अभ्यनुज्ञानाय । विषयभूतायाम् । शत्रूणामभिभवितारम् । देवा अपि । बलेन । अभिष्टुवन्ति । पूर्वोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः उत्तरस्तु परोक्षकृतः । अतो वाक्यभेदेन व्याख्यानम् । U.

कुत्सदृष्टा जगती सावित्रपुरोरुक् वाममद्येत्यस्याः (YV. ८।६) स्थाने । हे इन्द्र ! इमां मामकीम् । बुद्धिं स्तुतिं वा कर्म वा तुभ्यं प्रहरे समर्पयामि । कीदृशस्य ते ? महतः पूज्यस्य । कीदृशीं धियम् ? महतीम् । यस्माद् यजमा-

नस्यास्य बुद्धिर्वाग्वा । स्तोत्रे क्रियमाणे । तव । त्वां व्यनक्ति । कर्मणि षष्ठी । अञ्जेर्लिटि नलोपश्छान्दसः । किञ्च देवाः । तमिन्द्रम् । अनुमदन्ति स्तुवन्ति । 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १।४।८१) इत्यनोः परः प्रयोगः । क स्तुवन्ति ? अभ्युदये । गुर्वाद्यनुज्ञायां सत्याम् । यद्वा प्रसवे पुत्राद्युत्पत्तिरूपे उत्सवे इन्द्रं स्तुवन्ति । कीदृशमिन्द्रम् ? बलेन । सासहिं सहते सासहिः शत्रूणामभिभवितारम् । चर्षणयः मनुष्याः । Mah.

RV.1.103.1 YV.33.9.

आहुतिपरिणामोऽत्रोच्यते । योऽसौ चन्द्रमाः स तथा सोमरूपापन्नः । अभिषुतः अप्सु । अन्तः मध्ये । रसरूपेण आस्थितः । अग्नौ हुतः सन् । सुपतनः । धावते । दिवि । तस्मात्पर्जन्यरूपमास्थाय उदकदानद्वारेण । धनम् । पीतवर्णम् । असंख्यातम् । बहवो यत्र स्पृहयन्ति । सोम एति । पर्जन्यरूपेणात्यर्थं स्तनितं कुर्वन् । U.

त्रितदृष्टाहुतिपरिणामवादिन्यैन्द्री । 'आहुतेर्होमद्रव्यस्य परिणामो द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषात्मकपञ्चाग्निक्रमेण परिपाकः' 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति श्रुत्योक्तः तं वदन्त्येषा ऋक् अधियज्ञं तावदर्थः । चन्द्रं देवानामाह्लादं मिमीते करोति चन्द्रमाः लतारूपः सोमोऽभिषुतः सन् । वसतीवरीनिग्राभ्यादिजलेषु अन्तर्मध्ये रसरूपेण स्थितोऽग्नौ हुतः सन् गरुडाकृतिः साधुपतनो भूत्वा दिवि शीघ्रं गच्छति । 'सृ गतौ' इत्यस्य शीघ्रगतौ धावादेशः । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्' इति श्रुतेः । 'हरिः सोमो हरितवर्णः' (निरु० ४।१९) इति यास्कोक्ते हरिः पूर्वोक्तः सोम एव दिवि गतः पर्जन्यरूपमास्थायोदकदानद्वारेण रयिमेति । 'रयिरिति धननाम' (निरु० ४।१७) इति यास्कः । धान्यभावं प्राप्नोति व्रीहियवाद्यन्नरूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशं रयिम् ? पिशङ्गम् परिपाकेन व्रीहियवादिकं धान्यं पीतवर्णं भवति । असङ्ख्यानम् । चतुर्विधभूतग्रामजीवनपर्याप्तमित्यर्थः । पुरुस्पृहं पुरूणां बहूनामपि स्पृहा लिप्सा यत्र तम् । बहवोऽपि यद्धान्यमिच्छन्ति तद्रूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशो हरिः ? पर्जन्यरूपात्यर्थंस्तनितं कुर्वन् । 'दाधर्ति (पा० ७।४।६५) इत्यादि निपातः । Mah.

RV.1.107.1 -YV.8.4; 33.68.

दध्ना श्रीणाति । त्रिष्टुप् यजुरन्ता आदित्यदेवत्या । 'आदित्येभ्यस्त्वा'

इति यजुः । यस्माद्यज्ञो देवतानामादित्यानां सुखं कर्तुं प्रत्येति तस्माद्धेतोः हे आदित्याः ! आदित्या एव आदित्यासः । आज्जसेरसुक् । भवता मृडयन्तः । 'मृड सुखने' तृचोऽर्थे शतृप्रत्ययोऽत्र छान्दसः । मृडयितारः सुखयितारो भवतास्माकम् । आवृता भवतु । युष्मत्सम्बन्धिनी । सुमतिः । अस्मदभिमुखा च । अंहुः पापकारी । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । अंहोः पापकारिणोऽपि या सुमतिः । वरिवोवित्तरः । वरिव इति धननाम । अतिशयेन धनस्य लब्ध्री भवतु । सा सुमतिः अस्मदभिमुखी आववृत्यादिति सम्बन्धः । U.

'दध्ना श्रीणात्येनं पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति, (का० १०। ४।६) एनमादित्यग्रहं दध्ना मिश्रीकुर्यात् । आदित्यदेवत्या यजुरन्ता त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । 'आदित्येभ्यस्त्वा' इति यजुः । यज्ञो देवानामादित्यानां सुखं कर्तुं प्रत्यागच्छति । अतो हे आदित्याः ! यूयं सुखयन्तः सुखकर्तारोऽस्माकं भवत । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति संहितायां दीर्घः । किञ्च युष्माकं या शोभनबुद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अस्मदभिमुखी आवर्तताम् । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति वर्ततेर्लिङि जुहोत्यादित्वाच्छ्लुपः श्लुर्द्वित्वञ्च । किञ्च अंहोश्चित् अंहुः पापकारी । चिदप्यर्थे । अंहोहननशीलस्य पापिनोऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं विन्दति लभत इति वरिवोवित्, अत्यन्तं वरिवोवित् वरिवोवित्तमः पापिनो या सुमतिर्धनलब्ध्री भवेत् सा सुमतिरस्मदभिमुखी आववृत्यादिति सम्बन्धः । हे सोम ! आदित्येभ्यो देवेभ्यस्त्वां दध्ना मिश्रयामीति शेषः । Mah.

RV.1.112.24. YV.34.29.

अप्न इति कर्मनाम । कर्मवतीम् । हे अश्विनौ ! वाचम् । अस्माकम् । कुरुतम् । किञ्च अस्माकम् । हे दस्रौ ! दर्शनीयौ ! हे वर्षितारौ ! युवानावित्यर्थः । मनसः सम्बन्धिनीमिच्छां च । अप्नस्वतीमेव कृतम् । कस्मात्पुनरहमेवं ब्रवीमि ? यतः अद्यूत्ये अवसे द्यूते भवमवसमन्नं द्यूत्यं द्यूतादागतं कर्मण्यं न भवति अत एवमुच्यते । अद्यूते अन्ने निमित्तभूते । आह्वयामि युवाम् । आगत्य च । वर्धनाय च अस्माकम् भवतम् । वाजसम्भजननिमित्तभूते सङ्ग्रामे च यज्ञे वा वर्धनायैव भवतम् । U.

हे अश्विनौ ! हे दर्शनीयौ ! हे वर्षितारौ ! सेक्तारौ ! युवानौ ! अस्माकं वाचं कर्मवतीं युवां कुरुतम् । तथा अस्माकं मनस इच्छामप्नस्वतीमेव कुरुतम् ।

मनसा वचसा च यज्ञं कुर्वंस्तथा कृतमित्यर्थः । यतोऽहं युवाम् आह्वयामि किंनिमित्तम् ? अधूर्त्ये मन्मागांगते यज्ञे । यज्ञनिमित्तम् । तद्दानार्थमित्यर्थः । धूर्तादागतं धूर्ते भवं वा धूर्त्यम्, न धूर्त्यमधूर्त्यं तस्मिन् । धूर्तादागतं कर्म्म्यं न भवतीत्येवमुच्यते । धूर्तमन्येषामप्यन्यायागतधनागमानामुपलक्षकम् । किञ्च वाजसातौ वाजानामन्नानां सातिः सम्भजनं यस्मिन् स वाजसातिः तस्मिन् यज्ञे अस्माकं वृद्धर्ये भवतम् । अस्मे विभक्तेः शेआदेशः । कृतं करोतेः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इति शपि लुप्ते लोण्मध्यमद्विवचने रूपम् । वृषणा वृषणौ 'वा षपूर्वस्य निगमे' (पा० ६।४।९) इत्युपधादीर्घाभावः । वृधे, वर्धनं वृत् सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । Mah.

अहोभिः करणभूतैः । अक्तुभिः अक्तु रात्रिः रात्रिभिश्च करणभूताभिः । अधिकरणविवक्षा वा । काले हि एषु रात्रिषु वा । परि सर्वतः पातं पालयतं युवाम् । अस्मान् । न केवलं एभिरक्तुभिः परिपानम्, किं तर्हि ? अनुपहिंसितैः । हे अश्विनौ ! सौभगेभिः, भग इति धननाम, शोभनैश्च धनैः । योजयतमित्यध्याहारः । तत् । अस्माकम् । मित्रः । वरुणश्च । पूजयन्ताम् । अदितिश्च, सिन्धुश्च पृथिवी च । अपि च । द्यौः । ।

हे अश्विनौ ! दिवसैः । रात्रिभिः । समस्यार्थे तृतीया । दिवसेषु रात्रिषु च अहोरात्रम् । अस्मान् । सर्वतो रक्षतम् । कैः ? सौभगैः, भग इति धननाम । शोभनैः धनैः । किम्भूतैः ? अनुपहिंसितैः, अखण्डितैर्धनैरस्मान् रक्षतमित्यर्थः । किञ्च मित्रः, वरुणः, अदितिः, समुद्रः, अपि च द्यौः, एते । अस्माकम् । तद् भवत्कृतं रक्षणं पूजयन्ताम् । अनुमन्यन्तामित्यर्थः । द्युरित्यहो नाम, अक्तुरिति रात्रेः । मामहन्ताम् 'मह पूजायाम्' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७६) शपः श्लुः 'श्लौ' (पा० ६।१।१०) द्वित्वं 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः । Mah.

RV.1.114.1 YV.16.48.

जगती । इमाः । स्तुतीः, याभिः स्तूयते ताः । रुद्राय । महते, बलवते वा । उभयत्र हि तवःशब्दः पठ्यते । जटामुकुटधारिणे । क्षयद्वीराय, क्षयन्ति वसन्ति अस्मिन् वीरा इति क्षयद्वीरः तस्मै क्षयद्वीराय । प्रेरयामः ।

तथा वयं प्रेरयामः । येन प्रकारेण । शं सुखम् । असद् भवति । द्विपदां चतुष्पदाञ्च । यथा । सर्वम् । समृद्धम् । ग्रामे । अस्मिन् । आपद्रहितं स्वस्थम् । भवति । U.

कृत्सद्दृष्टा जगती । वयमिमा अस्मदीयाः । बुद्धीः । शङ्कराय । प्रहरामहे समर्पयामः । रुद्रं स्मराम इत्यर्थः । 'हृग्रहोर्भः' । कीदृशे ? महते बलवते वा । उभयत्र तवःशब्दः पठितः । जटिलाय । क्षयन्तो निवसन्तो वीराः शूराः यत्र स क्षयद्वीरः तस्मै । शूरायेत्यर्थः । क्षयन्तः नश्यन्तो वीरा रिपवो यस्मात् इति वा । पुत्रादये । गवादिपशवे । सप्तमी वा द्विपदचतुष्पदविषये । येन प्रकारेण । शं सुखं भवति । अस्मिन् । वासस्थाने । सर्वं प्राणिजातम् । समृद्धम् । निरुपद्रवं स्वस्थञ्च । यथा असत् तथा मतिं हरे समर्पयाम इत्यर्थः । Mah.

RV.1.114.7 YV.16.15.

मा वधीः । अस्माकम् । वृद्धं वयःप्रभृतिभिः । अपिच । मा वधीः । अस्माकम् । अल्पम् । मा वधीः । अस्माकम् । उक्षन्तम्, 'उक्ष सेचने' सिञ्चन्तं तरुणमिति यावत् । अपिच । मा वधीः । अस्माकम् । सिक्तं गर्भस्थमित्यर्थः । मा वधीः । अस्माकम् । पितरम् । आदरार्थं पुनर्वचनम् । महान्तमिति सिद्धत्वात् । मा वधीः । अपिच । मातरम् । रिषतिर्हिंसार्थः । मा हिंसीः । अस्माकम् । प्रियाणि । शरीराणि । पुत्रपौत्रलक्षणानि । हे रुद्र ! U.

हे रुद्र ! अस्माकम् । वृद्धं गुरुपितृव्यादिकम् । मा हिंसीः । उतापि । अस्माकम् । बालम् । मा वधीः । अस्माकम् । सिञ्चन्तं तरुणम् । मा वधीः । उतापि । अस्माकम् । सिक्तम्, गर्भस्थञ्च मा वधीः । जनकम् । मा वधीः । उतापि । अस्माकम् । जननीम् । मा वधीः । महान्तमित्यनेन सिद्धयोर्मातापित्रोः पुनरादानमादरार्थम् । अस्माकम् । वल्लभाः । तनूः शरीराणि । पुत्रपौत्ररूपाणि । मा हिंसीः । रिषतिर्हिंसाकर्मा । Mah.

RV.1.114.8 YV.16.16.

मा रीरिषः, रिषतिर्हिंसाकर्मा । मा हिंसीः । अस्माकम् । पुत्रविषये । मा हिंसीः । पौत्रविषये । मा हिंसीः । अस्माकम् । आयुषि विषयभूते । मा हिंसीः । अस्माकम् । गोषु विषयभूतासु । मा हिंसीः । अस्माकम् । अश्वेषु

विषयभूतम् । यद्वा विभक्तिव्यत्ययेन व्याख्यानम् । मा रीरिषः अस्माकं तोकं, तनयम्, आयुः, गाः, अश्वानिति । मा वधीः अस्माकं वीरान् । हे रुद्र । भामिनः । भाम क्रोधे । क्रोधसंयुक्तान् । कः प्रत्युपकार इति चेत् ? हविषा संयुक्ताः । सदाकालम् । इत्शब्द एवार्थे । त्वामेव । आह्वयामः । यागार्थम् । अनन्यशरणा वयमित्यर्थः ॥

हे रुद्र ! अस्माकम् । पुत्रे । पौत्रे । मा रिरिषः । नः । जीवने । मा हिंसीः । नः । धेनुषु मा रीरिषः । नः । तुरगेषु । मा रीरिषः । विभक्तिव्यत्ययो वा । तोकं तनयमायुर्गा अश्वान् मा हिंसीः । 'भाम क्रोधे' भामिनः क्रोधयुतानपि । अस्माकम् । भृत्यान् । मा वधीः । क उपकार इति चेत् ? हविर्युक्ताः सदैव । त्वाम् । वयम् । यागायाह्वयामः । त्वदेकशरणा वयमिति भावः । Mah.

द्वितीयं जुहोति । सौरी त्रिष्टुप् । सूर्यश्चात्र परापररूपेणावस्थितः स्तूयते । उदयकालादारभ्य तावदपररूपेण स्तूयते । चित्रमिति क्रियाविशेषणम् । यः । चित्रम् आश्चर्यभूतम् । उदगमत् । आश्चर्यं हि यः स्वकीयेन ज्योतिषा शार्वरं तमोऽपहत्यान्येषां ज्योतिषां ज्योतींष्यादायोद्गच्छति । यद्वा चित्रं चायनीयं पूजनीयमुदगमत् । देवानामनीकमित्यनयोः पदयोः सम्बन्धः । देवानां रश्मीनाम् । अनीकं मुखम् । यच्च । चक्षुः । मित्रादिकस्य सदेवमनुष्यस्य जगतः । आदित्योदये हि रूपाण्यभिव्यज्यन्ते । यच्च उदयसमनन्तरमेव । आ अप्राः । 'प्रा पूरणे' आपूरितवत् स्वकीयेन प्रकाशेन । द्यावापृथिव्यौ । अन्तरिक्षञ्च । अथ स्तनानि विशेषणानि मण्डलाभिप्रायाणि नपुंसकलिङ्गान्यनूद्य अथेदानीं पररूपेण स्तौति । सूर्यः । आत्मा । पुरुषाभिप्रायमेतत् । जङ्गमस्य स्थितिमतः स्थावरस्य चेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः प्रजापतिस्तद् ब्रह्म' इति । सूर्याहितमनेन मन्त्रेण ख्याप्यते स सर्वात्मत्वेनोपास्यः । एवं तावदधियज्ञं गतोऽप्ययं मन्त्रोऽधिदैवमाचष्टे । अध्यात्मं तु वक्ष्यति । 'योऽसावसावादित्ये पुरुषः' इत्यादिना । U.

'चित्रं देवानामिति द्वितीयामिति' (का० १०।२।६) चतुर्गृहीतेन शालाद्वार्ये द्वितीयामाहुतिं जुहोति । सौरी त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । परापररूपेण

स्थितः सूर्योऽत्र स्तूयते। सूर्यः। आश्चर्यं यथा तथा। उदयं प्राप्तः उद्गच्छति वा। लडर्थे लुङ्। उदयन्नेव स्वतेजसा नैशं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतींषि आदत्त इत्याश्चर्यम्। किम्भूतः सूर्यः? दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषाम्। मुखम्। आश्रय इत्यर्थः। यद्वानीकं समूहः। किरणपुञ्ज इत्यर्थः। तथा मित्रस्य, वरुणस्य, अग्नेः नेत्रवत्प्रकाशक इत्यर्थः। मित्रादय उपलक्षकाः सर्वस्य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य रूपाणि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते। अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य उद्गतः सन् दिवम्। भूमिम्। अन्तरिक्षञ्च। आपूरितवान्। आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः। एवमपररूपेण स्तुत्वा पररूपेण स्तौति। किम्भूतः सूर्यः? जङ्गमस्य। स्थावरस्य च। जगत आत्मान्तर्यामी। 'यमेतमादित्यं पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद् ब्रह्म' इति श्रुतेः सूर्याद्वैतमनेनोच्यत इति भावः। तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु। Mah.

YV.13.46.

होमे व्याख्यातम्। U.

चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः स्रुवाहुती मध्यमे' (का० १७।५।१८) अर्धर्चद्वयेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं जुहोतीत्यर्थः। व्याख्याता (अ० ७। क० ४२)। Mah.

RV.1.115.4 YV.33.37.

द्वे त्रिष्टुभौ। तदेव। सूर्यस्य। देवत्वम्। तच्च महाभाग्यम्। तत्किम्? इत्यत आह—मध्या मध्ये इत्यर्थः। कर्तोः कर्मण इत्यर्थः। मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां देवासुरमनुष्यसम्बन्धिनाम्। विततम्। रश्मिजालम् अहर्लक्षणम्। सञ्जभार। अयमेव संहरति नान्य एतत्तनितुं शक्नोति न चोपसंहर्तुमित्यभिप्रायः। किञ्च यदा। प्रयुङ्क्ते आत्मनि। आत्मसंस्थान् करोति। हरितवर्णान् रश्मीन्। ते हि अस्तमनकाले लोहिततां यन्ति। सहस्थानाद् आहृत्य पृथिव्यादिलोकत्रयं तेषां सहस्थानम्। तत्र हि ते निपतन्ति। आद् अथानन्तरम्। रात्री। तमोमयं वासः। विस्तारयति। सर्वस्मै। जगति एकत्रादित्यसहितं ज्योतिरेकत्र तम आदित्यप्रभावात्प्रभवतीत्यभिप्रायः।।

कुत्सदृष्टे द्वे त्रिष्टुभौ मरुत्वतीययोः पुरोरुचौ। सूर्यस्य तद् देवत्वं देवतानुभावः। तच्च महाभाग्यमैश्वर्यम्। तत् किम्? कर्तोः 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' (पा० ३।४।१३) करोतेस्तोसुन्प्रत्ययः। कार्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य। मध्ये।

विस्तारितम् अंशुजालम् । संहरति संहरते । न अन्य एतावदंशुजालं प्रसारयितुं संहर्तुं वा समर्थ इत्यर्थः । किञ्च । यदेत् । हरितवर्णान् रश्मीन् । युङ्क्ते आत्मनि आरोपयति सह निष्पन्नयो यत्र तत्सधस्थं व्योममण्डलम् । 'सधमादस्थयोश्छन्दसि' (पा० ६।३।९६) इति सहस्य सधादेशः । सन्ध्याकाले पीतवर्णानंशून् यदा व्योममण्डलात् स्वस्मिन् योजयति । अनन्तरमेव रात्री । सिमस्मै । वासः । तनुते । सर्वं वस्तु तमसाच्छादयतीत्यर्थः । सूर्यास्तादनन्तरं रात्रिसद्भावात् । सिमशब्दः सर्वपर्यायः । Mah

सूर्यः । तद्रूपं ज्योतिः । कुरुते । द्योर्लोकस्य । उत्सङ्गे । मित्रस्य । वरुणस्य । प्रदर्शनाय । मित्रो हि सुकृतिनो गृह्णाति, वरुणो दुष्कृतिनो गृह्णाति, एवमनेन प्रकारेण जगदनुगृह्णातीत्यभिप्रायः । किञ्च । अपर्यन्तं कालतः देशतश्च । अन्यत् एकम् । शुक्लं जरामरणादिभिर्वियुक्तम् । विज्ञानघनानन्दम् । अस्य सूर्यस्य पाजः । पाज इति बलनाम इह तु रूपमुच्यते । रूपमस्तीति शेषः । तच्चाद्वैतलक्षणम् । कृष्णं द्वैतलक्षणम् । अपरं रूपम् । हरितो इन्द्रियवृत्तयः सम्भरन्ति निदानभूता भवन्ति ।।

सूर्यो द्युलोकस्य उत्सङ्गे मित्रस्य वरुणस्य च तद्रूपं कुरुते । येन रूपेण जनान् अभिचष्टे पश्यति । मित्ररूपेण सुकृतिनोऽनुगृह्णाति वरुणरूपेण दुष्कृतिनो निगृह्णातीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य । अन्यत् एकम् । रूपम् । कालतो देशतश्चापरिच्छेद्यम् । शुक्लं दीप्यमानं विज्ञानघनानन्दं ब्रह्मैव । अन्यत् । कृष्णं द्वैतलक्षणं रूपम् । दिश इन्द्रियवृत्तयो वा धारयन्ति । इन्द्रियग्राह्यं द्वैतरूपमेकम् । एकं शुद्धं चैतन्यमद्वैतमिति द्वे रूपे सूर्यस्य, सगुणनिर्गुणं ब्रह्म सूर्य एवेत्यर्थः । पाज इति बलनाम इह रूपमुच्यते । रोचत इति रुशत् । औणादिकेऽतिप्रत्यये चकारस्य'[1] शकारो गुणाभावश्च निपात्यते । यद्वा 'रुश् हिंसायाम्' रुच्यर्थे वर्तमानादस्माल्लटः शतरि रुशदिति रूपम् । Mah.

---

[1] The reading in Pansikar's edition of Mahidhara's commentary on the YV. is 'पौणादिकेऽतिप्रत्यये चकारो रस्य शकारो गुणाभावश्च निपात्यते'। पौणादिके is evidently wrong. चकारो रस्य should be चकारस्य.

RV.1.115.6=YV.33.42.

त्रिष्टुप्। अस्मिन्नहनि। हे देवाः! रश्मयः उदयकाले सूर्यस्य। निरंहसः पिपृत निष्पिपृत निर्मुञ्चत अंहसः पापात्सकाशात्[1]………विपरीतात् निरवद्यात् निष्पिपृत च निर्मुञ्चत च अवद्याद् अवदनीयात्। येन दुर्यशो भवति तदवद्यम्। तदेतदुच्यमानम्। अस्माकम्। मित्रावरुणः पूजयतु। अदितिः सिन्धुः नदी, पृथिवी उतापि च द्यौः। U.

कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप्। दध्नादित्यग्रहश्रयणे विनियोगः। दीव्यन्ति दीप्यन्ते इति देवाः रश्मयः हे देवाः! अस्मान् अंहसः पापात् निःपिपृत निर्मुञ्चत। अवद्याद् दुर्यशसोऽपि निःपिपृत पृथक् कुरुत। अस्माकं पापानि दुर्यशांसि च नाशयतेत्यर्थः। क्व? अद्यास्मिन् दिने। सूर्यस्य उदिता उदिते उदये अद्य सूर्योदयेऽस्मान् शुद्धान् कुरुतेत्यर्थः। अद्येत्यत्र 'द्व्यचोऽतस्तिङः' 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३५,१३६) इति दीर्घः। 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति दीर्घः पिपृतेत्यत्र। किञ्च मित्रादयः तद् अस्मद्वचनं पूजयन्तु। अङ्गीकुर्वन्त्वित्यर्थः। के? मित्रः, वरुणः, अदितिः देवमाता, सिन्धुः समुद्रो नदी वा, पृथिवी उतापिच द्यौः स्वर्गः। Mah.

[1] The omitted passage contains doubtful reading.

'अविदित्वा ऋर्षिं छन्दो दैवतं योगमेव च।

योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाञ्जायते तु सः' ॥ इति। वे० दी० १।२।

प्राग्यजुपामार्षं इति आर्षी गायत्री—एवं चतुर्भिश्चतुर्भिर्वर्धमाना आर्ष्युष्णिहादयः। तत्र प्रथमेऽनुवाके त्रीणि सूक्तानि। 'अग्निमीळे त्रिसूक्तस्तु सुरूपेन्द्रचतुःसूक्तौ' इत्यनुवाकानुक्रमणी[1] ॥ तत्र ऋक्—

ऋ० १. १. १.

अस्या ऋचोऽर्थः—अहमग्निं देवमीळे स्तौमि, याचामि। 'ईळिरध्येषणाकर्मा' इति यास्कः (नि०७.१५.)। यद्यप्यस्मच्छब्दोऽप्रयुक्तस्तथापि 'अस्मद्युत्तमः'* इत्युत्तमपुरुषप्रयोगाज्ज्ञेयः। 'उत्तमपुरुषयोगाद् अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना[2]' इति यास्केन स्पष्टमुक्तम्। ईडे, स्तुत्यर्थो धातुः। डकारस्य ळत्वं वैदिकलक्षणे—शौनकेनोक्तम् 'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारः' इति (ऋ० प्रा० १. ५२)। अनयोः स्वरयोर्मध्यत्वाद् ळत्वम्। ईड्य इत्यमध्यत्वान्न। कीदृशमग्निम्? पुरोहितं देवानां पौरोहित्ये वर्तमानम्। यथा राज्ञः पुरोहितो राज्ञोऽभीष्टं साधयति तथा अग्निरपि देवानामभीष्टं होमं साधयति। पुनः किम्भूतम्? यज्ञस्य देवं दीपकं द्योतकं वा। अग्निं विना यज्ञो न द्योतते। अतो यज्ञस्य देवम्। पुनः कीदृशम्? होतारम् ऋत्विजं देवानां यज्ञेषु होतृनामक ऋत्विगग्निरेव। तथा श्रूयते—'अग्निर्वै देवानां होता' इति (तै० सं० २.५.९.५.)

तथा निगमाः—अग्निर्होता नो अध्वरे (ऋ० ४.१५.१)।

अग्निर्होता पुरोहितः (ऋ० ३. ११. १.)।

अग्निर्मे दैवो होता (शां० श्रौ० सू० ५.१.६.)

तथा ब्राह्मणे प्रतर्दनप्रश्ने कौषीतकिप्रकथने 'सर्वं तदग्निर्वै होताऽनुल्बणम्'[3] इत्यादिभिरग्नेरेव होतृत्वं प्रसिद्धम्। पुनः किम्भूतम्? रत्नधातमम्—रमणीयानां धनानां धारयितारं दातृतममिति वा।

अथ सर्वाणि पदानि यास्केन व्याख्यातानि तदाह—'अग्निः कस्मात्? अग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयते'[4]। 'ईळिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा'[5]। 'पुरोहितः पुर एनं दधति'[6] इति। 'यज्ञः कस्मात्? प्रख्यातं यजति'[7] इति। 'देवो दानाद्वा'[8] इति। 'ऋत्विक् कस्मात्? ईरणः, ऋग्यष्टा भवति'[9] इति। 'होतारं ह्वातारं रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम्'[10] इति च।

नन्वग्नेः पुरोहितत्वम् आर्त्विज्यं रत्नदातृत्वं च कथं सम्भवति? अविग्रहत्वात्। कर्माणि नु विग्रहवतां सम्भवन्ति। उच्यते। देवता विग्रहवत्यविग्रहवती च यास्केनोक्ता (Cf. नि० ७.६,७.)। विग्रहवतीपक्षे सर्वं सम्भवति पुरुषाङ्गवद्यथेन्द्रस्तुतिः—

ऋष्वात इन्द्र स्थविरस्य बाहू (ऋ० ६.४७.८),

इतीन्द्रस्य बाहुमत्त्वं यष्टिमत्त्वं च सञ्जातम्, इन्द्रस्य पुरुषद्रव्यवत्स्तुतिः।

आ द्वाभ्यां हरिभ्यां० (ऋ० २.१८. ४),

कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते० (ऋ० ३. ५३. ६),

---

[1] Anu. १५ [2] N. 7.2. reads उत्तमपुरुषयोगाः [3] शां० ब्रा० २६.५. reads देवो for वै। [4] N. 7.14. [5] N.7.15. [6] N.2.12. [7] N.3.19. The Nirukta reads यजतिकर्मेति नैरुक्ताः। [8] N.7.15. [9] N.3.19. [10] N.7.15. * Pa.1.4.107.

अयमर्थः—हे दस्म ! शत्रूणामुपक्षपयितः ! इन्द्र ! दसु उपक्षये। त्वत्प्रसादाद् अरिरुत—अरयोऽपि वचनव्यत्ययः। उतशब्दोऽप्यर्थे। अप्येक इति चेत्। नः अस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान् वोचेयुः उच्यासुः। भग इति धननाम (निघण्टु २. १०.)। यद्यप्यरयोऽप्येवं वदन्ति तर्हि कृष्टयः अस्मिन् मित्रभूता मनुष्याः। कृष्टय इति मनुष्यनाम (निघण्टु २. ३)। अस्मान् ऋद्धान् इति वदन्ति तत्र किं वक्तव्यम् ? ततो धनसम्पन्ना वयम् इन्द्रस्य शर्मणि इन्द्रप्रसादलब्धे सुखे स्याम भवेम। धनं सर्वोऽपि याचते परन्त्वयमत्यन्तं विलपति। तस्मात्सीदन्निन्द्र इति सिद्धम्। नः इति 'युष्मदस्मदोः षष्ठी' (पा० ८. १. २०) इति निघातः। वोचेयुः स्यामेति पादादित्वान्निघाताभावः। 'तिङ्ङतिङः' (पा० ८.१.२८) इति सूत्रस्य प्राप्तिर्न। दस्मेत्यामन्त्रितत्वान्निघातः (Cf. पा० ८. १. १९)। सुभगाँ अरिः—'नकार आकारोपधः०' (ऋ० प्रा० ४. ६५) इति नलोपे कृते, 'नकारस्य लोपरेफोष्मभावे०' (ऋ० प्रा० ४. ८०) इत्युपधानुनासिकत्वम्।

ऋ० १. १०. २.

इन्धनार्थमृषिः कश्चिन्निर्जगाम वनाद् बहिः।
पर्वतभ्रमणं कुर्वन् सानोर्वै सानुमारुहत् ॥१॥
अचेतीदर्थमिन्द्रस्तं सोमार्थं भ्रमति ह्ययम्।
इति सञ्चिन्त्य सुत्रामा देवयूथेन चाचलत् ॥२॥
मधुच्छन्दा इन्द्रो गायत्री महदुक्थे तृचं विनियुक्तम्।
इन्द्रं वृत्राय हन्तवे (ऋ० ३.३७.५.)
गायन्ति त्वा गायत्रिणः (ऋ० १. १०. १.) ॥

ऋचोऽयमर्थः—यद् यदा सानोः सानुमारुहद् यजमानः समिदाद्याहरणाय एकस्मात् पर्वतशिखराद् अपरं पर्वतशिखरम् आरूढवान् तदा इन्द्रः अयं भूरि महत् प्रभूतं वा कर्त्वं ज्योतिष्टोमादिकं कर्म कर्तुं करिष्यतीत्यस्पष्टं स्पृष्टवान् उपक्रान्तवान्। तत्तदानीमिन्द्रोऽर्थं प्रयोजनम् एतदेव चेतति—अचेतीत्। ज्ञात्वा च यूथेन देवयूथेन सह वृष्णिः कामानां वर्षिता सन् एजति चकम्पे। एजृ कम्पने। स्वस्ववाहनादियुक्तो यज्ञभूमिमागन्तुं चलचित्तोऽभूदित्यर्थः। एवमर्थित्वं प्राप्य इन्द्रेणापि धैर्यं त्यक्तमिति तात्पर्यार्थः। आरुहत्—'निपातैर्यद्यदिहन्त' (पा० ८. १. ३०) इति निघाताभावः। चेतति—'तिङ्ङतिङः' (पा० ८. १. २८) इति निघातः। एजतीति तद्वत्।

ऋ० १. ११. ५.

मधुच्छन्दा गायत्र्येन्द्रं तुष्टाव। स्वरसाम्नि निष्केवल्ये विनियुक्तम्। 'इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् (ऋ० १. ११. १) इत्यानुष्टुभं निष्केवल्यम्[1]' इत्युक्तम्।

अयमर्थः—पुरा वलनामकः कश्चिदसुरः [2]परनिन्दापवादनिरतो[2] देवसम्बन्धिनीर्गा अपहृत्य काश्चित्पर्वतबिले गोपितवान्। तदानीमिन्द्रस्तद् बिलं स्वसैन्येन समावृत्य बृहस्पतिना सह तस्माद् बिलान्निःसारयामास। 'इन्द्रो वलस्य बिलमपौर्णोत्' (तै. सं. २. १. ५. १.) इति ब्राह्मणे प्रसिद्धम्। अद्रिरस्यास्तीत्यद्रिवः। हे वज्रयुक्त ! इन्द्र ! त्वं वलस्य वलनामकस्यासुरस्य सम्बन्धि गोमतः गोभिर्युक्तस्य पर्वतस्य बिलम् अपावः स्वसैन्यमुखेनापावृतवानसि। तदानीं देवास्त्वामाविषुः

अयमर्थः—हे ब्रह्मणस्पते! एतन्नामक! देव! सोमानं सोमानामभिषवस्य कर्तारम् अनुष्ठातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवन्तं कृणुहि कुरु। कमिव? औशिजः उशिक्पुत्रः कक्षीवान् सोमाभिषवकर्ता तमिव। लुप्तोपमानमेतत्। कक्षीवतोऽनुष्ठातृषु मुनिप्रसिद्धिः।

कक्षीवते वृचयामिन्द्र सुन्वते० (ऋ० १.५१.१३.) कक्षीवन्तं स्तोतारं (ऋ० १. ११२. ११) अहं कक्षीवाँ ऋषिः (ऋ०४.२६.१.) इत्यादि।

कक्षीवानुशिक्पुत्रोपि यदि सोमसुत् ज्यायान्। यः कुलीनोऽपि यदि सुन्वानः स द्विजपरिवृढो ज्ञेय इत्युक्तमृग्दृष्टान्तेन। "सोमानां सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते! कक्षीवन्तमिव य औशिजः। कक्षीवान् कक्ष्यावान्। औशिज उशिजः पुत्रः। उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणः। अपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानां सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते" इति यास्कः (नि० ६.१०)।

ब्रह्मणस्पते-'पतिशब्दे द्व्यक्षरे०' (ऋ० प्रा० ४.४२) इत्युपाचरितसन्धिः। 'सुबामन्त्रिते...' (पा० २.१.२) इति पराङ्गवद्भावात् पदद्वयस्य निघातः।

ऋ० १.२०.४.

मेधातिथिः ऋभून् गायत्र्या स्तौति। द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवे विनियुक्तं तृचम्। 'मही द्यौः (ऋ० १.२२.१३) युवाना पितरा (ऋ०१.२०.४) इति तृचौ[1]' इति।

ऋभव एतन्नामका देवाः। पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ। पूर्वं वृद्धावपि युवाना पुनः तरुणौ अक्रत कृतवन्तः। कीदृशाः? सत्यमन्त्राः। सत्या यथार्था मन्त्रा येषां ते तथोक्ताः तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं सम्पादयितुं समर्थाः। पुनः कीदृशाः? ऋजूयवः ऋजुत्वमात्मन इच्छन्ति तथोक्ताः। छलरहिता इत्यर्थः। पुनः कीदृशाः? विष्टी: विष्टयो व्याप्तियुक्ताः। विष्लृ व्याप्तौ। युवाना पितरेति—'सुपां सुलुक्' (पा० ७.१.३९) इत्यादिना द्विवचनस्याकारः। पुनः—'वारपुनःपुनः' (ऋ० प्रा० १.१०३) इति रेफः। ऋजूयवः 'पृशनाजिरर्जु०' इति (ऋ० प्रा० ९.१६) यकारपरत्वाद्दीर्घः। तथा निगमाः—जिव्री यत्सन्ता पितरा (ऋ. ४. ३६.३)

पुनर्ये चक्रुः पितरा (ऋ० ४. ३३.३),

तक्षन्पितृभ्यामृभवो (ऋ० १.१११. १) इत्येवमादयः।

ऋ० १.२०.६.

तत्र बृहद्देवता—(३. ८३—९०)—

सुधन्वन आङ्गिरसस्यासन् पुत्रास्त्रयः पुरा।
ऋभुर्विभ्वा च वाजश्च शिष्यास्त्वष्टुश्च तेऽभवन् ॥८३॥
शिक्षयामास तांस्त्वष्टा त्वाष्ट्रं यत्कर्म किंचन।
निर्निष्ठितकर्माणो विश्वे देवा उपाह्वयन् ॥८४॥
विश्वेषां ते ततश्चक्रुर्वाहनान्यायुधानि तु।
धेनुं सबर्दुघां चक्रुरमृतं सबरुच्यते ॥८५॥
बृहस्पतेस्तथाश्विभ्यां रथं दिव्यं त्रिवन्धुरम्।
इन्द्राय च हरी देवप्रहितेनाग्निनापि यत् ॥८६॥

[1] शां० श्रौ० सू० १०.१०.७.